

લેખાની અનુક્રમણિકા

અનંદ ૧ થી ૬

‘ સ્નેહરસિમ ૬૫

અન્ને સરખી (કાવ્ય)		વિચાર-અંકમણ	
ગિરિધર રામી	૩૩૮	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧૨૪ ૨૮૭
બારડોલીનું રહસ્ય		વિચાર-નોંધ	
મહાત્મા ગાંધી		વિ.	૪૪૯
બારડોલી સત્યાગ્રહના બોધપાઠો	૨૫૧	વીર વલ્લભભાઈ (સગિત્ર)	
સુમન્ત મહેતા		મહાદેવ હ. દેસાઈ	૨૧૯
બારડોલીના પાઠો		શ્રીમદ્ભવર્ણનાદશકમ (કાવ્ય)	
સુમન્ત મહેતા	૬	પં. બેચરાસ દોશી	૨૮૫
બારડોલીને અભિનંદન		સાચી સ્વર્ગ નીસરણી	
૨. છા. પ.	૨૬૦	લુગતરામ દવે	૨૪૯
બારડોલીની વીરાંગના		સારનાથ	
ઝૌ. શારદા મહેતા	૨૬૨	ડુંગરસી ધરમસી સંપટ	૨૧
બારડોલીએ (કાવ્ય)		સાહિત્ય પરિષદ (નવમી) માં	
'ચમન'	૨૬૯	પ્રમુખનું ભાષણ	
બારડોલીનો પત્ર		આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	૩૬૫
પ્રાણજીવન વિ. પાઠક	૨૭૮	મુશીવાદ	
બ્રાહ્મસમાજ		અંબાલાલ, ગોવિંદલાલ દેસાઈ	૧૫૯
(મણેશ્વર)	૩૪૫	સોરઠી બહોરવંદીયાંની મીમાંસા	
ભાવિ કળાનું સ્વરૂપ		અચરચંદ મેઘાણી	૨૦
ચંદ્રશંકર શુક્લ	૩૫૮	સ્મિત-માધુર્ય (કાવ્ય)	
મહાભારતનાં પાત્રો		અમીનાસ	૩૦૬
નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ	૧	સ્વેરવિહાર	
મુંબઈના મીલઉદ્યોગની પડતી દશા		સ્વેરવિહારી	૫૪ ૧૭૬ ૨૭૩
સુરેન્દ્ર વૈકુંઠરાય દેસાઈ	૨૭	હૃદયપલ્લવો (વાર્તા)	
રતિનો શાપ (વાર્તા)		દ્વિરેક	૪૦
ધૂમકેતુ	૩૧૬	હિંદને દરિયાઈ અનાવવાના પ્રયાસો	
રવિશંકર (સચિત્ર)		ગિરમ્પ્રસાદ ભો. ભટ્ટ	૧૬૪
મોહનલાલ પંડ્યા	૨૫૬	જ્ઞાનગોચરી	
સત્રમાં પ્રાપ્તચર્ય (નાટક)		અંદાણુન રમરણુચક્રિત	૧૯૭
બળવંતરાય ક. દાકર	૭૩ ૧૪૫	અશોકનો શિલાલેખ	૧૯૭
લોકચર્યા		ટેલીવિઝન કે દૂરદર્શન	૧૯૪
બારડોલીનો પત્ર		યુનિયન	૧૯૪
પ્રાણજીવન વિ. પાઠક	૧૮૪	માણસ દીકરના આંકડા	૧૯૬
મુંબઈના મીઠા મજુરોમાં		મીઠું, સોડા, ને સાબુનો બિઝનેસ	૧૯૮
માવજી ધરમસી વેદ	૧૧૬	દેશવેમાં કેમી પદાપાત	૧૯૭
		સોવિયેટ સરકાર અને હથિપારબંધી	૧૯૫

લેખકોની અનુક્રમણિકા

અમીદાસ	બુગતરામ દવે	
સ્મિત-માધુર્ય (કાવ્ય)	સાચી સ્વર્ગ નિસરણી	૨૪૯
અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઈ	દિલખુશ બ. દિવાનજી	
સુરીવાદ	ખેડુતોની દુર્દશા	૩૦૭
આનન્દચંદ્ર બાપુલાલ ધ્રુવ	દિરેરં	
નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં	હૃદયગમ્યો (વાર્તા)	૪૦
પ્રમુખનું ભાષણ ૩૬૫	ધૂમકેતુ	
ગાંધીજી મહાત્મા	રતિનો શાપ (વાર્તા)	૩૧૬
આરડોલીનું રહસ્ય	નર્મદાચંદ્ર દેવચંદ્ર મહેતા	
મુખપૃષ્ઠ	દર્શનોના અભ્યાસમાં જળવવા	
આરડોલી અંક	યોગ્ય મંથરણના ૩૩૧	
ગિરજાપ્રસાદ લો. ભટ્ટ	નંદલાલ મ. શાહ	
દિલેને પ્રસાદ બનાવવાના પ્રયાસો	અમેરિકાના પત્રો	૯૬ ૨૬૪
ગિરિધર શર્મા	નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ	
બંને સરળી (કાવ્ય)	મહાભારતનાં પાત્રો	૧
૩૩૮	પ્રભુદાસ પ્રા. ઠંકર	
ગૌરીચંકર હીરાચંદ ઝોઝા	રસધાર અને મેઘાણી	૧૦૧
ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક	
સોલંકી રાગચોતો અધિકાર	દીપક (નાટક)	૯
૪૩૧	આરડોલીનો પત્ર	૧૮૪ ૨૭૮
‘અમન’	ત્રેફક	
આરડોલીમાં (કાવ્ય)	ઝેડ પત્ર	૨૭૦
૨૬૯	ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા	
ચંદ્રચંકર શુક્લ	પારસી વાર્તાઓ	૩૨૩
ભાવિ કળાનું સ્વરૂપ	ફિરોજ કા. દાવર	
૮૫૮	પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચેનો	
૯૮	પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ	૨૮૯
આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?	બળવંતરાય ક. ઠાકોર	
૮૮	લક્ષમાં અભ્યર્થ (નાટક)	૭૩ ૧૪૫
ઝવેરચંદ મેઘાણી	બાંપાલાલ ગ. શાહ	
સોરઠી બહાવટીયાની મીમાંસા	કચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન	૮૪
૨૦	બેચરદાસ દોરણી (પંચિત)	
કુંગરસી ધરમસી સંપટ	જોરદેવ અવસ્તા	૨૮૫
સાન્નાથ	શ્રીવલ્લભવર્ણુનાદશક (કાવ્ય)	૩૩૬
૨૧		
જશભાઈ શં. પટેલ		
પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટ્યચણા		
૪૩૦		
છપણલાલ ચાંપાનેરીયા		
અમદાવાદના મીઠા મજુરોમાં		
અસંતોષ ૧૦૭		

મહાદેવ હરિલાલ દેસાઈ		શારદા મહેતા (સૌ.)	
વીર વલ્લભલાલ (સચિત્ર)	૨૧૯	બારડોલીની વીરાંગના	૨
માવજી ધરમસી વેદ		મુખલાલજી પંડિત	
મુંબાઈના મીલ મજૂરામાં	૧૧૬	આચાર્ય જનવિજયજી	
મોહનલાલ પંડ્યા		મુખનંત મહેતા	
રવિચંદ્ર (સચિત્ર)	૨૫૬	બારડોલીની પાઠ	
૨. ઇ. પ.		બારડોલી સત્યાગ્રહના બોધપાઠો	૨
૨ા. બારડોલીને અભિનંદન	૨૬૦		
૨ા. અરધાનિસ્તાન અને તેના અમીર	૧૧૧	મુરેન્દ્ર વંકુકે દેસાઈ	
વિચાર ચંક્રમણ	૨૮૭	મુંબાઈના મીલ ઉદ્યોગની પગતી દસ	
રાહિલાનત			
'મેટ્રિક' નાં પાઠ્ય પુસ્તકો	૧૦૬	રમેશ્વરશિખ	
રામનારાયણ વિ. પાઠક		પ્રેમ-ધાત્રે (કાવ્ય)	
કાવ્યચક્રિ	૪૦૫	સ્વૈરવિહારી	
વિચાર-ચંક્રમણ	૧૨૪	સ્વૈરવિહાર	૫૪ ૧૭૯ ૨૧
વિગ			
ગ્રામમુદ્યારણ અને ખેતીવાડીનું		હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	
	૪૩૮	અધિક માસનું સ્વરૂપ	૧૫
વિચાર-નોંધ	૪૪૯	આલમના ઉસ્તાદને (કાવ્ય)	૩૪

ક પ્રસ્થાન ક

ક્રમ : ૬

જેઠ : ૧૯૮૪

અંક : ૧

-૫૬
૬૨

મહાભારતનાં પાત્રો

સાધ્વિઓ અને બહેનો,

આજે મહાભારતના સંબંધમાં આજ મુઠ્ઠી મેં જે વાંચ્યું અને વિચાર્યું છે તેનો ખ્યાલ આપવો એમ ગિજુભાઈને હું મળ્યો હતો ત્યારે તેમણે પ્રેમ કર્યું હતું.

જુના વખતમાં જ્યારે બી. એ. માં આપણે ભણતા ત્યારે ધણીવાર એમ બનતું કે જો કંઈને વાંચ્યા વિના વિવેચન ગ્રંથ વાંચતા મળે. આજે તમે અગર તમારામાંના કેાઈએ મહાભારત નહિ વાંચ્યું હોય તો પણ હું આ મારી મહાભારત ઉપરની સમાલોચના તમારી આસે મૂકું છું.

પહેલાં હું જુદા જુદા પ્રસંગો મૂકું પછી આ સમાલોચના રજુ કરું. આ કાંઈ વાંચીને પાર કરેલં લાખણ નથી. એ તો ગિજુભાઈ સાથે ચર્ચેલ વાતચીતને લીધે ગમ્મતને ખાતર જુ કરું છું, અને તેથી માત્ર ઉઠતો ખ્યાલ તમને આપીશ, એટલે મારા મન ઉપર મહાભારતની છાપ પડી હોય તે તમારી પાસે રજુ કરીશ. પણ મહાભારતના પ્રસંગો આપણે એક થા બીજી રીતે જાણીએ છીએ તે વિષે લવિષ્યમાં જુદી વાત કરીશ.

હું મહાભારત વિષે એક વાત માનું છું. જેણે લખ્યું છે એ માણસને મારી દષ્ટિથી નિવાના બધા સાહિત્યકારોમાં હું પ્રથમ સ્થાન આપું છું. મેં હોમરનાં ઇલિયડ અને ઓડિસીનો અભ્યાસ કર્યો છે. મેં વર્લ્ડનાં વાંચેલ છે. મિલ્ટન, ડાન્ટે, શેક્સપિયર વગેરેનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. એ બધા મોટા ધુરંધર સાહિત્યકારો કહેવાય છે. તેમની અગ્રસ્થાનની પદવી એ બધાનાં પ્રસિદ્ધ સર્જન ઉપરથી જાણાય છે. એ સર્જનોમાંનાં બધાનાં ચિન્હો, એથી એ વેરોય, મહાભારતમાં અને દેખાયાં છે. મહાભારતની છાપ મારા મન ઉપર જે જાતની પડી છે તે હું હવે રજુ કરું છું.

કેઈ પણ પુસ્તક વાંચતાં, પડેલાં તો તેમાં મુખ્ય પાત્ર કોણ છે એનો વિચાર આવે. મહાભારતમાં નાયક-hero-કોણ? ક્યા પુરુષ કે સ્ત્રીની વ્યાસપાસ આ વ્યાખ્યા નાટક ફરે છે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. દાખલા તરીકે સાકુન્તલ વાંચતાં તેમાં નાયક કોણ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય. હોમર (Homer) તો hero કોણ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય ને તેમ મહાભારતમાં hero કે heroine કોણ? એવો જનરલસ્ટ માણસ કોણ? અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધન? આ બધામાંથી કેઈ નદિ પણ આપણે દ્રૌપદીને એ પદ આપી શકીએ. એનો જન્મ એ મહાભારતનું કારણ. એ ત્યાં સુધી પહોં નહિ ત્યાંસુધી મહાભારત ચાલે છે. Hero કે heroine માં દ્રૌપદી એટલી નથી આવતી. એનું એક નામ કૃષ્ણા છે. શ્રીકૃષ્ણ વિના કૃષ્ણા નહિ. મહાભારતનું બળ કૃષ્ણ ઉપર અને કૃષ્ણનું બળ કૃષ્ણા ઉપર. શ્રીકૃષ્ણ અને દ્રૌપદી એ બે મહાભારતનાં hero અને heroine. સાધારણ રીતે એ જગ્યાએ સ્ત્રીપુરુષ પતિપત્ની હોય છે; પણ મહાભારતમાં એમ નથી. આખું મહાભારત perspective માં મૂકે તો આ બે જ પાત્રો આગળ તરી આવે છે. દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ તમે વાંચ્યો હશે. એ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. દુષ્ટ અને દ્રોણાચાર્ય એક સુરને ત્યાં લાજુતા. તેમને બંનેને મૈત્રિ થયું. આ મૈત્રિને લીધે દુષ્ટે દ્રોણને વચન આપેલું કે હું રાજા થાઉં તે દિવસે તને ન્યાય કરી દઉં. આ બધું તો આશ્ચર્ય મળ્યું. દુષ્ટ રાજા થયો. દ્રોણ પરજ્ઞા. દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાને પીતા દુધ ન મગે. મા પાસે જઈને પુત્ર દુધ મારે આગ્રહ કર્યો. આથી દ્રોણની સ્ત્રીએ પતિને આગ્રહ કરીને કહ્યું કે નમે દુષ્ટ પાસે જાઓ અને એક ગાયની માગણી કરો.

દ્રોણ એક ગરીબ બ્રાહ્મણને વેશે દુષ્ટ પાસે ગયા અને કહેવરાવ્યું કે હું મળવા આવ્યો છું. દુષ્ટે જવાબ વાળ્યો કે મારે કોઈ એવો મિત્ર નથી. દ્રોણે ફરીથી કહેવરાવ્યું. ફરીથી રાગની ના આવી કે જાતને આવા લામટા મિત્ર ન હોય. દ્રોણ સુરસે થયા અને સિપાઈને કહ્યું કે મને એંદર જવા દે નહિ તો તને આગી નાંખીશ. આમ કહીને દ્રોણ એંદર ગયા. દુષ્ટને પૂછ્યું કે બોલ તને ઓળખાણ પડે છે. દુષ્ટે જવાબ ન આપતાં બીજી બાજુ લેયું. દ્રોણ બીજી તરફ આવ્યા અને પૂછ્યું એટલે વળી દુષ્ટે મોઢું ફેરવ્યું. એમ ચારે તરફ દ્રોણ ફર્યું પણ દુષ્ટે તેની સાચું ન લેયું. પછી દ્રોણે કહ્યું કે આજે હું તારી પાસે એક ગાય માગું છું. હું તને નાફે જૂતું વચન વાદ આપું છું. જે દુષ્ટે આજે મને એક ગાય આપવાની ના પાડી છે એ દુષ્ટને જાંધીને 'હું તારી ગાય છું' એમ ન કહેવાતું તો હું દ્રોણ નહિ. પછી દ્રોણ પાંડવો પાસે ગયા. પાંડવોના સુર જન્યા. બધી વિદ્યા બખૂળ્યા પછી તેમણે સુદર્શિણા માગી કે દુષ્ટને સુરકેટાટ જાંધી લાવો. પરિણામે ઉતરફર અને દક્ષિણફરની લડાઈ થઈ અને દુષ્ટને લાવીને પાંડવોએ ખડો કર્યો. દ્રોણે પૂછ્યું કે કેમ દવે સાત કેસો આવી? દુષ્ટે કહ્યું કે તમારી ગાય છું, મને છોડી દો. પોતાનું વચન સિદ્ધ થયું એટલે દ્રોણે દુષ્ટને છોડી દીધો. દુષ્ટે પણ પછી તો પણ લીધું કે દ્રોણનું માથું ન ઉઠાડે ત્યાં સુધી ખરો દુષ્ટ નહિ. દુષ્ટે પોતાના રાત્ર્યમાં જઈ એક યન કર્યો અને એક દિકરા દિકરી માગ્યાં. કુષ્ટભને લડાઈમાં અશ્વત્થામા મરાયો એમ દ્રોણને કહી તેનું માથું કાપ્યું. આ પેર તે આખા મહાભારતનું મૂળ. દ્રૌપદીએ લે કર્મને નહિ પરણું એમ ન કહ્યું દોન, દુર્યોધન મદેસ લેવા આવ્યો અને એક જગ્યાએ પાત્ની પારીને એંદર પડ્યો ત્યારે દ્રૌપદી દરમી ન દોન, દીરવ સત્રમાં દુર્યોધન

દ્રૌપદીને સાચળ ઉપર બેસવા કહ્યું ત્યારે કૃષ્ણે જો ચીર ન પૂર્યા હોત તો મહાભારતનું યુદ્ધ ન બનત. કૃષ્ણ પાંડવો વતી વિદ્વી કરવા ગયા. ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું હતું કે અહું ભલે પણ દુર્યોધનનું લોહી ન પીયાય એ દીક નહિ. કુન્તીયે પણ કૃષ્ણને એમ જ કહ્યું છે. કૃષ્ણે તો એમ પણ કહ્યું હતું કે, ક્ષત એક સોમ જેટલી જમીન આપે તો પણ ખસ છે. યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી અને કુન્તીને કહ્યું હતું કે હું બાળ જ એવી માંડીશ કે સમાધાન નહિ થાય. દુર્યોધને કહ્યું કે અમારે ત્યાં ઉતરે તો કૃષ્ણ કહે હું વિદુરને ત્યાં ઉતરીશ. આમ કૃષ્ણની દાનત જ પહેલેથી સમાધાન થવા દેવાની ન હતી.

—યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે દુર્યોધન બીમતી ગદાના મારથી મરે મરે થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે તેની પાસે અશ્વત્થામા આવ્યો અને કહ્યું કે તમારી મૃત્યુ શું છે? 'યુરુપુત્ર, એક જ વાસના છે કે પાંચ પાંડવોનાં માથાં તું કાપી નાંખ. એ માથાં નજરે દેખું કે તરત જ શાંતિ થશે.' અશ્વત્થામા કહે 'મારી નાંખું એમાં શું છે?' આ વાતની ખબર પડતાં પાંડવોના તંત્રમાં કૃષ્ણની બાળ એવી હતી કે તંત્રની આસપાસ ચોટી રાખી હતી તે કૃષ્ણ ફેરવી નાખી. કૃષ્ણે કહ્યું કે અર્જુનને વરદાન મળ્યું છે ખાટે બાળે તો શંકરની ચોટી રાખો. શંકરે કહ્યું કે હા, બાળની ચોટી મારે માથે, પણ તેમાં એક ચારત કે મારી ચોટી દરમ્યાન હું કોઈને એંદર દાખલ થવા ન દઉં, તેમ જ એંદરથી કોઈને બહાર ન નીકળવા દઉં અને સવારનું અજવાળું ચાલ એટલે હું ચાલ્યો જાઉં. પછી સહ સૂતા ત્યારે કૃષ્ણ કહે કે બાળે લડાઈ પુરી થઈ છે. આ તંત્રમાં આપણે ૧૮ દિવસ રહ્યા. હવે બાળે બીજા તંત્રમાં જઈએ. એમ કરીને એ રાત બીજા તંત્રમાં રહેવાનું ઠરાવ્યું. આ તંત્રએ તો શંકરની ચોટી છે ત્યાં અશ્વત્થામા આવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે બાળે ચોટીદાર કોણ છે એને જ પહેલાં મારું. એમ વિચાર કરી બાળ મારવાં શરૂ કર્યા પણ તે રાતના ચોટીદારને બાળ વાળે જ નહિ. આથી એણે ધ્યાન ધર્મુ લાં ખબર પડી કે આ ચોટીદાર તો શંકર છે. આથી અશ્વત્થામાએ નિશ્ચય કર્યો કે અગ્નિ સાળગાવી બળા મરું ભલે બ્રહ્મહત્યા થાય. શંકરે કહ્યું કે એંદર પેસવા ન દઉં અને પેસવા દઉં તો બહાર ન જવા દઉં. અશ્વત્થામા કહે કે પેસવા તો હો. પછી એંદર ગયા. એંદર દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો સૂતા હતા તેનાં માથાં ચોલડાંની માફક કાપીને લઈ ગયા. અજવાળું થયું એટલે શંકર ગયાં. અશ્વત્થામા માથાં લઈને દુર્યોધન તરફ જાય છે ત્યાં દૂરથી પાંચ માથાં જોઈને દુર્યોધનને શાંતિ થઈ. અશ્વત્થામા પાસે આવતાં દુર્યોધનને ખબર પડી કે આ માથાં તો દ્રૌપદીનાં પાંચ પુત્રોનાં છે; એટલે દુર્યોધને કહ્યું કે તો તો પાછળ પિંડ મુકનારનાં માથાં કાપ્યાં. આમ હવે અને શોકથી દુર્યોધનનું મૃત્યુ થયું. આખરે પુત્રો મરાયાની વાત દ્રૌપદીને ખબર પડતાં લગાઈ થઈ તેમાં અશ્વત્થામાનાં માથાનો મણિ લઈ લીધો. આ પછી દ્રૌપદી અંધારામાં જાય છે. મહાભારત પણ પુરું થવા આવે છે. એટલા જ માટે શ્રી કૃષ્ણ અને દ્રૌપદી મહાભારતનાં hero અને heroine છે.

પણ હવે બીજા પ્રસિદ્ધ લેખકોની કૃતિઓ આગળ મહાભારત કેવું છે એનો વિચાર કરીએ. બીજા દેશના કવિઓના પાત્રોમાં એક જ વસ્તુની ખૂબી જોવામાં આવે છે. શેક્સપિયરની ખાસ ખૂબી પાત્રોની વિવિધતામાં છે. શેક્સપિયરનો એન્ટની જુલો, બેસેનીયો જુલો, મેકબેથ, ઓથેલો, હેમ્લેટ બધા જુલો જુલો જાતના. એ બધામાં મનુષ્ય સમાજની વિવિધતા દેખાઈ આવે છે. પણ એને ય વડી જાય એવી વિવિધતા મહાભારતમાં છે. બધી ઉમરનાં

પાત્રો મદાભારતમાં આવે છે: ગર્ભમાં રહેલ પરીક્ષિત અને અભિમન્યુ પણ મળે, ધૃતોર્થય મળે, ૭ વર્ષનો ઉત્તર લગ્નમાંથી લાગતો મળે, કુમારો પણ મળે, એનાથી મોટા યુવાનો પણ મળે, મોટી ઉમરના દ્રોણાચાર્ય, વિદુર, બીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે ધરમં પાત્રો પણ મળે. આ વિવિધતા બીજા પાત્રલેખકોમાં નથી મળતી. ઉમર એ એક વસ્તુ. બીજું સમાજના બધી જાતના વર્ગો મદાભારતમાંથી મળે છે. ફક્ત એક વાણીયો કયાંય નથી આવતો. કદાચ વૈશ્યોનો એ કાળ નહિ હોય એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને ચદ્ર એ ત્રણ વર્ગ ખૂબ મળે છે. સમાજનું પ્રતિબિંબ એમાં આવ્યું છે. હંચા નીચા બધી સ્થિતિના લોકો પણ મદાભારતમાં મળે છે. દુનિયાનું ધન હુંડી રાગસૂય યસ કરનાર પણ મળે અને ખેતરમાંથી દાણો વીણી લાવી ગુજરાન ચલાવનાર પણ મળે. એ રીતે તવંગર તેમજ ગરીબ પાત્રો મળ્યાં આવે છે. એક પત્નીવાળા પણ મળે અને બહુ પત્નીવાળા પણ મળે. જુદી જુદી જાતનાં લગ્નો પણ આવે. પાંચ પતિવાળા પતિવ્રતા ગણાતી સ્ત્રી આવે. ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા આધિપાની આંધળા બની સેવા કરનાર સ્ત્રી પણ મળે.

ફિલસુફી બાબત જોઇએ તો દરેક જાતની ફિલસુફીવાળાં પાત્રો મળે. ગુરુભક્તિ પણ મળે, ગુરુપત્ની જે માગે તે આપવા વાળા મળે અને ગુરુની સામા થયાના દાખલા પણ મળે. એક દાખલો યાગવલ્ક્યનો છે. તે ભણતા હતા ત્યારે ગુરુએ હુકમ કર્યો કે અમુક કર. યાગવલ્ક્યે ના પાડી. ગુરુએ કહ્યું કે મારી વિદ્યા એટલી ટાક. આથી તેણે એટલી અને ખીજા શિષ્યોએ તેનર ચક્રને એ વિદ્યા ચરી લીધી. યાગવલ્ક્ય ગુરુ શોધવા નીકળ્યા. કોઈએ કહ્યું કે તું સૂર્યની ઉપાસના કર, એ તારા ગુરુ જાનશે. સૂર્યની ઉપાસના યાગવલ્ક્યે કરી ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે મારે તો ચોવિસે કલાક ફરવાનું હોય છે એટલે મને ધ્રુવસદ નથી. યાગવલ્ક્યે કહ્યું કે ધ્રુવસદ ન હોય તો પણ મને વિદ્યા આપો. ત્યારે સૂર્યે કહ્યું કે હું મધ્યાન્હ અને મધ્યરાત્રિએ અટકું છું તે વખતે જો તું આવે તો તને વિદ્યા આપીશ. આ ઉપદેશ તે વેદની માધ્યગિની થાયા. આ રીતે ગુરુની સામે પણ થાય એવા પાત્રો પણ મદાભારતમાં આવે.

બીષ્મ ત્રણ કન્યાઓને ઉપાડી લાવ્યા, અને પોતાના લાભ વિચિત્રરીતે વગેરેને પરણાવી. પણ તેમાંની ત્રીજી કન્યાએ પરણવાની ના પાડી કે હું તો રાક્ષસને વરી ચૂકી છું. આથી બીષ્મે કહ્યું, જા રાક્ષસ પાસે. રાક્ષસ પાસે જતાં રાક્ષસે રાખવાની ના પાડી. બીષ્મ પાસે પાંચી આવતાં બીષ્મે પણ ના પાડી. પછી બીષ્મે કહ્યું કે તું પરશુરામ પાસે જા. આથી તે કન્યા પરશુરામ પાસે ગઇ અને ખૂબ રોષ અને તેમને વિનંતિ કરી બધી હક્કીકતથી વાકેફ કર્યા. પરશુરામે બીષ્મ ઉપર ચીડી લખી કે આ કન્યાને તું પરણાવ. છતાં બીષ્મે ના પાડી અને પરિણામે સુદ યયું. પરશુરામ બીષ્મના ગુરુ હતા. ગુરુ હાર્યા. પરશુરામનો પરાજય થયો. આ યદ્ય ગુરુશિષ્યની વાત.

એવી જ રાજભક્તિની વાતો પણ છે. વેન રાગનું ન્યારે માયું હોવાથી દેવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ સાયગમાંથી નવો રાગ કાઢ્યો. આ પ્રમાણે સમાજની જુદી જુદી માન્યતાવાળા અનેક માણસો મદાભારતમાં બેગા થયા છે.

જુદાં જુદાં નસીબવાળાં પાત્રો પણ મદાભારતમાં છે. કુન્તાનું નસીબ સદા ગરીબ જ છે. જેવટ મુધી એ દુ:ખી જ રહે છે. વેધવ્ય, દિકરાનો વનવાસ એવાં એવાં દુ:ખો તેને આવ્યા જ કરે છે. એવી જ રીતે દ્રૌપદી ઉપર પણ દુ:ખો પ્રેક્ષાં. રાજ સુખ, દુ:ખનો

દિવસ પણ નહિ એવાં પાત્રો પણ છે. દુર્યોધનના ભાઈઓ રાજના સુખી છે. તેમને કોઈ દિવસ દુઃખ આવ્યું નથી. ફક્ત નાનામાં નાનો વિકલ્પ અને મોટો દુર્યોધન એ બે જણા દુઃખી છે. આ બાબત નકુળ સહદેવની જોડી સુખી છે. લાક્ષાગૃહ સળગ્યું ત્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે બહાર નીકળો એટલે કહે કે ચાલો. સહદેવ બધું જાણે છતાં તંદન નિર્લેપ નિરાકાર. આ સિવાય સાવ સુખી પાત્ર તે શ્રી કૃષ્ણ. એક જ પ્રસંગે તેઓ દુઃખી થયા છે. ભીષ્મ અને અર્જુનની લડાઈમાં ભીષ્મે બાણ છોડવા માંડ્યાં, અને અર્જુનને મૂર્છા આવી તે દિવસે કૃષ્ણને દુઃખ થયું. તેમને રીસ ચડી, એકદમ પીતાંબર પહેરેલું અને રથનું ચક્ર લઈને દોડ્યા. ભીષ્મે તેમનું કાંડું પકડ્યું કે કેમ હથિયાર નહોતાં લેવાં અને કેમ લીધાં ? તરત જ કૃષ્ણ પાછા ગયા. અર્જુનની મૂર્છા વળી અને પછી વચ્ચે શીખંડીને ઉઠા રાખ્યો.

આવી જ રીતે કેટલીક વિચિત્રતાઓ પણ આવે. દાખલા તરીકે ભીષ્મ કહે કે હું શીખંડીની ઉપર ધા નહિ કરું. દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા કે અશ્વત્થામા મર્યો એમ સાંભળ્યું એટલે રાત્રત્યાગ કરવો. અર્જુનના પણ કેટલાય નાના મોટા sentiments. કૃષ્ણને પણ એવા જ sentiment કે આપણે રાજો લેવાં જ નહિ. આમ જુદી જુદી ટેકવાળાં પાત્રો મહાભારતમાંથી મળે છે. શુધિશિરનો એક sentiment કે શુરના દિકરાને ન મરાય.

એ સિવાય એક વિવિધતા તે જીવનના બધા જુદા જુદા આશ્રમેવાળા માણસો વચ્ચે ચિતર્યા છે. એમાં નૈષ્ઠિકે બ્રહ્મચારી મળે તેમ જ બ્રહ્મચર્યનો જેમણે દ્વાસ કર્યો છે એવા પણ મળે. સુંદર ગૃહસ્થો મળે, સુંદર વાનપ્રસ્થ તેમજ સાચા મોટા સંન્યાસીઓ પણ મળે. આ રીતે જીવનનાં બધાં પાસાં મહાભારતમાં વર્ણવેલાં છે.

એક જગ્યાએ શુરુદક્ષિણાની વાત આવે છે. શુરુપત્નીઓનાં રસુજી વર્ણનો આવે છે. એક શુરુપત્નીએ શુરુદક્ષિણામાં એરિંગ માગ્યાં છે. એવી શુરુપત્નીઓ પણ છે જેઓ ફક્ત પાણીથી જ શિખરને આશીર્વાદ આપી દે.

શિખરોમાં એકઠી તુંબડી અને લંગોટી રાખીને વિદ્યાભ્યાસ કરનારા છે તેમજ જનક જેવા રાજાઓ પણ છે. એક વાર અષ્ટાવક્ર મુનિ કયા વાંચતા હતા. જનક મોઝ થયા તેથી તેમની રાહ જોઈ. બધા વિદ્યાર્થીઓને થયું કે જનક જેવા રાજાને સાફ ગુરુ શા માટે રાહ જોતા હશે ? જનક આવ્યા અને મોઝ ચવા માટે ગુરુની મારી માગી. કયા ચાલતી હતી ત્યાં જનકના મહેલમાં આગ લાગી અને મહેલની આસપાસનાં ઝુંપડાંઓ બળવા લાગ્યાં. જનક તો બેઠો જ રહ્યો. ખીળ સંન્યાસીઓ કયા સાંભળતા હતા તે પોતાની તુંબડી અને લંગોટી લેવા દોડ્યા. કારણ કે તેઓ આ ઝુંપડાંમાં રહેતા હતા. આગ તો હતી જ નહિ અને બધા શિખરો પાછા આવ્યા. અષ્ટાવક્રે તેમને કહ્યું જાઓ લંગોટાઓ તમારી પાસે કયા નહિ કહું. આ જનક તો અંદરના જનકને મારીને આવ્યો છે અને તમને તમારી તુંબડી લંગોટીનો મોહ રહી ગયો.

શુક્રદેવજી જેવા સંન્યાસી પણ મહાભારતમાં મળે અને અવજનમાં રહીને ખાનારા પણ મળે. સાચા મોટા ગૃહસ્થાશ્રમી પણ મળ્યા આવે. આ રીતે જીવનનાં દરેક પાસાંને આલેખવામાં આવ્યાં છે.

હોમર અને શેક્સપિયરમાં આ વિવિધતા કેવી છે તે જોઈએ. દરેકમાં શરવીર આવે પણ તે જુદી જુદી તત્વના. પણ એનાથી બે વિશેષ ત્રાતુર્વથી મહાભારતનાં પાત્રો ગોઠ-

વાયલાં છે. મહાભારતના અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, બીષ્મ, ભીમ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા એ બધામાં પ્રાણ છે, જીવન છે, છતાં દરેકનું વ્યક્તિત્વ જુદું જુદું છે. જેમ સૃષ્ટિ-ઈશ્વરનાં વિધાનમાં વિવિધતા દેખાય છે તેમ મહાભારતમાં પણ વિવિધતા દેખાય છે. ત્યારે આ દૃષ્ટિથી જોઈ હું ત્યારે મહાભારત દુનિયાનું ઉત્તમ કાવ્ય હું સમજું છું.

આખું મહાભારત છેવટે મોત તરફ લઇ જાય છે. રાજા અને રંક, યુધિષ્ઠિર, કૃષ્ણ બધાને મોત તરફ લઇ જાય છે. જીવનને અંતે આખરે તો અદી હાથ જમીન જ છે એમ શીઘ્ર છે.

હિંદુસ્તાનના આખા જીવનનું ધ્યેય આખરે હિમાલયમાં જવાનું છે. તેમ મહાભારતનાં બધાં પાત્રો છેવટે હિમાલયમાં જાય છે. એટલે મુખ્ય જીવનમાં એક વસ્તુ નિરંતર જોઇએ શીએ તેમ મહાભારતમાં પણ દેખાય છે.

બધાનાં ગયા પછી પાછળ એક ફણગો પરીક્ષિત રહે છે. મહાભારતની શરૂઆત કરે છે દ્રૌપદી અને અંતે નાનો એવો ફણગો પરીક્ષિત ગાદીએ બેસે છે.

આજે તો આટલો મહાભારતનાં પાત્રોનો સામાન્ય પરીચય કરાવું છું. વિશિષ્ટ પાત્રોનો પરીચય હવે પછી.*

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

બારડોલીના પાઠ

૧ સાધનસામગ્રી

કોણાબા જીજ્ઞાસા અલીબાગ તાલુકામાં બે વર્ષ થયાં જમીન મહેસુલનો વધારો થયો છે અને એ વધારાની સામે અલીબાગના ખેડૂતોનો તીવ્ર વિરોધ હોવાને લીધે ત્યાંના પ્રજાકીય નેતા શ્રી. ગોસાવીએ ગામડે ગામડે રખડીને પ્રજામત કેળવ્યો અને વધારાનું જમીન મહેસુલ નહિ આપવાનો સત્યાગ્રહ આદર્યો. શ્રી. ગોસાવી બારડોલી તાલુકાનો સત્યાગ્રહ જોવા માટે આવ્યા હતા, ત્યારે એ લડતની સાધનસામગ્રી જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. "ગામડાંઓ એવાં સુન સાન થઇ ગયેલાં કે, રસ્તામાં કુતરાં પણ જોવામાં આવે નહિ અને ઝાડ ઉપર પક્ષીઓ પણ બોલે નહિ" એવી ગામડાંઓની સ્થિતિ તેમને નજરે પડી. દરેક ગામમાં સખત ચોક્કી રાખનાર સ્વયંસેવકો, તેમના પર દેખરેખ રાખવા માટે તથા દરરોજની ખજાર પત્રિકાઓ વહેંચવા તથા સમજાવવા માટે આશ્રમોના સ્વયંસેવકો, એ સ્વયંસેવકોને રહેવા, ખાવા, સુવા માટેની વ્યવસ્થા, જપ્તી અમલદાર કોઇ પણ જાતનો અન્યાય ન કરી શકે તેટલા માટે તેની જોડે રહેનાર સ્વયંસેવકો, લીલા પડી જતા અગર હિંમત હારી જાય એવા ખેડૂતોની પીઠ યાત્રાકાર પીઠ કાર્યકર્તાઓ, દરેક આશ્રમમાં એક બે અનુભવી અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રજાસેવકો અને મુખ્ય મથકમાંથી થતું વિશાળ પ્રકાશન કાર્ય—એ બધાનો મોટો

* 'દક્ષિણમૂર્તિ' બાલમંદિરમાં તા. ૨૧-૩-૨૮ ને રોજ અપાયેલું બ્યાખ્યાન. બ્યાખ્યાન ઉપરથી નોંધ લેનાર શ્રી. વેણીલાલ છગનલાલ જુલ.

ખર્ચ મેળવવાની શક્તિ—આ સર્વે ચીજ જોઈને શ્રી. ચોસાવી લગભગ આલાખની ગયા. અક્ષીબાગ સત્યાગ્રહ માટે ન મળે સ્વયંસેવકો, ન મળે નાણાંની મદદ એટલે ત્યાંની પ્રજામાં સંપ કેળવવાની ભારે મુશ્કેલી એમણે જણાવી. દક્ષિણમાં રહેણીકરાણી સોઢી છે, સ્વયંસેવકો થોડા ખર્ચે મળી શકે છે, આત્મબોગની ભાવના કીક ખીકી હોય છે, પણ જ્યાં નાણાંની સગવડ ન હોય ત્યાં સામુદાયિક લગત શી રીતે ઉપાધી શકાય? તેમાં વળી અડધો કેળવાયેલો મહારાષ્ટ્રી લગેશાં હિંસા-અહિંસાની નકામી ચર્ચામાં ઉતરી પડી છે. ખરી હકીકત એવી છે કે મહારાષ્ટ્રીને અહિંસાની તાલીમ મળી નથી, એના આત્મિક બળની બરાબર ખીનવણી થઈ નથી. પંજાબના આકાશી શારીરિક બળમાં તેમજ સૌર્યમાં મહારાષ્ટ્રી કરતાં ઉતરતા નથી તે છતાં તેમનામાં અહિંસાત્મક લગત લગવાનું આત્મગત છે. હાતની આપણી સામુદાયિક લગતોમાં અહિંસા સાચવવાની ઘણી જ જરૂર છે, પણ મહત્વના પ્રશ્નો હાથમાં લેવાને બદલે કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓ અહિંસાવાદની સામે યવામાં ખેડું માન માની લે છે.

સત્યાગ્રહ કરવો એ સહેલી અને માયુક્તિ વાત નથી અને જ્યાં જ્યાં પુરેપુરો વિચાર થયા વિના સત્યાગ્રહ શરૂ થાય છે, ત્યાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એક વ્યક્તિ પણ સત્યાગ્રહ કરી શકે છે પણ સામુદાયિક સત્યાગ્રહ માટે ઘણી તૈયારી કરવી પડે છે: પંજાબમાં નિકલસનનાં આવશ્યકો મારે અને મદ્રાસમાં નીલનાં આવશ્યકો મારે જે સત્યાગ્રહો થયા તે સફળ થયા નથી.

ખારડોલીની લડતને ટેકો આપવા માટે મુંબઈના જાણીતા પારસી વકીલ નરીમાન ખારડોલી તાલુકાના સરભોણ ગામમાં આવ્યા અને અહીંની પ્રજાની મહમતતા, સરકારને પગલે પગલે ફેલાવવાની તૈયારી, વગેરેની હકીકત જાણી ત્યારે એમને લાગ્યું કે જે ખારડોલી તાલુકો કરી રહે છે તેવી લડત આપણા આખા દેશમાં ફેલાઈ જાય તો સ્વરાજ મળી જાય: અને જે મહમતતા અને કુશળતા ખારડોલીએ બતાવ્યાં છે તે ખીન તાલુકા પણ આજે બતાવી શકે. પણ સ્વરાજ એટલું બધું પાસે નથી. ખારડોલીની તદ્દન પાડોશમાં ચોર્લાશી તાલુકો છે, ત્યાંની પ્રજા ખારડોલીના જેવી જ છે, ત્યાં પણ જમીન મહેસુલ વધ્યું છે, તે છતાં ત્યાં સત્યાગ્રહ લડી શકાય એવી સ્થિતિ નથી.

ખારડોલી અને ચોર્લાશી તાલુકાની વસ્તુચિનિમાં આટલો અધો તકાવત છે તેનું મુખ્ય કારણ એવું છે કે ૧૯૨૧ની સાલમાં મદ્રાસપ્રાંતમાં સત્યાગ્રહને માટે જાણી તૈયારી કરી અને પ્રજાને જાગૃત કરી તેને પરિણામે આ તાલુકામાં ખારડોલી, સરભોણ, મટી, વેઝી, અલગટ વગેરે ગામોમાં આશ્રમો સ્થપાયાં. આ આશ્રમોએ ખાદી, રાત્રીપરજ શાળા વગેરેનાં કામો હાથ ધર્યાં. ખાદીના પ્રચારકાને અંગે એટલે એટલપત્ત કપાસને સંધરે, ૩ પીંજે, કાંતે અને વણાવે તેટલા માટે અભ્યાસનાં લગભગ ૨૦૦ ગામડાંમાં દરેકે દરેક ઘરમાં ચાર પાંચ વખત સ્વયંસેવકો ગયા દશે-જ્યારે આટલો અધો નિકટ સંબંધ બંધાય ત્યારે પ્રજાને અમુક માર્ગે દોરી શકાય. પ્રજાને વિશ્વાસ મેળવવો એ સહેલું કામ નથી અને સત્યાગ્રહમાં પાલમાન થવાની, જેલમાં જવાની, આત્મબોગ આપવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. તે પ્રજાને ગળે ઉતારવી એ જરાયે સહેલું નથી. આવા આશ્રમોને લીધે પ્રજામત કેળવાયો છે. તે ઉપરાંત આવા આશ્રમોમાં સારી ઉચ્ચ ભાવનાવાળા અનેક સ્વયંસેવકો કામમાં માટે રોકાઈ ગયા છે. જ્યારે જ્યારે પ્રજા ઉપર કાંઈ આક્રમક આવી પડે છે ત્યારે તેમને મદદ કરવાને માટે આ કામનું લશ્કર તૈયાર થઈ જાય છે. યુજ્જનાતના રેતસંકટ નિવારણ માટે લગભગ

દરેક જીલ્લામાં આ કાયમી લશ્કરના સૈનિકો પહોંચી ગયા હતા. સુરત, જીલ્લા સિવાયના બીજા ભાગોમાંથી ઘણાં યે સૈનિકો આજે બારડોલીમાં જોડાઈ ગયા છે, એટલે મુળશી પેઠા વગેરેની લડતમાં જે કાયા કાર્યકર્તાઓ આવ્યા હતા તેમ નહિ ચતાં ગુજરાતમાં દરેક લડતમાં અતુલની સૈનિકો જઈ પહોંચે છે. બારડોલીમાં જે ભાષાઓ પ્રકાશનનું કામ કરીને આખા દેશને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષા મારફત હકીકત પૂરી પાડે છે તેમને 'નવજીવન' તથા 'યંગ ઇન્ડિયા'માં તાલીમ મળેલી છે. છેવટે થી વલ્લભભાઈને જોઈતાં નાણાંની મદદ છે. શરૂઆતમાં તો બધી આર્થિક મદદ તાલુકાની પ્રજાએ તથા 'આસપાસના પાડોશીઓએ પૂરી પાડી હતી પણ જો કોઈ કારણસર વધારે નાણાંની જરૂર પડે તો ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ વગેરે સંસ્થાઓ તથા અમુક ગૃહસ્થો પુરતાં નાણાં મેળવી શકે એમ છે.

૨ પ્રતીબંધ

બારડોલી તાલુકામાં મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. રાનીપરજનો સમાવેશ હિંદુઓમાં કરીશું કારણ કે તેમની રહેણીકરણી અને સંસ્કારો હિંદુઓના જેવા જ છે. ૮૮,૦૦૦ની કુલ વસ્તીમાંથી લગભગ ૪૦,૦૦૦ રાનીપરજ છે અને તેમાં ઘણા ખાતેદારો નહિ હોય. રાનીપરજ ભાષાઓ પણ ઘણા મજ્જમ રહ્યા છે અને તેમનામાં ખૂબ જાત્રી આવતી જાય છે. મુસલમાન તથા પારસીઓની વસ્તી જુગ છે અને કુલ ૧૭,૦૦૦ ખાતેદારો છે તેમાં એમની સંખ્યા થોડી છે. હિંદુઓમાં બે અગત્યના વર્ગ છે: પારીદાર તથા અનાવજા બ્રાહ્મણ. એક ભાષાએ ટીકા કરી હતી કે "અમારે ત્યાં કંડી તફન મજ્જમ છે, જનોઈ જરા પોચી, નાકું અને કસ્ટી ખાતમ કરવા જેવાં છે." આ ટીકામાં કેટલુંક સત્ય છે. પારીદાર વર્ગ જે જાતમહેનત કરીને પથરીઆ જમીનને રસાળ બનાવે છે તે ખૂબ મજ્જમ છે. તેમાંથી ઘણાં તો જમીન છોડીને પરદેશ જવાને તૈયાર છે, વળી જે અનાવિજા બ્રાહ્મણો પણ મજૂરી કરે છે તેમને પણ જરા યે ડર નથી. જે વર્ગમાં જાતમહેનત કરવાનું કૌવત નથી, આજંસુ છે, અથવા વ્યસની છે, અગર નોકરી કે દેસાઇગીરી ઉપર જીવે છે તે ડરકણ હોય તેમાં શી નવાઈ? અને તેમાં પણ ખાસ કરીને જુના જમાનાના વૃદ્ધ લોકો સરકારની સામે થવાનો વિચાર જીરવી શકતા નથી. જ્યારે ૧૯૨૧માં બધી પ્રજાએ ખાદીની ટોપી પહેરવા માંડી હતી ત્યારે પણ કેટલાક વૃદ્ધો પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા ખાતર મુંઝવણી ગાંઠ જેવી લાલ પાથરી પહેરતા હતા અને ખુદ પોતાનાં છોકરાઓનાં મન દુખાવી રહ્યા હતા. મુસલમાન ભાષાઓમાંના પણ ઘણા મજ્જમ રહ્યા છે; પણ હાલના આખા દેશના વિષમથ વાતાવરણને લીધે તેમ જ સુરતમાં હિંદુ-મુસ્લીમ તકરારને લીધે જે ઉચ્ચાં મન થયાં છે તેનો લાભ અંગ્રેજ સરકાર લે તેમાં શી નવાઈ? અને પારસીઓમાંથી ઘણાખરાને દારૂ તાડી સાથે સંબંધ હોય છે, સરકાર પાસેથી દારૂ તાડી વેચાતાં લેવાનાં એટલે પૈસાની લહેલુદેણ પણ ચાલે અને એમની વિચિત્ર પરિસ્થિતિને લીધે ખુશામતની ટેવ પડેલી એટલે તેમણે કોઈ કોઈ ખંદાને પૈસા બરી દીધા છે પણ તે જતાં તેમાંથી પણ હીરા નીકળ્યા છે. એવા હીરા જોઈને આપણે આનંદ માનવાનો છે. એટલે એકંદરે આખી વસ્તી જેનો મોટો ભાગ પારીદાર તથા અનાવિજા બ્રાહ્મણોનો છે તે મજબુત, સંગીન અને નિડર રહ્યો છે. એ વર્ગ શિક્ષિત નથી તેટલો ક્ષમદો પણ છે. આજનો શિક્ષિતવર્ગ સ્વાર્થી અને પરાવલંબી બની જાય છે, અને તેથી બહીકણ થાય છે. જ્યારે બારડોલીની પ્રજાએ ચોક્કસ નિર્ણય કર્યો કે સરકારી મહેસુલ

દીપક*

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો

દીપક

બિરાંલર

ભૂષેન

વસન્તા

અધરબાણુ

નવેન્દુ

નિખિલ

એક વૃદ્ધ ડાશી

દૃશ્ય પહેલું.

[પડદો ઉપર છે. દીપક સાદી પર એક પુસ્તક વાંચતો બેઠો છે, પાસે અંધ દીવા બળે છે. થોડી વારે નિશ્વાસ નાંખી ચોપડી બંધ કરી સામે દિવંદ માતાનું ચિત્ર છે, તેના તરફ એક ટો નેચ રહે છે.]

દીપક : (એકલો ઉદ્વિગ્ન અને ગાથ છે.)

પદ

માતા તું બહુ ધનવાન,

તારે દેહે પ્રાણુ વિરાળે.

તું આજે જીવે ભગ્ન હૃદયે, અંકિત આશી;

આ મૃત દેહે, સકલ જગતની, જર્ણ કાટિમાં - માતા,

અમપીડિત આ લોકસંઘમાં અમૃત કપાંથી વરસે ?

મદા મૃત્યુની ડાયા, સામે દેશ અતિ ગ્રભરાયે;

માતા તું બહુ ધનવાન, તારે દેહે પ્રાણુ વિરાળે !

ઓ માં, ઓ મા, હું તારા છુટકારા માટે થું કઈ ?

(અટપાટન પદોરવા અધરબાણુ આવે છે.)

અધરબાણુ : (રોધમાં) દીપક, તું થું ગાતો હતો ? અને આ થું ? (દીપકના હાથમાંનું પુસ્તક લઈ દેખાડે છે.) આવાં પુસ્તકો રાખે છે તો ઘેર જપ્તી આવશે. સંમલ્યો ? ગેરીબાદીએ છટકીમાં જેમ કયું એમ અહીં કરવા જશો તો ખુવાર થશે. અને જો વાંચ - (પોતાના ખોસ્સામાંથી કાગળ કાઢી દીપકને આપે છે.) તારી મા મરી ગઈ ત્યારનો તું દરાયા દોર જેવો થઈ ગયો છે.

દીપક : દોર જેવો ? હું કે તમે—?

અધર : હું ?—મારા પરમાં રૂઢીને—

* ભજવતા પહેલાં કતાની પરવાનગી માગવી.

દીપક : (હેઠાસીન રીતે) તમારા ધરમાં હું હવે નહિ રહી શકું.

અધર : (પોતાનો રોષ કાણમાં લાવતાં) તું વાંચ તો ખરો.

દીપક : ‘ઝોન હીઝ મેજેસ્ટીઝ સર્વિસ’-એ હું શા માટે વાંચું ?-જેને સરકાર તરફથી ટાઇટલો જોઈતા હોય અને જેને ખુશામત કરવી હોય તે બંને વાંચે.

અધર : દીકરા, તું મને આટલે વરસે ખુવાર કરવા માગે છે ? માઈ ક્યુકારવ્યું ધુળધાણી કરવા માગે છે ? સાત દિવસ પછી તો સરકાર મને ખિતાબ આપવાની છે, ત્યાં તું જ-મારો સૌથી મોટો છોકરો-હરેન્ડને ફાંસી દેવા માટે કોલેજમાં હડતાલ પડાવે અને ગવર્નરના પુતળાં પર છાણ ચોપડે ?

દીપક : (થીજ ગયેલે ચહેરે) તેથી શું ?

અધર : તેથી શું ?-જે સાંભળ-‘અધરગાથુ જેવા સરકારના વિશ્વાસપાત્ર મિત્રના પુત્રે આ દિવસ્યાલમાં લાગ લીધા છે તેથી સરકાર દિલગીર છે. અધરગાથુ એને સાચે રસ્તે ચડાવશે એમ આશા રાખે છે’-તું મારો છોકરો ન હોત તો તને કપારનો કોલેજમાંથી ફાંસી કાઢ્યો હોત.

દીપક : મારે એ કોલેજમાં હવે રહેવું પણ નથી.

અધર : આ તને શું ભૂત વળગ્યું છે ? નહિ બાલુ તો તું શું કરીશ ?

(વનમાળી આવી એક કાગળ આપે છે.)

અધર : (સભય) ‘ઝોન-હીઝ-મેજેસ્ટીઝ સર્વિસ’-અત્યારે ! આ વળી શુંનું શુંય હશે. કદાચ ટાઇટલ-(ક્વર ફોડી વાંચે છે. મુખમુદ્રા એકદમ ગંભીર બની જાય છે.) દીપક દીપક, મને નહિ ખબર તું આટલો આડો ગયો છે.

દીપક : શું ?

અધર : પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મીસ્ટર હેમીથ લખે છે કે અકવાડિયા પછી અહીં વાઇસરોય આવવાના છે ત્યારે તને ગામમાંથી દૂર કરવો.

(દીપકના હોઠ કડકાઈમાં પીસાય છે.)

દીપક : અને જે હું ગામ છોડી ન જાઉં તો ?

અધર : (પડી ગયેલે અવાજે) તો શું ? આપણે બધાએ પરગામ જતું પડશે અને વાઇસરોય પોતે મને જે ઇલકાબ આપવાના છે એ-

દીપક : તમે તમારી મેજે ઇલકાબ લેજો-કહેજો કે છોકરો માઈ કહું માનતો નથી, અને પોલીસ મને શું કરે છે એ હું જોઈ લઉં.

અધર : (ગભરામણ તથા રોષમાં) બેટા, તું સમજે તો સાઈ-એમ કંઈ હિંદને સ્વરાજ્ય મળી નથી જવાનું. ગેરીબાલ્ડી-મેટ્રીની કલ્પ કંઈ અહીં નહિ કાઢી શકો. હથી-આર વાપરતાં તો તમને આવડતાં નથી. (અધરગાથુના એકે એક શબ્દને તોળતો હોય એમ દીપક જોતો બેઠો છે.) તમે પોતે ખુવાર યશો અને સાચે સર્ગાવહાલાંએને પણ ધસડશો. તને તારી માતા પણ માદ આવતી નથી ?

દીપક : (જરા ગોટેથી) એ માતા તો અંધ અને એની જગ્યાએ તમે બીજી લાવ્યા (ચોટી વારે) હવે મારે માતા કેવી-ના-મારી મા જીવો આ રહી. (હિંદ દેવીનું ચિત્ર દેખાડે છે.)

અધર : તું સમજે તો સાફ છે નહિ તો આપા કુટુંબ ઉપર સરકારનો રોષ ઉતરી પડશે.
દીપક : હું તમારો રહ્યો નથી. તમે ખુશીથી જાહેર કરજો કે મારે તમારે આપ-
દીકરાનો સંબંધ નથી.

અધર : તને ખબર છે એમ કલાથી તારી સ્થિતિ શી થશે ?

દીપક : તમે જ કહોને !

અધર : તને પોલીસ લાઇ જરો અને—

દીપક : એટલું જ ને—આજે દીપક એક નથી પણ હજારો છે અને હું જઈશ તો
મારી પાછળ બીજો એમ દીપમાળા ચાલી આવશે—

અધર : ઠીક !—ચાર હું તને ત્રણ દિવસ વિચાર કરવા આપું છું; અને ત્રીજે દિવસે તું
નહિ માન તો આપણે બધાં અહીંથી હરિપુર ચાલ્યાં જઈશું.

(અધરબાણુ નય ઇ.)

(દીપક થોડી વાર ચૂન્ય કુદિએ જોઈ રહે છે, પછી ભુમ પાડી ઉઠે ઇ.)

દીપક : (એકલો) મા, ઓ મા—મારી મા—

(બાલુમાંથી અજાઆર વર્ષનો નવેન્દુ ડોળાઈ કડે ઇ.)

નવેન્દુ : બાબા, હું આતું ? દાદા ગયા ?

દીપક : કેણુ નવેન્દુ ? આવને,

(નવેન્દુ મારે બાલુ સમય જોતા જોતા આવે ઇ.)

નવેન્દુ : બાબા તમે કેને બોલાવતા હતા ?

દીપક : આપણી માને—જો આ આપણી માતા છે. આપણો દેશ આખો શુલાભીમાં
સડે છે. પરદેશી લોકો એને આવીને જળોની જેમ ટાપીએ, અને આપણે એ બધું જોતા
હાથ ધસતા બેઠા છીએ.

નવેન્દુ : (સરસ ભાવે) આપણે સરકારને કહીએ તો ?

દીપક : એ સરકાર પોતે જ પરદેશી છે. એ તો અહીંથી હજારો માઈલ દૂર બેસી
પોતાના માણસો મોકલી આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે.

નવેન્દુ : એ જ આ ગોરા લોકો !

દીપક : હા એ ગોરા લાગે છે, પણ અંદરથી તો કેણુ જાણે ? જો—તું દિવસમાં ચાર
વાર ખાય છે, પણ કેટલાકને ચાર દિવસે એક વાર પણ ખાવા નથી મળતું.

નવેન્દુ : એ કેટલાક છે તે ?

દીપક : કંઈ બહુ નથી, જો અંકેક હિંદી અંકેક ગોરાને મારવાનું પણ એ તો હમણાં
આપણો દેશ પોતાનો થઈ ગયો.

નવેન્દુ : (અર્ધ વિસ્મિત રીતે) ત્યારે કેમ કોઈ મારતું નથી ?

દીપક : કેમ કોઈ મારતું નથી ?—બોલ તું મારીશ ?

નવેન્દુ : હું ?

દીપક : અત્યારે નહિ. (સમજાવતો હોય તેમ) તું મોટો થા, અને હું ન હોઉં,
અને ગોરા લોકો દેશમાંથી ન ગયા હોય ત્યારે—

નવેન્દુ : (સંભય) પણ હું કેવી રીતે માફ ? બીજા કોઈને કહેતો ! આપણે એમને કહીએ તો કેમ-કે તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.

(અધરખાણ એકદમ આવે છે)

અધર : અત્યારથી આના મનમાંયે એરે રહે છે ? સરકાર માંથીયે સિવંધ તમારા ક્યાંક આશરો નથી. (નવેન્દુને) તારી અગા પાસે જા. ખબરદાર છે એની સાથે વાત કરી તો.

(નવેન્દુ સંકોચાતો એકે જાય છે.)

દીપક : (નવેન્દુને) જા આવલા !

અધર : (રાધામાં) આ ત્રણ દિવસ તને આ જ ઓરડીમાં પૂરી રાખવામાં આવશે.

દીપક : તમે હેમીલને કહેજો કે વાઇસરોય અહીં આવે છે, પણ એની સલાહ રાખો.

(અધરખાણ જાય છે. પાછળ બારણું જોરથી વાસી બહારથી સાંભળ ચડાવી દે છે.)

(દીપક હઠી સ્વસ્થ ચિત્તે થોડી વાર આમ તેમ ફરે છે. પછી પાછળની બારી પાસે જઈ સળાયા હાથમાં ઝાલી પહોળા કરે છે.)

દીપક : (ઉન્મત્ત ચિત્તે ગાય છે.)

કે જાણે મા તુમી અંબલે.

x x x નમામિ તારિણીમ્,

x x x વંદે માતરમ્.

(બારીમાંથી બહાર ફરી પડે છે.)

[પડદો પડે છે.]

દૃશ્ય બીજું.

[દુસેનપુરની એક સાધારણ નાની ગલી. પડદો હપડે છે ત્યાં લોકોની નાસભાગ થતી દેખે છે. દૂર દૂર બંદુકો ફુટતી હોય એવા અવાજ આવે છે. થોડી વારે થોડીમાં બધે સુનકાર ફેલાય. લાલુમાંથી એ સારજંટો ખસાપર બંદુકો લઈ આવતેમ જોવા આવે છે. હપર બારીમાં એક છે રાતું માથું દેખાય છે તેના તરફ એક સારજંટ બંદુક ફેરો છે, અને ઠાકરે સીસ પાંડી અડારી પડે છે. સારજંટો બીજે છેડે વળવા જાય છે ત્યાં પાછળ દીપક, બિશંસર, ભૂપેન, નિખિલ ૨ વસન્ત-એમ પાંચ જણ સિફારને સુધતા હોય એમ બંદુકો સાથે પ્રવેશે છે. સારજંટોને જોઈ બિશર, દીપક અને ભૂપેન ગોળી ધરો છે, અને સારજંટોનાં મુકદ્દાં નિરાપદ કોંચ પર પડેતાં રે એવા અવાજ થાય છે. દીપકની આંખો ઘસાસીન લાગે છે.]

ભૂપેન : કોની ગોળી ખાલી ગઈ ?

દીપક : તમારી-લુઓ પેલી બીંત પર—

નિખિલ : ત્યારે-તમે બેએ તો તંમાફે છવંનખણ પતાન્યું !

બિશંસર : કેણુ જાણે !

દીપક : એ બાળક ગયું, અને આ કુદૃષ્ટ તંત્રનો સુખો બચી ગયો !

ભૂપેન : ગમે તેમ તો પણ વજ્રેન્દ્ર નવો ને !

બિશંભર : એમાં નવા લુનાતું કંઈ નથી. હજી કોઈને ખબર નથી કે બોમ્બ કોણે ફેંક્યો ?

નિખિલ : વજ્રેન્દ્રની પરીક્ષા લીધેલી ખરી ?

દીપક : પાંડલાક સુધી એણે અળખગતી ચીમતી પકડી રાખેલી, અને પછીજ એને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ જે ધંધામાં એ લેડો. પ્રવીણ છે એમાં જ આપણે એમને હરાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ એટલે એમજ થાય ને !

બિશંભર : એ સિવાય બીજો રસ્તો એકે નથી.

દીપક : કાલો માતા ને સ્કાઉટે તો સુએ—

બિશંભર : (દીપકની દુર્બોધ અને હુબહલી આખિા જ્ઞેતાં) એ બાળક મોંઝા પૂર્વા-શ્રમ્ભું સચું થાય, મારી વિધવા બેન—

નિખિલ : આપણા પૂર્વાશ્રમ વિશે કદી પણ કંઈ બોલવાનું નથી છતાં—

બિશંભર : એ મરી ગયું તેથી હું દિલ્લખીર નથી; પણ શહેરની ચારે તરફ અત્યારે ઘેરો છે, અને આપણાથી નાસી છૂટાય એમ નથી.

દીપક : તેથી શું ?

બિશંભર : એટલે આપણે કોઈક ઘરનો આશરો લેવા નોંધશે.

દીપક : હું કદી તમારી સાથે નહિ આવું.

બિશંભર : બિશંભરની વિધવા બેનનો એકનો એક પુત્ર આજે દેવલોક પામ્યો હશે તોપણ આપને આશ્રય આપશે—

(દીપક જાડા હુબપી ધવાયો હોય એમ સાંભળી રહે છે. બિશંભર જનરિત અવાજ બારી તરફ જાય છે. પાછળ દીપક ધંત્રવત્ ચાલે છે. મોડી વારે કોઈનો પાછળ સંભળાયો હોય એમ સંકાપી બિશંભર ઉભો રહે છે. નિખિલ બોંવર કાન માંડી સાંભળે છે.)

નિખિલ : બિશન, દીપક,—ગોરા આવે છે.

બૂચેન : કેટલા ?

બિશંભર : ગોળી કેટલી છે ?

દીપક : મારી પાત્રે એકે નથી.

નિખિલ : બે—ત્રણ.

વસન્ત : દસ.

નિખિલ : એ બંધા અમને આપો. આ વખતે અમારો વારો છે.

બિશંભર : અને અમે ?

વસન્ત : તમે જન્યો અમે એમની ખબર લઇશું.

બિશંભર : ને તમે ધાપણ થાઓ તો તમારું પણ લુકું પડે.

નિખિલ : હમણાં આવી લાગશે !—અમને—

(બિશંભર પોતે ઉભો છે એ ગટરનું ઢાંકણ ઉપાડે છે, અને જખરદસ્તીથી નિખિલ અને વસન્તને અંદર દતારે છે.)

બિશંભર : (દીપકને) તમે પણ—

દીપક : બૂચેન, તમે ઉતરો, એ ગોળી તમારી હતી.

(બિશંસર ઉતાવળે ગટરનું ઢાંકણું બંધ કરે છે. પોતે મરી ગયો હોય તેમ નિર્ભર એને જોઈને ભૂપેન પણ મૃતવત્ પડે છે. દીપક આ બધી વેળાં દીન વદને જોઈ રહે છે.)

દીપક : ઓ મા ! આ બધું નાટક !

(શેરીને બીજે ઊંડેથી ત્રણ સોલજરો આવે છે. પહેલા દીપકને હથેલી જોઈ બેઠા ગાળી ખાલી જાય છે.)

બીજો : ઘેર, કંચ હીમ એલાઇવ.

(ત્રણ સોલજરો દીપક હથેલી છે તેના તરફ દોડે છે, ત્યાં જઈ એને પકડે છે.)

ત્રીજો : (બિશંસરના પગ પર બંદુકનો કુંદો મારતાં) સાક્ષી, કુત્તા, મર ગા

(બિશંસર જરા પણ પગ ચોરી લીધા વગર માર ખમી રહે છે. ત્રણ સોલજરો દીપકને લઈ જાય છે. દીપક કંઈ પણ તોફાન કર્યા વગર એમની સાથે જાય છે. પાછળ બિશંસર બંને હજા થાય છે, ગટરમાંથી વસન્ત બહાર ફરી આવે છે, અને ત્રણ જણ એકી સાથે ગાળી ઊડે છે. ત્રણ સોલજરો ભોંય પર પડે છે દીપક કંઈ ન સમજ્યો હોય તેમ પાછું છે. ગટરમાંથી નિખિલ બહાર આવે છે.)

ભૂપેન : (દીપકની પાસે જઈ) કેમ કંઈ અર્જુનની જેમ યુદ્ધક્ષેત્ર પર આવ્યો છે ?

દીપક : (હતાસીન રીતે) કર્મસન્ધાસ આવે પણ શ્રીકૃષ્ણ આવતા નથી ?

બિશંસર : ચાલો.

દીપક : મને જવા દેવો હતો.

વસન્ત : અમારું નિશાન ખાલી જાત તો તમે કાલી માતા પાસે જાત.

દીપક : (કાલી એવોળે) નહિ, તમારે એ લોકોને મારી નાંખવા નહોતા. જતા હતા એ દીક જ હતું.

નિખિલ : કેમ ?

દીપક : કેણુ જાણે, પણ આપણો આ સાચો માર્ગ હોય એમ મને નથી લાગતું વાર એમ યાય છે કે આ સિવાય કંઈ બીજો ઉપાય જ નહિ હોય ?

બિશંસર : આ સિવાય વળી બીજો ઉપાય કેવો ?

દીપક : એ મને નથી સૂઝતો એટલો તો હું કશું બોલતો નથી. પણ—

ભૂપેન : ત્યારે તમને આ મંડળમાં પૂરો વિશ્વાસ કે-શ્રદ્ધા નથી ?

દીપક : (અપમાનિત થયો હોય એમ) એમ નહિ જ-મને મંડળમાં પૂરેપૂરે છે, એનો હેતુ મને માન્ય છે, માત્ર એણે યોજેલા ઉપાયમાં મને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા પણ ન્યાં સુધી—

નિખિલ : ત્યારે તો જહેતર છે કે—

દીપક : મને બોલી રહેવા ઘો-ન્યાં સુધી મને એથી વધારે સારો ઉપાય ત્યાં સુધી મારે આ બધું માન્ય રાખવું જ જોઈએ—

ભૂપેન : ત્યારે કોઈ દિવસ તમે અમારા પ્રયત્નોને ઉઘાડા પણ પાડો.

દીપક : (અમરીથી) કદી નહિ, દીપક હીચકારો નથી. માતા સ્વતંત્ર થાય હું મારો પ્રાણ આપું-માત્ર એ આપણને આપી પણ શુદ્ધ રસ્તો સૂઝાડે એમ હું

ખિશંભર : અત્યારે કંઈ ચર્ચાનો વખત નથી. આપણે હજી પંખવાડીઆ પછી આજશુર ગોરાઓની સેવાળી સેવા જવાનું છે, ત્યારે તમારે જે કહેવું હોય, તે કહેજો.

(દીપકને લઇ જવા પ્રયત્ન કરે છે.)

દીપક : (ખિન વદને) હું તમારી સાથે નહિ આવી શકું.

ખિશંભર : અમે તમને એમ છોડી કેમ દઇએ ?

દીપક : ભૂપેન બાણએ કહ્યું એ પરથી હવે મારાથી તમારી સાથે નહિ રહી શકાય. નહિ કે હું કોઇને કંઈ કહી દઇશ-પણ તમારા જ મનની શાન્તિને માટે-(થોડી વાર અટકાવે) તમને જો એમ લાગનું હોય તો તમે જ મને મારી નાંખો એ વધારે ઉત્તમ છે.

ભૂપેન : નહિ નહિ. મારો અર્થ એ નહોતો. અમને તમારા પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ છે અને તમારી અને અમારી વચ્ચે અંગત મતભેદ હોય તેથી શું ?

દીપક : એ હું જાણું છું-મતભેદને લીધે કંઈ લોકોએ એક બીજાના પૈરી થવાનું નથી, (ગંભીર રીતે) પણ અત્યારે મને માફ કરો-

ખિશંભર : તમારો નિશ્ચય જ છે ? પછી આપણે મળીશું ક્યાં ?-આ ઘેરામાંથી અને આતશપુરના કાર્યક્રમ વિશે-અત્યારે તમે જશો પણ ક્યાં ?

દીપક : અત્યારે ?-રોહિણીને કાઢે કાઢીના મંદિરે. હું જાઉં છું. મારે માટે નિશ્ચિત રહેજો.

ભૂપેન : આ ઘેરામાંથી-

દીપક : મને શુભ રસ્તાની ખબર છે.

પરસન્ત : શુભ રસ્તો-!

દીપક : હા, એની તમને હજી કદાચ ખબર નહિ પડેલ. આવતી કાલે સાંજે આતશપુરનો કાર્યક્રમ ધકવા હું તમારી રાહ જોઇશ. કાલી માતા મને કંઈ શુદ્ધિ આપશે તો હું તમને બધું કહીશ.

ખિશંભર : મજૂર થઇ આ ગટર મેં જોઈલી છે. તેમાં એક બાણ નાનો માર્ગ આવે છે એ તો નહિ ?

દીપક : હા, એ જ. તમે પણ કાલે ઘેરા હોય તો એ જ માર્ગે આવજો.

નિખિલ : તો અમે પણ અત્યારે તમારી સાથે-

દીપક : કૃપા કરી મને એકલાને જવા દો-!

ખિશંભર : (ભૂપેન અને નિખિલના હાથ પકડતાં) દીપકબાણ તમે કદી મંડળ છોડી જઇ નહિ શકો.

દીપક : કદી નહિ, માત્ર-આટલી રાત મને માતા પાસે ગાળવા દો-

(ખિશંભર દીપકને ગટરમાં હટારે છે, પછી ટાંકણું બંધ કરે છે. પછી નિખિલ, ભૂપેન, અને પરસન્ત સાથે છંદો બારી પાસે જઇ તેના ઉપર નવ ટકોરા મારે છે, ત્યાં ચૂરી નજરનો એક બાણનો હાથ બારી ઉઘાડે છે. વેરાન ગલીમાં સુનકાર ફેલાય છે.)

[પડતો પર છે.]

દ્વરય ત્રીજું.

[કાલિના એક છૂટું મંદિર પાસેની જાજરિય બોરડીમાં બિરાંબર, દીપક, ભૂપેન અને નિખિલ એમ ચારે જણ બેઠા છે. બિરાંબરની આંખમાં ખિલવા લાગી છે; ભૂપેન કંઈ સમજી ન શકેતા એવો લાગે છે; નિખિલના ચહેરા પર અંગત આવેશ અને રોષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બધાથી દૂર અસ્પષ્ટ આદર્શને જોવા મળતો હોય તેમ દીપક બેઠો છે; એ અતિથય ફિક્કો લાગે છે; એના ચહેરા પર મહાન આદર્શવેદનનું ગાંભીર્ય છે. કોઈ મહત્ત્વના વિષય પર ચર્ચા કરતા હોય એમ લાગે છે.]

ભૂપેન : હું એ સમજી જ શકતો નથી કે એ બધું એમ કેવી રીતે બની શકે ! ગોરા લોકો માત્ર હિંસાથી જ ડરે છે, અને એ હિંસા છોડી દહને તમે અહિંસાનું તત્ત્વ પાળી એ લોકોને અભયવચન આપો એટલે એમને બધું સરલ થઈ પડે.

દીપક : હિંસા એ તો માણસમાં રહેલું પાશવપણું છે, અને પાશવપણામાં એ લોકો આપણાં કરતાં ચડીઆતા છે; માણસની માણસાઈ એના અધ્યાત્મિક બળમાં કે બુદ્ધિબળમાં છે, અને એનાથી જ આપણે એમને જીતવા બેઠ્યાએ.

બિરાંબર : અધ્યાત્મિક બળથી કોઈ ગ્રન્થ પોતે જામ કરેલો આખો દેશ છોડીને જતી રહે ખરી ?

દીપક : એ સવાલ તમારે મન છે, કારણ તમે અહિંસામાં માનતા નથી. પણ તમે જોતા નથી-આપણે એક ગોરાને મારવા ગયા તેમાં-નિષ્ફળ ગયા અને-પાછળ આપણાં કેટલાં નિર્દોષ માણસો-બાળકો માર્યા ગયાં ?

નિખિલ : બાળક-બાળક-ખોસેને તેથી શું ?

દીપક : એ બાળકો ક્યાં-તે કંઈ બિરાંબરની અંગત લાગણીઓને ઊંચેરી મારા મતનો કરવા નહિ.-પણ એક ગોરાના ખૂનના બદલામાં એ લોકો હજારોના જીવ લેતાં પણ અચકારો નહિ-એના કરતાં અહિંસા દ્વારા એ લોકો જેટલું કષ્ટ નાંખે તે સહી લાઇને આપણે દુનિયાને બતાવી આપીશું કે આપણે સાચા છીએ.

નિખિલ : એમના પશુબળ આગળ તમે કેટલુંક કષ્ટ વેડી શકશો ? એના કરતાં એક ગોળી અંગ્રેજને મારી બીજી આપણે ખાઇ લેવી એ વંધારે છે.

દીપક : હા, એમાં પણ અમુક બહાદુરી છે ખરી. પણ એવી સરલ વાતને માટે પણ હાલ તો દેશ તૈયાર નથી.

બિરાંબર : દેશ કંઈ અહિંસાના પાલનથી એમ તૈયાર નહિ થઈ શકે.

દીપક : તેમ હિંસાથી પણ નહિ. જો બધા જ ગોરા એકી સાથે મરી જાય તો જ આપણે સ્વતંત્ર થઈ શકીએ, પણ એટલા લોકો પણ આપણે કેળવી શકીએ એમ નથી. એથી હિંદુ આપણા લોકો અહિંસામાં કેળવાએલા છે, અને અહિંસાત્મક બેઠા બળવામાં ખુલ્લે ખુલ્લા એ બધા સામેલ થશે.

બિરાંબર : તમે કહો છો તેમ બધા લોકો બેઠા બળવામાં સામેલ થાય એ, હું માનું છું, પણ બધા જ અહિંસા પાળે એ એકી સાથે બધા જ ગોરા મરી જાય એટલું જ અશક્ય મને લાગે છે. મનુષ્ય કંઈ એકતો આત્મા નથી, અને એટલે જ બીજી બધી દલીલો જ્યારે ફોગટ જાય ત્યારે એ શરીરબળનો આશ્રય લે છે.

(દીપક નિરુત્તર બેસી રહે છે.)

ભૂપેન : અને ધારો કે બધા અહિંસાનું પાલન કરે તોપણ અહિંસાથી કરી જઈને કોઈ પ્રજા પોતે પચાવી પાડેલ મુલક એમને એમ છોડી માફી ગઈ હોય એમ ઇતિહાસમાં કોઈ વાર બન્યું નથી.

દીપક : એવું ઇતિહાસમાં નહિ બન્યું હોય એ ખરી વાત, પણ એક નાનો મૂકી જેવડો મુલક, હિંદ જેવડા વિશાળ મહાન દેશ પર રાજ્ય કરી જાય એ ખીના પણ ઇતિહાસમાં પહેલાં કોઈ વાર બની નથી. અને (ભોંય પર હાથ પછાડે છે) અશક્ય લાગે એવી ખીનાઓ પણ શું ઇતિહાસમાં નથી બની ?—(જરા ધીમેથી) ઇતિહાસમાં જે કોઈ દિવસ નથી બન્યું એ હિંદે કરી બતાવવું પડશે—

ખિશંભર : ત્યારે હવે અમારે આ બધું પડતું મૂકી ઘેર પાછાં જવું, અને જે સોળસો યુવાનો ગેરાઓનું અને તે સાથે જરૂર પડે તો પોતાનું લોહી રેડવા તૈયાર થયા છે એમને જણાવવું કે જઈને ખેતી કરે અને વૃદ્ધાઓની જેમ સુતર કાંતે, કારણ અમારે બેઠો બળવો કરવો છે !

નિખિલ : (કડવાશથી) અને તમે એમ પણ કહેશો કે આ બધા સરંજામ અને દારૂગોળો એ બધું સરકારને સુપ્રત કરી દેવું !

દીપક : (સ્વસ્થ રીતે) એ પણ હું કહેવાનો જ હતો. આપણે જેટલું જાનું રાખીએ છીએ એટલી આપણા પોતાના અંતિમ લક્ષ્યમાં આપણી અશ્રદ્ધા છે એમ સાબીત થાય છે. માને સ્વતંત્ર કરવામાં વળી જાના ઉપાયો શા ? માણસ બળને જીતે નહિ ત્યાં સુધી વીર થઈ શકતો નથી.

નિખિલ : બધા તે અમને લાગે છે કે તમને ? અહિંસાના મૂત્ર નીચે તમે માત્ર તમારી ચામડી સુરક્ષિત રાખવા માગો છો. માર્નીંગ્સ સેવા થતી હોત તો બાપલાઓ પણ એ કરત.

ખિશંભર : (ખિન્ન મુખે) બધા બધા ને સગાં સંબંધીને મૂકીને અમે તમારી પહેલાંના અહીં ઉભા છીએ તોય તમે અમારે વિશે વ્યામ કહો છો ?

દીપક : હું આપણા અંતિમ હેતુ તરફની અશ્રદ્ધાની વાત કંઈ છું તમારા તરફની નહિ. અશ્રદ્ધા એ બધનું રૂપ નહિ તો ખીજું શું ?

નિખિલ : (મોટે અવાજે) મેં કહ્યું એ તમે સમજ્યાને ? તમારે પાછું દુનિયામાં સુખ ભોગવવા જેવું છે તે તમે જ બીકણ છો. બોલો પૂરાવા આપો છો ?

દીપક : (નિશ્ચય) હા.

નિખિલ : ક્યારે ?

દીપક : અત્યારે.

નિખિલ : ક્યાં ?

દીપક : અહીંયાં જ. (ખિશંભરને) બોલો શી સરતો ?

ખિશંભર : બસ ! એટલામાં ?

દીપક : તમે બનને નક્કી કરો.

(ખિશંભર અને ભૂપેન હિંમત જેવા બાજુ પર જાય છે. નિખિલ પોતાની રીંગલેવર તપાસે છે. દીપક આરસની મૂર્તિ સમીપે સફેદ અને નિયત બેઠો છે.)

ખિશંભર : (ભૂપેન સાથે આવતાં) વચ્ચે હિલા રહી બન્નેએ સામસામી દિવા જવું અને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ મરજીમાં આવે ત્યારે ગોળી છોડવી. (દીપકને રીવોલ્વર આપે છે.)

દીપક : (કંઈ સાંભળ્યું હોય તેમ) નિખિલ, ખિશન, ભૂપેન-ભાઈઓ કદાચ હું પ તો-એટલે અહીં ભોંયફં ક્યાં છે એ હું તમને જતાની દહ. ભોંય પરથી આ પથર ઉચકે એટલે તમે અંદર જઈ ચકશે, અને હુસેનપુરના ફણીયાગ પાસે નીકળશે.

ખિશંભર : અને માનીએ છીએ કે તમે વીર છો-હવે શા માટે-

દીપક : હવે તો ઠેક સુધી—

(દીપક અને નિખિલ વચ્ચેવચ્ચ એક બીબ તરફ પીક કરીને હસા રહે છે.)

ખિશંભર : વન્દે માતરમ્ !

(બન્ને સામસામેની દિવાલ તરફ જાય છે. દીપક ધીમે પગલે-નિખિલ હતાવળાં પગલાં ભરી દિવાલ પાસે જઈ તુરત રીવોલ્વરમાંથી ગોળી છોડે છે. ખિશંભર અને ભૂપેનના ચહેરા પર હિ હુખની છાયા પથરાય છે. થોડી વારે સમજાય છે કે દીપક કંઈ પણ ઇલા વગર હસે છે. નિખિલ મોં પડી જાય છે; ભયનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો એના મોં પર દેખાય છે. દીપક હાથ હચ્ચા કરી છાપ માંથી ગોળી છોડી મૂકે છે. ગોળી પોતાને વાગી હોય તેમ નિખિલ પ્રોતાના શરીર પર દ ફેરવે છે.)

ખિશંભર : મા, મા, બહુ થયું-બહુ થયું !

દીપક : આટલું જરૂરનું જ હતું. તમે મને બીકણુ ધારતા હોત તો આ દુનિયા મારા હાથા સુખમાં ન જત. પણ (નિખિલને) આજ પછીની તમારી ઇંદગી મા અહિંસાના વ્રતને ઓલોરી છે સમજ્યા ?

વસન્ત : (આવતાં) અવાજ અહીં ચલા શું ?

દીપક : જરા રીવોલ્વર તપાસતા હતા.

વસન્ત : આપણા ભાઈઓ આતુરતાથી આપણા નિર્ણયની રાહ જોતા હતા છે.

દીપક : કેમ આપણા નિર્ણય થયો છે કે નહિ ?

વસન્ત : મારે તો અહીંથી હુસેનપુર જવું પડશે; ત્યાં ખબર આપી ત્યાંના આગેવાનોને રેવતીને કાંઠે મળવાનું કહેવાતું છે.

દીપક : ખિશન, તમે પણ ત્યારે એમની સાથે જાઓ, અને ભોંયરામાં ચક્રને

ખિશન : અને તમે, આમની સાથે જ જશો ?

દીપક : ના, મારે હજી કાલી મા પાસે રહેવું છે. મને કંઈ ખબર નથી પણ પણ હું રેવતીને કાંઠે જવતો હમણ તો જરૂર મળીશ. મારે મારો નિશ્ચય તમે નહિ બદલે એટલે આપણા તમાગ ભાઈઓને જાહેર કરવો છે.

ભૂપેન : વન્દે માતરમ્ !

(ભૂપેન અને નિખિલ બન્ને જાય છે. દીપક પથરો છાંયકે છે, નીચે ભોંયફં દેખાય છે તેમાં. અને વસન્ત ઉતરે છે. દીપક પથર પાછો હોતો તેમ મૂકે છે. થોડી વાર આમ તેમ જોઈ ક છણ મંદિર તરફ જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

દંરય ચોથું

[ઠાલીનું છલ્લું મંદિર-અંદર ગંગો દીવા જાણે છે. દીપક અંદર પ્રવેશ કરતો દેખાય છે. લીની ખંડિત યથેલી મૂર્તિને પ્રણામ કરે છે. મંદિરનાં એક ખૂણામાં ખખડી ગએલા ગાડના હુંડા ની એક અતિરક્ત ટોચી બેઠી છે.]

દીપક : (એકલો) . મા, મા, આજે તો મને કહો-ત્રણ વર્ષની ઉપાસનાએ પણ માને નહિ બોલો ?

ડાશી : બેટા-દીકરા-આવ્યો-?

દીપક : મા-મા-આજે બોલ્યાં !

ડાશી : શું ને ? દીપક-?

દીપક : (ધીમેથી) મા આજે પ્રસન્ન થયાં-તો મને કહો-અમને રસતો સુગ્રાહો.

ડાશી : દીકરા હું જ આધિણી છું, અને મારો પ્રાણુ જીવને પણ હવે બહુ વાર પી. તને કહેવું છે તે કહીરા એટલે મારા પ્રાણુ ઉડી જશે.

દીપક : મા, તમારા પ્રાણુ-?

ડાશી : દીકરા, એમાં કંઈ નવાઈ નથી. અમુક મૂર્તિ અમુક કાલને માટે જ જીવન ત્યાં છે, પછી કાળે કરી એમાંનું સત્ય પણ ઉડી જાય છે, અને એમજ મારા પ્રાણુ આ હને છોડીને ચાલ્યા જશે.

દીપક : પણ-મા-તો-પછી-અમારું-હિંદનું-

ડાશી : બેટા સાંભળ, તું તારા સમય કરતાં ધણો આગળ છે. દુનિયામાં હજી હંસાની મૂર્તિને લોકો પૂજે છે; એમાં હજી જીવ રહેલો છે, અને તારા જેવા કોઈ 'હિંસાના પ્રાણુને સમજે તોપણ હજી એનો વખત નથી આવ્યો. તું આજે કહ્યું એ ખરું 'હિંસાથી હિંદનું ભાવી નહિ સુધરે પણ તારા સંદેશને હજી બહુ વાર છે.

દીપક : હજી વાર ! દસ દસ વરસ તો આમ ને આમ વીતી ગયાં, અને હજી નથી હંસાથી સ્વતંત્ર થતા, અને અહિંસાને વાર છે ?

ડાશી : બેટા એ તારાથી નહિ સમજાય.

દીપક : ત્યારે ત્યાં સુધી શું અમારે હિંસાજ કર્યો કરવી ?

ડાશી : વિધિનાં ચક્રો કેમ ચાલે છે એની આપણને ખબર નથી.

દીપક : એટલે શું ? મારે પણ-હિંસા જ ?

ડાશી : તારો તો છુટકારો થઈ જશે. ગઈ કાલે જ થઈ જત પણ અહિંસાના સત્યનું તીજ નંખાય એટલા માટે જ માતાએ તને જ્યાંથી લીધો; પણ હવે તો તું તારા સમયથી પડું આગળ છે એટલે મા તને એમની પાસે બોલાવી લેશે. તારા સાથીઓ દમણાં તો જે રી છે તે ક્યો કરશે.

દીપક : અને હું પકડાઈસ એમને ?

ડાશી : દા.

દીપક : મારે એ જ જોઈવું હતું, પોતાનું જીવન જ્યારે જીવી ન શકાય ત્યારે બદલ સ્વતંત્ર રીતે છુટાં કરવું એ મોટી કેદ છે. મા, આ જવા દિવસો હું કોઈ ખીમ્મની ભાડે

લીધેલી છંદગી જીવતો હોઈ એમ લાગ્યું છે. (યોડી વારે)' પણ મા મારા પછી આ અહિંસાનું મત કેાઈ નહિ ઉપાડે ?

ડોશી : દીકરા, એટલી અધીરાઈ તું શા માટે કરે છે ? કાલને કંઈ અવધિ નથી તો પછી તારા જેવા બીજા શું નહિ પાકે ?

દીપક : પણ મને એટલું તો ચાલ ને કે અહિંસાથી જ દિલનું ભાવી સુધરશે ?

ડોશી : એ તો તારો મોદ છે. મનુષ્ય માત્ર એના હાથમાં નિમિત્તરૂપ છે, અને મનુષ્યના સિદ્ધાન્તો પણ નિમિત્તરૂપ છે; અને દિલને સ્વતંત્ર કરવામાં અહિંસા નિમિત્ત. કેમ ચમતોલ્યું શું અને ન ચમતોલ્યું શું ?

દીપક : મા એટલે ?

ડોશી : એટલે ?-હિંસા અને અહિંસા એ એમાં જ અસત્ય અને સત્ય વહેંચાઈ જતું નથી. એનાથી પણ પર કેાઈ ત્રીજું સત્ય હોય, અને જે દેશને શીઘ્રજી ગીતા આપી એને માટે એ અસત્ય પણ ન હોય.

દીપક : મા, મને મરતાને એટલું પણ આશ્વાસન નહિ આપો ?

ડોશી : બેટા, હું અતિવૃદ્ધ છું. તારા જેટલું પણ દૂર હું જોઈ શકતી નથી, તો પછી ભવિષ્યમાં તે મારી દૃષ્ટિ કેમ પૂરે ? દિલમાં કંઈ એક જ પ્રાન્ત નથી, અને બધા ન જાને ત્યાં સુધી સ્વાતંત્ર્ય લઈને તમે કરશો પણ શું ? એટલે જ જોને હાલ તમે સ્વાર્થી અને ખાવડા ગણો છો ત્યાંથી જ અહિંસાનું પાલન ઉતરશે-પણ-પણ-તું મને બહુ પૂછે છે એ અધરાઈ પણ હિંસા જ છે ને ? હિંસા એટલે કંઈ માત્ર શારીરિક હિંસા જ નહિ. મનમાંથી પણ એવા વિચારો કાઢવા જોઈએ. અહિંસા કંઈ એક જાતની નથી. ધૈર્ય એ અહિંસા છે, અભય એ અહિંસા છે, પ્રેમ એ અહિંસા છે, અને જેણે અસત્ય દુઃખ અને અપમાન જાંડે દોષ તેને જ અહિંસાનાં આ બધાં સ્વરૂપો સાધ્ય ચાલ છે. બેટા તારામાં મોનનો જીવો છે, પણ સાધના નથી.

દીપક : મા-મા-અંબા-કાલિ !

(બાદમાંથી ત્રણેક સોજાને આવી દીપકને પકડે છે. મંદિરનો દીપક ઝાંખો ચાલ છે. વૃદ્ધ ડોશીનું, સરીર પ્રાણ છોડી ગયા હોય એમ લગી પડે છે.)

દીપક : (ડોશીને પહેલી વાર જોતો દોષ તેમ) મા-મા આ શું ?-તમે આ સ્વરૂપે-?

(સોજાને દીપકને લઈ ભય છે.)

દીપક : (જતા જતાં) વ-દે માતરમ !

(મંદિરમાં સુસવાટ કરતો પવનનો એક સપાટો આવે છે અને દીવો જોલવાઈ ભય છે.)

[પડદો પડે છે.]

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

સારનાથ

ભગવાન જુદની પ્રથમ ઉપદેશની ભૂમિ

દેશાટનથી થતાં અનેક લાભો હજી આપણી પ્રજાના ધ્યાનમાં આવ્યા નથી. જે કે ધર્મયાત્રા એ પણ એક દેશાટનનું અંગ છે, છતાં પણ એ યાત્રાળુઓની આંખો તથા હૃદય એ અને તીર્થને લગતાં વિષયો સિવાય બીજી બાજતો ઉપર ન હોવાથી દેશાટનનો નેહતો મ મળી શકતો નથી. વિદેશનાં લોકોની રહેણીકરણી, રીતરિવાજ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, શિક્ષા, સાંસારિક ભેદો, પહેરવેશ, ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, આચારવિચાર, સમાજ, વહેમો, મનદાર અને શક્તિ એ વિષયો ઉપર ઝીણી નજર ફેરવી આપણી સાથે તેમની સરખાણી કરવાથી ઘણો લાભ થાય. તેમ પ્રાચીન ઐતિહાસિક અવશેષો પણ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. ખાલી તીર્થયાત્રાની ભાવનાથી જનારને આ સર્વ ગૌણ ભાસે. સહૃદય અને રસસંપૂર્ણને પગલે પગલે પરદેશોમાં પોતાનું જ્ઞાન વધારવા સાથે ગમત માપનારી અનેક વસ્તુઓ મળે છે. આપણા રાજ્યો અને ધનિકો વિલાયતમાં જોવાને માટે તૈય છે, અશ્વત્થ ત્યાં જુલુવા જોવાનું ઘણું છે પણ હિંદમાં ક્યાં જોઈએ છે? આખો વખત ટ બરીને જુઓ છતાં પણ ખૂટે નહિ એવું જાણવા જોવાનું ઘણું મળે છે. ઇક્ષારા અને પંડેતાની ગુફાઓ, તાંબમહાલ, સીકન્દરા, આગ્રા દિલ્હીના કિલ્લાઓ, લાહોરની જહાંગીરની ખર, અમૃતસરનું ભવ્ય શીખ મંદિર દરબાર સાહેબ, આણ તથા શેત્રુંજીનાં પ્રખ્યાત જૈન મંદિરો, મદુરાનું મિનાક્ષીનું સુંદર દહેશ્, રામેશ્વરનું શિવમંદિર, ભૂવનેશ્વરનાં મંદિરો, કલકત્તાનું આ મેગેરીઅલ, જયપૂરનું મ્યુઝીઅમ, ત્રાવણકોરનું સુંદર નૃદિષ્ઠિસાંધર્મ, કારમીરનું તંત્રશિક્ષાના ખંડેરો, મોહન જોડેરોનાં અતિ પ્રાચીન ખંડેરો, હિમાલયની ભવ્યતા વગેરે ખરો આંખ તથા હૃદયને ગમે એવાં સ્થાનો હિંદમાં વિદ્યમાન છે. યુરોપમાં, યુવક યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આપી નીકળ્યો કે તેને ફરજિયાત અનુભવ લેવા યુરોપનાં જુદા જુદા વિલામાં મુસાફરી કરવી પડે છે. આપણે ત્યાં એવો પ્રબંધ નથી તેથી દેશાટનનો ખરો લાભ મળતો નથી. રકુલ અને કોલેજોમાં શીખેલા ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનો અનુભવ મુકવાનું સાધન યુવકો પાસે નથી. જેથી આપણાં યુવકો યુએટ થયા છતાં, સાંકડા વિચારના, સાંપ્રદાયિક અને વહેમોની જાળમાં સપડાયેલા, આજના શ્રમ ઉપરાંત બીજી તરફ નજર નહિ ઉપાડનારા, પુસ્તકોનો બોયકોટ કરનારા, ધરનાં રો ચઢ જાય છે. તેમનું જ્ઞાન પણ ઘણું કટાક્ષ જાય છે.

ભગવાન જુદ એ ભારતવર્ષની એક અવનવી સુંદર વ્યક્તિ છે. આનો મહાન પુરુષ માં જન્મ્યો, એ હિંદનાં મહાભોગ્ય છે. એ સૌમ્ય, ગંભીર, કરુણામય, શાંત અને રેનેહ કરતી મૂર્તિએ કોનાં હૃદયમાં હ્રિય લાવે નહિ પ્રગટાવ્યા હોય? એનાં સંયમ, વિશાળ જ્ઞાન, સમ્યક્ચિત્ત, પરાંપકાર જુદિ, મહાન ત્યાગ, ઉદારતા, દયાળુતા અને વિદ્વત્તાએ આયોર્નોનાં માં હ્રિય વિચારો જ પેદા કર્યા છે. જગતને પાવન કરનારી, પરમ પ્રેમારપદ, મહુરી હિંય મૂર્તિએ સંસારને આહિસા, બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગ વૈરાગ્યના ઘણા પાઠ શીખવ્યા

છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એના જીવન ઉપર વારી બાંધે છે. એવા ભગવાન જુદાના જીવન સાથે સંબંધ રાખનારાં ત્રણ મૂખ્ય સ્થળો ભરતખંડમાં આવેલાં છે: (૧) સારનાથ (૨) રાજગૃહ અને (૩) નાલંદા. એ મૂખ્ય સ્થળો છે. તે સિવાય લુંષીનીવન, કપિલવસ્તુ, જીતવન વગેરે બીજાં સ્થળો પણ ભગવાન જુદાના જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગોથી ચંકિત થયેલાં છે. પણ ઉપલાં ત્રણ સ્થળો વિશેષ પ્રભાવવાળાં છે અને ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ બનાવવામાં આ ત્રણે સ્થળોએ મૂખ્ય ભાગ લીધો છે. ભગવાન જુદાના જીવન સાથે આ ત્રણેનો ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. આપણા ગુજરાત તરફ એ ત્રણે સ્થળો વિશેષ બાણીતાં નથી કારણ કે એ સર્વે ઉત્તર દિશામાં આવ્યાં છે તેમ ત્યાં હાલમાં હિંદુઓનાં તીર્થ સ્થળોનું કોઈ પણ મંદિર અથવા મૂર્તિ નથી. તેમ હાલમાં જુદ ભગવાનના વખતના મઠો અને વિહારોનાં ખંડેરો જ અવરિયત છે. એટલે પુરાતત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસી, અથવા જુદજીવનમાં રસ લેનાર સિવાય ત્યાં બીજા કોઈ જતા નથી. આજે આ લેખમાં સારનાથનું જ વર્ણન લખીશું. જે આપના વાંચનારાઓને આ વિષય પસંદ આવશે તો બાકીનાં બે સ્થળો વિશે પણ લેખો સાદર કરવામાં આવશે. રાજગૃહ અને નાલંદાનાં વિષયો પણ ધણું રસિક છે.

કાશી બનારસની બન્નરમાં મુડદાલ ઘોડાવાળા અને નરસિંહ મહેતાનાં મામેરામાં વર્ણવેલા રથ જેવા એકલદુકલ ટાંગાઓની દાર ઉભી હોય છે. બેસનાર માટે સુંખ સગવડનું તેમાં નામ હોતું નથી, પરંતુ તેને બદલે બહુ સંભાળથી તેમાં બેસવાનું હોય છે. ૧. ૨) થી રાનાં ભાડામાં સારનાથ જવાનાં ટાંગા મળી શકે છે. બનારસથી સારનાથ ચાર માઇલ દૂર છે. ગાંધીપુર જતી સડક ઉપર ખંડેરોની દિશામાં સારનાથનું સ્થાન છે. સારનાથનું રેલ્વે સ્ટેશન પણ થોડુંજ દૂર છે. સારનાથનું પ્રાચીન નામ “ઋષિપતનમૃગદાવ” હતું. આ નામથી જણાય છે કે આ સ્થળમાં અગાઉ એક વન હતું, ત્યાં દરણાંઓની ટોળાં નિર્ભય રીતે ચરતાં હતી અને ઋષિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હતા. મૃગદાવ નામ એક કથા ઉપરથી પડ્યું લાગે છે, જે કથા ‘નિર્ગોપ મૃગજાતક’માં લખી છે. તે કથા નીચે પ્રમાણે છે:—

કોઈ સમયે જ્ઞહદત નામે રાજા બનારસમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ સમયે બોધિસત્વે મૃગનો જન્મ ગ્રહણ કર્યો. આ મૃગનું નામ ન્યગોપ મૃગરાજ હતું. અને પાંચસો મૃગો તેના અનુયાયી એટલે સેવક હતાં. બીજા વિભાગમાં “શાખામૃગ” નામે બીજા મૃગરાજ રહેતો હતો. તેના પણ બહુ મૃગો અનુયાયી હતાં.

કાશી નરેશને આ વનમાં મૃગયા કરવાનો બહોળો શોખ હતો. રાજાને પોતાની સાથે રાજ્યના અમલદારો અને પ્રજાને પણ સાથે તેડી જવાનો રિવાજ હતો. પરંતુ હમેશાં કામકાજ મુકીને પ્રજાના કારીગર વર્ગને પોતાનો સમય આવી રીતે ગુમાવવા ગમ્યું નહિ, ત્યારે તેઓએ સાથે મળી એક યુક્તિ યોજી અને એક મોટું ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી ત્યાં ઘાસ વાવવામાં આવ્યું અને પાણીની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી. પછી ચારે તરફ મજબુત વાડ બનાવી અંદર દાખલ થવાને માટે માત્ર એક જ માર્ગ રાખ્યો. પછી લોકોએ સાથે મળી સર્વે વનનાં મૃગોને દોષ્ટી આ ઉદ્યાનમાં ભરી અને અંદર આવવાનો માર્ગ પણ બંધ કરી દીધો. પછી મહારાજ સમીપ જઈને નિવેદન કર્યું કે હું મહારાજ આપની સગવડને ખાતર અમોએ મોટું ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી મૃગોને એક જ ટેકણે રાખ્યાં છે. હવે આપે એ જ સ્થળે મૃગયા કરવાની છે અને ત્યાં દરેક રીતની સગવડ છે.

રાજ પ્રસન્ન થયો અને પ્રથમ અવકાશે ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં એ મોટા મૃગો તેના જોવામાં આવ્યા. રાજાએ તેમને અભયદાન આપ્યું. પછી કોઇક વખતે રાજા અને કોઇક વખતે રાજાના સંબંધીઓ આ ઉદ્યાનમાં સિકાર કરવા માટે આવતા અને બાણોથી કેટલાંક મૃગોને ઘાયલ કરતાં અને કેટલાંકને મારી આહાર માટે રાજ્યનાં રસોડે મુકવામાં આવતાં. આવી રીતે આવા મોટા સંહાર અને દરદને લીધે મૃગોને બહુ સંતાપ થયો. અને નિઝોધ મૃગરાજ પાસે જઈ સૌ મૃગોએ ફરિયાદ કરી. નિઝોધ મહારાજે શાખા મૃગને બોલાવી સલાહ માંગી. પછી બન્ને મળી રાજા પાસે જઈ વિનંતિ કરી: “મહારાજ! મૃગવધને માટે આપે તકલીફ ઉઠાવવાની જરૂર નથી. અમે આહાર નિમિત્તે આપને દરરોજ એક મૃગ પહોંચતો કરવાની સગવડ કરીશું.” રાજાએ આ વાત કબુલ કરી. આ રીતે દરરોજ એક મૃગ રાજાના રસોડામાં પહોંચતો કરવામાં આવતો હતો. તે માટે વારા જાંધવામાં આવ્યા. રોજ જોના વારો હોય તેને રાજાને રસોડે જવું પડતું હતું. આવી રીતે ઘણા સંનીકળી ગયો. એક વખત એક ગર્ભવતી હરિણીના વારો આવ્યો. તે શાખામૃગનાં ટોળ લગતી હતી. પોતે ગર્ભવતી હોવાથી તેણે સર્વે મૃગોને કહ્યું: “આજે મારો વારો છે, મારા ગર્ભનો વારો નથી—ગર્ભને ખાતર મને મુક્તિ મળવી જોઈએ.” પરંતુ હરિણીની ફરિયાદને કોઇએ લક્ષમાં લીધી નહિ. પછી હરિણી ન્યાયી નિઝોધ રાજાને શરણે ગઈ અને પોતાની હકીકત રજૂ કરી. નિઝોધ મૃગને કરુણા ઉપજી, તેણે હરિણીને આશ્વાસન આપ્યું અને તેના બદલામાં પોતે જ રાજાનાં રસોડામાં જશે એવી રીતે જણાવ્યું. હરિણી ખુશી થઈ ચાલી ગઈ. નિઝોધ મૃગ રાજાનાં રસોડામાં ગયો અને તે ખબર સેવકાએ રાજાને પહોંચાડી. રાજાએ તેને પોતાની પાસે તેડાવી પૂછ્યું: “હે નિઝોધ! તને અભયદાન મળ્યું છે છતાં તું કેમ આવ્યો?” નિઝોધની સર્વે હકીકત જાણી રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો અને નિઝોધની ક્ષમાશુભતા અને ઉદારતાના મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યો અને તેને મુક્ત કર્યો. આખા ઉદ્યાનનાં હરિણોને પણ અભયદાન આપ્યું. આથી સર્વે પશુઓ સ્વચ્છંદથી વર્તવા લાગ્યાં. આથી આ વનનું નામ “મૃગદાય” પડ્યું લાગે છે.

તથાગત ગૌતમ બુદ્ધનાં સમયમાં આ “મૃગદાય” પુણ્યભૂમિ ગણાતી હતી. ઋષિઓ ત્યાં ધોર તપશ્ચર્યા કરતા હતા. આ કારણથી આ સ્થાનને “ઋષિપતન” પણ કહેતાં હતાં. લલિત વિસ્તરમાં લખ્યું છે કે “બુદ્ધપણું” પ્રાપ્ત થયા પછી ગૌતમ બુદ્ધ પોતાના પાંચ-સાથીઓ સાથે અન્ને વાસ કર્યો હતો. કૌડિન્ય અને તેના ચાર સાથીઓ જે પંચભદ્ર વર્ગી અસ કહેવાય છે તેમણે અગાઉ ભગવાન બુદ્ધ સાથે ધોર તપ કરવું શરૂ કર્યું હતું. એમને જ પ્રથમ પોતાના ધર્મમાં લાવવા ભગવાન બુદ્ધની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેઓ ઋષિપતન આવ્યા. ભગવાન બુદ્ધને આવતાં જોઈ તેઓએ સલાહ કરી કે આ જપ તપ સર્વે છોડી, યોગબ્રહ્મ થયો છે માટે આપણે તેને માન આપવું નહિ. પરંતુ બુદ્ધ સમીપ આવ્યા એટલે તેમના તેજ અને પ્રતિભા આગળ આ લોકો પોતાનો નિશ્ચય જાળવી રાક્યા નહિ અને આસન ઉપરથી જીભા થઈ માન આપ્યું તથા અર્ધ માદાદિથી પૂજન કરી. ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુ ગણ! મને બોધિદાન પ્રાપ્ત થયું છે. એનો ઉપદેશ તમોને આપવા હું અન્ને આવ્યો છું.” બીજે દિવસે એ પાંચ જનોને ભગવાન બુદ્ધે નીચે પ્રમાણેનાં વિષયો સંબંધી ઉપદેશ આપ્યો.

હુએન સ્વાંગે અશોકના સ્તંભના વિષયમાં લખ્યું છે કે એ સ્તંભ ૭૦ ફીટ ઊંચો હતો અને એનો પથ્થર મરકત મણિ સમાન ચમકતો હતો. આ સ્તંભની સામે બેસીને ખરા હૃદયથી જે પુરુષ પ્રાર્થના કરતો તેની મનઃકામના પૂર્ણ થતી હતી. આ એ જ સ્થાન છે કે ત્યાં ગૌતમ બુદ્ધે ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કર્યું હતું.

સારનાથના વિહારોમાં સમયાનુસાર પરિવર્તન થયાં જ કર્યાં છે. ૪૬૧ સદીના પ્રારંભમાં હુણપતિએ આક્રમણ કરી આને ઘણું નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું, પરંતુ કોઈ ઉદાર વ્યક્તિએ પુનઃ તેની મરામત કરાવી. આ પ્રમાણે એક છઠ્ઠોદાર સંવત ૧૦૮૩માં થયો હતો. તેની સામેતી સુદની મૂર્તિના અધોભાગમાં એક લેખ મળી આવે છે તે ઉપરથી મળે છે. લેખનો સારાંશ છે કે ગૌડ બંગાળા દેશના રાજા મહીપાલના રાજ્ય સમયમાં ત્રિચરપાળ અને વસંતપાળ નામના બે ભાઈઓએ “ધર્મરાજિકા” અને “ધર્મચક્ર” નામની બે ઈમારતોનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું. આ લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સન ૧૦૧૭માં બનારસ ખાતે મહામઃ ગચ્છનવીએ સારનાથનો નાશ કર્યો હતો તેનો ઉદારપાત્ર બંધુએ ફરી નષ્ટોદાર કર્યો.

સર્વથી ઉચ્ચો શિક્ષાલેખ રાણી કુમારદેવીનો મળે છે. તેનો આશય એમ છે કે કાન્યકુબ્જના રાજા ગોવિંદચંદ્રની રાણી કુમારદેવીએ શ્રી ધર્મચક્ર જનની મૂર્તિની આ નવા બનાવેલા વિહારમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ કુમારદેવી ગૌડ દેશના પાંચ રાજાની કન્યા હતી.

આ પ્રકારના શિક્ષાલેખોથી સાબીત થાય છે કે છેલ્લામાં છેલ્લા બારમી શતાબ્દિ પર્વત સારનાથની ઉત્તમ અવસ્થા રહી હતી. આની પછી એવું જણાય છે કે કુતુબુદ્દીન એબેકે સને ૧૧૯૪માં જ્યારે બનારસનો નાશ કર્યો હતો ત્યારે સારનાથનો પણ સાથે જ વિધ્વંસ કર્યો હતો. ક્ષેત્ર સ્વરૂપ અને ચૌખંડીને મુકીને બાકી સર્વે મંડો અને વિહારોને ભાંગી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં.

સારનાથ તરફ પુરાતત્ત્વ સંશોધકોની દૃષ્ટિ પ્રથમ કેમ ગઈ તેનો ઇતિહાસ અત્રે આપ્યો છે. અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ દિવાન જગતસિંહે ૧૭૮૩-૧૭૮૪માં સ્વપને ખોદાવી નાંખ્યો હતો. સ્વપની અંદરથી થોડાં મોતી અને સોનાના ટુકડા નીકળ્યા હતા. એક માણસનાં હાડકાં મળ્યાં જે ગંગાજીમાં પધરાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ હાડકાં કોઈ સતીનાં હશે એમ લોકોનું માનવું હતું. પરંતુ એ વખતના બનારસના કમિશનર મી. બેનથાન ડંકને, નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે એ હાડકાં કોઈ સુદનાં હોવાં બોધ્યે. વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ વિષય ઉપર ગયું પરંતુ તે માટે કંઈ ખાસ પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આજુબાજુના માણસો સારનાથથી મોટા મોટા પથ્થરો-જેમાં ઘણા કોતરેલા લેખો પણ હતા, અને કેટલીક મૂર્તિઓ પણ હતી-કિપાડી ગયા અને મકાનો બનાવવામાં ઉપયોગ કર્યો. પરંતુ ૪૦ મોટી મૂર્તિઓ જે ત્યાં પડી રહી હતી, તે ઈજીનીયરોએ વારણા નદી ઉપર પૂજા બંધાતો હતો ત્યારે પાણી રોકવાને માટે નદીમાં નાંખી હતી અને બીજો પુત્ર બનાવવા માટે પચાસ સાઠ ગાડી પથ્થરો સારનાથથી મંગાવી ઉપયોગમાં લેવાયા હતા. આમાં કેટલા શિક્ષાલેખો કામમાં આવ્યા અને તેથી સારનાથના ઇતિહાસને કેટલી હાનિ પહોંચી તે તો દૃશ્યરને ખબર.

સારનાથમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે ખોદકામ કર એલેક્ઝાંડર કર્વોગદામે સને ૧૮૩૪ માં શરૂ કરાવ્યું અને થોડા વખત પછી તે કામ બંધ કરાવ્યું. પરંતુ વિદ્વાનોને આ શોધમાં રસ હોવાથી તેઓએ શોધ ચાલુ જ રાખી છે. આથી સારનાથના વિષયમાં નવી નવી હકીકત બહારમાં આવી. ઈંગ્લીશ્વર સરાલ સાહેબ ત્યારે ખનારસ ગાજીપુરની સડક તૈયાર કરાવતા હતા, ત્યારે નિદ્રી ખોદતાં એક મોટી જુદા મૂર્તિ મળી જેથી સારનાથમાં તેમણે ફરીથી ખોદકામ ચાલુ કર્યું. મૂખ્ય સંધારામનું સ્થાન મળ્યું. આના પછી અશોકના સ્તંભ અને તેનું શીર્ષ મળ્યાં, ઘણા નવા વિહારો પણ મળ્યા. આ સર્વે પ્રાચીન વસ્તુઓનાં રક્ષણ માટે સારનાથમાં એક મ્યુઝીઅમ સ્થાપ્યું છે. બૌદ્ધધર્મના અધ્યયન માટે ઘણા વિદ્વાનો સારનાથ મ્યુઝીઅમની મુલાકાત લે છે. બરમા, સીઆમ, સીલોન વગેરે દેશોથી આવતા યાત્રાળુઓને માટે સારનાથમાં એક વિહાર પણ બંધાવ્યો છે.

જુદધર્મનો હિંદમાં અસ્ત થયો, ત્યારથી જ સારનાથની દશા મંદ થઈ.

શ્રી. ધર્મોત્તમ કેસમ્પીએ પોતાના પુસ્તક “આપવીતી” માં સારનાથ માટે લોકોનાં અચાનકું ઠીક પ્રદર્શન કર્યું છે:—

“ધર્મપાળે મને મળવા શહેરમાંથી આવ્યા હતા અને દિવસે ત્યાં સારનાથનો મેળો બરાથો હતો. જ્યાં બેસી બૌદ્ધ ચુરુએ ઉપદેશ કર્યો, તે જ ઠેકાણે અશોક રાજાએ બંધાવેલ એક મોટો સ્તૂપ છે. મેળામાં આવેલા અનેક લોકો આ જગ્યાએ જ આવ્યા. ધર્મપાળે મને કહ્યું: ‘આ લોકોને આ જગ્યાની પ્રાચીન માહિતી નહિ હોય તેથી તમે તે તેમને કહો.’ મેં કહ્યું: ‘એમાં હું સફળ નહિ થઈ, નાહકનો ત્રાસ થશે.’ પણ તેમણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો તેથી ઉપરે સ્તૂપ આગળની જગ્યા ઉપર ચડી લોકોને ઉદ્દેશીને હું આ પ્રમાણે બોલ્યો:—

‘આ સ્તૂપનો ઇતિહાસ આપનામાંના ઘણાખરાને માલમ નહિ હોય. સાર્વજીક અશોક રાજાએ આ સ્તૂપ પહેલ વહેલો બાંધ્યો’ આ વાતો કહેવાની મેં શરૂઆત કરી, પણ વચ્ચમાં જ એક જણ હિન્દીમાં બોલી ઉઠ્યો: ‘અરે આ બધાં નાહકનાં ગપ્પાં શેતાં માર્યા જાયો છો? આ તો “ધાંચીનો ટોપ” છે, એમ ગમે “જંદગી આપી સાંભળતા આવ્યા છીએ.” એટલામાં વળી બીજો તેનો કાંઈ સોમતી તપી ઉઠ્યો અને બોલ્યો: ‘તમે બકો છો. અમારા બાપદાદા આટલા કાળ કહેતા આવ્યા તે બધું ખોટું અને તમારો ઇતિહાસ સાચો, ખરું ને? ધાંચીએ આ ટોપ ચણાવેલો અને એક ઠેકડે તે તેની ઉપર ચડ્યો, ખબર છે?’ ખત્રાસ થયું, મારું વ્યાખ્યાન ત્યાં જ સમાપ્ત થયું. ટ્રોવટ્ટમાં હસાહસ મચી રહી અને મારી સંપૂર્ણ દાર થઈ એમ સૌ કોઈની ખાત્રી થઈ ચૂકી.”

જારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર જેને કાંઈ પણ રચિ હોય એવો એકવાર સારનાથ જવું જોઈએ.*

કુમરસી ધરમસી સંપાદ

* દિલ્લી અંગ્રેજ લેખો ઉપરથી

મુંબાઈના મીલઉદ્યોગની પડતી દશા

કવિએ મુંબાઈનું વર્ણન કરતાં “ શું પાથયો કીનખાળ ” એમ કહ્યું છે. આ મુંબાઈની જાહોજલાલી, મુંબાઈની મોહકતા, મુંબાઈની મોટી વસ્તી, આ બધું મીલઉદ્યોગને આભારી છે.

ફાદર ઉદ્યોગની મહત્તા ને વિશાળતાનો ખ્યાલ મેળવવા માટે કેટલાક આંકડા જાણવા જરૂરી છે. મુંબાઈની મીલોમાં રૂપિયા પચાસ કરોડથી ઉપરની મૂલ્ય રોકાયેલી છે. મુંબાઈ શહેરમાં ૧,૫૩,૦૦૦ માણસો મીલમાં નોકરી કરે છે, ને આ લોકોના કુટુંબીઓ ગણીએ તો લગભગ પાંચ લાખ માણસ મીલો ઉપર સીધી રીતે ગુજરાન કરે છે. એટલે મુંબાઈની વસ્તીનો લગભગ અડધો ભાગ મીલઉદ્યોગ ઉપર સીધી રીતે જીવે છે. આ ઉપરાંત ફાદર વેપારીઓ, કાપડના વેપારીઓ, મીલરોને ને સંચાના વેપારીઓ મળીને ૬૦ લાખ માણસો થાય. તે ઉપરાંત લગભગ ૮૦ લાખ માણસ સમસ્ત હિંદમાં ફાદરની ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એટલે લગભગ બે કરોડ માણસને ફાદરના ઉદ્યોગને લીધે રોજી મળે છે. આથી આપણા દેશની આર્થિક વ્યવસ્થામાં, મીલઉદ્યોગની કેટલી બધી મહત્તા છે તે જણાશે.

જતાં યે ખેડની વાત છે કે આજે જો કે આપણા મીલઉદ્યોગની પડતી દશા ચોક્કસ રીતે થઈ ચૂકી છે તો પણ આપણા મીલમાલિકોનું કે આપણા નેતાઓનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું નથી.

હિંદમાં જોઈએ તેટલું ફાદર છે, બધું હિંદની મીલો લઈ શકે તેથી વધુ ફાદર છે. આપણો દેશ ગરમ હોવાથી મોટે ભાગે લોકો સુતરાઉ કપડાં પહેરે છે. કાચા માત્રની મોટા જથ્થામાં પેદાશ ને તૈયાર માલની ખપત-આ બે વસ્તુઓ છે, તો આ ઉદ્યોગ ખૂબ સારી રીતે ચાલેલો જોઈએ. જતાં આમ કેમ ?

ધ. સ. ૧૮૫૪માં મુંબાઈમાં મીલો રૂઝ થઈ ત્યારથી આજ સુધી એટલે સન ૧૯૨૮ સુધીમાં, મીલમાલિકોના કહેવા પ્રમાણે, ૧૮૬૦-૬૫ એટલે અમેરિકાની લડાઈ (Civil War) ને ૧૯૧૪ની મોટી લડાઈ દરમિયાન મીલો સરો નફો કરતી હતી. બાકી તો હંમેશા એમનું જેમ તેમ જ ચાલ્યાં કર્યું છે. ૧૯૨૨ પછી તો ખૂબ જ મંદી આવી છે. આમાં દોષ કોનો છે ?

મીલો રૂઝ થઈ ત્યારથી ધ. સ. ૧૯૦૦ સુધી આપણી મીલો ચીન સૂતર ને કાપડ ખૂબ મોકલતી. પછી સરકારે ધ. સ. ૧૮૯૮માં સોનાનું ધોરણ દાખલ કરવા ફાનું અનિ-યંત્રિત ચલણ બંધ કર્યું, એટલે ચીનની સાચના આપણા હાંડીઆમણમાં વધઘટ વારે વારે ખૂબ થવા માંડી. તેથી ચીન માલ નીકાસ કરવો બહુ સુરેલ થઈ પડ્યું. મીલમાલિકોના આ કહેવામાં બહુ વલુદ હોય એમ મને લાગતું નથી. શું ઇંગ્લેન્ડ સોનાના ધોરણ પર નથી ? જાપાને પણ લગભગ આ જ અરસામાં સોનાનું ધોરણ દાખલ કર્યું તો ઇંગ્લેન્ડ ને જાપાન કેમ મોતાનો માલ વધુ ને વધુ ચીનમાં વેચી શક્યા ? ચીનની વાત જવા દો.

આપણી મીલો પોતાનો માલ પૂર્વ આફ્રિકા, ઇરાક વગેરે દેશોમાં મોકલતી હતી. ધીરે ધીરે એ વેપાર બંધ થતો ગયો છે. આનું કારણ પણ મીલમાલેકોની મૂર્ખાઈ અને હુંફી દષ્ટિ જ છે. પહેલાં તો, માલ ખપતો હતો ત્યારે પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલી દરેક દેશના લોકોની જરૂરીઆતોને ઊંડો અભ્યાસ મીલમાલેકોએ કેાઈ દિવસ કર્યો જ નહિ. જપાનીઓ તો દરેક દેશમાં પોતાના માલસ મોકલી ત્યાં કેવા માલની ખપત છે, લોકોના આચાર વિચાર કેવા છે, તેનો પાકો અભ્યાસ કરે છે, ને પછી દરેક દેશની જરૂરીઆત પ્રમાણે માલ ખનાવી મોકલે છે. એટલે જપાનનો માલ ખપે ને હિંદની મીલોનું કાપડ ન ખપે એમાં તવાઈ શી ?

ખીનું કારણ મીલમાલેકોની અધમ અપ્રમાણિકતા છે. એક જ છાપનો માલ આજે એક ભતનો હોય તો એ જ છાપ સાથે હલકો માલ અગ્નરમાં ઘુસાડી દેવામાં આપણા મીલમાલેકો ખુબ હોશિયારી સમજે છે. કાળ ઉપર ઉભા રહી કુલાડીથી કાળ કાપતા પેલા કાણા પુરુષની વાત કેાણ નથી જાણતું ?

બંગલેજની હિલચાલના ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખીએ. વિલામતી માલનો ખલિફકાર શરૂ થયો એટલે મીલમાલેકોએ પરદેશી માલ આણી પોતાની મીલોમાં છાપી રવદેશી તરીકે વેચ્યો !

એટલું જ નહિ પણ દેશમાં પણ એમનો માલ વધુ ખપે એટલા માટે જાહેરાત વગેરે મીલમાલેકોએ કેાઈ દિવસ કર્યું છે ? રવદેશીની અળવળને સૌથી બારે ઉત્તેજન મીલમાલેકો તરફથી મળતું જોઈએ; પણ ના ! રવદેશી અળવળમાં ભાગ લે તો મીલમાલેકોની ઇજ્જતને ઘોકો પહોંચે !

સરકાર પાસે મીલમાલેકોએ સંરક્ષણ માગ્યું, સરકારે ના આપ્યું એ ઠીક જ થયું. મુંબાઈના મીલમાલેકો જ્યાં સુધી મીલો ચલાવવામાં કરકસર ને પ્રામાણિકતા ન દાખલ કરે ત્યાં સુધી કાપડની આયાત ઉપર જકાત એ દેશહિતની વિરૂદ્ધ છે.

આજે મીલો જાણે એજન્ટોની ખાનગી મિલકત હોય એમ ચાલે છે. “શેડ”ના સગાંવહાલાં પાસેથી કાલસો, ૩ ને મીલરટોર લેવાય, જે ભાવ મુકે તે ભાવ મીલને ચોપડે લખાય-ઘણી મીલોમાં તો એવું ખતે છે કે “શેડ” મીલને પૈસે રૂનો સટ્ટો કરે. નફો આવે તો “શેડ”નો, ને ખોટ આવે તો ૩ ખરીદવામાં આવેલી ખોટ, એમ કહી મીલને ચોપડે ઉધારાય.

લગાઈ દરમિયાન મીલોએ ખૂબ નફો કર્યો. તે વખતે મીલોએ સો સો ને બસો બસો ટકા વ્યાજની વહેંચણીઓ જાહેર કરી હતી. આ વખતે લગાઈને લીધે સંચા વગેરે નહોતા આવતા ને લગાઈ પછી આ બધી ચીજો માટે તેમ જ લગાઈ પછી હંમેશ આવતી મંદીમાં ટકી રહેવા રીઝવ ફૂડ જોઈશે એ વિચાર આ સ્વાર્થાધ મીલમાલેકોને ન સૂઝ્યો.

સરકારે સંરક્ષણ આપવાની ના કહી એટલે સરકાર ઉપર દબાણ લાવવાના હેતુથી મીલમાલેકોએ મજૂરીના દરમાં ઘટાડા કર્યા.

મીલહડતાજને શરૂ થયે દોઢ મહિનો થઈ ગયો. લગાઈ દરમિયાન વિલાયતથી માલ જોઈએ આવતો હતો ને દેશી માલની ખપત ખૂબ હતી એટલે સ્વાભાવિક રીતે મજૂરીના દર પણ ખૂબ વધી ગયા હતા. મજૂરીના દરમાં સરેરાશ પચાસ સાઠ ટકાનો વધારો થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પછી જે વેપારની મંદી આવી તેમાં મીલમાલેકોને મજૂરીના લગાઈ દરમિયાન ચાલુ થયેલા જિયા દર આપવા ન પરવડ્યા. તો એમણે શું કરવું જોઈતું હતું ?

પહેલાં તો ઉપર કહેલા બધા સુધારા દાખલ કરી મજૂરોને સમજાવી દર ઓછા કરવા હતા. મજૂરોને પણ પેટપુરતું તો મળતું જ જોઈએ.

હડતાળ એ મજૂરોનું બહુ જલદ સત્ત્વ છે પણ તે ગમે તેમ ન વધરાય. હડતાળ ગમે તેટલી લંબાય તો પણ, ખાતાનાં પૈસા હોય તો જ મજૂરો હડતાળમાં મક્કમ રહી શકે. આજે તો એ લોકો પાસે નજીવું કંઈ છે. રશિયાથી થોડાક પૈસા આવ્યા તેમાં તો અંગ્રેજી ડાપાઓએ હો હા કરી મુકી. પણ એ પૈસા મજૂરોને ચારપાંચ દિવસ પણ ન ચાલે.

આપણા મજૂરો જોઈએ તેટલા કાર્યદક્ષ નથી જ. એ કાર્યદક્ષ હોય તો આપણી મીલો વધુ સરતો માલ કાઢી શકે ને મજૂરી પણ મજૂરોને વધુ મળે. મજૂરોને કાર્યદક્ષ કરવામાં શી શી યોજનાઓ અમલમાં લાવવી જોઈએ તેનો વિચાર બીજી કાંઈ વખત. આપણા દેશના કેમલાએ બધી જ હીલચાલોમાં મોટે ભાગે સ્વાર્થસાધુ ને દંભી માણસો જ આગેવાન થઈ જાય છે. મુંબાઈની મીલમજૂરોની ચળવળમાં પણ એમ જ થયું છે, નહિ તો બે ત્રણ મીલો બંધ થઈ ત્યારે પૈસાની પુરતી સગવડ નથી એ જાણવા છતાં, પીકેટીંગ કરી બીજી બધી મીલો બંધ કરાવવામાં શું હડાપણ, ને મજૂરો માટે એમણે પોતાની શી દાઝ દેખાડી ?

હવે મોટા ભાગ મજૂરો પોતપોતાને “દેશ” ચાલી ગયા છે, ગામડામાં જઈ ખેતી કરશે. હવે તો આખું ચોમાસું પાછા નહિ આવે; ને મીલમાલેકો પણ વર્ષો સુધી મીલો બંધ રાખવા તૈયારી ન કરતા હોય એવો ડોળ કરે છે.

મીલમજૂરોના મંડળોએ કેટલીક માગણીઓ મીલમાલેકો પાસે રજુ કરી હતી, તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય આ પ્રમાણે:

૧ એક મજૂરને પહેલા કરતાં વધુ શાળની દેખરેખ આપવાથી પગાર મૂળ કાયમ છતાં વસ્તુતઃ પગારમાં ઘટાડો થયો કહેવાય. આ વસ્તુરિચિતિ દૂર થવી જોઈએ.

૨ કાયદા પ્રમાણે દરથી વધુ કલાક રેગના મજૂર પાસે કામ ન કરવાય. જ્યાં જ્યાં આજે એક મજૂરને દસથી પણ ઓછા કલાક કામ છે ત્યાં કલાક હવે વધારવા નહિ.

૩ મજૂરોના દરમાં ફેરફાર કરતાં મજૂરસંઘને પૂછવું.

૪ જે મજૂરોના પગાર માસિક રૂ. ૩૦ થી ઓછા હોય તેમના પગારમાં વધારો કરવો.

૫ નોકરી છોડતાં મજૂરોએ, ને જરતરફ કરતા મીલમાલેકોએ મહિનાની નોટીસ આપવી.

આ બધી ને બીજી માગણીઓ સ્વીકારવાની કાં તો મીલમાલેકોએ ધમ્મીને ના પાડી છે અથવા તો હડાઉ જવાબ આપ્યા છે. એટલે સમાધાની ને મુલેહની આશા તો છેક જ પડી ભાંગી છે.

મીલઉદ્યોગનું નસીમ બંદુ જ નજીવું લાગે છે. વેપારની મંદીથી ને મુરકેલીઓથી મીલમાલેકોમાં કંઈ હડાપણ આજુ હોય એમ લાગતું નથી. શું થાય છે તે સચિત નજરે જોવાનું રહ્યું.

સારઠી બહારવટીયાની મીમાંસા

[પ્રમાણમાં હોલમાં આપેલું વ્યાખ્યાન ગતિકથી ચાલુ]

છુટ દેવતાની પ્રતિષ્ઠા

બહારવટીયો એટલે વ્રતધારી : બહારવટું એટલે લોકોક્ત જતિધર્મ : એ આખા બહારવટા-યુગનો આદર્શ હતો. અને સારા બહારવટીયાઓએ તો કડકપણે એ ધર્મને પોતાના જીવનમાં ઉતારેલ પણ હતો. લગભગ તમામ બહારવટીયા પોતાના છુટ દેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને જ બહાર નીકળતા અને અપૂરું જાતની શારીરિક પવિત્રતાના લોપમાંથી એ છુટ દેવતાના કેપ નીપજવાનું સમજતા. બીજો જત રોજ સવાર સાંજ બખીઆરાના ડુંગર પર જ્ઞાપલસણ પીરની દરગાહ પર લોખાન પ્રગટાવી તસ્બી ફેરવી પોતાની તલવારને પણ ધૂપ દેતો. બાવાબાજો રોજ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વેળા, ઘીનો દીવો પેટાથીને સૂરજ સન્મુખ માળા ફેરવતો : ચાહે તેવે સ્થળે હોય, પાછળ રાત્રીની ફોજ ચાલી આવે, છતાં પણ એ આ નિત્યનિયમ ન ચૂકે. કહેવાય છે કે પછી તો અક્ષાળાના સંત આપા દાનાની સહાયથી એની પૂજની જ્યોત આપોઆપ પ્રગટ થતી. પરંતુ આખરે જ્યારે એ બહારવટીયો પાપ ને અન્યાયમાં ડૂબી ગયો, ત્યારે એનો કાળ આત્માની સાક્ષી રૂપે ઝીંદગીના છેલ્લા ત્રણ દિવસ સુધી એ 'રેડી જ્યોત' પ્રગટ નહોતી થઈ. જ્યોતિર્દેવ દૂલાયા હતા. વાલો નામેરી પોતાની સાથે પીરનો કપનખાપી વાવટો ફેરવતો અને રામાવાજો સૂરજદેવળનો પંજો રાખતો. વાઘેરા દ્વારિકાનાયના સેવક હોઈ, 'જે રણછોડ' એ એની રણહાક હતી; અને મોવર સંઘવાણી સરખા ચોરને પણ 'કાઠાવાજો પીર' સ્વપ્ને આવી સંદેશા દેતો એની માનના હતી. પ્રાચીન બહારવટીયા જેસા વેળને તો દેવી માતાએ પોતાનાં બે ધોળાં રોઝ ધોડાંને ખદલે અસવારી કરવા માટે આપેલાં અને એ રોઝ પર બેસી બન્ને બહારવટીયા રાવલ જેવી વિષમ નદીઓ ઢેકી જતા હોવાનું બોલાય છે. અજ્ઞાત, આ છુટ દેવોની આરધનામાં આત્મ-રક્ષાનો જ આશય ઉભો હતો, પરંતુ એ દેવતાઓની પ્રસન્નતા તો તપશ્ચર્યા અને સંયમ નિયમને જ આધીન ગણાતી.

દેહદમન

આવી રીતે દેવ દેવીઓની સહાય મેળવવી એટલે પવિત્રતાનાં, દેહદમનનાં, એવાં બિરદોનું પાલન કરવું. ઘણી વાર તો એ પાલન અજબ બની જતું. એક બાણુ મનુષ્યોનો સંહાર અને બીજી બાણુ નાનાં જંતુની પણ જીવન-રક્ષા ! જેસો વેળે તો પોતાનાં અંગ પરની જૂં પણ ન નાખી દેતાં ડગલામાં જ સાચવી જીવાડતા. કહેવાય છે કે એ ડગલાઓમાં એટલી તો જૂંઓ ખદખદતી કે પોતે બાન પકડેલા માણસ પાસેથી પૈસા કઢાવવા માટે તેઓ તેને એ ડગલા પહેરાવી જૂંઓના ચટકાથી તોખા પોકરાવતા ! છતાં એટલી બધી જૂંઓ એ જોગી જેવા ભાઈઓ કાયમ પોતાના શરીર પર ધારણ કરી રહેતા. એટલું જ બસ નથી. એના કાકા ગંગદાસ બહારવટીયાને તો પીઠ પર એક મોઢું, ઊંઠું પાંદું, હતું. તેમાં જીવડાં પડેલાં.

એ કીડા એના શરીરનો ભક્ષ કરતાં કરતાં પાસાવાર વેદના ઉપગ્રવનાં, પણ એને મારી તો શી રીતે નખાય ? તેમ પોતાના દેહને પણ કેમ કરી બચાવવો ? રાજ એ પાંડામાં ગંગદાસજી લોટનો પીંડો ભરે, અને કીડા એ લોટ ખાઈને જીવે. એ પ્રમાણે શરીરનો બચાવ કરવાની સાથેસાથ જીવદયા પણ છે. એક વખત લોટ નથી મળ્યો : પાછળ પાદશાહની ફોજ માર ! માર ! ચાલી આવે છે. ગંગદાસને પીડાતો પાર નથી. પાંડામાં કાળી લાય લાગી છે. નાસી છટાય તેવું નથી રહ્યું. તેમ ચવનને હાથે તો મરવું પણ ન ખપે. પોતાના બન્ને ભત્રીજાને આજીજ કરી કાકાએ એમાંના એકને હાથે પોતાનું માથું કપાવી અંતરિયાળ મરવું પસંદ કર્યું હતું !

દયાદાન

વાલો ફૂંકીઓ જે વેળા રણમાં ઊંટનું કુંડાળું કરીને સામે આવતા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો અને એની ગોળીઓનો વરસાદ કચ્છની ફોજને આગળ વધવા દેતો નહોતો, ત્યારે કહેવાય છે કે શત્રુઓએ ગાયોનું ધણુ આડે ઉભું રાખ્યું, અને વાલાએ, પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પણ ગાયો ઉપર ગોળીખાર ન કરવાની આજ્ઞા દઈ, કેવળ ગાયોને નસાવ્યા પૂરતા જ ગાયોના પગ તરફ લડાકા કરી પોતાનો બચાવ કરી લીધો હતો.

નેધા માણેકે કોઠીનાર લૂંટીને ત્રણ દિવસ સુધી કોઠીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય ચુકાવી, ગોંદરે ગાયોને કપાસીઆ નીચો હતો અને બ્રાહ્મણોની ચોરાસી જમાડી હતી. બ્રાહ્મણો, ખાવા સાધુઓ વગેરેને ખવરાવવાનો આગ્રહ તો લગભગ દરેક બ્રહ્મચર્યીયાએ ખતાવ્યો હતો. અલખત એમાં તો ધર્મદાનની રૂઢીગત ભાવના જ હતી પરંતુ ભાવના તો હતી જ. ગીતા કાશીઓમાં પણ હલુ ગવાય છે કે

બમણા સેહુને દાન તો દીધાં ને

ગામમાં મીકાચું વેચાય

ઓખેલો વાઘેર કોઠીનાર મારીને બચ.

ગાયું કેરે ગોંદરે કપાસીયા નીચો ને

પાદરે ચોરાસી જમાય-ઓખેલો

નેધા વાઘેરનો ભત્રીજો મુળ માણેક પણ એવો જ ખાનદાન અને વિલક્ષણ પ્રભુ-બક્ત હતો. એણે તો માધવપૂર લૂંટવાની મધરાતે જ, મંદિરના પૂજારીને પકડી મંગાવી, મંદિર ઉઘડાવી, માધવરાયની પ્રતિમાને ખાત્રી પડી ચોધાર આંસુડે રૂદન કર્યું હતું !

યતિધર્મ

સારા બ્રહ્મચર્યીયા તો ગૃહસ્થાશ્રમને પણ સજીને જ જીવતા હતા. ભેગીદાસનાં સ્ત્રી-ખાલકો તો ભાવનગર હાકોરના દરબારગઢમાં જ અટકાયતે પડ્યાં હોવાથી એણે કેં કેં વધો સુધી ગૃહસ્થાશ્રમનાં દર્શન પણ નહોતાં લીધાં. જેસાજી વેળાજનાં બાળ બચ્ચાં પણ વિખૂટાં પડીને યુગ વેશે નટોના પંખા (ટોળાં) સાથે બમતાં હતાં. એથી યે વધુ રોમાંચકારી કથા તો છે ચાંપા ખુમાણ નામના લુવાન કાઠીની. પાલીતાણા રાજ્ય સામે બ્રહ્મચર્યે નીકળનાર કાઠી હીપા ખુમાણનો એ નાનેરો દીકરો પિતાની આજ્ઞા ચતાં પોતાને ગામ પોતાની

માતાને ખરચી આપવા જાય છે. રાત્રિએ પહેંચે છે. માતા અને દૈયા એ જીવાન અચ્ચાના મ્હેં પર અચ્ચીઓ વરસાવે છે. બેટા! આજની રાત રહી જ! પણ વ્રતધારી બહારવટીયો કેમ રોકાય? એને તો બહારવટું પાર પડ્યા પહેલાં ધરતું પાણી પીવું એ દરમ છે: માતાના કાલાવાલા એણે ગયા. માતાએ માન્યું કે ઝોરડામાં ઉભેલી જીવાન કાઠીઆણીની સાથે ચાર આંખો એક થશે તો દીકરો રોકાઈ જશે. એટલે બહાનું બતાવવાને અંદર મોકલ્યો: બેટા! તારી આપુની ખરચી સત્તરને આવી છે, તે ઝોરડેથી લેતો જ! આંખો અંદર ચાલ્યો: સોળ વરસની આશાભરી કાઠીઆણી સામે ઉભી છે: મોટે મોટે મળી દશે: બે ધડી બેસીને જાણે વાતો કરશે: એવી ધારણાએ એણે ઝોરડામાં ઉભેલો લીંગળોડીઓ ઢોલીઓ ઢાલ્યો: જીવાન આંખાની આંખ અદલી: એટલું જ બોલ્યો: “કાઠીઆણી છો? અટાણે ઢોલીઓ! હું બહારવટે છું એટલી મે ખબર ન રહી! બહુ જિતાવળ!” ભોગમાયાની પુત્રી સરખી સ્ત્રી સમજી ગઈ: ના ના કાઠી! તને રોકવો નહોતો. બે ધડી વિસાઓ લેવા બેસીશ એમ માનીને મેં ઢોલીઓ ઢાળેલો. પણ દલે કાંઈ નહિ. તું તારે જ! જશ લંઈને વહેલો ઘેરે વળજે!

આંખો ગયો: અને બીજી જ રાતે ગરીઆધારના દરખાસગદને ઉંખરે ગેરજી સંધીની ગાળીથી વીંધાઈ મરણ પામ્યો. અને કાઠીઆણી ઘેરે જગદંબાના નાપ જપતી રહી. એ વ્રતધર્મનું પરિપાલન.

બાવાવાળો બહારવટીયો પણ એકલો જ ધૂમતો. પણ એક વાર એ ભૂલ્યો. ખડકાળા ગામને સીમાડે મુકામ કરીને રાત્રિએ ગામમાંથી પોતાની પરણેલી સ્ત્રીને તેડાવવા માણસ મોકલ્યું: જવાબમાં કાઠીઆણી શું કહેવાવે છે! દરખાસને કહેજો: “એમ છાનીમાની નહિ આવું: મારે માથે કુળધર્મ ઉભો છે. કાલે સવારે કાંઈક આવળું થાય (મને ગર્ભ રહે) તો દુનિયા બેલશે કે ધણી પત્થરનાં ઝોશીકાં કરીને બહારવટે ભમે છે, અને ઘેર અસ્ત્રી છોકરાં જાણે છે! તે હિ મારે જીલ કરડીને મરતું પડે! માટે જો ઉધાડે છોગ તેડાવીને રાખવી હોય તો સુખેથી આવું. નીકર રામ રામ છે!”

આમ સ્ત્રીઓએ જ પોતાના સ્વામીએને જતિ ધર્મ પળાવ્યા છે. [અથજન, બાવા વાળો તો પાછળથી વિજયની મદિરા પીને બેલાન બન્યો હતો. એણે તો દાનવ બનીને પોતાની એવી તપસ્વિની સ્ત્રીને જ ઘોડી શંકાને વશ બની દાર કરી હતી.]

એ તો ચંદ્ર ઉચ્ચ કોટિના બહારવટીયાની વાત. એથી ઉતરતી ભૂમિકાના મોવર સંઘવાણી જેવા બહારવટીયા તો છુપી ચોરીથી પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિએ ગાળી આવતા.

સ્ત્રી જાતિનું સન્માન

પરંતુ આપણે તો આ સર્વથી ઉચ્ચ-અતિ ઉચ્ચ એવા એક યતિધર્મ ઉપર શીદા થઈએ છીએ: અને એ હતો સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યેના સન્માનનો બહારવટાં-ધર્મ: ભર જીવાનીમાં પડેલો જોગીદાસ ખુમાણ પોતાની સીમમાં આટલે દહને એક દિવસ પાછોં ફરે છે. નવવ્રખા નેરડામાં બેટાં નિર્મળાં નીરમાં જોળનવંતી ને સૌદર્ભવંતી એક સુતાર તરણી ઉભી છે. સુંદરીએ જાન દહને જોગીદાસની ઘોડીની લાગામ આવી. ઘોડી અને અસવાર બન્ને ચમકી ઉઠ્યાં: અરે બાપ! બોન! મેલી દે! મેલી દે! સુંદરી કહે છે કે નહિ મેલું: જોગીદાસ! હં મહિનાથી

તારી પાછળ તપ તપું છું. મારી નાત જાત ઓળધોળ કરવા આવી છું. હવે તો નહિ મેલું :
જોગીદાસ ન ચળ્યો. કાઝાવાઝા ન ફાળ્યા ત્યારે આખરે એ સુંદરીના હાથ પર ભાત્રાની
ખૂંટી મારી, લગામ છોડાવી, પાછળ પ્રેત પડ્યું હોય તેવી બીતિથી ભાગી છૂટ્યો. તે પછી
તો એણે એકવાર કોઇ પરત્વી પર પોતાની નજર પડી ગયાથી આંખોમાં મરચાંના
બુકો પથ્થુ આંજ્યો કહેવાય છે. જીવ્યો ત્યાં સુધી હમેશાં હાલ ચાલના રસ્તા તરફ પોતાની
પીઠ દર્શને જ બેસતો હતો. કોઇ દિવસ રસ્તા સન્મુખ તે મ્હોં રાખીને નથી બેઠો. સ્ત્રીને
દેખતાંની વાર જ એ પોતાના મ્હોં પર પછેડીનો ધૂમટો તાણી જતો. એટલું જ બસ
નથી. એણે તો અધમ વારાંગનાને પણ સન્માનેથી હતી. જ્ઞાપવટું પાર પડ્યાને દિવસે
ભાવનગરની રાજ-કચેરીમાં ઉત્સવ મચ્યો : પોતે કાકોરના સજોવડીયા તરીકે નોતરાયા :
વારંભનાનું તત્ત્વ મંડાપું : પોતે પીઠ ફેરવીને બેસી ગયા : તોયે કાકોર વજોઅંગજી એ
સમરથા ન સમજ્યા : તત્ત્વ ચાલુ રહ્યું : એટલે પોતાની કમરેથી જમ્મયો ખેંચીને જોગીદાસે
પોતાની આંખ પર ધર્યો : હાં ! હાં ! જોગીદાસ કાકા ! આમ કેમ ? જવાબ દીધો કે હું કાકી !
મારી બોનું દીકરીયું નાચે ને હું જોઉં ? એ કરતાં તો આંખો ફાડવી લક્ષી ! અરે કાકા !
આ તો ગણિકા કહેવાય ! એનો જવાબ જોગીદાસે શો વાલ્યો ? “ગણિકા તોય અસ્ત્રી !
આપણી બોનું દીકરીયું, મહારાજ !”

નાચનો જલસો તે દિવસે બંધ કરવામાં આવેલો !

જ્ઞાપવટીયાની એ સ્ત્રી-સન્માનની ભાવનાએ ખીજી સર્વ ભાવનાઓ કરતાં વધુ
સમૃદ્ધ અસર જનતા ઉપર છોટેલી છે, અને તે કારણે જ ચારણોએ પણ સદૃશી વધુ
મુશ્વવતી કવિતાનાં અર્ધ એ શિયળને જ ચડાવ્યાં છે. એના જ ફુડા સોરઠા વધુ જોરદાર
પ્રચલિત ને વધુ બંકા છે :

કણુકો નાર થીયે, ચત ખૂમા ! ચળિયું નહિ,
ભાખર લીલાડીએ, જડધર મોયો જોગડા !

[ઓ ખુમાણ ! નારીના પગનો કમકારો થવાથી તારું ચિત કંદી ન ચળ્યું; જ્યારે
ખીજી બાણુ તો ઓ જોગીદાસ ! મોટા જટાધારી ચંકર પણ કુદ એક બીજીડી ઉપર
મોલી પડેલા !]

ધરનારી પેખી નહિ, મીટે માણારા
શીંગી રખ ચળિયા, જીવલુ જોગીદાસીઆ !

[ઓ માણા (કાકી) ના પુત્ર ! ઓ જીવાન જોગીદાસ ! તું તો ધરનારી તરફ
આંખની મીટ પણ નથી માંડી; જ્યારે પેલા શૂદ્ર શીંગી ઋષિ જેવા પણ ચત્રાચમાન થઇ
ગયા હતા.]

કાકુ મકરાણી પણ કાઢનો એવો જ સાબુત : ધરની ઓરનને તો એણે મકરાણુમાં
મોકલી દીધેલી : બે ભાઈએને લઇને ગામડાં ભાંગે છે : એક દિવસ મોડી રાતે લોહવા
ગામના એક કારડીયા રજપૂતનાં ઘરમાં પેસનાં એ ધરની સૂતેલી સ્ત્રી અર્ધ નમાવરયામાં જ
ઉડીને નાડી : કાકુ પીઠ દર્શ ઉભો રહ્યો : કહ્યું કે બેન ! તારાં કપડાં સંભાળી લે ! પણ એ

અબળા ધાકની મારી હલી ચલી ન શકી. બેન ! તારી ખડકી દઈ દે ! એટલું કહીને કાઠ બહાર નીકળી ગયો. એ ધર ન લૂંટ્યું.

એ જ કાઠને આખરે વિષયભોગની લાલચમાં ફસાવવાની પેરવી થયેલી. જે મકરાણીને ઘેર કાઠ આશરો હોતો, તેને જ જુનાગઢના પોલીસ ખાતાએ શીખવ્યું કે તારી દીકરી સાથે કાઠ ખૂટે તેવું કર ! કાંસો પથરાયો : કાઠ આબ્યો : એકાન્ત હતી : સામે ઉભી હતી જુવાન સુંદરી : યુવતીએ કાઠનો ધરક માવ્યો : કાઠએ ઠંડે કહેજે કહ્યું : “ તારો બાપ મને આશરો દેનારો : તેની તું દીકરી, એટલે તો મારી માની જણી બેન થઈ ! ” એમ કહી કાઠ આબ્યો : પોતાના આશ્રયદાતાને ફિટકાર દઈ સદાને માટે તેવું ધર ત્યજી ગયો.

લાલસાને ખાતર તો શું, ચોકખી લૂંટને ખાતર પણ સ્ત્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું બહારવટીયાઓની નીતિમાં નામજૂર હતું. વાઘેરો લૂંટતી વેળા દૂર ઉભા રહી સ્ત્રીઓને આટલું જ સંબોધન કરતા કે “ ઘરેણું ઉતારી દે બેન ! તારી ભોળાઈએને પહેરવા લૂગડાં નથી, ખખર છે ને ? ”

છેલ્લામાં છેલ્લો બહારવટીયો રામવાળો-તેના સ્ત્રી સન્માને તો અવધિ કરી છે : પચીસ વર્ષનો જુવાન : બહારવટે નીકળ્યા પહેલાંનું જીવન રખડું અને લંપટ : પણ તે પછી એ પ્રતધારી બન્યો : એ ગામને લૂંટ્યા પહેલાં પ્રથમ ચક્રન કરે : એટલે કે પહેલવહેલી મળનાર સ્ત્રીને બહેન કહી ચક્રન તરીકે એને એવું ઝીણું ગોદું એક ધરાણું દાન દેવાનું કહે : પછી લૂંટ કરી આવીને એ જીભની કહેલી ‘ બહેન ’ ને સારી પોંઠે કાપકું કરે. એકવાર ગામને સીમાડે એક જુવાન કણબણ મળ્યો : વસ્ત્રાલંકારે લગ્ની પડતી કુલ વેલ શી એ કણબણ હતી : માથે બાત હતું : વાડીએ નય છે : બહારવટીયા આડે ફરી વળ્યા : રામવાળો બોલ્યો : “ બહેન ! બાપ ! તારાં ઘરેણું છેટેથી કાઢીને નાખી દે. અમે અરમીપૂર થઈ ગયા છીએ.”

“ તમે કોણ છો ? ” હેખતાઈ ગયેલી બાપએ પૂછ્યું.

“ અમારાં નામ લેવા જેવાં નથી બાપ ! અમે બહારવટીયા છીએ. માફ નામ રામવાળો છો.”

“ તમે જ રામવાળો ? ત્યારે તો મારી સાસુ સાસું જ કહેતી ’તી.”

“ શું કહેતી ’તી તારી સાસુ ? ”

“ કહેતી ’તી કે આ ધરાણું લૂગડાં કાંસીને જાજી બાત દેવા, પણ આલ્યો તારો બાપ રામવાળો મળશેને, તો બધાય ઉતારી લેજે ! ”

રામવાળાના કાન ચમક્યા : મને તારો બાપ કહો તો એમ ? તો તો તું મારી દીકરી છી ! દીકરીના ઘરેણું કાંઈ લેવાય ? એને તો કાંઈક દેવાય : એલા બાપ જીવંતો ! તમારી કોષની પાસે કાંઈક હોય તો આ આપણી દીકરીને કાપકું કરો ! ”

બાપને કાંઈક ભેટ આપીને વિદાય કરી. દીકરીનો બાપ રામવાળો વગર લૂંટથે ચાલી નીકળ્યો.

બીજે એક દિવસે સીમમાં રામવાળાની નાની સેના ચાલી નય છે : એક વાડીને કાંઈ કાંઈની છાયડીમાં વેશાખ માસને ખરે ખપોરે એક સ્ત્રીને સૂતેલી દીકરી : લૂગડાં ઘાઇને

થકેલી, સ્નાન કરીને શીતળ બનેલી એ સ્ત્રીને મીઠી નોંદર આવી ગયેલી : નિદ્રામાં તે નિદ્રામાં, પવનને લીધે છાતી પરથી વસ્ત્ર ખસી ગયેલું : રામવાળાએ એ નિદ્રિત પરનારીની એજ ઢાંકવા માટે એનું વસ્ત્ર સરખું કરીને એ સુતેલી જ્ઞાતિવંશીના બેડામાં 'લાઇ' તરફના કાપડા તરીકે રૂપીઆ મૂક્યા. સુપચાપ ચાલી નીકળ્યો.

એનાં આખાં જ્ઞાતિવંશીમાં તપાસ કરેા. ક્યાંયે રૂઢી નજર, ક્યાંયે પ્રેમસંબંધ નથી નીકળતો. સંગોપાંગ જતિ-જીવન !

એવું જ જતિ-જીવન મીયાણા જ્ઞાતિવંશીયા વાલા નામોરીનું. દેવળા ગામમાં લૂંટ કરવા ગયો : કાંઈ નગદ માલ ન જડ્યો : કારણ કે ગોળાકતના તહેવારની સાંજે ગામની જ્ઞાતિ દીકરીઓ ઘરનાં તમામ ઘરણાં લગડાં પહેરી ગામ જઠાર રાસડે રમવા ગયેલી : ખાલી દાંધે વાસો પાછો વળ્યો : વાસો અસ્ત્રીનાં અંગ માથેથી પાલવડાં નાંચીરાવે !

તમે સહુ કહેશો કે આ તો બધા જ્ઞાતિવંશીયાઓનાં Convention : આ તો નક્કી થઈ ગયેલી રૂઢીઓ : એમાં અંતરાત્માની મૌલિક નીતિ, મૌલિક ભાવના ન ચે હોય : એ તો તે લોકોએ જ્ઞાતિવંશીને લીધે, સગવડ ખાતર આભરણાને ખાતર રૂઢીઓનું પાલન કર્યું !

બલે એને રૂઢી કહો : હું કહું છું કે એ રૂઢીના બંધનો વડે જ આજે આપણે સમાજ સુધારા રીતે જીવે છે ! આપણામાંના ઘણાખરા અંતરાત્માથી નહિ, પણ રૂઢીથી જ ચારિત્ર્યવાન છીએ, અને એ રૂઢીગત ચારિત્ર્ય પણ આજે આપણામાં ટેટલુંક છે ! સ્ત્રી સન્માનના આજે આપણે કેવાકે પૂજક છીએ ! આપણે આપણું આત્મ-સંરોધન કરી લઈએ એટલે ખમર પડશે.

અને જ્ઞાતિવંશીયામાં શું કેવળ રૂઢીગત ચારિત્ર્ય જ હતું ? એ શું કેવળ Conventional હતું ? વાલા ગોવરની એક વાત કહું : વાલો ઘરલંગ હતો : જ્ઞાતિવંશીમાં એક દિવસ રૂઢી પર બેઠક થઈ છે. સાથીએ એને કહ્યું : "વાલા ! તારી શાદી કરીએ તો ઠીક !"

સામાન્ય રીતે અબોલ રહેતો, પાંચે નમાજ પડતો, અને નવરાસની વેળાએ સુપચાપ એકમે બેસતો વાલો આજે જરા છૂટ લઈને બોલ્યો : "બલે, પણ કેાની સાથે ?"

"કાજરડા ગામના વીરમ મીયાણાની દીકરી વાજી સાથે."

"તમે વાજીને વાત પૂછીને આવ્યા છો બેલી ?"

"ના, હજી પૂછ્યું નથી."

"અરરર ! ત્યારે તો હું ખુદનો 'શુ-હેગાર' થયો ! વાજીના દિલમાં કદાચ એમ જ હોય કે 'વાલો તો મારો ભાઈ છે' તો પછી શાદીની વાત કરીને પણ આપણે ટેટલા પાપમાં ભરાઈએ ! માટે હવે રૂઢી મ બોલશો બેલી !"

Conventional નીતિ આટલે સુધી કદિ ચડી શકે ખરી ?

ભાઈ ધૂમકેતુએ પોતાની 'તારણહાર' નામની ડુંગ્રી વાતોમાં સામત ખાચર નામનો એક સોરઠી જ્ઞાતિવંશી કહ્યો છે અને એક ચારણ-કન્યાના શરીર પર લાલસાનો ફેમલો કરનાર પોતાના સગા દીકરાને એ જ્ઞાતિવંશીયાએ તત્કાળ બેઠકથી વીધી નાખ્યો એવું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે. હું શોધતો હતો કે આ તે શું કેવળ કલ્પના જ છે ? કે

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮ જુઓ]

અન્યાયી અને શક્તિ ઉપરાંત ભારે છે ત્યારે તેમને પાણી ચઢાવવા માટે “ પહારના ચળ-વળાઆ ” આવ્યા નહોતા, અને જ્યારે પ્રજાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે શ્રી વક્ષભભાઈએ ખૂબ ચેતવણી આપી હતી. સરકાર જપ્તી કરશે એ સૌ જાણતા હતા પણ જપ્તીને લીધે કેવાં દુઃખ પડશે તેનો પુરાપુરો ખ્યાલ તો શી રીતે હોય ? જ્યારે શ્રી વક્ષભભાઈએ આગેવાની સ્વીકારી ત્યારે આ પ્રજાને દિવસે દિવસે પગલે પગલે ખૂબ મદદ અને હિંમતવાન બનાવી. પ્રજામાં પુષ્કળ બળ હતું પણ તે ઉપરાંતનું જે (Latent માટે યોગ્ય શબ્દ મુકજે) બળ હોય છે તે શ્રી. વક્ષભભાઈએ ખીસવ્યું. આ ખીસવણી કરવાની જેનામાં શક્તિ અને કાબેલીયાત હોય તે આગેવાન થઈ શકે છે. પ્રજામાં બળ હતું અને તે કાબેજ સરદારે ખીસવ્યું. શરૂઆતમાં પીઠ થાળંડીને આત્મવિશ્વાસ આવ્યો, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને મોંઢી રહેવાની મક્કમતા આપી, સરકારની પ્રતિજ્ઞા તોડી નાંખી, પ્રજાસેવકોની પ્રતિજ્ઞા જમાવી, યોગ્ય મદદનીશો મેળવી લીધા, પટેલોને પોતાના પક્ષમાં લીધા, તલાટીઓ તથા સરકારી નોકરોને સ્વમાનના ઉપદેશ આપીને જમીન અમલદારોને નરમ કર્યા, ન્યાયાધીશને ત્યાં ન્યાય નથી તે બતાવી આપ્યું, સરકારની આજ્ઞાના કાંકરા કરી નાંખ્યા, જ્યારે કલેક્ટરે જાહેર કર્યું કે પ્રજાનું ઐક્ય ધમકી આપીને સાંધ્યું છે ત્યારે અહિંસાધર્મના પાઠ લખાવ્યા અને ઉવટે વધારે આત્મભોગ, વધારે નુકશાન, જમીન ખાદસા થાય ત્યારે દેશવટો લેવાની તૈયારી, અને જેલમાં જવાની હિંમત આપીને તૈયારી કરી. આવી રીતે પ્રજાબળ તથા નેતૃત્વનો મુયોગ થયો. એમની વાણીમાં તેમ જ પત્રિકાઓમાં મીઠો કટાક્ષ, વિનાદ અને સખત ઝાપટા પણ હતા; એમનાં ભાષણો સાંભળવાને હજારે માણસોની મેદની યાય છે, એમની પત્રિકાઓ તાલુકામાં લગભગ દરેક માણસ વાંચે છે અથવા સાંભળે છે.

૩ સરકારની પ્રતિજ્ઞા

આખા જીલ્લાનો એક અંગ્રેજ કલેક્ટર સ્ટેશન પર ઉતરે અને તેને બેસવા માટે વાહન આપવાનો ઇન્કાર થાય એટલે મુખી સરકારની પ્રતિજ્ઞા નષ્ટ થઈ છે. કલેક્ટરને પટેલો મળતા નથી, અને મળે છે તો હુકમ મક્કમ જવાબોથી પતાવી દે છે. એનાથી ઉતરતી પંક્તિના અમલદારોનો તો હિસાબ જ કોણ પૂછે ? જમીન અમલદાર હુકમ કરે તો સામાન્યમાં સામાન્ય “ દુબળો ” પણ તેનો હુકમ માને નહિ. એને ગાળોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની મદદ ન મળે. જો સ્વયંસેવક કૃપા કરે તો જ એને પીવાનું ઠંડું પાણી મળે, બાકી કોઈ ખુરશી પણ ન આપે. જાણે હકદારું કુતરું હોય તે પ્રમાણે તેનાથી સૌ દૂર રહે. સરકારી ન્યાયખાતાની પુરેપુરી આજ્ઞા ગઈ છે. કોઈ પણ આરોપી જમીન ન આપે, બચાવ ન કરે, સ્પષ્ટ કહી દે કે એમને ન્યાય મળવાની આશા નથી, કહેવાતા શુન્દા માટે વધારેમાં વધારે શિક્ષા માગે, એવી રીતે ન્યાયના ફેસલાને કારસ રૂપ બનાવી દેવામાં આવે છે. કમીશનરના ખાંધીઆ બીચારા બ્હીલા બ્હીલા ફરે છે. તેમને પોતાને દેશદ્રોહ કરતા હોય એવું ભાન થાય છે. સરકારની પ્રતિજ્ઞાનું ત્રાજવું હલકું થતું જાય છે તેમ પ્રજાનું પક્ષનું જાય છે. આ હાતનું પરિણામ ગમે તેવું આવે તો પણ એકદરે સરકાર ને પ્રજાની પ્રતિજ્ઞામાં ફેર થયો છે તે કાયમ રહેશે.

ગામડાંઓમાં થોડાં સારાં ઘરો જોઈને જમીન મહેસુલ વધારવામાં આવ્યું છે એવી લોકમાન્યતા છે. સરકારથી પ્રજાનું કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ ખમાતું નથી એટલી બધી તેની દાનત બગડી ગઈ છે. આજ સુધી સરકારે જેટલો વધારો કર્યો તેટલો પ્રજાને આપ્યા વિના છુટકો નહોતો કરતો કે પ્રજાની ખૂમરાણને કોણ સાંભળે ? એ ખૂમ પ્રજાના રાજકીય સેવકોએ સાંભળી અને વધારે ધાયા. જે સરકાર એમ કહેતી હતી કે પ્રજાકીય આગેવાનો ખેડુતોના હિતાહિતની દરકાર કરતા નથી તેમની પુરી ફજેતી થમ. સરકાર ખેડુતોને માટે ખેતીના પ્રદર્શનો ભરે છે—પણ ખેડુતોએ જોયું કે એ પ્રદર્શનોથી તેમને કશોયે થાય એવું નથી. ખેડુતોનાં ભણા માટે સહકારી મંડળોએ સ્થાપવામાં આવે છે. ખેતીવાડીખાતાં તરફથી સહકારી જીન કાઢવામાં મદદ થાય છે એ બધી હકીકતો પર પાણી ફરી વળ્યું કારણ કે સરકારે એવી મંડળોનું રૂ જમ કર્યું—સહકારી મંડળો પર પણ ધાડ આવી. ખારડોલી વહારની પ્રજાને પણ હવે જાન યવું જોઈએ કે આ સરકારના પ્રયત્નો માયાની જાળ છે. શિક્ષણની વ્યવસ્થા પણ પ્રજાને નષ્ટળી તથા પરતંત્ર બનાવવા માટે છે. ધારાસભામાં ખારડોલીનો ઠરાવ ઉઠી ગયો એટલે સરકારે તેની જાહેરાત ગામડે ગામડે કરી. ધારાસભામાં પ્રજાપક્ષમાં કુસંપ રેડવાનું કામ સરકાર કરી રહી છે હિંદુઓને નાસ આપવા માટે મુસલમાન મુનસફ લાવવાની નીચતા ધણ હતી. પારસી તથા મુસલમાનોને ફોડવા માટે અનેક પુરામતીઆ ખાંધીઆ અથવા બદમાશોને ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. જમ થયેલી લેસોને ખરીદવા સુરતના ખાટકી જમાલે પણ ના પાડી ત્યારે કોઈ રખડેલ માણસને ઉભા કર્યો હતો. સરકારી નોકરોથી હરરાજનો માલ રખાય નહિ તે છતાં એક દસ રૂપઈની પટાવાળો પણ હરરાજ માલ વેચાતો લે એ બતાવી આપે છે કે સરકારે બધી યત્ન બાજુએ મુકી હતી. જમીનનું કામ પકાણે મારફત લેવામાં આવ્યું અને તે કેવા પકાણે કે જેમાંથી એક ચોરી પણ કરી એવું જાહેર થયું છે !

જે હકીકત હંગેરી અને આયર્લેન્ડમાં સ્વીકારવી પડી હતી તે આજે હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ સ્વીકારવાની છે કે સરકારની બધી સંસ્થાઓ ઝેરી છે, આડકતરી રીતે તેને લીધે સરકારનું જોર વધારે જામે છે, કહેવાતા સુધારા અને સગવડો વિષમય નિવડે છે અને પ્રજાને સોંપેલાં હથિયાર પ્રજાને કચકી નાંખવા માટે વપરાય છે; એટલે હવે સરકારની સાથે સહકાર કરવો પડે એવી સંસ્થાઓ સાથે અસહકાર કરવો. સહકારી મંડળોએ કરવી હોય તો આપણી પોતાની હોય, બાંધ રકાઉટીંગ હોય તો તે રાષ્ટ્રીય હોય, કેળવણી આપણી પોતાની હોય. સરકાર પ્રજાનું ભણું પણ કરે છે એવી માન્યતા જડ મૂળથી ઉખેડી નાંખવી જોઈએ અને તેને મદદ કરવી બીલકુલ પાપરૂપ ગણાવું જોઈએ કારણ કે સરકારનાં ભણાં કાર્યોથી તેની પ્રતિષ્ઠા જામે છે, લોકોને ખોટી આશા, ભ્રમણા રહે છે કે આ સંસ્થા મારફત લોકોહિત સાધી શકશે. ખારડોલીની લડતમાં, સરકારે પોતાનાં ખાતાંઓનો જે દુરુપયોગ કર્યો છે તેને લીધે લોકોની ખાત્રી થવી જોઈએ કે આ સરકારને હાથે આપણું કલ્યાણ કદી પણ થવાનું નથી. મુંબઈની ધારાસભાના મુજરાતના પ્રતિનિધિઓએ રાજીનામાં આપ્યાં છે તેને મહત્વ આપવાનું નથી. જ્યારે તેમની ખાત્રી થશે કે ધારાસભા મારફત થયેલી સેવા કરતાં દસ ગણી વધારે સેવા પ્રજામાં રહીને તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ તથા સ્વમાન કેળવવાથી થશે ત્યારે આપણે રાજ થઈશું.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

બારડોલીની લાતના રહસ્યની ચર્ચા થાય, લાતના માર્ગોનું વિવેચન થાય, ત્યારે રચનાત્મક કાર્ય વિશે ચૂપ રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. આ બાજતમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ બારડોલી તાલુકા પાસે સંપૂર્ણ તૈયારીની કેટલીક શરતો ૧૯૨૧ ની સાલમાં કરી હતી તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નિશાળો ઉપર લોકોનો કાણુ પૂરો એટલે સુધી એસવો નોઈએ કે તેઓ સરકારી નિશાળ કે કેળવણીનું નામ જ ન લે. નિશાળની વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે બાળકો રખડે નહિ તે ચારિત્રવાન શિક્ષકોની નીચે પોતાનું ચારિત્ર ધડે. હિંદુ બાળકો અને બાળાઓ સંસ્કૃત શીખે તે ગીતા ભણે. મુસલમાન બાળકો અરબી શીખે તે કુરાન પઢે.

(૨) બધાં બાળકો સુંદર મજબુત વળદાર એકધારે સૂતર કાંતે, કોષ્ટ વળા તે, ઉચ્ચ રાંત પીંજે અને વણે પણ ખરા. ઓરતોમાં ખાદી વધારે પ્રસારે અને સ્ત્રી પુરુષ બધાં ખાદી પહેરતાં થઈ જાય, એટલું જ નહિ, પણ તાલુકાને જોઈતી ખાદી તાલુકામાં જ કંતાય, વણાય તે તેમાં મીઠનો તાણો ન જ વપરાય. પરદેશી કે મીઠનું કાપડ મળવું અશક્ય કે બહુ મુશ્કેલ હોવું જોઈએ.

(૩) ઢેઠ લંગી સભામાં છુટથી આવી શકે એટલે પાતું નહિ. અસ્પૃશ્યતા જવાનું રહસ્ય સમજવું જોઈએ. તેઓની ઉપર લોકોનો પ્રેમ થવો જોઈએ. તેઓનાં છોકરાં રાષ્ટ્રીય શાળામાં છુટથી આવવાં જોઈએ.

(૪) હિંદુ મુસલમાનમાં કંઈએ જ નથી ચતો એ ઉત્તમ છે, પણ બંનેની વચ્ચેથી મનનો મેલ જવો જોઈએ. પારસી, ખ્રિસ્તી, સહકારી વગેરે સાથે એથી વિનયભરી વર્તણૂક હોવી જોઈએ કે તેઓને અસહકારીઓનો જરા પણ ભય ન લાગે.

હવે જો આપણે તપાસીશું તો બારડોલીમાં આજે શાળાઓની બધી કેળવણી સરકારી છે, શિક્ષકો ખાસ ચારિત્રવાન નથી, ત્યાં ધાર્મિક કેળવણીનું નામનિશાન જોવામાં આવતું નથી, સૂતર કાંતવાની કે પીંજવા વણવાની પ્રવૃત્તિ હતી તે પણ નરમ પડી છે, સ્ત્રીઓ પહેરવેશમાં ખાદીનો ઉપયોગ કવચિત જ કરતી હશે, પુરુષોની ટોપીઓ ખાદીની છે પણ પરદેશમાં થયેલી ખાદી વપરાય છે. ઢેઠ લંગીઓ લાગ્યે જ સભાઓમાં જાય છે, અને જાય છે ત્યારે અલગ બેસે છે, તેમનાં છોકરાંઓ શાળામાં અભ્યાસ કરતાં નથી, હિંદુ મુસલમાનની વચ્ચે કડવાશ નથી પણ મૈત્રી છે એમ ન જ કહી શકાય, પારસીઓએ એમનો દારૂ વેચવાનો દુષ્ટ ધંધો છોડ્યો નથી અને પીઠાવાળાઓનો મોટો ભાગ દુધમાં અને દહિંમાં પગ રાખી રહ્યો છે. મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તીને ભયભિત સ્થિતિમાં રહેવું નથી પડતું આવી વસ્તુસ્થિતિ છે. બંને પ્રસંગોમાં ફેર છે, એટલે સરખામણી ન કરીએ, પણ શ્રી વક્તવભાઈએ આ પ્રકારની શરતો કરી નથી એ એમની વ્યવહાર કાર્યપદ્ધતિ સારી છે એમ ઘણું માણુંસો માને છે. કારણ કે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ખડો થાય એટલે ડગમગતા માણુસોને ખસી જવાનું બહાનું મળે, દારૂનિષેધનો પ્રશ્ન ઉભો કરીએ તો પારસીઓ સામા થાય અને ખાદીને આવશ્યક ગણવામાં આવે તો ઘણાં માણુસો છુટી પડે. સાથે સાથે ઘણાં પે લોકોને એમ પણ લાગે છે કે આ લાતમાં જોઈએ તેટલું આત્મસુધારણું જળ નથી. આજે પણ શુદ્ધ ખાદી વેચાય છે પણ ખાદીની ભાવના આવતી નથી. આત્મશુદ્ધિની ધગશ ઉત્પન્ન થાય તો વિશેષ ફાયદો થાય.

લડતનું પરિણામ

ખારડોલીની લડતના ચાર મુખ્ય લક્ષણોની ચર્ચા થઈ ગઈ છે. આ લડતનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ શું આવશે-એટલે સરકાર, નમતું મુકીને કાંઈ પણ જાતનું ખંસ નીમશે કે કેમ તે વિષે આજે અતુમાન કરવામાં કાંઈ લાભ નથી. પ્રજા એને આખા દેશનો પ્રશ્ન કરી શેશે તેમાં ખારડોલીને લાભ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. સરકાર ખારડોલી તાલુકાને નમતું મુકે પણ હવે એ પ્રશ્નને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અને સરકારી અમલદારોની હઠ વધી જશે એવો સંભવ છે. પ્રજા કયાં સુધી ટકી રહેશે એનું અતુમાન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. સવાલ લોકમાનસનો છે, પણ આ લડતના આડકતરા, અણધાર્યા ફાયદા અનેક થતા જાય છે અને આજની જાગૃતિ માત્ર ખારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ આખા ગુજરાતની ખેડુત પ્રજામાં ફેલાતી જાય છે. આત્મભોગની તાલીમ મળે છે તેજ મોટો લાભ છે. દુઃખના સમયે પ્રજામાં કેવું સંઘટન થાય છે તેનો પદાર્થપાઠ મળે છે. પ્રજામાંથી ભય અને પોચાપણું જતાં રહ્યાં છે. સેંદડો સૈનિકોને સખત અને તનતોડ તાલીમ મળી રહી છે, અને સ્ત્રીઓમાં કાંઈ અજબ જાગૃતિ અને ઉત્સાહ આવ્યાં છે. ખારડોલી જેવી તૈયારી આપણા દેશના બધા તાલુકાઓમાં નથી. હજી દિલ્હી દૂર છે એ વાત સાચી પણ જે લોકો સ્વાર્થને માગે જાય છે તેમને દૂર લાગે છે, પણ જે પ્રજા ખારડોલીને માગે તૈયારી કરે, આત્મભોગ આવે તેને માટે તો દિલ્હી નજીક છે.

મુખ્યમંત્રી મહેતા

હૃદયપલટો

સાધારણ કરતાં કંઈક વધારે ઊંચી વંદીવાળા એક નવા નાના સાદા ઘરના ચોકમાં સાંજના ચારેક વાગે ફ્રાન્સેકા અને તેની પત્ની જેની મ્હા પીવા બેઠાં છે. બન્નેએ સાદો પણ યુરોપિયન સાહેબોના જેવો પહેરવેશ પહેર્યો છે. ત્યાં તેમના નોકર સુનિયાએ મ્હાની દ્રેઝી અને જેનીએ બે ખાસા ભરી તેમાં દૂધ સારૂ નાંખી મ્હા હલાવી. બાહ્ય દૃષ્ટિથી અને આંતર રસહીનતાથી જીવનમાં જે શય્યતા આવે છે તેની શાન્તિમાં બન્ને મ્હા પીવા માંડ્યાં. એટલામાં સખત વંદોળ ચડ્યો. આસપાસ ઊંચી વંદી દત્તી અને નીચે પાણી છરેહું હવું છતાં તોફાને આમના મ્હા ઉપર હમસો કર્યો અને વધતાં વધતાં આંધીનું રૂપ લીધું. ધૂળ-વિનાની મુંઝઈ પહેલીજ વાર છોડીને આ અગ્નિપ્રવાહ પ્રદેશમાં આવેલાં આ કિશ્વન દંપતીને આ દૃશ્ય વિચિત્ર લાગ્યું. તેમને ચકિત થયેલાં બેઠેને સુનિયાએ કહ્યું: “સાહેબ, હવે તો આવી આંધીઓ ચડ્યા જ કરવાની.”

શેઠે કહ્યું: “તે કેમ જાણ્યું?”

“સાહેબ ચોમાસુ પાસે આવ્યું. આવી નવ આંધીઓ ચડે એટલે વરસાદ આવે. આણ ચોમાસુ વહેલું આવશે.”

“પણ હજી બીજી આઠ આંધી ચડશે ત્યારે આવશે ને!”

“ સાહેબ, પણ દેડકી અત્યારથી બોલવા લાગી છે. ચોમાસું વહેલું આવશે. ”

“ બહાલી જેતી ! ” ફૉન્સેકાએ પત્નીને સંબોધીને કહ્યું : “ હવે તું મુંઝવણ વહેલી જાય તો સાહે. વરસાદ આવશે તો અહીંના કાલ્લમાં મોટર, ચાક્રશે નહિ અને તને મોકલાશે નહિ. તેમ જરૂર પડશે તો ડૉક્ટરને પણ બોલાવી નહિ શકાય. ”

“ બહાલા, મારો હાથ જોઇને એક જણે કહ્યું છે કે આ વરસ મારે બારે છે. હું તારાથી જુદી નહિ પડું. ”

“ આવા હાથ જોનારા કોણ જણે ક્યાંથી તને મળે છે. તું જણે છે કે અહીં આપણે એકમાં છીએ. નજીકમાં આપણી કેમનું કોઈ નથી. આસપાસનાં માણસો આપણને ગિલકુમ મદદ કરે તેમ નથી. છતાં તું અહીં રહેવાની હઠ કરે છે. તે કેટલું બેહુદું છે ? ”

“ મેં તો તમને ના જ કહી હતી કે આ દેશી લોકોના નીમાસાની જમીન તમે ન લો તેમ છતાં તમે લીધી. ” પહેરવેળમાં તેમજ દશિબિન્દુમાં, બનેમાં, દેશી ખિસ્તીઓ પરદેશી થતાં જાય છે.

ફૉન્સેકા જરા ચીડાયો. “ રહી રહીને એનું એ જ બોલવાનું ? ખીતું કશું મળે જ નહિ ! શું તને ગામડામાં મુઠ્ઠર બગીચા અને વિદ્યા કરી રહેવાની ઇચ્છા નહોતી ? અને હિન્દુ લોકોને અને આપણે શું ? કૅસિસની ચૂંટણીમાં તે લોકોએ પ્રો. ડી. સુબ્રાને એક પણ વોટ આપ્યો ? ”

“ આપણે પણ ક્યાં એ લોકોને વોટ આપીએ છીએ જે ! પણ આપણે પણ એક દિવસ તો તેમના ભેગાં જ હતાં ને ! અત્યારે પણ તેમના હક્કો રૂબાવીને આપણે જમીન લીધી પણ તેઓ આપણને કાંઈ કહે છે ? ”

બન્ને વચ્ચે ટપાટપી લાંબી અને ગરમાગરમ ચાલી. છેવટે તેના પ્રત્યાધાતરે બન્ને સમાધાન ઉપર આવ્યાં. જેનીએ વચન આપ્યું કે હિન્દુઓની જમીન લીધા બાબત હવે પછી કદી મહેલું ન મારવું. ઓપરીના પ્રસંગ માટે અત્યારથી જ એક સારી નર્સ બોલાવવાનું નક્કી થયું.

ધૂળનું તોફાન હવે રાખું હતું. સાંજે બન્ને સાથે ફરવા નીકળતાં તે મુજબ ફૉન્સેકાએ ફરવા નીકળવા કહ્યું. જેનીએ આજે ફરવા જવાની ના પાડી. અને ફૉન્સેકા સામી ભીંતથી બંદુક લઈ એકલો જ ફરવા ચાલ્યો. ફરવા જતાં તે બંદુક સાથે લઇને જતો. પોતે શિકારે જાય છે એમ બહારથી બતાવતો, કોઇ કોઇ વાર ચક્રવાં પરિવાં સસલાં મારી પણ લાવતો, પણ ખરું તો તેને લોકોની ખીંક હતી અને તેથી લોકોને ડરાવવા તે બંદુક સાથે રાખતો. બંદુકનો પરવાનો તેણે અહીં આવ્યા પછી જ લીધો હતો.

ફૉન્સેકા ગયા પછી જેની ત્યાં જ બેસી રહી. આંજની ટપાટપીથી તેને અહીં આવવાનો આખો પ્રસંગ ત્યાદ આવ્યો. સરકાર પાસેથી ન્યાય ન મળતાં દેવુસણા તાતુકાના લોકોએ મહેસુલ અટકાવ્યું. સરકારે બધા દોરદમામથી જમીનો કરી જોઇ પણ કાંઈ ન

વળું; પછી જમીન ખાલસા કરી, છતાં લોકો હઠધા કે ક્યો નહિ. છેવટે જમીન હર કરી પણ કોઈએ લીધી નહિ. જમીનની હરરાજની ખાસ સરતોની જાહેરખબરો પડી, ગવર્મેન્ટ ગેઝેટમાંથી ફોન્સેકાએ તે જમીને વાંચી ખતાવી. જમીને ગામડામાં સાદું, સુખમય, સુધડ, જીવન ગાળવું હતું, વળી ફોન્સેકાને એકસાઇઝની નોકરીમાં ૧ દિવસ બહાર રહેવું પડતું, લાયકર જંગલોમાં લટકવું પડતું, તેથી તે કંટાળી ગયો. જમીના પિતા મોટા જમીનદાર હતા તેથી આમને પણ આ જમીન લેવાનો વિચાર. જમીનને નીચાસાની જમીન લેવાનો વિરોધ ક્યો પણ છેવટે સુખી કલ્પેલા જીવનની સાથે દોરાઈ તેણે હા પાડી. દેવુસણની જે જમીન કોઈ હિન્દુએ ન લીધી, કોઈ મુસલમાન કોઈ પારસીએ ન લીધી, તે છેવટે આ ક્રિશ્ચનોએ લીધી. ગામથી અરધો માઇલ દૂર આ ૮૦ એકર સારામાં સારી જમીન તેમણે પસંદ કરી.

જમીન લેતાં રું લીધી ખરી પણ પછીની મુશ્કેલીઓ ઝોઝી નહોતી. દેવુસણ ગા કે તાલુકામાં તેને જમીન ખેડવા તો કોઈ ન મળે પણ ઘર ચણવાં કે ધરનું કામ કે પણ ન મળે. ખત્તરમાં ચીજ ન મળે, રૂપિયાનું પરચુરણ પણ ન મળે. ફોન્સેકાના કામ રેલવેનાં મકાનોના કોન્ટ્રેક્ટ લીધેતો તેણે પોતાના મજૂરો પાસે ઘર બંધાવી વ્યાખું. ફોન્સેકા એક મિત્ર એક દેશી રાજ્યમાં જેન્ડ માસ્તર હતા, તેને ત્યાં કઠીનો એક ડુકાણિયો. વરસથી રહેતો તે વિશ્વાસુ નોકર મુનિયો તેમણે ખાસ ફોન્સેકાને આપ્યો અને એ આ હંપતીનું ઘર ચાલવા માંડ્યું.

જમીનાં ગામડાનાં સ્વપ્નાં તો ક્યાંઈ રહી ગયાં અને તેને બદલે તેને જીવન કંટાળાના જેવું લાગવા માંડ્યું. ધરની ઊંચી કાચના કડકા ખોસેલ વંડી તેને ખરે જમીનની દિવાલ જેવી લાગતી હતી. આખો દિવસ વાત કરવાને પણ કોઈ મળે નહિ. સાથે પણ તે કેટલુંક બોલે, કે વાત કરે, કે પ્રેમ કરે! ખદારની બધી જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ તે ઉત્તરી વધારે મૂંઝાતી હતી. બહાર નીકળતાં લોકોની “આ આમારી જમીન લાઇ છે” એમ કહેતી દલિથી તે જાણે દાઝતી હતી, શોખાતી હતી. તેને લાગ્યું કે આ કરવામાં ધણીની સાથે પોતે પણ લાગીદાર છે.

વળી તેનું વિચારચક્ર ફૂડું. તેણે વાંચ્યું હતું કે ખરાબ વિચારોતરી ગર્લોના આજક ખરાબ અસર થાય છે. તેણે સારા વિચારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જમીનનો વિચાર કરે બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફોન્સેકાને પણ તેણે હમણાં જ એ નહિ બોલવાનું વચન આપ્યું છે. કંઈ નહિ, આ જમીનની ઉપજમાંથી પણ લોકોનું ભણું કરી શકાશે. નિશાળ કે શકાશે, દવાખાનું કાઢી શકાશે, નાનું સરખું દેવળ બાંધી શકાશે અને આ લોકોને ખિર ધર્મનો બોધ કરીને ખ્રિસ્તી બનાવી શકાશે. આ ‘સારા’ વિચારોના સુખમાં તે અનિદ્રિત થઈ ગઈ.

માણસ પોતે કરેલા ખરાબ કૃત્યને સુધારીને નહિ પણ તેને વીસારીને સારો થવા માગે છે

રાતના દશેકનો સુમાર છે. જમીને પ્રચ્છતિની સજન પીડા થાય છે. ફોન્સેકા વારંવાર

નર્સને તેની તર્પિયત પૂછવા જાય છે અને કશો ખાસ ઉત્તર મળતો નથી. તે ગાભરો ગાભરો ચોક્કમાં અતિ વ્યગ્ર મને આંટા મારે છે. એકદમ કંઈ નવું જ સાંભળ્યું હોય તેમ નર્સ પાસે જઈ તેણે પૂછ્યું: “ પ્રસૂતિમાં ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય તો પણ તમે કામ કરી ચક્રશેને ?”

આ પ્રશ્ન જરા પણ નવો નહોતો. તેણે તે લગભગ દરરોજ પૂછ્યો હતો અને આજની વેદનામાં આ ચોથી વાર પૂછ્યો હતો. પણ નર્સને માણસની આ પ્રકૃતિની ખબર હતી. તેણે ધંધાને અંગે કેળવેલ ધીરજથી અને મૃદુતાથી જવાબ આપ્યો: “ નોર્મલ કેસ હશે તો વાંધો નહિ આવે. પણ કંઈ એબનોર્મલ હોય તો ડૉક્ટરની જરૂર પડે.” આ જવાબ ફૉન્સેકાએ પૂરપૂરો સાંભળ્યો પણ નહિ હોય અને સાંભળત તો તે સમજી પણ ન શકત. આંખો દુઃખમાં ભીંસી દઈ, કપાળ પરના વાળનો જોરથી ખાચકો ભરી, તેણે પાછું ચોક્કમાં અનિયમિત કરવા માંડ્યું.

ચોટી વાર તે ફરી હશે એટલામાં નર્સ આવી અને ફૉન્સેકાને કહ્યું કે બાળક આંકું છે. ખાસ હોશિયાર ડૉક્ટરની જરૂર છે. તમે એકદમ બોલાવો. બાહ્યે અસલ દરદ થાય છે.

સાધારણ રીતે ગામમાં કોઈ ડૉક્ટર રહેતો નહોતો. પણ આજે એક આવ્યો હતો. શ્રીરામભાઈ દેસાઈની દીકરીનાં આજે લગ્ન હતાં અને તેમના વહેવાઈ જ ડૉક્ટર હતો. પણ તે આવશે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. શ્રીરામભાઈ મહેસુસ ન ભરવાની હીલચાલના સ્થાનિક નેતા હતા. સ્વભાવે ઉગ્ર હતા અને આખા ગામમાં તેમની રાડ ફાટતી. ફૉન્સેકા પહેલાં તો તેમને એકદમ તેડી લાવવાના વિચારથી ખારણા તરફ દોડ્યો, પણ પછી, કોઈએ બાંધેલા દોરડાથી પાછો ખેંચ્યો હોય, એમ એકદમ પાછો વળ્યો. આજ સુધી ગામના એક પણ માણસને તે મળ્યો નહોતો, શ્રીરામભાઈને પણ મળ્યો નહોતો, સર્વને તે પોતાના શત્રુ સમજતો. તે શી રીતે અત્યારે બોલાવવા જાય ! તે પાછો ફરી ખુરશી પર માથું નાંખી પડ્યો. દીન વદને તેણે નર્સને કહ્યું: “ તમે એક ધંધાનો છો એટલે તમારું માનશે.”

પાસે પેન્સે યુનિયો નોકર હતા તે બોલ્યો: “ અખદુલ ધાંચીને કહો તો બોલાવી લાવું.”

આપણા આ દેશની પ્રાચીન શક્તિ, આવડત, વિદ્યા, કલા, કૌશલની અનેક વિભૂતિઓ હજી ગામેમાં છુટી જનાઈ પડેલી હોય છે. હજી કંઈક ગામેમાં કુશલ તરનારા, સાથ ઉતારનારા, કમળો ઉતારનારા, ઝામ દેનારા, કાન વીંધનારા, હાડકાં ચઢાવનારા, કંઠમાળ જેવા હજી અસાધ્ય મનાતા રોગો મટાડનારા, યોગ પ્રક્રિયાઓ અને ઉપાસના કરનારાઓ હોય છે. તેઓ પોતાની રીતે કામ કરી, પોતાની આસપાસ સુકૃત્યોનો પમરાટ ફેલાવી સમય પૂરો થયે ચાલ્યા જાય છે, આ જાહેર ખજોરાના જમાનામાં તેમને વિશે કોઈ કશું જાણતું નથી, તેમનામાં સાચું કેટલું હતું વહેમ કેટલો હતો તે કોઈ વિચારતું નથી, અને તેમની જગ્યા કોઈ પૂરતું નથી. અખદુલ ધાંચી એની એક વિરલ વિભૂતિ હતો. પ્રસૂતિનો ગમે તેવો મુશ્કેલ કેસ તે પાર પાડી શકતો. સ્ત્રીઓને સંકોચ ન થાય માટે તે પાંચ બાંધીને કામ કરતો એવી તેની કુશળતા હતી, એવી તેની ટેક હતી. તે પોતાનો ઇત્તમ ઇશ્વરદત્ત માનતો અને જે બોલાવે તેને ત્યાં જતો. કદી પૈસા લેતો નહિ. આ નવાં આવેલાં કિચનો તો ગામમાં કોઈ સાથે મળનાં નહિ પણ યુનિયો સર્વને ઓળખતો ચયો હતો, તેણે આ વાન

સાંભળી હતી અને શેઠ શેઠાણીને કહી હતી. ડૉક્ટરને આવવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે એમ માની ફૅન્સેકાએ, દેશી લોકોની ચીડ છોડી દઈ, અખડુલને બોલાવવાની હા પાડી.

ફૅન્સેકાની જમીનની સામે ધનામી જમીનના આંખાવાડિયામાં ખોડીદાસ પટેલ રહેતો હતો. તે નામ પ્રમાણે ખોડો જ હતો. અને એ ખોડી બિચાડી અપશુકન કર્યો વિના રહી નહિ. કેટલાક માણસો જોઈને કે સાંભળીને નહિ પણ ગંધથી ખનાવ નાણી નખાં છે. તેમ તે નાણી ગયો હતો કે બાઈને કાંઈક મુશ્કેલી છે. સંત્યાગ્રહની લડતમાં તેણે પાછ પાછ ખોઈ નહોતી, સહી કરવામાં તે સૌથી છેલ્લો હતો તો પણ અંત્યારે તે આટલી ખોડી રાતે નર્સ કે યુનિયાની પહેલાં ઘેરથી નીકળ્યો અને પ્રથમ અખડુલને ત્યાં ગયો. અખડુલ હજી જાગતો હતો. તેનો નાનો છોકરો ‘મા’ ‘મા’ કરી રોષ રોષને હમણાં જાંઘી ગયો હતો, અને તે પોતે એટલા ઉપર સ્વપ્ન યર્ષ ખેડો હતો. પાણીમાં જાંઘ ઉતરી જતાં, આંખો બંધ હોય ડૂબનાર પાણી દેખતો નથી, છતાં પાણી તેને ચારે તરફથી દબાવે છે અને યુગળાવે છે, તેમ અખડુલ પોતાનાં હુખનો વિચાર કરતો નહોતો, પણ ચારેય તરફનાં હુખો તેને દાખીને મૂંઝવતાં હતાં.

“અખડુલ કાકા, પેશે તમારો જમીનચોર ખરાબર લાગમાં આવ્યો છે. ઘેર ખાટલો આવ્યો છે. જો જો બોળા ચતા!” કહી તે યુક્તાબાઈને ઘેર વધામણી ખાંચ દોડ્યો.

યુક્તાબાઈને ત્યાં ખરાબર હસ્તમેળાપનો સમય હતો. યુક્તાબાઈ પાટલા પર બેઠા હતા ત્યાં ખોડીદાસ આસપાસના લોકોને બહુ અત્યંત કામ છે એમ સમજતી ઠેક યુક્તાબાઈના પાટલા પાસે ગયો અને કાનમાં કહ્યું: “યુક્તાબાઈ, પેશે જમીનચોર લાગમાં આવ્યો છે.....”

“અત્યા પણ તારી કંઈ જમીન ગઈ છે તે તું એને જમીનચોર કહેવા આવ્યો!” યુક્તાબાઈ ખોડીદાસને ઓળખતા હતા.

“પણ યુક્તાબાઈ.....”

“એ જ. હવે, મફરતે, હંમેશા હિચકોતે આવે છે! અત્યંત હસ્તમેળાપનો સમય છે એટલું પણ સમજતો નથી! શું નાણીને કાલો ચંઈ બોલવા ખેડો છે. જા જા અહીંથી.”

એટલામાં નર્સ આવી પહોંચી. તેણે યુક્તાબાઈને વાત કરી. યુક્તાબાઈ ખોડીદાસની વાત હવે સમજી ગયા. તેમણે તરત જ ડૉક્ટરને બોલાવ્યા અને કહ્યું: “એ તો જમીનચોર થયા પણ આપણાથી એવાં થયાં? તમે હમણાંને હમણાં જાઓ.” યુક્તાબાઈને મહાત્માજીનો અર્ધસાનો સિદ્ધાન્ત કાર્યમાં પાળવાની આવડ હતી. અને તે સાથે જગતની નજરે સરકારના પક્ષકાર યર્ષ જમીન લેનાર કિશનને નૈતિક મહાત્મા કરવાની ઈચ્છા પણ હતી.

“પણ મારી પાસે અહીં કશાં સાધનો નથી.” ડૉક્ટરે કહ્યું.

“તે ગમે તેમ હોય પણ તમે જાઓ અને જો થઈ શકે તે કરો. બાઈને બચાવો.” ડૉક્ટર, માથે ટોપી નાંખી હાથમાં લાકડી લઈ આવ્યા.

ડોક્ટર પહોંચે તે પહેલાં અમદુલ પહોંચ્યો હતો. કંઈક અપરિચયથી, કંઈક હલકા લોકોની સાથે કંદી મળેલો નહિ તેથી અતડું પડવાથી, અને ઘણો તો ખસિયારો પડી જવાથી ફૉન્સેકા અમદુલને આવકારતો શબ્દ સુધ્ધાં કહી શક્યો નહિ. પણ અમદુલે પોતાના સ્વભાવની સરસતાથી કહ્યું: “ હાથ ધોવા પાણી લાવો. ધૂપ કરવા દેવતા લાવો. ” યુનિયાએ પાણી આપ્યું તેનાથી હાથ ધોયા, પછી દેવતા પર સાથે પડીકરીમાં આણેલો લોખાન નાંખી ધૂપ કર્યો. તે પર હાથ ધરી કાંઈક બોલ્યો, હાથ આંખોએ અડક્યા. પછી સાથે આણેલો પાટો તેણે ધૂપ પર ધર્યો અને યુનિયા પાસે આંખે પાટો બંધાવ્યો.

“ હવે મને બાદના ઓરડામાં લઈ જાઓ. ”

પ્રસૂતિના ઓરડામાં જતાં જ તેણે કહ્યું: “ નહિ હોં માણ! તું તો મારી બહેન થાય. ગભરાઇશ નહિ. આંખો જરા વાર મીંચી જા અને હું કહું તેમ કરજો બહેન ! ” તેના મુખ ઉપર ઓપરેશન કરનારની ચપલતા નહોતી પણ ધર્મક્રિયા કરનારની ગંભીરતા હતી. તેનું મોં. અને આંખ ઉપરનો પાટો-એ પાટો ગાંધારીએ શવનભર રાખેલા પાટાથી ઓછો પવિત્ર નહોતો-જોઈને આ કિશન બાઇને શ્રદ્ધા થઇ, તેણે આંખો મીંચી દીધી.

અમદુલે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. ઓટલામાં ડોક્ટર અને નર્સ બાબ્યાં. ફૉન્સેકા અત્યારે વધારે સ્વસ્થ હતો. તેણે ડોક્ટરને આવકાર આપી અમદુલની વાત કરી. ડોક્ટરે અમદુલની વાત સાંભળેલી તેથી તેણે તેને જ કામ કરવા દીધું. ડોક્ટર અને નર્સ બેઠાં દૂર બેઠાં રહ્યાં.

ફૉન્સેકા બહાર બેઠો હતો. કેઈ કેઈ વાર જેનીના વેદનાના અવાજો, અમદુલના સાંત્વના શબ્દો અને સૂચનાઓ “ ફિકર નહિ હોં બહેન, જરા જોરથી દમ લે.....”, વચમાં વચમાં નર્સ ઉચ્ચારેલા પ્રશ્નોના ઉદ્ગારો, શ્વાસ અહર શાખીને તે દ્રશ્ય સાંભળતો હતો. થોડા વખત પછી અમદુલે આશ્વાસનનું “ બસ ” કહ્યું અને તે પછી થોડી વાર નવા બાળકનો રડવાનો અવાજ, જાણે જગતમાં પોતાને માટે માર્ગ કરતો હોય એવો, જાણે એક નવા શબ્દની ગણના કરવા ફરજ પાડતો હોય એવો, આવ્યો. અને અમદુલે અર્થ હાર્યથી કહ્યું: “ ચોરો જન્મનાં આટલું પરાક્રમ કર્યું તો મોટો થઇને શું એ કરીશ ? ” તેણે અવાજ ઉપરથી છોકરો છે એમ પારખ્યું હતું.

ડોક્ટર બહાર નીકળ્યો. ફૉન્સેકા આગળ તેણે અમદુલનાં ઘણાં જ વખાણ કર્યા અને નર્સને સામાન્ય સૂચના આપી તે ગયો થોડી વાર અમદુલ પણ બહાર નીકળ્યો, અને પાટો છોડાવી ચાલ્યો ગયો. ફૉન્સેકા આ બનાવથી દિમ થઈ તેના સામું જ જોઈ રહ્યો.

અમદુલ ત્રણ દિવસ ખૂબ પૂજવા આવ્યો. જેનીની તબિયત સારી હતી. ત્રીજે વાસે તેણે અમદુલ સાથે છૂટથી વાતચીત કરી. અમદુલ ચાલ્યો ગયો. તે પછી જેએક કલાકે જેનીએ નર્સ મારફત ફૉન્સેકાને બોલાવ્યો. ફૉન્સેકા આટલા બનાવોથી ગરીબ થઇ ગયો હતો. તે જેનીનું વચન ઉપાડી લેવા આવ્યો, દૂર દીન વડને બેઠો રહ્યો.

“ જો વ્હાડા, આ અમદુલની વાત તું જાણે છે ? આજે મેં એને બધી વાત પડી

જોઈ. તેની બધી જમીન ખાલસા થઈ ગઈ છે. તેની બેરીની મરજી જમીન રાખવાની હતી પણ તેણે કહ્યું કે બધાં માણસોથી જુદાં પડી જમીન રખાય નહિ. તેની બેરી જમીનને માટે રહતી કકળતી મરી ગઈ” જેનીએ એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો. “જતાં તેણે તો જમીન જવા જ દીધી. અત્યારે તેનો ધંધો ચાલતો નથી. સરકારે ધાણીને બગદ પણુ તેનો લઈ લીધો છે. તેના ઘરમાં ખાવાં નથી. મેં તેને ખસેાં ત્રણસો જેઠાએ તેટલા રૂપિયા આપવા કહ્યું પણ તેણે ના જ પાડી. આ ધંધાનું તે કાંઈ લેતો નથી. ફક્ત છોકરાંને દૂધ પીવરાવે છે. અત્યારે પરદેશ જવા વિચાર કરે છે પણ નાનો છોકરો ક્યાં મૂકવો તેની તેને ચિન્તા છે.”

જેનીએ ફોન્સેકાના મોઢા પર ફેરફાર થતો જોયો. તેણે કાંચો શ્વાસ લીધો અને ફરી બોલવા જતી હતી, તેટલામાં ફોન્સેકાએ મોટે અવાજે “મારા ખોદા” એમ કહી રહી દીધું અને મોં પર હાથ ઢાંક્યા. જેનીએ તેને વ્હાલથી પાસે બોલાવ્યો. “નહિ. વ્હાલા, હું તને ટપકો દેવાની નથી. પણ.....”

“નહિ, નહિ વ્હાલી, હું તેની જમીન ખાકી આપી દર્શા.”

“પણ તે વાત પણ મેં તેને પૂછી જેઈ. ગામથી જુદાં પડી તે પોતે એકલો જમીન લેવા માંગતો નથી.”

“હું સાંભળતો હતો. હું બધી જમીન છોડી દેવાનો છું. આપણે જે અહીંથી ચાલ્યાં જઈશું.”

ફોન્સેકા જેની પાસે એક ખુરશી પર બેઠો. બન્ને નીચે શાન્તિમાં કેટલીયે વાર એમ જ બન્ને રહ્યાં. જેની માત્ર સ્ત્રી સ્ત્રી તેના બીચણ પર હેતમાં હાથ ફેરવતી રહી.

આપણે કહીએ છીએ કે પુરુષના કર્મ આકું પાંદડું હોય છે-પાંદડાને ઉડતાં વાર લાગે તેટલી જ વાર પુરુષનું નસીબ ખૂદતાં લાગે છે. એથી પણ વધારે સાચું એ છે કે માણસના સૌજન્ય આકું માત્ર પાંદડું હોય છે. આપણે આપણી અમ્મદામાં તે ઉડાડવા પ્રયત્ન કરતા નથી.

કહેવાની જરૂર નથી કે આ નવી વસવાટ કરવાના પહેલા અખતરામાં સરકાર નિષ્ફળ જવાથી તેણે લોકો સાથે સમાધાન કરી દીધું છે. સત્યાગ્રહમાં કામ કરવા આવેલામાંથી ત્યાંના અસહ વતનીઓની સ્થિતિ સુધારવા, તેમને કેળવવા, એક મંડળ રચવાયું છે અને ફોન્સેકા અને જેની તેમાં બેઠાઈ ગયાં છે. તેમણે પોતાની જમીન ગામના લોકોને આપી તેનું એક ટ્રસ્ટ કર્યું છે, જેમાંથી ‘અબદુલ પ્રસૂતિ ગૃહ’ ચાલે છે. એક પ્રસૂતિનિષ્ઠાત ડોક્ટર અબદુલ સાથે કામ કરે છે, ત્યાં પ્રસૂતિનું શિક્ષણ પણ અપાય છે, અને આખા તાલુકાની સ્ત્રીઓ તેનો લાભ લે છે.

આચાર્ય જિનવિજયજી

ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રીમાન જિનવિજયજી ગઇ તા. ૧૨ મી મેએ જર્મની સિદ્ધાબા. તેમના આચાર્ય તરીકેના જીવનમાં સીધી રીતે પરિચયમાં આવનાર કે એમની સાહિત્ય કૃતિઓદ્વારા પરિચયમાં આવનાર બધા મોટે ભાગે તેમને ગૂજરાતી તરીકે ઓળખે છે અને જાણે છે. અને તેથી દરેક એમ માનવા લક્ષ્યાય કે ગૂજરાતની વ્યાપાર જન્ય સાહસ વૃત્તિએજ એમને દરિયાપાર મોકલ્યા હશે. પણ ખરી ખિના જુદી છે. તેવીજ

રીતે, તેમની સાથે સીધા પરિચય વિનાના માણસો, માત્ર તેમના નામ ઉપરથી તેમને જૈન અને તેમાં પણ જૈનસાધુ માને અને તેથીજ કદાચ તેમને વૈશ્ય તરીકે ઓળખવા પણ પ્રેરાય પરંતુ તે બાબતમાં પણ ખિના જુદી છે.

આચાર્ય જિનવિજયજીના જીવનમાં આ વિદેશ યાત્રાના પ્રસંગથી તદ્દન નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગે તેમના અત્યાર સુધીના જીવનનો અને તેનાં મુખ્ય પ્રેરક બલોનો પરિચય થયો છે અને હવે, તેમને પોતાના અભ્યાસમાં જે કોઇ વધારો કરવો આવશ્યક જણાયો તે કરવા તેઓ પરદેશ ગયા છે.

શ્રી જિનવિજયજી

જોખે કાનિકવના બધુકત્યથી

રિચય આવેા ઉચિત ગણાશે.

તેમનું જન્મ સ્થાન ગુજરાત નહિ પણ મેવાડ છે. તેઓ જન્મે વૈશ્ય નહિ પણ ક્ષત્રિય રજપુત છે. પરદેશમાં જનારા ધણાખરાઓ પાછા આવી અહીં ઇષ્ટ કારકીર્દી શરૂ કરવા જાય છે. આ જિનવિજયજીનું તેમ નથી. તેમણે કદાચ દિશાની એટલે પ્રાચીન સંશોધનની કારકીર્દી અહીં ક્યારની શરૂ કરી હોય છે, પોતાના શોધો લેખો નિબંધોદ્વારા આ દેશમાં પરદેશમાં તેઓ મશહૂર

તેમનો જન્મ અજમેરથી કેટલેક દૂર રૂપેશી નામના એક નાના ગામડામાં થયેલો. તે ગામમાં એક સો વરસથી વધારે ઉંમરના જૈન યતિ રહેતા. તેમના ઉપર તેમના પિતાની પ્રતિભા બકિત હતી, કારણકે એ જૈન યતિશ્રી વેદક જ્યોતિષ આદિના પરિપક્વ અનુભવનો ઉપયોગ માન નિષ્કામ ભાવે જનસેવામાં કરતા. જિનવિજયજીનું મૂળ નામ કિસનસિંહ હતું. કિસનસિંહના પત્ની રેખા જોઇને એ યતિએ તેમના પિતા પાસેથી તેમની માગણી

કરી. ભક્ત પિતાએ વિદ્યાભ્યાસ માટે અને જુદા જુદાની સેવા માટે ૮-૧૦ વરસના કિસનને યતિની પરિચર્યામાં મૂક્યા. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં યતિશ્રીને કોઈ બીજા ગામમાં જઈ રહેવું પડ્યું. કિસન સાથે હતો. યતિજીના અવસાન પછી કિસન એક રીતે નિરાધાર રિયતિમાં આવી પડ્યો. માખાપ દૂર, અને યતિના શિષ્ય પરિવારમાં જે સંભાળનાર તે તદ્દન મૂર્ખ અને આત્મારબ્રષ્ટ. કિસન રાત દિવસ ખેતરમાં રહે, કામ કરે અને છતાં તેને પેટ પૂરું અને પ્રેમ પૂર્વક ખાવાનું ન મળે. એ બાળક ઉપર આ આક્રમણ પહેલું વાદળું આવ્યું અને તેમાંથી જ વિકાસનું બીજ નેખાયું. કિસન બીજા એક મારવાડી જૈન સ્થાનકવાસી સાધુની સોખતમાં આવ્યો. એની વૃત્તિ પ્રથમથીજ નિરાસાપ્રધાન હતી. નવું નવું જોવું, પૂછવું અને જાણવું એ તેનો સહજ સ્વભાવ હતો. એજ સ્વભાવે તેને સ્થાનકવાસી સાધુ પાસે રહેવા પ્રેર્યો. જેમ દરેક સાધુ પાસેથી વ્યાસા રાખી શકાય તેમ તે જૈનસાધુએ પણ એ બાળક કિસનને સાધુ બનાવ્યો. હવે એ સ્થાનકવાસી સાધુ તરીકેના જીવનમાં કિસનનો અભ્યાસ શરૂ થાય છે.

હવે એમણે કેટલાંક ખાસ જૈન ધર્મ પુસ્તકો થોડા સમયમાં જ કંટર્ય કરી લીધાં અને જાણી લીધાં પરંતુ નિરાસાના વેગના પ્રભાવમાં ત્યાં અભ્યાસની સગવડ ન મળી. અને પ્રકૃતિ સ્વાતંત્ર્ય ન સહન કરી શકે એવો નિરર્થક રૂઢિબંધ ખટકયાં. તેથી જ કેટલાંક વર્ષ બાદ ધણીજ માનસિક મંથનને અંતે છેવટે એ સંપ્રદાય છોડી જ્યાં વધારે અભ્યાસની સગવડ હોય તેવા કોઈ પણ સ્થાનમાં જવાનો અસવાન સંકલ્પ કર્યો.

ઉજ્જયિનીના ખેડેરામાં ફરતાં ફરતાં તેણે સિપ્રાને કિનારે સ્થાનકવાસી સાધુવેપ સંધ્યાકાળે છોડ્યો. અને અનેક આસંકાઓ તેમજ ભયના સખત દાખમાં રાતોરાતજ પગપાળે ચાલી નીકળ્યા. મોટે સતત આંધેસ સુંમતીને લીધે પડેલ સફેદ કાથાને કેઈ ન ઓળખે માટે ભુંદી નાંખવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પાછળથી કેઈ ઓળખી પકડી ન પાડે માટે એક જે દિવસમાં ધણુ ગાઉ કાપી નાંખ્યા. એ દોડમાં રાતે એકવાર પાણી બરેલ કુવામાં તેઓ અચાનક પડી ગયેલા.

રતલામ અને તેની આજુબાજુના પરિચિત ગામોમાંથી પેલાની જાતને અચાવી લઇ ક્યાંક અભ્યાસ યોગ્ય સ્થાન અને સગવડ શોધી લેવાના ઉદ્દેશમાં તેમણે ખાવા પીવાની પણ પરવા ન રાખી. પણ પુરુષાર્થને બધું અચાનક જ સાંપડે છે. કોઈ ગામડામાં આવકે પળસણમાં કંઈપણ વંચાવવા કોઈ યતિ કે સાધુની શોધમાં હતા. દરમિયાન કિસનજ પહોંચ્યા. કોઈમાં નહિ જોયેલું એવું ત્વરિત વાચન એ ગામડિયાઓએ એમનામાં જોયું અને ત્યાંજ તેમને ત્રીકી લીધા. પળસણ બાદ થોડી દક્ષણ બહુ સત્કાર પૂર્વક આપી. કંપડાં અને પૈસા વિનાના કિસનજીને મુસાફરીનું ભાતું મળ્યું અને એમણે અમદાવાદ જવાની રીકીટ લીધી. એમણે સાંભળેલું કે ગૂજરાતમાં અમદાવાદ મોટું શહેર છે અને ત્યાં મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય માટે છે. એ સંપ્રદાયમાં વિદ્વાનો બહુ છે અને વિદ્યા મેળવવાની બધી સગવડ છે. આ લાક્ષણે ભાઈ અમદાવાદ આવ્યા. પણ પ્રરુષાર્થની પરીક્ષા એકજ આક્રમે પૂરી થતી નથી. અમદાવાદની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાશાળા આદિમાં ક્યાંક ધોડા થયો નહિ. પૈસા ખૂટ્યા. એક બાજુ વ્યવહારની માહિતી નહિ અને બીજી બાજુ જાનને જાહેર ન કરવાની વૃત્તિ અને ત્રીજી બાજુ ઉત્કટ નિરાસા, એ બધી ખેંચતાણમાં એમને બહુજ સહેલું પડ્યું. અંતે ભટકતાં ભટકતાં મારવાડમાં પાલી ગામમાં એક મુંદરવિજયજી નામના સંવેગી સાધુનો બેટો થયો.

જેઓ અત્યારે પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં વિચરે છે, અને અત્યાર મુઢીનાં બધાં પરિવર્તનોમાં સરત્ર ભાવે એમ કહેતા રહે છે કે તે જે કરશે તે હીકજ હશે, એમની પાસે તેમણે સંવેગી દીસા લીધી અને જિનવિજયજી થયા. એમના શુરુ તરીકેનો આશ્રય તેમણે વિદ્યાનની દૃષ્ટિએ નહિ પણ તેમના આશ્રયથી વિદ્યા મેળવવામાં વધારે સગવડ મળશે એ દૃષ્ટિએ લીધેલો. આ બીજું પરિવર્તન પણ અમ્યાસની ભૂમિકા ઉપરજ થયું. ચોડા વખત ખાદ માત્ર અમ્યાસની વિશેષ સગવડ મેળવવા માટે જિનવિજયજી એક બીજા જૈન મુખસિદ્ધ સાધુના સહવાસમાં ગયા પરંતુ વિદ્વતા અને શુરુપદના મોટા પદ ઉપર એકેક સાંપ્રદાયિક શુરુઓમાંથી બહુ જ ઓછાને એ ખગર હોય છે કે કંચું પાત્ર કેવું છે અને તેની જિગ્યાસા ન પોષવાથી કે પોષવાથી શું શું પરિણામ આવે? જે કે એ સહવાસથી તેમને જોવા બાંધવાનું વિસ્તૃત સેત્ર તો મળ્યું પણ જિગ્યાસાની ખરી બૂખ ભાંગી નહિ. વળા એ ઉદ્દેગે તેમને બીજાના સહવાસ માટે લક્ષ્યાભ્યાસ અને પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ પ્રવર્તક કાંતિવિજયજીના મદવાસમાં તેઓ રહ્યા. ત્યાં તેમને પ્રમાણમાં ઘણીજ સગવડ મળી અને તેમની સ્વનઃસિદ્ધ અતિશક્તિક દૃષ્ટિને પોષે અને તૃપ્ત કરે એવાં ઘણાંજ મહત્ત્વનાં સાધનો મળ્યાં. ગમે ત્યાં અને ગમે તેવા પ્રતિકુળ કે અનુકુળ સહવાસમાં તેઓ રહેતા છતાં પોતાની જન્મસિદ્ધ મિનભાષિત અને એકાંત પ્રિયતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે, અમ્યાસ વાચન અને લેખન માણુજ રાખતા.

શૌખીન મનોવૃત્તિનું નહિ પણ અભ્યાસપરાયણ હવનું પ્રતિબિંબ છે એમ મને તો તે વખતેજ લાગેલું પણ આજે એ સૌને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પાટણના લગભગ બધા બંડારો, જૂનાં કલામય મંદિરો, અને બીજા જૈન સંસ્કૃતિની અનેક પ્રાચીન વસ્તુઓના અવશેષોને એમની જન્મસિદ્ધ ગવેષણા વૃત્તિને ઉત્તેજ અને ઉડા અભ્યાસ કરવા તેમજ લખવા પ્રેર્યાં. મેસાણા અને પાટણ પછી ત્રીજું ચોમાસું મેં વડોદરામાં તેમની સાથે ગાળેલું. હું જોતો કે સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો અને જૈન બંડારની પોથીઓની પોથીઓ હિપાશ્રયમાં તેમની પાસે ખડકાયેલી રહેતી. અને જો કંઈ જાતે જઘને ન યોજાવે તો તેઓ મકાનમાં છે કે નહિ તેની ખબર માત્ર લેખણના અવાજથી જ પડતી. સદ્ગત ચિમનલાલ દલાલ એ એમના જેવા જ વિદ્યાબ્ધસની અને શોધક હતા. ચિમનલાલ અંગ્રેજીના વિદ્વાન એટલે તેમનો માર્ગ વધારે ખુલ્લો. શ્રી જિનવિજયજી અંગ્રેજી ન જાણે એટલે તે એ બાબતમાં પરાધીન. છતાં જિજ્ઞાસા માણસને સૂવા દઈ શકતી. નથી. તેથી ધીરે ધીરે તેઓ અંગ્રેજી તરફ દબ્યા. દરમ્યાન પોતાના વિષયનું અંગ્રેજી ભાષામાં કે જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખાણ હોય તો તેને મેળવી ગમે તે રીતે તેનો અનુવાદ કરાવી મતલબ સમજી તેનો ઉપયોગ કરતા. પણ આ રીતે એક અભ્યાસનિષ્ઠ માણસ લાંબા વખત સુધી સંતુષ્ટ રહી શકે નહિ. હું જાણું છું ત્યાં સુધીમાં કૃપારસકોશ, વિરમિત્રિવેણી, શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રગ્રન્થ, વગેરે પુસ્તકો લખવાનો પાયો વડોદરામાં જ નેખાયો. અને તેમની સાહિત્ય વિષયક આકર્ષક કારકીર્દી ત્યાંથી શરૂ થઈ. જેમ જેમ વાચન વધ્યું અને લખવાની વૃત્તિ તીવ્ર બની તેમ તેમ વધારે ઊંચપ બાસતી ગઈ અને જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો તેમને સાલવા લાગ્યાં. કાલક્રમે મુંબઈ પહોંચ્યા. અનેક જૈન સાધુઓ સાથે હતા. મુંબઈમાં સમશીત વિવિધ વિદ્વાનોના પરિચયે અને ત્યાંના સ્વતંત્ર વાતાવરણે તેમની અભ્યાસવૃત્તિને અનેક સુખે હદીસ કરી. એ એમનો મંચનકાળ હતો. હું વાલકેશ્વરમાં તેઓને એકવાર મળ્યો ત્યારે જોયું કે તે સતત વાંચવા વિચારવામાં મગ્ન હતા ઉડા અસંતોષમાં ગરક હતા. થોડા માસ પછી તેમની વૃત્તિ પૂનાના વિદ્યામય વાતાવરણે આકર્ષી. તેઓ પૂજ્ય વૃદ્ધ સાધુઓનો સાથ છોડી દુઃખિત મને એકલા પડ્યા, અને પગે ચાલતા પૂના પહોંચ્યા. અહીં બંડાર અને વિદ્વાનોના ઇષ્ટિતમ પરિચયથી તેમને ખૂબ ગોડી ગયું. ત્યાંની પ્રાકૃતિક રમણીયતા સાદું જીવન અને વિદ્યાર્થી તથા વિદ્વાનોની બહુલતાએ તેમને પૂનાના સ્થાયી નિવાસ માટે લલચાવ્યા. ભારત જૈન વિદ્યાલયની ચાલુ સંસ્થાને તેમણે સ્થાયી રૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો. અને બીજા બાજુ બંડારદર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ માંનો લિખિત જૈન પુસ્તકસંગ્રહ જોઈ કાઢ્યો. આમાંથી તેમની શોધક ભુદ્ધિને પુષ્કળ સામગ્રી મળી.

આત્યાર સુધી તેઓ મને કે કમને દૃઢ જૈનત્વના આશ્રય તળે વિદ્યાભ્યાસંગ પોષી રહ્યા હતા, તે જૈનત્વ હવે પૂનાના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં, અને દેશવ્યાપી રાષ્ટ્રીય હિતચાલના વાવણોડામાં ઓસરવા માંડ્યું. અસહકારના મેડાળના દિવસે આવ્યા. અને તેમની વધુ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર શોધવાની વૃત્તિને જોઈતું નવું કાર્યક્ષેત્ર મળ્યા આવ્યું. આ એમનો ત્રીજો મંચનકાળ. અને તે સૌથી વધારે મહત્વનો. કારણ, આ વખતે કંઈ નાની ઉંમરમાં જૈન સંયોનકવાસી સાધુવેષ દેશી દીધો તેવી સ્થિતિ ન હતી. આત્યારે તેઓ જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાનોમાં એક પ્રસિદ્ધ લેખક તરીકે જાણીતા થયા હતા. જૈનસાધુ તરીકેનું જીવન સમાપ્ત

કરવું અને નવું જીવન શરૂ કરવું, તે કેમ અને કેવી રીતે તથા શા માટે એ વિકટ પ્રશ્નોએ વણા દિવસ તેમને ઉઘાડી કાઢ્યા.

ઉઘાડનાં આ કારણોમાં એક વિશેષ કારણ હતું જે નોંધવા યોગ્ય છે. પિતા તો પહેલાં ગુજરી ગયેલા તેની તેમને ખબર હતી. પણ માતા જીવિત તેથી તેમનું દર્શન કરવું એ ઈચ્છા પ્રબળ થઈ હતી. એકવાર તેઓએ મને કહેલું કે “હું માને કદી જેમ શકીશ કે નહિ ! અને જાઉં તો માતાજી ઓળખશે કે નહિ ? શું મારે માટે એ જન્મસ્થાન તદ્દન પુનર્જન્મ જેવું થઈ ગયું નથી ? સ્વપ્નની વસ્તુઓ જેવી પણ જન્મસ્થાનની વસ્તુઓ મને આજે સ્પષ્ટ નથી.” માતાને મળવા દ્રેનમાં બેસવાનું જે પગલું ભરી શક્યા નહિ તે પગલું સંપ્રીયતાના મોખના વેગમાં ભર્યું. જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો છોડી દેવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સાથે પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજનાને અંગે તેમને અમદાવાદ બોલાવ્યા ત્યારે તેઓ રેલવે દ્રેનથી ગયા અને ત્યારથી તેમણે રેલવે-વિહાર શરૂ કર્યો છે. મહાત્માજીએ અને વિદ્યાપીઠના અન્ય કાર્યકર્તાઓએ તેમની પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં નીમણૂક કરી અને તેમના જીવનનો નવો યુગ શરૂ થયો. જૈન સાધુ મરી તેઓ પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય થયા.

મંદિર શરૂ કરવાના કામમાં તેઓ માતાજીને મળવા તરત તો ન જઈ શક્યા પણ એકાદ વર્ષ પછી ગયા ત્યારે માતાજી વિદેહ થયેલાં. જિનવિજયજી આ આધાતથી રહી પચ્ચા જિનવિજયજીએ સંસાર પરાધુષ સન્યાસનાં આટલાં વરસ ગાળ્યાં છે પણ તેમનામાં માનવતાના સર્વ કુમળા ભાવો છે. તેમને અનુયાયીઓ કરતાં સહૃદય મિત્રો વધારે છે તેનું આ કારણ છે.

સમસમ આઠ વર્ષના પુરાતત્ત્વ મંદિરના કાર્યકાળ દરમિયાન તેઓની ભાવના અને વિચારણામાં તેમના ક્રાંતિકારી સ્વભાવ પ્રમાણે મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું.

પુરાતત્ત્વ મંદિરનો મહત્ત્વનો પુસ્તકસંગ્રહ સુખ્યપણે તેમની પસંદગીનાં (સંગ્રહ) અહીં આવ્યા પછી પણ વેગનું વાચન અને અવલોકન સતત ચાલુ રહ્યું (વિવેચન) એમાં તેમની કાર્ય કરવાની વૃત્તિ તેમના પરિચિતો જ જાણીતો સંગ્રહ-ગૂજરાતી વિવેચન) પ્રાચીન ગૂજરાતનો ઇતિહાસ અને ભાષા એ છે. તેને રૂબરૂ રાસોનો મોટો સંગ્રહ) શરૂ કર્યો તેમાં તેમને જર્મન ભાષાના જ્ઞાનની ઉણપ નિબંધ) મળતાં એ જ વૃત્તિએ તેમને જર્મની જવા પ્રોફેસર થોડાકો મહાન ગ્રંથ) આત્મિક વિદ્યાપ્રિય મિત્રોએ વધાવી લીધી. એક જ બીજી બાજુ ખુદ મહાત્માજીએ એમની વિદેશગમન) વિકાસને અહીં આવી ગયા તેમની સાથે નિકટ (અનુદાન) ઐતિહાસિક ગવેષણાથી સંતુષ્ટ થયેલ પ્રો. વાકેત-વિસ્મૃત ગૂજરાતી પ્રતાવના. અને લખ્યું કે તમે જાણી આવો. તમારી સાથે કરવા ઇચ્છું છું.

આ રીતે આંતરિક જિજ્ઞાસા અને સાહસ સંક્રાંતિ ગૂજરાતી ગણને સંગ્રહ) વરણ રચાયું અને પરિણામે જૈન સાધુવેદનાં રજાક પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યનું સંસ્કૃત ચરિત્ર) માટે યુરોપયોગ્ય નવીન દીક્ષા લીધી.

વાચક જોઈ શકશે કે આ બધાં પરિવર્તનોની પાછળ તેમનો ધ્રુવ સિદ્ધાન્ત વિદ્યાભ્યાસ એ જ રહ્યો છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં ધ્રુવત્વ સાથે ઉત્પાદ અને નાંશ સંકળાયેલ છે. આપણે આ સિદ્ધાન્ત આચાર્ય જિનવિજયજીના જીવનને અંગે બરાબર લાગુ પડેલાં જોઈ શકીએ છીએ. છેક નાની ઉંમરથી આચાર સુધીમાં તેમનાં ક્રાન્તિકારી અનેક પરિવર્તનોમાં તેમનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ એક જ રહ્યો છે અને તે પોતાના પ્રિય વિષયના અભ્યાસનો. એ તો કાંઈ પણ સમજી શકે તેમ છે કે જો તેઓ એકને એક સ્થિતિમાં રહ્યા હોત તો તે રીતે તેમનું માનસ વ્યાપકપણે ધણું છે તે કદી ન ધડાત અને અભ્યાસની ઘણી બારીઓ બંધ રહી ગત, અથવા સહજ વિકાસગામી સંસ્કારો ગૂંચળાઈ ગત.

આજકાલની સામાન્ય માન્યતા છે કે ઉચ્ચ અભ્યાસ તો યૂનીવર્સિટીની કૌલેજોમાં અને તે પણ અંગ્રેજ પ્રોફેસરોનાં ભાષણો સાંભળીને જ થઈ શકે; અને ઐતિહાસિક ગવેષણા તો આપણે પશ્ચિમ પાસેથી શીખીએ તો જ શીખાય. આચાર્ય જિનવિજયજી કાંઈ પણ નિશાળે પાંદી પર ધૂળ નાંખ્યા વગર હિંદી, મારવાડી, ગુજરાતી, દક્ષિણી ભાષાઓમાં લખી વાંચી બોલી શકે છે અને બંગાળી પણ તેમને પરિચિત છે. આટલી નાની વયમાં તેમણે વીસેક ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા છે. પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ‘દરિદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણય’ એ ઉપર એમણે એકલેખ વાંચ્યો જેથી પ્રખરવિદ્વાન યાકોબીને પણ પોતાનો અભિપ્રાય આધુર્ભ્યમાં પહેલી જ વાર અદ્ભાવવો પડ્યો છે. જૂના દસ્તાવેજો, શિક્ષાલેખો, સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે જૂની ગૂજરાતીનાં ગમે તે ભાષાના, તેઓ ઉઠેલી શકે છે અને વિવિધ લિપિઓનો તેમને બોધ છે. ખારવેલનો શિક્ષાલેખ બેસાડવામાં પ્રે. જયસ્વાલે પણ તેમની સલાહ અનેક વાર લીધી છે. તેમને શિલ્પ અને સ્થાપત્યની ઘણી માહિતી છે. પર્યટન કરીને પશ્ચિમ હિંદની બુગોળનું તેમણે એવું સાઈ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે જાણે જમીન તેમને જવાબ દેતી હોય તેમ તેઓ ઇતિહાસના બનાવો તેમાંથી ઉઠેલી શકે છે. પુરાતત્ત્વમાં પણ તેમણે એક પ્રાચીન ગુજરાતી બુદ્ધત્તે કરા. અન્-અન્’ સંપાદિત કર્યો છે. કાંઈ પણ ચાલુ ભાષાના એના જેટલી જૂના જોઈ કે તે સતત વાંચવા ઉપરાંત ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોના ગ્રંથો બહાર પાડવા પછી તેમની જ્ઞાતિ પૂનાના વિદ્યાની જર્મ આલ્યા પછી વધારે વેચથી આગળ ચલાવશે. દુઃખિત મને એકલા પડ્યા, અને મને સંશોધક નામના ત્રૈમાસિક પત્રનું બીજું વર્ષ પૂરું થયા પરિચયથી તેમને ખૂબ ગોઠી ગયું. ત્યાંની-કામાં એ કોટિનું પત્ર અદ્યપિ તીકળું નથી; એ વિદ્વાનોની બહુલતાએ તેમને પૂનાના સ્થાન પ્રતિષ્ઠા જૈનેતર વિદ્વાનોમાં પણ ઘણી છે. તેનું ચાલુ સંસ્થાને તેમણે સ્થાપી રૂપ આપવા અનિષ્ણાતતા છે. જૈન સમાજના લોકો તેમને જાણે માંનો વિખિત જૈન પુસ્તકસંગ્રહ જોઈ પ્રભાણમાં અને માર્મિક રીતે પિછાને છે. સામગ્રી મળી.

હોવાથી બીજા બધા લોકો જાગ્યા પછી જ આચાર સુધી તેઓ મને કે કમને દાં છે કે મોડું મોડું પણ તેનામાં વિદ્યાવૃત્તિનાં રહ્યા હતા, તે જૈનત્વ હવે પૂનાના રાષ્ટ્રીય વાંતોજ ભાષા અને પાશ્ચાત્ય વસ્તુ માત્રનો અહિં-વાવાઝોડામાં ઓસરવા માંડ્યું. અસહકાર ^{જેમો રહ્યો} ગણાવે તે જ મુંઝવણમાં, બીજો વિદ્યારથિ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર શોધવાની જ્ઞાતિને જોઈતું છે. વિદ્યારથી મિત્રોએ કરેલા છેલ્લા નાન-મંથનકાળ. અને તે સૌથી વધારે મહત્વનો. તે જૈન સમાજની ક્રાન્તિનું સચક હતું. જે સ્થાનકવાસી સાધુવેષ ફેંકી દીધો તેવી સ્થિતિ યાઓર આવી તેમનાથી દૂર ભાગતા અગર વિદ્વાનોમાં એક પ્રસિદ્ધ લેખક તરીકે જાણીના.

તો પાસે જગમાં પાપનો ભય રાખતા તેવા લોકો પણ તેમની વિદ્યાગીરીના મેલાવડા પ્રસંગે ઉપસ્થિત યદ્ય સાક્ષી પૂરતા હતા કે હવે જૂનું કાશ્મીર અને જૂની કાશી એ વિદેશમાં વસે છે. આચાર્ય હરિભદ્રે જોઈ મદમાં શિષ્યોને ભણુવા મોકલેલા. આચાર્ય હેમચન્દ્રે કાશ્મીરની શારદાની ઉપાસના કરેલી. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ કાશીમાં ગંગાતટને સેવેલું. હવે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો જૈન સાહિત્ય અને જૈન સંસ્કૃતિએ માનપૂર્વક સ્થાન મેળવવું હોય તો દેશનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળો ઉપરાંત વિદેશમાં પણ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી દરેક ઉપાયે વિદ્યા મેળવવી અને હરિભદ્ર હેમચન્દ્ર કે યશોવિજયજીની પેઠે નવીન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નવી વિદ્યાઓ દેશમાં આણવી. આ વસ્તુ તદ્દન રૂઢ ગણાતા જૈન સાધુ વર્ગમાં પણ કેટલાકને સમજાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. તેથી જ અભ્યાસને અંગે થતા આ વિદેશગમનને દેટલાક પ્રતિષ્ઠિત જૈન સાધુ-એએ પત્રથી અને તારથી અભિનન્દન મોકલ્યાં હતાં.

આચાર્ય સુધી આત્માના કેાષ અદ્ભુત સાહસથી જ તેમણે અભ્યાસ આગળ મથાવ્યો છે અને આચાર્યે પણ અંગ્રેજીના અધૂરા અભ્યાસે અને ફ્રેંચ કે જર્મનના અભ્યાસ વિના મુરોપતી મુસાફરી સ્વીકારી છે. એમનું આ સાહસ પણ આચાર્ય સુધીનાં તેમનાં જ્યાં સાહસની પેઠે, સફળ નીવડશે.

ધડિતં મુખલાલજી

આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદન કરેલાં પુસ્તકોની યાદી

- ૧ જૈન તત્ત્વસાર (હિંદી ભાષાન્તર)
- ૨ વિરુદ્ધિ ત્રિવેણી (સંસ્કૃત મૂળ, હિન્દી પ્રસ્તાવના)
- ૩ કૃપારસ કોષ (" " ")
- ૪ શત્રુજ્ય તીથોદાર પ્રબન્ધ (" " ")
- ૫ દ્રૌપદી સ્વયંવર નાટક (" " ")
- ૬ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૧ (પ્રાકૃત મૂળ, ગૂજરાતી વિવેચન)
- ૭ " " ભા. ૨ (૫૫૭ શીલાલેખોનો સંગ્રહ-ગૂજરાતી વિવેચન)
- ૮ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ (૩૩ ઐ. રાસોનો મોટો સંગ્રહ)
- ૯ હેન્રિલાદાયાર્થમ્મ સમયનિર્ણય (સ્વતંત્ર સંસ્કૃત નિર્ણય)
- ૧૦ કુમારપાલ પ્રતિબોધ (પ્રાકૃત ભાષાનો ૧૨ હજાર શ્લોકોનો મહાન ગ્રન્થ)
- ૧૧ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ
- ૧૨ પાલી પાઠાવલી (પાલી ભાષાની પાઠમાળા)
- ૧૩ અભિધાનપદોપકા (પાંક્તી ભાષાનો શબ્દકોષ)
- ૧૪ છત્રકલ્પસૂત્ર-મૂળ, ચૂલ્લિ, ટિપ્પણ સમેત-વિસ્તૃત ગૂજરાતી પ્રસ્તાવના.
- ૧૫ આચાર્યજી સૂત્ર
- ૧૬ છંદસૂત્ર
- ૧૭ પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ (૧૫ માં સંક્રાંતિ ગૂજરાતી ગદ્યનો સંગ્રહ)
- ૧૮ વિજયદેવ માહાત્મ્ય (૧૭મા સંક્રાંતિ એક પ્રસિદ્ધ જૈનઆચાર્યનું સંસ્કૃત ચરિત્ર)

સ્વૈ ર વિ હાર

મુંઝમિં ભુલુને દરિયે કેટલાક મિત્રો સાથે નહાવા ગયો. ત્યાં નહાવા જવાની વાત થઈ ત્યારે પ્રથમ ગાંધીજી ત્યાં ઑપરેશન પછી રહેલા તે યાદ આવ્યું અને પછી સહગત રણજીતરામ ત્યાંના દરિયામાં ડૂબી ગયેલા તે યાદ આવ્યું.

તેમના અવસાન વખતે આખા ગુજરાતને ખેદ થયો હતો. પણ ધીમે ધીમે એ વીસરાઈ ગયું. સમય સર્વનું ઓસડ છે. થીયુત નરસિંહરાવભાઈ રમરણસંદિતામાં કાલને કહે છે કે મારો ગ્રિય જન તો લઈ લીધો પણ હવે તેનું રમરણ ન લઈ લેતો. પણ શું સર્વનો એક જ અનુભવ નથી કે સમય સર્વ અનુભવનો ધીરે ધીરે લોપ કરે છે? જેમ દીવાનો પ્રકાશ જેમ જેમ અંતર વધે તેમ તેમ ઝાંખો થતો થાય છે તેમ લાગણી પણ સમયના અંતરે ઝાંખી થતી જાય છે.

ફિલસૂફી પ્રશ્ન પૂછે છે કે એક વસ્તુ થોડો જ સમય રહી, અને બીજી વધારે સમય કે અનંત કાલ રહી, તેમાં એ બન્નેની વસ્તુતામાં શો ફેર પડ્યો? કોઈ કહે છે કે સમયને લીધે ફેર ન પડે. કોઈ કહે છે કે થોડું ટકે એ અસત્ અને સર્વકાલ રહે એ સત્. તે ગમે તેમ હોય, પણ જ્યાં સુધી આપણે સમયમાં રહી વસ્તુઓનું દર્શન કરીએ છીએ, અને સમય સાથે આપણું જીવન પણ સરતું જાય છે ત્યાં સુધી વસ્તુઓનું રહસ્ય નક્કી કરવામાં આપણે સમયને મદત્ત આપવાના જ.

દરિયા નજીક નાળિયેરીનું વન છે. ગુજરાતમાં ઝાડનું સૌંદર્ય છે પણ આ તાડવનનું સૌંદર્ય ગુજરાતમાં અઘાત છે. ગુજરાતમાં અહીં તહીં ઉગતી ખજૂરી કે નાળિયેરી સુંદર નથી દેખાતી. કોઈ મોટું માણસ બીજા સાથે લગ્નો ન શકે અને અતડું થઈ એક બાજુ ઊંચું રહે તેવાં એ વૃક્ષો ગુજરાતમાં દેખાય છે. પણ તાડનું આખું વન કંઈ ઓર સૌંદર્ય-વાળું દેખાય છે. કોઈ મહાન મહાનના અનંત ચાંલણા જેવાં તેનાં લાંબાં થડો, ઊપરના છત્રથી નીચે જાય તેજનું સૌંદર્ય મિશ્રણ, અને નિરંતર ચાલતો તેનાં પાંદડાંનો મર્મર ધ્વનિ કોઈ જુદી જ અસર કરે છે. અને એ મર્મર ધ્વનિમાં, તમરાંનો અનિયમિત તીણો અવાજ જુદી જુદી જગ્યાએથી ઓગિતો ઊઠતો વૈચિત્ર્ય પૂરે છે. કાલિદાસે દક્ષિણનાં તાડવનોનું એક જ લીટીમાં ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

તોરેણુ તાલીવનમર્મરેણુ ।

એક જ લીટીમાં આખા દરયનું વર્ણન કરવાની તેની શક્તિ અદ્ભુત છે અને એ વર્ણન તેણે બ્રેહ્મને કર્યું છે. અટકળે નથી થયું એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જનવરના વાહનના એ દિવસોમાં એ કેટકેટલું ફર્યો હશે! અત્યારે ફરવાનાં સાધન છતાં હિન્દમાં આપણે ફરીએ છીએ તે કરતાં તે વખતના થોડો કદાચ વધારે ફરતા તેમને ફરવાને શોખ જ હતો એમ લાગે છે.

મારા સાહિત્ય રસિક મિત્રે આ નાળિયેરીઓનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે, નાળિયેરીઓ પવનથી ધીમે ધીમે ઘણા જ લાક્ષિયથી ઝૂકે છે અને ત્યારે જાપાની સ્ત્રી પુરુષો મળતાં, એક બીજાને અભિનંદન આપતાં, દૂર જોતાં જોતાં જરા જરા માથું નમાવે છે તેવી દેખાય છે.

*

*

*

મુંબઈમાં હવે સમુદ્રસ્નાનની ફેશન ચર્ચ છે અને આપણા સ્વભાવ પ્રમાણે, સ્ત્રીઓથી જાહેરમાં સમુદ્રસ્નાન થાય કે ન થાય, થાય તો કેવાં કપડાં પહેરીને થાય, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ જેવાં પહેરે છે તેવાં પહેરીને થાય કે નહિ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરી આપણે ચર્ચવા માંડ્યા છીએ. આપણામાં જાહેર પીણાં શરૂ થયાં ત્યારથી કાચનાં વાસણમાં પીવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે ચર્ચાએ છીએ અને હજી તેનો નિવેડો આવ્યો નથી, અને લોકો પીધે જાય છે, તેમજ કદાચ આની પણ ચર્ચો ચાલશે અને સમુદ્રસ્નાન પણ તે સાથે જ વધતું જશે. પણ અંગ્રેજ દબ્બનાં નહિ તો બીજાં કેવાં કાપડાં બોધે તેનો કેઈ દરજી કે કોઈ બીજો માણસ વિચાર નહિ કરે. આપણા દરજીઓ તો એમ જ માને છે કે આપણાથી વિચાર જ થાય નહિ. માગ કરતા આવ્યા હોઈ એ તેમ કંઈ જવાય. આટલાં વરસોમાં દરજીના બંધામાં, પશ્ચિમનાં અનુકરણો સિવાય, આપણે કોઈ પણ નવી શોધ કરી એવું કોઈ ખતાવી શકશે ? આપણા જૂના પહેરવેષનું રહસ્ય કે ઉપયોગ પણ આપણે નથી જાણતા, અનુકરણથી પશ્ચિમનો પહેરવેષ લેતા જઈએ છીએ અને તેની નિન્દા કરતા જઈએ છીએ !

જેમ પાપ કરીને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાથી પાપમુક્ત થવાય છે, જેમ સંસારમાં રમ્યા-પમ્યા રહેવા છતાં 'આ બધી માયા છે પણ કાંઈ છોડી શકાય છે !' એમ કહેવાથી મોક્ષાધિકારી થવાય છે, તેમ જ પરદેશી રીતભાતનું અનુકરણ કરી પછી તેની નિન્દા કરવાથી સ્વદેશી થવાય છે. આ જ નિયમથી, આપણા દેશમાં યુવાનોમાં માત્ર ક્ષણિક ઉત્તરો જ હોય છે, સતત કાર્ય કરવાની કે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હોતી જ નથી એમ વારંવાર કહ્યા કરવાથી પોતે એ સર્વ અપૂર્ણતાથી મુક્ત થઈ જવાય છે; એમ વારંવાર કહ્યા કરો તો પછી પોતાના સ્વાર્થનો ગમે તે ધંધો ચલાવતાં અને દેશનું કાંઈ પણ કામ ન કરતાં છતાં તમે દેશનેતા કે દેશભક્ત થઈ શકો !

*

*

*

અસહના વખતમાં પંડિતો સત્યનો નિર્ભય કરવા અને જે છેવટે સાંખ્યીત થાય તે સ્વીકારવા માટે શાસ્ત્રાર્થ કરતા. પણ આવા પંડિતો ભેગા થઈને સૌથી પહેલાં ક્યાં પુસ્તકો પ્રમાણુક્ત ગણી શકાય અને ક્યાં ન ગણી શકાય તેની ચર્ચામાં તપી જઈ છેવટે ગાંધિ-પ્રદાન કરી તે જુદા પડતા અને સત્ય સત્યને ઠેકાણે રહેવું.

લાલના આપણા ભણેલાંઓ અને યુવાનો દેશને માટે કાંઈ કાર્ય કરવાની પ્રયત્નોથી ભેગા થાય છે અને બંધારણ પ્રમાણે બહુમતિથી જે નક્કી થાય તે પ્રમાણે આજવા બંધાઈને બંધારણ ધડતા બેસે છે; પણ બંધારણ કેવું હોયું બોધે, અમુકે બંધારણ બંધારણ મુંઝવે છે કે નહિ તેની જ ચર્ચામાં લડીને જુદા પડે છે અને કામ કામને ઠેકાણે રહે છે. પ્રાચીન પંડિતોની પરંપરા આપણે સાચવી છે.

ત્યાં જુઓ ત્યાં આનું આ. યુવક સંઘમાં એ જ, સાલિત્ય પરિપક્વમાં એ જ, વ્યાયામ પરિપક્વમાં એ જ.

આનું કારણ મને એમ લાગે છે કે બંધારણથી કામ કરવું એ આપણા દેશમાં હજી નવો જ વિચાર છે. એક વિચાર જુદીથી સમજ્યા તેટલાથી તે અમલમાં નથી મૂકી શકતો. સમસ્ત માનસ તેને અતુલ્ય હોવું જોઈએ. દરમિયાન સંઘોમાં આવી મુશ્કેલીઓ આવવાની જ, અને તેનાથી લોકમાનસ બંધારણ સમજતાં અને બંધારણમાં કામ કરતાં શીખશે. આનો અર્થ એવો નથી કે આપણે બંધારણ લાંબીને જ બંધારણમાં કામ કરતાં શીખવું. આપણે ઉત્કટાં વધારે સંયમી અને ઉદાર, પરમતસદિષ્ણ, દક્ષિણ, થવું જોઈએ. આ તાલિમના અંતરિયાળમાં, એટલી સંભાળ રાખવી જોઈએ કે બંધારણ અને ત્યાં સુધી બધા સમજી શકે તેવાં સાદાં, ઓછાં અટપટાં રાખવાં. પ્રથમ ઘોડા મિત્રો, જેઓ એક બીજાને સમજી શકતા હોય તેવાઓએ જ બેઠાં થઈ કોઈ પરિચિત ચોક્કસ કાર્યપ્રદેશ હાથ લેવો અને પછી તેને ધીમે ધીમે વિસ્તારતાં જવો અને જરૂર પડે તેમ તેમ બંધારણ વધારે વિગતવાળું અને અટપટું કરતાં જવું. એમ કરતાં મોટું વિસ્તારવાળું કામ હાથ ન લેવાય તો ન લેવું પણ લાંબને લાંબું એ વધારે ખરાબ છે.

*

*

*

અંગ્રેજોની ધીરજ અને તેના બીજા સદ્ગુણો વિશે વાત ચાલતાં ઇતિહાસના અભ્યાસી એક મારા મિત્ર તેમની ધીરજ, ખૂન, દલીલાપણાનો દાખરો આપે. ૧૮૫૭ નો બળવો ચાલતો હતો ત્યારે જમીન આપવાને કે એવું કોઈ કામ કરવાને માટે કોઈ કમિશનને મોકલેલું. તે મોટો સીપાહનો વિગ્રહ ચાલ્યો, રાજ્ય ઉચકી જવાની આશી ઉપર આવ્યું પણ પેશ કાર્યનિષ્ઠ મોજણીદારો તો માત્ર પોતાનું જ કામ કરી કરતા હતા. આ ગુણ, તમે ગમે તેમ કહો પણ, હવે આપણામાં આવી ગયો એમ મને તો જણાય છે. આ બારડોલીને સત્યાગ્રહ શરૂ થઈ ગયો છે, માણસો જીવનના એક જ સાધનરૂપ પોતાની જમીનો ખાલસા થાય તે માટે તૈયાર થયા છે, સરકાર જમીનો ખાલસા કરે છે, પોતાના જ ઘડેલા નિયમોને નેવે મૂકી જમીનો કરે છે, માણસોને કોર્ટ મારફત જેલોમાં મોકલે છે, અને છતાં આપણા પરીક્ષા આપનારાઓ રૂંધાડું ચે ફરક્યા વિના પરીક્ષાઓ આપે છે, આપણા પરીક્ષકો પરીક્ષા લે છે, આપણા વેપારીઓ વેપાર કર્યે જાય છે, આપણા જુદિબ્યાપારીઓ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે જાય છે ! કેવો મનોયોગ ! સરકાર બારડોલીના સત્યાગ્રહને લીધે તો નહિ, પણ બારડોલી સિવાયના આપણા ગુજરાતીઓ, આપણા વિદ્યાર્થીઓ, આપણા મુલાનો, આપણા વિચારકોએ પાળેલા આ મનોયોગને લીધે સ્વરાજ આપી દે તો તેમાં કશું ખોટું નહિ.

*

*

*

તમે આ વાર્તાસિક્ક જમાનામાં જૂની વાર્તાઓ વાંચી કે સાંભળી છો ? બે ચાર જ વાંચી કે સાંભળી હોય તો ખસ છે. કારણ કે સરેરાશ બે વાર્તામાં એક વાર્તા તો એવી આવે જ છે કે જલ્દી એક ચહેરો હતું, તેમાં બધી દુકાનો ઉઘાડી પંજુ આપ્યા શહેરમાં એક પણ માણસ કે છોકરું કે ટોર પણ ન મળે. બે આ દશ્ય તમે બરાબર કદખી શકો તો સમજશે કે તે અતિ બચંકર છે. પરેલાંના લોકોએ આવી વિચિત્ર કલ્પના શાંથી કરી હશે તે સમજાવું નથી. કદાચ રાજાના ત્રાસથી વસ્તી ઉચકી જાય, ત્યારે ગામો એવાં નિર્જન

થતાં હશે તે ઉપરથી એ કદ્દપના આવી હશે. આત્યારે આપણે કેાઈ આમ ઉચ્ચલી જતા નથી તેથી આ કદ્દપના કરવાને આપણી પાસે અનુભવ નથી. છતાં ખેગને લીધે વસ્તી ચાલી ગયેલાં ગામો, શહેરો, જેમણે જોયાં હશે તેમને એ દશ્યની લાયકરતા સમજાઇ જશે.

હમણાં મેં એવાં ગામો જોયાં. પણ સ્થિતિમાં જરા જ ફેરને લીધે એ દશ્ય લયાનક રસનું ન થતાં હાસ્યરસનું થયું. અધા રસો એટલા અધા નિકટ છે.

એ બારડોલી તાલુકાનું જ ગામ હતું અને તે હું શ્રી રવિશંકરભાઈની સાથે જોવા ગયો હતો. સરભણની કચેરીમાંથી તળાડીઓ અને ખીચ સરકારી માણસો કચેરીને પાછાં જાય છે. કરવા નીકળ્યા એટલે રવિશંકર ગામોમાં ખજાર આપવા તેમની આગળ નીકળ્યા. હું તેમની સાથે હતો. અમે મોટરમાં ફરતા હતા. એક ગામમાં ગયા ત્યાં દૂરથી મોટર જોઈને સ્વયંસેવકે નમાઈ વગાડ્યું. અમે ગામ વચ્ચેવચ્ચે જઈને ઊભા રહ્યા, તો રસ્તાની બન્ને બાજુનાં ઘરો અંધ, ઉપર તાળાં, પણ દશ્ય જરા પણ લાયકર દેખાતું નહોતું. કેાઈ હસ્યું રોષાને ઊભો હોય એના જેવી એ શાન્તિ હતી. અમે એકાદ મિનિટ ઊભા રહ્યા ત્યાં ઘરોની બારીઓ ફટાફટ ઉઘડવા માંડી. જાણે ગામે પોતે જ અદ્ભુતશક્તિ ધ્રુ. અમારી સામે એક લાંબા સરીઆતાળા બારી ઉઘડી અને અંદર એક માણસ દેખાયો. નાટકના તખ્તા પર દેહખાનાની બારી જેવી એ દેખાતી હતી અને તેમાં, રહ્યો રહ્યો, મેળે પૂરાયેલો કેદી, હસતો હતો.

થોડી વારે જપ્તી ઓફીસરો આવ્યા. તેમની વાતચીત ઉપરથી મને મારા એક અભિગ્રાપનું સમર્થન મળ્યું. મેં એક જગ્યાએ લખ્યું હતું કે ભેંસ કરતાં પાડો વધારે રૂપાળો છે. કેાઈએ દીકા કરી હતી કે બન્ને કદરૂપાં છે તેમાં વળી એકને વધારે રૂપાળું શી રીતે કેહેવાય ? પણ પાડો ભેંસ કરતાં વધારે રૂપાળો હોવા વિના જપ્તી કરનારાઓએ પાંડાને ઘણી મુંદર ભેંસ તરીકે પકડ્યો હશે ? આ બનાવે જપ્તી કરનારાઓના મન પર પણ એટલી જાડી છાપ પાડેલી કે આ ગામમાં આવીને પણ તેઓ કહેતા હતા કે જાતી કરવાને

આટલી નાતો, આટલું અજ્ઞાન...! આપણે અનંત કાલ સુધી પરાધીન જ રહેવાના છીએ. અજ્ઞાન આ બધાં કારણો સાચાં છે અને આપણે ચેતન્ય ન બતાવીએ તો એ સર્વ કારણોથી અનંત કાલ સુધી પરાધીન જ રહેવાના. પણ રવિશંકર જેવા માણસો તેમાંથી નીકળતા ચેતન્ય રૂપ છે. અજ્ઞાન દિલમાં અજ્ઞાન, અવાણુપણું, વગેરે બધું છે, એ દિલમાંથી જ એ રવિશંકર જેવા બહાર આવે છે. રવિશંકર પોતે ધર્મચુરત છે, અંગ્રેજી અંગ્રેજી કાંઈ બરબા નથી પણ તેણે જ આખો ભોરમદ તાલુકો સુધાર્યો અને ખારડોલી જેવો તાલુકો પણ તેમના જેવા જ માણસોથી અત્યારે આવે છે.

માણસના શરીરમાં જેમ એક જગાએ કંજીકશન કરવાની અસર આખા શરીરમાં થાય છે તેમ પ્રજ્ઞ શરીરમાં એક જ જગાએ ચેતન જગાડવાની અસર આખા પ્રજ્ઞશરીરમાં થાય છે. માત્ર ખારડોલીને લીધે આખું મુજરાત જ નહિ પણ આખું દિલ્હીના જગશે.

આપણાં પુરાણોમાં એક નિયમ વસ્તુ તમે જોઈ દશે. શિવનું પુરાણ વાંચો તો શિવ એ જ આ જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ, તેનાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ, બધા દેવો તેને જ વશ, માણસોનું પુરાણ વાંચો તો એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ, કાઈ દેવીનું પુરાણ વાંચો તો દેવીની જ પૂજન સર્વ દેવો કરતા હોય. દેવોની તો કદાચ ખુશામન કરવા એમ કહ્યું હોય. આપણે કોર્ટના કસાર્કનું કામ પડ્યું હોય તો તેને જરૂર કરીએ કે લાઈ તમારાથી આખી ઓફિસ અને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે. તે પ્રમાણે દેવોની પણ અર્ધા ખુશામન કરી હોય. પણ ગંભીર સદ્ગુણોની ગર્યામાં પણ એમ જ કરેલું જોશે. સાતની પ્રશંસામાં સાતથી જ તમે તરી જશો એમ બતાવેલું હોય, તેથી જ રીતે દમ, ધમ, નિયમ અહિંસા વગેરે સર્વ સદ્ગુણોમાં પણ એકને મુખ્ય કરી બાકી બધા તેના વડે એની મેળે મળી જશે એમ બતાવેલું હોય છે. આ મને સાચું લાગે છે. એ જોવું હોય તો જાઓ ખારડોલી. લોકો મુખ્ય લીલગાત્ર તો મહેસુલ આપવાની ના પાડ્યા જેટલી દિલન પેદા કરવા પૂરતી છે. પણ તેને અંગે લોકોમાં એકસંપી, બંધુતા, સ્ત્રીશ્રાવ્ય, દારૂનિષેધ, ઉદ્યોગપણું વગેરે અનેક સદ્ગુણો એની મેળે ખીલે છે. દેશના અનેક નેતાઓના સમાગમથી, ઉપદેશથી જાન મળે અને બીજા સંસ્કારો ગૂંદ રીતે પડે તે તો જુદા.

સ્વેચ્છિ હોરી

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પ્રતિભા:—૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર: કેશવલાલ દર્શદરાય કુવ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયા. સાક્ષરશી કેશવલાલભાઈના પદ્ય અભ્યાસ અને નિર્મોલુશક્રિતિનું આ એક નવું ફળ ગુજરાતને મળે છે. પ્રસિદ્ધ કવિ ભાસનાં ગણાતાં નાટકોમાંના પ્રતિમા નાટકનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. તે માત્ર સાદો અનુવાદ જ નથી પણ તેમની પ્રથા, પ્રમાણે તેમણે બ્રષ્ટ ય્યેલા સંસ્કૃત પાઠો ચોંટાને પૂર્ણ કર્યા છે અને પછી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપેલો છે. ભાસનાં નાટકોમાં પ્રતિમાનું રથાન, તેનું રસદર્શન, સંવિધાનની અપૂર્વતા, પાત્રોનું હિચ્ચીકરણ વગેરે નાટકને લગતા યુદ્ધ તેમણે વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચક્ષણ રીતે ચર્ચ્યા છે. ગુજરાતી અનુવાદ સાથે મૂળ સંસ્કૃત પણ આપ્યું છે તે સાઈ દ્યું છે તેથી તેમણે સંસ્કારેલા પાઠો જોઈને સરખાવી શકશે.

પ્રતિમા નાટકનું વસ્તુ રામાયણમાંથી લીધું છે પણ કવિએ તેમાં વિલક્ષણ ફેરફારો કર્યા છે. ભાસની નિર્લય નિર્મોલુશક્રિતિને પરિચય આ નાટકમાં સરસ થશે. તેના વસ્તુનું સંવિધાન, રસનિષ્પત્તિની રીતિ વગેરે સર્વ પ્રથમ પંક્તિના કવિને શોભે તેવું છે.

અને એ મૂળને લાયક તેને અનુવાદક મળ્યા છે તે ગુજરાતને ધણો આનંદ. લેવાનો પ્રસંગ છે. આ અનુવાદમાં શ્રી કેશવલાલભાઈની કવિત્વશક્તિ પૂરા પાકે પછોંથી જણાય છે. અનુવાદ સમશ્લોકી છતાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ તેમણે કાઢ જગાએ લીધી નથી. શ્લોકમાં પણ વાક્યો સ્વાભાવિક ક્રમે ચાલે છે અને પ્રાસ સહજ રીતે પકડી લે છે. એક એ ધાખલા લખ્યો:

શરીર છે હતપત્ત તુલ્ય નીલ, ને
મુણાલ જેવા સિત દંતકીલ છે,
કાલ એવો હરિ શો નિઝાયરે
મૃતી સખી યે અઘળા હરે અરે !

પ્રાંતી પાંખ તણા પ્રહાર કરતો એ દંદમાં જીતરે;
અંચુએ ચઠ ચામડી વતરડી વીંધી વિહારે ઉરે,
ને ન્હોરે નિજ લોહકંઠક સમા ભેટે બળે અંતરે,
વળે ખંડન ધંદ જેમ ગિરિની અતમશિલાનું કરે.

વધારે શું, ગુજરાતી અનુવાદ એક સ્વતંત્ર ગુજરાતી નાટક તરીકે સ્વયં વંચાય છે, અને સ્વતંત્ર કૃતિ જેવો જ છે.

સ્વપ્રદેશ:—લેખક: કનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી. પ્રકાશક: એમ. સી. કાશરી, રાવપુરા રોડ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

સને ૧૯૦૬ આસપાસની રાજકીય પ્રવૃત્તિને અને તે કરતાં તેની પછવાડે રહેલી મનોદશાને કલાની દૃષ્ટિએ નિરૂપવી એ આ વાર્તાનો ઉદ્દેશ છે એમ કતોચે પોતે 'વાચકને'

કહ્યું છે. “ વ્યવસ્થા પ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્યવાદી અને વિપ્લવ ઇચ્છનાર રાષ્ટ્રભક્ત બંનેની માનવતા જેટલી કડાની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે તેટલી જ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે.”

પુસ્તકમાં માત્ર ૧૯૦૬ ના જ રાજકીય માનસનો ચિતાર નથી પણ તેની લૌકિક આગલી પેઢીનો પણ ચિતાર છે. વાતોના મુખ્ય નાયક સુદર્શનના પિતા રાવ બહાદુર પ્રમોદરાય, તેમના ભાવી વહેવાઇ નામદાર જગમોહનરાય અને ગોરા પૂજનમાં રાવ બહાદુરથી પણ ચટ્ટી જન્ય તેવા રા. બ. માધવલાલ, રાવ બહાદુર થવા ઇચ્છતા પત્રાળી પડિયાના વહેપારી શેઠ માલાઇ એ સર્વનું કર્તાએ સુંદર દાસ્વયુક્ત વર્ણન કર્યું છે.

માખાપોની આવી ગોરાપૂજનથી બાળકોનાં મન ઉપર કેવી વિષમ અસર થાય છે તે આમાં યથાર્થ રીતે નિરૂપેલું છે; અને અંગ્રેજ અમલદારો સત્તાના મદમાં કેવું નફ્ટ અપમાન કરે છે તે પણ બરાબર બતાવેલું છે.

કથાનો નાયક આ વાતાવરણથી લડે છે. તેને પોતા તરફ ધૃષ્ટા થાય છે અને ખીજ તરફ દેશોદ્ધારનાં તેને સ્વપ્નાં આવે છે. નાનપણથી ઘરમાં દબાઈ ગયેલા બુદ્ધિશાળી અને વિશેષ લાગણીવાળો બાળક બહાર મળવા હળવામાં શરમાળ હોઈ વધારે વધારે સ્વપ્ન-શીલ થાય છે. પણ કહેવું જોઈએ કે આ સ્વપ્નશીલતા કર્તાએ લગભગ ઘેલછાની સીમા ઉપર આણી મૂકી છે.

વડોદરા કૌલેજના વાતાવરણમાં અને તે સમયના બંગાળના લાગણને લીધે થયેલ શ્રોત્રી સુદર્શનની સ્વપ્નશીલતા ઉત્તેજ્ય છે. તે અને તેના જેવા ખીજ ગોડિવાઓ દેશના ઉદ્ધારને માટે જે હવાઈ યોજનાઓ કરે છે, જે અવ્યવહાર મૂર્ખતાભરેલાં સ્વપ્નો સેવે છે તેનું વર્ણન પણ કર્તાએ મોક્ષક રીતે કરેલું છે.

સુદર્શનને નામદાર જગમોહનલાલની છોકરી છોકરી સુલોચના વેરે પરણાવવાનો નામદારનો વિચાર છે. તેથી આ ભાવી જોડાના અસમાન અંશો એક ખીજને પડે વધારે દીપી આવે છે.

જગમોહનલાલને લીધે એક ખીજનું આકર્ષક પાત્ર પ્રો. કાપડિયા આવે છે. તેઓ ઇતિહાસના પ્રોફેસર છે. હિંદ વિશે તેઓ કેટલાક નવો લાક્ષણિક રીતે દર્શાવે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં પ્રથમ નગર-અસ્થિતા, પછી દેશ-અસ્થિતા આવે છે. રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા માટે ભૌગોલિક સુસંજ્ઞતા જોઈએ વગેરે. હિંદ સંસ્કૃતિ નાગરિકોની અસ્થિતા સુધી આવી ત્યાંથી ભાંગી પડી. અત્યારે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા થવાને સૌથી પ્રથમ ભૌગોલિક સુસંજ્ઞતા જોઈએ. ભૂતકાલનાં આપણાં સામ્રાજ્યોમાં આપણે તે સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. તેનું કારણ પ્રો. કાપડિયા એ આપે છે કે સામ્રાજ્યને એક છેડેથી બીજે છેડે લાંબી પર બેસી જતાં કેટલી વાર લાગે ? અને પ્રોફેસર આશા રાખે છે કે ટેલીફોન રેલ્વે વગેરે વ્યવહારનાં અર્વાચીન સાધનોથી રાષ્ટ્રમાં એ સુસંજ્ઞતા હવે આવશે.

સંસ્કૃતિનો પાયો નગરની અસ્થિતા એ સાદું સત્ય પ્રોફેસરે ઠીક મૂક્યું છે. પણ વ્યવહારનાં સાધન વિના દેશની અસ્થિતા ન આવી શકે એ મત સત્ય લાગતો નથી. ચીન અને રશિયા બંને વ્યવહારનાં નવાં સાધન પહેલાંનાં રાષ્ટ્રો છે. ચીન જેવું વિશાળ સમસ્ર જાન્ય તો હુનિયાંના ઇતિહાસમાં નથી.

ચીનની પેઠે પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કારો દૈનિક વિસ્તાર સાધી શકતા. અને જેમ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણી વાર રાજ્યને સુદૃઢ કરે છે તેમ સંસ્કારનો વિસ્તાર પણ તેને સુદૃઢ કરે છે. રોમન સામ્રાજ્ય નગરભાવના ત્યજી રાષ્ટ્રભાવના પર આવવાના પ્રયત્નમાં તૂટી ગયું એમ કહ્યું છે પણ ત્યાં, રોમની વિશાસિતા એ નાશનું કારણ કેમ ન હોય ? ગ્રીસ નિર્વાર્ય થતાં તેના પાડોશી અર્ધ સંસ્કૃત ખ્રિસ્ટીાનિયાએ તેના પર વિજય મેળવ્યો તેમ રોમ વિશ્વાસ-મગ્ન થતાં તેના પર તેની પડોશી અસંસ્કૃત ગ્રમ્યો ફરી વળી તેમ કેમ ન હોય ? પણ વિશ્વાસથી નબળાં પણ છે એમ કદાચ શ્રીયુત મુનશી ન સ્વીકારે. ભારતી પોતાના પ્રાણનું એળખાણ, જે તેમણે લાંબા લલક લઈ અને વિરોધી વાક્યો વાળા ફકરામાં આપ્યું છે, તેમાં કહ્યું છે: “ જ્યારે કણે કણનો વિશ્વાસ અનુભવવાની અધીરતા મુઝે...” પણ અમને આશા છે કે અહીં ‘વિશ્વાસ’ સ્થૂલ અર્થમાં નહિ હોય.

પણ એ ખર્ચ કે અત્યારે હિંદુસ્તાનને પ્રસ્રવિત ધર્મોની ટૂંકી ભાવના કે એવી બીજી કોઈ ભાવના ઉપકારક નથી. એ ભૂતકાળની ટૂંકી ભાવનાઓ તો રાષ્ટ્રભાવનાના વિકાસમાં આડખીલી છે. આવી ભૂતકાલની ભાવનાઓ કે માન્યતાઓનો વિચાર કરતાં એમ લાગે કે રાષ્ટ્રક્રમ કરતાં આપણને ઘણો વખત જશે. એ ઐક્ય કરવાની પ્રક્રિયાને ઉત્તેજવાનું વિધ્નવ એ જ સાધન છે. પણ પ્રો. ટાપરિયા કહે છે કે “ આપણા લોકમાં વિધ્નવ કરવાનું મીઠું નથી...ગરીબ વર્ગના વિધ્નવ માટે ભુખમરો ને ભુતમ જોઈએ. ક્ષીદીશ સરકાર પાકી છે, તે છેક કોષને ભુખે મરવા નહીં દે. ને તમારી કોઠો ભુતમ હોય ત્યાં પણ ભુતમ નથી એ ખ્યાલ બેસાડવાનાં સાધન છે. ”

મુઝોચનાના સંબંધમાં કર્તા કામસાક્ષનાં કેટલાંક સત્યો પણ પ્રસંગ પ્રમાણે મૂકે છે. “ સ્ત્રીના હૃદયમાં સ્વભાવજન્ય બે ઇચ્છાઓ સદાએ વાસ કરે છે. એક ઇચ્છા પુરુષોની પ્રશંસા મેળવવાની...બીજી ઇચ્છા શાના મેળવવાની ને આપવાની. ” “ શરમ એ એક મોટો દુર્ગ છે. એનાથી ભાવિ-પ્રગ્મ જળવાય છે...જે શરમ ન હોય તો સ્ત્રીઓમાંથી સંકેત જતો રહે. જે સંકેત જતો રહે તો પુરુષની પસંદગી કરવાનો તેને વખત ન મળે. ને વખત ન મળે તો...સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાને પસંદ કેમ કરે... ? ”

મુદર્શન અને તેની ઉત્સાહી મંડળી સુરત કોંગ્રેસમાં લાગ લેવા જાય છે. એ આખું વર્ણન ઘણું સુંદર છે. આ ભુવાન વિદ્યાર્થીઓ તિલક-ફિરોઝશાહ સમાધાન ચલા ન દેવામાં સફળતા મેળવે છે અને કોંગ્રેસ તૂટે છે. શ્રીયુત મુનશીનાં વેગીશં કાર્યોનાં વર્ણન હમેશાં મોહક હોય છે તેનું આ પણ મોહક છે.

મુદર્શનને જે સફળતા મળતી હોય તો આટલી જ. તેણે માના ઉદ્ધાર માટે જે કાંઈ કરવા ધારેલું તે સર્વ અંકુરિત પણ ચલા પામતું નથી. તેના મિત્રો કેટલાક વ્યવહારમાં પડી જાય છે. કેટલાકનો ભુરસો પરણવામાં પરિણામ પામે છે અને છેવટે મુદર્શન પોતાના કાગળો સાથે સર્વ આશાઓ બાળી નાંખી પોતાની ઇચ્છા કરી ન રહેતાં પિતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ બેરિસ્ટર થઈ આવે છે. પહેલાં માંની સેવા કરવા તેણે મુઝોચનાને પરણવા ના પાડેલી, તે મુઝોચનાને પરણવાનું પૂછે છે, પણ હવે મુઝોચના ના પાડે છે. જે ધનીને તે આદર્શ સ્ત્રી તરીકે પૂજતો હતો તે પણ પરણી ચૂકી છે. ટૂંકમાં મુદર્શનની સર્વ ભાવનાઓનો જાણે માત્ર ઉપદાસ થાય છે.

આમ થવાનું કારણ કર્તા હિંદના જીવાનોનું માનસ અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ માને છે. તે સર્વ માન્યતા થોડામાં થોડા શબ્દોમાં તેમણે એક જગ્યાએ કહી છે.

તે જાખવ કોમેસ હતી હીંદની નાનકડી પ્રતિમા. તેજ અમેય વિસ્તાર, તેજ અનેક દૃષ્ટિબાળો તરવરાટ, તેજ અલ્પજીવી હત્યાહ, તેજ પચરંગી ચિત્રમયતા, તેજ ભવ્યતાનો વાસ, તેજ સનાતન અનંતતાનું દર્શન, ને તેજ કાર્યદક્ષતાનો અભાવ, તેજ ચુસ્ત એકમતાનો અણુગમે. (પૃ ૧૬૪)

આખા પુસ્તકની અસર આપારના વાંચનાર ઉપર એવી જ થાય કે હિંદને માટે કશું ચક્ર શકવાનું નથી અને હિંદને માટે કાંઈ પણ કરવાનો ઉત્સાહ રાખવો તે ઘેસજા છે. આવા સમયમાં જે પોતાનું સંભાળીને બેસી બેસે તે ગણા.

અને જો કર્તાનું આ પુસ્તકનું આ જ વક્તવ્ય હોય તો તે તેમણે સચોટ રીતે કહ્યું છે.

પણ આ વક્તવ્ય સાચું છે કે નહિ એમ કલાની કૃતિના અવલોકનમાં પણ પૂછી શકાય કે નહિ ? કલાની દૃષ્ટિએ અને સત્યની દૃષ્ટિએ જુદું જુદું તો ન જ દેખાય ને ? માણસ જેવા ભાવની દૃષ્ટિએ એ છે તેવું દેખે છે. આ આખી પરિસ્થિતિ કર્તાએ જાણે ધૃણાથી જ જોઈ હોય એમ નથી લાગતું ? અને એમ જોયાં પછી બધું ધૃણાચોગ્ય લાગે તેમાં નવાઈ છે ? ઉપદાસ કરવા માટે ભાવનામૂર્તિ સુદર્શનને જાણી જોઈને જાણે ઘેસજા વાળો ચીતર્યો છે. સાધારણ ભાવનાશીલ માણસ આટલો ઘેસો, શરમાળ, ધરમાં દબાયેલો નથી હોતો. એ સમયની ભાવનામાંથી શું ભવિષ્યના હિસાબમાં કશું જ જામે ખેંચી શકાય તેવું નથી રહ્યું ? જો રહ્યું હોય તો કર્તાએ તેનાં બીજ શોધી બતાવવાં જોઈએ. કવિનું કાન્તદર્શિત્ય તેમાં છે. કર્તાએ ચૂર્ણાઈ જોઈ, પણ તેમાં ક્યાંઈ પણ તમને ઉત્તેજનલાયક, કદરવાયક કશું દેખાયું જ નથી. અને ન દેખાય, કારણ કે કર્તાએ પ્રેમની નજરથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેમના હાસ્યમાં તિરકાર છે. તેમના ગ્રો. કાપડિયા સુઝોચનાએ પૂછ્યા વિના, તેને કામચાલનાં બે સત્યો સલાહ તરીકે કહેવા બેસે છે, પણ પોતે ઇતિહાસના પ્રોફેસર છતાં જિજ્ઞાસુ સુદર્શનને “હું રાષ્ટ્ર રોગનો ડાક્ટર નથી” એટલું જ કહે છે. તેમને કોઈ પ્રગ્ન કે દેશનો પક્ષપાત નથી.

સંવિધાનની દૃષ્ટિએ વાર્તા રસિક છે. વાર્તાનો વેગ કર્તાની બીજ વાર્તાઓ પેઠે રસ-ભર ચાલે છે પણ સુદર્શનના પૂર્વ ઇતિહાસમાં તેનાં સ્વપ્નો ચીતરવામાં કર્તા ન્યાં પાનાનાં પાનાં લખે છે ત્યાં તે મંદ થાય છે. વર્ણનો આબેહુબ અને મોહક છે. ટૂંકાં વર્ણનો રસિક છે. ભાષા સાદી અને વેગવાળી પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ શબ્દાંબરવાળી છે. ઘણી જગ્યાએ હાસ્ય નિહોંય છે પણ આખા પુસ્તકની પછવાડેની દૃષ્ટિ ધૃણાધુક્ત અને એકતરફી છે.

તેમ છતાં તે સમય ઉપર આ પુસ્તક પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. અને જો કે આ પુસ્તક જીવાનોને દોરી નહિ શકે તેમ જ તેમને પ્રેરણા બલ કે શ્રદ્ધા નહિ આપી શકે પણ પોતાની ઘણી અપૂર્ણતાઓ જોવાને આંતરદૃષ્ટિ આપી શકશે.

ચિત્રો વિશે બે શબ્દો કહેવા જરૂરના છે. ચિત્રકાર અંદરના ભાવને ઉતારવામાં નિષ્ફળ થયા છે એટલું જ નહિ પણ કર્તાનું વર્ણન સમજીને તે પ્રમાણે ચિત્ર દોરવા બેટલી

કમિશનરે થીયુત વક્ષભભાઈ માટે “ખેડના ધાંધલિયા” શબ્દો વાપર્યા તેને માટે કેન્સિસની વર્દિંગ કમિટીએ તે શબ્દો પાછા ખેંચી લેવા જોઈએ એવો દાવ કર્યો છે. મુંબઈમાં સર્વપક્ષ પરિષદ ભરાઈ તેને અંગે દેશના સર્વ નેતાઓ ભેગા થયા હતા તેઓએ ખારડોશી જોયું અને તેઓને સરકારના અન્યાય માટે જોટલો તિરસ્કાર થયો તેટલો જ લોકોના મક્કમપણા માટે આદર થયો. તે પછી તો સુરત મુંબઈ ધારવાડ દરેક શહેરે સરકારના આ કૃત્યને નિંદી કાઢ્યું છે અને ખારડોશીને અલિનન્દન ગોકલ્યું છે. મુંબઈમાં પારસીઓએ ખાસ સભા ભરીને ખારડોશીને માટે દાવ કરેલો છે. સુરતની જીલ્લા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે શ્રી જયરામદાસજીએ આવતી તા. ૧૨ મી ‘ખારડોશી દિવસ’ તરીકે પાળવા અને તે દિવસે દેશના એકેએક ખૂણેથી ખારડોશી વિશે દાવો કરવાને સૂચના કરી છે. ગયા રવિવારે મુંબઈમાં ખારડોશી માટે સભા યર્ષત્યારે રૂપિયાનો વરસાદ વરસ્યો. અસહકારની શરૂઆતના દિવસો પાછા આવતા જણાય છે. અને ૧૯૨૧ ને બદલે ૧૯૨૮ માં આ સત્યાગ્રહ ખારડોશીમાં જ શરૂ થયો તેથી પ્રગ્નનું જોર અને તાલિમ વધ્યાં છે, ઘટયાં નથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

વચમાં સાંભળ્યું કે સરકારે સમાધાન કરવાનો કોઈક આગો કર્યો. કદાચ એથી સરકાર એમ જનાવવા માગતી હોય કે પોતે તો સમાધાન કરવા તત્પર છે અને આ ‘ખારડોશી આવેલા’ ‘ધાંધલિયા’ જ લોકોને ઉરકેરે છે. અને એ રીતે લોકોની હઠીલાઈના બદનાથી ઘાતકીપણાનું નવું પ્રકરણ શરૂ કરવા માગતી હોય. પણ સરકારથી લોકો છેતરાય તે દિવસો હવે નથી રવા. સરકારે નમતું જ પડશે. અને તે જોડું કરે છે તે લોકોના લાગભાં છે કારણ કે તેથી લોકોને વધારે તાલીમ મળે છે અને કેટલાંક અનિષ્ટો જેનાં કે દારની બડી, દિંદુ મુસલમાન બેદ, વ્યવસ્થાના, જે મામે મોંએ

લગ્યાથી મટતાં નથી તે તો એની મેળે મરી જવા આવ્યાં છે. ખારડોશી ઉપરથી જે દાખલો લઈએ તો એમ નથી લાગતું કે દિંદુ-મુસલમાન વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો વિના સ્વતંત્ર ચવાના કોઈ પ્રયત્ન કાર્યક્રમમાં બધા જોડાય તો એ પ્રશ્નો એની મેળે ખરી પડે ?

* * *

સાધ્મિન કમીશન

સાધ્મિન કમીશન પોતાનું કામ કરવાને દિંદમાં પાછું આવે છે અને દિંદનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં ફરવાનો ક્રમ તેમણે બહાર પાડી દીધો છે. તેઓ સફળ રીતે કામ કરી શકવાના છે એવી આશા બતાવ્યા કરે છે પણ દિંદની તેમના તરફની બેદિલી વધતી જાય છે. કમિશનના મજુર પક્ષના એક સભ્ય મિ. વર્નોન હાર્ટશોર્ને બાઇબંધ સહકારવાલા સામેના પોતાના દ્વેષથી જાહેર વચન ઉચ્ચાર્યું “કે દિંદના મૂઠી-દારોનો દોર આખી દુનિયામાં સૌથી ખરાબ છે અને બાઇબંધ સહકારવાલાના ગાતિવાઈ તાતાઓ જેવા કોઇ ખરાબ માલેકો નથી.” આ રીતે ચૂંટણીની બાજમાં તેમણે બાઇ સહકારવાલા ઉપરની દાઝ તાતા ઉપર ઉતારી. તેથી ઈંગ્લેંડમાં અને દિંદમાં બન્ને જગ્યાએ ક્ષોભ થઇ ગયો છે. આત્યાર સુધી સરકાર એમ કહેતી આવી છે કે સાધ્મિન કમિશનના સભ્યો દિંદ તરફ તટસ્થ ભાવ રાખે છે એ હવે ખોટું પડી ગયું. તાતાના સોલોસિટર્સ તરફથી મિ. હાર્ટશોર્નને નોટિસ મળી સુધી છે. દિંદનાં વહેપાર સાથે સંબંધ ધરાવનાં મંડળોએ આ વાક્યો તરફ પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે અને મિ. હાર્ટશોર્નને કમિશનમાંથી કમી કરવા માગણી કરી છે. મિ. મેકડોનેલ, સર સાધ્મિન અને લોર્ડ બર્કેનહેડ તો મક્કમ જ રહી છે પણ તેમને પણ આ આગુતરણ પીડા થઇ પડી એમ તો લાગે છે.

* * *

સર્વપક્ષ પરિપક્વ

હિંદીમાં મળેલી સર્વપક્ષ પરિપક્વની મુલતવી રહેલી એક ગદ્ય તા. ૧૯ મીએ મુંબઈ માં ભરાઈ હતી. તેમાં કેટલીક ચર્ચા થયા પછી દિવસે માટે બંધારણ ધડવાને માટે પેટા સમિતિ નીમાઈ. આ પેટા સમિતિમાં સર્વ પક્ષના સભ્યોને મૂકવા છે. અને કોંગ્રેસના હિંદુ-મુસ્લીમ એક સંબંધી દરાવો તથા જુદી જુદી કોમી સભા કે લીગેના દાવા તથા માગણીઓને ગ્રંથમાં લઈ ૧લી જુલાઈ પહેલાં બંધારણનો ખરડો તૈયાર કરવાનો છે. તે ખરડો બધા પક્ષોને મળી ગયા પછી, તેની છેવટની ચર્ચા કોંગ્રેસની એક ખાસ બેઠકમાં કરવાનું રાખ્યું છે. સભામાં પક્ષો પક્ષો વચ્ચે કેટલીક ચર્ચા થયેલી હતી પણ અંતે ઉપરના દરાવને મોટી બહુમતિએ ટેકો આપેલો છે.

આ સંબંધી એક પક્ષ એવો પણ છે કે બંધારણ ધડવા વિશે કોઈ પણ પ્રયત્ન કરવાનો હજી સમય આવ્યો નથી. છેવટનું બંધારણ તો સરકારની સાથે મસતત કરીને જ થઈ શકાય અને તે પહેલાંનાં બધાં બંધારણો છેવટનાં નથી એમ દરેક પક્ષને લાગવાનું અને તથી દરેક પક્ષ પોતાનો દાવો વધારેમાં વધારે કરવાને આગ્રહ રાખવાનો. આ બંધારણ ધડવાની વાત લોઈ બર્નહેડે આપણા હાથમાં પકડાવી છે અને તે કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તેના હાથમાં રમવા બરાબર છે. આ દલીલમાં વલુદ છે. પણ હવે આ દલીલ ધણી મોટી પડે. હવે તો આપણે માટે એક જ ઉપાય છે કે આજ છેવટનો પ્રસંગ છે એમ ગણીને બંધારણ ધડવું, અને લોઈ બર્નહેડે જે આપણે માટે અશક્ય ધાર્યું હતું તે શક્ય કરી બતાવવું.

બંધારણમાં સિધને અમ્મગ કરવાનો પ્રયત્ન થયો મુસ્લિમ જાણી છે. સિધ તરફથી સ્વામી ગોવિંદાનંદ એમ કહે છે કે આ પ્રાન્તને અમ્મગ કરવાને ૧૯૧૪માં સિધના હિંદુઓએ જ માગણી કરી હતી. પણ એટલા ઉપરથી કોઈ હવે અમ્મગ ન કરવાની તેમની માગણીને પ્રતિબંધ રાખતો નથી. સિધનાં હિંદુ મંડળોના દરાવથી

સ્પષ્ટ જાણાય છે કે અત્યારે ત્યાંના હિંદુઓનો ધણો મોટો ભાગ અમ્મગપણું ઇચ્છતો નથી. અમ્મગ રીતે વહીવટ કરવા બેટલી સિધની ઉપજ છે કે નહિ તે અત્યારે તપાસ ચાલે છે. ખરી રીતે ઉત્તર-પશ્ચિમ સરહદી પ્રાન્તો અને સિન્ધ બધાને માટે એટલું જ જોવાનું રહે છે કે હિંદમાં ભાષાવાર પ્રાન્તો પાડવા એ એક જ વોરણ શક્ય છે તો હિંદુઓની લઘુમતિ અને મુસલમાન બહુમતિથી તેમને ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તે કારણથી આખો સિદ્ધાન્ત છોટી દેવાય નહિ. અને વહીવટ અમ્મગ કરવાથી બહુમતિ અને લઘુમતિ પોતાની મેળે સમાધાન કરી લેશે એવી શ્રદ્ધા રાખવી બહુ પડતી નથી.

દેશી રાજ્યો

બટલર કમિટી ઇંગ્લંડમાં રિપોર્ટ થયે છે અને તેને લીધે અહીંના દેશી રાજ્યોમાં ખૂબ હરહર થઈ રહી છે. કેટલાક ઇંગ્લંડ ગયા છે તેમાં હમણાં કારમીરના મહારાજા અને પાલનપુરના નવાબ ઇંગ્લંડ તરફ સિધાયા છે. અર્ધવાનના નરેશને આ સમયે કહેવાનું મુશ્યું છે કે દેશી રાજ્યોએ ઇંગ્લંડમાં આવવાને બદલે દેશમાં પોતાની રેવતની સેવા કરવી જોઈએ !

નરેંદ્ર મંડળના કાનુની સત્તાહકાર સર લેરલી સ્કોટ બટલર કમિટીને ચર્ચા કરવા માટે એક મુસદ્દો તૈયાર કરી મૂક્યો છે. તેમાં ત્રણ નવી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની દરખાસ્ત છે.

(૧) ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ કાઉન્સિલ તેમાં વાઇસરોય અધ્યક્ષ રહેશે, રાજ્યથાનોના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ (નરેન્દ્રો કે પ્રધાનો) હિંદ સાથે પહેલાંનો સંબંધ ન હોય એવા બે એંગ્રેજ સભ્યો; અને રાજ પ્રકરણી ખાતાનો મુખ્ય અમલદાર. આ કાઉન્સિલ રાજ્યથાનોના હિતનું સંરક્ષણ કરશે અને દેશી રાજ્યોના આંતરિક વહીવટની સ્વનંત્રતાને વાંધો ન આવે એવી રીતે હિંદનો રાજદારી ખાતાનો વહીવટ કરશે.

(૨) યુનિયન કોન્સિલ ઉપર જાણવેલી ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ કોન્સિલ અને ગવર્નર જનરલ

ઇન કૌન્સિલ બેની મળીને આ કાઉન્સિલ બનશે અને વાઇસરૉય તેનો અધ્યક્ષ થશે. બ્રિટિશ રિન્દ અને દેશી રાજ્યો બન્નેના સમાન હિતના પ્રત્નો અહીં ચર્ચાશે. આ સંબંધી એવી માગણી છે કે ઇન્ડિયન સ્ટેટસ કાઉન્સિલ કરતાં વધી ન્વય એટલી બહુમતિ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલને આપવી નહિ.

(૩) યુનિયન સુપ્રીમ કોર્ટ. તેમાં એક ચીફ જસ્ટીસ અને બે બીજા જજોની નીમ-ભુક થશે. તેના ઉપર પ્રીવી કૌન્સિલમાં અપીલ થઇ શકશે. સરકાર સાથેના તથા દેશી રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેના પ્રત્નોનો આમાં નિકાલ થવો જોઇએ.

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ આ સંબંધી સામાન્ય રીતે જે કહ્યું છે તે ખરું લાગે છે. ખરી રીતે બ્રિટિશ ઇન્ડિયા માટે સાધ્મન કમિશન અને દેશી રાજ્યો માટે બટલર કમિટી એમ બે જુદાં જુદાં કમિશનો નીમીને સરકાર હિન્દુસ્તાનના બ્રિટિશ ઇન્ડિયા અને દેશી રાજ્યો એવા બે તફાવત અક્ષગ વિભાગો કરી નાંખવા માગે છે. હજી સાધ્મન કમિશન હિંદને કાંઇ ખાસ નવાં હકો આપી વળ્યું નથી. આપે એવી વહી પાડી નથી, પણ અત્યારે જેમ કેમી ઝગઝગો લાલ લાલ સરકાર દેશને સ્વતંત્રના આપવા ના કહે છે, તેવી રીતે ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ હિંદને કાંઇ પણ હક્ક આપતાં દેશી રાજ્યો પોતાના હિતને બહાને આપી આવે એવી આ સરકારની યોજના છે. અને દેશી રાજ્યો તે સમજ્યા વિના સરકારના દાવ ખેડે છે. તેઓ પોતાના હક્કો માટે અધીરા થઇ ગયા છે અને બ્રિટિશ હિન્દ આડી દિવાલ ચણાવી પોતાની જોડકા સત્તાનું સંરક્ષણ માગે છે. ખરી રીતે બ્રિટિશ હિન્દની પ્રજા અને દેશી રાજ્યોની સાત કરોડ પ્રજા બે કોષ રીતે જુદી પાડી શકાય તેમ નથી. આખા હિન્દુસ્તાનનો એક સાથે વિચાર કરવો જોઇએ. દેશી રાજ્યોને પણ તેમની સત્તાનું ખરું સંરક્ષણ પોતાની પ્રજા સાથેના ખુલા દિલથી કરેલા બંધારણપૂર્વકના. સંબંધથી જ મળવાનું છે. મહેસુર જેવું કોષ્ટક રાજ્ય આ સમજે છે અને રાજ્યોની યોજનાથી દૂર રહે છે, દરમિયાન

બીજા રાજ્યો તો સરકારના હાથમાં રમી સમસ્ત હિંદના અને પોતાના હિત વિરુદ્ધની બાજુ ખેડે છે.

હિન્દના મજુરો.

હિન્દમાં મજુરીની દશા હાલતો ઘણી જ દુઃખી બની છે. મુંબઇની હડતાલને છ અઠવાડિયાં થયાં છતાં હજી સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નથી. મુંબઇના નામદાર ગવર્નર વચમાં પડી સમાધાન કરાવી આપતા નથી. તેઓ હડતાલના નેતાઓને દોષ દે છે. મુંબઇની મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલને તેને કશી પણ મદદ કરી નથી. એક દારૂનાં પીકાં બંધ રહે અને જેને પોતાને વતન પાછાં જવું હોય તેને રેલ-વેના બાઝાની કંઈક રાહત મળે એટલું પણ તે કરી શકેલ નથી. તેમને રશિયાનાં મજુર મંડળો તરફથી કંઈક મદદ મળી છે અને કેટલાક નેતાઓએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. મજુરો પૈકી માત્ર મુસલમાનોને મદદ કરવાને નાણાં આપવાની વાત થઇ હતી પણ મજુર મંડળે યોગ્ય રીતે તેની ના પાડી છે. મજુરોમાં કોઈ ભેદ નથી અને તે પેસના દેવો ન જોઇએ.

મિત્રમાલેકા તો માત્ર તેઓ ભુખથી હારીને શરણે આવે તેની રાહ જોઇ બેસી રહ્યા છે. વચમાં સાંભળ્યું હતું કે એક બે મિત્રમાં કેટલાક મજુરો ગયા હતા પણ તેથી પણ કશો ફેર પડ્યો નથી. છેલ્લા ખખર છે કે કોઈ મિત્ર ચાલી શકી નથી. આ માત્ર મિત્રમાલેકા અને મજુરો વચ્ચેના ખાનગી સંબંધની વાત ન ગણાવી જોઇએ પણ દેશના ઉદ્યોગની ગણાવી જોઇએ. મજુરોની ફરિયાદમાં સત્ય છે એમાં શંકા નથી. પગારની પદ્ધતિમાં એવી રીતે ફેરફારો થયા છે કે મજુરને પગાર મળે ત્યારે જ તેને ખખર પડે કે પગાર ઘટ્યો છે. અને બધા ફેરફારોમાં મજુરના નેતાઓને કશી જ ખખર આપેલી નથી. મજુરોએ સમાધાન કરવા માટે પોતાના પક્ષનો લવાહ નીચો છે, પંડિત માલવીયજી જેવા નેતા આનું સમાધાન કરાવવા ઉત્સુક છે તો મિત્રમાલેકોને લાગે છે, કે તેઓ પણ પોતાના પક્ષનો માણસ નીમી સમાધાન કરે.

જમશેરપુર તાતાનાં કારખાનામાં સાંસળાંએ છીએ કે હડતાલનો અંત આવતાં ત્યાં કારખાનાં પાછાં કામે વળગ્યાં છે. પણ લીલુદાની હજી એ જ સ્થિતિ છે.

પણ સામાન્ય રીતે પણ આપણા મજુરોની સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ અને શરમ ઉપજાવે તેવી છે. થોડા સમય ઉપર બ્રિટિશ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના બે પ્રતિનિધિઓ મિ. પેસેન અને મિ. હાલ્સવર્થ અહીંના મજુરોની સ્થિતિ જોઈ ગયા અને તે ઉપરતેમણે રિપોર્ટ રજુ કર્યો છે. આપણા મજુરોને પહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન અને રહેવાને ઘર પણ મળતાં નથી. તેઓ કહે છે કે મજુરોના માત્રેકા તો મજુરોને સનાતન દરિદ્રતામાં રાખવા ઇચ્છતા હોય એમ જણાય છે. કેટલીક મિલોમાં મજુર સુખાકારીનાં ખાતાં હતાં પણ તે પણ પરીપકારની મોટાઇમાં કાંઈ ખાસ લાભ આપતાં નહોતાં. આસામના મહાના બગીચા માટે તેઓ કહે છે કે એ તો “વાસ્તવિક રીતે શુક્રામીની સંસ્થા છે.”

આ રિપોર્ટ કરનારા આગાહી કરે છે કે હિંદમાં આગળ ઉપર હુનર ઉદ્યોગ જરૂર દેખીતાર પામવાના છે અને હાલની સ્થિતિમાં સારામાં સાડું એ છે કે બ્રિટિશ મજુર સંસ્થાએ અહીંના મજુરોનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ લેવો અને તેમના ઉદ્ધાર માટે એકદમ પગલાં ભરવા માંડવાં. આ ઇરાદો તો સારો છે પણ આ મજુર પ્રતિનિધિઓએ જોતું જોઈએ કે મજુરોની સ્થિતિ ખરાબ છે તેમાં પરદેશી સત્તા એ પણ એક મોટું કારણ છે. એ મજુરોની સ્થિતિ ખરેખર જ સુધારવી હોય તો બ્રિટનના મજુર પક્ષે હિંદને સ્વતંત્રતા આપવા સાચો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને બદલે આ રિપોર્ટમાં તો એક પણ વિચાર દર્શાવેલો નથી. વળી હિંદી મજુરોએ એ પણ વિચારવું જોઈએ કે ઇંગ્લેન્ડની મજુર સંસ્થા સાથે જોડાવાથી કદાચ થોડો વખત તેમની વ્યવસ્થાશક્તિનો લાભ મળે, પણ હિંદના સ્વતંત્રતાના મહાન પ્રશ્નમાં એ ઇંગ્લેન્ડના મજુરો જોડેના એ સંબંધ ચાડો આપ્યા વિના રહે નહિ. ઇંગ્લેન્ડના માણસો પરીપકારી થતાં પણ સ્વદેશપક્ષપાતી કદી મટતા નથી.

તે ગમે તેમ હોય, પણ આ બંને પ્રતિનિધિઓએ આપણી સ્થિતિ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે લક્ષમાં લઈ મિલ માલિકોએ અને નેતાઓએ મજુરોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ.

જૈન-પાક્ષીતાણા કેસનું સમાધાન

૧૬ જુલાઈ ૧૯૨૬ રોજ પોલીટીકલ એજન્ટ મિ. વૉટસને આ કેસમાં જે ચુકાદો આપ્યો હતો તેથી નારાજ થઈ જૈન કેમિ શત્રુંગ્યની યાત્રાએ જતું બંધુ કર્યું હતું. બે વરસે તેનો નિકાલ વાઈસરોયની સમક્ષ આવી ગયો છે અને સમાધાની ખત ઉપર પક્ષકારોએ સહી કરી છે કે શત્રુંગ્યનો ડુંગર પાક્ષીતાણા સ્ટેટમાં આવેલો છે, તેના ઉપરની હકુમત પાક્ષીતાણાની રહેશે. પણ ૧૮૭૭ ના ઠરાવને આધારે ગદની અંદરની માલીકી જૈન કોમની છે અને જૈનો તેનો વહીવટ કરી શકે. જૈનો અને પાક્ષીતાણા વચ્ચે કાંઈ પણ તકરાર પડતાં પ્રથમ તેનો નિર્ણય પાક્ષીતાણા દરબાર કરે અને તેનાથી નારાજ થતાં જૈનોને વાઈસરોય પાસે અને તે પછી તેથી આગળ અપીલ કરવાનો હક રહેશે. દરબારના મુકદ્દા સંબંધી ૩૫ વરસને માટે જૈન કોમ રૂ. ૬૦,૦૦૦ દરબારને આપે અને દરબાર જૈનો પાસેથી બીજો કરો કર માગી ન શકે. ૩૫ વરસ પૂરાં થયે સરકાર તે રકમમાં ફેરફાર કરી શકે. આ ઠરાવનો અમલ ૧ લી જુન ૧૯૨૮ થી થશે. અને તે તારીખથી શત્રુંગ્યની યાત્રા શરૂ થશે.

જૈન કોમ આ ઠરાવથી રાજી છે. એક સંખી અને દડતાથી આ ઠરાવ મેળવવા બદલ અમે તેને અભિનંદન આપીએ છીએ. અત્યારના સર્વ બનાવો એકજ બાબત પૂરવાર કરે છે કે પ્રજા જો એક થાય તો તેનું બધું કાંઈ અટકાવી શકતું નથી. આપણે આશા રાખીએ કે જૈન લાઇઓ દેશની મહાન હીલચાલોમાં આવું જ એકજ બતાવી તેને સફળ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપશે.

પશ્ચિમ હિંદની હીલચાલ

આ ગયા માસમાં આખા પશ્ચિમ હિંદમાં એટલે મુંબઈ ઈલાકામાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ ઘણા વેગથી ચાલી છે. લગભગ કોંગ્રેસ સમાદમાં જેવા વેગ અને પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેવા આ માસમાં દેખાયાં છે. મુંબઈમાં કોંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટિની એકે કામ કર્યું પછી સર્વે પક્ષ પરિષદ ભરાઈ. તેના સર્વ મુખ્ય મુખ્ય કાર્ય-ભારીઓ બારડોલી ગયા. તે ઉપરાંત પૂનામાં પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ ભરાઈ, અને તેવી જ પરિષદ કલ્કાટ અને કેરલમાં ભરાઈ. સુરતમાં તાલુકા પરિષદ ભરાઈ અને સિન્ધમાં પણ તેને વહીવટમાં અગ્રગ કાઢવાના પ્રશ્ન ઉપર અને મુસલમાનોની જમીનના ઝોખાલા ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાના કાયદા સંબંધી પુષ્કળ ઊદ્ઘાપોદ થાય છે. તેમાં પણ ગુજરાત સૌથી વધારે પ્રવૃત્તિમાં આવ્યું દેખાય છે. અહીં બ્યાલામપરિષદ ભરાઈ અને બારડોલીનો સત્યાગ્રહ તો હજી વધારે વધારે મહત્ત્વ અને ગંભીર રૂપ લેતો જાય છે.

પૂના પ્રાંતિક પરિષદે એક વાવવાને માટે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન છોડી દીધો તે એના પર કલેક જ ગણાય. કલ્કાટકનો ખાસ પ્રશ્ન તે અગ્રગ પ્રાન્ત ચલા મળે છે તે છે. પણ એ સર્વ પ્રશ્નોને ગોળું કરી દઈ અત્યારે સાધમન કમિશનનો બહિષ્કાર કરવો, પરદેશી અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ કાપડનો બહિષ્કાર કરવો અને બારડોલીને માટે સહાનુભૂતિ ધરાવવી, તેના બહાદુર ખેડુતોને અભિનંદન આપી, તેને પૈસાની મદદ આપવી, સરકારના બુલમને નિંદી કાઢવો એ સર્વે મુખ્ય દરાવો હતા. કોંગ્રેસના સ્વાતંત્ર્યના દરાવને પણ બહાલી મળી છે.

આ સર્વ હીલચાલમાં આપણા મુસ્લિમ નેતાઓ જેવા કે પંડિત માલવીયજી, પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, ડૉ. મુંજે, મોતીલાલ ચૌકત-અલી, શ્રીયુત જયરામદાસજી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ વગેરેએ તો પૂરા ભાગ લીધો છે અને લે છે.

પણ ત્રણ વ્યક્તિઓએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મુંબઈમાં દરિયો પૂરવાની યોજનાની સામે વિરોધ કરનાર મિ. નરીમાન જેઓ કલ્કાટક પરિષદના પ્રમુખ હતા. અને તે સિવાય શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝ અને પં. જવાહીરલાલ નહેરુ. બન્ને ભવિષ્યની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લેશે એમ લાગે છે. પણ બન્નેની માન્યતાઓમાં મહત્ત્વનો મૂલગત ભેદ છે. શ્રીયુત સુભાષચન્દ્ર બોઝ આપણી જૂની સંસ્કૃતિને ચાલનારા છે, હિંદુસ્તાન અનેક ઇતિહાસના પત્ર-ટામાંથી બચ્યું છે તો દુનિયાને કાંઈક પેગામ આપવાનું તેનું નિર્માણ છે; એ મહાન કાર્યને માટે બુવાન સ્ત્રી અને પુરુષોએ તૈયાર થવું જોઈએ; વગેરે એમનું મુખ્ય વક્તવ્ય છે. પં. જવાહીરલાલ નહેરુ પશ્ચિમમાં ફરી આવ્યા છે અને પશ્ચિમની, ખાસ કરીને રશિયાની છેલ્લી હીલચાલો તેમણે રસથી અવલોકી છે. તેથી તેઓ હિંદને પ્રાચીનતાના ચીત્રા છોડી બહાર આવવા કહે છે. તેમનો ખાસ સંદેશ એ છે કે હિંદને ભયશીલતાનો માનસિક રોગ થયો છે અને તેમાંથી તેણે તુરત બહાર આવી ભૂત-કાલનો ભાર ફેંકી દઈ, પોતાનું આર્થિક હિત શુદ્ધિથી મમજી તેને માટે આગ્રહપૂર્વક મથવું જોઈએ. હિંદની પ્રાચીનતા કે તેના કોઈ સંદેશ માટે તેમને મોહ નથી.

પણ આ ઉપરાંત પૂનાની વસન્ત વ્યાખ્યાનમાલા તરફ અને ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. આપણા દક્ષિણી ભાઈઓ સંરચાએને નિયમિત ચલાવી વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તેનો તે દાખરો છે. 'સ્ત્રીધર્મ' અને Some aspects of Indian Commerce એમ બે વિષયો ઉપર આ માસમાં ભાષણો અપાયાં. બન્ને ભાષણો રાસ્ટ્રીય દષ્ટિએ અપાયાં હતાં અને સર્વ સમજી શકે તેવાં હતાં. આપણા ગુજરાતમાં આવી ભાષણ પ્રવૃત્તિ ચત્રાવી શકે એવી સંરચા માત્ર આદિત્ય સલાઓ, પણ તે શુદ્ધ સાહિત્ય સિવાયના બીજા વિષયથી અને ખાસ કરીને રાજકારણથી અગ્રગ્રાધ જાય છે. પણ આ પ્રવૃત્તિને માટે કાંઈક પ્રયાસ ચલાવી જરૂર છે,

હિંદી તખીખી નોકરી—૧૯૧૯ ની વર્ની લેવેટ કમિટીએ ઠરાવ્યું હતું કે હિંદી તખીખી નોકરીના બે ભાગો પાડવા, દિવાની અને લસકરી, અને પહેલામાં મોટે ભાગે હિંદી-ઓને રથાન આપવું. પણ પછી લી કમિશન બેઠું અને તેણે ઠરાવ્યું કે હિંદના અંગ્રેજ સરકારી નોકરો માટે પૂરતી સંખ્યામાં અંગ્રેજ તખીખો નોંધાવે. આ સૂચના સરકારે તરત પકડી લઈ તેને અમલમાં મૂકવા એક બોજના ઘડી છે. તે પ્રમાણે સનદી તખીખી નોકરીની ૭૦ ટકા જેટલી જગ્યાઓ અંગ્રેજોથી પૂરવાની રાખી છે. લસકરી તખીખી નોકરીમાં પણ ૨૦૦માંથી ૧૩૪ જગ્યાઓ અંગ્રેજો માટે રાખી છે અને બાકીની ૬૬ હિંદીઓ તેમ જ અંગ્રેજો બન્નેથી પૂરી શકાય.

આમ કરવાનું કારણ અંગ્રેજોની ખાસ હોશિયારી કે હિંદીઓની અણુઆવડત એવું બતાવેલું નથી. બધા ધંધામાં આ ધંધો તો ખાસ કરીને હિંદીઓથી પૂરી શકાય તેવો છે. તેમ છતાં જોમ ન કરવાનું કારણ એ કે સનદી નોકરીઓ અને તેટલી અંગ્રેજોને આપવી. અને બીજું એ છે કે અંગ્રેજોને પોતાની નાડ દેશી કાળી ચામડી વાળો માણસ લુએ તેની ચીડ છે. દેશીઓના સ્પર્શ પણ તેમને નોંધતો નથી!

ઇજિપ્તને ધમકી—ઇજિપ્તની ચેમરે જાહેર સભા ભરવા સંબંધી એક બીજા મંત્રી ક્યું અને તેમંત્રી થવામાટે સેનેટમાં રજુ થવાનું હતું તેને આગલે દિવસે જિટને એક ધમકી ભરી નોટ ઇજિપ્તને લખી અને બે લકાઇની મનવરો માલ્ટાથી ઇજિપ્ત જઈ ઉભી રહી. પરિણામ એ આવ્યું ઇજિપ્તની સરકારે એ બીજા લાલ મુલતવી રાખી નવેંબરમાં રજુ કરવાનું રાખ્યું છે.

ઇજિપ્તના રાજતંત્રમાં જિટનની સિરજો-રીનો આ એક નવો દાખલો છે. જૂના કાલ

કામાં જાહેર સભાઓ ઉપર ઘણું સખ્ત નિયંત્રણ હતું તે આમાં જરા ઓછું થતું. હતું. આ નવા બિલ પ્રમાણે કોઇ પણ જાહેર સભામાં તોફાન થયા પહેલાં પોલિસ તેને વિખેરી નાંખી શકતો નથી, પણ મલા બોલાવનારા વિખેરવાનું કહે અથવા સભામાં મુશ્કેલી લાગે યાવ તોજ તેને વિખેરી શકે છે. હવે જિટનનું કહેવું એવું છે કે આ બિલથી ઇજિપ્તમાં રહેલા પરદેશી-ઓના જનમાત્ર જોખમમાં આવી પડે છે અને તેમના જનમાત્રનું રક્ષણ કરવું એ જિટન પોતાની દરજ સમજે છે. ૧૯૨૨ માં મિ. રેમ્સે મેંકડોનલ્ડ અને અલ્ફ્રેડ પાયા વચ્ચે ઇજિપ્તની સ્વતંત્રતા સંબંધી બે કોલકરાર ચાલતા હતા (આ કોલકરાર ઇજિપ્તે નહિ સ્વીકારવાથી ત્યાંથી જ અટકી પડ્યા છે) તે મુજબ ઇજિપ્તને સ્વતંત્રતા આપતાં ચાર મુદ્દાઓ જિટને પોતાની સત્તા અને વહીવટમાં રાખેલા છે. (૧) બ્રિટિશ શહેનશાહતના વહેવારના અવરજવરનું રક્ષણ (૨) પરદેશી રાજ્યોની ઇજિપ્તમાં ડબ્બલ કે દરમિયાનગીરી (૩) પરદેશીઓના દિતનું રક્ષણ (૪) મુદ્દાનં. હવે આ કારો ઇજિપ્તે નહિ સ્વીકારેલા હોવાથી આ કોલકરાર પહેલાંની સ્થિતિને આધારે જિટન ઇજિપ્ત સાથે વર્નોવ કરે છે અને તે મુજબ પરદેશીઓના દિતની ખાતર ઇજિપ્તની અંદર ભરાતી સભાઓનું બિલ તે ડરાનીને અટકાવે છે.

જિટન જોવું. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી રાજ્ય કેવી કેવી દલીલો કરે છે અને કેવી ખાતરમાં લાય ધાલે છે ! ઇજિપ્તને પોતાના જનમાત્ર વદાલાં નહિ હોય તે પોતાને નુકસાન યાવ તેવાં બીજાં પસાર કરે ? પરદેશીઓના રક્ષણને બદલે જો સભાનો કાયદો પણ બંધ કરાવી શકાય તો ૧૯૨૨ ના કોલકરારો સ્વીકારીને પણ ઇજિપ્તને શો લાલ યઈ શકવાનો હતો ? અને જર્મનીની લકાપક ત્રિતિને લોકો નિંદતાં જિટન

ચોતે શું કરે છે ? તરત મનવરો મોકલી
ડરાવે છે. જો પરદેશીઓના દિનની વાત જા
ખરી હોય તો ક્રિસ્ટન ઇજિપ્ત ઉપરની સત્તા
લીગ આદિ નેશન્સને કેમ સોંપી દેવું નથી ?
સાચી વાત તો એ છે કે ક્રિસ્ટનને ચોત્તોનો
સ્વાર્થ કે સત્તા જરા પણ હોવામાં નથી. અને
સામા પક્ષનો ન્યાય તો જ્યારે તે બધા દેશે
ત્યારે જ વિચારી શકે છે.

* * *

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સુલેહ દરખાસ્ત-
નો જવાબ સર ઓરેન ચેમ્બરલેને
વાળ્યો છે. તેમાં મિ. કેમ્બેલની કક્ષાએ તેમજ
માન્ય રાખી છે પણ તે સાથે ક્રિસ્ટિયન શહે-
નશાહતના દિનમાં કેટલાક અપવાદો પોતાને
માટે રાખેલા છે. તેમાં મુખ્ય એ છે કે દુનિ-
યાના કેટલાક દેશોનું અખંડત્વ અને ક્ષેત્ર સચ-
વાઈ રહે તે ક્રિસ્ટનને માટે આવશ્યક હોવાથી
તે સાચવવાને તે બંધાય છે. અને તેના રક્ષ-
ણને માટે તે લશ્કરી સ્થાપ કરે તે આત્મ-
રક્ષણની ગળાતરી લોકોએ. આ સરતોએ તેઓ
કેલોગની ગોળનાને સંમત થાય છે. આવા
પ્રદેશો કયા કયા છે તે સંબંધી પાર્લિમેન્ટમાં
પૂછતાં તેમજે ઉઝાડ જવાબો આપ્યા છે. આ
પ્રદેશો કયા કયા તે કેાઇ કહે ત્યારે જ જવાબ
એમ નથી. એ પ્રદેશો બીજા કેાઈ જ નહિ
પણ ઇજિપ્ત અને દિફુસ્તાન છે. એટલે જગ-
તની સુલેહ રાખવા ક્રિસ્ટન ખુશી છે પણ તે
કરતાં પણ ઇજિપ્ત અને દિફુસ્તાન તે વધારે
ખુશી છે. પરંતુ દિફુસ્તાનની સુલેહમાં કેવું
આઈ આવે છે તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.
અમેરિકાના એક્ઝીક્યુટીવ ક્રિસ્ટનની ફાદીન આદિ-
સને, બધાં સંસ્થાઓ અને દિફુસ્તાન પણ આ
સુલેહ ઉપર સહી કરે એવી નોટ આપી છે.
આના ઉપર દિફુ સહી કરે એનો એટલો
જ અર્થ કે દિફુ પોને લગત કશીને ક્રિસ્ટનથી

સ્વતંત્ર ન થઈ શકે, પણ ક્રિસ્ટન દિફુને કબજે
રાખવા લગાયક સાધનોનો ઉપયોગ કરે તે
આત્મરક્ષણમાં ગણાય ! આવી સ્થિતિમાં દિફુ
તેના પર સહી કરવાનો શો અર્થ છે ? જાપાને
પણ અમેરિકાના આ કહેણને આવકાર
આપ્યો છે. લીગ અને લોકોનોની સલાહની
જવાબદારીએને આનાથી વાંધો ન આવે
એવી ડીલે તે સંધિમાં સમીપ થવા ખુશી
છે. અને માને છે કે જે ૭ રાજ્યોને આ
સંધિમાં કહેણ મોકલ્યાં છે તે જો આમાં
સામેલ થાય તો આ સરતોથી વિમુક્ત બંધ
કરવાનું કામ વ્યવહાર થઈ શકશે. પણ જાપા-
નને પણ નીત ઉપર દાઢ છે.

* * *

તુર્કિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની સંધિ

અફઘાનિસ્તાનના વિચક્ષણ શાહ અમાનુ-
લાએ તુર્કિસ્તાન સાથે સંધિ કરી છે. અને
દરેક દેશ બીજા દેશ સર્વ પ્રકારે બને તેજા
વધારેમાં વધારે અનુમદથી નેહો. લગાયક આર-
ભોગાં ભેગાં રહેવા સંબંધી ઉત્તેજ નથી. લગઈ
કાલે અને વિગાનના વિષયોમાં નિષ્ણાન હોય
એવા માણસો અફઘાનિસ્તાન મોકલવાને તુર્ક-
આને માથે લીધું છે.

આ સંધિથી એશિયાનાં બે આમળ પડતાં
અને સુધરેલાં મુસલમાની રાજ્યો સંધિમાં આવે
છે. થૂરોપે સ્વાયંત્રી અને મર્ચંટી એશિયા-
વાસીઓનો એટલો અનાદર અને અપમાન કર્યું
છે કે એશિયાનાં રાજ્યોને ધીમે ધીમે ભેગાં
થવા વિના આપવાનું નથી. એમાં જ એમનું
અંત રહેલું છે.

દારૂની બદી

દારૂની બદીને સમજાવે અટકાવ કરી શકાય કે નહિ તેની તપાસ કરવા સરકારે એક કમિટી નીમી હતી. આ કમિટીએ (૧) દારૂ બંધ કરવાની અને બંધ કરવા માટે જે નવા નોકરો રાખવા પડે તેને લીધે કેટલો નવો ખર્ચ કરવો પડે, (૨) તે ખોટ પૂરી પાડ્યા આવકનાં ક્યાં નવાં સાધનો છે અને (૩) નવા કરવેરા કઈ રીતે લેવા તેનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી આપવાનો હતો. આ કમિટીની બહુ-મતિ આ ખોટ ૬ કરોડની ગણે છે અને નવી આવક ૪૦ કરોડથી વધારે ભેગવી શકાય તેમ ન હોવાથી સરકાર દારૂની બંધી કરવાને પોતાને અશક્ત જણાવે છે. ખરી રીતે આ વિચારસરણી જ ખોટી છે. દારૂ ખરાબ હોય તો તેને બંધ કરવો જ જોઈએ. વળી આ ગણતરીમાં એ પણ સમજવું જોઈતું હતું કે દારૂ બંધ થવાથી સામાન્ય ગુન્હાનું પ્રમાણ ઓછું થવાનું તથા દરેક માણસની કમાવાની શક્તિ વધવાની અને તેથી એકંદરે સરકારને નફો, પોલીસખાતાનું ખર્ચ ઓછું થવાનું અને ખીજી આવક એની મેળે વધવાની. પણ સરકાર પોતાનો આશાવાદ દારૂમાંથી જ ભેગવી શકે છે, દારૂની બંધીમાંથી નહિ. અને છતાં દારૂની બંધી એ જ પોતાનું ખોષ છે એમ તો કહ્યા કરે છે!

સરકારને તો ગમે જ એમ થોષ વિરુદ્ધ જ પગલાં ભર્યાં પડે છે! દારૂને તદ્દન બંધ કરવો છે છતાં દારૂ ચાલુ રાખવો પડે છે, દિંદને રતતંત્ર કરવું છે છતાં દિંદને લક આપી શકતા નથી, ખેડૂતને સુખી કરવા છે છતાં તેની પાસેથી વધારેકું મહેસુલ લેવું પડે છે! સરકાર બિચારી શું કરે?

પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનું અવસાન

આ માસમાં જુનાગઢ બહાઉદ્દીન કોલેજના પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનું ખેદકારક અવસાન નોંધવું પડે છે. સદ્ગત પ્રો. સેશ્યાના એક પ્રિયશિષ્ય હતા અને વણા સમયથી બહાઉદ્દીન કોલેજમાં જ નોકરી કરતા હતાં. સાહિત્યમાં અને સમાજના પ્રશ્નોમાં તેઓ સારો રસ લેતા તેમના મિત્ર પ્રોફેસર બળવંત-રાય દાકોરની સાથે તેમણે 'પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્રો' નું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું હતું જે પુસ્તકની દજા જોઈએ તેવી કદર થમ નથી એ શોકની વાત છે. તે સિવાય તેમણે દિંદી રાજબંધારણ ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે. સદ્ગત માસિકોમાં પણ જુદા જુદા વિષયો ઉપર લેખો લખના અને તેમના લેખો 'પ્રશ્ન'માં પણ આવેલા વાચકોએ જોયા હશે-પ્રો. દાકોરના દિંદના રાજ્યપતંત્ર ઉપરના પુસ્તકની લેખમાત્રા તેમણે હમણાં જ પૂરી કરી.

સદ્ગતે તેમનાં પ્રેમાળ અંતઃકરણથી વિદ્યાર્થીઓનો તેમજ મોટા મિત્ર મેડળનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. કોઈને પણ મળતાં તેઓ લલમનસાથ સરસતા સૌજન્યની છાપ સચોટ પાડતા. દરેક પક્ષના ગુણની કદર કરવા દમેરાં ઉત્તમ રહેતા. રોટમાં પણ તેમની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. એમના અવસાનથી ગુજરાતે એક ખરેખરા સર્જન ગુમાવ્યા છે.

સદ્ગત પ્રો. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના તેઓ ભત્રીજા થાય. તેઓ પોતાની પાછળ પત્ની અને પુત્રીઓની પ્રજા મૂકી ગયા છે. તેમનો એકનો એક પુત્ર એ-એક વરસ ઉપર મરણ પામ્યો હતો તેમના કુટુંબને અમે આ દુઃખમાં દિલસોજી દર્શાવીએ છીએ. ધ્વિર તેમને પરમ શાન્તિ આપો.

શ્રીયુત કાન્તિલાલ નરોત્તમદાસ કાપડિયા

આ ઉદાર સાહિત્યપ્રેમી યુવાન માત્ર ૨૨ વરસની વયે દેવગોષ્ઠ થયા તે ઘણો ખેદકારક બનાવ છે. સદ્ગત આક્ષર નહોતા, આક્ષર હોવાનો એમનો દાવો પણ નહોતો, પણ સાહિત્યને દરિદ્રાવરયામાંથી ઉદ્ધારવાની તેમને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તેઓ એક શ્રીમન્ત કુટુંબના એકના એક પુત્ર હતા. આટલી નાની વયમાં પણ તેમણે સાહિત્યને માટે ઘણું કર્યું હતું. તેમણે 'યુગધર્મ' ને મદદ આપી હતી, 'કૌમુદી' ને પણ મદદ આપવા

તેયાર થયા હતા અને છેવટે 'સુવર્ણમાસા' ને તેમણે થોડા માસમાં ઊંચી કક્ષાએ આણી મૂક્યું હતું. તેઓને ઈશ્વરે વધારે રહેવા દીધા હોત તો તેઓ સાહિત્યમાં ઘણું કરી શકન, પણ તેમની અનેક આશાઓ તેમના જીવન સાથે કસણ રીતે છેદાઈ ગઈ.

સદ્ગતનાં માતૃપિતાને અને તેમના કુટુંબને આગે આ દુઃખમાં દિલાસો આપીએ છીએ. સદ્ગતના આત્માને પરમ શાન્તિ મળે એમ આગે પ્રભુ પાસે માગીએ છીએ.

* * *

અમદાવાદ યુગરાત સાહિત્ય સભાની તા. ૧૪-૪-૨૮ ની સભામાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ કરવામાં આવ્યો છે:-

(૧) ૧૯૨૮ ની સાક્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકોમાંથી, જે નાટક સાહિત્ય સભાની ત્રીમા-યેલી કમિટી સર્વોત્તમ દર્શાવશે તેના લેખકને સાહિત્ય સભા તરફથી રૂ. ૫૦) પચાસ હનામ આપવામાં આવશે.

(૨) તે જ પ્રમાણે આપણા આઝાદીક પ્રજો ઉપર મારી ગયેલી કરી શકે તેવા ને ઉચ્ચ વિનોદ ને કટાક્ષતાળા છ નિબંધો માટે પણ રૂ. ૫૦) પચાસનું હનામ સાહિત્ય સભા તરફથી તેના લેખકને મળશે.

(૩) વર્ષ દરમિયાન જે સ્ત્રી લેખકને રચેલો ગરબો સર્વોત્તમ દર્શશે તેને પણ રૂ. ૨૦) વીસનું હનામ સાહિત્ય સભા તરફથી આપવામાં આવશે.

(૪) દરિદ્રાઈમાં ઉતરનાર લેખકે સાહિત્ય સભાની બાજુ માટે જે પત્રમાં પોતાનો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તેવી એક નકલ નીચેના સરનામે મોકલવા વ્યવસ્થા કરવી.

ત્રિદે. મુવલ્લાર્થ આનંદશંકર મુવ
આકાશોદના કુતાની પોળ. અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

આપાડ : ૧૯૮૪

અંક ૨

લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય*

અથવા

સંયોગે વિયોગ

નાટિકા મધ્યયુગની

[આ નાટિકાનું વસ્તુ જુદે જુદે રૂપે ધણી લોકવાર્તાઓમાં મળી આવે છે. પણ કલાકારનું શિલ્પ તેને કહેવાની રીતિમાં છે. પ્રો. ડાકોરે આપણા સાહિત્યમાં અનેક નવા પ્રયોગો કર્યા છે. આ નાટિકાપ્રયોગ પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી નવા પ્રયોગ છે અને તે આપણા સાહિત્યની એક નવી દિશા બાંધશે એમાં શંકા નથી.—ત્રી]

અથ મંગલમ્

અલ : રંગભૂમિ. સમય : નાટિકાભિનયનો આરંભ. સુખ્ય પાત્રો : ઇંગ્લીશમાં, ઇંડીશમાં.

[અંદરથી એક બે ને નણ રોકોરા થતાં આગવી પડદાએક વચ્ચેથી ડાબાજમણી ખસેડતા ઇંગ્લીશમાં અને ઇંડીશમાં બે કિરોરિયુગલ પાછે પગે હકી જઈ તથા વચ્ચે કુલોની તાસકની પાછળ બેંગ્લદેશરે દીવીઓ હમઝમે છે એવી ગોળ ગ્રીપાઇની બે જાનુએ લખા રહે છે. બનેનો પોપાક પ્રધાર હોવા છે.]

પંસી૦ } (કુલોની એક એક અંજલિ ઓતાઓ તરફ છિરારી દાય જોડીને) ઓ નમોનમઃ, નમો
સી૦ } સુરુબો, નમોસ્તુ આઘનાટગાયાર્યેઓ મુનિભારતેઓ, નમોનમઃ ઓનૃષ્ણદાવસ્થિતેઓ :

શ્રી નારાયણેભ્યઃ

પંસી૦

છે લગ્નમૂલ સંસાર,

છે લગ્નસાર સંસારઃ

* આ નાટિકા કે તેનો કોઈ ભાગ બજાવતા પહેલાં કર્તાની લેખી પરવાનગી મેળવવી.

હેંસી૦

કે લમજાળ સંસાર,
વા લમજાળ સંસાર.

બંસી૦ તો આ અમારા એકથઃ અનન્તચાખી દરથને લમ કહિયે, સંસાર કહિયે, સુખદુઃખ કહિયે, ઇતિહાસ કહિયે, પુરાણ કહિયે,

હેંસી૦ શુકસારિકા કહિયે, વિધાતાનાં વિધાન કહિયે, ભાગ્યનો ખેલ કહિયે, વિચિત્ર ધટના કહિયે, તાજુત કિસ્સો કહિયે,

બંસી૦ અદ્ભુત અનુભવ કહિયે, વા ધર્મે જય કહિયે,—સાર અને અર્થ ખેંચિયે તે પ્રમાણે નામ. અને અર્થ વિશે તો જાણિયે છિયે જ ને,

હેંસી૦ કે કપાળે કપાળે જુદી મતિ, ભાષ બંસી, જુદી મતિ.

પ્રેક્ષક (શ્રોતાઓમાંથી તખ્તા ઉપર ચઢી આવીને) તે, સૂત્રધારયુગલ, આપને નમસ્કાર- પૂર્વકે પ્રશ્ન પૂછીશ કે આ જેતનું નામ આપ પોતે શું અમને નહીં કહેા ?

બંસી૦ (બં. હં. એક બીજાને 'તું બોલ !' 'તું !' એમ પ્રસારથી ચઢાવે છે તે પછી) જી, વિશ્વસૂત્રધાર બ્રહ્માજીએ સૌને પોતપોતાની ભુદિ આપીને સંજોડ્યા છે, એટલે આ બોલ્યાં રૂપ સૂત્રધારજાતકો આવાવ્યાવા સરાવના જન્માર્થ દેવાનું. આપણ, હં ભાઈ હેંસી,

બંસી૦ } કરે ખરા વાર ? નાખ્યાઆ જ કરે !
હેંસી૦ }

હેંસી૦ સ મ જયા મે દ ર આ ત !

બંસી૦ છતાં અમ બાલકોનો દોષ વસે અને અમારા પછી આવનાર અમારાં શીખાઈ નટનરીમાંથી કોમ બૂલચૂક કરી બેસે, તો શ્રીને માશી મળવા કાળે,

બંસી૦] હે કલાબોગી બલ્લા ભગવાન, ક્યો અમે બે આખી નટચમૂ વતી ત્દમને પુલો
હેંસી૦] ચઢાવિયે છિયે, અને સાધંગ દંડવત નમસ્કાર પણ કરી લખ્યે છિયે. ક્ષમા કરજો, દયા ગ્રામળો, ઉદાર દલો, ભગવાન !

[બં. હં. પોતપોતાની જગાએ વિધિપૂર્વક સાધંગ નમસ્કાર કરે છે, એટલે પ્રેક્ષક અને પદાત્મી બેચા બેચા બેચા છીને શ્રોતાઓમાં બળી જાય છે.]

પ્રવેશ ૧લો : વધામણી અને દસ્તાવેજ

ગ્રંથ : કેસરીસિદ્ધહ ઠાકોરનું ગામ. સમય : ચિત્ર વદ પાવો બીજ, મધ્યાહ્નોત્તર.

મુખ્ય પાત્રો : નીમચંદ, બારોટ, કેસરીસિદ્ધહ ઠાકોર.

[ગામના જાનનામાં પરગામથી આવતો બારોટ દુકાનેની બે દારોને ભેટો ભેટો કોને પૂં બેચા ચિતારમાં જણાય છે. ત્યાં વચ્ચેની બરા મોટી દુકાનેથી—]

નીમ૦ પધારો પધારો બારોટ ! (બેસથી ગાદીને ઝાપટતો) આ છોટું દાટ જ પાવન કરો ને બાપુ ! (બારોટ ગાદીએ બેસી એ જુદા નર્દ જુવે છે ત્યાં) આ ગામમાં આપનાં પત્રમાં ખેલેલી વારકાં જ યિયાં દીસે છે. પજુ. બાપુ, દિયો આપનો દોકો, તાલો કરી મગાવું.

(હાથમાંથી ટુકડો લઈને પડદા તરફ જોઈને) ખીમિયા, એ ખીમિયા, ખેમિયા એ ! મ્હારો દીકરો ખોરડાને કિયે ખૂલે ભરાણો... (પડદા પાછળ જોઈ) જો એલા ખીમા, બાપુ પધાર્યો છ તે રૂપાનો કળશો ભરીને લઈ આવ. પવાળું ભૂલતો મા, હો કે ! (પડદા પાછળ જંધને ખૂલેથી લોટો લઈને નીચે ચૂકે છે.) લે, આ બાપુનો હોડો, તાલ્લે કરી લાવ. (ટુકડો આપી પીકદાની લે છે. લોટો પીકદાની લઈ બારોટ પાસે આવતો) લિયો બારોટ, લિયો હું ધાર કરું, લાંબો પંચ આવ્યા લાગે છે, તે તાગ્ન ચાવ. (બારોટ પીકદાનીમાં હાથમાં ઘોઈ, જમણો હાથ મોંએ લગાડી તેમાં લોટાની ધાર ઝીલી પાણી પી લે છે, એટલે સોપારી કાતરતો) બાપુ, બારોટનાં પગલાં તો કાંઈ મોટાં શુભ નમતે જ હોય, બાપલા.

બારોટ (સોપારીનો બૂકો મોંમાં નાખતો) શેઠ, બાપુ મદારસિંહજી બે અઢી વર્ષ ઉપર દેવ થયા, તેમની ડેલીએ શુભ સમાચાર દેવા દડમજલ આવ્યો છું. આ છેલ્લું ગામ કેવું કહેવાય તેને પાદરે જ ઘોડાને વસંતની દ્વેર લાગી ગઈ, એટલે અંતે એ શુકન પણ એન, છ જેવું એકે નહીં, તે મ્હારા ઘોડાને ઘોડીના માલેકને સોંપતો આવ્યો છું. ઘોડી છે પણ સગત, ફૂણી રેશમ જેવી. પણ ગામ બાહ્ય-થિયું તે બીજું ચ્હડવા જોય ઘોડું જ ન મળે.

લક્ષા, કેસરીસિંહજી ડેલીએ જ દરો ના, કે ભીમસિંહજીને ગામ પધાર્યો છે ? એમની ડેલી ક્યાં આવી શેઠ ?

નીમઠ (ખૂલેથી તાલ્લે કરેલો ટુકડો લઈ આવી આપતો) લ્યો બાપુ, અમારા ન્દાનકડા ગામ લગી આપ જેવાનું પધારવું મોટા વરાઅવસરે જ હોય ને ? પણ, બાપુ, જરા તકિયે નીરાંતે ખેસો તો ખરા. દમથાં કંઠુઓડુંગો આપશે. અમે સૌ અહીં મદારસંઘજી અને એમના વડીલ જોરાવરસંઘજીનો દીધલ રોટલો જ આજ, ત્રણ પેટીથી ખાઈયે છે. (સોપારી એળચી આપતો) એલા ખીમિયા, સોમચંદને પૂછ, કંઠુજાને કેટલી વાર ?

બારોટ ના શેઠ, આંદી કે ડેલીએ કુસુમ્બો મ્હને ન ખપે. પાણી મેંત્રે સાત વર્ષ વલાં ગયાં છે, ને અખાત્રીજનાં લગન લીધાં છે, તે હું તો ડેલીએ જ જમરા.

નીમઠ લ્યો બારોટ, એ વધાઈ ઉપર આ સાકર, ના ત્હમને મ્હારા સમ ! આ રાંક વાણિયાના સમ ! (સાકરના ગાંગડા બારોટના મોંમાં મુકી આપે છે. ખેલો સાકર અને ખેલો બદામ બારોટના ખેસને છેડે ખાંધી આપે છે.) લગન તો કેસરીસંઘ બાપુનાં ને ? હાથ ! લઈ કરજો ભગવાન ! દવે આ ધવડિયાનો છવ હેડો બેડો. હું તો ટાંપી જ રહ્યો તો, જે પારણામાંથી સગપણ કરેલાં ને બાપુ દીપસંઘજી કેમ વરસ ઉપર વરસ વ્હેતાં જ મેલતા દરો...

(બારોટને જાકવાની અધીરાઈ જોઈ) લ્યો બારોટ, હું જ આપ મેંગો આનું ડેલીએ. ખીમિયા, સોમચંદને કદી દે કંઠુઓ નથી નેતો, પણ જદાર હાટે આવીને હાટ સાચવે. અમે હાથ્યા ડેલીએ કેસરી બાપુને વધાઈ દેવા. ને ખેમિયા એ ! તું મ પાંસેવાંસે ઘોડયો આવ, હો કે, કાંઈ કામકાજ પડે.

[બારોટ લે છે. નીંબ અવસાદ્યેથી એક ચોપરો બગલમાં મારતો તેની જોડે યાય છે. કેક સાંભરતાં પાછો ફરી મજસ લીધાથી અંદરથી કેક ન્હાની ચીજ સાચવીને ખીસામાં રોસ્વી દે છે, અને તેના ઉપર એક બાંધતો બાંધતો બારોટની જોડે યઇ બધ છે. બગર વડાવી ગામનાં ખોરડાં મુકી બને ઓતરાદી આવેલી ન્હાની ધાર ચઢે છે. ધારને જે છેડે બે છતાં છતાં દરબારગઢ છે, એ પ્રમાણમાં ન્હાના હોવાથી ડેલીઓ કહેવાય છે. હાથો હુકે ચણેલી ડેલી કેસરીસિંહજીની છે; બીજી એના પિત્રાઈ "કાકા સાહેબની" ની છે. બને પહુ! પહુ! બોલી રહી હોય ને એવી હાલદવાય છે.

પોતાની ડેલીના દરવાજા બહાર કેસરીસિંહજી બે સિકારી સાથે નાતમાં છે, ત્યાં રોક અને બારોટને આવતા નેહ સિકારીઓ રમ લે છે. અને—]

કેસરીં (મોટેથી) આવો, આવો રોક. કેં બીતાવળે પગે આવો છો ને ? અને આ હરિ બારોટ ક્યાંના આવી ચઢયા ? આવો આવો બારોટ. (બંને સાથે હાથ મેળવે છે. નીંબ પગે લાગતો હોય એમ નમી લઇને પછી હાથ મેળવે છે.)

નીંમંબ ઘણી ખમા, બાપુ, ભગવાનની આપના ઉપર કિરપા છે. બારોટ, દિયો વધાઇ ! બારોટ (પાઘમાંથી લગ્નપત્રિકા કહાડી લલકારતો)

કવિત

લલો લલો સૂર્યબંસી	કેસરી કેસરી રાખો,
મદારતો મિત્ર દીપ	આશીર્વાદ કહાવે છે:
જેખને જે સામસામા	કોણ એકમેક દીધા,
મદારના પાટવીને	દીપ ચાલ લાવે છે:
મદાર તો સિધામ્યા ને	દીપનાં ય અંગેઅંગ,
દાંત આંખ કાન કેસ	કાળ વિકળાવે છે:
વળી મિત્ર બેગો યાવા	દીપ હવે ઝંજો રોજ,
કોણ પાળવાનું તેથી	મદારત સુનાવે છે.

—બાપુ કેસરીસિંહજી, મજ રોક બારોટનાં આપને વધામણાં. ચાર દી ઉપર બાપુ દીપસિંહજી એકએક માંદા યઇ ગયા, એટલે મુવાલુ યતાં તુરત જોયી મદારાજ તેડાવીને નક્કી કર્યું, અને આજ પદો કાટતાંમાં જ આપને હથોડાથ પ્લેગ્યાયા એમલો મોકલેલ દયો આ લગ્નપત્રિકા. એમાં લગન અખાત્રીજનાં લીધાં છે, અને હાથોવાળો એન ગોરજધટિકાનો લખ્યો છે.

કેસરીં (મનની મુઝવણ દાખી રાખીને વિવેકથી) પધારો પધારો બારોટ ડેલીમાં.

(અંદર જતાં જતાં) બારોટ, આપના વેણમાં મણા હોય નહીં, દરબાર સાહેબ દીપસિંહજી તો અમરે વલીલ જ. એમનો પડમો બોલ મદારસિંહજીના છોડુને માથે ચડાવે જ છૂટકો. બેસો, બેસો નીમચંદ રોક, બાકા ત્દમે જ હરિ આવ્યા !

નીંમંબ ખમા બાપુ, મદારે આવવું જ જોયે ના: ને, બાપુ, કાકાસાહેબને વધાઇ પૂગાડવી, તે—

બારોટ કેસરીસિંહજી, અખાત્રીજને દવે ક્યાં વાર છે, એટલે દીપસિંહજી બાપુની આગ છે મદારે જ કાકાસાહેબને વધાઇ દેવી, વળી ત્યાં ય ન રોકાનાં બીમસિંહજીને

ગામ જવું, અને અમારાં મોટાં કુંવરીયા તેજ્યા સાહેબને લઇને કાલ સહવારે જ પાછા વળવું. તો બાપુ (ભોભો થતો) મહેન—

નીમં એમ તે કાંઈ હોય, બારોટ ? (વંડારણ કહેલા દૂધના કોટારા લાવે છે તે બોધ) હો આ જરા ચાલવું કરો ત્યાં નારતો પણ આવે છે. અને બાપુ ! (કેં ને જરા આવે લઇને કાનમાં) બારોટ રોકાય એમ છે નહીં તો એમને વધાઇના સરપાય માટે કાંઈક અજબરી દેવું જો 'યે. માળા કે બીજો દાગીનો છે હાઝર ? (કેં બોલે તે પહેલાં) ન હોય, તો ય ચિન્તા નહીં: ભગવાને મહેન સુઝાડ્યું તે હું આ દારે લેતો આવ્યો. (નંગવાળા વીંટી દેખાડે છે.)

કેસરીં કેટલાની હશે ? નંગ તો મઝાનું ઝગઝગે છે.

નીમં (ચાળાશેઠની હશે તેને વિશે) તો ! આવે રૂડે અવસરે અને આવા બારોટને નમળું દેવાય ? લાજ જ બધ ને ! કીમત તો ચોપડે જ હોય તે ખરી: સવા સો'કની હશે. નંગ આપણી વાહવા કરાવે એવું છે એટલે બસ.

કેસરીં (બારોટ શકુનનું પાછું ન ડેલાય એટલા પૂરતો જ નાસ્તામાંથી પેંડોનો એક કટકો મોંમાં નાખી દૂધ પી લઇ બોલો થાય છે ત્યાં ખવાસને) એલા, આમની દારે કાકાસાહેબની ડેલીએ જ્યા હેમુલાને મોકલ, ઝટ ! અને બે ઘોડાં સામ્રાં કરીને ત્યાં મોકલાવ, બે ય લાઇને ત્યાંથી મામાને ગામ જવું છે.

(બારોટને) બારોટ, રોકાણા હત તો હંડે પહેરે, તમારા ઉપર સરસ્વતીની મહેર છે તે કાંઈ રાસો કે મહાભારતનો પ્રસંગ સાંભળવાનો લાલ ખાટત. ગામશેઠે હાંસેહાંસે આવત. પણ બાપુ દીપસિંહજીની તાકીદ છે એટલે લાચાર. (ડેલીમાં ખીં ને પેસતો બોધ) ખીમુ, જન તું પણ બારોટ દારે. (બારોટનો હાથ ઝાઝીને આગળાએ પહેરાવતો) અ—ને અલિયો બારોટ, બીલા બીલા જ આવ્યા શું ને નવ છે શું, તે ત્હમરે લાયકનો દરબાર લરીને શિરપાવનું તો ક્યાંથી અને, એટલે ટુલ નહીં ને ટુલની પાંખડી આટલી સ્વીકારો.

બારોટ (ખુશખુશ થઇને) જિયો, બાપુ કેસરીસિંહજી જિયો: મોરનાં ઇંડાં બાપલા ! (નંગ તર્ફ મીડી નમ્મર નાખતો) વરકન્યા વણું ઊવો ! શુભ લવનુ મદારા રાજ ! હો આપ બેસો દવે મદારા સૂર્યવંશી કાન્નિય !

(દરવાજે વળાવીને કેં અને નીં પાછા આવે છે, ત્યાં—)

કેસરીં નીમચંદ શેઠ, માથે વરીત તપતા હોય અને લમ થાય, તેવાને જ મઝા. આ તો દુનિયા બણે વરરાગ્ન કેવા દીપી બીડે છે, કેવા ભાગ્યના પૂરા કે હુગતેહુગતી બોડ મળા છે, અને વરરાગ્નના પેટમાં તો કાંઈ ને કાંઈ કાળ હોય ! અહોહો, દુનિયાદારીની ગુંચગુંચામણી શા અટપટી !

નીમં ખમા બાપુ, આપ બધી વાતે ચકોર—મોટું રાજ ચકવો એવા, એટલે આપને ક્યાંયે સલાહ દેવી હોય નહીં. લગન વરદુનાં વરદ લીધાં નહીં; અને દવે લીધાં તે છેક આખર મોસમે લીધાં. બે મહિના આગળથી તો કહેવુંતું ! આ તો શું ? આમ પંદર દી બે પૂરા નથી રતા.

કેસરી ગરાસિયાભાઈનું સદા ય એવું. પણ એ તો જે લીધાં તે લીધાં. હવે મ્હોંચી કેમ વળતું તેના જે વિચાર કરો. કેટલેક ખર્ચ કરવો પડે, કહો જોઈ ?

નીમ જુવો ને બાપુ, આપણી ડેલીનાં ત્રણ પેલીનાં તમામ ટાણાં ટૂણાં મ્હારે ચોપડે છે, ને સાચો વાણિયો હોય તેને ચોપડામાં હોય તે બધું ય હોય જીભને ટેરવે, આંગળિયુંને વેઢે. આખર પ્રમાણે ખરચ કરવો પડે, ને બામણખારાટભાટમાગણ સૌને તેના હક્કનું દીધું જો'યે. આ ડેલીએ પાટવીના લગનમાં ધામધૂમ પણ જો'યે. વળી ફરતા મુલકના ભાઈભાયાતુંના બ્હેવાર. સટાણાં ક્યાં વારે ઘડિએ આવે છે ?

કેસરી એટલે જુમલે આંકડો પાડો જોઈ ? બાપુ પાછળ દા'ડો કયોં તેમાં બારે મહિના મળીને અદારેક હજાર થયા દશે.

નીમ આપના લગનમાં એટલા બધા તો નહોં, બાપુ, લગન તો આદરશ દીની રમત; વળી આપણાં ઘોડાં અને રથને આખો મુલક વખાણે, દાણાદૂણીની આપણા કોઠારે વાત જ શી, પણ તો ય બારતેર હજાર તો નાખી દેતાં થાય, ને એકએ હજાર હાથ ઉપર રાખવા સારા, કુલીન ધરને તળિયું જણાઈ જાય એના જેવી બેધનજત એકે નહોં. એટલે, ભગવાન આપનું ભકું કરો બાપુ; પંદર હજારથી ઓછે નહોં રડે. વધશે તે તુરત પાછા ક્યાં નથી દેવાતા ? એમાંથી છે કેટલા બાપુ ?

કેસરી ધરમાં ? આ ડેલીમાંનું કાંધ યે ક્યાં ત્હમને અજણ્યું છે ? પંદર હજાર તમારે જોડવા પડશે.

નીમ મોમચંદને રાતે જ મોકલીને શહેરના શાહુકાર પાસેથી આણિયે ત્યારે. તેની તો આપના પ્રતાપે ચિન્તા નય. પણ, બાપુ, બ્યાજ આકરું ભરવું પડશે, તે કોઈ આવકમાંથી દીવાળી દીવાળીએ સુકવાય એમ છે ?

કેસરી આ ગરાસમાંથી તમારું ક્યાં કાંધ યે અજણ્યું છે ? ચોપડે તે બધુંય મોંએ એમ કહો છો, તો ય ભૂલી ગયા હો તો જુવો મ્હારે ભેતા આવ્યાં છો તે ચોપડો. પણ હું જ સંભારી આપું. અદાએ ત્હમારા દાદાને એક પછી એક ચાર વાડી લખી દીધી, એક એકથી તોફા, તે દીધી ખાતું ચાલે છે. બાપુ શોખીન અને હાથના ઉદાર તે એમણે ત્હમારા બાપને ને ત્હમને બીજી ત્રણ વાડી અને ચાર ખેતર, વચ્ચે જિલા હાથે તો કોઈ દિશામાં શેઠો ન લાગિયેં એવાં, એક ઉપર એક લખી દીધાં. ઉપર આવ્યો બાપુનો દા'ડો. તે પેટે મેં જ ત્હમને ધરાણે દીધાં, એક વાડી અને બે ખેતર. ચાલતી બેપજમાંથી વેતરી વેતરીને એ ખર્ચનો કેટલો ભાગ મેં કેમ જોગવ્યો, મ્હારું મન જાણે છે ! વળી વેઢિયા પકડવાનો અમારો વહીવટ જ નહોં, તે જોતા નથી આ ડેલી જ કેવી હાલદવાલ ઘઈ ગઈ છે ! પંદર હજારનાં રાણીજી પધારશે, પછી એ કેટલા દીમાં રાણીજીનાં ચરણકમલમાં લાંબી ઘઘને દંડવત પ્રણામ કરશે, ભલા ?

નીમ ભગવાન ભકું કરે, બાપુ, એવાં અપહકનિયાં વેણુ આપને ન જાજે. આદરશ ખેતર ને ચાર વાડી, ભોં હજી આપની છે ને, બાપલા !

કેસરી તે ?

નીમ બે ખેતર ને એક જ વાડી લખી દેશો તો આપને જાણશે ય નહોં અને ભગવાન એક મોસમ ત્રુક્યો એટલે જોઇ લ્યો દશ હજારનો ઢગલો ! રાણીજીને પગલે હું તો

આપને સુખચમન અને દેલીની જાહેજલાલી ભાણું હું. ભગવાન આપનું ભણું કરો, મહારા અનન્યતા !

કેસરી૦ નીમચંદ શેઠ, બાપુની ત્રણ વાળતાં મેં પાણી મુક્યું છે તે ત્હમને નહીં ખબર હોય ? નીમ૦ શું બાપુ ?

કેસરી૦ એક તમ્બુ ભોં પણ આ હાથે હવે કાઢને લખી દેવી નથી. તલવાર ખાઢને કે શિકારમાં બંદૂક છટકે ને મોત આવે તે રૂંડું, પણ જમીન પરાણે મુકવાની તો હદ આવી રહી. હવે કેસરીસિંહ એવી સહી આપે તો ભણવું કે કેસરી મહાર-સિંહજીના પેટનો જ નહીં !

નીમ૦ અધધધ મહારા આપલિયા, મહારા અનન્યતા !
(જુદી જ લાગણીથી) જિયો કેસરીસિંહજી જિયો ! જિયો સતજુગનો ખતરી જિયો ! જિયો મહારા શરા સાવજ ! ભલે મહારા બાપ ! ભોં ન લખી દો તો નહીં જ વાત, પણ દસ્તાવેજમાં સહીસિંહો તો કરવાં પડે મહારા રાજ !

કેસરી૦ કેવો દસ્તાવેજ ?

નીમ૦ એમાં વાદી નહીં, ખેતર નહીં, ભોં નહીં, ખોરડું નહીં, કાઈ જાતની એકે ભાતની ચાવર જંગમનું એમાં નામ નહીં ! એમાં, ભગવાન ત્હમારું ભણું કરે, ટેકની, ખતરવટની, સતજુગની જ શાખ આવે.

કેસરી૦ (સમજ પડતી નથી એટલે) શેઠ, સીધું ભણજો, સીધું ને પાધરું, ને ચોગરદમ ખુદ્દું, સમજ્યા કે !

નીમ૦ ભગવાન ! ભગવાન ! મહારી ત્રણ પેઢીના કંસમ, બાપુ ! દસ્તાવેજ સાવ સાચો ને રોકડો જ, સો એ સો ચણોડી ચોખ્ખો ! આપની પાસે લખનજીખન ફગવીતે હું ગરીબ વાણિયો માર્યો ન જાઉં, મહારા અનન્યતા !

કેસરી૦ તમ્બુ પણ કાઈ રીતનું ગીરવી દેવાની વાત જ નહીં, એવો દસ્તાવેજ લખી દેવામાં કાઈ પાંતીનો વાંધો નથી : ભલે ને અંદર ખીજું ચાલે તે હોય.

નીમ૦ તો ય બાપુ, વાણિયાની જાત ખીજી. આપની તલવારના સોગન ખાસો, મહારા સત્તાજ ?

કેસરી૦ તલવારનાં સોગન્દ, મહારી સાત પેઢીના કંસમ, હું દસ્તાવેજની ચરતથી પાછો પગ ખેંચું તો આખી ક્ષત્રિવટ ફૂલ ! ત્હમે ત્હમારો મોલ પાળશો, નીમચંદ શેઠ, તો ત્હમારા મુઝે એવા લખાણ પર હું સહીસિંહો કરી દઈશ.

નીમ૦ ભગવાન ત્હમારું ભણું કરો ! ચોથે દિવસે તો આપને પૂરેપૂરી રકમ જો'યે, અને જીભની શાખે જ મેળવવી રહી એટલે સોમચંદથી નહીં નીપજે, મહારે જાતે જનું પડશે, આજ રાતે જ. પણ, બાપુ, મનમાં જરાયે ખટક રહેવા દેશો નહીં, મહારા બાપસા. હું તો ગરીબ વાણિયો, પણ વડેરાઓએ દેલીની ભગતી ખરે પહે પચાસ વરસ કરી છે, અને આ નીમિષે ય તે એના ગંગ પ્રમાણે કુળવાન શાખવાન વાણિયો છે. પંદરથી વીસ લગ્નની રોકડ ને શાહજોગ ચિટ્ટીડ મહારા બાપુના પગમાં ચોથે દીએ જ લાગર કરીય. ભગવાન ત્હમારું ભણું કરો, બાપુ !

[પડતો પડે જ.]

પ્રવેશ ૨ જો : દસ્તાવેજમાંથી છૂટકારાનો માર્ગ

સ્થળ: કેસરીસિંહજીની મેડી. સમય: દસેરા પછી ત્રીજો ચોથો દિવસ.

પાત્રો : કેસરીસિંહ, કેસરબા : લીમસિંહ, તેજબા.

લીમં કેસુભા, લગનથી જુવાન યુવતી તાજગી પામે, ખીલે...તે ત્હમને જેને તો જોતાં જ અમારાં કાળજાં વીંધાઇ જાય છે. પાંચ મહિનામાં તો જાણે ત્હમે જે ૫ દશવીસ વર્ષ ધરડાં થઇ ગયાં લાગે છે!

કેસરીં ભાઇ, પાછી એ જ વાત ?

તેજબા ખમા, ઠાકોર. પણ મ્હારી કેસરને મા ગણો તે યહુ, માજણી ગણો તે યહુ, અને અમારાથી-સાચું જ કહું છું, કેસુભા, -ત્હમારા બેના દયામણા દેદાર દેખ્યા જતા નથી. આ મ્હારી સ્મૃતિયાળ ઉધમાતિયણ કેસરબા ! એને ઘેંઘાંના શોખ, એને પટાખાજના કોડ, એ શિકારે ચડે, એ ખેડખાતર પણ હાથે કરી જાણે, જાણે બાધમાણસ જ નહીં. એ કડિયાકામ મુયારકામ હુદારકામ કંસારાકામ જાણે. ધૂણી રજપૂતાણીના વેશમાં એ તો મ્હારો ટેડો રજપૂત, પૂરો કસબી અને મનમોહ ! મરદાની એકે વાત એને ન આવડે એમ નહીં. બાપુએ ગેળની આપી પણ જુગતેજુગતી જોડ. કેસરબા લાખ જોખનવન્તીમાં એક પદમણી, તો કેસરીસિંહજી લાખ જુવાનેમાં એક બાવનવીર, જત્રીશે લક્ષણો સમ્પૂર્ણ, ચોસડે કલામાં ઉસ્તાદ : અને એવાં બેની અસાધારણ જોડ આ ડેલીએ બેળા થતામાં તો —હાય રે મા ! દે' જાણે સો ય કોપ જીતયો, પ્રજુ જાણે કેંઇ સંડ જશણીએ એમનાં લોહી જ ચૂસી લીધાં ! (આંસુ સારે છે.)

કેસરબા (તેજબાને ખભે હાથ દેતી નીચી નજરે) મોટાંબા, ઠકરાણું તો ઠાકોરની બાપા; જે દશા રાખતી તે જ રાણીની.

લીમં કેસુભા, આ મામલા વાંસે શો બેદ છે તે ત્હમને ન પૂણું તો પૂણું કેને બસા ? નથી ફેઇ ને નથી કુવા. ત્હમારા અંતરના પૂરેપૂરા વિશ્વાસનું કોઈ જૂનું નીવડેલં માણસ પણ આ ડેલીમાં કે ત્હમારી આસપાસ કયાંય લાગતો નથી. ઓલ્યો વાણિયો નીમો કાં'ક જાણે છે. આ કેસરબા બધું ય જાણે છે. એનાથી ત્હમે જરાય અંતરપટ રાખ્યો નથી. પણ હું કે ત્હમારાં ભાબી નીમાને કે એમને પૂછિયે એવાં અમને રાજા માનો છે ? ત્હમે સતજુગિયા ક્ષત્રિય, તો અમે કળજુગના પણ રજપૂત ખરા, બાપુ !

કેસરબા ઠાકોર, વહીવ જેવા વહીવ અને ભાઇ જેવા ભાઇ લીમસિંહજી બાપુને અને મ્હારાં મોટાંબાને નહીં કહે, તો કહેશે કેને ? (તેજબા તેને ભેટી પડે છે, પછી એક હાથે તેને પોતાની સોડે દાખી રાખી—)

તેજબા કેસરીસિંહજી, સુવ્રતાનની દબૂરમાં પાછા નોકરી ઉપર જવાના દિવસ ભરાઇ ગયા છે તે જાણો છે. પણ આ ત્હમારાં જિંડાં દખનો ઉપાય જડે નહીં, ત્યાંલગી ઠાકોરે અહીં બેસા છે ને હું ચે ખસવાની નથી. જઇને બાપુ દીપસિંહજીને મ્હારે કહેવું પણ શું ! આ ત્હમારી જોડમાં અને આ અમારી જોડમાં હું આ રહેલી આંગળી

અને બીજી આંગળી જોટલો ય બેદ સમજતી નય. એ ય એક સાથે નહીં તરી શકિયે તો એક વાંસે બીજી જોડે ફળશે, કહી રહ્યા !

કેસરી (થોડી વાર ત્રણે સામે જોઇ રહે છે; પછી જાંડો નિઃશ્વાસ નાખતો) લાઇ, લાભી, ત્હમારાં જોવાં દેવને દુર્લભ હેત આંગળ દારી જાઉં છું. જેનો ઉપાય જ ન મળે. તે જાણીને શું કરશો લક્ષ ? પણ રાજદંડ, સ્ત્રીદંડ અને અન્તરના હેતની હક બેળી કરો છો, તો લલે જાણો. અમને બેધને ત્હમે ખચપણમાં નાગાંનવસ્ત્રાં લાખ્યાં જ છે, તો આજે અમારી નમાવરથા ફરીને નિદાજો. (વળી મોઢો નિઃશ્વાસ નાખતો) રાણી, દસ્તાવેજ આણો ને વંચાવો.

કેસરખા વિગત જણાવતા થાવ, ત્યાં આ આવી. (ગાય છે.)

કેસરી ભીમસિંહજી, અદા જોરાવરસિંહજીથી માંડીને આ ડેલીની અવદશા બેડી. અને બાપુની ઉદારતાએ ગરાસને કેટલો ઘોઠો વાગે છે તે ગણ્યું જ નહીં. એમનાં દાંડાના ખર્ચ માટે વળી વધુ વાડીખેતર વટાવવાં પડ્યાં. વાડીખેતર જમ તેમ તેમ દોર થોડાં અને આશ્રિત રજપૂતકુટુંબો પણ આજાં થતાં જ ગય. જાણુ અને જાનનંવર ગમે તેટલાં તેજસ્વી અને કસબી હોય, પણ પૂરતી ભોં જ નહીં એવી ડેલીએ તે કેટલા દી ટાંટિયા ઘસે. લગાઇ ધોંગાણું તો એટલાં આધાં વહાં ગયાં, કે તેમાં પડવા-જમ્યે તો અહીંનું છે તે પણ ધૂળ મળે. મંત્રણ કે કાળ જ ફર્યો છે, આ દેશકાળને હવે રાજપૂતાઇ ખપતી જ નથી. વળી ભોં ને નવા ખમના ધર્મયુદ્ધે કંમાવાના પ્રસંગ જ દેખાતા નથી, અને વરાઅવસર તો દાયકે-દાયકે આવવાના; નવું બ્હેણ છે નહીં અને જે હોય તેમાંથી યે ઉઘેચાતું જાય. અધૂરામાં પૂરું, આપણે ગરાસિયા. આપણી રીતભાત અને આપણું આખું મગજ, આપણી પ્રકૃતિનાં આડે અંગ એવાં, કે ધરાણે મુકિયે તે પાણું છોડવવાની શરત સીધી અને ચોખ હોય, તોપણ તે જાતે પાણતાં તેમ સામા ધણીને પળાવનાં આપણને આવડે જ નહીં. હિસાબકિતાજમાં આપણું ચિત્ત લાગે નહીં. વટાવ-વટન્ટરમાં આપણને સુઝે જ નહીં. વચ્ચે વચ્ચે મોસમું એવી તો પાકે છે કે ભોંની માટી જાણે સોતું ખતી જાય છે. પણ તે વાણિયાનું જ ધર ભરે છે. આપણે તો ચપટી દેખાતી હોય ત્યાં ય ખોખે ખોખે ખાવાની ઝોળી ભરિયે, બીજને લાભ લેતાં આપણને આવડે જ નહીં. સમો ફર્યો છે કે આપણી અક્કલ મારી ગઇ છે, ગમે તેમ ગણો, પરિણામ આવે છે એ જ કે એક કટકો વેચિયે ને બે હંજાર લેલા કરવા આપણે બે કટકો ધરાણે મુકિયે ઢિયે, પણ ધરાણે કહોતો ય, એ બે આપણા દાયથી ગયા, તે પાણ દાયમાં આવતા જ નથી. અને આપણાં ગામગરાસની દારે આપણાં જાણુ-થોડાં-દોર-ખમના, આપણી હાકમી અને મુરવત, આપણો દોર અને આપણું પાણી, બેવડી ઝપટે આપણને જાંડીને બીજે વણું જાય છે. અદાથી માંડી બાપુના દાંડાં લગીમાં ધરાણે મુકાણા તેમાંથી એકે કટકો પાછો મળ્યો જ નહીં, એ પચાસ વર્ષનો એકસરખો સામો દાળ બાળાને મેં પાણી મુક્યું કે આ ડેલીની છે તેમાંથી તસુ ય ભોં હું તો ઝોળી નહીં કરું. પાણી આણો આ લક્ષનો ખર્ચ. તે જોગવવાને જે દસ્તાવેજ લખી દીધો છે, તે—

તેજબા (વાંચે છે) “.....હું, ઠાકાર કેસરીસિંહજી, એ મહારા વડોરાઈની ડેલી તથા ગરાસ હાકમીનો સ્વાંગ ધણી, ઉપલી રકમ મહારા પોલીસ લગનના જરૂરી ખર્ચ માટે રોક ઉપાડું છું, તેના વ્યાજ લેખે ખેલી દીવાળીએ હું રૂ. ....રોક ભરીશ, અને તે પછી વ્યાજની એકે પાંચ નહીં ભરું. વળી ઉપર લખી મુદત જેમે દઈ શકું તેમે એકરકમે જ ભરી દેવા બંધાઉં છું, કટકે કટકે નહીં. પુનઃ આખી રકમ ભરી દેવાનો દી ઊગે નહીં, ત્યાંસગી હું અને મહારાં રાણીજી, વચ્ચે નાગી તર્લવાર રાખીને સૂતાં હઈએ, અમર અમારું સગપણ માળવણમાં બાંધખેનનું હોય, એ રીતનું સમ્પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રત રાત ને દી આઠે પહેર ખારે માસ અખંડ પાળીશું.”

[દસ્તાવેજ તેજબાના હાથમાંથી પકી નય છે. આંખમાં આંસુ માતાં નથી અને તેની ધાર દસ્તાવેજ ઉપર પડશે એમ લેખ કેસરબા તે ખેસવી લે છે. હીંમતે ઊભો થઈ જઈ આસીએ નય છે. કેં અને કેસરબા ધ્યાનરૂપે એવાં નીચી નજરે લેખ રહે છે. થોડી વારે—]

લીમં (પાછો આવીને ખેસતો) રાણી, આંસુ ખાળો, ક્ષત્રાણી બનો. આ બેનાં મહા-ભારત દખનો ભેદ આ લહે વાંચ્યો અને જાણ્યો.

તેજં કેસુભા, શું કરું! શો બુદ્ધિ! તે દી ખારાટ હારે અમારી વ્યાજળ કેમ આવ્યા નહીં? સહી દેતાં ખેલાં કેમ ન આવ્યા, અગર ઠાકારને કેમ તેડાવ્યા નહીં? પછી આંહીથી જન કહાડી તે ધડીથી તો ઠાકાર તમારી હારે હતા. વળી અતર-ધડી લગી કેમ ખોલ્યા જ નહીં? આવી બુદ્ધિ અને આવાં તપ! કેસુભા! કેસુભા!

કેસરબા (નીચી નજરે અને છેક ધીમે અવાજે) આપણે ગરાસિયા: મોટાંમાં, જરા ધીરાં! આપણુ ગરાસિયાને ચત્રાચ્ર જીજ્ઞા રહ્યાં હોય, ત્યાં એકખીજને માથું દેતાં આવડે. પૈસાટકા કે ગામગરાસની વાત સગા બાંધને ય કહેવાનો આપણે, ચાલ નહીં. સુઝે એવી માયામમતા કાં ન હોય, પણ એવીએવી અડખોપટીમાં એકમેકને પડખે ઊભવાનો આપણો દસ્તૂર નહીં. એ દુનિયાદારીના વહેવાર બ્રાહ્મણ-વાણિયા જાણે ને કેળવે. લીમંસિંહજી જાતે કે આપણા આપુ આવી ત્રાત રજ પણ બીજને કાને જવા દિયે ખરા, કે મનમાં રાખીને પોતાનું પોતે જ વેડી લિયે?

કેસરીં રજપૂત બિનશરતે કોઈનું લિયે નહીં, જે શરતે લિયે તે પાળે. રજપૂત બાઈ બાપાત હારે શરતું કરે પણ નહીં. વહેવારની રીતે બાંધબાપાતને કે રજપૂતને પણ મદદ દેવામાં રજપૂત વાણિયાવેડા ગણે છે અને હીણપ માને છે, એટલી બધી આપણી અક્ષલ મારી ગઈ છે, એટલે જ ગરાસિયા માત્રને પડખે કોંક કોંક વાણિયોબ્રાહ્મણ હોય છે ને! વહેવારની શરતું સમજે સ્વીકારે ને કેળવે, તો જ રજપૂત રજપૂતને ટેકા દઈ શકે, બેયનાં માનઆખરેકે સરખાં જળવાય, અને બેય સાથે તરે. પણ આ બધું તો બને રજપૂતનો સવળો દી ઊગે તે દી.

લીમં (જેમનું જીવાસથી શુદ્ધિ સતેજ ચાલ તેમ આ કષ્ટતપ લક્ષને આખી રજપૂતાઈ ત... II કેસરીસિંહજી, એને આખો જુગ ઉઠાડી દેવાનો પાનો મહાવે છે. આ ઉંમરે અને છે તે જાણો છો. ય લક્ષમી દુરઅંદેશી શી અજબ ખીલી રહી છે! પણ, બાપુ, અહીં ખેલા છે ને હું યે ત્યાંલગીના વચગાળાનું શું? અને અટાણે મુદાનો સવાલ પણ શું! આ લક્ષમી બોનો, લક્ષને એને દખલરિયેથી કહાડવાનો છે. કેસુભા, હું ખચે?

કેસરી૦ રોકડી હશે ખરી ?

લીમ૦ એટલી મોટી રકમ તો ક્યાંથી હોય લલા, પણ આણી દઈ.

કેસરી૦ ભાઈ, મહારા જાણી લાઉ, તમારું તે મહારું, મહારું તે તમારું. હું તમને જો વેચુંસાહું કે ધરાણે મુકું નહીં, પણ એવું જ તમને મહારી ખાતર કરવા દઈ, તો મહારો રોક ક્યાં રહ્યો ? અને રોક મુમાવી બેઠેલો આ કેસરી તમને પણ કેટલો જાણી રહેશે લલા !

કેસરબા બોનો કટકો વેચાણ કે ધરાણે દીધા વગર રજપૂતને આ કાળમાં રોકડો રૂપિયા મળે મ ખરા ?

તેજ૦ દાકર, મહારાં વધારાનાં ધરણાંમાં ન ખરે ?

લીમ૦ રાણી, રાણી, એ શું બોલ્યાં ! કેસરબાને તમારાં બહેનનાં ન ખરે ને તમારાં ખપશે ?

તેજ૦ તો ખમા કેસુલા, અમને એક વધુ વાત પણ ન જાણે ? આવી મોટી રકમ એક ઝટકે મળી જવા વિશે અને તમારાં કહતી અવધ વિશે તમને કશી અટકળ બાંધી છે ખરી ?

કેસરી૦ એક તો નહીં પણ ત્રણ ચાર ઝરણુ બેળવીને બેળવી સમીચ. રાજપૂતાણના પુરુષાર્થનો કાળ જ નથી, તો સમય વર્તિને બેકુતસોદાગરનો અને વળી વાણિ-વાણિ પુરુષાર્થ અજમાવી રહ્યો છું. ત્રણચાર વર્ષે એક મોસમ એવી જાય છે કે દાણાફણીનું નાણું કરી લેવાય. લગભગ હર સાલ આ રીતે થોડી કમાણી તો થાય. વહેરાવેછેરી ગોગા વધારાનાં થાય તે થોડી બીજી રકમ આવે. વાણિયો પણ બન્યો છું અને વધુવધુ વાણિયાબેવાર બાંધતો જાઉં છું. ગામમાં જ સગત માણસને રોજ-ધંધા માટે જોતી રકમ ધીરી દીવાળીએ વ્યાજ વધારા સાથે પાછી લઈ છું. અને જો જો રહી છે તેને પણ સારી પેટે કેળવું છું. દર વર્ષે રકમ ભરી દઈશ એમ લાગે છે. સારાં વર્ષ દાયકામાં વધુ આવી જાય તો આઠ વર્ષે, નહીં તો બાર પણ થઈ જાય.

(કેસરબાથી નીસાસો નખાવ જાય છે.)

લીમ૦ બહુ લાંબા તાંતણાનો ભરોસો શો ! બીજે કોઇ મારગ સૂઝતો જ નથી, લજા ?

કેસરી૦ સુઝે, પણ એ માર્ગે ચઢી શકું એમ લાગતો નથી.

લીમ૦ } અમને કહો તો ખરા !
તેજ૦ }

કેસરી૦ તમારો જ દાખલો જુવો. ત્રણ પેઢીથી તમારી ડેલીએ બે બે લાઈ. વચ્ચે આંતરાનાં બેત્રણ વર્ષ જ, અને બેયના જીવ એક. એટલે ત્રણ પેઢીથી તમને એક લાઇ ગરાસ સાચવો છો, એક લાઇ ગામતરું સેવી મોટા રાન્યમાં કે નવાબસાહી માનભરી નોકરી જમાવો છો. લીમસિહજી, તમને પોતે આજ પાંચ વર્ષથી તમારી રાજપૂતાણની સુવાસ ઠેઠ સુસતાન લગી પૂગાડી છે, એટલે આ માર્ગના બેવડા લાભનો તમને જાતઅનુભવ છે. હું પણ મહારા લાયક નોકરી જ્યાં મળે ત્યાંની ઝંપવા અધીર છું. આ ખૂણે કેદમાં જકડાયેલ રાજ-પૂતાણ કટાય છે જ. પણ આપુને બીજે કુવર સાંપડ્યો નહીં કે આ ડેલીગરાસ તેને લાળવીને હું દુનિયા ભટકવાને નીકળી શકું.

કેસરબા (એકદમ બીભ્રિ થઈ જઈ) ખમા ઠાકાર ! (તેને) જુવો તો મોટાંબા,
આટલું ફરી વાંચો ને. (ખતમાંની લીટી દેખાડે છે.)

તેજી (વાંચે છે) “...અગર તો અમારું સગંપણ માગવ્યાં લાઈબ્રેરીનું હોય...”

કેસરબા બંસ પડેન. લીમસિલક બાપુ; ઠાકારની માગવ્યાં લાઈબ્રેરી ગરજ હું સારી શકું છું. આ કેસીને ગરાસિની કેળવણી મ્હારે માથે. ઠાકારે નવી વાણિયાગત માંડી છે તેની કેળવણીય મ્હારે માથે. કેમ, મોટાંબા, સાચું જ બોલ્યો, પડેન. જાણી મને જોડી રહેડાવશે મા. એ બધી ગરદાની વેંવારની બાબતમાં હું બાપડો છું. બાપડો? ગરાસિયો છું કે કાનિય? રજપૂત છું કે કલુખી? શેણી છું કે શેક? (કેસરબાના બોલથી તેને અને લીંબને પંજુ આશા અને ઉમંગ પ્રકટે છે. સૌ બીભ્રિ થઈ જાય છે.)

તેજી કેસીબા, મ્હારે ખોતરી દેવાની પંજુ. શા ગરજ? બાપુ દીપસિલકનું કામકોજ છેલ્લાં અંદો વધે બીજાં કેણે સંભાળ્યું છે? મ્હને એટલી તો ખોતરી છે કે હું ત્હમને હિમતથી કહું છું,—આ મ્હારી પડેન તો ને છે તે છે. ત્હમે જ મહિના માસ ને જોવું હોય તે પારખું જોઈ લિયો,—

કેસરી અને પછી ?

લીમબ અને દરમિયાન હું તક ગરબાને સુવંતાનની હજૂરમાં વાત મેલીય એટલે હા જ સમજવી. મારતે થોડે દરમાન આવશે, તે મળતાં હજૂરની તહેનાતમાં ત્હમારે લાયકની કામગિરીએ રહ્યા મારતે થોડે આવી પૂગજો. ત્હમારા જેવી અગ્રેજ જોડીને દશદશ વરસનાં દોલતનાં તપ હોય જ નહીં. (લીંબ કેને, તેને કેસરબાને બિમળકાથી ભેટ છે.)

[પડેડો પડે છે.]

[અંતર]

અળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકાર

કચ્છનું વનસ્પતિ પ્રદર્શન

વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી જયકૃષ્ણભાઈ ઇન્દ્રજીના નામથી હવે ગૂજરાતનો “શિક્ષિત વર્ગ” ભાગ્યે જ અસીત દશે. આ મહાપુરુષે પોતાની આખી જિંદગી વનસ્પતિના અભ્યાસ પાછળ જ ગાળી છે. “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” નામનો તેમનો બૃહદ્ગ્રંથ હાથમાં લઈને ગૂજરાત મગફળીથી વિજ્ઞાન-મંદિરમાં જઈ શકે છે. હિંદુસ્તાનની કોઈ પંજુ પ્રાંતિક ભાષામાં વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર ઉપર આવો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ કોઈએ લખ્યો નથી. પૂ. જયકૃષ્ણભાઈએ એ ગ્રંથ લખીને ગૂજરાતની અમૂલ્ય સેવા કરી છે.

આ સમર્થ વનસ્પતિશાસ્ત્રીની જન્મશૃંગિ માટે કચ્છ અભિમાન લઈ શકે છે. પોર-અંદરને વર્ષો સુધી પોતાની સેવા આપ્યા પછીથી કચ્છના નામદાર મહારાવશ્રીના અતિ આગ્રહથી તે દાત કચ્છમાં રહે છે.

કચ્છના મહારાવશ્રીને વનસ્પતિઓનો પરિચય બહુ જ સારો છે. ભલભલા વનસ્પતિ-શાસ્ત્રીઓની તે પરીક્ષા લઈ શકે એવો સુંદર તેમનો એ વિષયમાં અભ્યાસ છે. મહારાવશ્રી જમરા શિકારી છે. શિકાર પ્રસંગે જંગલોમાં જવા આવવાનું થાય. એ જંગલોની વનસ્પતિ ઓળખ્યા વિના તેઓથી કદી રહ્યા નથી. જ્યાંથી જ્યાંથી નવીન વનસ્પતિ તેમના જોવામાં આવે છે ત્યાંથી ત્યાંથી તે વનસ્પતિઓ લાવીને કચ્છના પાટનગર ભુજમાં બનાવેલા રમણીય 'શરદ્ભાગ'માં તે ઉછેરે છે. કચ્છ જેવી મરુભૂમિમાં 'શરદ્ભાગ' જેવો દર્શનીય ખાગ એ મહારાવશ્રીનાં વનસ્પતિ તરફના પ્રેમનું સૂચક ચિન્હ છે.

નામદાર વાઈસરૉય લૉર્ડ ઇરવીન ગયા નવેમ્બર માંસની ૧૪ મી તારિખે કચ્છ પધારવાની હતા. એ પ્રસંગે મહારાવશ્રીએ એક જંગી વનસ્પતિપ્રદર્શન ગોઠવવાનું પ. જયકૃષ્ણભાઈને ફરમાન કર્યું હતું.

આ પ્રદર્શનની તૈયારીઓ પાંચ ૭ માસ પહેલાંથી કરવામાં આવી હતી. કચ્છની પ્રજા કચ્છમાં ઊગતી વનસ્પતિઓથી વાકેફ થાય, કચ્છમાં કેટલી ઉપયોગી દવાઓ, ફૂલો વગેરે થાય છે એ બતાવવા માટે જ આ પ્રદર્શનની યોજના કરવામાં આવી હતી. વાઈસરૉયનું આગમન એ તો એકે નિમિત્ત માત્ર હતું.

આ પ્રદર્શન કચ્છ માંડવીની પશ્ચિમે આવેલા કાઠડા રાજમહેલ આગળ ભરવામાં આવ્યું હતું. તેમના હવનનું "આ હેતુ અને સૌથી મહત્વનું કાર્ય" જેઈ જવા માટે મને તેઓથીએ આગ્રહ કર્યો હતો એટલે હું પણ અક્ટોબરની ૧૧ મીએ ત્યાં ગયો હતો. જે એકાદ માસ એ મહાપુરુષ પાસે રહીને ગાળ્યો છે તે ઘણી રીતે મને યાદ રહેશે. આટલી ઉંમરે ૧૦ થી ૧૨ કલાક સતત કામ કરવાની શક્તિ જયકૃષ્ણભાઈ સિવાય બીજામાં ભાગ્યે જ હશે. ઝીણામાં ઝીણી બાબતથી તે મોટામાં મોટી બાબત ઉપર તે જતે જ લક્ષ્ય આપતા હતા. પરિણામે પ્રદર્શન સર્વોત્તમ સુંદર બન્યું હતું. મુખાધ જેવા સ્થળે આલું સુંદર પ્રદર્શન જે યોજાયું હોત તો જરૂર લોકોએ તેની કદર કરી હોત.

પ્રદર્શનમાં લગભગ ૪૦૦ થી ૫૦૦ જેટલા Mounted Specimens * હતા. આ નમૂનાઓમાં કેટલાક તો ખરેખર બહુ જવલ્લે જેવા મળે એવા હતા. ત્રાયમાણ, મેરવેલના ત્રણ નમૂનાઓ, મજક, મેલમોગરો, ત્રણ જાતની માલતી, ૭ જાતની સાલિપર્ણી, સાચી પૃષ્ઠિપર્ણી, માથેરાનનું પ્રખ્યાત 'ગુલમ', પીંસા, નંરવેલ, કંચનાર, ગુડમાર, ખાંખરવેલ, ત્રણ ચાર જાતનો ફગીયો (વિંદારી કંદ), દેશી બંગાળી શરના, પુત્રંજીવ, નાગચંપો, અંશોક, સાહેડી ઇલાદિ વનસ્પતિઓના નમૂનાઓ જે જવલ્લે જ જેવા મળે છે તે ત્યાં આંખે જીડીને બાહે એવી આકર્ષક રીતે રાખવામાં આવ્યા હતા.

આ નમૂનાઓ એવી સરસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા કે ઘણાંખરા ભૂલથી તેને ફોટોગ્રાફ જ ધારતા હતા. નામદાર યુવરાજશ્રી માધુભા સાહેબે પોતાના મહેલમાં રાખવા માટે કેટલાક નમૂનાઓ ખાસ તૈયાર કરાવ્યા હતા તે ખરેખર જેવાલાયક હતા. જયકૃષ્ણભાઈમાં કલાદષ્ટિ કેટલી છે તે આ નમૂનાઓ જોતાં ઠીક બાણી શકાતી હતી.

* વનસ્પતિઓના સૂકા નમૂનાઓને બ્રાહ્મડાઈડ * હપર શંદરથી ચોંટાડવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજીમાં માઉન્ટેડ સ્પેસીમેન્સ કહે છે.

બીજા વિભાગમાં કચ્છી પેદાશનાં વપરાશમાં આવતાં એસડીયાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એને માટે સાદા છતાં સુંદર ડાઆઓ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા હતા. આની યાદી આપીને હું ‘પ્રસ્થાન’ ના પાંચકોને તરફી નહિ આપું.

ત્રીજે વિભાગ કચ્છી પેદાશની રંગ અને ચામડાં રંગવાની ચીજોનો હતો. આ સંગ્રહ જોઇને નામદાર યુવરાજશ્રીના પ્રાધવિટ સેક્રેટરી મી. સ્મીથ જોડ્યા હતાં. “અહિંમાં આટઆટલાં ડાય અને ટૅન્સ થાય છે છતાં લોકોને રંગો પરદેશથી મંગાવવા પડે છે! જ્યકૃષ્ણભાઇએ એક શાળા ખોલીને આ યાન લોકોને આપવું જોઇએ.”

ચોથો વિભાગ કચ્છમાં થતી વનસ્પતિઓનાં બીજોનો હતો.

પાંચમા વિભાગમાં કચ્છની ખેતીવાડીની પેદાશ રાખવામાં આવી હતી. “વાગડનાં મગ. બાજરી દીઠાં દલપતરામ” એ કવિતા તો ધણુને યાદ હશે. અહિંની બાજરી અને મગ બહુ વખણાય છે. રતડ, છાસકીયો, જંમો, રંઝકો, ચીણો, નાંગત્રી, કેપડ (મક) ઇત્યાદિ અનાજનાં નામો આપણા માટે તદ્દન નવીન જ છે.

છઠ્ઠા વિભાગમાં કેટલીક સડી વનસ્પતિનાં મુંથીયાં (Rings) રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સાપસન (ઈશ્વરી. *Aristolochia indica.*), બેમિખત્રા, કાકજંધા, ખરસણ, ભમરું મુંથીયું ઇત્યાદિ ચીજો ઉપયોગી તેમ જ આકર્ષક હતી.

સાતમા વિભાગમાં રેસાઓનો સંગ્રહ હતો—કેટકી, કેળ, ખપાટ, ખીપ, વગેરેના રેસાઓ જોઇને આ ઉલ્લોગ તરફ આપણે કેટલા બધા બેદરકાર રહ્યા છીએ તેનું લાન થયું હતું.

અને મંડપના શણગારનો ઉલ્લેખ! આપણા કહેવાતા કલાકારોએ આ શણગાર જોયા જોવા હતા. એક પણ પરદેશી ચીજનો ઉપયોગ એમાં કરવામાં આવ્યો નહોતો. આ શણગાર પણ વનસ્પતિનો જ. વડના લાલ ટેટાઓ અને પારસપીપળાનાં છંડવાં તોરણો, ત્ર્ય (મહેન્દ્રવાળી)નાં ઝુંમરો, લીલાં શ્રીફળો (લુદી લુદી તરેહનાં)નાં લુમખાં, કરમદાનાં રંગબેરંગી ફુલોને આસોપાલવની વચમાં મૂકીને સર્જવેલી શોભા, શણના ચાંભણા, —ઇત્યાદિ જોઇને તો વૉઇસરૉય અને આખી પાર્ટી ખૂબ જ ખુશ થઇ હતી. એક પાછના ખર્ચ વિનાની આ શોભા જોઇને હૈયું નાચતું હતું. જ્યકૃષ્ણભાઇની સૌન્દર્યભાવના અને કલાદૃષ્ટિની આ વખતે ઠીક ઝાંખી થઇ.

એકંદર રીતે આ સુંદર પ્રદર્શન સુંદર રીતે સફળ થયું. હોર્ડ ધરવીન અને તેમની પાર્ટીએ તે ખૂબ જ વખાણ્યું. મહારાજશ્રી તે જોઇને ખુશખુશ થઇ ગયા, પ્રમુખ પણ આહ વાહ ઉચ્ચારવા લાગી. ૮૦ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતા જ્યકૃષ્ણભાઇએ પણ બધાનાં સંતોષથી સંતોષ માન્યો.

આ પ્રદર્શન ૧-૧૧ માસ ખુદ્દાં રાખવામાં આવ્યું હતું. આખીસીનીયાના ગવર્નર એ જોવા પધારેલા હતા. આ પ્રદર્શનને અંતે કચ્છના મહારાવશ્રીએ એક લખ્ય મેળાવડો ભરીને પુ. જ્યકૃષ્ણભાઇની સેવાની ચોગ્ય કદર બૂઝી હતી. નામદાર યુવરાજ કુમારશ્રી માધુભા સાહેબે આ પ્રસંગે એક સુંદર લાખણ કર્યું હતું. થોડાક સાર નીચે આપું છું :—

“ચારિત્ર્ય, દેશપ્રેમ, રાજ્યસંક્ષિપ્ત, શૌર્ય, હઠાવતા, જનસેવાની સતત ધૂન અને એવા જ બીજા ગુણો જેના છવનમન્રો છે, એવા અસાધારણ વ્યક્તિઓ હરેક કાળમાં અને હરેક દેશમાં પ્રસંગો અને આદરપાત્ર બને છે.

જેમની ખાતર આજનો મેળાબંડો ઝોઢવવામાં આવ્યો છે તે પણ એવી જ અસાધારણ બ્રહ્મા છે અને તે બ્રહ્મા તે મી. જયકૃષ્ણ ઇશ્વર.

આ મેલાવડાના શુદ્ધરોને મી. જયકૃષ્ણની ઓળખ આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે; પણ તેમની સાથેના સંલગ્નતાને અંગે તેમના વિશાળ જ્ઞાન અને સમજનતાથી જે અપૂર્વ આનંદ થયો છે તેથી પ્રેરાઈને એમના સંબંધમાં જે બોલ બોલવાની આ તકથી બહુ ખુશાલી ઉપજે છે.

*

*

*

અંતમાં, મી. જયકૃષ્ણ, તમારા અધ્યમ કલ્પાય, નિરંજિમાનીપણ, જનસેવા માટેના ઉત્સાહ, સામ્યમતિ અને દેશપ્રેમ આદિ ગુણોથી આકર્ષાઈ તમારી પચાસ વર્ષની આવી ફળજવલ કારકી-દીને એક જાતની 'ન્યુબિલીટી' સ્વરૂપ આપી, તથા તમારા મનઃમતા ક્ષેત્રમાં તમારી પ્રવૃત્તિઓ આજ રાખવા તમારે આશુભ્ય લગ્ન્ય એમ. ઇશ્વરી, તમારી નોકરીની કદર વરીકે તથા માનના એક ચિન્હ તરીકે તમને એક સુવર્ણચંદ્ર ધનાયત કરવા નિરંજન કર્યો છે—"

આ પછી નામદાર મહારાવશ્રી ખેંગારજીએ જયકૃષ્ણભાઈને છ તોડા મુવર્ણનો સુદર ચાંદ અર્પણ કર્યો હતો અને જયકૃષ્ણભાઈના પગારમાં માસિક ૫૦ ફેરીનું પ્રોત્સાહન જાહેર કર્યું હતું.

પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ જેવા મહાપુરુષનું યોગ્ય સ્મારક તો એક કાયમી બોટનીકલ મ્યુઝીયમ (વનરપતિ સંગ્રહસ્થાન) સ્થાપીને જ થાય ને? નામદાર મહારાવશ્રીએ કચ્છમાં એક કાયમી વનરપતિનું સંગ્રહસ્થાન ઉઘાડવાનો, બોટનીકલ કાયબેરી સ્થાપવાનો, બોટનીકલ માર્ડન (વનરપતિ ઉદ્યાન) સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એ જાણી પ્રત્યેક વિદ્યારેમી ખુશ થશે. પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ હવે એ કામ પાછળ લાગ્યા છે. હુંક સમયમાં કચ્છ જેવી મરુ-ભૂમિ વનરપતિના અભ્યાસી માટે તીર્થસ્થ જતી રહેશે એમ કહેતાં હવે સંકેત થતો નથી.

વનરપતિશાસ્ત્રમાં રસ લેતા ગૂઝરાતના વિદ્વાનો આ કાર્યમાં જયકૃષ્ણભાઈને પોતાથી ખતતી મદદ કરે એ હિમ્મત વધારે પડતી તો નથી જ ને?

બાપાલાલ ગ. શાહ

આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

સમસ્ત યુરોપના જેટલી વિવિધ વસ્તી હોવા છતાં, અને હરહંમેશ ખનતા કરુણાળનક ખનાવો આપણી નજર સમક્ષ તરવર્ષો કરે છે તે છતાં, ઇપ્સન, શો અગર બીજા જર્મન અને રશિયન નવલકથાકારો અગર નાટ્યકારોની હરોલમાં બેસે એવા સામાજિક લેખકની આપણે ત્યાં ખોટ છે એ જિના આશ્ચર્યકારક નથી ? આજે એવા યુગ મંડાય છે કે જેમાં આપણે અને ખાસ કરીને જે વાતાવરણમાં મહાન યુરોપીયન જર્મન અને રશિયન નાટ્યકારોનાં જીવન ધડાયાં તે વાતાવરણના પ્રત્યક્ષ અનુભવી આપણા પરદેશનિવાસી બંધુઓએ આ પ્રશ્નને હાથમાં લઇ લેવા જોઈએ.

હિંદની રાજકીય પરંતવતા તેમ જ પ્રાણશીખી બેકારી આપણી આ સાંસ્કૃતિક તેમ જ માનસિક ગરીબીને માટે જોખમદાર છે, એટલું કહીને બેસી રહેવાથી આ પ્રશ્નનો નિકાલ નહિ આવે. અને એ ખરું હોય તોપણ એટલું જણાવી હાય જોડી બેસી રહેવાથી આપણી ફરજનો અંત આવી રહેતો નથી. ગરના સમયનું રશિયા આપણી નજર સમક્ષ ખડું કરીએ, ઇપ્સન અને બનીર્ડ શોનાં જીવન ધડનાર સંસ્કારો કેવા હતા તે સમજીએ, અને સૃષ્ટિના પ્રખર કલાકારોનાં જીવનનો અભ્યાસ કરીએ, તો સર્જનનાં મૂળ, વેદના અને સંતાપમાં પોપણ પ્રાપ્ત છે એ સત્ય જરૂર તારવી શકીએ. એ વેદના હંમેશ નહિ પણ મુખ્યત્વે આર્થિક હોય છે, કારણ કે સર્જનાત્મક કાર્યની કદર આપણે બહુ ઓછી કરીએ છીએ. આપણી પાશવ વૃત્તિને લઈને સાંસારિક કરતાં સાંસ્કૃતિક વસ્તુનાં મૂલ્ય આપણે બહુ ઓછાં આંકીએ છીએ.

હિંદની રાજસત્તા જેટલી જ આપણા રાજસત્તાના બાર નીચે ચઢાતા, હિંદના જેવી જ નિર્બળતા અને નિર્ધનતામાં સડ્યા કરતા, અને હિંદની પ્રગતી માફક જ ધર્મના ‘હાઉ’ નીચે દબાયેલા, હિંદની ગરમીના જેટલી જ અસહ્ય ટાઢમાં ઉછરેલા, અને રીતરિવાજ અને મનસ્સેણીમાં યુરોપ કરતાં એશિયાને વધારે મજબૂત આવડતા, રશિયનોએ આ કટ્ટપ્રદ આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિમાં પણ ગોગોલ અને ધુસ્કીન, ટોલસ્ટોય અને ટરજનીય, ગોરકી અને ચંડોવ જેવા મહાન વિચારકો અને એમના જેવી ઓજસ્વી પ્રતિભા વિશ્વની સાહિત્યવેદી ઉપર ધરી છે. આ પ્રખર કલાકારોએ આપણને અને સમસ્ત દુનિયાને રશિયાની ખરી સ્થિતિ અને તેના સ્વાતંત્ર્યમયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવ્યું છે. રશિયા અને હિંદ વચ્ચે આટલું બધું સામ્ય છતાં આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

જો આપણો શુદ્ધિમાન વર્ગ મન ઉપર લે તો આપણી આ સાંસ્કૃતિક ગરીબીનાં કેટલાંક કારણો તો તે દૂર કરી શકે એવાં છે. અને તે આ રહ્યાં. આપણું આત્મિક અને શુદ્ધિવિષયક ધોરણ બહુ નીચું છે. એનો અર્થ એ નથી કે આપણને ખાતાં પીતાં કે પહેરતાં ઓઢતાં અગર નિશાળ કે કોલેજમાં બજુતાં નથી આવડતું; પરંતુ આપણને જે શિક્ષણ મળે છે એ

કેળવણી નથી; એ શિક્ષણથી આપણી આત્મિક ઉન્નતિ નથી થતી. દિવસમાં ચાર વખત સંધ્યા કરવી અને પાડોશીના ગળા ઉપર છરી ચલાવવી એ આત્મિક ઉન્નતિ નથી; આત્મિક ઉન્નતિ બાહ્ય અને ઔદિક વાસનાથી કાંઈક પર છે. રશિયાનો એ આપણને. એ આત્મિક અસ્થિતાનો સુંદર અને સચોટ દાખલો આપ્યો છે. રશિયાના મહાન પરિવર્તનના સમય પર્વત એટલે લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી રશિયાના બુદ્ધિમાન વર્ગે પોતાનો ધર્મ, ધરખાર અને કુલાભિમાન દૂર ફેંકી દઈને, લોકોની આંખ ઉપરનાં વહેમ અને અજ્ઞાનનાં પડળ ઉંચકવાને તથા તેમને સામાજિક તેમ જ રાજકીય પ્રશ્નોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં કરવાને, પોતાનું જીવન હોમી દીધું. લોકસેવાનો અંચળો આપીને, ખગે ઝાળી ભેરવી, શરીરને ઠારી નાંખે એવા બરકથી દંકાયલા રસ્તાં ઉપર ચઢને ગામેગામ ને ઘેરઘેર ફરી પત્રિકાઓ વહેંચતા અને શિક્ષણનો પ્રચાર કરતા એઓ ચાલી નીકળ્યા. ખાવાપીવાની સગવડ વિના અને રેશમી વસ્ત્રો વિના તેઓ સાહિત્ય લખી શક્યા; ખેડુતોનો સૂકો રોટલો તેઓ આનન્દથી આરોગતા અને જરૂર પડે ઘસતી શય્યા ઉપર આરામથી નિદ્રા લેતા. તેમાંના કેટલાકને જેલ સેવવી પડી, કેટલાક દેશનિકાલ થયા અને કેટલાક ધંસીએ પણ ચડ્યા. તેમની તરફ ધૂણાની નજરે ન જોતાં કે બેદરકાર ન રહેતાં, ખીજનઓએ તેમની પાછળ અંપલાયું અને જેમણે સ્વાતંત્ર્યચળની વેદી ઉપર પોતાનાં જીવન હોમ્યાં દત્તાં તેના અનુયાયી થવામાં તેમણે મદદતા માની. જર્મન ફિલસૂફ નીચે કહે છે કે જેઓ પોતાનાં પુસ્તકો લોહીથી લખે છે તેઓ મંત્રે ગમે છે. રશિયન લેખકોએ પોતાનું સાહિત્ય અક્ષરશઃ લોહીથી લખ્યું છે. અને આપણા સાહિત્યકારો ખારડોલીની ઉપેક્ષા કરવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે છે !

આપણા સાહિત્યને નિર્બળ રાખવામાં આપણી સ્ત્રીઓની સામાજિક તેમ જ સાંસારિક રિતિએ પણ કાંઈ નાનોસુનો ભાગ નથી લગ્યો. રશિયામાં આવો કાંઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. સ્ત્રી જન્મવાના શુન્હા માટે તેમને ધરતી ચાર દિવાલની વચ્ચે પૂરી રાખવી જોઈએ એવો વિચાર સરખો ત્યાં કાંઈને આવ્યો નથી. પોતાનું સંરક્ષણ ન કરી શકે એટલી બધી તેમનામાં માનસિક નિર્બળતા છે એવું ત્યાં કાંઈએ માન્યું નથી. ત્યાં તેમને લાગણીનાં બલિદાન આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી નથી અને એથી સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ બહુ સરળ રહ્યો છે. રશિયાની સ્વતંત્રતાની લડતમાં જેમણે પોતાનાં તન મન અને ધન ન્યોચાવર કર્યા છે તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનો હિસ્સો સરખો છે. એ સ્ત્રીઓ એટલે દૃઢ શરીર અને તેથી થે દૃઢતર આત્મા.

આપણે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આજસુધી દર્શાવેલી બેદરકારી અને સમાજમાં તેમને આપેલું ગૌણ સ્થાન એ બે કારણોને લઈને આપણા સાહિત્યમાં પ્રતિભાની ઓછપ છે. ભલે સ્ત્રીઓ મતે લખવાને પક્કર ન પડે પરંતુ પુરુષ પણ તેને યથાર્થ પીછાને નહિ અને તેના તરફથી પ્રેરણા પામે નહિ, ત્યાં સુધી આગળ વધતી દુનિયાને વિચાર કરવા ઘડીભર થોભાવે એવું સાહિત્ય ન જ સર્જી શકે એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીઓ એટલે એક જ કાર્ય માટે જીવન જીવી નાંખતું, બે વખત રોષતું ગ્રાણી નહિ, પરંતુ સ્ત્રી એટલે તો સંસારનું પુલ્ક-દાસ્તું અર્ધગ. એ અર્ધગને જો વિસારી મૂકવામાં આવે તો પુરુષથી જીવન ન જીરવાય. 'સંગાર' એ શબ્દના સંકુચિત નહિ પણ વિશાળ અર્થની આસપાસ પણ આપણે અસમ્યતાનું વાતાવરણ પ્રસારી દીધું છે. કાળીદાસે મેષદૂત કે કુમારસંભવ આ જમાનામાં

લખ્યું હોત તો આપણે એને અશિષ્ટ કહેત. પ્રેમ અને શૃંગારની આપણે સીમા બાંધી છે. શયનખંડની ચાર બીતાથી ઘેરાયેલો લાગ એ જ એનો કાર્યપ્રદેશ. સ્ત્રીએને પણ શયનખંડની રાણી સિવાય બીજું સ્થાન આપવા આપણે તૈયાર નથી. જ્યાંમુધી દેશનાં યુવકો અને યુવતીઓ આપણી આ રિથિતિનાં જડમૂળ કાઢી નાંખવા કમર ન કરે, ત્યાં મુધી ગમે એવું સુંદર અને મૌલિક સાહિત્ય આપણામાં ચિરસ્થાયી ન બની શકે. રૂપિયા જેવું કલદાર સાહિત્ય પ્રકટાવવાને આપણે સ્ત્રીએને, તેમના આદર્શોને, તેમની શુદ્ધિમત્તાને, તેમની વિચાર-શ્રેણીને, તેમની કાર્યપ્રણાલીને આપણી વિચારસૃષ્ટિમાં યથાર્થ સ્થાન આપવું જ પડશે, અને તેમના હૃદયમાં ઉછળતી દરેક ઉર્મિનું, તેમના મનમાં આવતા દરેક વિચારનું, ત્રીજીવટભર્યું જ્ઞાન મેળવવું પડશે. એ જ્ઞાન તેમને શયનખંડની રાણી જ રાખીને ન મેળવી શકાય. અને એવી રીતે મેળવેલાં અપૂર્ણ જ્ઞાન ઉપરથી કલ્પિત કાવ્યો જ ફક્ત લખી શકાય; પણ જેને શબ્દે શબ્દે જીવન રેલાતું હોય તેવી સાંમાજિક નવલ કે નાટ્ય લખવાને માટે તો આપણે સ્ત્રીએને ધ્વજાભોગ્ય પ્રાણી તરિકે નહિ પરંતુ પ્રુલીકાલી માનવવેશ તરિકે તેનાં અંગપ્રત્યંગમાં પીછાણવી જોઈએ.

આપણી બાલ્યાવસ્થા ગદ્ય ટુંકી છે: આપણાં બાળકોનું વીર્ય પૂરું બંધાય તે પહેલાં આપણે અનીતિપૂર્વક તેનો વિનાશ આરંભીએ છીએ; અને એ પણ આપણાં નિર્વિકલ્પન સાહિત્ય માટે જવાબદાર છે. જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રો તેમજ સાહિત્ય ખીલવવામાં પણ સંયમથી ઉત્કૃષ્ટ બનેલો વીર્યસંચાર સદાયભૂત થાય છે એ વાત જાણીતી છે. આપણે બાળજાત અને પછાત જેવા અન્યાયાર સદન કરી લઇએ છીએ તો એક સાદી વાત તો જરૂર મુજે મ્હોંએ સાંભળી શકીશું કે આપણું ગરીબ સાહિત્ય, અને યુવાન બનતાં પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમી બનતાં આપણાં બાળકો, એ બે અત્યૂટ ગાંઠથી સંકળાયેલાં છે. જેમ જેમ યોનિ ઉતરતી, તેમ તેમ તેના બાળપણનો ગાળો ટુંકો: એવું પ્રાણીશાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન છે. જીવડાં, પક્ષી અને શિશુ એમ ઉત્તરોત્તર ચડતી યોનિમાં બાલ્યાવસ્થાનો સમય લંબાતો જાય છે અને આખરે મનુષ્યયોનિમાં-જીવનની સર્વોત્તમ કક્ષામાં-બાલ્યાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થાનો કાળ લાંબામાં માંબો માલમ પડે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં અને અનાર્થ જાતિઓમાં યુવાવસ્થાનાં શારીરિક ચિન્હો બ્યક્ત થાય ત્યારથી પક્ષવાવસ્થા ગણાવા માંડે છે. પરંતુ આગળ પડતા ક્રસ્કરો પામેલા વર્ગમાં પક્ષવાવસ્થા એટલે ફક્ત શારીરિક પક્ષવાવસ્થા નહિ, પરંતુ શુદ્ધિ વેષયક પક્ષવાવસ્થાનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે.

આપણને આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું ગૌરવ છે; તો નિદાન આપણે એટલું તો : શુદ્ધિનું પડશે કે આપણા આ જીવનની એક બીજી બાજુ પણ છે અને તે આધ્યાત્મિક જીવનની. આપણા આ જીવનની દરેકે અદા કરતાં આપણે આપણી સમાજ તરફની જવાબદારી તરફ પણ નિર્મુખ ન બની શકીએ. અર્થાત્ પક્ષવાવસ્થા એટલે ફક્ત શારીરિક મૂર્ણાવસ્થા જ નહિ, ફક્ત શુદ્ધિ વેષયક જ નહિ, ફક્ત આધ્યાત્મિક જ નહિ, ફક્ત આર્થિક જ નહિ પરંતુ એ સર્વેનો સરવાળો. અને આવી જાતની પક્ષવાવસ્થાએ ધણુંખરું સ્ત્રીઓ ઠીસથી પચ્ચીસ અને પુરુષો પચ્ચીસથી ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચી શકે એવી સામાન્ય માન્યતા છે.

બંધાતા વીર્યનો સાપરંધ વિનાશ હિંદની આત્મિક અવનતિ માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર છે. જે હિંદનાં સ્ત્રીપુરુષોએ ઉપનિષદ સંસ્કૃતિ તે હિંદની હરોળમાં આજના હિંદને ઊણું રાખી રાકાય એમ છે ? અને ત્રણસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલી એકાદ એન્-ઉન-નીસા કે એકાદ કવિ અર્વાચીન હિંદુ અને મુસલમાનના સામાજિક અપરાધોનો ખદસો ન વાળી શકે. બ્રહ્મચર્યની ઉપાસના કરીને આપણા વીર્યની મદદથી શરીર તેમજ મનનાં અંગપ્રત્યંગ કેળવીને, બાળક બાળકીનો, યુવાન યુવતીનો, નિઃશંક વિમલ અને સુખકર સહચાર સાધવાને ખદસે આપણે એ ઉત્પાદક શક્તિનો અપકવાવરચામાં જ જાણીબૂઝીને સંહાર કરીએ છીએ. હું માનું છું કે આપણી જીવનમર્યાદા દુંકી હોવાનું, મુઠ્ઠીભર ધૂરોપવાસીઓના નિરંકુશ આધિપત્યનું અને આપણા અકિંચન સાહિત્યનું મૂળ કારણ કાચી વયે શરૂ થતા આપણા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ છુપાયું છે.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણે આપણને નિર્બળ બનાવ્યા છે. થોડા જ વખત ઉપર બર્લિન મહાવિદ્યાલયના એક અધ્યાપકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું, કે અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યનો પાયો એમણે દાખલ કરેલા મરજીઆત અને ફરજીઆત અંગ્રેજીના શિક્ષણ ઉપર રચાયો છે. હિંદ જે સાંકળ વતી ગુલામી દશામાં બંધાઈ રહ્યું છે તેનો નિર્દેશ આ ઉક્તિમાં છે. આજની અંગ્રેજી ભાષા એટલે જે મહાન મુઠ્ઠીવાદી સામ્રાજ્યની ભાષા. એ સામ્રાજ્યોની નીતિ અને મહેઞ્જાને પરવડે એવા ફેરફારો આજન્મુધી એમાં થતા આવ્યા છે. પ્રજાના જીવનમર્મ ઉપર અસર કરે એવાં હમરો શબ્દો અને વાક્યો એ ભાષામાં ઘડાયાં છે અને એ જ શબ્દો અને વાક્યોમાંથી પ્રભવતા વિચારો આજ હિંદને પાયમાલ કરી રહ્યા છે. એ ચક્રવર્તી મુઠ્ઠીવાદની ભાષાએ હિંદના કેળવાયલા વર્ગને ગુલામી દશામાં મૂક્યો છે. તેઓ એ ભાષાને પ્રથમ રથાન આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ એમ કરીને પોતાને ક્ષુન્ધ અને છે, અને ઉજરતી પ્રજા ઉપર એવી વ્યવસ્થા જ સંસ્કાર પાડે છે. આટલેથી જ અટકતું હોત તો હજી કાંઈયે ઠીક પરંતુ અંગ્રેજી સિવાય બીજી ભાષા વાપરનાર તરફ અથવા અંગ્રેજી ન બોલી શકનાર તરફ આપણને મૃણાની નજરે જોવાની ટેવ પડી ગઈ છે. આપણામાંથી કોઈ અંગ્રેજી ભાષામાં અર્થશાસ્ત્ર કે બીજા વિષય ઉપર એકાદ પુસ્તક લખી શકે પણ એ પુસ્તક પ્રભાવશાળી નીવડે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. પ્રતિભાશીલ સાહિત્ય જીવિજન્ય અગર વિવેકજન્ય સાહિત્યથી કાંઈક પર છે. પ્રતિભાશીલ સાહિત્યનાં મૂળ-પ્રતિભા અને પ્રજા-તો આપણા આંતર જીવનમાં, આપણા હૃદયના ઊંડાણમાં પોપણ પામે છે. કોઈ પણ પુરુષ જે સંસ્કારમાં પોતે જન્મ્યો નથી અને ઉછર્યો નથી તેના સંસ્કારશાળી ભાષામાં સર્જનશીલ અને પ્રભાવશીલ સાહિત્ય લાગ્યે જ નિષ્ફળ થી શકે. જ્યારે જ્યારે ખરૂં પ્રતિભાશાળી સાહિત્ય નીપજે ત્યારે ત્યારે લેખક પોતાને અને આલુઆલુનાં સર્વને બૂઝી જાય તેમાં તદાકાર થઈ જાય છે ઈન્સન અગર બીજા લેખકોને પરભાષામાં-લખવાની ફરજ પડી હોત, તેમના અભ્યાસને અને વિચારપરિપાકને પોતીકી નહિ એવી ભાષામાં મૂર્તિમંત કરવાની જરૂર પડી હોત, તો આજે રશિયન અને રેન્ડીનેવીઅન સાહિત્ય જેટલું સમૃદ્ધ છે તેટલું ન હોત. ડેનરેક અને એવા બીજા કેટલાક અપવાદો બાદ કરીએ તો એટલું જણાશે કે પ્રતિભાશાળી લેખકોએ તો હંમેશા પોતાની જ ભાષાને કેળવી સમૃદ્ધ બનાવી તેને પુનર્જીવ આપવું જોઈએ.

આટલી એક જ શુભલા તોડવાથી હિંદના ઉછરતા લેખકોની કૌંચસિદ્ધિ શક્ય નથી. અંગ્રેજી ભાષા તરફનું તેમનું માનસિક વલણ જ ફક્ત તેમણે દૂર કરવાનું નથી, પરંતુ પોતાને માટે અભૂતપૂર્વ ચીલાઓ પણ પાડવાના છે. તેમણે જુની પ્રણાલિકા અને દેવરૂપ થઇ પડેલી વિચારસરણીને નિર્મૂળ કરી, કલ્પનામૂલક નહિ પણ વસ્તુમૂલક વાંતાવરણ પેદા કરવું જોઇએ. ઇંગ્લીશ ‘ડેઇઝી’ અને પર્શિયન ‘શીરાઝી’ને ઇંગ્લેન્ડ અને પર્શિયામાં જ રહેવા દઈને સ્ત્રીત્વની નૂતન લાવના તેમણે પ્રકટાવવી અને પોષવી જોઇએ અને એમ કરતાં ઘડીભર આપણી જુની મૂઢી રૂપ થઇ પડેલી સીતાને અને સાંવિત્રીને બૂલી જવા પડશે. આપણે જરા થઈ ગયેલી નીતિ અને ધર્મશાસ્ત્રોને ખાળુ ઉપર મૂકીને તેની જગ્યાએ આજના સ્ત્રીપુરુષોનાં, હજારો વર્ષો ઉપર ઘડાયેલા આદર્શો પ્રમાણેનાં નહિ પરંતુ તેમની વર્તમાન જરૂરીઆત ઇચ્છા અને સ્વભાવને અનુકૂલ જીવનને સાહિત્યમાં ઉતારવા પડશે. આપણે વેદકાલીન જીવન તરફ કે અરેબીઆના રણ તરફ પાછા હાથ નથી માગતા પરંતુ આપણે તો વર્તમાન અને તેની ઉપર રચાતા ઉચ્ચ લાવિષ્ય તરફ આગળ વધવાનું છે.

આપણા લેખકોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો આપણા સમાજને પ્રસુદ્ધ કરવાનું છે. તેમણે પોતાની કલમથી સમાજનું હાઈ ચીરીને તે કેવું છે તે જાતાવવું જોઇએ. આ પ્રયત્ન કરતાં ખરેખર સમાજ તેમના તરફ ધ્રુવાની નજરે જોશે; સાહિત્ય જ જો તેની આજીવિકાનું સાધન હોય તો જરૂર તેની ઉપર ફટકો પડશે; એ સ્થિતિની સામે દરેક સામાજિક લેખકને ઝૂમવું પડ્યું છે અને હજી ઝૂમવું પડશે. ખર્નોઈ શા જેવાને પણ ભૂખમરાંની રહાને ઝૂમવું પડ્યું હતું અને આજે પણ અંગ્રેજો એની તરફ માનની દૃષ્ટિએ તો નથી જ જોતા; એનાં લખાણ જો એઓ સહન કરી લેતા હોય તો ‘એ તો મજાક કરે છે’ એમ માનવાનો અને મનાવવાનો દંભ કરીને જ. તેઓ અંતરના ઊંડાણમાં તો એના લખાણની સત્યતા સમજે છે પરંતુ એમને પણ એમની સ્થિતિ સાચવવાની રહીને? ઇબ્સને પણ આવી જ રીતે પોતાના કેટલાક સારામાં સારા મિત્રો ગુમાવ્યા હતા અને જ્યારે એનું પહેલું નાટક બંધાર પડ્યું ત્યારે તો આખું અંગ્રેજી પત્રતંત્ર એની ઉપર ઉતરી પડ્યું હતું. એ અને શા તેમ જ બીજા જર્મન અને રશિયન લેખકો નીતિ, સમાજ અને સંસ્કારિતાના પાયા ખોદી નાંખનાર તરિકે પહેલાં તો ગણાયા હતા.

માતિ, કુટુંબ, સમાજ અને ધર્મનાં બંધનો તોડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરનારે કોઇ પણ લેખકને આ સ્થિતિ રહામે મ્હોંએ સહન કરી જ લેવી પડે છે. આપણે જોને સ્ત્રીઓની ફરજ માનીએ છીએ તેને પોતાની ફરજ માનવાની ના પાડનાર ઇબ્સનની ‘નોરા’ના જેવું એકાદ પાત્ર અગર સ્ત્રીઓના ધર્મની આપણી માન્યતા ઉપર આક્ષેપ કરનાર ‘ધિસ્ટ્રસ’ જેવું એકાદ નાટક રચનાર લેખક જરૂર સમસ્ત હિંદુ સમાજની ધ્રુણને પાત્ર થવાનો. બીજા લેખકોની જે સ્થિતિ થઇ છે તેવી જ સ્થિતિ તેની પણ થવાની. લોકો અને સસ્તા થઇ પડેલા વિવેચકો તેને કહેશે કે તે માત્ર આપણા સંસ્કારનો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓનાં શિયળ અને પુરુષના પૌરુષતા નાશ કરવા બેઠો છે. આપણને કદી “સ્ત્રીઓનું બળ” અને “પુરુષનું શિયળ” એ વિચાર કેમ નથી સ્ફુરતો? કોઇ લેખકને માટે એ વિચાર રહેવા દઈ આપણે આગળ વધીએ. જીવનમાં અનુપમ રંગો પૂરતું સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ

અને સ્ત્રીપુરુષના સંબંધના રસવિશેષ લાભે આપણા સાહિત્યમાં ઉતારતાં આપણને હજી વાર લાગશે. પરંતુ માનવજાતિનાં દુઃખો અને તેની કરુણકથની તો, આપણા આચાર વિચારમાં રચીપચી રહી છે અને એ વિષય ઉપર લખવાને તો આપણી સમક્ષ વિવિધ સામગ્રી છે. આપણી સ્ત્રીઓનાં આંસુ દુઃખ છે; તેમની ઉપર પડતી આફતો અમાપ છે; થોડા જ વખત ઉપર રૂઢિએ મનાવેલા પતિની મનોવાંછનાને પોતાની દેહ-સ્વાધીન કરવા કરતાં પોતાના આ જીવનનો અંત આણવો એ મદ્રાસની એક કિશોર વયની બાલિકાએ વધારે ધર્મથી જ માન્યું હતું. આ વાત સંકલ્પની નથી. ભાગ્યે જ એની ઉપર બારેક વસંત વાઈ દશે. એને આવી રીતે પરણાવનાર એનાં માતાપિતાને પાત્રક કહેવાય ? એ સ્થિતિ સહન કરી લેનાર એનાં ભાઈભાણી કાણ હશે ? અને એ છતાં આ બનાવ ઉપરથી મદ્રાસના એક આગળ પડતા ગૃહસ્થે બાળકને બચાવ કર્યો હતો તે વધારે દયાપાત્ર નથી ? બચાવનો સુદો આમ હતો—એ કન્યાએ જાતે આપઘાત નહોતો કર્યો, પરંતુ એને તો એના પતિએ સ્વધામ પહોંચાડી હતી. એથી બાળકને એ નિર્દોષનો ભોગ નથી પરંતુ સ્ત્રીઓને લોહપતામાંથી બચાવનાર સાધન છે—બહેતર છે કે એક બંગલી રૂઢિના ભોગ બનવા કરતાં એ લોહપતાનો ભોગ બને. લોહપતા અને લાઝમમાંથી બચાવ કરવાને ખાતર જ બાળકને કરવાં, અને એક નાનો છોકરો મોટો થતાં હાથપતી બીજને મારશે એ બહીકે તેના હાથ કાપી નાંખવા એ બે એક જ માળાના મણકા છે.

આવી જાતની જ ફક્ત નહિ પણ જેનાથી આપણું હૃદય ત્રાસી ઊઠે એવી બીજી મદ્રાસનો આલેખનાર લેખકો ક્યાં છે ? આપણા સંસારમાંથી પ્રેમનો અદિષ્ટકાર થયો છે અને લગ્ન એ નામમાત્રને ખાતર આપણે લગ્નની રૂઢિને પૃથ્થકે છીએ—એ સ્થિતિનો તાદશ ચિતાર આપનાર લેખકો ક્યાં છે ? જેણે કદી એકમેકને જોયાં નથી, જેણે એક બીજાનાં વ્યક્તિત્વનો કદી એ વિચાર સરખો કર્યો નથી, એવાં વરવધૂને લગ્નગતિએ શયનખંડની ચાર દિવાલો વચ્ચે પૂરવામાં આવે છે એ વાતથી આપણે અગત્ય નથી. આવી કેવળ શાસતી રૂઢિ-જેમાં આત્મનત્વનો અંશ સુદાં નથી—એવી રૂઢિ જે સમાજમાં સચરાંચર વ્યાપ્ત હોય તે સમાજમાં સાત્ત્વિકતાની આદ્યા ક્યાંથી રાખી શકાય ? આદ્યાનું ફક્ત એક જ કિરણ દહિજોચર થાય છે. એ જાગૃકન્યાની આખી રાતના રૂઢનથી સુજેલી આંખ જ ફક્ત હિંદનો આત્મા હજી છેક મરી નથી ગયો એટલું સૂચવે છે.

આપણામાંથી શ્રો, ઈર્ષ્યના કે ગોરકી નથી પ્રભવતા તેનું કારણ ઉપર જણાવી દીધું છે. આપણા લેખકોને તેમીસ કોડ દેવદેવી અગર બૂતપૂર્વ વીરોની સ્તુતિ અને આજના જીવનની નકામી વાતો સિવાય બીજા વિષયો ક્યાં મળે છે ? અને તેમાં પણ સ્વનંત્ર વિચાર, વિવેચન કે વિવેક ક્યાં નગર પડે છે ? આ વેળા વોલ્ટેરના સંબંધમાં કહેવાતી એક વાત યાદ આવે છે. તેણે એક ફ્રેન્ચ લેખકને પૂછ્યું: “તમે આવું નમાણું કેમ લખો છો ?” તેણે જવાબ દીધો: “શું કહું, મારે પણ જીવનનિર્બંધ કરવાનો છે.” વોલ્ટેરે તેને એટલા જ શબ્દો કહ્યા: “હું એની કાંઈ જરૂર જોતો નથી.”

આપણામાંનાં કેટલાંયે સ્ત્રીપુરુષો સામાજિક જીવનનો સર્વ સડો દૂર કરવાની તૈયારી કરી રતાં દશે. કેટલાક વિચારકો આ આખી જોષ રજા છે પણ તેમને ગુજરાતી સ્વાતંત્ર્ય

એ જ આજનો મુખ્ય કાર્યપ્રદેશ લાગે છે, અને તેમની સર્વ શક્તિ એ દિશા તરફ દોરવાઈ છે. રાજકીય પ્રશ્નો તરફ બેદરકાર ન હોવા છતાં કેટલાંક એમાં સક્રિય ભાગ લેતાં નથી. તેમણે પોતાનું લક્ષ્ય આ તરફ દોરવું જોઈએ. એ અણબેકાયલા પ્રદેશનો પહેલો ફાયકાઓ આવશે. કેળવાયલા વર્ગની છતરાઈ તેમણે બહેરી લેવી પડશે. તેમનું કામ પાર ઉતારતાં તેમને ઘણા પ્રતિકૂળ સંજોગોની સહાયે થવું પડશે. કારણ કે તેમણે તો સામાજિક સાહિત્ય તરફ બેદરકાર બનેલા જનસમાજને ફક્ત કેળવવાનો જ નથી પણ શ્રદ્ધા અને ધર્મની શૃંખલાઓ શિથિલ કરવાની છે. નીતિમત્તા, સભ્યતા અને માન્યતાને નામે માનનીય ગણાતી કેટલીએ અનિષ્ટ પ્રથાનાં મૂળ તેમણે છેલ્લાનાં છે. સાધન અને સંપત્તિના અભાવે હજારો વિદ્યાર્થી હસતે મ્હોંએ તેમને સહન કરી લેવી પડશે. અને એ કષ્ટચાતનાના ફળરૂપે ફક્ત ખીજ સમાજનેદ્વારાએ જ પંથ પકડ્યો હતો તે પોતે પકડ્યો છે એટલો આત્મિક સંતોષ માત્ર રહેશે.*

ડા. ના. કે.

પ્રેમ-ઘાટે

જુદે હૈયે આજે ભે મહારે
 રિનગધ તહારી ળાયા,
 બંસી-ગાને મધુર તહારે
 નાચે આ મહારી કાયા !
 ત્યજી ભુવન રમ્ય તહારે,
 સોહાવે તું તો આંગણ મહારે,
 કેમ કરી હું મુખ ઉઘારે
 અજબ તહારી માયા !

જગાડે તહારે દષ્ટિ પાતે
 ઉરે તું પ્રેમ-નવાણા;
 દિવ્ય ગાન-પુષ્પ યજી
 શુંયે તું રિનગધ માળા !
 શાન્ત તવ સન્ધ્યા-નીરે,
 પ્રેમ-નદીને દિવ્ય તીરે,
 ઝુલી રહી ભે ધીરે ધીરે
 તહારી ને મહારી કાયા !

વિશ્વ કરી બાધા ત્યજીને
 શાન્ત પૃથ્વી-પાટે,
 બેસીએ આજે સ્થામસ્થામે ભે
 એકલ પ્રેમ-ઘાટે;

જુદે વૃક્ષ નમસ્કારે,
 પુષ્પો યે સી સુરભિ ભારે,
 સાગર નૃત્યે વારે વારે
 મહારી યે તેમ કાયા !

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૧ માં

૧૦, ટ્રાન્સિજન સ્ટ્રીટ,
કેમ્બ્રિજ ને મેસ.

સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાખ સુદ ૨, રવિવાર

સ્નેહી ભાઈશ્રી

મને સુસ્વારે-તા. ૧૯ મી એપ્રિલે અહીંયા 'દેશભક્ત દિન' (The Patriotic Day) ઉજવાયો. તમામ બોલપરકાઉટો લાલ પટ્ટી નાંખી બેન્ડ વગાડતા વગાડતા આખા શહેરમાં ફર્યો. મેં અમારી લેન્ડલેડી મિસિસ રિમઘને પૂછ્યું: "આજે શું છે?" "To day they made Johnnie Bull run" (આજે જ્હોનિ બુલને આ દેશમાંથી ભાગવું પડ્યું.)..." આજે અહીંના મામડીઆઓએ તમામ જમીન ખેડીને તૈયાર રાખી હતી અને ખેડેલી જમીનના ચાસની પાછળ જ્હોનિ બુલનું સ્વાગત કરવા બંદૂકો સંતાડી હતી. સંકેત મુજબ ઘંટ વાગ્યો એટલે તરત જ તેમણે હાથમાંનાં દળ પડતાં મૂકી બંદૂકો હાથમાં લીધી અને જ્હોનિ બુલ પર તાકી. જ્હોનિ બુલ આવા સ્વાગતથી ખમચ્યો, સહેજ પાછો પડ્યો અને જોયું તો ચોગરદમ બંદૂકની નળાઓ ને નળાઓ જ પડી. તરત જ ગોળાબાર શરૂ થયો, અને સંખ્યાબળથી હારી જ્હોનિ બુલને આખરે ભાગવું પડ્યું."

અમેરિકાની આઝાદી માટે આ સૌથી પ્રથમ ગોળાબાર. જ્હોનિ બુલનાં પગલાં પાછાં પડ્યાં તે ઠેક વિલાપત પહોંચ્યાં ત્યારે અટક્યાં.

આજે આ ઐતિહાસિક સ્થાન પર મોટરો ને ટ્રામગારીઓ દોડે છે. પહેલાંનાં ખેત-રોની જગ્યાએ મોટી મોટી ઇમારતો ચણાઈ ગઈ છે, છતાં એ ઇમારતોમાં રહેનાર બાળકોને એમનાં જૂનાં ખેતરો ને વડવાઓની યાદ આપવાને માટે ઉલોગી અમેરિકાએ આ દિવસ મુકરર રાખ્યો છે.

આપણા કેલેન્ડરમાં એવો દિવસ ક્યારે ઉમેરાશે? બારડોલીનો સત્યાગ્રહ એ દિવસની ઉવાના ચિહ્ન સમો નથી શું?

*

*

*

ગઈ કાલે દિંદી વિદ્યાર્થીઓની હિંદુસ્તાન એસોસિયેશને 'હિન્દુ નાઈટ' ઉજવી. આ એસોસિયેશનના પ્રમુખ હાલ ભાઈ ત્રિહમલાલ છે. એમણે અને એમની પડેલાના પ્રમુખ મિ. શ્રોફે લગભગ મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી આ એસોસિયેશનને સજીવન કરી છે અને છતાં આઠ માસથી વેરઠનના દિંદી વિદ્યાર્થીઓએ હિંદુસ્તાન અને અમેરિકાને વિશેષ પરિચયમાં લાવવા પોતાની રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે. છેલ્લા જાનેવારી માસમાં હિન્દુ ટમનું આણું આ એસોસિયેશને આપેલું અને તેમાં લગભગ ૩૦૦ અમેરિકનોએ ભાગ લીધેલો. આ વખતે

પણ લગભગ ૨૦૦ અમેરિકનો હિન્દુ સંગીત, હિન્દુ કલા, હિન્દુ ફિલસૂફી અને હિન્દુ સાહિત્ય વિશે જાણવા ખાસ આમંત્રણથી આવેલા અને એ રાતના કાર્યક્રમથી પોતાની ખુશી જાહેર કરેલી. પ્રમુખે રામાયણ અને મહાભારત, તાન્ત્રમહાલ અને દેવવાડા, કાસ્તીર અને અમૃતસરની ફિલ્મો સાથે અમેરિકનોને અનુકૂળ આવે તેવી કાર્યક્રમ પણ ગોઠવવામાં ખાસ કાળજી ખતાવેલી. ડૉક્ટર ઓર્થના પિયાનાના મધુર સ્વરમાં મિ. બોઝના ઇસરાજનો કરચ્છ સ્વર ભળી ગયો અને મિસ એમરીના અમેરિકન મ્યુઝિક અને મેક્સ લ્યૂરીનાં સ્પેનિશ ગીતોમાં મિસ આનંદીબાઈ જોશીનાં મરાઠી ગીતોએ અનેરી ભાત પાડી. પ્રેદેસર જોશીએ હિન્દુસ્તાનના જીવન અને ફીલસૂફીને ખ્યાલ આપતાં પૂર્વની ગરીબી અને પશ્ચિમના અસંતોષની રેખા દોરી અને વિદ્યાનમાં પશ્ચિમ સર્વોપરિ છે અને એને લીધે પૂર્વના યુરકા પશ્ચિમને આંગણે આવે છે તેમ પશ્ચિમના યુરકા જીવનનું રહસ્ય સમજવા અને એનો બેદ પારખવા પૂર્વને આંગણે આવશે છેવટે રીફ્રેશમેન્ટને માટે સૌ એકઠા થયા અને એમાં અમેરિકોનોની સખતા અને મીઠા સ્વભાવનો મને જે પરિચય થયો તે નોંધવા જેવા હોવાથી હું અત્રે નોંધું છું.

તમે જાણો છો કે મહાસભાના અને બીજા જાહેર મેળાવડાઓમાં મેં અનેક વાર સ્વયંસેવક તરીકે કાર્ય કર્યું છે. રીફ્રેશમેન્ટના આવા અનેક મેળાવડાઓમાં મેં લાગ લીધી છે. એ મેળાવડાઓમાં શ્રેષ્ઠ તરીકે અને સ્વયંસેવક તરીકે મારો જે અનુભવ થયેલો તે પરથી ૨૦૦-૩૦૦ માણસોના આવા જુથમાં રીફ્રેશમેન્ટની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખી શકાશે એ વિશે મારા દિશ્નમાં ખૂબ જ ફિકર રહ્યા કરતી હતી અને એથી મેં બે-ત્રણ વાર પ્રમુખને અને બીજા કાર્યકર્તાઓને આટલી બાબત કાર્યક્રમમાંથી રદ કરવા વિનવણી કરેલી. મેં જાણવેલું કે અમારી નાનકડી ચેલીયી બધા મહેમાનોને રીફ્રેશમેન્ટ આપવાનું કાર્ય મહા-દુર્ઘટ છે અને એથી કદાચ આપણી ફજેતી થવાનો વારો આવે અને બધા કાર્યક્રમ નિષ્ફળ જાય. પણ તેમણે તેમના ગયા વરસના અનુભવ પર આધાર રાખી પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો અને મને એક અનુપમ દ્રશ્ય જોવા મળ્યું.

સ્વયંસેવક તરીકે આપણો ત્રિંગી વાવટે છાતી પર રાખી હું મહેમાનોને માર્ગ બતાવતો હતો અને તેમને જોઈતી ચીજો રોકેલીઓમાં લઈ લઈ આપવાનું શરૂ કરતો હતો ત્યાં સૌ મહેમાનો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-રોકેલીઓના ટેબલ પાસે એક પછી એક હારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં અને આખા હોલમાં જેમ કીડીઓની હાર ચાલે તેમ માણસોની હાર ચાલે ગઈ. હું તાજાજુથ ચાલે ગયો. સ્વયંસેવક તરીકેનું મારું કામ સાત સહેલું થઈ ગયું. દરેક માણસ આવતો જાય અને પોતાની મેજે જ કાગળની રોકેલી લઈ તેમાં ગિરફીટ, મગફળા, અખરોટ, દ્રાક્ષ વગેરે તથા જંજીર સરખતનો ખાલો લઈ આવતો ચાલે અને તેની પછી તે જ પ્રમાણે બીજો માણસ આવે અને સૌ પોતપોતાની ચીજો લઈ પોતાની ખુરશીઓમાં જઈ બેસે અને એકબીજાની ઓળખાણ કરી વાતો કરે અને ખાતા જાય.

મેં મારો સાદ બેસાડી દીધો છે અને મહેમાનોની સેવા કરવાને બદલે મહેમાનો પરસ્પર મારા-મારી ન કરી બેસે કે વ્યવસ્થા રાખનાર સ્વયંસેવકોને પાડી ન દે એ બેવામાં જ મેં મારો વિશેષ સમય વીતાવ્યો છે, અને છતાં મેં કેટલીયે રોકેખીઓના દુકાડા અને કેટલીયે ખાવાની વાનીઓ મહેમાનોના પગ તળે છુંદાયેલી એકઠી કરવાનું અમને સફળાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. કેટલીયે સોડા બોટલની પુટેલી બાટલીઓ અમે એકઠી કરી છે અને પુટેલા માલતી ગણતરી કરવામાં અને એનો મેળ મેળવવામાં અમે કેટલોય સમય વીતાવ્યો છે. મ્યુનિસિપાલિટીના કે લોકલબોર્ડના, પરિષદના કે મહાસભાના કોઇ પણ બહેર સંસ્થાના આવા અનિર્ધારિત સમારંભમાં કાર્ય કરનાર દરેક સ્વયંસેવકનો ઘણીનાર આવો અનુભવ છે, છતાં આપણે તેની કોઈ ફરિયાદ કરતા નથી. બિચારા સ્વયંસેવકો ઊલાયેલા પગને કે નીકળેલા લોહીને નળના પાણી નીચે ધોઇ પાછા આપી રહેલી બાટલીઓ અને રોકેખીઓ ગણવા લાગી જાય છે, કારણ કે સ્વયંસેવકને મન પુટેલા આવયવ કરનાં એ પુટેલી બાટલીની કે રોકેખીની કિંમત વધારે છે !

પણ અહીંના અનુભવ પછી જે બાબત માટે દિલમાં પણ કદિ ફરિયાદ કરી નથી એ બાબત માટે ફરિયાદ કરવાનું મન થઇ આવે છે. 'અહીંનાં મહેમાનો બિસ્કીટનો એક કકડો મહોંમાં મૂકી ઉપર ધીરથી સરખતો એક ઘુંટ લઇ જે મીઠી રીતે કાર્યકર્મની સફળતાની અને પોતાના આનંદની વાત કરે છે એથી સ્વયંસેવકનું હૈયું ધડીબાર થનગની જાય છે. થોડા ધણા રીફ્રેશમેન્ટની યોજના એકબીજાનો પરિચય કરવાની અને ખાસ કરીને જેના માનમાં એની યોજના થઈ હોય તેનો વિશેષ નિકટ પરિચય કરવાની ભાવનાથી ગોખાય છે. પણ આપણે ત્યાં આ યોજનાના હેતુ વિશે આથી કંઇક જુદો જ ખ્યાલ હોય છે—અને તે માત્ર મોદક પર દાઘ મારનાર બ્રાહ્મણોના દિલમાં જ નહિ પણ સંભવિત ગૃહસ્થો, મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલરો, મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ, કૌન્સિલના સભાસદો, લેખકો, વર્તમાનપત્રકારો અને એવા મદાન ગણાતા માણસોના દિલમાં પણ કંઇ અનેરો જ ખ્યાલ હોય છે. જેમ અને તેમ ટુંક સમયમાં વધારેમાં વધારે પેટમાં કેવી રીતે નાખી દેવું અને એક ટેબલ ખાલી કરી બીજા ટેબલ પર કેવી રીતે ધસી જવું એના વિચારમાં જ તેઓ એટલા બધા તક્તીન હોય છે કે સાથેના માણસ સાથે વાત કરવાનો તેમને સમય જ રહેતો નથી ! અને સમય હોય તો પણ મહોં એટલું ભરેલું ને ભરેલું હોય છે કે વાત કરવાની ઇચ્છા હોય છતાં મેં તેઓ વાત કરી શકતા નથી. મને એક રસુલ ઘટના યાદ આવે છે. શીયુત વિદ્યાર્થીઓ પટેલના માર્નમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ માર્નપાર્ટી આપેલી. આગરે ૭૦૦-૮૦૦ માણસો એકઠા થયેલા. નીચે મોગાનમાં મીઠાઇ અને લીલામૂકા મેવાના ભારથી લગી પડતાં ટેબલો પથરાઇ ગયેલાં અને તેની આસપાસ માણસો ગોઠવાઈ ગયેલા. મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલરો અને શહેરના સંભાવિત ગૃહસ્થો પણ ગોતપોતાના ટેબલ પાસે ગોઠવાઇ ગયેલા અને વાતચિતમાં માત્ર એવડાના આવવાનો અવાજ જ સંજળાતો. (હજી આપણને ખાતાં પણ નથી આવડતું. નાના બાળકની માફક આપણા મૂઝાળા મહેરોને ખાતાં મેં સાંભળ્યા છે અને જોયા છે. અહીંયા એના જેવું 'અસિટ' કંઈ નથી ગળાતું.) શીયુત વિદ્યાર્થીઓ એના મિત્રાઓની ઓળખ કરવા ટેબલોની વચ્ચેમાં ફરવા લાગ્યા. પણ મહેમાને ખાતું બંધ થયું માટે મિત્રાને ખાતું બંધ કરવું જોઈએ અને મહેમાનની સાથે કંઈ વાત કરવી જોઈએ

એમ મિળ્યાનો સમજતા નહોતા કેટલાક મિળ્યાનોએ મ્હોં જાણું કર્યું ખરું પણ મ્હોંમાં જગ્યા હોય ત્યારે જીલ હાલેને ? આથી તેમણે માત્ર યોગબાણસુચક માયું હલાયું. કેટલાકને તો રોકેખીઓમાં મૂકેલી જૂદી જૂદી પાનીઓમાંથી માયું જાણું કરવા જેટલી પણ દુરસદ નહોતી. આથી શ્રીયુત વિદુલભાષ આ બધા તાત્ત્વ જોઇ, પોતાની ધોળી દાદીમાં હસતાં હસતાં આગળ આવ્યા અને દશ મિનિટમાં આખા યોગાનમાં ફરી વળ્યા અને પોતાની જગ્યાએ પાછા આવ્યા. એમણે જોયું કે એમના ટેબલ પરના જ માણસેને વાતો કરવાનો શોખ છે—ખાડીનાઓને વાતો કરવા કરતાં ખાવાનો શોખ વધારે છે.

અને આ ઘટના માત્ર ગૂજરાતમાં જ નહિ, આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. શું અમદાવાદમાં કે બેલગામમાં, ગયામાં કે મદ્રાસમાં બધે યે આ જ તાલ હોય છે અને આથી કેટલાક કાયર સ્વપ્નસેવકો આ પીકામાંથી ભાગી રીફ્રેશમેન્ટની ઝોરડીમાં સંતાઇ જાય છે અને ત્યાં શું કરે છે એ કહેવાની મારે જરૂર છે ?

આ આપણી રાષ્ટ્રીય ખાસિયત છે—સોએ સો ટકા શુદ્ધ સ્વદેશી-હિન્દી ખાસિયત છે. અને એ સામૂહિક કુવ્યવસ્થા નાના મોટા ગરીબ તવંગર સૌમાં નજરે પડે છે. હજી સુધી આપણા સ્ત્રીવર્ગને આપણે આવી કસોટી પર ચઢાવ્યો નથી, પણ ઓછી સામગ્રી અને વધારે માણસોને પીરસવાની વ્યવસ્થા એમને માટે પણ થોડા હોય તો શું પરિણામ આવે એ કહેવું જરા મુશ્કેલ છે.

આમાં બે ભેદ મુખ્ય છે: એક વ્યવસ્થાનો. અમેરિકાનો અને પશ્ચિમના માણસને વ્યવસ્થા સાહજિક છે, એને એ જન્મથી જ વરેલી છે અને આપણને વ્યવસ્થાના બંધન તરફ મૂળથી જ તિરસ્કાર છે.

બીજો ભેદ પરાયાના ખાદ્યનો છે. અમેરિકાનો અને પશ્ચિમના લોકો આસપાસનાં મહેમાનોને ખ્યાલ હરદમ પોતાના દિલમાં રાખે છે. ઓછી પાનીઓ અને ઝાઝા મહેમાનો હોય ત્યાં પોતે ઓછામાં ઓછી ચીજો કેમ લેવી અને બીજાઓને કેમ રીઝવવા એ જ તેમનો ખ્યાલ છે. દરેક માણસ-શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ-એ બિસ્કીટથી ત્રીજું બિસ્કીટ લે નહિ. આખરે વધારાનાં બિસ્કીટ રોકેખીઓમાં લઇ પ્રમુખ અને સ્વપ્નસેવકોને ફરવું પડ્યું અને મહેમાનોની આગળ ધરવા પડ્યાં. એ અહીંની સમ્મતા. પણ આપણો ખ્યાલ આથી જુદો હોય છે. સૌથી વધારે ચીજો કેમ લેવી એ ખ્યાલ આપણા દિલમાં વિશેષ હોય છે. અને એને લીધે બીજા મહેમાનોને અન્યાય થશે એનો ખ્યાલ આપણા દિલમાં આપણે આવવા જ દેતા નથી. આથી જે પડાપડી અને કચ્ચરણ થાય છે તેનું કારણ સહેજે સંમળય છે.

પણ આ બધું કંઇક વધારે વ્યવસ્થાથી આપણે અટકારી ચકીએ તેમ છીએ. એ માટે લોકમત કેળવવાની જરૂર છે અને લગ્ન પ્રસંગે કે બીજે પ્રસંગે બાળકોમાં જે રીતે મીઠાઇ લૂંટાવવામાં આવે છે તે પ્રથા બંધ કરવાની જરૂર છે. મંદિરોમાં અને ઉત્સવોમાં મુખડી અને પ્રસાદ લૂંટાવવાની અને તેને પગ નીચે કચકવાની પ્રથામાં ફેરબદલ કરવાની જરૂર છે. આ માટે અમ્મની પવિત્રતા-સાચી પવિત્રતા બાળકોને અને મોટાંઓને નવેસરથી સમજાવવાની જરૂર છે. મને પોતાને એ સમ્મતાની નહિ પણ અસમ્મતાની નિશાની લાગે છે—આર્યત્વની

કે હિંદુત્વની નહિ પણ અનાર્થત્વની નિશાની લાગે છે. અને એમાં યુવાનોએ તરત જ યુગપક્ષો કરવો જોઈએ. મહેમાનો પાસે સમ્મતાના નિયમો પરાણે પાળવા જોઈએ અને ન પાળે તો વ્યવસ્થાનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી આવા કચ્ચરવાળા પ્રસંગોને અશક્ય બનાવી દેવા જોઈએ.

હું જાણું છું કે આપણો દેશ ગરીબ છે અને એને લીધે ખાસ અવસરે મળતી દુર્લભ વાનીઓ જોઈ સમૂહ પોતાના મન પરનો કાણુ ગુમાવી દે છે. પણ અહીં આ 'પણુ' ગરીબો છે, તેમને સરખાવસરે મીઠી ચાન્દેની સુખી માણસો તરફથી દ્વાણી કરવામાં આવે છે, પણ તેઓ જોટલી વ્યવસ્થા જાળવે છે તેટલી વ્યવસ્થા આપણા કહેવાતા 'સુશિક્ષિત માણસો' પણ જાળવી શકતા નથી. એટલે આ અવ્યવસ્થા ગરીબોને લીધે નહિ પણ આપણી ખોટી ઉછેરના પરિણામરૂપ છે અને તે તરફ હું સૌનું ધ્યાન ખેંચું છું. સ્વરાજને સાધવાને નીકળેલા કેળવણેલા માણસો પાસેથી સ્વરાજ અવસ્થા વિશેષ વ્યવસ્થાની અપેક્ષા રાખે છે અને એ કેટલાક મેળાવડાઓમાં આપણે મેળવતા જઈએ છીએ તેમ વિશેષ મેળાવડાઓમાં તે આપણે સિદ્ધ કરીએ અને એને આપણા જીવનમાં ઉતારી દઈએ એ હેતુથી જ હું આટલું લખવા પ્રેરાયો છું.

રીફ્રેશમેન્ટનો રિવાજ પશ્ચિમમાંથી આપણે લીધેલો છે. તેનો હેતુ આપણે સર્મન્યા નથી અને એથી જ એનો અનર્થ ઘણીવાર થતો આપણે જોઈએ છીએ. નંદારે રીફ્રેશમેન્ટ બરપૂર હોય છે ત્યારે અવ્યવસ્થા ઓછી નજરે પડે છે પણ ઓછી રીફ્રેશમેન્ટ અને વધારે માણસો હોય છે ત્યારે મેં લખ્યું છે એ ઘણીવાર સાચું પડે છે. એથી કાં તો આપણે આ રીફ્રેશમેન્ટનો રિવાજ સદંતર કાઢી નાંખવો જોઈએ અને આપણી અસહ રીત મુજબ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અથવા તો વ્યવસ્થાને તાજે થતાં આપણે શીખવું જોઈએ. એ જ

લે. નંદલાલના પ્રેરણામ

ચર્ચા પત્રો

૧. રસધાર અને ત્રિધાણી

ક્ષમા શીખવી છે તો ચોમકા જેવા વિશ્વાસઘાતી અથવા શવા જેવા (પાનું ૮૭-૨) નિરહત્યારાનાં પરાક્રમેને ઉજ્જવળ શા માટે કરવાં ! એ કાળો યુગ તો દારીજ દેવો. ચારણીબાઈએ રજપૂતોના કડવા વેણ ઉપરથી થાનેલા કાપી નાખ્યા (૧૦૨-૨) એ શું અનુકરણીય ક્ષમા ? આપના કુવચન પરથી સરસ્વતીચંદ્રનો ત્યાગ યાદ આવે છે. નાનો સરખો ચોંટીયો લીધો એમાં આખું જીવન ધૂળમાં મેળવતું એ ક્યાંનો ન્યાય ? એ દષ્ટિએ કદાચ સરસ્વતીચંદ્ર બાળકોનાં હાથમાં મૂકતાં અચકાઉં ખરો. તુંડ મિળજી, રૈયત અને નૂનમાલની બેપરવાઈ, અને લોહીની નીકાની જ ધાર રસધાર શું નથી બહેવરાવતી ? ચારણીબાઈના દૃષ્ટાંતથી બાળકો સહનશીલતા શું શીખવાના હતા ? મને જે બરાબર યાદ હોય તો ગાંધીજીએ સરસ્વતીચંદ્રને નમાલો કહ્યો છે. કુમુદનો ત્યાગ કરી પાછો કુમુદને પરણ્યો એટલા માટે આપનાં કડવાં વચન સહી લેવા કરતાં કુમુદસુંદરી જેવી નિર્દોષ અને પતિપરાયણ સ્ત્રીને ઝટકો મારી ફેંકી દેતાં જેને વાર લાગી નહિ તે તો ઉત્તરો વધારે નમાલો છે. આવી જ વાત પહેલા ભાગમાં સેજકજી ગોદિલની છે.

દોતી વળાંતે દોડ્યા આવતા સર્પને બાઈએ પગ તળે છુંદીને મારી નાખ્યો અને પોતાના અને ભેસના જીવ બચાવ્યા-ખસ, એ જ દોષ-અને એ દોષ. એ હિંમતથી કરચોડ સંસારાએ પુત્ર ઉપર ફરમાન કાઢ્યું કે એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો ! પિતાના અંધભક્ત, નમાલો પુત્ર પોતાના પરાક્રમથી વધારે બહાદી યવા આવતી રસ-સુંદરીને, અંતરથી પતિ-પ્રમુદની સેવા કરનાર કિકરીને એક જ ઝટકે તિલાંજલિ આપી. એક ટલાકની નોરીસ પણ નહિ હૃદયપૂર્વક સેવાનો બદલો આપી વિશેષ શું હોય ? આવા અનુકરણીય દાખલા રસધારમાં નાંખીને કાઢ્યાવાડના બાળકો પાસેથી સંપાદક કેવી જાતની પિતૃભક્તિની આશા રાખે છે ?

રસધારમાં રસ ધણો છે, આત્મ પરમાર જેવાં રત્નો ઉભરાઈ નીકળે છે, પણ નીચ શવા જેવા, કાંધે ભણુકતી ચારણી જેવા અથવા નમાલા સેજકજી ગોદિલ જેવા, ધોરવાળા પાણીએથી અને માટીના નમાલાં ઢેકાંએથી સૌરાષ્ટ્રની રેતાળ નદી પરચરમય અને કલુપિત બની છે. વીરત્વને અળથું કરવાનું હું કહેતો નથી, વીરત્વ તો મારે જોઈએ છે, પણ તે વીરત્વ હાંમણુકત-મરવાને તૈયાર, નહિ કે મારનાર; શાન્ત વીરત્વ, નહિ કે ઉતાવળીયું.

હાથીયામેર જેવા (૧૬૫-૨) પરાક્રમેને શું કરવા ? ખાલી રાખ્દોથી જ ભણુકો ઉઠતું આગીયું મરચું ! ' હું જીવતાં માફે મોઢવડ તમે ભાંગો. ' ભાંગ્યું તો નથી જ. છતાં પણ આખી પાળની સામે જરા જેટલી મરકરીથી છંછેડાઈ જઈ, તાકડનો, કંઈ પણ સારા પરિણામની આશા સિવાય પ્રાણ આપવો એ કઈ જાતની રાજનીતિ ? શું આ બધી તંમને અશુદ્ધ ખાનિશતા નથી લાગતી ? આવા દાખલાઓ ભવિષ્યની પ્રજાને આપીને શું ભવિષ્યની પ્રજા પણ તમારે આવી જ કરવી છે ? વીરત્વમાં સ્વાર્પણુ જોઈએ, પણ જે સ્વાર્પણુથી હેતુ તો તેટલોને તેટલો જ દૂર રહે તે સ્વાર્પણુથી-આંખો મીચીને આપેલા મૂર્ખ આત્મભોગથી શું કાલ્પો ?

જ્ઞાનવદીયાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: 'શું લોકોને જ્ઞાનવદે. અગવવા છે?' હું કહીશ કે હા. કારણ આ વાંચીને કાષ્ટરટની જેમ બીજે માલ ધરતાં ન શીખાય અથવા ગાંધીજી જેમ વાંચામાં ચાણકીય શરવી ન લેવાય. કદાચ ભાઈશ્રી મેઘાણી એમ માનતા હશે કે ક્ષમાએ બધાને બાવવા બનાવી ચૂક્યા છે. પણ તેઓ ભૂલી જાય છે 'ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્' છે. ઉપરનાં બધાં દર્શનો શરાતનનાં નહિ ક્ષમાનાં નહિ આભૂષણનાં નહિ નૈતિક લયનાં (moral cowardice) છે, દૂષણનાં છે. વળી આગળ ચાલતાં એ ભાઈ કહે છે કે 'કોઈ કહે છે કે એના વાચનદ્વારા કતલ અને બદલો લેવાની બાલ-વાસના તૃપ્ત થાય છે, તેથી જ સુવકો તેના પર આક્રિત છે!' કોણ કહે છે રાંપીને ધા-એ કહેવત અનુસાર ભાઈશ્રી મેઘાણી રાંપીને ધા કરીને રાંપીને ધા નથી એવું દરાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. સુવકો આક્રિત છે તેનું બીજું સખળ કારણ ભાઈશ્રી બતાવી શકશે? Reynoldsનાં નોવેલો પણ સુવકોમાં બહુ આદર પામે છે અને વડીલોથી છુપાં છુપાં વંચાય છે. એ પણ ઘણાંખરાં ઐતિહાસિક જ છે. પણ એના તરફની વિરૂદ્ધતા, કતલ અને બદલો લેવાની બાલ-વાસના અને ઉપરાંત કામ વાસના પણ તૃપ્ત થાય છે તે છે. અને કામવાસના તૃપ્ત થાય એવા શબ્દો અને ચિત્રો આમાં પંજુ ક્યાં નથી? 'કાં છતરીયાને ઓરડે, અને કાં શેતરૂના પાતાળમાં, પણ આજની રાત માણવાની મારે પ્રતિજ્ઞા છે' આથી વધારે બીભત્સતા કઈ હોય? એક બે દિવસ પછી રાત માણી હોય તો માણવામાં હણપ આવે ખરી? એ વાર્તા ઐતિહાસિક હોય કે ન થે હોય પણ તેમાંની અશક્યતાઓ તો હું હવે પછી બતાવીશ. પીઠાશવાળા વાનની અંદર "વરવહુ બથોડાં ભરી રથાં દતાં" એવું લખીને નમ્ર પણ નમ્ર શૃંગાર ભાવ લેખક ઉત્તેજિત કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર યુગરાતનો એક અનુપમ સાહિત્ય-ગ્રંથ, તેમાં પણ પ્રશાંત અને ઉદાત્ત ભાવ જ વહે છે. 'રાત માણવી' અને 'બથોડાં ભરવાં' એ તો માત્ર carressing, kissing, embracing વગેરે શબ્દોનાં ક્ષુદ્ર અનુકરણ છે. બીજા દલકરી પ્રતિના લેખકો એવું લખે છે તે ભંડે લખે, પણ શ્રી. મેઘાણી જેવા સંસ્કારી સાક્ષરની કલમને એ ન શોભે. જ્યાંસુધી અમે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રગળે પ્રેમથી વાંચવાનું નરણુ કાં તો (૧) કતલ અને બદલો લેવાની વાસના તૃપ્ત થાય છે તે છે, કાં તો (૨) એએજ રાજ્યની દુર્દશાનાં ચિત્રો જોવા મળે છે તે છે, અને કાં તો (૩) બીભત્સ શબ્દોની મગ્ન પ્રાપ્ત થાય એ ત્રણમાંથી એક છે. પણ જ્યાંસુધી અમને બીજું કંઈ પણ કારણ સૂચવાય નહિ ત્યાંસુધી તો અમારી કલ્પનાના ઘોડા છૂટા જ રહે છે. બીજું કોઈ પણ સખળ કારણ બતાવશે ત્યારે અમે ઘોડાને ખડ પણ નહિ આપીએ.

એક ટેકાણે તો ભાઈશ્રીએ આડો આંક જ વાળ્યો છે. સોરઠના જ્ઞાનવદીયાને દાગે પાને જાન મામદ તેની 'અસી'ને કહે છે: 'આ અવતારે તો તું સાહેબની પધારીનું મુખ ભોગવી રહી.' આ દાગ દણ જરા બીતાં બીતાં બોલાયા છે. જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી બોલવા હોત તો જ્ઞાનવદીયા 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું સ્થાન લેત અને જ્ઞાનવદીયાની ઐતિહાસિકતાને એ કામળ દાગ વડે જરૂર પુનરુદ્ધાર થાત. જે ભાઈ મેઘાણીએ જ્ઞાનવદીયાની ઐતિહાસિકતા સ્થાપવાનો આદર કર્યો છે તો હું ચોક્કસ કહું છું કે, 'અમારી આમ બાળત છે' એ વાક્યની જેમ 'સાહેબની પધારીનું મુખ' એ પુષ્પવાક્ય એક પ્રચલિત અને ધરગધુ વાક્ય થઈ પડશે.

વળી જે લોકો ગામ અને જાને હુટે, પ્રજાને સતાવે-દયાવે, નિર્દોષીઓની કતલ કરે, બાળકોને મારે અને વસ્તીને ઉડ્ડે કરે તે લોકોને હરામખોરો નહિ તો શું કહેવું? કદાચ 'દેવો' કહેવા એમ ભાઈ કહેતા હોય કારણ હરામખોરો એટલે દેવો એમ ભાઈની રીક્ષેનેરીમાં હશે. હું કહી ગયો તેથી અને જેમણે રસધાર અને ખસારવડીયા વાંચ્યા છે તે લોકો પણ કહી શકશે કે એ વીરતા કેવી હતી. ક્ષમા-વિહીન, દયા-વિહીન, વિવેક-વિહીન એ વીરતાઓને વીરતા કહેવી કે બીરતા? એ એવી વાતો લખીને ભાઈ મેઘાણી કાઠિયાવાડમાં શરાતનનું ધ્વજરોપણ કરવા માગતા હોય તો તો હું તેમને એતલું છું કે તે આવો નિષ્પ્રાણ પ્રયત્ન મૂકી દે, કારણ તેથી કાઠિયાવાડના નવજીવનમાં ફરતાના અંકુરો પુટશે. ક્ષમા ન શીખાય ત્યાં સુધીની વીરતા નકામી છે, કારણ ક્ષમા ચૌરસ્ય ભૂષણમ્.

ગ્રીક્ષ ભાગમાં શિયળની ભાવનાવાળા પ્રસ્તાવનાના વિભાગમાં ભાઈ મેઘાણી કહે છે કે, "એક રાજાની નજર કુડી ચાતાં તો કામગાઈ પોતાના મસ્ત * (કૃપા નહિ હો) એ ચાનેલા વાદી આપે અને પોતાના પદ સ્વામીનું મેણું વાગતાં એ જોમનભરી * (છુટ્ટી નહિ) કમરીઆઇ પોતાના બચીસે દાંત ખેંચી કાઢે એ વસ્તુઓ આજની જનતાને નથી સમજતી." ક્યાંથી સમજાય? ભાઈ મેઘાણી જેટલી વિરાળ સમજ જનનામાં ન જ હોય. મૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હોવાથી ગાંધારીએ પાટા ખાંધ્યા હતા એ જુની વાત કદાચ શ્રી. મેઘાણીને જણાવવાપણું ન હોય. આનાથી વધારે નૈતિક બીરતા કઈ? 'નજર કુડી ચઇ એટલે ચાનેલાં થાળામાં ધરવાં અને પોતાની બીરતાને પ્રકટ કરવી, મેણું વાગતાં દાંત ખેંચી કાઢવા' એ આરિચના પક્ષગાતા જતા સિદ્ધાંતોવાળો વાચાળ યુગમાં ભૂતકાળની ભવ્યતા આપવાને કદપનારાકિત નથી રહી. 'બંધી વાતમાં શુદ્ધિને પોતાની બદારે બોલાવવી પડે છે.' જ્યાં ત્યાં આ યુગને કંઈ કંઈ દોષથી વિભૂષિત કરવો અને ભૂતકાળમાં તો અનોખી અને અકદમ્ય ભવ્યતાઓ જ લારી હતી એવું વાચનારના મન ઉપર દસાવવું એ તો ભાઈ મેઘાણીનો લાક્ષણિક પ્રયત્ન પ્રસિદ્ધ છે. જાણે જીવન તો એક નાખી દેવાની વસ્તુ છે, તેનો તો ચોગ્ય અયોગ્ય રીતે ધા જ કરી દેવો ઘટે છે તેમ બંધી વાતમાં શુદ્ધિપૂર્વક-શુદ્ધિને બદારે બોલાવીને તો કામ જ કરવાનું નથી. સ્ત્રીને માટે અથવા મિત્રને માટે કોઇએ બેઠમ લારાઓ, કંઈ કાર્ય કરવા જેવું હોય કે ન હોય, ચોગ્યચોગ્યમાં, વિવેકવિવેકમાં કોઇ પણ કેસાણે ભાઈ મેઘાણીની સલાહ મુજબ શુદ્ધિને તો બદારે બોલાવવાની જ નહિ. આ પણ એક ભૂતકાળની 'ભવ્યતા.' જે તે વાતમાં 'ઝાકાઝીક,' માર તરવાર અને ઉગાંચ ડોકું, જાણે કે સદ્બુધોગ માટે પ્રબુએ શુદ્ધિ આપી જ નથી, પણ આપણી વાસનાઓ અને રાગ-દ્વેષની તૃષ્ણિને ખાતર પ્રબુની પણ નિર્દય મરકરી! જે તે વાતમાં શુદ્ધિને બદારે ન બોલાવવી તો પ્રબુએ શું કામ આપી તે કારણ ભાઈથી સમજાવશે ખરા? 'સિદ્ધાંતોને' ખાતર દેદને રમકડું બનાવી દેનાર અને ગીતાના વાક્યને ઝોખનાર અને ગણિદાનની પરંપરા બેટી રાખનારના પાંચાઈ ગાંધીજી, બીસેંટ, લાલાજી, રાય નિર્ભય ક્યાં નથી? અને હજુ આવાવાળો એક તો બાકી છે: અને આ બધા કોને ખાતર ભોગ આપે છે એ નાખે છે; પરશુરામની જાણ તો હું કદું કે સિદ્ધાંતોને ખાતર જ.

ગ્રીક્ષના સરીરત્વ કેવું લલિત બન્યું છે તે જાણો.

દવે એ ભાઈ લગ્નતા સમજવા માટે આપણને એ મનુષ્યોનાં Outlook સમજાવે છે. તે આપણે પ્રશ્નિપાતથી અને હાજીદાથી સમજી લઈએ. ‘અંગતી મરમદાઓ છુદ્ધિ-પૂર્વક તમતી જાય છે અને ચાદિત્વચાળી લક્ષનાઓનાં- શરીરોને યુવનાના પદ્મ વિના તળીજીખાનાને દવાએ કરવામાં આવે છે’ એ ઉપરથી ભાઈ એમ કહેવા માગના લાગે છે કે આ જમાનો તો બહુ નગનનાનું જ સ્વરૂપ છે અને જ્યાં સ્ત્રીઓ અજ્ઞાનથી નાંદ પણ છુદ્ધિપૂર્વક મરમદો તળે છે. સ્ત્રીઓને તળીજખાનાને દવાએ ન જ કરેલી જોઈએ. કેમ, તેઓમાં જીવ નથી ? માત્ર પુરુષો જ તળીજખાનાના દક્કદાર વારસ છે ?

ત્રીજા ભાગની પહેલી વાત રામાંચજરી છે પણ તેટલી જ ઐતિહાસિકતા-શન્ય છે. ઘોડી પાછળ ત્રાપામાં એ માણસો સદિત પાણીમાંથી ટેકરી ઉપર કેવી રીતે કૂદી શકી ? High jumpને માટે માણસ અમુક પગલાં પાછળ જાય છે. ભારે આ ઘોડી તો વહેતા પાણીમાંથી ટેકરી ઉપર કૂદી. અજ્ઞાન ! અને વળી છોકડો અને મા લટકના કાંકા-ખગરના ત્રાપા ઉપર કાટખૂણ રાખી, સમતોલ જાળવી બેઠા. કેવી મુંઝર કસરત ! વળી એ જ વાતમાં ‘ધતરીયાને ચોરડે અને કાં શેનલના પાતાળમાં, પણ આજની રાત માણવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે’ એ શબ્દોથી યુવાનો સમક્ષ અધીર કામ-લોહપતાનું દર્શાવ મુકાય છે.

પ્રભાતીમ પ્રાગજીવનદાસ ૧૯૨૭

અમદાવાદના મીલમજુરોમાં અસંતોષ

અત્યારના મજુરવર્ગની સ્થિતિને ઉપલક્ષ્ય રીતે જાણનાર પણ કદી ચક્રો ને મજુરોમાં પોતાની વર્ગ-અસ્થિતિ જાગૃત થતા જાય છે. દિંદના ઉલોગોમાં અને વિશેષ રીતે આપણા ઇલાકામાં મીલ ઉદ્યોગ મહત્વનો છે. મીલના મજુરોમાં આ અસ્થિતિ વધારે તીવ્ર દેખાય છે. આપણા ઇલાકાનાં મીલનાં મથકો મુંબઈ અને શેઠાપુરમાં લગભગ અઢી લાખથી લઈકર હડતાલ ચાલે છે અને હજી સુધી સમાધાની આવતી જણાતી નથી.

મજુર માનસ બીજા કોઈ પણ માનસ કરતાં વધારે ચોપી છે. એક જ સ્થિતિમાં કામ કરવાથી, એક જ જીવન અને એક જ જાતના પ્રત્યો હોવાથી બીજા કોઈ વર્ગો સંગઠન કરી ક્રેકે એક બીજા પર અમર કરી શકે તે કરતાં મજુરો ઘણી ત્વરાથી એક બીજા પર અમર કેરી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં હડતાલની જવાબથી હજી સુધી બધી ગણેશ અમદાવાદને ખાસ સાચવી લેવાની જરૂર છે.

આપણે ધૃતીવાર આપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી જાણે તે આપણા ઉપર આવવાની જ નથી એમ ધારી બેસી રહીએ છીએ. અને આપત્તિ પડ્યા પછી અધીરા થઈએ છીએ. એમ ન થાય તે માટે આ લેખના વિચારો મજુરો અને ખાસ કરીને તેા મીલમાલિકોની પ્રમદા રજુ કર્યા છે.

હડતાલનો એકાદ તણખો અકસ્માત ઉડતો ઉડતો અહીં આવી ચડે તો અહીં પણ ખાગ લાગે એવી તો સ્થિતિ છે જ. અહીંના મજુરોનો અસંતોષ મુંબઈથી વધારે નહિ તો ઓછો તો નથી જ. કેટલાંક કારણોથી તે દયાધ રહ્યો છે. પણ દયાપેશે અસંતોષ તારા પામતો નથી. પણ બળમાં વધતો જાય છે એ યાદ રાખવું જોઈએ.

પગારની સ્થિતિ

મજુરોના પગારની સ્થિતિ સંબંધી વિમાર કરનાં પહેલાં બેએક બાબતો નોંધવી આવશ્યક છે. મજુરને માટે મુકરર થયેલા પગારનો આંકડો એની પગાર સંબંધી સ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આપતો નથી. મજુરની પગાર સંબંધી સ્થિતિ એના હાથમાં આવતા ગ્રેડ (effective wages) પર આધાર રાખે છે. દા. ત. અમદાવાદની મીલોના ડ્રોસલ અને કંમખાનાના મજુરોનો ૧૬-દિવસના હપ્તા ઉપર રૂ. ૧૩ થી ૧૩.૩૩ પગાર મુકરર થયેલો છે. પરંતુ મજુરના ગળ્તવામાં પગારના જે પૈસા જાય છે તે ઓછા હોય છે. નોટીસ આપ્યા વગર મીલ સાંચા બંધ કરે ત્યારે કે પુરતો માત્ર ન આપી શકવાને કારણે મજુરના દિવસો કપાઈ જાય અને એનો પગાર ઓછો ઉતરે. કારકુન આદિ વર્ગને માંદગી વગેરે આવશ્યક રજાઓ મળે છે અને એમનો પગાર કપાતો નથી. મજુરનો પગાર આવી ગેરવાજગીને લીધે કપાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલીક વાર તો એનો બેવડો પગાર કાપી લેવામાં આવે છે. પગારમાં બીજી અનેક કાપકુપો યાય છે (જેનાં ઉલ્લેખ હવે પછી કરીશું) તેને લીધે પણ એનો પગાર ઘટવાને ઓછો ઉતરે છે.

મીલમાલેકે મેંડળ અને મલુર મદાજન વચ્ચે થયેલા કરારને આધારે મી મલુરના પગારનું ધોરણ નક્કી થયેલું છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં મલુરના મદાજન માગણીઓ ચિચારી એક બાજુ મદાત્મા ચાંધીજી અને બીજી બાજુ શેડ અંગાલાલ સાર લાઈના પંચે આ ચુકાદાઓ કર્યા હતા. ત્રણ વર્ષ બાદ એટલે ૧૯૨૩ની સાલમાં અમદાવાદ સામાન્ય હડતાલ પડી હતી તેમાં મલુરની હાર થઈ હતી અને માલેકો આ પગાર ધોરણમાં ૧૫ ટકા જેટલો ઘટાડો કરી ચક્રા હતા. હાલ આ ૧૫ ટકા કાપીને ૧૯૨૦ મૂળ ધોરણ મુજબ મલુરને પગાર અપાય છે. અમદાવાદના કામદાર વર્ગમાં આ સંજોગ અતિશય અસંતોષ છે અને ત્યારે મુંગઈના કામદારોના પગાર દબાવવા મુદ્દી કપાયા નહીં ત્યારે અહીં આમ ૧૫ ટકા કપાઈ ગયા છે એની એમના મનમાં ધણી બળતરા છે. આ લીધે મલુરનાં દિન ઘવાયેલાં છે એ મલુરની સ્થિતિના પરિચયવાળાને જણાયા વગર રહે એમ નથી.

છાનીમાની કાપકુપ

માલેક મેંડળ અને મલુર મદાજને મળી જે પગારનું ધોરણ ઠરાવ્યું છે તેમાં એમ પૂછ્યાં કર્યાં વગર કાપકુપ કરવી એ નૈનિક દષ્ટિએ ખોટું જ ગણાય. પરંતુ એમ થયું કે મુંગઈની મીલ હડતાલના મૂળમાં આ મુખ્ય કારણ છે તે ત્યાંની સ્થિતિ સમજવા પ્રયત્ન કરનારને જણાયું હશે. અહીં પણ આ જ અસંતોષ ઉઠે ઉઠે છે.

દ્રોસજખાતાના મલુરને કામના દિવસો પર પગાર મળે છે. એટલે એમના પગાર કાપકુપનો બહુ અવકાશ નથી. દ્રોસજખાતાના મલુરને સામાન્ય રીતે સોળ દિવસના હપ્તા ઉપ સરવાળે રૂ. ૧૩ પગાર મળે છે. આમાં જે અઠવાડિયાના રૂ. ૧ બોનસનો સમાવેશ કરેલો છે. આ હાજરીબોનસમાં નિયમની બહાર જઈ કાપકુપ ધણીવાર થાય છે. કેટલીક વા એક અઠવાડિયાની ગેરહાજરી માટે બીજા અઠવાડિયાનું આઠ આના બોનસ કાપી નખા છે. અહીંના મીલમાલેકે મેંડળના એક અગ્રગણ્ય સભ્યની મીલે દ્રોસજખાતાના સ્વીકારીંગ માટે રૂ. ૧ કાપવાનો ફરિયાદ નોટીસબોર્ડ પર મુક્યો હતો. એ પગલું માલેક મેંડળના પોતાના આગમના હતાવની વિરુદ્ધ હતું એવું એમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવતાં એ વસ્તુ પણ ચુકાઈ હતી. પરંતુ પગારની કાપકુપ કરવાની મનોદશા આ સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરે છે.

કોર્સ-એટલે બોગીન લઈ જવા લાવવાનું વગેરે કામ કરનારના પગારનું ધોરણ પણ મુકરર કરેલું છે. એમને પણ કામના દિવસો પર પગાર મળે છે. પરંતુ અહીંની એક મીલ એમના કેટલાકને નક્કી કરેલા ધોરણ કરતાં રૂ. ૧ ઓછો મળે છે. આ કાપકુપ અયોગ્ય જ લેખાય.

પગારમાં છાનીમાની કાપકુપ તો ઉદ્ધ પગારદારો (piece works)માં થઈ શકે છે સામાજિકતાના કારીગરોના પગારમાં આવી કાપકુપ ધણી થઈ શકે છે. આ ખાતા કાપકુપની જુદી જુદી જાતના ઉત્પન્ન ઉપર પગારની ગણતરી થાય છે. એ ગણતરીમાં અને મુંગઈ હોય છે જે સાધારણ કારીગર સમજી શકે નથી. જાતો વખતેવખત બદલાય છે અને મીલ નવી જાતો માટે નવા ભાવ મુકરર કરે છે. કેટલાક દેશોમાં ભ.વની છાપેલા યાદીઓ રાખવામાં આવે છે એવી પ્રથા અહીં નથી. વળી પગારનું સર્વસામાન્ય ધોરણ નથી. મુંગઈની વાસેકે મીલોએ સામાજિકતાના કારીગરોના ભ.વમાં કાપકુપો કરી છે એ ત્યાંના મદાજનની ફરિયાદ છે. અહીંના કારીગરોના પણ એવી જ ફરિયાદ છે.

શાળખાતાના પગારો પણ મીલમાટેક મંડળ અને મજૂર મહાજનને મળી દરાવેલા છે. એમાં ફેરફાર કરવા હોય તો તે મહાજન અને માલિકે મંડળને પૂછીને જ કરી શકાય. પણ એનૈતિક જવાબદારી કેટલીકવાર વિસારી દેવામાં આવે છે. વળી શાળખાતાનું મહાજન દિલ્લુ મુસલમાન તકરારને લીધે મોટે ભાગે તૂટી ગયું છે. એટલે મજૂરોમાં લડવાનું બહુ બળ રહ્યું નથી. આ સ્થિતિનો લાભ લેવાય એમાં નવાઇ નથી.

કાપડની નવી ગતો કાઢવામાં આવે ત્યારે નવા લાવ મુકરર કરવા પડે એ સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ સરેરાસ પગારનું ધોરણ કાયમ રહેવું જોઇએ. કેટલીક મીલોમાં આ સરેરાસ ધોરણ કાયમ રહ્યું નથી. અહિંની એક મીલમાં શાળખાતાના લાવો કપાઇ ગયા ત્યારે મજૂર મહાજનને એ મીલને ફરિયાદ કરી હતી. મીલે મસલતમાં એટલો વખત કાઢી નાખ્યો કે મજૂરો ઉશ્કેરાઇ ગયા અને 'બહાર પડ્યા'. મીલે મજૂરોની અશક્તિનો લાભ લીધો અને હડતાલ તૂટી ગઈ. કપાયેલા લાવે નવા કારીગરો કામે આવ્યા. આ રીતે એ મીલમાં પગારનું સરેરાસ ધોરણ ઓછું થયું. બીજી કેટલીક મીલોમાંથી પણ લાવો કાપી નાખ્યાની મજૂર મહાજનને ફરિયાદો મળતી રહે છે.

શાળખાતાના કારીગરને મૂળ ધોરણ મુજબ જે સરેરાસ પગાર મળવો જોઇએ તેનાથી ઓછો પગાર થયો મીલોમાં મળે છે. અમદાવાદના શાળખાતાના કારીગર વર્ગમાં આ ખામતનો ઊંડો અસંતોષ છે. પરંતુ લાચારીને લીધે જ તેઓ હાથ નેઠી ખેંચી રહ્યા છે. મજૂરની કાર્યકુશળતાની બહુ વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ પરંતુ મજૂર વધુ મહેનત કરી વધારે પગાર લઇ જતો હોય તે મીલ જોઈ ન શકે એ કાર્યકુશળતાને ઉત્તેજન આપવાનો રસ્તો છે ?

ફેમખાતાના કારીગરો મારે મીલમાલિકે મંડળ અને મજૂર મહાજનને ઓછામાં ઓછો પગાર (minimum wage) નક્કી કરેલો છે. એ મુજબ આ ખાતાના મજૂરોને રૂ. ૧૩-૮-૦ પગાર ઓછામાં ઓછો મળવો જોઇએ. પરંતુ ધોરણ મુજબનું કામ આપ્યા છતાં કોઈકે કોઈકે મીલોમાં આ ખાતાના મજૂરોનો નક્કી કરેલા પગાર કરતાં ઓછો પગાર ઉતરે છે. આ સંબંધી મજૂરો મીલોને ફરિયાદ દે છે ત્યારે તે તરફ આંખમોંચામણ્યા થાય છે. મજૂરોમાં એને લીધે અસંતોષ ઘર કરે એ સ્વાભાવિક છે.

ફેમખાતામાં પણ ઉદ્ધ કાર્મ (piece work) ની પદ્ધતિ છે. મજૂરો જેટલા 'હેક' કામ આપે તે પર પગારની ગણતરી થાય છે. એટલે ઓછા બોલીને મળવાને લીધે પણ માત્ર ઓછો ઉતરે લારે મજૂરોનો પગાર ઓછો ઉતરે છે. એવી જાતની કાપકપો દાવ બાલુએ રાખીએ. મજૂર અને માલિકે વચ્ચે નક્કી થયેલા કરારોનો ભંગ વ્યક્તિગત રીતે મીલો ન કરી શકે તે દેખીતું છે. છતાં એવા દાખલાઓ બને છે. એક મીલમાં 'હેક' પર બે પાઈ લાવ કાપી નાખવાની ફરિયાદ મજૂર મહાજનમાં નોંધાઈ હતી. બે વરસથી મીલે એ અન્યાય દૂર નથી કર્યો. બીજી કેટલીક મીલોમાંથી પણ આવી ફરિયાદો આવી છે.

ફેમખાતામાં વાપરી અને હાકરડા કારીગરો હોય છે. ભાવની યાદીઓના બોર્ડ ખાતા પર ચોટા જોઇએ એવી એમની માગણી છે. મજૂરને જે પગાર મળતો હોય તે કેવી રીતે ગણવામાં આવે છે તે ગણવાનો મજૂરોને હક છે. પરંતુ કેટલીક મીલોમાં આવી ચોક્કસ માગણીઓ કર્યા છતાં મીલોએ દાદ દીધો નથી. આ સંજોગોમાં અજાન મજૂરના મનમાં લાવમાં ઘાલમેલ થવાનો વહેમ દેવ એમાં શી નવાઇ ? ભાવમાં આવી ઘાલમેલની ફરિયાદો અનેક વખત આવે છે.

વાઇ-ડીંગ, રીલોંગ વગેરે ખાતામાં પણ ઉદક કામ (piece work) નું ધોરણ છે. આ ખાતામાં મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. મુખ્યત્તી મીનં દડતાણની શરૂઆત એક મીલની આ ખાતાની સ્ત્રીઓના અર્થતોષથી થઈ હતી તે બધાને યાદ હશે. એમની ફરિયાદ લાવતી કાપકુપની હતી. અહીંની કોષક કોષક મીનોમાંથી આના અસંતોષની જવાબા નીકળે છે.

મજુરને પેટ પુરતો પગાર મળતો નથી. મજુરના પગારના ધોરણમાં કેવી ઉચાડી કે ઠાની રીતે કાપકુપ કરવામાં આવે છે એના કેટલાક દાખલા આપણે ઉપર જોયા. આ ઉપરાંત પગારની જમી અને દંડના બદલે મજુરના પગારમાં બીજી અનેક કાપકુપો થાય છે.* આ ત્રણેય કારણોથી મજુરના હાથમાં રોકડ મજુરી (effective wage) ઘણી ઓછી આવે છે, જ્યારે અમદાવાદનું જીવન એટલું ને એટલું ખર્ચાળ રહ્યું છે. પગારનો મોટો ભાગ ભાડામાં જ ચાલ્યો જાય છે. મજુરો પરનો દેવાનો બોજો અસહ્ય અસહ્ય છે. ઘણાં મજુર કુટુંબોના અંધ ઉપરાંત પગાર ભાડું અને દેરાના વ્યાજમાં તથાઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત મજુરોમાં અસંતોષનાં બીજાં પણ કારણો ઘણાં છે. બેકારી વધતી ચાલે છે. મુખ્યમાં જે ત્રણ શાળા અને ‘ડગ્ગ’ ની પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે એમ જે અહીં કરવામાં આવે તો બેકારી એથી પણ વધે. મીનોના કામેને અંગે મજુરોની જે જરૂરીઆતો ઉભી થાય છે તે પુરી પાડવા માટેકો જેમજે તેવી દરેકાર રાખના નથી. મજુરોને પીવા પાણી જેમજે તે પણ પુરના પ્રમાણમાં આપવામાં આવતું નથી અને કેટલીક વાર તો હોજનું પાણી અપાયાની રાડ મારતા મજુરો આવે છે. જમવા જેમવાના માંડવા બાંધી આપવા ૧૯૨૦માં પંચે દરરોજ કરેલો પણ હજી તેનો કેટલોક મીનોએ અમલ કર્યો નથી. સ્ત્રી કામદારો હોવાને લીધે એમનાં જાળોકો મોટે ધોડિયાંની વ્યવસ્થા આવશ્યક છે છતાં એ દિશામાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહેલું છે.

તેમ છતાં એ ખરૂં છે કે મજુરોનો અસંતોષ બદલ પડતો નથી. તેનું ખરૂં કારણ એ છે કે મજુરોમાં જેમજે તેવું સંગઠન નથી. હજી મજુર મહાજન મજુર પ્રતિનિધિઓના જ સંબંધમાં મુખ્યત્વે આવ્યું છે. પરંતુ અદોળા, મજુરવર્મ (rank and file) ના અને તેના જીવનના સીધા સંબંધમાં આવ્યું નથી. મજુર મહાજનને હજી પોતાનું કેટલુંક કામ મીનોની મારફત કરવું પડે છે, અને એને લીધે મીનોની સદાનુકૂલિ ઉપર ઘડીએ અને પત્રકે આધાર રાખવો પડે છે, તેથી પણ મહાજનની નીતિ મોળી રહે છે. સર્વ મજુર સંસ્થાઓ કરતાં અમદાવાદની વિશેષતા એ છે કે અહીં મજુરો અને મીનો વચ્ચે સદકારથી કામ ચાલે છે. આ રિથતિને નજાઈ ન ગણતાં, અને તેના લાભ લેવાનો વિચાર ન કરતાં, આ સદકારને રાખવો હોય તે મીલમાલિકોએ પોતાની મેળે અસંતોષનાં કારણો દૂર કરવાં જોઈએ. જે એમ નહિ થાય તો અન્યત્ર થાય છે તેમ અહીં પણ મજુરો અને મીનો એમ બે સામસામા પક્ષો પડી જશે જે સમાજને તેમ જ ઉદ્યોગને અનુને અહિન કરનારા છે. પરંતુ મીલમાલિકો ઉપર આધાર રાખ્યા સિવાય મજુરો પોતાનું સંગઠન સંપૂર્ણ કરશે તો જ આ અનેક હિતવિરોધોના જમાનામાં તે પોતાનો ન્યાયી ભાગ મેળવી શકશે.

જીવજીલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

* આ વિષય લાંબો હોવાથી અહીં તેની ચર્ચા કરતા નથી.

અફઘાનિસ્તાન અને તેના અમીર

અફઘાનિસ્તાનના અમીર અમાનુક્ષાએ હમણું દિલ અને યુરોપમાં મુઆફરી કરી. હમણું આખી દુનિયાનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું છે. તેનું કારણ અફઘાનિસ્તાનના અમીર પહેલી જ વાર યુરોપની મુઆફરીએ નીકળ્યા છે તે જ નથી, તેમ જ અમીર પોતે એક સરકારી, પ્રગતિકારક, ઉત્સાહી વિચક્ષણ રાજકર્તા છે તે જ નથી, પણ જગતના રાજકારણમાં અફઘાનિસ્તાન આપારે જે મદત્તનું સ્થાન ધરાવે છે તે પણ છે.

અફઘાનિસ્તાન એશિયામાં આવેલું છે છતાં યુરોપના અને તેને લીધે જગતના રાજકારણ સાથે તેને સંબંધ છે. તેની ઉત્તરે રશિયાનું વિસ્તારી રાજ્ય અને પૂર્વે સિટિશ શહેનશાહત નીચેના દિલ્લી સરદાર લાગેલી છે. રશિયા અને સિટિનની સ્પર્ધાને લીધે સિટિન અફઘાનિસ્તાન તરફ હમેશાં તાકીને બેઠેલું હોય છે.

આથી અફઘાનિસ્તાનને ધણું સદન કરવું પડ્યું છે. આપાર સુધીમાં સિટિને અફઘાનિસ્તાન ઉપર ત્રણવાર ચડાઈઓ કરી છે. બીજા વિગ્રહ માટે કશું જ કારણ નહોતું. દિલ્લી સરદારને વાયવ્ય તરફ વધારે શાંતીય જતાવરી હતી અને તે કામ અફઘાનિસ્તાનના અમુક ભાગ લીધા સિવાય બની શકે એમ નહોતું. તે પછી પણ સિટિને આ દેશને પોતાની લાગવગ નીચે રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૯૦૭ની રશિયા-ઈંગ્લેન્ડની મૈત્રીના ઠોગકરાર મુજબ ઇંગ્લેન્ડની વહેંચણી થઈ તેમાં શોંગોસિયા, માનયુરિયા અને ઉત્તર ઇરાન રશિયાને વગવિસ્તાર માટે મળ્યાં તેમ અફઘાનિસ્તાન સિટિનને વગવિસ્તાર માટે મળ્યું. આ રીધિન છેલા યુરોપીય યુદ્ધ સુધી ચાલી. એ યુદ્ધમાં જ્યારે રશિયામાં રાજ્યકાન્તિ થઈ અને સોવિયેટ રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે રશિયા-ઈંગ્લેન્ડની મૈત્રીના અંત આવ્યો. આ યુદ્ધનું સૌથી મોટું પરિણામ તો એ આવ્યું કે રશિયા પશ્ચિમને નહિ અને પૂર્વને દેશ ગણાવા લાગ્યો. સોવિયેટની નીતિ પરશ્વે ઉપર દાખ બેઠારવાની નહિ પણ પશ્ચિમ સ્ટ્રોને મદદ કરવાની હોવાથી પૂર્વનાં રાષ્ટ્રો તેના તરફ મિત્રભાવે જોવા લાગ્યાં. વળી સોવિયેટ સરકાર ખેડુનો અને કાગદારોની છે અને મૂડીવાદના નિકંદન કરનાર છે એટલે યુરોપના મૂડીવાદના મોટામાં મોટા પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંગ્લેન્ડ સાથે તેને રાજાવિક વેર થયું. તેથી તરત જ સિટિનનું ધ્યાન પાછું અફઘાનિસ્તાન તરફની સરદાર ઉપર ગયું. સોવિયેટની લાગવગ જે અફઘાનિસ્તાન અને ચીનમાં પણ પ્રભુરે તો દિલ્લી જમીન આગ્રુની સરદારને મોટો બાગ સોવિયેટ અસર નીચે આવી ગય એ સિટિનને મોટામાં મોટો ભય છે.

૧૯૧૯માં અફઘાનિસ્તાનની અમીર હબીબુલ્લા શુઝરી ગયો અને તેના બે મોટા પુત્રોને એક બાણ રાખી મૂકી ત્રીજા અમાનુક્ષાએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરી રાજ્યારોધણ કર્યું. તેને થોડો જ સમય થયો ત્યાં સિટિને ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો ઇંગ્લેન્ડ કાઢ્યું નહિ પણ પછી અફઘાન સરકાર દાર્યું. પણ આ પૈસા અને માનસના ખર્ચથી ઇંગ્લેન્ડને કરોડ લાખ થયો નહિ. સોવિયેટ સરકારે તરત જ અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતા કણ્ઠ કરી હતી અને ઇરાન અને ટુર્કિસ્તાને પણ તેની સાથે મૈત્રી કરી હતી એટલે ઇંગ્લેન્ડને પણ અફઘાન-

નિસ્તાનની સ્વતંત્રતા કબુલ રાખી તેની સાથે સંધિ કરવી પડી. ત્યારથી અફઘાનિસ્તાન સ્વતંત્ર થયું છે, ૩૦ ઓગસ્ટ ૧૯૧૯.

સ્વતંત્રતા મળી ત્યારથી અફઘાનિસ્તાને બધી રીતે ઘણી પ્રગતિ કરી છે. અફઘાનિસ્તાન ક્રાન્સ જેવડો પદાડી સુલક છે અને તેમાં પચાસ લાખની વસ્તી છે. આ વસ્તી ધર્મોન્ધ મુસલમાનોની છે અને તેની અનેક નાની નાની જાતો જુનાં પરંપરાગત વૈરથી અંદર અંદર લડ્યા કરે છે. અમીર અમાનુલ્લાએ, તુર્કિસ્તાન અને ધરાનની માફક એક પછી એક સુધારા દાખલ કરવા માંડ્યા છે. પણ ઉપરના બે દેશો કરતાં તેની પ્રજા સુધારા સામે વધારે વિરોધ કરે છે. પણ અમાનુલ્લાએ કુનેદથી થોડાં જ વરસોમાં એક મધ્યકાલીન સુલકને આધુનિક બનાવી દીધો છે. આમ કરતાં ધર્મ-ઝૂલનાં બંડો થયાં છે અને અમીરને તે બધાં પૂરેપૂરી સખ્તાઇથી બેસારી દેવાં પડ્યાં છે.

અમીરની દિનચર્યા ઉપરથી લાગે છે કે તેઓ ઘણા જ કુદાળ અને ઉલોગી છે. તેઓ પોતાના દેશમાં એક ઉત્તમ ઘોડેસ્વાર છે અને સવારે હમેશાં ૭૫ વાગે નિયમિત ઘોડા પર ફરવા નીકળે છે. રાજકાજના કામમાં પણ તેઓ નિયમિત છે અને રાજની ઝીણામાં ઝીણી વિગત ઉપર જાતે દેખરેખ રાખે છે. અફઘાનિસ્તાનનું રાજ્ય પ્રતિનિધિની પદ્ધતિએ ચાલતું નથી એટલે બધી છેવટની સત્તા અમીરના હાથમાં છે પણ તેઓ પોતાના કારભારીઓની બદલમતિને ધણીવાર અમલમાં મૂકે છે. હમેશાં સવારે જરાબર ૬ વાગે વારા પ્રમાણે જુદા જુદા ખાતાના કારભારીઓ તેમને મળવા આવે છે. કોઇ કોઇ વાર તો અમીર ઠેઠ રાત સુધી દેખાત પર બેસી કામ કર્યો કરે છે. તેઓ કદી કામ બાકી રાખતા નથી. સાધારણ રીતે પાંચ વાગે કારભારનું કામ પૂર્ણ કરી બેગમ સાથે ફરવા નીકળે છે. અફઘાનિસ્તાન જેવા પુરાણા મતવાળા દેશમાં આ ધણો મોટો સુધારો ગણાય કારણકે ત્યાં તો સ્ત્રીઓ પડદામાં જ રહે છે. બેગમ સાહેબ મુસલમાન બાનુઓ જેવો નહિ પણ યુરોપીઅન સ્ત્રીઓ રાખે છે તેવો જરા ઘટ જાળાવાળો જુરખો રાખે છે. યુરોપની મુસાફરીમાં તેમણે તે પણ છોડી દીધો હતો, તે ધરાનમાં આવતાં પાછો ધારણ કર્યો હતો. અમીરને આ એક જ બેગમ છે. કમાલ પાશાની પેઠે પોતે બહુપત્ની કરવાના સિવાજની વિરુદ્ધ છે પણ દજી એવો કાયદો કરી શકાય તેવી દેશની સ્થિતિ નથી. પણ પોતાની લાગવચથી અમીર વર્ગમાં આ સંબંધી વિચારો ફેલાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.

બેગમ સાહેબ સુરૈયા યુગોપી પોશાકમાં જ રહે છે. તેમના દાખલાથી અમીર વર્ગનાં સ્ત્રીઓમાં એ પોશાક પ્રવેશ પામતો જાય છે. તેમના પિતા મહમદ તાર્જી પરદેશ ખાતાના ક.યમી પ્રધાન છે અને તંદુરસ્તીના કારણે અફઘાનિસ્તાનમાં રહેતા નથી. ૧૯૨૧ થી '૨૪ તેઓ પારિસ રહ્યા હતા અને હાલ સ્વિટઝર્લેન્ડમાં રહે છે. બેગમ સુરૈયાએ બીચી કેળવણી લીધી છે. તેઓ સ્ત્રી કેળવણીમાં ઘણો રસ લે છે.

અમીરને ફ્રેન્ચ સંસ્કૃતિને માટે ઘણું માન છે. યુરોપની ભાષાઓ પૈકી ફ્રેન્ચ જ તેઓ સારી રીતે જાણે છે. મધ્યત્વે ફ્રેન્ચ સાહિત્ય જ વાંચે છે. અને તેમના શાદગદા ક્રાન્સમાં બેઠો છે. તેમનો ધરાદો તુર્કિસ્તાન અને ધરાનની પેઠે અફઘાનિસ્તાનમાં આધુનિક સાધનો સુધારા વધારા અને વાતાવરણ દાખલ કરવાનો છે. આને માટે સૌથી પ્રથમ તેઓ જરાનના દેશો સાથે વ્યવહાર સંબંધ બાંધવા માગે છે. દજી અફઘાનિસ્તાનમાં, એક નાના મીટર-એજનો દુકડો બાદ કરતાં રેલવે નથી. નિયમિત ટપાલખાતું પણ તેમના દેશમાં હમણાં જ

ખોલવામાં આવ્યું છે. બે વરસ ઉપર હવાઈ વિમાનોદ્વારા મુખ્ય મુખ્ય શહેરો વચ્ચે ટપાલનો સંબંધ બાંધવા એક ફ્રેન્ચ પોસ્ટલ મિશને યોજના રજુ કરી હતી. કેટલાંક કારણોથી તે અમલમાં ન મૂકી સકાઈ. આ કામ સિદ્ધ કરવાનું સોવિયેટના લાઝ્યમાં હતું. ગયા માર્ચ માસમાં કાબુલ અને તાશકન્દ (તુર્કસ્તાન) વચ્ચે હવાઈ વિમાનોથી સંબંધ બંધાયો છે અને એ વ્યવહાર વધતો જાય છે.

સુલતાન અમાનુલ્લા અને બેગમ સાહેબ સુરેયા

અફઘાનિસ્તાનના અમીર દરે દુનિયાના રાજકારણોનો અભ્યાસ કરવા મુસાફરીએ નીકળ્યા છે. હિંદમાં તેમણે હિન્દુ મુસલમાન બંનેનું ઘણું જ પ્થાન ખેંચ્યું હતું તે હજી બધાની સ્મૃતિમાં તાજું દરો. ઇજીપ્તમાં એક મુસલમાન રાજ્ય બીજાને આપે તેવો બપકા-ભયો હિસાર આવકાર તેમને આપ્યો હતો. ઇજીપ્ત માથે તેમણે નવા કાલકરાર પથ કપ્યો છે,

તે જ દશા અફઘાનિસ્તાનની થાય. યુદ્ધશાસ્ત્રને એક નિયમ છે કે લડાઇ અને ત્યાં સુધી પારકી હદમાં કરવી. અને નાની પ્રજાની હિમાયત કરનાર બ્રિટન લડાઇનો આ શાસ્ત્રીય નિયમ અફઘાન પ્રજાની ખાતર છોડી દે એ શક્ય નથી. અમીરની નોકરીમાં જર્મનો, રશિયનો, પોલંડના રહીશો અને ફ્રેન્ચ તો સૌથી વધારે છે, પણ એક પણ અંગ્રેજ નથી.

કહે છે કે ઇંગ્લંડથી રશિયા ન જવા સારૂ ઇંગ્લંડના રાજકીય પુરુષોએ ઘણી સુકિતઓ કરી પણ અમીર તો ત્યાંથી રશિયા ગયા. અત્યાર સુધીના લપકાદાર આવકારથી, રશિયાની કામદાર અને ખેડુતોની સરકારે જુદા જ પ્રકારનો સાદો આવકાર અમીરને આપ્યો. સોવિયેટ સરકારે અમીરને બે ટૂકડરની બેટ આપી જે ખરેખર કામદારોની સરકારની સૂચક છે. મૉસ્કોમાં ઘોડાની સરતમાં અમીરે એક હજાર રૂબલનું ઇનામ આપ્યું. રશિયાની પરિસ્થિતિનું પણ અમીરે અવલોકન કર્યું. એક સમાચાર પ્રમાણે, અમીર લેનિનની કબ્રની મુલાકાતે ગયા અને ત્યાં તેના ચરીરની સામે લાંબો વખત જોતા જોતા રહ્યા. એ પુરુષે માણસ માણસ વચ્ચેની સમાનતા, અને ખાસ કરી એશિયાવાસી અને યુરોપવાસીની સમાનતા સાચી કરી બતાવી હતી !

તે પછી અમીર તુર્કિસ્તાન ગયા અને તુર્કિસ્તાન સાથે સલાહ કરી તે આપણે જાણીએ છીએ. તેવી જ રીતે ઇરાનના પરાણા યદ્દ તેની સાથે પરસ્પર રક્ષણની સલાહ કરી તા. ૧૬મી જુનના રોજ, જર્મનીએ બેટ આપેલા હવાઇ વિમાનમાં બેસી અમીર અમાનુશ્તા અને સુરૈયા અશદ અને હેરાતને રસ્તે યદ્દ કાબુલ જવા ઉપડી ગયાં છે. એ પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનના અમીરની આ પહેલી યુરોપની મુસાફરી પૂરી થઈ છે.

વર્તમાનપત્રોએ અમાનુશ્તાને રશિયાના મહાન પિટર સાથે સરખાવ્યા છે તે ઉચિત છે. રશિયામાં પશ્ચિમનો સુધારો દાખલ કરવા રશિયાનો એ મહાન ઝાર યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ઘણો સમય રહ્યો હતો. રશિયાની મહત્તાનાં બીજા ખરી રીતે તેણે વાવ્યાં ગણ્યા. અમાનુશ્તા તેના જેટલો સમય યુરોપમાં રહ્યા નથી-રહી શકે તેમ નથી. પણ રશિયાના પીટર અને અફઘાનિસ્તાનના અમાનુશ્તા વચ્ચે બેથી વધારે સેકા વહી ગયા છે. અત્યાર સુધીમાં અમાનુશ્તાએ ઘણા સુધારા દાખલ કરી નાંખ્યા છે. પોતાની નવી રાજધાનીમાં દવાખાનાં, સીનેમા, રંગભૂમિ વગેરે દાખલ કરી અત્યાર સુધી મધ્યયુગમાં પડી રહેલા પોતાના દેશને તેણે જુદું જ આધુનિક સ્વરૂપ આપી દીધું છે. મિ. એલ્ક્સિડોર્ડ ખર્ડે જ કહે છે કે સ્વતંત્ર ચર્ચેલાં ઇસ્લામી રાજ્યો એટલે તુર્કિસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, ધર્મોન્ધતા છોડી છૂટથી આધુનિક સુધારો અને જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. માત્ર પરાધીન થઈ રહેલા મુસલમાનો જ, વધારે ધર્મોન્ધ થતા બન્યા છે. બ્રિટિશ સરકાર આ મુસલમાન રાજ્યોને માન આપીને પણ હિન્દમાં કેમી બેદ ઉદ્દેશવાનો પ્રસંગ ચૂકે એવું નથી, પણ આખરે તો હિંદના મુસલમાનોને કેમી બેદ છોડી દઈ દેશની ભાવનાનું એક સાધવા જ શિખામણ આપી હતી.

આ સેકા પૂર્વની જગૃતિનો છે. પરાધીનતાની બેડી તોડી નાંખી રશિયા પશ્ચિમનું પટનું છોડી પૂર્વના પક્ષમાં બેઠું છે. તુર્કિસ્તાન સ્વતંત્ર થયું છે અને કમાલ પાશાના નેતૃત્વ નીચે નિઝર થઈ આગળ પગલાં ભર્યું બન્યું છે. ઇરાને ગયા માસમાં જ સ્વતંત્રતાનું સ્થાન લીધું છે. ચીન હવે રાષ્ટ્રીય પક્ષની દ્રોહથી એક યવાની આશા રાખે છે. હિન્દ પણ હડાપણથી કેમી બેદ બૂઝી એક યાય તો તેને માટે સ્વતંત્રતા દૂર નથી.

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૃહજાતાના જીવનમાં રસ લેનારા સ્ત્રીપુરુષોને અને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમને સહકાર આપે. એમાંથી નળજુવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગરો એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

મુ'બાઈના મીલમજુરોમાં

ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેના દાદર સ્ટેશનથી શ્ર. આઇ. પી. રેલ્વેના દાદર સ્ટેશનની દિશામાં આગળને આગળ જતાં ટ્રામના પાટા આવે છે; એ પાટા ઓળંગી જરા આગળ વધી, જમણી બાજુએ વળાંકે એટલે મોટા યોગાન જેવી એક જંગી જગ્યામાં મીલમલુરો તેમના કુટુંબો સહિત રહે છે. મીલમલુરોના જીવનમાં સક્રિય રસ લેનાર અને તેમની વચ્ચે રહીને જ વંચ એન્ડ કિશિન એસોસીએશન તરફથી કામ કરનાર મી. વૉરડન કરીને એક અંગ્રેજ લાઈની મદદથી મલુર જીવનનો કંઈક પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ મેળવવા અમે લગભગ પાંચેક માસ પર ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંનું દરજ્જો જોઈને બંધાયેલા ખ્યાલો તથા લાઈ વૉરડન સાથે થયેલી એ સંબંધિ વાતચીત, એ સર્વ ઉપયોગી હોઈ અત્રે પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે.

અમારા ત્યાં જવા બાબત પૂ. દિવાનજીભાઈએ પ્રથમથી જ મી. વૉરડનની સાથે પત્રવ્યવહાર કરેલો, જેનો રસસૂચક જવાબ ભાઈ વૉરડને તરતજ પાળેલો. એટલે એક દિવસે સાંજે અમે સાત જણા દાદર જવા ઉપડ્યા. રેશન પરથી ચાલો સુધી જતાં લગભગ ત્રીસેક મિનીટ ચઢી હશે.

એક ખુદા યોગાનની લગલગ મધ્યમાં આવેલા એક નાના સરખા મકાનની નજીક અમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જ મી. વૉરડનની ઑફિસ પણ હતી. ઑફિસનાં બારણા નજીક આવ્યા કે તરત જ મી. વૉરડને અમને સૌને આશ્ચર્યકારક સન્માન સહિત વધાવી લીધા. એક અંગ્રેજ ભાઈ પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ કે શિક્ષકો જેડે આવેલી મમતાપૂર્વક વર્તી શકે એનો આ સારો દાખલો હતો. ભાઈ વૉરડને અમને પોતાની ઑફિસમાં બોલાવી લીધા. નાની સરખી એ ઑફિસ હતી. આવશ્યક રાયરચિલા સિવાય માત્ર સાદાઈનાં જ ત્યાં દર્શન થતાં હતાં. ઑફિસની ઓરડીના એક બાજુના ખુણામાં એક નાનું સરખું ટેબલ પડેલું હતું, તેની ઉપર મજુર કુમારોનાં બનાવેલાં કેટલાંએક રમકડાં પડેલાં તે અમને બતાવવામાં આવ્યાં. છત્રીઓ અને થેલીઓ ઑફિસમાં મૂકી, અમે એક બીજા વિશાળ ખંડમાં આવ્યા. સાંજનો વખત હોવાથી મજુર બાળકો એ ખંડમાં જુદી જુદી રમતો રમવામાં રોકાયા હતા. એ ખંડમાં ફક્ત કેટલીએક પતરાંની નાની ખુરસીઓ અને ટેબલો સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુનું નામ નિશાન નહોતું. પરંતુ ઓરડો એટલો સ્વચ્છ હતો, કે તેમાં સ્વચ્છ એ દેવતા મજુર બાળકોનાં મેલાં કપડાંથી તે લગભગતો હોય એમ લાગતું હતું.

ત્યાંથી નીકળી અમે ચાલો જોવા ગયા. નીકળ્યા કે તરત જ, વખત છે ને વરસાદ આવે તો ખપ પડે માટે અમારી છાત્રીઓ સાથે લઈ લેવાની સૂચના લાઇ વૉરડને અમને કરી. છત્રીઓ લઇને બહાર નીકળ્યા કે તરત જ આવી ઝીણી ઝીણી બાખતો વિષે પણ કાળજી રાખનાર લાઈ વૉરડનની સૂચના કેમ બનશે ખરી પડતી હોય તેમ વરસાદના ઊંટા આવવા માંડ્યા..

થોડુંએક ચાલ્યા હોઇશું ત્યાં ગાઢ અંધારાવાળી એક મોટી ચાલ આવી. નજીક જતાં એથી ચાલમાં કેમ જવાશે એવું મનને થઇ જતું. અમે અંદર દાખલ થયા અને બોંયતળીએ રહેતા મજુરોની ઓરડીઓ જોઇ. ઓરડીઓ અત્યંત સાંકડી તેમ જ હવા ઉગ્મંસ વિનાની. કોઈ કોઈ ઓરડીઓમાં તો માણસોની સંખ્યા વિશેષ દેખાતી હતી. કેટલાક પુરુષો ઓરડી બહાર ચાલવાની જગ્યા વચ્ચે પડેલા હતા. અંધારાને લીધે એમને સ્પષ્ટ જોઇ શકાય એવું નહોતું એટલે કેઘની ઉપર પગ ન મૂકાઇ જાય એવી ભીતિ સ્થળે રહેતી. કેટલીએક ઓરડીઓમાંથી બાળકો અને સ્ત્રીઓ અમને જોવાને કુતૂહલતાથી બહાર દોડી આવતાં હતાં અને ન સમજી શકાય તેવી કોઇ જુદી જ બોલીમાં કંઈકંઈ ગણગણતાં હતાં. આ ચાલમાંથી નીકળી અમે એક બીજી ચાલમાં પેસવા લાગ્યા ત્યાં ઓટલાના આગળના ભાગ ઉપર જ મજુરોનું એક ટોળું સાંજના કામ પછીનો થાક ખાવા બેઠેલું માલમ પડ્યું. અમારી સાથે લાઇ વૉરડન હતા તેમને આવતા જોઇને સન્માનની સાથે મજુરો ઉઠી ગયા અને જગ્યા કરી. મજુરોની આ વર્તણૂકમાં, તેમના આ દિવસજી તરફની લાગણીનું દર્શન થતું હતું, હોદ્દાની ભીતિ મુદ્દલે નહિ. એક મજુરની સાથે લાઈ વૉરડને કેટલીએક વાતચીત કર્યા પછી અમે ઉપર ગયા. ત્યાં પણ આગલી ચાલ જેવું જ લગભગ હતું. સાંકડી અને અંધારાવાળી ઓરડીઓ અને તેમાં ખીચ વસતી. દરેક ઓરડીને ઊપરે ધૂમાડાના ચર આશ્રય હતા. ખાસ કરીને તો બોંય તળીએ અતિશય ગંદકી હતી. પાંચખાનાંઓમાંથી પણ ગંદું પાણી બહાર નીકળી પડ્યું હતું. ઓરડીઓમાંની અને વચલા માર્ગ પરની દુર્ગંધ નાકને અસહ્ય હતી. મી. વૉરડન આવી દુર્ગંધ ભરેલી ચાલમાં જતાં જરાયે સંકોચ નહોતા રાખતા. સૌને મોખરે એ પોતે જ ચાલતા હતા અને એ વખતે ચાલો સંબંધે અને મજુરોના જીવન સંબંધેની વાતોમાં જ એ રોકાયેલા રહેતા. એ લાઈમાં અહંકારનો છાટો ય ન હતો. કેટલાએક દેશી ખ્રિસ્તીઓમાં દેખાય છે તેટલા પણ નહિ. ચાલોમાં રહેતા મજુરો જોડે વાત કરવાની એમની રીત વિવેકભરી હતી. પોતે મજુરોના ઉપકારક છે એવી રેખા સરખીયે એમના મુખ પર નહોતી દેખાતી.

ત્યાં બીજી પણ અનેક ચાલો હતી. અમુક ચાલોમાં મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્ર તરફના મજુરો રહેતા તો અમુકમાં મુખ્યત્વે મદ્રાસ તરફના. અહીંથી નીકળી અમે આગળ ચાલવા મેંડ્યા ત્યાં રસ્તામાં એક ઘણો જ મહત્વનો પ્રસંગ બન્યો. એ દિવસના બીજા બધા પ્રસંગોમાં આ પ્રસંગ મુખ્ય હતો કારણ કે એથી મી. વૉરડનની, સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતમાં મક્કમપણે માનનારા તરીકે, અમને ખરેખરી પિજાણ થઇ. અમે ચાલ્યા જતા હતા તેવામાં અતિ મલીન અને ફાટમાં તૂટ્યાં કપડાં પહેરેલ ચાલ દશ મજુર. બાળકોનું એક ટોળું દેખાયું. તે ટોળું નજીક આવ્યું કે તરત જ બધાં બાળકો લાઇ વૉરડનના ચરીરના એકેએક ભાગને બાત્રી પડ્યાં.

કોઇ બાળક એમના એક પગમાં ટીંગાચું તો બીજાં એમના બીજા પગમાં ! એક એમના હાથમાં તો એકાદ બે પાછળથી એમની પીઠ પર ચઢને ગળામાં ટીંગાચું ! ભાઈ વૉરડનને જાણે એ વસ્તુ સાવ સ્વાભાવિક યદ્ય ગઈ હોય તેવું જ લાગતું હતું; બાળકો એવાં બાત્રી પડ્યાં હતાં કે એમના એ શિકારને આગળ વધતું તદ્દન મુશ્કેલ યદ્ય પડ્યું ! એવી સ્થિતિમાં પણ એ ભાઇ એક શબ્દ પણ બોલતા નહોતા. માત્ર હસતા જાય અને બાળકોને પંપાળતા જાય ! અમે તો આ ગમ્મત-એ આવા રસમય પ્રસંગને ફક્ત ગમ્મત કહીએ તો- હસતાં હસતાં છતાં આશ્ચર્યપૂર્ણ જોઇ જ રહ્યા. ભાઈ વૉરડનની ભાષા બાળકો ન જાણે, બાળકોની ભાષા એ ન સમજે, છતાં આહું એક ! મેલાધિવાં-ને જુથી ભરેલ માથાવાળાં બાળકો ક્યાં અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરેલ એક અંગ્રેજ ક્યાં ? પરંતુ નિર્દોષ બાળકોને એવા કૃત્રિમ બોદોનો ખ્યાલ સરખો યે શાનો હોય ? ઉગ્રજિયાત વર્ગનો એક શિક્ષક ઉગ્રજિયાત વર્ગનાં જ બાળકો સાથે આટલી સ્વતંત્રતાપૂર્વક વર્તે એ પણ આજના સ્વતંત્રતાને કચરી નાંખનારા જમાનામાં તો સરસ જ ગણાય, પરંતુ ભાઈ વૉરડન વાળો પ્રસંગ તો એથી યે ચડે. આ પ્રસંગથી ભાઈ વૉરડનની અપાર નમ્રતા અને આત્મનિરીક્ષણની ભાવનાનું પણ દર્શન થયું. પૂ. દિવાનજીભાઈ જ્યારે એમને પ્રથમ મળેલા ત્યારે શિક્ષણ સંબંધી વાતચીત કરી હતી. કોઇ કોઈ વાર તો દંડનો પ્રયોગ કેટલાંક બાળકો માટે કરવો પડે છે એમ ભાઈ વૉરડને જણાવ્યું હતું. પરંતુ ઉપરના પ્રસંગ પરથી તો એ ભાઈની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાની એટલી બધી ખાતરી મળી હતી કે એ પોતે તો કોઇ કોઇ વાર પણ દંડનો પ્રયોગ કરે એ અશક્ય લાગતું હતું. પોતાને ત્યાંના શિક્ષકો કેટલીક વાર વિદ્યાર્થીઓને દંડ કરતાં દરો એવું કદાચ એમનું કહેવું હશે.

થોડા વખત પછી એક ચાલતું બહારથી નિરીક્ષણ કરવાને માટે અમે ઉસા. તદ્દન ટુંકી ટુંકી ખારીઓ જોઇને, હવા-ઉજાસ વિના મજુરોને બહુ દરકત પડતી હશે એમ ભાઈ દિવાનજીએ જણાવ્યું. એટલે ભાઈ વૉરડન કહે: “ના, ના. એવું કંઈ જ નથી. વધારે તો થું પણ જેવી છે તેવી ખારીઓમાં, એ લોકો કપડાં ડૂંચા ભરી દે છે. એમને તડકા કે હવા ઉજાસ ગમતા જણાતાં નથી !” ભાઈ વૉરડનનું આ જો કે અનુભવકથન હશે તો યે મજુરોની આવી ટેવ બંધાઇ ગઇ હોય એ જ દુઃખની વાત છે. મીલની ગંદકી અને અંધકારમાં આખો દિવસ સખત કામ કરી કરીને ચાકી ગયેલા મિયારા મજુરોને ઘેર આવતાં હવા ઉજાસની શી પડી હોય ? એ તો જેવી ટેવ પડી તેવી પડી.

મજુરોમાં કળા જેવી કોઇ શક્તિ છે ખરી કે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં એ ભાઈ બોલ્યા: “સામાન્ય રીતે કામ સિવાય કોઇ બીજી શક્તિ એમનામાં જણાતી નથી, છતાં વાર તહેવારની રજાઓમાં એ લોકો નૃત્ય સંગીતાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લે છે.” બાલુના એક મકાનમાંથી તંતુરાના અવાજ આવતા સાંભળીને કહ્યું: “જુઓ સાંભળો-તુમ તુમ. એ એમની સંગીત કળા. કામ પછી કોઇ કોઇ મજુરો એકદા મળી આવા સંગીતસેવનમાંથી આરામ મેળવે છે.” દારૂનું વ્યસન મજુરોમાં કેવુંકે પેડું છે એના ઉત્તરમાં એ ભાઈ બોલ્યા: “દારૂના વ્યસનમાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન અમે કરીએ છીએ છતાં એ વ્યસન તરત નીકળે એમ જણાતું નથી. સીનેમા દારૂ એ વ્યસનના અનર્થ ઉધાડા પાડવાનો અમે પ્રયત્ન કરેલો. ઉચ્ચ અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલો એક ઍરિસ્ટર પણ દારૂના વ્યસનમાં ફસાતા કેવો હેરાન યદ્ય જાય છે એવું એક દસ્ય દેખાડવાને પ્રયત્ન કરેલો. અંગ્રેજ ભણેલો એક ઍરિસ્ટર પણ

ને આ વ્યસનને પરિણામે પાલમાલ થઈ જાય તો બીજાઓએ તો ખાસ સાવધાન રહેવું જોઈએ એવો પદાર્થપાઠ મળુરો એ દસ્ય પરથી લેશે એમ અમે માનેશું, પરંતુ અમારી ધારણા તદ્દન ખોટી નીવડી. ઍરિસ્ટર સરખા કેળવણીના માણસો પણ ને દારૂની લતમાં ફસાય તો અમ સરખા અલણ મળુરોનું શું મળું એવો મનગમતો છતાં સ્વાભાવિક અર્થ એમણે ઘટાવ્યો ! ”

હવે અમે મળુર ખાળકોને માટે ચાલતી રાત્રિશાળાઓ નેવા ઉપડ્યા. રસ્તામાં ભાઇ વૉરડન ચાલતા જાય અને વાતો કરતા જાય. એમના અંગ્રેજી ક્વચારો આપણે તરત સમજી શકીએ તેવા સ્પષ્ટ હતા. શાળાના મકાન પાસે અમે આવી પહોંચ્યા તે વેળાએ શાળા શરૂ થવાને થોડીએક વાર હતી. ત્યાં મુઠી અમે સૌ બહાર રસ્તા પર ઉભા રહ્યા. “ અહીં રહેતા મળુરોમાં નીતિનું ધોરણ સામાન્ય રીતે કેવું ક ? ” એવો પ્રશ્ન ભાઇ દિવાનજીએ કર્યો. “ નીતિનું ધોરણ તદ્દન જ દલકું. સ્ત્રીપુરુષની મર્યાદાઓ અહીં ગોળી મચવાય છે. ” ભાઇ વૉરડને કહ્યું. બાળ્યનાં એ ત્રણ મકાનો બનાવીને કહે: “ અહીં હિંદુસભાવાળા ભાઇઓ સુધારાનું કામ કરે છે. એમનું કામ પણ ઠીક છે. ” અન્ય સમાન પ્રવૃત્તિઓ સાથે પણ ભાઇ વૉરડન સમતા રાખે છે.

પછી શાળા નેવા ગયા. આગળ બીજે ક્યાંયે નેવામાં ન આવી તેવી સ્વચ્છતા આ ઓરડામાં જોઈ. વિદ્યાર્થીઓ ઉર્દુ, મરાઠી, ગણિત અને અંગ્રેજી શીખતા જણાતા હતા. અંગ્રેજી ધોરણમાં નવા આવેલ એક એ વિદ્યાર્થીઓ પણ ભાંગ્યું તૂટ્યું અંગ્રેજી બોલી શક્યા. ભાઇ વૉરડન પોતે તો મળુર ખાળકો ‘ ગુડ મોર્નિંગ ’ કે ‘ ગુડ ઇવિનિંગ ’ એવું દેખાદેખીથી અંગ્રેજીમાં લલકારે તેની સખત વિશ્વ છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાષાને આદર આપતાં શીખે એ મિ. વૉરડનનો હેતુ છે. ભાઈ વૉરડનના કહેવા પ્રમાણે અહીં ધર્મશિક્ષણ જેવું ખાસ શિક્ષણ આપવામાં નહોતું આવતું, સૌને પોતપોતાના ધર્મ મુજબ પ્રાર્થના કરવાનું કહેવાય. ખ્રિસ્તી ધર્મનું મહત્ત્વ કોઇને ઠસાવવામાં આવતું નહોતું.

મળુરોની આવક વિશે પૂછતાં એક જોડું પચાસ રૂપિયા દરમાથો લાવે છે એમ જવાબ મળ્યો. મળુરો પોતાના ચાલુ જીવનથી કંટાળે છે કે નહિ એ સંબંધે એ કહે: “ એમને એમના જીવનથી કંટાળો આવતો જણાતો નથી. એ મળુરો જીવનમાં આપણી માફક જ રસ લેતા જણાય છે. ”

ભાઇ વૉરડનનું ઉપરનું કથન સાચું છે એટલે જ વિશેષ દુઃખ થાય છે. મળુરો પોતાના આવા ગંદા જીવનમાં રસ લે એ વસ્તુસ્થિતિ જ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. ટેવબળે એ જીવનથી મળુરો ભણે ન કંટાળે-એ કે કેટલાક અવસ્થે ત્રાસના હસી-છતાંયે જીવનના અનર્થોનું પરિણામ તો એ નિરંતર બોગવતા જ રહે છે. મંત્રજીવન, ચરાખી, વ્યભિચાર અને મહીનતા-એ બધાએ અનર્થો, ભાઇ વૉરડન જેવા અનેક શુદ્ધ હેતુથી કાર્ય કરનારા સેવકો રહ્યા છતાંયે કાયમ રહેવાના. એ અનર્થોનું મૂળ સુધારકોનો અભાવ નહિ પરંતુ હાતનું મીઠજીવન જ છે. એમાં થતા છૂટાજવાબ સુધારાઓ હાત-તો ધૂળ ઉપર લીપણરૂપ જ છે. છતાં ખેડતો ખેતી છોડી આ મીઠજીવનમાં મળુર બને છે એ દુર્દેવની વાત છે.

અનુસંધાન પૃ. ૧૦૬]

કલકત્તા જેવી હિન્દની બીજી યુનિવર્સિટી પોતાના વિભાગની લાખાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાને પૂરતી કાળજી લઈ છેક ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ કેટલાંય વરસો થયાં સ્વલાખને સ્થાન આપતી આવી છે અને તેને પરિણામે જ આજે એ લાખાનું સાહિત્ય આટલું સમૃદ્ધ અને વિશાળ થવા પામ્યું છે.

આપણે ત્યાં પણ એવી સ્થિતિ હાલ ન થાય એવી આશા ઉક્ત ફેરફારથી જન્મી હતી પણ એ આશા કેટલે અંશે ફળીભૂત થાય એનો આધાર તો એ ફેરફારને જે રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે તેના ઉપર છે. અને એની તપાસ માટે, મેટ્રિકનાં (હું મેટ્રિકમાં ગૂજરાતી શીખતો હોવાથી) પાઠ્યપુસ્તકો તરફ નજર કરવી જરૂરી છે.

૧૯૨૭ના સાતની મેટ્રિકની પરીક્ષાને માટે (૧) નવાખ્યાન; આધુનિક કવિઓમાંથી ચૂંટણી અને (૨) કરણધેસો.

૧૯૨૮ની પરીક્ષા માટે (૧) માગેક, આધુનિક કવિઓમાંથી ચૂંટણી. અને (૨) ગૂજરાતનો નાય (પહેલાં બસો પાનાં).

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પાઠ્યપુસ્તકની કક્ષા પહેલાંનાં વરસ કરતાં ઊંચી ગઈ છે.

આપણા દેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર તો નામનો જ છે એ વાતનો અસ્વીકાર તો ખુદ સરકાર પણ કરી શકે એમ નથી. એટલે આપણા મેટ્રિક સુધી બહુલા વિદ્યાર્થીઓને આપણા સાહિત્યનો સામાન્ય પરિચય થઈ જાય-એટલે કે પછીથી તેઓ સ્વતંત્ર રીતે બીજાં કાવ્યોનો સંસ્કાર કરી શકે એ જરૂરનું છે. આટલી તૈયારી તો આપણી હાઇસ્કૂલોએ કરી આપતી જ જોઈએ. અને એ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં ૧૯૨૮ના વરસનાં પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી એકંદરે રીતે આશાજનક થઈ હતી એમ લેખાય; અને એ જ કારણથી આ બાબતમાં રસ લેનાર ઘણાના મનમાં આશા બંધાઈ હતી કે હવે ગૂજરાતીનું જ્ઞાન વિશાળ અને તલસ્પર્શી કરવા માટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી વરસોવરસ કરવામાં આવતી રહેશે.

પણ ૧૯૨૮ના જુન માસની ખારમી નારીએ બહાર પડેલાં મેટ્રિકનાં ગૂજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉદય થતાં એ આશા સૂર્યોદય થતાં ઉગા લય પામે એમ લય પામતી લાગે છે.

પહેલાં હું પણ વિભાગ લઈશ.

ઉપર જણાવ્યું તેમ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને આપણા સાહિત્યનો સારો સરખો પરિચય થઈ જવો જોઈએ અને એટલા માટે પાઠ્યપુસ્તકની યોજના પણ એ ધ્યેયને અનુલક્ષીને થવી જોઈએ. પ્રસ્તુત પુસ્તકને એ દષ્ટિથી તપાસનાં લાગે છે કે એ ધ્યેય એનાથી સંધાય એમ નથી; અને કોપોદ્ધાત લેખક રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશીના અભિલાષ અણપૂર્ણ રહી જવાનો બધ પૂર્ણરૂપે ઉભો છે. શું આધુનિક ગૂજરાતી સાહિત્યમાંથી રા. નાનાલાલ,

* (૧) શિષ્ટ સાહિત્યમાળા: પુસ્તક ચોધું (પથ વિભાગ). ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મંડળ તરફથી સંપાદક હીતલાલ ત્રિ. પારેખ. કિંમત ૦-૧૫-૦

(૨) બિપિન: લેખક: તાતેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ.

કિંમત ૨-૮-૦

રા. ખજરદાર, રા. ખજવંતરાય કે સ્વ. કલાપી જેવા કવિઓને કદી પણ બાદ રાખી શકાય એમ દેવના પણ કદી શકાય એમ છે ?

વળા ઉલટ પક્ષે શ્રી. હરજીવન કુબેરભાઈ, શ્રીમતી દીપકબા દેસાઈ અને શ્રીમતી પ્રિયમતી શુક્લે આપણા સાહિત્યમાં કયા નવા નવા સંપ્રદાય કે પ્રવાહો ચલાવ્યા છે કે જેના લાક્ષણિક નમુના તરિકે તેમનાં કાવ્યો (?)ને આ “શિષ્ટ સાહિત્યમાળા”નાં ‘પુસ્તક ચોથા’માં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ?

મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી નવાં જ પ્રસ્થાનો પાડનાર અખા અને દયારામ જેવા મહાન કવિઓના કાવ્યભંડારમાં શૈલીની શિષ્ટતા અને સરસતાની કસોટીએ ચઢી પાર ઉતરે એવાં કાવ્યના લાક્ષણિક નમુનાઓ છે જ નહિ એમ શું વિદ્યાર્થીઓએ સમજવું ?

ખીજે પણ એક પ્રશ્ન મારા જેવા શિક્ષકના મનમાં સ્થેગે ઉદ્ભવે. ગઈ વખતે રા. કવિના ‘ગિરનારને ચરણે’ જેવાં કાવ્યો પણ મેરિકના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને માટે યોગ્ય ગણાયાં હતાં. આ વરસે એ જ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે નરસિંહનું ‘નાગદમન’, કાળિદાસનું ‘કુવાખ્યાન’, સામળનો ‘રાવણ મંદોદરી સંવાદ’ અને હરજીવન કુબેર-ભાઈનો ‘ભુવચરાજનો ગુર્જર રાજ્ય ઉપર ઘેરા’ જેવાં હાઈસ્કૂલના ચોથા ધોરણમાં ચાલી ગયેલાં કે ચાલવા યોગ્ય કાવ્યો નિયત કરી તેમની મરકરી તો કરવાનો વિચાર નથી રાખ્યો ને ? કે પછી ગયે વરસે ચૂંટણી કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓને અતિ કઠિન પાઠ્યાં હતાં એવું બાન યુનિવર્સિટીને થવાથી ગયા વરસનો બદલો વાળવાને આ વખતે અતિ સારું લાગેલાં કાવ્યોની પસંદગી કરી છે ! ખરેખર આ એક કોષડો છે. કોઈ જાણુએકે ઉકેલી આપશે તો આભાર થશે.

આના, વિદ્યાર્થીઓને માટે યોગ્યતા કાવ્ય સંગ્રહોમાં ‘ભારતનું ઐતિહાસિક અવલોકન’ અને ‘મદુલી’ જેવાં, સ્થાને સ્થાને અરપટ-સમજવતી વેળા શિક્ષકને અરટપરટ કરવું પડે એવાં-કાવ્યોને સ્થાન ન અપાય એ જ યોગ્ય નથી શું ? અને જો એવા લાક્ષણિક નમુનાઓ વિના સંગ્રહ અપૂર્ણ રહી જાય એમ જ હોય તો તે તે નમુના આવા અરપટ ભાંગે દાળીને આપવા જોઈએ.

પણ મારા જેવા અદના શિક્ષકનો આ પોકાર તો અરખ્યરદન જ લેખારો. પ્રસ્તુત પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં રા. ક. મા. મુનશી લખે છે :

એટલે આ પુસ્તકને તો આટલા બધા વિદ્વાનોની એમ છે, પણ મને તો લાગે છે કે એ આપણા વિદ્વાનો સ્વભાષાના ઉત્કર્ષ બાબત કેટલા ઉદાસીન છે તેનું આ પુસ્તક નવસંત દર્શાવે છે; નહિ તો આનું અપૂર્ણ યોજનાવાળું-સાદી રીતે કહીએ તો ટ્રેન્સલેશન-પુસ્તક સાહિત્ય પરિષદ મંડળ તરફથી બહાર પણ શાનું પડે અને તેને યુનિવર્સિટી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારે પણ શાને ? આપણા વિદ્વાનો આ ઉપેક્ષાશીલ ક્યારે ત્યાગશે ?

હવે ગદ્ય વિભાગ વિદ્યાર્થીઓની ભાષા તો ગદ્ય પડે છે. કાવ્ય હાથનું લખાણ તો વિદ્યાર્થીઓ આગળ આદર્શ તરીકે ન રાખી શકાય. ગદ્ય કવિતાનાં નિકળ વદન્તિ । એ વાક્યમાં ગદ્યનું મહત્ત્વ બરાબર સમજાવેલું છે. તો આપણે એ દૃષ્ટિએ જરા પ્રસ્તુત પુસ્તકને જોઈએ.

પૃ. ૪૦ ઉપર આ વાક્ય નજરે પડે છે :-

“સસા તરફથી આપવામાં આવતા, લગ્ન વખતે પહેરાતા પાંચેઢરના કાપડોના પત્તો જરા નાનો હતો...”

આમાં ‘પાનેતર’ શબ્દ ખોટી રીતે વપરાયો છે. પુરુષને પહેરવાનાં ‘પીતાંબર’ ને કાપડે કહી ‘પાનેતર’ કહ્યું હોય એવું સાંભળ્યું નથી. ‘પાનેતર’ તો કન્યાને લગ્ન વખતે પહેરવાના વસ્ત્રને કહે છે.

ભાષાનું આનું અમૂલ્ય વિદ્યાર્થીઓને આપવાનો અધિકાર કોણને નથી—સરકારી યુનિવર્સિટીને પણ નથી.

સામાન્ય રીતે જ્યારે લાંબાં વર્ણનો કરવાં પડે એમ હોય ત્યારે કુદાળ કળાકાર તેને ઉપમાઉપેક્ષાકારા રસિક બનાવે છે, પણ આ પુસ્તકની વર્ણનશૈલી એ રીતથી-સામાન્યતઃ સદા યુક્ત જ રહી છે. શરૂઆતનું જ બામનું વર્ણન ખાસાં એ પાનાં સુધી ચાલે છે પણ તેમાં સમ ખારા પૂરતી આખી એક ઉપમા જોવામાં આવે છે, અને તે પણ વિદ્યાર્થી અવરથાને અનુરૂપ (?)—

“કેટલીક જગ્યાએ વેલીઓ સી નેમ પોતાના પતિને વાંટલાઈ વળેએમ પોતાના પાંચક વક્તી આસપાસ ભેરવી વાંટલાઈ જઈ કુદરતનું બાન કાઢતી હતી. ”

“જીવસા રસને કવિતા કરી મિષ્ટ વાતો ભેજો ઉપદેશ પાછ દેવો” એ કલાકારની રીત છે. પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તો ઠેર ઠેર સીધા જ ઉપદેશ—“વાચક” કરતાકને શર થઈ નય છે. અને તે એટલે સુધી કે પૃ. ૩૭ ઉપર તો ચંદ્રાવ પોતાની વિચારપરંપરામાં પણ ‘વાંચનાર’ ને પોકાર કરી જોડે છે. આ ઉપદેશો રથાને રથાને દદથી બદે લંબાઈગયા છે એ વાતનું બાન લેખકને પોતાને પણ હોય એમ લાગે છે. કારણકે પૃ. ૪૦ ઉપર એમણે પોતે જ લખ્યું છે કે “અનુષ્ઠા આ મોહું ભાષણ સંભાળી પુનર્જનું જ બની ગઈ.”

આમ લેખકમાં કલાનો અંશ નેમતા પ્રમાણમાં ન હોવાથી જ આ નવલકથામાં રસનો પ્રવાહ આછો અને વૂટક થઈ ગયો છે. કેટલીક જગ્યાએ તો એવો થઈ ગયો છે કે મારે ને વર્ગ માટે નેપાટી કરવા રૂપ ઉત્તેજના ન હોતા તો કદી વાંચી પણ ન શકત.

વળી આ નવલકથામાં ચર્યોવચ્ચા પ્રજો પણ દવે તો બદ્દ જૂના થઈ ગયેલા છે અને આપણો સમાજ હવે એટલો આગળ વધેલો છે કે એ પ્રજોનાં મુંઝવણાં દંટાણો જ ઉત્પન્ન કરે.

આમ મને તો લાગે છે કે આ પુસ્તકનો કોઈ પણ ગુણ હોય તો તે તેની વાતાવરણની નિર્દોષતા છે. અને કદાચ એ નિર્દોષતાના બળે જ આટલે લાંબે કાળે પણ તેણે પાઠ્યપુસ્તક સમિતિનું ધ્યાન આકર્ષ્યું હોય તો નવાઈ નહિ. પણ માત્ર વાતાવરણની નિર્દોષતા એ એક જ ગુણ પુસ્તકને પાઠ્યપુસ્તક બનાવવાને પૂરતો નથી. તેમાં રસ તો હોવો જ જોઈએ. અને ભાષાશુદ્ધિને કેમ અવગણી શકાય ? એટલે આ પસંદગી યોગ્ય થઈ છે એમ કહી શકાય એમ નથી.

આમ પાઠ્યપુસ્તકોની વાત કરવા બેઠો છું ત્યારે મને સૂઝતા કેટલાક ખ્યાલો પણ રજુ કરવાની મુદ્દતાં કઈ તો 'તે' સહી લેશે.

આપણે ત્યાં પણ અંગ્રેજીની માફક હિતમ ગઘના નમુનાઓનો સંગ્રહ કેમ ન કરી શકાય ? આવો એક સંગ્રહ—'ગઘનવનીત'—તો મોજુદ છે જ, પણ તે કદાચ મેટ્રિકને માટે ભારે લાગે તો તેવો બીજો સંગ્રહ કોં ન કરવામાં આવે ? વળી જો નવલકથાઓ જ ચલાવવી હોય તો પણ પહેલાં ૨૦૦ પાનાં કે પહેલાં ૨૩ પ્રકરણ એમ ન ચલાવવી જોઈએ. પણ તે તે નવલકથાઓની ટુંકાવેલી આવૃત્તિ તૈયાર કરાવવી જોઈએ. આમ કરવામાં આવશે તો જ યોગ્ય ધોરણ સાચવી શકાશે અને વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં રસ રહેશે, તથા અભ્યાસ થોડે અંશે પણ ફળદાયી નીવડશે.

અરી શૌચનીય વાત તો એ છે કે યુનિવર્સિટીમાં ગૂજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે છતાં આપણા વિદ્વાનો તેના અભ્યાસની યોજનાનો વિચાર કરતા થયા નથી. અને તેને પરિણામે જ આવાં ઢગધકા વિતાનાં પુસ્તકો મંજુર થતાં જાય છે. જ્યાં આ બાબતનો સ્પેષ પણ વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યાં પરિણામ જુદાં જ આવે છે.

વિદ્યાપીઠ તરફથી એ જ વખતે બહાર પડેલા "કાવ્ય પરિચય" નો રજો ભાગ જોઈ નિવન મંદિર (દાહરકુલ) ના ગ્રામી પાંચમા ધોરણ માટે યોગ્યમતો છે તેમ છતાં તે આ સંગ્રહ કરતાં વધુ યૌવિષ્ણવો અને અરી રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યનો પરિચાયક છે એમ તે પુસ્તક જોનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

પાઠ્યપુસ્તકો વિષે આવી ફરિયાદ ધણી શિક્ષકો પાસે મેં તો સાંભળી છે. છતાં બધા શિક્ષકો આવી વાત બહાર પડી લખે એમ મને લાગતું નથી. પણ બધા શિક્ષકોનો નિષ્પાંડસ અભિપ્રાય જો કોઈ રીતે મેળવાય તો બધા શિક્ષકોનો અસંતોષ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

સિ. અધીન

"રાદિલાંત"

તા. ૨૫-૬-૨૮

સંપાદક:—પૃ. ૧૦૬ ઉપર નીચેથી લીટી ગ્રામીના પેલા સબ્બ 'આરાનો' પછી નીચેના સબ્બે રહી ગયા છે તે ઉમેરો:

ઉદય થયો કે હવે ગૂજરાતીનો

વિચારચંક્રમણ

કલાવિધાયકને કાંઈ પણ નિર્માણ કરતી વખતે પોતાના ઉપાદાનની મર્યાદાને અધીન રહેવું પડે છે. ઘણીવાર એવું જોઈએ જીએ કે એક વિધાયકને અમુક નિર્માણ અશક્ય લાગે તે બીજો વિધાયક શક્ય કરી બતાવે છે. તેનું કારણ ઉપાદાન ઉપરનું ઓછું વસ્તુ પ્રભુત્વ, ઓછી વત્તી પ્રતિભા અને ઓછી વત્તી નિર્માણશક્તિ. આ રીતે અનેક પ્રકારની શક્તિ-ઓથી એક જ ઉપાદાનમાંથી લગભગ અનંત પ્રકારે નિર્મિતિઓ-સર્જનો-થઈ શકે. પણ તેમ જતાં દરેક નિર્માતાને પોતાના ઉપાદાનની મર્યાદામાં તો રહેવું જ પડે છે. દાખલા તરીકે એક ચિત્રકાર ફક્ત ઉપર ઊઠતું પક્ષી કે ઊડતો હનુમાન ચીતરી શકે. એક કવિ તેવું વર્ણન કરી શકે. પણ ગમે તેવો કુશળ મૂર્તિવિધાયક ઊડતા પક્ષી કે ઊડતા હનુમાનની મૂર્તિ ન નીર્મા શકે. કારણ કે તેનું ઉપાદાન ધન માટી કે પથ્થર છે જેની નિર્મેશી કૃતિ જમીનથી અદ્ધર બતાવી શકાય જ નહિ. ભોંતમાં અર્ધ ઉપસાવીને કરેલી આકૃતિઓથી તે બતાવી શકાય. કુશળ વિધાયક, ઉપાદાન સાથેના પોતાના તાદાત્મ્યથી આ મર્યાદાઓ કોઈ મૂઠ દૃષ્ટિથી વગર ગણતરીએ જાણી જાય છે. વિધાયક, એ દૃષ્ટિ પૂરી પ્રાપ્ત થયેલી ન હોય તો, કોઈ વાર મર્યાદા બદલેને અખતરો કરી જુએ અને એમ કરે ત્યારે નિષ્ફળ જ જાય. સાંભળ્યું છે કે ઘણી સ્ત્રીસની પ્રતિભાઓ, યુરુત્વાકર્ષણને લીધે પડી જઈને ભાંગી મધ હતી. અર્થાત્ નિર્માતાની શક્તિ ઉપાદાનમાં અગટ થાય છે ત્યારે ઉપાદાનજન્ય મર્યાદા સાથે જ અગટ થાય છે.

કહે છે કે જીવન પણ એક કલા છે. દરેક નવી પરિસ્થિતિમાં માણસ પોતાની પ્રતિભાથી કોઈ નવું જ કાર્ય કરે છે-નવી જ કાર્યધોજના શોધી કાઢે છે. આજીવન બ્યવહારમાં કાર્ય કરવામાં ઉપાદાન તેની પોતાની સંપત્તિ છે. સંપત્તિ એટલે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ: શરીરની, બુદ્ધિની, લાગણીની, ધન કે ખાણ સાધનોની, અન્ય માણસો ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને મેળવેલી સત્તાની વગેરે વગેરે. આ સંપત્તિ ઉપર તેનું જેટલું પ્રભુત્વ તેટલી સ્વતંત્રતાથી કે વિચારતાથી તેની પ્રતિભા કામ કરી શકે. કલાકારનું પ્રભુત્વ એટલે ઉપાદાનને જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરવાની શક્તિ. તેમ જ બ્યવહારમાં પણ પ્રભુત્વ એટલે પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ. બુદ્ધિની સુદૃઢતા અને વિચારણતા, લાગણીની ઉચ્ચતા બચવતા પ્રદીપ્તતા તેમ જ તેના ઉપરનો સંયમ, શરીરનું બલ તેમ જ શરીરની સહનશીલતા, ખાણ ઉપકરણો ધન વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની

આત્મામાં અનંત શક્તિઓ છે. આ શક્તિઓનું ભાન માણસમાં પહેલેથી હોતું નથી. બાળકને જેમ પહેલેથી શરીરનું ભાન હોતું નથી પણ બાલપણમાં હાથપગ પછાડીને, અનેક જગ્યાએ વાગવાનું દુઃખ સહન કરીને તેને પોતાના શરીરનું અને તેની શક્તિઓનું ભાન થાય છે તેમ આત્માની શક્તિનું ભાન પણ અનેક પ્રયોગો માણસ કરેતા જાય તેમ તેમ જ તેને થતું જાય અને તેમ તેમ તેની ચૈતન્ય સંપત્તિ વધતી જાય. જે માણસ કાર્ય-ભીરુ છે તેને પોતાની શક્તિઓનું ભાન જ નહિ થવાનું.

આપણા દેશને સ્વતંત્ર કરવામાં પણ દરેક માણસને પોતાની શક્તિ, આત્મસંપત્તિ, ત્યાગવૃત્તિ પ્રમાણે મુક્તિના ઉપાયો સૂચવાના.

વળા જે માણસને સમસ્ત પ્રજાની સંપત્તિનું, તેની વિચારશક્તિનું, તેની લાગણીનું, તેની ત્યાગશક્તિનું ભાન હોય, અને જેણે વિશ્વાસથી પ્રજાની તે તે શક્તિ ઉપર પ્રજ્ઞાત્વ મેળવ્યું હોય તે જ પ્રજાને નેતા થઈ શકે. તેને જ આખી પ્રજા કયું કામ કરી શકશે તેની કલ્પના આવી શકે; તેની જ પ્રતિભા સમસ્ત પ્રજાસંપત્તિમાં પ્રગટ થઈ શકે.

*

*

*

આત્મસંપત્તિને સૌથી વધારે ટૂંકી અને મર્યાદિત કરનાર વૃત્તિ ભય છે. આત્માની કોઈ પણ સંપત્તિને ઉપયોગ કરતાં માણસ ભયથી કૃપણ બને છે. માટિનો બધી માનવ વૃત્તિઓમાં ભયને અધમાધમ પાશવતમ વૃત્તિ ગણે છે. જ્યાં સુધી ભય છે ત્યાં સુધી બીજી કોઈ પણ વૃત્તિ સ્વૈર ગતિ કરી શકતી નથી. પરંતુ દેશમાં એટલા માટે કલા પણ વિકાસ પામી શકતી નથી.

તેમ છતાં આપણા હાલના વ્યવહારમાં ભયને આપણે અધમાધમ વૃત્તિ ગણતા નથી. પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં ભયને અધમ ગણેલો છે. ગીતાએ દેવી સંપત્તિમાં સૌથી પ્રથમ અભયને ગણાવેલો છે. એરિરોટલ સર્વ સદ્ગુણોને પાયો Courageને ગણે છે. Courageનો અર્થ આપણે બહાદુરી કરીએ છીએ પણ તત્ત્વદષ્ટિએ બહાદુરી એ કોઈ ભાવાત્મક ગુણ નથી. સર્વ પ્રકારનાં ભયનાં બંધનથી મુક્તિ એ જ બહાદુરી છે. માટે જ મુક્ત માણસ કોઈથી બહીતો નથી એમ ઉપનિષદોમાં વારંવાર કહ્યું છે. ભય જ સર્વ આત્મસંપત્તિને હીમની પેઠે યીજાવી, સંકોચાવી, નિર્જીવ કરી, બાળા નાંખે છે.

*

*

*

કલાનું વર્ગીકરણ માત્ર તેના ઉપાદાનના તત્ત્વ ઉપર જ કરી શકાય. સ્વરના ઉપાદાન વાળા તે સંગીત કળા; રંગના ઉપાદાનવાળા તે ચિત્રકળા; ધન માટી કે પથ્થરના ઉપાદાન વાળા તે મૂર્તિવિદ્યા કળા; શબ્દ અને અર્થના ઉપાદાનવાળા તે કાવ્યકલા. ઉપાદાનથી જ નિર્માણ શક્તિની મર્યાદા નિશ્ચિત થાય છે માટે ઉપાદાન ઉપરથી કલાનું વર્ગીકરણ કરવું એ મથાર્થ છે.

ઉપાદાનને જ એક બીજી દષ્ટિથી આપણે કલાની રીતિ કહી શકીએ. માટીદ્વારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે મૂર્તિવિદ્યા કલા, સ્વરોદ્વારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે સંગીત કલા, શબ્દાર્થયુગલદ્વારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની રીતિ તે કાવ્ય, વગેરે.

કાવ્યમાં રીતિ બદલાય તે સાથે તેનું સ્વરૂપ બદલાય એમ પણ કહી શકીએ. માત્ર સાંભળવાનું કાવ્ય હોય તે એક પ્રકારનું, અને તેને બદલે અલિનય સાથે જેમાં બોલવાનું કાવ્ય હોય તે બીજા પ્રકારનું કાવ્ય થયું. માટે અન્ય કાવ્ય અને દ્રશ્ય કાવ્ય એવા બે બેદો સ્વીકાર્યા છે. બન્નેની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓ લુહી લુહી છે. એ લુહાઈ ઉપર લક્ષ રાખતાં નાટકને કાવ્યથી તદ્દન ભિન્ન વર્ગમાં એક વિવેચકે મૂક્યું છે તે યથાર્થ છે.^૩

તેજ રીતે રીતિમાં જરા પણ ફેરફાર થતાં સાહિત્યના સ્વરૂપમાં પણ ફેરફાર થાય છે. બહુ જ સ્થૂલ જણાતા ફેરફારની પણ સાહિત્યમાં ઊંડી અસર છે. આ પ્રમાણે માત્ર સાંભળવાનું કાવ્ય^૪ અને વાંચવાનું કાવ્ય એ બેની શક્તિ અને મર્યાદાઓ ભિન્ન છે. વાંચવાનું કાવ્ય પણ અન્ય જ છે. પણ કોઇનું ગાયેલું સાંભળવું અને પોતાની મેળે વાંચવું એમાં પણ રીતિની ભિન્નતા આવી જાય છે અને તેથી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યોમાં ફેર પડે છે. પ્રેમાનન્દ જે કાવ્યો ગાઇ સંભળાવતો તે કાવ્યોમાં પ્રાસ આવે જ, અને વાક્ય, ગાવામાં પૂરી થતી પંક્તિની જગ્યાએ પૂરું થતું જ જોમએ, નહિતર સંનિધિના અભાવ વાક્યાર્થ સમજવામાં વિઘ્નરૂપ થાય. ગાયા વિના માત્ર વાંચીને પાઠ કરવાનાં કાવ્યોમાં એક વાક્ય અનેક પંક્તિઓમાં સંગમ થાકી શકે, વિરામ ચિહ્નોની મદદથી લાંબું વાક્ય પણ સમજી શકાય, ચતિભંગ પણ સદન કરી શકાય. એક જ પંક્તિને લાંબો વખત નજર સામે રાખી તેના અર્થનું ચિંતન કરી શકાય, જે માણનાં કાવ્યોમાં અશક્ય છે. એટલે પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોના કવિત્વની અપેક્ષાદષ્ટિ જ હાલનાં કાવ્યો કરતાં લુહી હોવી જોઇએ.

નાટકોમાં પ્રથમ મુખપરંપરાએ કહેવાતી, દલે વંચાય છે, આટલા જ ફેરફારથી, વાર્તાથી ભાવો બ્યક્ત કરવાની શક્તિ ધણી વધી ગઇ છે. કહેવાની વાર્તા દબેદમાં સમયાનુક્રમે જ કહેવી જોઇએ. અત્યારે જે, કોઈ પણ જ્ઞાન્ત પરંપરામાંથી ગમે તે જ્ઞાન્તથી વાર્તા ઉપાડી, પૂર્વ જ્ઞાન્ત પછીથી કહી શકાય છે કે મૂચવી શકાય છે, તે માત્ર કહેવાતી વાર્તામાં અશક્ય છે. એટલે જ્ઞાન્તની ગૂંથણીથી જ જે આકૃતિની સુંદરતા અત્યારની વાર્તામાં આણી શકાય છે તે કહેવાતી વાર્તામાં શક્ય નથી. વળી વાંચવાની વાર્તામાં અમુક જ સંખ્યાથી જે ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, વાતચીતથી જે ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, તે કહેવાની વાર્તામાં અશક્ય છે કારણ કે સ્મૃતિમાંથી કહેવાની વાર્તામાં એટલા એક સંખ્યા સચવાઈ રહેવા અશક્ય છે. કહેવાની વાર્તા માંડ સ્મૃતિમાંથી કહેવાય છે માટે તેવી વાર્તામાં બનાવો જ મુખ્યત્વે વધારે હોય છે, વાતચીત થોડી હોય છે, અને એ બનાવો

૨ અહીં કાવ્ય સંખ્યા વિશાલ અર્થમાં વાપર્યો છે. સંખ્યાય દ્વારા કંઈ પણ નિર્માણ કરવું તે કાવ્ય. નવલકથા તેમાં આવી જાય.

૩ જુઓ " કાવ્ય વિગે કેટલુંક જાનું અને નહું " પ્રસ્થાન પુસ્તક ૩, પૃ ૧૦૬.

૪. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ કાવ્ય અને દ્રશ્ય એવા બે પ્રકારો કર્યા છે. કાવ્ય અને કાવ્ય બન્ને સંખ્યા એક અર્થમાં વપરાય છે. પણ આપણે આ બન્ને સંખ્યાના જુદા જુદા પારિભાષિક બે અર્થો કરીએ તો ? પ્રેમાનન્દ ગાઇ સંભળાવે, કે દરિદ્રીવંશકાર ગાઇ સંભળાવે તેને કાવ્ય કહીએ અને પોતે પોતાની મેળે વાંચી શકે એવા કાવ્યને કાવ્ય કહીએ તો ? અલગત પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો પણ વાંચી શકાય પણ તે મુખ્ય ગાઇ સંભળાવવા માટે રચાયેલાં છે. એ પ્રયોજન ઉપરથી વિભાગ પાડી શકાય.

વધારે અસરકારક, ઉદામ, પ્રચંડ હોય છે જેથી સ્મૃતિમાંથી ખસી ન શકે. વાર્તાનું કહેવર જાણે મુખ્ય-મુખ્ય બનાવોથી બંધાય છે અને પછી દરેક વાર્તા કહેનાર પોતાની કળા પ્રમાણે તેમાં વર્ણનો વાતચીત સંવાદ વગેરે પૂરી લે. કહેવાની વાર્તામાં જે અમુક શબ્દો વધારે મહત્વના હોય અને સાચવી રાખવાની જરૂર હોય તો તે જગ્યાએ પદ આવે છે. ગજરા માર, સંદેવંત સાવળીંગા વગેરે વાર્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ આવી આ કામ કરે છે. વાર્તાના મુખ્ય બનાવો અને પદના ટુકડા, જાણે વાર્તાની આખી આકૃતિ સૂચવવાને દૂર દૂર કરેલી નિશાનીઓ જેવા છે. લખવાની વાર્તામાં લેખક પાસે વધારે ચોક્કસ ઉપાદાન અથવા રીતિ છે. એટલે કહેવાતી હતી તે જમાનાની વાર્તા અને વંચાય છે તે જમાનાની વાર્તા ભિન્ન જ હોય, ભિન્ન જ છે. હાલની વાંચવાની વાર્તા કહેવા બેસો તો તેમાં રસ ન પડે. વાંચવાની વાર્તાની રીતિ વધારે ચોક્કસ છે. તેમાં વિવિધતા ઘણી આવી શકે છે; સ્મૃતિમાં અમુક જ પ્રકારના બનાવો રહી શકે, લખાણમાં તો ગમે તેવા નાણુક કે ઝીણા બનાવ એના એ રૂપમાં સાચવી શકાય.

કાવ્યના ઉપાદાનમાં આપણે શબ્દ અને અર્થ બન્નેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. અર્થનો અર્થ અહીં ઘણો વિશાલ કરવો જોઈએ. ચિત્તમાં જે કોઈ સંસ્કાર પડ્યો હોય કે પડી શકે તે સર્વનો અર્થમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ ચિત્ત તે માત્ર કલાકારનું ચિત્ત નહિ પણ તે કાવ્ય જેના જેના ચિત્તમાં સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તેનું પણ ખરું. મર્યાદા બાવકનું ચિત્ત. કવિ પોતે પણ નિર્મીતા હોવા સાથે બાવક તો છે એટલે અર્થ એટલે બાવકના ચિત્તમાં જે સંસ્કારો પડ્યા છે તે, અને તે સંસ્કારોના અવ્યાસથી જે આ સંસ્કારો પડી શકે એમ હોય તે. જમાને જમાને આ સંસ્કારો બદલાતા જાય છે, એટલે જમાને જમાને કાવ્યનું ઉપાદાન બદલાતું જાય છે એમ કહેવું જોઈએ. અને તે ઉપરથી ફલિત થાય છે કે જમાને જમાને કાવ્ય પણ નવું નવું રૂપ લે જ અને ભવિષ્યમાં કાવ્યની નવીનતા કદી ખૂટી પડવાની નથી.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

ગ્રા. ઘોડા કેશવ કવેનું આત્મવૃત્ત. (ઉત્તરાર્ધ):-ભાષાન્તર કર્તા: માર્ણેકલાલ નાગરલાલ દાકર બી. એ. પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા. મૂલ્ય કાર્ય પૂર્વે રૂ. ૧-૨-૦૦, પાઠક પૂર્વે રૂ. ૧-૮-૦૦

ગ્રા. કવેના આત્મવૃત્તના પૂર્વાર્ધનો પરિચય

તેમની ૭૧મી વર્ષગાંઠ ઉજવાઈ તે પ્રસંગે ઉત્તરાર્ધ પ્રગટ કરવાનો આપ્રદ થવાથી તેમણે તે લખી કાઢ્યો અને તેનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં તુરત યજ્ઞ પ્રકાશિત થવા મારે અનુવાદક પ્રકાશકને ધન્યવાદ ધટે છે. ભાષાન્તર સાદી સેદીમાં સુવાચ્ય થયું છે. ગ્રા. કવેનું જીવન

છવન અને જાહેર સંસ્થામાં અને સ્ત્રી કેળવણીમાં પછાત રહેલા ગુજરાતને માટે.

લઘુ મહાભારત:—લેખક: રતિપતિરામ ઉવમરામ પંડ્યા બી. એ. પ્રકાશક: છવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. કિંમત ૦-૧૨-૦

પુસ્તકના ઉપોદ્ધાનમાં સાક્ષરશી હીરાલાલ યજ્ઞભૂષણદાસ શ્રીફે કલિદાસ એટલે શું અને તે કેમ શીખવવા જોઈએ તે સંબંધી ચર્ચા કરી છે. પુસ્તક ગુજરાતી પાંચમા છઠ્ઠા તથા દાક્ષિણતી ત્રીજા ગોથા ગોરખને માટે યોગ્ય છે. પુસ્તકની ભાષા જોઈએ તેવી સરલ અને સુવાચ્ય છે. કેટલાક અપરા શબ્દોનો અર્થ જોરે ચર્યાપનામાં આપેલા છે. વાર્તાપ્રવાહ આખા પુસ્તકમાં ગોચર રીતે સચવાયો છે. મહાભારતનું પુસ્તક તો દરેક ઘરમાં રાખવા ગોચર છે.

બાળ કાવ્યમાળા:—કર્તા: વિદ્યારામ મજેશ્વર આવસ્યાસી. માણેશ્વારી, આવનગર. કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

સાદી અને નિર્દોષ કવિતાઓ લખવા માટે કનૈયા ધણી ગખતથી પ્રસિદ્ધ છે. આ તેમનાં છેલ્લાં પંદર ગરસનાં કાવ્યોમાંથી બાલકાવ્યો. જુદાં કાદીને કરેલો સંગ્રહ છે. પુસ્તકના બે ખાસ છે: ઉપદાર પદોલો, ઉપદાર ખીન્ને. પદોલો કરતાં ખીન્ને ઉપદાર જરા ગોડી ઉમરનાં બાલકો માટે છે. ચર્યાપનાના ચાર કાવ્યો બાળકોનાં નથી પણ બાળકો વિશેનાં છે. પણ પાંચમું છું જુઓ.

પેસે પેસે ત્રણ પાઈ;

આને પેસા માર.

આતાની તો ચાઈએ આવે;

ચાર તેરી બાર.

બાર પાઈનાં બાર વેળું;

એવે ખીસાં ભર્યું.

બાઈ જાહેરા એવાં મળ્યા;

કાલ દબાવી કર્યું.

બાળ તો દિન આયઝો;

ને બા કરે છે સાદ.

બાળ કરીને પોડી જઈયું;

કાલ દેને સાદ.

* * *

મારી હલમની લાકડી અલબેલી;

જ્યાં જનું બહુમર ત્યાં પહેલી.

‘ગુમતર’ ભણે. બની ભવ પોટા;

દબાવે, કુદે ને આ દોડયો. જોરે.

ખીન્ન ઉપદારમાં ‘મીડી માયે બાત’ બાળકો સમજી શકે તેવું મુંદર કરણ કાવ્ય છે. બાળકો આ પુસ્તક દોસે દોસે વાંચશે.

મુંદર વાતો:—લેખક: ત્રિભુભાઈ. પ્રકાશક: ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર. છુટક છ આના મંથમાળાના પ્રાદકને ચાર આના.

બાલકાવ્યના સિતું આ પહેલું પુસ્તક પ્રકાશકે ગોચર લેખક પાસેથી મેળવ્યું છે. પુસ્તકની ભાષા બાળકોને ગોચર છે અને વસ્તુ પણ ઘણું જ આકર્ષક છે. બાળકોને વાર્તાના રસ માટે આપણા સમાજનું પણ સાઈ જાન થાય તેવું સાદી વાતો છે. કેટલીક વાતો નિબંધ કે વર્ણન અને વાતની વચમાંની કોઈ નામ ન આપી ચકાષ એવી છે. બાળકો આને ધણ જ રસથી વાંચશે.

દેવકથાઓ:—લેખક: ચન્દ્રસંકર મનિ-સંકર ભટ્ટ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત ઉપર પ્રમાણે.

હિંદુઓનાં પુરાણોની કથાઓ આમાં બાલ-કાવિન ભાષામાં દહી છે. બાળા, ઉપરના પુસ્તક કરતાં કંઈક વધારે અપડી અને સંસ્કૃતમય છે. કંઈક વિષયને લઈને પણ એમ કરતું પડ્યું છે. વર્ણનો દ્વારા બાળકોને વધારે સંજ્ઞાં પડશે. પણ જાણી વાને એક સરખી બાળકોને મમશે.

એર:—કર્તા: ત્રિભુભાઈ અને જીવનરામ. પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. મૂલ્ય: બાલ મા. ૦-૧-૬. છુટક ૦-૮-૦.

આલસાહિત્યમાં આ એક નવીન ઉપયોગી ઉમેરો છે. બંને લેખકો સાહિત્યના આ ક્ષેત્રમાં મેળવેલી સફળતાને માટે મધ્યસ્થ છે. આ પુસ્તક “મોટી બેન” પછીનું છે. પુસ્તકની ભાષા જેમને માટે યોગ્ય છે તેમને યોગ્ય છે. અંદર ગિટ્ટીઓ, નાટકના રૂપમાં મૂકેલ એક લોકવાર્તા, બીજી વાર્તાઓ, સર્વ યથાયોગ્ય પુસ્તકમાં આવે છે. એક બે બાબતો તરફ ધ્યાન ખેંચવાની અમને જરૂર જણાય છે.

હુકમ કદાપિ. સાબી કરે;
કીશી જુદે ચરે,
બે દરનાં બે ભૂય લરે.

×

×

કીશીની છે એવી વાત,
કીશી બહુ સાણી ખત.

આમાં બીજી અને છેલ્લી લીટીમાં શબ્દો ખૂટતા જણાય છે. પૃ. ૮૫ ઉપર ધનસીના પાઠમાં લખ્યું છે: “ધનસી આઠ વરસનો છોકરો છે, એ જાતે આંધળો છે.” ‘આંધળો’ નામની ‘જાત’ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ નથી. દરે તો પણ જાત, નહિ હોય. ‘આંધા’ નામની અડક કોઈ કોઈ નાતમાં હોય છે.

પુસ્તક બાળક ધણી જ ઉત્સુકતાથી વાંચી જશે એમાં અમને સંદેહ નથી.

પાઠક:—લેખક: શ્રી ધૂમકેતુ. પ્રકાશક: ઉપર મુજબ. મૂલ્ય આઠ રૂ. ૦-૨-૬. છુટક ૦-૫-૦.

શ્રીયુત. ધૂમકેતુએ લખેલાં ત્રણ બાળ નાટકોનો આ સંગ્રહ છે. પણ આ ત્રણેય નાટકો ખાસ કરીને બાળકોને ભજવવાને માટે લાયક અમને જણાતાં નથી. ‘ગામડાંની ધૂળમાં દંકાયલાં’ એ નાટકમાં જે વક્તવ્ય છે તે મોટી ઉમરના માણસોને સમજવાને માટે છે, નાનાં બાળકોને માટે નથી. અને એ વક્તવ્ય પણ બરાબર કહેવાયું લાગતું નથી. ‘ગામડાંની ધૂળમાં ધણીય રતો દંકાએમાં છે, એપ

પ્ર. ૮

ચડ્યા વિના તેને કાઢ એળખતું નથી, અને ગામડાંના ભારતરો એળખે તો પણ પોતાની પરિસ્થિતિ અને પરંત્રતાને લીધે તેને એળખવાથી શકે તેમ નથી એ વાત ખરી છે. પણ નાટક તે વાત કહી શકતું નથી. દરદેવરામ માસ્તર, એક લીટા ઉપરથી છોકરો ચિત્રકાર થશે એમ માને, એક છોકરો પથ્થરમાં કાણું પાડે તે ઉપરથી તે શિલ્પી થશે એમ માને, તેમાં માસ્તરનું પરીક્ષાકોશન નથી દેખાતું પણ લાગણીની ઘેઘાળ દેખાય છે. છોકરાઓ પણ (દાખલા તરીકે દામુ) તેને જનાવી જાય છે તેની તેને ખબર પડતી નથી. ગામના લોકોથી ન દેખાતું જોઈએ એટલે તે દેખાય છે અને પરીક્ષા પાસે આવી છે એટલું પણ ભૂલી જાય છે. આદર્શવાળાં માણસો આવાં શુદ્ધિમાં મંદ હોય એવી માન્યતા આ નાટિકાની નીચે દેખાય છે તે ખરી નથી—છેવંટ લેખકના વક્તવ્યને ઉપકારક તો નથી જ. ગામડાંનાં રતો કરતાં, માસ્તરની ઉપદેશનીયતા આમાં વિશેષ દેખાય છે. એથી જ રીતે કવિ-રાજમાં પણ કવિની કૃત્રિમતા કરતાં, નિશાળની કવિતા ગોખામણીમાં વાત સત્યની અને ઘરનું શિક્ષણ અને વ્યવહાર અસલનો ઉપદેશક, એ વિસંવાદમાં ઉત્પન્ન થતું હાસ્ય જ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે અને એ હાસ્ય બરાબર વ્યક્ત થયું છે. લાકુ અને દાળનો હાસ્યરસ અમને એવો માર્મિક કે સત્યનિહ લાગતો નથી.

બાળ નાટકોની આપણા સાહિત્યમાં ખોટ છે. અને તે પૂરી પાડવાનો આ પ્રયત્ન અભિનન્દન અને ઉત્તેજનને યોગ્ય છે.

૨૧૦

બાળલોકગીતસંગ્રહ લાગ ૧-૨:-સંપાદક: ગિજુભાઈ. પ્રકાશક:-ગોપાળ ગમનન વિદ્યાંસ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. દરેકના ત્રણ આના.

બાળશિક્ષણ અને બાળ સાહિત્યના એકચત્ર સમ્રાટ શ્રી ગિજુભાઈ બાળવાર્તાના પાંચ ગ્રંથો

બાળકોને બેટ ધર્મ પછી તેમને બાળલોકગીતો આપે એમાં પૂરેપૂરું ઔચિત્ય છે. જેમને બાલ માનસના સારા પરિચય હોય તેમને હાથે થયેલી ચુંદણી બાળકોને મનપસંદ નીવડે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. વળી હાલમાં જ્યારે શિક્ષણમાં લોકગીતોને સ્થાન મળવા માંડ્યું છે ત્યારે ધણા શિક્ષકો અને માળાપોને બાળલોકગીતો લાવવાં ક્યાંથી એવી મૂઝવણ થતી હતી. શ્રી ગિજુભાઈએ તેમની મુઝવણને અંત આણ્યો છે. તેઓ આમને આમ બાળસાહિત્યનું સંપાદન અને સંશોધન કરતા રહે એટલી અમારી માંગણી છે. ગુજરાત તો એમનાં કાર્ય વધાવતું જ આવ્યું છે. બાળવાર્તા ભાગ ૫ મે:-સંપાદક: ગિજુભાઈ. પ્રકાશક ઉપર મુજબ. કિંમત ચાર આના.

પહેલા ચાર ભાગોની માફક આ પણ નાની નાની બાળવાર્તાઓનો સંગ્રહ છે.

૧૦

ચુંદડી:-સંપાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર, રાણપુર. મૂલ્ય દસ આના, પાકું પૂરું ચૌદ આના.

લોકગીતો અને લોકસાહિત્યને સંઘરવાને માટે અયાગ પરિશ્રમ લેનાર શ્રીયુત મેઘાણીનું આ એક નવું પ્રકાશન છે. તેમાં ગુજરાતનાં લોકગીતોનો સંગ્રહ છે. ગુજરાતની જુદી જુદી નાતોમાં ગવાતાં ગીતો, જરૂર પડે ત્યાં, તેનાં પાઠાંતરો સાથે આપ્યાં છે. એ ગીતોના ઉપર પ્રાસ્તાવિક ટીપ લખી છે અને પુસ્તકની શરૂઆતમાં આ ગીતોમાં પ્રતીત થતો હિંદુલભ-સંબંધ દર્શાવ્યો છે.

સંગ્રહ સ્ત્રીઓમાં ઘણો જ પ્રિય થઈ પડશે; અને રીતરિવાજ જૂનાં લોકગીત વગેરેના અભ્યાસીને પણ ઉપયોગી નીવડશે.

વેણીનાં ફૂલ:-કર્તા: ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: શ્રી મહિલા વિદ્યાલય, ભાવનગર.

૦-૪-૦

શ્રીયુત મેઘાણીએ ઘણાં લોકગીતો સંગ્રહાં છે. તેમાંની ખૂબી તેમ જ ઉણપ બંને તેઓ બરાબર જાણે છે. એવાં અનેક ગીતો છે જેમાં પહેલી બેએક લીટીઓ સુંદર હોય, કાંઈ પણ સંગીત કાવ્યની સાથે હરીશાધમાં મૂકાય એવી હોય, અને પછી તરત જ તેનો રસ અદરશ થઈ કેવળ બાલિકા પંક્તિઓનાં પુનરાવર્તનો આવે છે. એક બાજુથી લોકગીતો ઘણાં મોહક છે, ગાવામાં સુંદર અને સહેલાં છે, બીજી બાજુથી રસમાં વિચ્છિન્નધાર છે. આમાંથી લોકગીતનું સ્રોત જીવતું, રાખવાનો ઉપાય એક જ છે તે એ કે લોકગીતોમાં હાલના ભાવો આપણી કક્ષાની દૃષ્ટિએ વહેવ-રાવવા. આ સંગ્રહ એ દિશાનો એક પ્રયત્ન છે. અને તે લોકગીતોનું ઉજળું ભવિષ્ય સૂચવે છે.

બદનામ હિંદ:-લેખક: હીરાલાલ ચાર. ટાંકટર. ઘાટકોપર. કિંમત એક રૂપિયા.

મિસ મેયોની કુર્વિખ્યાત મધર ઇન્ડિયા પુસ્તકનો આમાં જવાબ છે. લેખકનો પુસ્તક લખવાનો પહેલો જ પ્રયત્ન છે. અને આરંભકની કેટલીક ત્રુટિઓ તેમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. પુસ્તકના આરંભમાં વિનંતી, આભાર, અર્પણ, બે બોલ, પ્રસ્તાવના, એટલું આવ્યા પછી વિભાગવાર અને પ્રકરણવાર જવાબ શરૂ થાય છે. આખા પુસ્તકમાં અંગ્રેજી અવતરણો, બીજાના અભિપ્રાયો, આત્મક સુધીમાં થયેલા જવાબો વગેરે પુષ્કળ છે પણ હકીકતની વ્યવસ્થા ભ્રમરે તેવી નથી. ક્યાંક અમેરિકા ઉપર આક્રોશ, ક્યાંક ખંડનથી અને સર્વેત્ર મિસ મેયોના ઉપસાદથી જવાબ વાળ્યો છે. કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ આપણી ત્રુટિ હોય ત્યાં તે કશુંક પણ કરી છે.

પ્રથમ પુસ્તક લખવાની પસંદગી બદ વખાણવા જેવી નથી. પુસ્તક પણ ઉતાવળમાં લખાયું જણાય છે. હવે પછી ચોતાને પ્રયત્ન

મળ્યું હોય તેવો કેાઇ વિષય લેખક લેશે તો વધારે સફળતા મળશે.

મહાવીર જીવનનો મહિમા:—કર્તા: ડૉ. બેચરલેન્ડ જીવન દોશી. પ્રકાશક: એસ. જે. શાહ. મૂળરૂપ ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, માદલપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય બે આના.

મહાવીર જન્મતી પ્રસંગ માટે આ નાનકડું પુસ્તક રચાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ નાના પુસ્તકમાં કર્તાએ મહાવીર ચરિત્ર લખવાની સામગ્રી ખતાવી છે અને તેનો ઉપયોગ કરતાં કેવો વિવેક વાપરવો જોઈએ એ દાખલા આપી ખતાવ્યું છે. દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળની સાચી વાત આસપાસ પછીથી કેવી રીતે ચમત્કારો વધતા ગયા. જૈન કોમ ધર્મચુસ્ત છે તો તેમના આ તીર્થંકર વિશેની હકીકતનું શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ તારતમ્ય કાઢી તેમાંથી ઐતિહાસિક હકીકત તારવી તેનું પુસ્તક પ્રકાશિત કરાવે તો ધણુ ધર્મના વહેમો નાશ પામે અને ધર્મનો ખરો પ્રકાર પડે.

સોરઠી તવારીખના થર:—શ્રી બહાઉદીન કોલેજના સ્લેડસંમેલનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન. વ્યાખ્યાતા: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. પ્રસિદ્ધ કરનાર: બહાઉદીન કોલેજ, સાહિત્ય સભા.

આજના યુગથી માંડીને અરોઝ અને તેના પહેલાંના કૃષ્ણચંદ્ર સુધીનો ઇતિહાસ યુગવાર બેચરદષ્ટિએ કવિશ્રી જોષ ગયા છે. સોરઠના ઇતિહાસનું તેમાં દોહન છે. યુવાનેને તે પ્રાણપ્રદ નીવડશે.

જગદ્ગુરુ:—લેખક અને પ્રકાશક: શંભુપ્રસાદ મણિસંકર ધનામદાર. ડિ. ૦-૮-૦. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય શાંત્યાનંદનું દૂકું જીવન અને તેમનો ગુણાનુવાદ.

આર્યપ્રકાશ જ્ઞાનચંદ્ર ૧૯૮૮:—(તંત્રી તરિસંકર વિદ્યાર્થી) પ્રકાશક: બાબુભાઈ ક. પટેલ: મૂલ્ય એક રૂપીઆ.

આર્યસમાજના તેમ જ સમાજ બહારના અનેક લેખકો પાસે આમાં લેખો લખાવેલા છે. અનેક ફોટાઓથી અંક સુશોભિત છે.

સાહિત્ય સમાચાર:—(માસિક) તંત્રી: નવકરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી. એમ. એ. સંચાલક: ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર. એમ. એ. પી. એચ. ડી. વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૧-૮-૦.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશના આમાં સમાચાર આવે છે. તે ઉપરાંત આ નવા તંત્રીજીના હાથમાં આ માસિક આવ્યું છે તેથી તેમાં સાહિત્ય સંબંધી પણ સારા લેખો વિવેચનાઓ આવવી શરૂ થઈ છે.

મજૂર સંદેશ:—પ્રકાશક: મજૂર આંદોલન અમદાવાદ.

આ સામયિકના કેટલાક સચિત્ર અંકો અમને અવલોકન માટે મળ્યા છે. મજૂરોનું સાહિત્ય સચિત્ર કરવાનો પ્રયત્ન ખાસ આવકાર યોગ્ય છે. તેમને આવાં આકર્ષણોથી વાંચવા લોભાયવાં જોઈએ. અને કેટલાંક માસિકો દલકાં ચિત્રોનું આકર્ષણ આપે છે તેનું આ નથી. મજૂર ચળવળને લગતા પુરુષોનાં ચિત્ર સાથેના તેમાં લેખો વગેરે છે. મજૂર વર્ગ આનો લાભ લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

આ સચિત્ર અંકો દરે બહાર પડવા બંધ થવાના છે એમ સાંભળી અમે ખિન્ન થયા છીએ: *The Baroda College Magazine* Editor: Mr. R. M. Dalal. Single copy 12 annas.

સામાન્ય રીતે ચાલુ સામયિકોની સમાલોચના આ વિભાગમાં અમે નથી કરતાં. પણ આ અંક નવા તંત્રીના યહીવટમાં પહેલો જ નીકળ્યો છે અને તેજ અહીં વિદ્યાર્થીઓને સુપ્રત થયું છે માટે આને નવો અંક ગણી અમે સમાલોચના લખએ છીએ.

આવા સામાયિકો દુલાપિયાં હોય છે અને આ તો અંગ્રેજ ગુજરાતી ઉપરાંત મરાઠી હોવાથી

ત્રિભાષિયું છે. અને માત્ર ગુજરાતી વિભાગ જ અહીં જોઈશું.

આ વિભાગમાં પ્રથમ સોનેટ દર્શન દે છે. નવીન પદો એ પ્રકારનાં લખાવા માંડ્યા છે એ જ બતાવે છે કે ગંભીર વિચારમિશ્ર લાગણી માટે એ સ્વરૂપ અનુકૂળ છે. બીજે સોનેટ તો સોનેટના પ્રથમ દષ્ટાંતો જ છે એટલે તે વિશે કશું લખવાની જરૂર નથી.

બીજા વિદ્યાર્થીઓના લેખો પણ આશાપ્રદ છે. લાગણી બતાવવાના મોહમાં તણાવું એ યુવાન લેખકોનું લવસ્થાન છે તેથી ચેતાવી આ ઉત્સાહી લેખકવર્ગને અભિનન્દન આપીએ છીએ.

૨૧૦

તંદુરસ્તીના ઉકેલો :—લેખક : રવામી
પ્રકાશક : મંત્રી ગણેશ કીડા મંડળ, લાવ-
તાર. કિંમત મરશરૂપ.

આરોગ્ય વિશે સામાન્ય સૂચનાઓ સાદી માપમાં આપવામાં આવી છે. સમાજમાં આ બાબતનાં જ્ઞાનનો પ્રચાર જેમ વધુ થાય તેમ સારું.

ભૂમિકા :—કર્તા અને પ્રકાશક : ચંકર-
લાલ હરિલાલ શુક્લ. બી. એ. બોરસદ. મૂલ્ય
૦-૨-૬.

સંસ્કૃત શીખવવામાં મદદકર્તા થાય એવા ઉદ્દેશથી આ પાઠમાળા રચવામાં આવી છે. પ્રથમ યોગ્ય દિશામાં થયો છે પણ વાક્યોની પસંદગી જોઈએ એટલી સારી થઈ નથી.

ચરોદા :—વર્ષ ૧ હું, અંક ૨ જો. તંત્રી : મણિલાલ નયુભાઈ દોશી અને હરિલાલ લક્ષુભાઈ કછર. રતનપોળ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપીઆ.

સ્ત્રીઓમાં વાચનનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી આ માર્સિક ચલાવાય છે.

બ્રહ્મદેશ :—(અઠવાડિક પત્ર) તંત્રી : રમેશ આર. ધરેખાન, ગૂજરાત ગિર્ડોંગ, ૧૫૮, ૩૧મલી, રંચુન.

અરુણોદય : પત્રકાર પરિષદ ખાસ અંક : એપ્રિલ/માજ : ગૂજરાતી પત્રકાર પરિષદ વિશેષાંક.

પ્રચારક : આર્યકુમાર મહાસલા વડોદરાનું મુખ્યપત્ર. લવાજમ દોઢ રૂપિયા. પરદેશ માટે ત્રણ શિલિંગ.

શ્રી વરણામા સેવા સમાજનો પાંચમો, -છઠ્ઠો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી સેવા મંડલ પાલેજ રેલ સંકટ નિવારણ ફંડનો હિસાબ તથા રીપોર્ટ.

૧૦

નોંધ

મજુરો અને હડતાલ

હિંદની હડતાલની રિયનિ જરા પણ સુધરી નથી. મુંબાઈની હડતાલ હજી ચાલ્યા કરે છે. સમાધાની કરવા બેઠેલી સમિતિ સમાધાની કરી શકે એનું દેખાતું નથી. દરમિયાન હમ્બરો બેકાર પડેલા મજુરોની રિયનિ લાચાર અને ભયંકર થતી જાય છે. તેમનાં ગૃહો

છોકરોને મદદ કરવાને મુંબાઈ કોરપોરેશનમાં દરરોજ રૂ. ૧૦૦૦ ની મદદ કરવાનો દરખાસ્ત આપ્યો પણ તે પસાર ન થતાં તેની તપાસ કરવા કમિટિ નીમાઈ છે. મિ. ગંગે (તેમની સામેની ફરિયાદ પાછી ખેંચી લીધી છે) ફરિયાદ કરે છે કે રશિયાથી તેમને મોટી રકમનો મનીઓર્ડર મળેલો જોઈએ તે મળ્યો નથી. તેમને વહેમ આવે છે કે તેમની

સરકારી કેળવણી

વિદ્યાર્થીઓ પગે ચાલતાં અહીંસે માઇલની મુસાફરી ૧૮ દિવસમાં કરી આવ્યા. રસ્તામાં તેઓ અનેક સ્થળેા જોતા ગયા અને તારંગા ઘાંતા અંબાજી ભેંધ ગાથા પઢોંચ્યા. આ તો એક જ ખપ્પર પત્રોમાં આવ્યા છે પણ મુજરાત કાલિયાવાડની અનેક કેળવણી સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ આવી રીતે મુસાફરીએ જાય છે. વળી હમણાં ૧૫ વર્ષના પારસી છોકરાએ મુંબઈથી લકનો સુધીની એક હજાર માઇલની મુસાફરી સાઈકલ ઉપર વીસ દિવસમાં કરી છે. સૌથી વધારે આનંદપ્રદ ખપ્પર તો એ છે કે વિદ્યાર્થીઓએ બારડોલીના સત્યાગ્રહમાં પણ રસ લીધો છે, ધણા વિદ્યાર્થીઓએ, અને જાહેરો પણ, બારડોલી જઈ ખેડૂતો સાથે વાત કરી આવ્યાં છે, અને મુંબઈના વિદ્યાર્થીઓએ મુંબઈમાં કેટલાક દિવસો શ્રાવણ ઉઘરાવ્યા છે. અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના એક વિદ્યાર્થીએ બારડોલીના માછરોટની મહેરબાનીથી સગ પણ ખાધી છે. વિદ્યાર્થીઓએ બારડોલીની લડતનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કર્યો જોઈએ કારણ કે આપણી નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને આ સિવાય મુક્તિનું બીજું કોઈ સાધન નથી. સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયત્ન કરવાના આ ઉદ્ધાસમય વાતાવરણમાં જીવાન હોવાને માટે દરેક જીવાને પોતાનું જીવન ધન્ય માનવું ધટે છે. આવો જમાનો શતકોમાં કોઈક જ વાર આવે છે.

* * *
અભિયન ઔલિમ્પિક હોલી ડીમ

જગતની રમતોની હરીફાઈમાં આ વખતે આપણી દિંદી ડીમ આમસ્ટર્ડમમાં છેલ્લની છત મેળવીને દિંદમાં પાછી આવી છે. દિંદને આ માન પહેલું જ મળે છે. આખા મુંબઈએ ધણા હર્વેથી આ ખેલાડીઓને વધારી લીધા છે. તેમણે અહીંના પ્રેક્ષકો આગળ પણ પોતાની રમત ખતાવી છે. આખા દિંદનું તેમને અભિનંદન ઘટે છે.

* * *

માધ્યમિક કેળવણી અને કૉલેજની શી વધારવાને માટે સરકારે એક પ્રેસનોટ બહાર પાડી છે. આ મુજબ કૉલેજોમાં જ્યાં એક સરના રૂ. ૭૫) લેતા ત્યાં રૂ. ૮૦) અને ધંધાની કૉલેજોમાં તો રૂ. ૧૦૦) સુધી શી થશે. હાઈસ્કૂલોમાં જ્યાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૨) છે ત્યાં રૂ. ૩) અને જ્યાં વધારેમાં વધારે રૂ. ૬) છે ત્યાં રૂ. ૭) થશે. આવી દરખાસ્ત કરવાનું કારણ સરકાર એવું બતાવે છે કે છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં પ્રાથમિક કેળવણીનું ખર્ચ ત્રણ ગણાથી વધી ગયું છે અને માધ્યમિકનું બમણાથી વધી ગયું છે. અને પ્રાથમિક કેળવણીને વધારે ઉત્તેજન આપવા સરકારને બીજી કેળવણીની આવક વધાર્યા વિના છુટકો નથી.

હવે પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન છે કે સરકારનું ખર્ચ વધું તો તે પ્રમાણે સરકારી ઉપજ પણ બધાં ખાતાંની વધી છે કે નહિ? અને કેળવણીમાં ખર્ચ વધારવું પડે તેમ હોય તો બીજાં કોઈ ખાતાં નથી જ્યાંથી ખર્ચ ઓછું થાય? દિંદમાં કેળવણી પછવાડે પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછું ખર્ચ થાય છે અને લશ્કરમાં પ્રમાણમાં વધારેમાં વધારે ખર્ચ થાય છે, દિંદની સનદી નોકરી દુનિયામાં ભારેમાં ભારે પગારદારની છે. તેમાં કશામાંથી તેમને કાપકપ કરવી નથી સૂઝતી અને આ જ્ઞાનપ્રચાર ઉપર કર નાંખવાનું સૂઝે છે!

બીજાં ખાતાં જતા દૃષ્ટિએ તો કેળવણી ખાતામાંથી જ ભારે પગારોમાંથી ક્યાં કાપકપ નથી થઈ શકતી? સામાન્ય રીતે સરકારી મદદ લેતા કૉલેજ, વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. ૬૦) ખર્ચે છે. પણ એલફિન્સ્ટન કૉલેજ રૂ. ૨૧૮) અને ડેકન કૉલેજ રૂ. ૩૭૮) ખર્ચે છે. આ કૉલેજોને જો દરજ્જાન કૉલેજના જેવાં સ્વયંસેવક મંડળોને સોંપી દે તો મોટી રકમ બચત રહે. તે જ રીતે માધ્યમિક કેળવણીમાં પણ સરકારી

દાષ્ટકો સામાન્ય સરેરાશ કરતાં ઘણી વધારે રકમ વિદ્યાર્થી દીઠ ખરચે છે તે પણ આવી જ રીતે બચત રહે. આવી સ્વયંસેવકોથી આશ્રી સંસ્થાઓ કોઈ પણ રીતે સરકારી વિદ્યાલયોથી ન્યૂન છે એમ તો કોઈ નહિ જ કહી શકે.

આપણે ઘર આંગણે બનેલો દાખલો ભૂલવો ભ્રમ છે નહિ. પ્રિન્સિપલ શિરાજ અમદાવાદમાં પાછા આવ્યા છે. તેઓ નહોતા ત્યારે વિદ્યાર્થી દીઠ ખરચ રૂ. ૪૦) ને આશરે આવતું તે હવે તેમના આવવાથી લગભગ બમણું થયું છે. બધા વિદ્યાર્થીઓના અને પ્રજાના વિરોધ છતાં, કેસિંગમાં પૂજાપેલા પ્રશ્નો છતાં-તેમના સહકારી અધ્યાપકોના મનમાં તો એ કેવા હશે તે કોણ કહી શકે કારણ કે સરકારી નોકર જેવો કોઈ બીજો અબોલ જીવ નથી—તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા છે. બંગાળમાં ન પોસાયા, મુંબઈમાં ન સમાયા તે ગુજરાતમાં સમાય છે. કોઈના પણ સમાસ કંઈ હોય તો કેળવણીખાતું સરકારને જરૂર છે. આવી જ રીતે ઘણાં વરસો પહેલાં એક અમદાવાદનો સમાસ કરવા સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજ કાઢી હતી તે હજી ચાલ્યા કરે છે. પછી કેળવણી ખાતાનું ખરચ કેમ ન વધે !

પણ જ્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળ્યું ત્યાં સુધી સરકાર તો દરવાની દરે તે દરે જ. પણ પ્રજા નથી સમજતી ? પરભાષાદ્વારા અપાતી કેળવણીથી આપણું માનસ પરાધીન અને અવિકસિત થાય છે. પૂનાની મહિલા વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભને પ્રસંગે નવાજ મસૂદ જંગે રપઈ કહ્યું છે કે આ પરદેશી કેળવણીથી આપણી ભાષાઓ સમૃદ્ધ મર્ધ શકતી નથી. વળી એ તો નક્કી છે કે સરકાર આપણને ભણાવે છે તે તેમના કારકુનો પૂરા પાડવા માટે, અને દિંદીઓ પાશ્વર્ય વસ્તુઓના મોદમાં પડી તેની ખરીદી કરે એટલા માટે. કેળવણી આપતાં આપતાં પણ આપણે કેળવણીથી રાજકીય સ્વતંત્રતાની

અભિલાષા ન કરીએ તેને માટે તેને ચિંતા રહ્યા કરે છે. માટે આફ્રિકાની હામી પ્રજાની કેળવણી ઉપર ત્યાંની સંસ્થાની સરકારે વિચિત્ર નિયંત્રણ મૂક્યું છે. સરકારી પરીક્ષા પસાર કરીને શિક્ષકનો પરવાનો મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને ભણાવવો એ ત્યાં ચોરી જેવો ગંભીર ગુન્હો છે. અંગ્રેજોનું શિક્ષણ બંધ કર્યું છે. તારખાતાના કે એવા નોકરીના કામ માટે ભ્રમ છે એટલું જ અંગ્રેજો ભણેલા થોડા પેદા કરીને સરકાર બાકીનાઓ તો માત્ર અંગ્રેજોને માટે ધન પેદા કરી આપે એ જ ધ્યેયથી ત્યાંનું કેળવણીખાતું ચલાવે છે ! આ બધું બહુતાં છતાં સરકારી કેળવણીનો મોહ આપણી પ્રજાને છૂટતો નથી.

અને આટલું બધું ખરચાળ અને હાનિકારક ઉચ્ચ શિક્ષણ શા માટે બધા લેવા બળ્ય છે ? આપણા ધંધાઓ પરદેશીઓના હાથમાં જતા બળ્ય છે. સુતારી, હુદારી, કમારતી વગેરે ધંધામાં પણ આપણે દડાડે દિવસે પરાધીન થતા જઈએ છીએ. આ ધંધાદારી, સરકારી કેળવણી લે છે એટલે ધંધો મૂકીને પાછો કારકુની શોધે છે. કોઈ પણ દેશમાં સાધાનતે વિદ્યાર્થીઓનું આવડું મોટું પ્રમાણ કોલેજનું શિક્ષણ લેવા માંડતું નથી. આપણે ત્યાં તો જેમ ગાંડું ચીસે ચાલે તેમ મેટ્રિક પછી બી. એ., બી. એ. પછી એમ. એ. કે એલ. એલ. બી. કે બી. એ. આથી ભણેલાઓ ધંધા વિનાના ચાપ છે અને ધંધા ભણેલા વિનાના થતા બળ્ય છે.

બીજા દેશોમાં જેમને ખાસ લેખકનું કામ કરવું હોય તેઓ જ કોલેજની કેળવણી લે છે બીજાઓ તો ધંધામાં નિષ્ણાત થઈ ધંધે વળગે છે. આપણે ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા જનારા લેખક યવને જ તેમ કરતા હોય—અને એમ જ માનવું ભ્રમ છે કારણ કે લેખક ન હોવામાં અર્ધી હીણપન મનાય છે—તોપણ સરકારી

કેળવણીથી કાયદો નથી કારણ કે ત્યાં સ્વભાષા તો ખેડાતી જ નથી. સ્વભાષાને માટે અવકાશ તો માત્ર રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં જ છે.

પ્રથમ એ આ સરકારી પરનાળે પૈસા ખર્ચી કેળવણી લેવાનું છોડી દઈ કેળવણીના અનેક રાષ્ટ્રીય અખતરા કરવા જોઈએ.

* * *

૬ ઇન્ડિયન હાઇકોર્ટ્સ બિલ

બાર્બિલમાં કંઈ છે કે તારો જમણો હાથ (જે કાંઈ સુકૃત્ય) કરે તે ગયા હાથને જાણવા દર્શાવે નહિ. આપણી કિશન સરકાર, કોઈને જાણવા દીધા વિના જમણા હાથે આપેલું ગમે હાથે લઈ લેવામાં કુચલ છે.

ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૦૧ મી ક્લોઝ પ્રમાણે હાઈકોર્ટના જજનેની કે સંખ્યા હિંદી સનંદી નોકરોથી, કે ઇન્સાન અને સ્ટોટલેન્ડના બારિસ્ટરોથી અને બાકીની કે વકીલો અને પ્રાન્તિક અધિકારીઓથી પૂરાતી હતી. વડા જજની જગ્યાએ માત્ર બારિસ્ટરની જ નીમણૂક થઈ શકતી હતી. હિંદી સરકારે નીમેશી વકીલોની કમિટિએ બધા ઇલાકામાં તપાસ કરીને લાલામણ કરી હતી કે વડા જજની જગ્યા વકીલોને માટે પણ ખુલી મૂકવી જોઈએ.

થોડા સમય પર બપોર મળ્યા કે કોલેજમાં અમીરોની સભામાં આ સંબંધી બિલ પહેલી મુનાવણીમાં પસાર થયું છે અને તેમાં વડા જજની જગ્યા અહીંના વકીલોને માટે ખુલી મૂકવાની કલમ છે. પણ આવું બિલ દિલ્હીમાં જાહેર થયું નથી તેમ જ હિન્દી સરકારે એક્સપ્રેસી કે કોસિસના કોઈ પણ સમ્યને પણ જણાવવા દીધું નથી. હિન્દી સરકાર પોતે પણ ન જાણતી હોય એમ તો કેમ અને ? તેમ જ સમાચાર આપનારાં ખાનાંએ પણ બિલની પૂરી માહિતી આપી નથી.

પણ હવે જણાય છે કે એ બિલ મુખ્ય રાખવાનું પૂરેપૂરું કારણ હતું. વડા જજની જગ્યા અહીંના વકીલોને માટે ખુલી મૂકવા સાથે, હિન્દી સનંદી નોકરોને માટે પણ તે ખુલી મૂકી દીધી છે. હવે ન્યાયખાતામાં બિલકુલ સનંદી નોકરોને રાખવા માટે જ પ્રયત્નો તો નામણા સમયથી વિરોધ છે. દોહસો ઉપરાંત પરમથી વડા જજની જગ્યાએ સનંદી નોકરને ન નીમવાનો રિવાજ આલ્યો આવે છે. સરકારી કારોબારી કામ કરનારા નોકરોનાં મનો શુદ્ધ ન્યાય આપવાને માટે જોઈએ તેટલાં વિશાળ કે તટસ્થ હોતાં નથી એ જાણીતું છે. જજની જગ્યાએ પૂરી શકાય એટલા કાબેલ વકીલ બારિસ્ટરો, હિંદુસ્તાનમાંથી મળી રહે તેમ છે. છતાં અહીંના વકીલોના લાભને બદલે સનંદી નોકરોને વડા જજની જગ્યાએ નીમવાનો કાયદો સરકાર કોઈ ન જાણે તેમ સરકારી દે છે.

વડા જજને આસને બેસનાર છેલ્લો સનંદી નોકર, નેહુભાને કાંસીની સમસ્યાના સર ઇલીજ ઇમ્પી હતો. સરકારને તે જાણતો ખાણે આજુબો હશે !

* * *

૬ ઇન્ડિયન નેવી બિલ

જવાબદાર રાજતંત્રની વિદ્યમાન આવું જ એક બીજું પગલું સરકારે લઈ છે. ગયા ફેબ્રુઆરીમાં સરકારે ૬ ઇન્ડિયન નેવી (ડિસિપ્લિન) બિલ એક્સપ્રેસમાં પેશ કર્યું હતું. અને એ બિલથી હિંદી દરિયાઈ લશ્કર અસ્તિત્વમાં આવશે એવું જાણમાં ફૂંકમાં હતું. પણ આ લશ્કરનું અર્થ દિલ્હી ભરે તે સિવાય તે બીજી કોઈ રીતે દિલ્હી ન હોતું. દિલ્હીએ તેમાં નોકરી મળવાને બિલકુલ અવકાશ નહોતો. એ બીજી બધી રીતે જાણે. બ્રિટિશ દરિયાઈ લશ્કરના ભાગ જેવી તેની રિયનિ િયંતી હતી. એક્સપ્રેસ

આ જોયું અને તે બિલને એકની-બહુમતિથી રદ કર્યું. અત્યારે સરકાર એ રદ થયેલા બિલના બધા ઠરાવો પોતાની કારોબારી સત્તાથી ફરી અમલમાં મૂકે છે.

મિ. હાથજીનું બિલ

એ આવતી લેક્ચરેટિવ એસેમ્બલીની બેઠકમાં આવનારું ઘણું અગત્યનું બિલ છે. તેનો મુખ્ય મુદ્દો હિન્દના દરિયા કિનારાનો દરિયાઇ વહેપાર હિન્દનાં જ અને મુખ્યત્વે હિન્દી અમલદારો અને એન્જ-નિયરથી ચાલતાં વહાણોથી થવો જોઇએ એ છે. આખા દેશનો એને ટેકો છે પણ અત્યાર સુધી આ વહેવાર પચાવી પંદરેલા અંગ્રેજોને તેથી નુકસાન જાય એમ છે એટલે તેઓ આ બિલ ક્રાંતિકારક છે, તેથી દેશને ગેર ફાયદો થશે વગેરે અભિપ્રાયો અને તેટલા ફેલાવે છે.

ખરી વાત એ છે કે દરેક દેશ પોતાના કાંકાનો વહેપાર પોતાના જ હાથમાં રાખે છે. આંગ્રેજો એ રીતે પોતાનો વહેપાર બજવાન કર્યો છે અને અત્યારે ફ્રાન્સ, કેનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન અને અમેરિકા સુધાં પોતાના કાંકાના વહેપારનું સંરક્ષણ કરે છે. પણ આપણો વહેપાર તો અંગ્રેજોના હાથમાં જ રહ્યો છે. અને એ જાનમી મહેત વહેપારીઓએ દરીદ્રાર્થ કરી આ ઉદ્દેશ ૨૫ વરસમાં ત્રીસ કંપનીઓ બની થઇ તેમાંથી એકેકેયને પગલાર થતા દીધી નથી.

એસેમ્બલી અને કૌન્સિલ આદિ સ્ટેટ અને એ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. સરકારે તપાસ કરવા એક કમિટી નીમી. કમિટીએ ૧૯૨૩ માં તેની તપાસ શરૂ કરી. તેમાં હિંદી સભ્યોને ખાતી થઈ કે અંગ્રેજો આ વહેપારમાં લગભગ ઇન્નરો બોગવતા હતા. રેલવેના બાવો પણ તેમના પરદેશી વહેપારને ફાયદો કરે તેવા રહેતા હતા અને એમાં બંદરો સાથેના તેમના વહેપારને લીધે નાનાં બંદરો ખોલતાં નહોતાં. ૪૦૦૦ માણસના કાંકાના વહેપારમાં હિન્દને કરો બાગ

ન મળતો, હિન્દના બેસારૂઓ, ખાસ કરીને હથકા વર્ગના બેસારૂઓ સાથે ઘણી ખરાબ વર્તણૂક ચલાવતી હતી અને પરદેશના હિતને અનુકૂળ નીતિએ હિન્દનો નિકાસ વહેવાર ચલાવતો હતો. આ ઉપરથી કમિટીએ ભગ્નામણ કરી કે હિન્દનો વહેપાર હિન્દનાં વહાણો માટે જ હોવો રાખવો જોઇએ. અને કોઇ પણ કંપનીને હિન્દના કોઈ વહેપાર કરવાનો પરવાનો મળે તે પહેલાં દરેક વહાણ દીક ઓછામાં ઓછા બે હિન્દીઓને વહાણના ઓફિસર અને ઇન્જ-નિયર તરીકે તાલીમ મળવા રાખવા જોઇએ. અને એ અમલદારો તૈયાર થતા જાય તેમ તેમ તેમને નોકરીમાં રાખી એક વહાણ પર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા હિન્દીઓને નોકર રાખવા જોઇએ.

આ ભગ્નામણ ૧૯૨૪ માં આવી. આવી અગવડભરી યોગના હિન્દી સરકારે આદેશ વરસ અમરાર્થ પર મૂકી રાખી. હવે મિ. હાથજી એ જ ભગ્નામણ ઉપરથી આ બિલ આવતી બેઠકમાં પેશ કરશે.

અંગ્રેજ વહેપારના હિતસ્વીઓ આ બિલ ક્રાંતિકારક છે વગેરે વાંધા ઉઠાવે છે. પણ ખરી વાત તો તેમને ચાલે નફાવાળો વહેપાર છોડવો પડશે તે ગમતું નથી એ છે. પણ તેમણે સમજવું જોઇએ કે હિન્દને નુકસાન કરી તેમણે પણ વરસ નફો ખાધો, હવે ઘણું થયું !

* * *

પરદેશી મીઠું

હિંદ વિવરણનું મીઠું ખાય છે આ વાતથી તો કોઇ હિંદી અગ્નપરો નહિ જ હોય. હિંદ પોતાનું મીઠું પકવી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન અને હિંદને તેમ કરવાને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રશ્ન સરકારે રેવન્યુના સેન્ટ્રલ બોર્ડને પૂછ્યો. અને તે બોર્ડે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે બંગાળ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ મુગધ અને મદાસનું મીઠું વાપરશે એવા સંભવ નથી અને " જો કે

અંગાળવાપરે છે તેવા સફેદ મીઠાની સાથે ઢરીકાષ કરી શકે તેવું મીઠું હિંદમાં પકવી શકાય પણ હિંદને પૂરું પડે તેટલું મીઠું પરવડે તેટલી કિંમતે ઉત્પન્નની શકાશે નહિ.” સરકારે આ અભિપ્રાય સ્વીકારી લઇ તે વડે ખજરપત્ર બહાર પાડ્યું, ખરી રીતે આ પ્રશ્ન ટરીફ ઓફને પૂછવો જોઇતો હતો.

પણ સરકારે સ્વીકારેલો અભિપ્રાય ખોટો પડ્યો છે. ઓખામાં પકવેલું ૩૪,૦૦૦ અંગાળી મણુ મીઠું અંગાળમાં આપ્યું છે. જે કે અંગાળને પૂરું પડે તેટલું મીઠું ઓખા હાલ તુરત પકવી શકે તેમ નથી પણ આથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ઓખામંડળ અને હિંદનાં બીજાં મીઠાનાં મથકો હિંદ પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન કરી શકે. પણ સરકાર કહે છે: “પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન થાય તોપણ લગાધના સમયમાં પૂરતું મીઠું મળી શકે કે કેમ તેની ખાતરી ન આપાય.” આ અનૌકિક દસિલ અમારાથી સમજાતી નથી. લગાધમાં તો ઉત્પન્ન પડેથી મીઠું પહોંચાડવું મુશ્કેલ પડે.

પણ સરકારની ચેતાના ધરની નીતિ જુદી છે. ત્યાં ૧૯૨૨માં એનેમલનાં વાસણોની આધાર પર સંરક્ષક કર નાંખ્યો હતો. ૧૯૨૨માં નવી અવધિ પૂરી થઇ, ૧૯૨૬માં માલમ નડ્યું કે ૧૮માંથી માત્ર ૬ જ પેટીઓ એનેમલનો વેપાર કરે છે કે તરત પાછો સંરક્ષક કર નાંખ્યો. પણ સાવકા હિંદને માટે એવું સંરક્ષણ ક્યાંથી હોય.

સિંધ વિશે સમાધાન

સર્વપક્ષ પરિષદ સરજાન માટે એ મુસદ્દો વડે છે તેમાં સિંધનો પ્રશ્ન મુશ્કેલીવાળો છે. પ્રથમ તો મુસલમાનો તેને જુદો પાડવાને આગ્રહ કરે છે, કેંગ્રેસે બાપાના ધારણ ઉપર આ દિલ્હી-મુસલમાન સમાધાનની એક દરખાશ નવી જે જુદો પાડવા સંમતિ દર્શાવી છે ત્યારે દિલ્હી મહાસભા

તેને જુદો પાડવાની વિરુદ્ધ છે. મુંબઈ મહાસભા વહીવટથી તેને જુદો પાડતાં તેની આવકમાંથી તેનું ખર્ચ પૂરું પડશે કે નહિ એ પ્રશ્ન વિશે તપાસ કરવા દિલ્હીમાં ભરાયેલી સર્વપક્ષ પરિષદે એક પેટા કમિટી નીમી હતી. હવે સિંધના સર્વ વર્ગોના સંભાવિત પ્રતિનિધિઓએ એક સભા ભરી કેંગ્રેસના ઠરાવ અનુસાર આ પ્રાંતને સ્વતંત્ર વહીવટ આપવા બાબતના ઠરાવ કરેલો છે. તેમાં મસીદા પાસે સંગીત અને ગોવધ સંબંધી કેંગ્રેસના જ ઠરાવો છે. સિંધમાં સંયુક્ત મતદારમંડળ રહે પણ ગેર મુસ્લિમ લઘુમતિને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ મળે. અત્યારે એ લઘુમતિ કુલ વસ્તીની ૨૮ ટકા છે. પણ હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં જે વધારે પ્રતિનિધિત્વ મળે તો સિંધને પણ ૧૦ ટકા સુધી વધારે પ્રતિનિધિઓ મળે. આવા ઠરાવો થયા છે. આ સભામાં સધળાં પતોના પત્રકારોએ પણ હાજરી આપી છે. આથી સર્વપક્ષ પરિષદની એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલીનો અંત આવ્યો છે અને હવે વખતસર આવી જાય જાહેર પડશે એમ આશા રાખી શકાય છે.

તા. ૬. પરંતુ શ્રીયુત જયરામદાસજીએ આ સમાધાનમાં સંમતિ આપી નથી અને દિલ્હીએ તો એને ટેકા નથી એમ પક્ષીના ખજારોથી જણાય છે.

* * *

સંયુક્ત પ્રાંતનાં રાજ્યનામાં

સૌને યાદ. હશે કે સંયુક્ત પ્રાંતોની ધારા સભાએ સાધન કમિશનનો બહિષ્કાર બહુમતિથી પસાર કર્યો હતો. પ્રધાનો તે વખતે તટસ્થ રહ્યા હતા અને એકેય પક્ષમાં તેમજ મત આપ્યો નહોતો. હવે સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર સર અલેક્ઝાન્ડર મુકિમેને સાધન કમિશનની બાબતમાં પ્રધાનોનો સંપૂર્ણ સહકાર માગ્યો. પ્રધાનો. રાજદાનજીવર બલિ અને ઠાકુર રાજેન્દ્ર

સિદ્ધ, ધારાસભાની બહુમતિને અધીન રહી સાધન કમિશનની બાબતમાં તટસ્થ રહેવા માગે છે. આવા પ્રસંગનો આગળનો કેઈ દાખલો ન હોવાથી પ્રધાનોએ રાજીનામું આપ્યું નહોતું પણ તેમને સર મુકિએ રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડતાં તેમણે રાજીનામું આપ્યું છે. મદ્રાસમાં પણ આમ જ બન્યું હતું અને સંયુક્ત પ્રાન્તનો આ બીજો દાખલો થયો. આ દાખલો કાયદાની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનો છે. આમાં પ્રશ્ન એ રહ્યો છે કે જ્યારે ધારાસભાની બહુમતિ સરકારે અખત્યાર કરેલી નીતિની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે પ્રધાનોએ કેમ વર્તવું જોઈએ? આવે પ્રસંગે પણ જો પ્રધાનોને સરકારની નીતિ પ્રમાણે વર્તવાને બંધાયેલા મણીએ તો પછી ધારાસભાનો અને જવાબદાર રાજતંત્રનો કશો અર્થ રહેતો નથી. કૌંસિલોનું આથી મોટું બીજું અપમાન હોઈ શકે નહિ.

* * *

આમની સલામાં હિંદ

કોઈ કોઈ વાર ડોકિયાં કરે છે. ગુન્હા માટે સજા પછી પણ પછીથી છૂટક પૈસા લઈ સરકારને ખાતમી આપનાર હોવાનું માલુમ પડતાં કેદમાંથી છોડી મુકેલ, સુપ્રસિદ્ધ બેનરજી વિશે પ્રશ્ન પૂછતાં અર્લ વિન્ટર્ટને જવાબ આપ્યો કે દરેક માણસ ની સરકારને ખાતમી આપવાની ફરજ છે, અને ખાતમીના બદલામાં સરકાર કિંમત આપે તે પણ ખરાબ છે. પણ ખાતમી માટે લોકોને ઉરેરીને ગુન્હા કરાવી ખાતમી બીજી કરે તેનું શું? અને આવડું મોટું સી. આઈ. ડી. ખાતું ચાલતાં છતાં આવા ઉધક કામ કરનારા ખાતમીદારોની શી જરૂર પડી? જો આમ ખાતમીનો વેપાર ચાલી શકે તો કોઈ માણસ પોતાના ખાતમી વ્યવહારમાં સ્વસ્થ જ ન રહી શકે.

બીજી વખત "Politics of Oil" (તેલનું રાજકારણ) નામનું પુસ્તક મુંબઈ સુધી આવેલું તે જપ્ત કરી લીધું તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતાં

અન્ડર સેક્રેટરીએ જવાબ આપ્યો કે તે પુસ્તક વાંધા ભરેલું નથી. પણ તે પુસ્તકનું ઉદ્ભવસ્થાન વાંધા ભરેલું છે. હિંદનું કોમ્યુનિસ્ટોથી રક્ષણ કરવું જોઈએ.

આ જ બચથી—સરકારને માટે જો ભય સજ્જ વાપરી શકાય તો—મુંબઈમાં કેદ કરી રાખેલ મિ. કેમ્પબેલને પાછા આચિન્તા કેદખાનામાંથી બોલાવી ઇંગ્લંડ મોકલી દીધા છે.

* * *

સાઈમન કમિશન

સાઈમન કમિશનનો બહિષ્કાર વૃત્તે અને તેને આવકાર મળ્યાનો દેખાવ કરી શકાય તેટલા માટે ગમે તેવા ઉપદ્રવનીય પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. તેવા એક પ્રયત્ન થ કન્ડ્રી લીગની રચાણા છે. ઉત્તર-હિન્દમાં પોતાના હાથ નીચેના ખેડુતોને કચરીને અને સરકારી અમલદારોની ખુશામત કરીને તર રહેનાર જમીનદાર વર્ગના પચાસેક સભ્યો અને બીજાઓ જેમને સરકારી રાજ્યમાં હિત છે તેવાઓનો આ સંઘ રચાયો છે. 'હડાપણની નીતિએ' હિંદની પ્રગતિ સાધવાને ઉત્સુક હોય તેવાઓનો આ સંઘ છે. સંઘ અનેક હેતુઓ ખતાવે છે પણ તેનો ખરો હેતુ એ છે કે સાઈમન કમિશન આગળ પોતાનાં હિતો રજૂ કરવાં. આ આખું વૃત્ત અંગ્રેજોનું બંધું કરેલું છે તે સ્પષ્ટ છે. તેની મુખ્ય ઓર્ગેનિસ કલકત્તા કે મુંબઈ કે એવા કોઈ સ્થળમાં નથી પણ કાનપૂરમાં છે જ્યાં અંગ્રેજ વેપારીઓનો સૌથી વધારે વગવડો છે. આ સંઘ માત્ર મોટા જમીનદારોનું જ હિત જોવાનો છે. જમીન વિનાના અને પૂરું પેટપૂર ખાવા નહિ મળનારને માટે તે નથી. અને દેશમાં તેવાઓની જ સંખ્યા મોટી છે, અને સ્વરાજ પણ તેવાઓને માટે જ જોઈએ બીજા. પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ ઠીક કહ્યું છે કે દેશની સ્વતંત્રતાના ખરા યત્રીઓની આ લીગમાં સંપૂર્ણ યાદી છે.

સાંપ્રમન કમિશનને પોતાને મદદ કરવાને એક મદદનીશ કેળવણી સમિતિ નીમી છે. તેના સભ્યોની નીમણૂકની નીતિ તરત જણાઈ આવે એવી છે. મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાની જૂનામાં જૂની યુનીવર્સિટીઓમાંથી કોઈને સભ્ય નીમવા નથી. પણ પૂર્વ બંગાળ, અને પંજાબ જે પ્રાંતોમાં કેમી વિખ્યાદ સૌથી વધારે છે તેમાંથી સાતમાંથી ચાર લીધા છે.

સાંપ્રમન કમિશનને મદદ કરવા પંજાબની ધારાસભા કમિટિ નીમાઈ હતી અને તે કમિટિએ એવી શરતે કમિશનને સહકાર આપવાનું કહ્યું હતું કે કમિશનના બીજા સભ્યો નેટલી જ છૂટે. તેમને સાક્ષી તપાસવામાં અને હસ્તાવેજો જોવામાં મળવી જોઈએ. સર સાંપ્રમને પહેલાં એમ બહાર પાડેલું હતું કે હવે તેઓ કોઈ પણ નવા હક કમિટિએને આપવાના નથી, પણ હિંદુસ્તાનને સહકાર કરવા લોભાવવા તેમણે તે સરત પણ કથુબ કરી છે.

આખા હિંદુસ્તાનની ધન્ય વિરુદ્ધ પંજાબે સહકાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે, તેને તો કશું કહેવાનું નથી. પણ આ ઉપરથી બહિષ્કાર એ કેવું સફળ હયિયાર છે એ જ સાબીત થાય છે. હિંદુસ્તાન રાજીન યેવલ કોનફરન્સ સિવાય સહકાર ન આપવાના મતને દઢતર વળગી રહેશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

* * *

ખારડોલી સત્યાગ્રહ

અત્યારે ખારડોલી સત્યાગ્રહ આખા હિંદ આગળનો એક મહાન પ્રશ્ન ગણાય છે. આખી પ્રજા લોકોની માગણીના ન્યાયીપણા અને સરકારના દુરાગ્રહ વિશે એકમત થતી જાય છે. વડી ધારાસભાના પ્રમુખ નામદાર વિરુદ્ધભાઈ પટેલે પણ લોકોની માગણી ખરી છે એમ દર્શાવી લખત. આને લાં સુધી દર માસે રૂ. ૧૦૦૦) આપવાને લખ્યું છે.

અઘ તો. ૧૨મી ખારડોલી દિવસ તરીકે આખા દેશમાં પાંજવાનું નક્કી થયું હતું અને તે મુજબ તે તારિખ પળાઈ હતી. હિંદુસ્તાનના બધાં મુખ્ય શહેરો, તથા બધી વેપારી રાજકીય સંસ્થાઓએ ઠરાવ કરીને ખારડોલી તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. ખારડોલી કાળોને છેલ્લો બહાર પડેલો આંકડો એક લાખ ચોળીસ હજાર ઉપરનો છે. અને આ રકમ નાની નાની રકમો અને ગરીબ માણસોની રકમો તેમ જ તવંગરની રકમોથી બનેલી છે એ સાબીત કરે છે કે આખા દેશને આ હીલચાલ તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે.

સરકારે પણ હવે તો બહુતી હશે કે હિંદમાં તો તેણે નૈતિક આંધર કે પ્રતિષ્ઠા જેવું કંઈ રહેવા દીધું નથી. હવે તો તેને એક જ ઉપાય હાંધે રહ્યો લાગે છે તે એ કે લોકોને જીવમથી ડરાવીને વશ કરવા અને જીવન કરતાં કોઈ જરા પણ સામે થાય તો ખારડોલીના લોકોએ બંદ કર્યું છે એમ બહારની દુનિયાને ખતાવી, બ્રિટિશ સલ્તનતના લશ્કરી સાધનોથી દળાવી દઈ જગતમાં પોતે બળગાં થઈ રહેવું. ત્રાસ વર્તાવવા, કંઈ પણ કારણ સિવાય સ્વયંસેવકોને જેલમાં મોકલ્યા જમીનો જીરમ બરાબર કરવા પહોંચાને, ખારડોલી ઉતાયો. આ પહોંચો કાયદો તો ક્યાંથી જ જાણે પણ સામાન્ય માણસો પણ ઘેર મૂકીને આખ્યા છે. જમીનો નામે જીરમો કરવા ઉપરાંત તેમણે સ્ત્રીઓનું અપમાન કરીને, ચોરી કરીને, રાતના છાપો મારીને ત્રાસ વર્તાવવા પ્રયત્નો કર્યા. આ સર્વ હકીકત બહાર આવી ત્યારે સરકારે પોતાના પહોંચાનું "નસુનેદાર વર્તન" છે એમ બહાર પાડ્યું. પણ સરકાર પગલે પગલે જાડી પડતી જાય છે. એક પહોંચે મીઠાની ચોરી કરી હતી તે સંબંધી તેને પકડનાર રેલવેના પહોંચે પોતે વિગતવાર પત્ર લખ્યો છે જે સત્યાગ્રહ પ્રકાશન તરફથી બહાર પડ્યો છે.

તેની જ રીતે સરકારે જેટલાં ભુલુઆં
બહાર પડ્યાં તે સર્વ ખોટાં પડ્યાં છે. ગુજ-
રાતનાં રાજનામાં આપનારા ધારાસભાના સંખ્યા
સાથેના પત્રવ્યવહારમાં સરકારે જણાવ્યું કે
ગુજરાતીઓ પોતાં પરતો કરે એછો કરાવી
ખીન પ્રાપ્તો ઉપર નાંખવા માગે છે તો મિ.
નરીયાને રાજનામું આપતાં જણાવ્યું કે આમાં
ખીન ભાગો ઉપર ખોળે વધારવાનો સવાલ
નથી, બારડોલીની માગણી સાચી છે. તા. ૧૨
માં ઉપર જાહેર થયું કે પટેલો અને તલાટીઓએ
રાજનામાં આપ્યાં છે. તે સંબંધી સરકારે
જવાબ આપ્યો કે એક (સાત પૈસી એક જ)
તલાટીએ જાહેર થયું છે કે તેણે લોકોના ભુલમને
લેધિ રાજનામું આપ્યું છે. તો અંધા તલાટીઓએ,
અને તે એકે પણ, ક્ષેપી જાહેરાત કરી છે કે
તેમણે લોકોના ત્રાસથી નહિ પણ લોકો ઉપરના
સરકારના ત્રાસથી રાજનામાં આપ્યાં છે. શ્રીયુત
મુનશી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં નામદાર ગવ-
ર્નરે જણાવ્યું કે વીરમગામ ચોર્ણશી વગેરેના
ખેડેલા નવા મહેસુલના વધારા સામે કશું
કહેવાથી, માત્ર બારડોલી જ ચળવળિયા-
ઓની ઉચ્છેદણીથી ખોટી ધાંધલ કરે છે, તો
વીરમગામ અને ચોર્ણશી તાલુકા બંનેના
ખેડેલાએ સભાઓ ભરી કરાવેા કર્યાં કે તેમના
ઉપરની મહેસુલની નવી આંકણી ખોટી છે
અને ચોર્ણશીએ તો તે નહિ ઘટે તો આવતે
વરસે બારડોલી જેવા સત્યાગ્રહ કરવાનું કહેણ
મોકલ્યું છે.

નવાં કૌંસિસનાં રાજનામાં—આ મા-
મમાં એક પડી એક આવ્યે ગયાં છે. મિ.
નરીમાન, કરાંચીના સભ્ય શ્રી નારાયણદાસ
આણંદજી બેચર, મુંબઈના શ્રી બાલુભાઈ ટી.
દેસાઈ, સિંધના શ્રી જેરામદાસજી તથા મિ.
બલુચ, તથા ગ્રામ્યુએટોના પ્રતિનિધિ શ્રીયુત
કનૈયાલાલ મુનશી અને હમણું મિ. એફ. જે.
જિનવાલાએ રાજનામું આપ્યું છે.

મિ. મુનશી જેવા ગુજરાતમાં રસ લેનાર
સભ્યનું રાજનામું જરા મોટું ગણાય પણ તેનો
બદલો તેમણે વાળી આપ્યો છે. બારડોલીના
અભ્યાયારો તેમણે નામદાર ગવર્નરને પ્રત્યક્ષ
રીતે સ્પષ્ટ કહ્યા છે. અમે આશા રાખીએ
છીએ કે તેમની ખીન હરીફ વરણી થશે.
તેમના જૂના હરીફા. મિ. દેશમુખ અને
પ્રેા. વાલીઆએ હરીફાંથી દૂર રહેવાની
ઉદારતા બતાવી છે તેની અત્રે નોંધ લેવી જોઈએ.

મિ. મુનશીની ના. ગવર્નર સાથેની લખા
પડી અને રાજનામાનો પત્રવ્યવહાર બહાર પડ્યો
છે. તે સર્વમાં, જાણે પોતે બંધારણવાદી છે અને
સત્યાગ્રહ બંધારણ બહારની વાત છે; એવો
ધ્વનિ તેમણે ઠેક સુધી. સાચવ્યા જ કર્યો છે
તે, માંધીજી કહે છે તેમ, દુઃખકર છે. જો
સત્યાગ્રહ બંધારણ બહાર હોય તો બંધારણની
અંદર તેમણે હવે શું કરવું જોઈતું હતું એ
તેઓ કહી શકે છે? અત્યારે પણ મિ. મુનશી
સત્યાગ્રહની તરફેણથી નહિ પણ લોકો ઉપર
જે દુઃખ પડ્યું અને જે ગેરકાયદેસર સિતમ
ગુજર્યો છે તેથી રાજનામું આપી બારડોલીના
પક્ષમાં જિભા રહ્યા છે. આનો અર્થ એ જ, કે
સરકાર પાસેથી ન્યાય ન મળે તેનું કાંઈ નહિ,
પણ તેથી ન્યાયે લોકો આટલું દુઃખ સહે
ત્યારે જ મિ. મુનશી લોકોના પક્ષમાં આવી
શકે. કાયદામાં હોય તેટલું જ જો બંધારણ
અનુસાર ગણાય તો કાયદો ફેરવવા લોકોને શું
કરવું? અને કૌંસિસમાં તો બારડોલી ઉપર
પણ બહુમતિ મળી ન શકી તો એ કૌંસિસ-
દ્વારા કાંઈ પણ કરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ
નથી? એટલે મિ. મુનશીનો પત્ર આ બંધા-
રણની દલીલથી ઉદ્ધરો નજાણો પડ્યો છે.

મિ. મુનશીએ ઘણાંખરા ધારાસભાના
સભ્યો અને ખીન સંભાવિત ગૃહસ્થોની એક
સમિતિદ્વારા બારડોલીના અભ્યાયારોની તપાસ
કરાવવાનો પ્રબંધ કર્યો છે. મહાત્માજીની સલાહ

પ્રમાણે “ આ સમિતિ દમનનીતિની તપાસથી સંતુષ્ટ ન રહેતાં મહેસૂલ બાબત લોકોની ફરિયાદ પછું તપાસે એ ઈષ્ટ છે.”

અત્યારે બારડોલી સમાધાનને માટે દેશી વેપારી ચેંબર અને મુંબઈ સરકાર વચ્ચે પત્ર-વ્યવહાર ચાલે છે. આ ચેંબરના પ્રતિનિધિ શ્રીયુત 'લાલજી નારણજીએ ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપવા સંબંધી ચર્ચા થતાં એમ. હર્બુ હવું કે નામદાર સરકાર સાથે એકવાર સમાધાનનો પ્રયત્ન કરી જોવા પછી ચોગ્ય લાગે તો તેમ કરવું. તે મુજબ મહાત્માજી સાથે વાતચીત થતાં મહાત્માજીએ કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ બતાવ્યો નથી, તેમણે તો નવજીવનના એક લેખમાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે તપાસનો અર્થ બિનઅમલદારી તપાસ એવો પણ નથી, એ તપાસ પણ સરકાર નિયુક્તની જ હોય, જેમ સરકારી ન્યાયખાતું પણ સરકાર નિયુક્ત છે તેમ, પણ તેમાં જન્ને પક્ષોને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. તે ઉપરથી હવે સરકાર સાથે ચેંબર પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. પણ સરકાર તો આવા દરેક પત્રવ્યવહારને પ્રસંગે પોતાનો એકડો જ ફરી ફરીને ઘૂંટે છે. સરકારે આ વખતે એક નવી દલીલ રજુ કરી છે. કારખાનાની તકરારોમાં કામના કલકોડા, મજૂરીનો દર વગેરેની ચર્ચા હોય છે. પણ એકવાર મજૂરી હડતાલ પાડે એટલે મૂળ તકરારના ગુણુ દોષો એ મુખ્ય પ્રશ્ન રહેતો નથી, પણ કારખાનાનો ઉદ્યોગ માલિકોએ ચલાવવો કે મજૂરીએ ચલાવવો એ ચર્ચા પડે છે. તેવી રીતે સરકારને પણ, સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યાંસુધી મહેસૂલના વધારાના ગુણુદોષો એ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો પણ હવે એકડોએ સત્યાગ્રહનું સીધું પગલું ભર્યું કે તરત જ એ પ્રશ્ન સરકાર અને ધારાસભાના હાથમાંથી જતો રહે છે !

આનો અર્થ શો ? એ જ કે સરકાર એમ જ માને છે કે રૈયત અમારા હાથમાંથી

રાજ્ય પડાવી લેવા સત્યાગ્રહ કરે છે; એ જ કે સરકારને મહેસૂલના અન્યાય વિશે વિચાર નથી કરવો પણ રૈયત અમારી ના ઉપરવટ કશું માગી જ ન શકે એવા દાખ બેસાડવો છે; એ જ કે મિત્રમાલિકો જેમ સમસ્ત પ્રજાના હિત માટે નૈતિક જવાબદારી નથી માનતા, માત્ર એક વ્યવહારજન્ય સંબંધ માને છે, તેમ સરકાર પણ પ્રજાના હિત સંબંધી રાજ્ય તરીકે કશી જવાબદારી નથી સ્વીકારવા માગતી.

અને આથી મિત્રમજૂરોના પ્રશ્નમાં પણ સરકારનું વલણ કેવું છે તે પણ સમજાઈ જાય છે. આ જવાબમાં, મિત્રમાલિકોને પણ, ગણે પ્રતિષ્ઠા ખાતર મજૂરોને એક વાર પગે પકાવવાને સરકાર ગૂઢ સૂચના આપતી હોય, એમ નથી લાગતું ?

પણ છતાં મજૂરોની તકરારો હડતાળથી જ પતે છે. હડતાલ ન પડે ત્યાંસુધી ડિવિડન્ડના એશઆરામમાંથી માલિકો કદી જાગતા નથી.

અને સાંભળ્યું છે કે સમાધાનનો પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. સરકાર તો હજી પણ પોતાની મરજીના કોઈ ખાતાના અમલદાર મારફતે ફરી તપાસ કરાવી આપવા અને દરમિયાન લોકોએ જુની આંકણીનું મહેસૂલ ભરી દેવું અને વધારાનું અનામત મૂકવું, એટલું જ કરવા કહે છે. સરકાર કાં તો રૈયતની માગણી સમજતી નથી અને કાં તો તેની, અવગણના કરે છે. કોઈ નવા મિ. રૈય તો ‘અમારી ગણુની સાચી છે’ એ સિવાય નવું કશું કહેવાના નથી જ. રૈયત પોતે જેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકે એવા પાસે ન્યાય માગે છે. ભલે પછી તે માણસ સરકાર નિયુક્ત હોય, એ સિવાય સમાધાન થાય જ નહિ.

અને હજી સરકાર વધારે બીષણ સાધનો વાપરવા માગે છે. ૨૮૦ હથિયારબંધ પોલીસો મૂકવામાં આવનાર છે અને ચાર માછરૂંદો તથા સ્પેશિયલ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મિ. હીલીને ત્યાં મૂકવાના છે એવા ખબર છે.

આરોડાલીના જેડુતોએ અત્યાર સુધી એકવચનીપણાથી, ધર્મજનથી, પોતાને, પોતાના નેતાને અને આખા હિંદને જથ આપ્યો છે તે પ્રમાણે આ નવા પ્રપંચમાંથી પણ તેઓ અણીશુદ્ધ પાર ઉતરી વધારે બજવાન બની આખા હિંદને પોતાનો પેગામ આપશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

આખું ગુજરાત હવેની નવી કાર્યયોજનાને એક પગે જોડે રહ્યું છે અને પ્રસંગ આવ્યે પોતાની ફરજ બજાવવામાં પાછી પાતી નદિ કરે એમ માનીએ છીએ.

મુ'બઇ સરકાર તો આટલો બધો ઉગ્ર થઈએ પણ એમ કહી શકે છે કે અમારી સરકાર આરોડાલી સંબંધી એકમતી ધરાવે છે. હવે ગુજરાતના પ્રતિનિધિ દિ. બ. દરિયાક દેસાઈજી સાથેના આપવા સંબંધી શો વિચાર કરે છે? ગુજરાતમાંથી ઠેકઠેકાણેથી તેમણે રાજનામું આપવાના ઠરાવો થયા છે. તેમણે જવાબ વાળ્યો છે કે તેઓ સમાધાનીનો પગ કરે છે. પણ એમ તો સરકાર સમાધાનીની વાતોમાં ગમે તેટલો વખત ગાળી નાંખે અને દરમિયાન તેમના અમલદારો આરોડાલીમાં લસકરી રાજ્ય ચલાવે જાય! એમને ખાતરી છે કે એમના રહેવાથી સરકાર તેમનો લાભ લઇ જાય છે તે કરતાં તેઓ પોતે સરકાર તરફથી રૂબરૂ વધારે લાભ અપાવી શકશે? અમને તો લાગે છે કે તેઓ હવે જો વધારે વખત પ્રધાનપદ ઉપર રહેશે તો તેમને મોકલનાર મતદાર મંડળનો વિશ્વાસ ખોશે અને કોઇ વધારે લાભપ્રદ સરકારી પદને માટે તેઓ ટપી રહ્યા છે એવો અપવાદ તેમના પર લોકો નાંખશે. અને લોકો એમ વહેમ આણે તેમાં નવાઈ નથી. કારણ કે સરકારની નીતિ સ્પષ્ટપણે એવી છે. એકત્રીકચુરીવ કૌસિ-ત્રમાં સર કાવસજી જહાંગીરજીની ખાલી પડેલી જગ્યાએ સર ગુલામહુસેન દિદામતુલ્લાની નીમણુક

થઈ છે. આ પ્રમાણે મિનિસ્ટરોમાંથી એકઝી-કચુરીની જગ્યા પૂરવી એ ખોટો સિદ્ધાન્ત છે કારણ કે એવી નીમણુકો મિનિસ્ટરોને તેમના કામમાં સરકાર તરફ વલણ દરાવવાને પ્રયોજન તરીકે કામ કરે એવો સંભવ છે. આમ થવાથી મિનિસ્ટરો સરકાર સામેની લડતો બરાબર ન લડી શકે. સર સુનીલાન મહેતાની નીમણુક પણ માસ લંબાઇ છે. પણ તેમણે પણ લોક-મતને માન આપી રાજનામું આપવું જોઈએ. સર દિદામતુલ્લાના જવાથી ખાલી પડેલી જગ્યાએ મોન્સી રશીદુદ્દીન અદમદને નવા પ્રધાન નીમવામાં આવ્યા છે.

નામદાર ગવર્નર સર લેસ્લી વિશ્વસન પછી એ પદ ઉપર સર ફ્રેડરિક સાઇક્સની નીમણુક થઇ છે. હિન્દના કોઇ પણ પ્રશ્ન કરતાં તેમને દવાઇ વ્યવહારનો પ્રશ્ન સૌથી વધારે અગત્યનો લાગ્યો છે! સર લેસ્લી વિશ્વસન તેમને કેવો વારસો આપશે? મિલોની હડતાલ, આરોડાલી અને તેને લીધે આખા ગુજરાતમાં ઊભા થતા બીજા પ્રશ્નો?

* * *

શિવાજીનું આવહનું—છત્રપતિ શિવા-જીના આવહાનો પાયો પ્રિન્સ ઝાંક વેલ્સે નાંખ્યો હતો અને તેને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા મધ તા. ૧૬ મીએ નામદાર ગવર્નર સાહેબે કરી છે. ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયામાં શિવાજી કરતાં જુદા જુદા સોંપર્સ વિશે વધારે ઉદ્ગ્રેષ્ઠ હતો. શિવાજીનું આવહનું ખુલ્લું મૂકવા તેમને કોઇ દેશવત્સલ પુરુષ આખા હિન્દમાંથી ન મળ્યો કે જે સરકારના પગ નીચે હિન્દ દોઢ સૈકાથી અગ્રદાષ છે તેમના જ પ્રતિનિધિ પાસે એ ક્રિયા કરાવી? પણ અરે એ બધા ઉદ્ગ્રેષ્ઠ બુદ્ધાઇ જશે અને એ આવહનું તેના શિષ્ટી મિ. કારમારકરના કૌશલની સાક્ષી પડતું, અનેક માણસોને દેશોદારનો મંદેશો અને ઘેરણા આપશે.

સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા.

સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદીના રમા-
રક તરીકેની વ્યાખ્યાનમાળાની વ્યવસ્થાપક
સમિતિએ નીચે મુજબ વ્યાખ્યાનોની ગોઠવણ
કરી છે.

(૧) નરસિંહ મહેતા—તેનું જીવન અને
કવન, અને તેના સમયની સમાજસ્થિતિ.

આ વિષય પર સુમારે બે કલાક પહેાંચે
એનું વ્યાખ્યાન આસે. વડા આદેશ, ને પાંચમી
નવેમ્બર ૧૯૨૮ ને દિને (સ્વર્ગસ્થના જન્મતી
દિવસે) સુરતના નગીનચંદ હોલમાં નક્કી
કરવામાં આવ્યું છે. તે વિષય પર ભાષણ
આપવા ઇચ્છનારે પોતાની લાયકાતનું વર્ણન
આપી, ભાષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ પોતે શા
ક્ષેત્રે તેના ખ્યાલ આપી, મંત્રીને તા. ૧૫ મા
જુલાઈ ૧૯૨૮ પહેલાં અરજ કરવી. આ
વ્યાખ્યાન ભાષણ કરનારે ભાષણ આપતાં
પહેલાં લિખિત રૂપમાં મંત્રીને આપી દેવું પડશે

અને તેના પરનો કૉપિરાઈટ વ્યાખ્યાનમાળા
સમિતિનો રહેશે. ભાષણ માટે મુખાહીરો રૂ.
૧૨૫) નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. જેને ભાષણ
કરનાર તરીકે પસંદ કરવામાં આવશે તેને રૂ.
૧૨૫) નો મુખાહીરો આપવામાં આવશે.

(૨) મીરાંબાઈ—તેનું જીવન અને કવન,
અને તેના સમયની સમાજસ્થિતિ.

આ ભાષણ જન-મુઆરી ૧૯૨૯ માં દાદા
તારીખ નક્કી કરવામાં આવશે તે તારીખે
જન-મુઆરીમાં આપવું પડશે. એને માટેની
ખીજ શરતો ઉપકા ભાષણના જેવીજ છે.

આ ભાષણ માટે સ્પર્ધા કરવા ઉમેદ
ધરાવનારે નીચેને સરનામે અરજ અને મુદ્દાઓ
મોકલવાં:—

મો. જોહાનલાલ પ્રાર્વતીશંકર દવે
મંત્રી, રા. બા. કમળાશંકર રમારક-સમિતિ,
ખપાડીઆ ચકલા, સુરત.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

અધિક્ર આવણ : ૧૯૮૪

અંક ૩

લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય*

અથવા

સંયોગે વિયોગ

નાટિકા મધ્યયુગની

પ્રવેશ ૩ ને : મુલતાનના શિકાર

સ્થલ : પાટનગરમાં દિવાનજીની હવેલીનો બગીચો. સમય : રહેવાસનો. પાત્રો : બાસીટ, અને છાત્રીવારે દિવાનજીનો શુભાન પુત્ર ન્યારેલાલ. ન્યાસ કેસરીસિંહજીથી બેતણ ૧૫' મોટા, બામસિંહજીથી બેતણ ૧૫' ન્દાનો.

બાસ (પુવારાની પાળે બેઠેલો) વાહ, કેસરજી, વાહ ! તું જેવો ક્ષત્રિય બાજ્યો નથી, તું જેવો શિકારી બાજ્યો નથી, તું જેવો ખેડુત બાજ્યો નથી, તું જેવો રાવત બાજ્યો નથી, તું જેવો સોદાગર બાજ્યો નથી, તું જેવો ચાહુકાર બાજ્યો નથી, તું જેવો કડક કોટવાલ બાજ્યો નથી, તું જેવો ઉદાર ગામઘણી બાજ્યો નથી. તે મરદાની વેશ સજ તેજુભા નામ ધરી લગામ હાથમાં લીધી તેને ત્રણ ચોમાસાં જ વીત્યાં છે, ત્યાં તો એ કેસરીસિંહજીની દેલી આખીય ફરી ગઈ, એ ગામ અને એ સીમ બધે જ લડખીનાં તેજ અને ઉર્મચના અગમગાટ ઝોપી રહ્યાં છે. શેત્રુના ઝુંડમાં રેસમી કરોળિયાવાળા વાધરીઓનું પરું વસાવ્યું અને ગામગ્રામને વણાટ બાંધણકામમાં લગાડી ગરમસુતરાઉ અને રેસમી પટોળાં ધાટી ચીર અને ભાનભાતના તાકાના ઢગ રચ્યા અને આ સંકાંત વીતતાં તો કહે છે, હાલો બાસીટ ગામનરે. હાલો બા ! હાલો બા ! હિમુભા અને સોમચંદને તમામ ભાગવીને આ નીકળા પડ્યાં. સોમચંદને ૫ એવો કેળવી લીધો કે તેજુભાના કામકાજમાં ઈ મરો વાણિયો જ નહીં. (હુકકો ગડગડાવે છે).

* અનુસંધાન ગ્રંથ અંકના પૃ. ૮૪ થી.

હાલો, ભા! એકથાસે આવ્યાં ખંભાત. ત્યાં રેરામી ગાસડીઉં વેચી તેનાં ખરીદ
મોતી અડીક અને ઝવેરાત. ત્યાંના ચાલ્યાં આવ્યાં આંહી પાટનગર અને આંહીનો અમી
ઉમરાવોમાં તેનાં જોનજોતામાં ગ્રેવડાં નાણાં કરી લીધાં. કાલ જ હુડીઉં મોકલી હેમુભાંને
ખેતરું છોડવવાં બાકી હતું તે છોડવવા અને જતવાન ઘોડાંગાણું ખરીદવા. વળી આ
મળરકે જ કહે છે શું? “ખારોટ, ધરે જવાની ઉતાવળ તો નથી ને? સુલતાનની નોકરી
રહેવું છે! નહીં કાલે તો આપણી કેવી ક્યાં બાગી જાય એમ છે! તો અલિયો અને
ખંભાતના નગરશેઠની ચિઠ્ઠી અને આ ત્યાંના દિવાનજીની ચિઠ્ઠી : ત્યાંના દિવાનજી આંહીને
દિવાનજીના વેવાઈ. તે આ ચિઠ્ઠીઉં એમના જમાખરાજ અને આંહીના બક્ષી ન્યારેલાલજી
મળીને હથોડત્ય આપી આવો.” (હુકે ગડગડાવે છે.) (સામે જોધને) આ ન્યારેલાલજી
પધાર્યાં. (આશ્ચર્યથી) ઓહો, આટલી ઉંમરે બક્ષી? હોય, ભા, હોય, કેમ નહીં, એ
મોરનાં ઈંડાં. સુલતાન પંડે જ ક્યાં મોટા છે? લીમસિંહજીથી પાંચ વર્ષ પછુ વધારે નહ
હોય. (બોમો થાય છે.)

ન્યાં (ચાર કદમ છેડેથી જ) ત્હમે તો દેખાવ છો—ખારોટ. (હાથ મેળવીને
તેજુભા ક્યાં છે, ખારોટ?

ખાં હાજી, હું એમની વંશપરમ્પરાનો ખારોટ. તેજુભાને મળવા આવવાનું આ
ક્યારે ફરમાવો છો?

ન્યાં ખંભાતથી સીધા અમારે ત્યાં જ કેમ ન આવ્યા? ખંભાત—દિવાનજી સાં
આટલી ધરવટ અને અમારાથી જુદાઈ ગણી? આઠ દિવસથી ગામમાં છો અને
આજે જ સાંભર્યો?

ખાં જી, હારે થોડું જોખમ હતું તે ખંધ ખેસાડવાની ઉતાવળ હતી. તેમાંથી તેજુભા
કાલ સાંઝે જ મોકળા થયા. વળી આપ હમૂરશીની સોજતમાં શિકારે પધાર્યોનું સાંભળ્યું હતું

ન્યાં (ખાંને પાળે ખેસાડી પોતે પણ ખેસીને) હા. શિકારમાં પણ કાં
કેસરીસિંહજીએ ગળ્યા કયો. ત્હમે કેસરીસિંહજીને તો પિછાનતા હશે.

ખાં જી, ક્યા કેસરીસિંહજી, લીમસિંહજીના સંબંધી?

ન્યાં હા, એ જ.

ખાં (બોમો થઈ જઈ) શું કાંઈ પરાક્રમ જ હશે.

ન્યાં હા, ખારોટ. ત્હમારાં ગામડાં વીરપુરુષો પકવે છે, અને ખુદાવંદ સુલતાન જેવ
કદરદાનની નોકરીમાં એમનાં હીર જગજહેર થાય છે.

ખાં ઓહો આપ આટલું વખાણો છો, તે કુરસદ હોય અને વિગતે જણાવો તો કૃપા

ન્યાં અરે કેસરીસિંહજી મહારા તો ખાસ બેરુ : શિકારમાં અમારાં ઘોડાં અમારો
ઉતારો સાથે જ, એટલે એમની બહાદુરી એમના સુલકના જ ખારોટને કહેવામાં મળે તો
ખેવડી મોજ. ખેસો, ખેસો આ જાય.

ખાં જી, આપનાં વેણ મળે વધુ વધુ અધીર બતાવે છે. (પણ ખેસે છે.)

ન્યા૦ કેઈ દિવસ દુરસદ હશે ને અરુણે ચતાં ચાલશે તો એ જગા પશુ હું તદ્દમને જાતે ખતાવીશ. જરા આધી છે, પણ આપણી સાંઠણીને હસાત ધરીનો જ પંચ. અને તદ્દમે તો કવિ પશુ હશે, તો કેઈ મદાકાન્ધમાં આખો સર્ગ રચી ચકા એવું દશ્ય તદ્દમારે તો જોવું જ નોંધાયે.

ખુદાપંદ સુલતાન આપણા આર્થ રાજવીઓની ઉમદા રીતે જ શિકાર ખેલે છે. વિકરાલ લોહીતરસ્યાં અંધમરત પ્રાણીને પશુ ઘેરતાં નથી. ગોળા કે અસ્ત્ર ફેંકીને આધેથી મારતું ય ખુદને પ્રસંદ નથી. અને કપટની તો વાત જ નહીં. વાઘ, દીપડા, ગેંડા, હાથી, મહિષ, સુવર, વનરાજ, સૌને મેદાન પડવા દેવાં, સૌને ઝપટ અજમાવવા દેવી, અને પૂર જોશમાં આવી મરણિયું બને ત્યારે જ તેને છતવા કે મારવામાં સાચી ફતેહ છે, એવો એમનો ટેકોશો શિકારધર્મ.

ખા૦ જિયો ખુદાપંદ સુલતાન જિયો. આપ જેવાં દેશનાં તર એમને સેવે છે, તે કેવલ સ્વાર્થ બુદ્ધિએ હોય જ નહીં.

ન્યા૦ વાહ, ખારોટ, રજવાડાનાં જૂની ઢપના માણસો જેવા તદ્દમે નથી. લ્યો હવે વિગત કહું.

ખા૦ છ.

ન્યા૦ મળશે દીપડાનું બચ્ચું અચાનક મળી ગયું તેને પાળેલા દીપડાના ચારઠમાં રાખ્યું હતું, જે પાસે જે દીપડાની વચ્ચે. શિકાર નજોવો મળેલો તે અમે મધ્યાહને ધીરેધીરે પાછા વળતા દતા. બચ્ચાની માદર એવી છૂપાતીકપાતી પાછળ આવેલી કે ચારઠમાંના પાડાઓને પશુ તેની ગમ રહી નહીં. ઘીચ જાડીમાંથી સૌ નીકળતાતા, ત્યાં એ છેક પાસે આવી ગયલી, અને ખુદ્દું મેદાન દેખાતાં તો એક હલંગે પરી ચારઠ ઉપર. એક પંજો ગરીબતા અને બીજો પંજો એક રખવાળના રામ રમી ગયા. બીજા રખવાળે ભાણે માર્યો તે અહડતો જ વાગ્યો, એક દીપડાએ ચપાટ મારી પશુ તે તો ધા કરતાં આલ્પકારના જેવી, અને બીજો ધા થાય તે પહેલાં તો એણે પાંખી ફાળ મારી, આગળ, અને આવી પરી ખુદ સુલતાન સાહેબ ઉપર.

ખા૦ ગજબ !

ન્યા૦ એક પંજો પાંચ ઉપર, બીજો વાંસે લટકતી દાલ ઉપર, પાછલા પગના જે પંખા પેસી ગયા ઘોડાની પીઠમાં. ઘોડા ઝાડ ચઢને પડ્યો પડખાલર, તે સાથે સુલતાન અને દીપડી પશુ પડ્યાં, અને ખુદાવંદનો જમણો હાથ આવી ગયો ઘોડા તળે. દીપડીનો પશુ એક પગ દબાયો, એટલે એડી ચર્ક નર્કને વળા ધા કરવાને એણે પંખા ઊગામ્યા રોડે. ત્યાં તો બોડા ચપા તરફડતા ઘોડાનો એક દાખડો ધડંગ ચોંટ્યો એની છાતીમાં અને એ પરી પુંડડા તર્ક.

ખા૦ પંખી પંખી ?

ન્યા૦ લાત એવી કારમી વાગેલી કે માણસની કાયા હેલત તો ભાંગીને ફસાઇ પડત, પશુ આ તો પોલાદી દાડ. હાથમાં જ એ તો ઊડવા ગઇ, પશુ તે જ વેગા આવી ગઇ આપણા કેસરીસિંહના ફોસામાં.

બાં રી રીતે ?

ન્યાં ઘોડાના ખડિયામાં ઝીણી ગુંથેલી રાશનું ગુંછળું રાખવાનો આપણો રિવાજ છે, જાણો છો ને. ખુદાવંદ તર્ફ અમે બેચાર ધસ્યા તરવાર લાહું કટાર જે આન્યું તે જિગમતા, પણ ત્યાં તો કેસરીસિંહજી ગાળ્યા, "મારશો મા, છવતી ઝાહું છું!" અને એમની રાશનો ફાંસો આવીને પડ્યો જિજ્ઞાસી ચિત્તણના ગળામાં. સાથે એક પંજો પણ સપડાઈ ગયો. અને ગાંઠ બેસતાં તો એ બેહોશ થઈ મઠ. સૌ ખુદાવંદ તર્ફ વળ્યા, ત્યાં ઘોડાનો શ્વાસ આવી ચડેલો, ડોક એણે ખુદના બોળામાં મુકી દીધેલી, અને નવલખ વસતીનો ઘણી પોતાના પાટવી ઘોડાના મ્હોરને રૂમાલ વડે હળવે હળવે પંપાળતા હતા.

બાં વાહ, અશ્વથેમ વાહ !

ન્યાં ઘોડે છેલ્લો શ્વાસ છોડ્યો એટલે તેને સાચવીને ભોંયે મુકતા મુઝતાન કહે, "લાત લગાવી તે પહે જ છાતી તૂટ ગઈ. મ્હારા દોસ્તે આખર ધરીનું કુલકુલાં કૌવત રેડીને મ્હને હિગયો." પછી ચોતે કેસરીસિંહજી કને પધાયો, ત્યાં એમણે ગાંઠને જરા ટીકી મુકી બીજે પંજો તેમાં જકડી લીધો હતો, અને રાશના બીજા છેડા વડે પાછળા પગને બાંધતા હતા. ચિત્તણ પડી પડી હાંફતી હતી.

બીજે ઘોડે સવાર ચતાં જ હમૂરશીએ ફરમાન્યું, "અમારા અંગરક્ષકોની સરદારી કેસરીસિંહજીને સોંપું છું," અને ચોતાનો સોનાનો તોડો ત્યાં જ એમને ખેરાવી દીધો. વિશેષ ધનામ રંગપંચમીના દરબારમાં જાહેર થશે.

(પુરોહિતને આવતા જોઈ) જુલો બારોટ, પિતાજી પૂનસેવામાંથી જિહ્વા અને મ્હને યાદ કરે છે. (જિભો ચઢ બાં સાથે હાથ મેળવતાં) દિવાનજી પાસે હમણાં પધારશો કે સાયંકાળે ? સાયંકાળના મંડળમાં પધારો તો તેજુભાને તેડતા આવશો, અને ત્હમારી કવિત્વશક્તિનો લાભ પણ સૌ મંડળ મેળવવા આગુર દશે. હા, તેજુભાને નોકરી તો મળી જ જાણો. એમના લાયકની જોઈએ તેથી કદાચ જરા વાર લાગે.

બાં જી, સાયંકાળે કેસરીસિંહજી ય પધારતાં હશે ?

ન્યાં ના, એમની કામગિરી હવે આખી રાતની એટલે એઓ તો અત્યારે કે મધ્યાહને આવી જાય છે, ઘણુંખરું રોજ. બપોરે પણ ના આવી શકે તો હું જ એમને ત્યાં જઈ અને લશ્કરી ચોગાનમાં અમે જોડે હાજર થઈએ એવો અમારો દસ્તૂર છે.

બાં જી, હું અને તેજુભા આજ સાયંકાળે જ આવીશું. અમે હજી લીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને પણ નથી મળી શક્યા.

ન્યાં તે ?

બાં અમે એમને મળિયે તે પ્હેલાં આપ અમારી વાત એમની આગળ કહાડશો તો એમને ઓહું આવશે.

ન્યાં હાં, હાં, એ તો રજપૂત બિરાદરોના ટેક, એક બીજાથી લુદાઈ જરા ય નહીં, તો બી એકમેકના ઉપકાર તમે આવવું જ નહીં, એમ જ ને, બારોટ ?

બાં એવું જ. ક્યો રામરામ.

ન્યાયી રામરામ બારાટ. બેફિકર રહેશે. લીમસિંહજીને અને કેસરીસિંહજીને તંબારી વાત લખેને કાલે ત્યારે લખે જ કહેજો. આજ સાંકળે જરૂર બંને પધારજો.
(બંને પ્રકાશ પડી બુદ્ધિવુદ્ધિ દિશાએ આપ્યા અથ ઇ. પડે પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો : આઝમ રાત.

સ્થળ સુલતાનના એકઠાં રાયનગરની અગાસી. પૂર્વ અને ઉત્તરની દિવાલો કોટની જ દિવાલો છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બાજુએ વિરાળ અગાસી છે; તે વચ્ચે રાયનગરની બીજી બે દિવાલો કોટના બેઠલી જ મડી છે. અને ખૂણા આગળ પણ પશ્ચિમની દિવાલના બેસારમાં બાર સાંકળાં પગથિયાંથી અંદર જવાય એવું 'હાથુ' રાયનગર છે. એટલે રાયનગરની પશ્ચિમદક્ષિણ અગાસીમાં પડતી નળીઓ રાયનગરની સપાટીથી માફકસર જ હાથી પણ અગાસીની સપાટીથી સારી પેઠે હાથી છે. દરેક નળી આખી અંદર બેઠે એવી છે. પ્રવેશનું સ્થલ આ રાયનગરમાંની પશ્ચિમ તરફની અગાસી. પ્રવેશ રાત્રી થાય છે ત્યારે એ અગાસીમાં પડતી નળીઓ પાછળ મલમલના પડદા પાડેલા છે.

સમય : પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિ અને તે પછીનો.

મુખ્ય પાત્રો : કેસરીસિંહજી, તેલુમા; પછી નળીમાં અને આખરે અગાસીમાં ભગમ.

[કેવળ ખૂણા આગળ બેસે છે. બીજે રક્ષક, એના સાથી, પશ્ચિમ અગાસીમાં પગથિયાંની બીજી બાજુએ જરા આવે હોય છે. કેવળ મુખ્ય રાયનગર તરફ, ઘોરા પર હાથ રાખી બેસેલા સાથીનું, નીચેના વિરાળ બેંગાન નેચા ચોક તરફ છે. સાથી નીચે સિપાહોનાં ટાળાંની હીલચાલો વગેરે જોઈ રહ્યો છે. બંને રાક્ષાસથી સુસજ્જ છે.]

સાથી સરદાર સાહેબ, જુવો પેલો આમ આવતો જણાય છે તે જ ઉપર આવશે. કોઈ બેંગાની નથી લાગતો. ન્યારેલાવજીએ છેક નવો માણસ કેમ મોકલ્યો હશે ?

કેસરી (સાંભળતો નથી. ચોક તરફ તબીબ નથી. અગાસી દિવાલો અને આકાશની અનુપમ ચાંદની જ જોઈ રહ્યો છે. ઘોડા વારે ધીમે સ્વરે સ્વગત)

અહો, પ્રાચીન કવિનું આ સોળે કલા ખીલેલી પ્રૌઢા ચાંદનીનું વર્ણન કેવું આખ્યાન !

(પૂર્વી વક્ત : રાત્રી માલકાસને મળતા)

રાક્ષીકિરણ આ ગણી પય, નિર્ગમ આટ બિડાલ,
ગણી બિસ, ચહે જ લક્ષ ગજ વૃક્ષરાખા-તરાલ;
રાક્ષીકિરણ માણવા યુગલ જ અગાસી સુતાં,
બુલે રમતમત તે કિરણ આદરે નમતા;
અહો યુગ સુધા, ઘટેન્દુ, જુવને રહી રેલો સી !
ધરાતરુ પથુ મનુ સકલ રૂપની મહાલતી !

સાથી (સ્વગત) આ તો શું ય જાણે ગણગણે છે. શિકારમાં અનુપમ, રાક્ષાસની પરખમાં એકા, તે આ પછે શું ય ઉડાઉડા ઉતરી ગયા લાગે છે ! આ તરફ જોતા પણ નથી. (મોટેથી) કેસરીસિંહજી, મહારી બદલીમાં ન્યારેલાવજી મોકલવાના હતા તે રક્ષક આ સીટી મ્હડે. તદન નવો માણસ જણાય છે. આપ જુવો તો !

કેસરી (કેમ તંબારો સમય યદ્ય ગયો ?)

સાથી છ, એક વાગી ગયો, હવે તો બે વાગશે. (" તેજુભા " અગાસીમાં દાખલ થતાં) મ્હારે બદલે આપના નવા સાથી આ આવ્યા.

કેસરીઁ કોણે મોકલ્યા ? આજ રાતનો ગુપ્તમંત્ર કહો નેહાએ.

(તે સાથીને જ કાનમાં કહે છે એટલે)

સાથી છ, ન્યારેલાલછએ આજ હોળીની રાત તેથી બીજો કોઈ ન મળતાં ખાસ આમને મોકલ્યા છે. આજનો ગુપ્તમંત્ર પણ મ્હને ખરાબર કહ્યો. (લશ્કરી સલામ કરે છે.)

કેસરીઁ (સલામ ઝીલી) ભલે ત્હમે સિધાવો. અને (નવા સાથીને) ત્હમે નવા જ જણાવ છો, નવા અને છેક દુવાન. પાસે આવો. ત્હમારું નામ ?

તેઁ (એક જ કમણું નજીક ભરીને લશ્કરી સલામ કરતો) છ, તેજુભા.

[પાછો દડી નય છે. સાથી સભાજ ભત્તારી રહ્યો છે તે પોતે સજી થેવામાં પડે છે. સાથી નય છે. તેની જગાએ જ તેઁ ચોક્કમાં બેસી બેઠો રહે છે. કેઁ પાછો પોતાના મનમાં ફાળી નય છે. નીચે ચોક્કમાંના સિપાહોનો થોડો થોંધાટ સંભળાય છે. તેઓ કંઈક જૂગટાની રમત રમતા દોષ છે. થોડી વારે સૌ એથી કંઈગણે છે. એટલે બેચારની સૂચનાથી એક સિપાહ ગાય છે. બીજો અતિ મંદ સૂર જ નીકળે એમ સાથે ટોલક બજાવે છે. ગાન ઉપર અગાસીમાં સંભળાય છે.]

૫૬

(રાત-ઠલ્યાલુને મળતો)

લીલા લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

" કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ!

પિયૂ! સિયૂ! કિયૂ!

સિયૂ! કિયૂ! પિયૂ!" રટતી થેલડું

ધુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઁ

મ્હોર આમઝી મડુઝાં ખાતી,

ખાછ ખાછ મડમાતી ગાંડડું

" કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ!

પિયૂ! સિયૂ! કિયૂ!" રટતી થેલડું

ધુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઁ

" કિયૂ! સિયૂ! પિયૂ!"

અરે થેલી સુપ!

પિયુ હું આનું હું. છાની થેલડું!

" પિયૂ! પિયૂ! પિયૂ!" સુપરે ગાંડડું!

ધુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

લીલા લીલાઁ

" પિયૂ! કિયૂ! સિયૂ!"

આનું હું! આનું હું!

“કિયુ! પિયુ! સિયુ” રટતી ઘેલડી!!

ચૂપ લીલા આંખામાંલ કોણદહી.

લીલા લીલાં

તેં (ગાનથી વધુ વધુ ગમગીન થઇ જાય છે. હોરી પૂરી થતાં પોતે જાન ભુલી અત્યંત મંદ સ્વરે ગાય છે.)

(પદ: આસાવરી)

આ તે કેવી તહમારી રીત, દર દર સંકરા!

કોણ ભવનાં આ કલિયાં દુરીત, બોળા મ્હારા સંકરા!

જાલકને કસનાં તો માઝા હોય દયાળુ! તેની,

દિન દિન એકેકથી વધુ નિર્દય કેમ સહેતા કહોની!

દર દર સંકરા! આ તેં કોણ ભવનાં

જોડી તોડો ને જે સહેવાં, પ્રીતની કુદરત તે તો,

જોડ જતાં જે કુદરત મીઠી, -હાય! ઉઘટું તે થડી આ તો!

દર દર સંકરા! આ તેં કોણ ભવનાં

કોણન દુહાકે, કુલ ફૂલ મ્હોકે, આંદની યોગમ ચળકે,

રંગ છોડાવત, હોરી ગમવત, ભર જોખનિમાં ફિમળકે—

દર દર સંકરા! આ તેં કોણ ભવનાં

[એસાનીમાં જ બેસી જાય છે. પ્રથમથી કેન્ને જાન મોઢક લાગ્યું. ખીજ કહીધી તે ધ્યાન દઇ સાંભળવા લાગ્યા. પૂરું થતાં જ તે પાસે આવ્યા. પેલી કહી દરમિયાન જ જાણીમાં એમમ આવીને બેઠાં બેઠાં તેની બેમાંથી એકને ખબર પડી નહોતી.]

કેસરીં (છેક પાસે આવીને) તેજુભા, એ શું ગાયું, ફરી ગાય જોઇએ!
(જવાબ મળતો નથી.)

(ગોટથી, સરદાર હુકમ કરતો હોય એમ, પણ ખબર લાય મૂકીને) તેજુભા, બેડો જોઇએ.

[તેં જાતો ગાય છે, પણ નીચું જ જોઇ રહે છે.]

કેસરીં તેજુભા, તેજુભા, તમને શું ગાય છે? જાણું જુવો. (ઓળખાણ પડતાં)
અરે! આ તો રાણી તેજાનાં—

તેં (જટ બોલી નાખતો) બાઈ, ઠાકોર, હું છું રાણી તેજાનાં ન્હાનેરો બાઈ,
ખીજે વ્હેમ ખાશે મા.

કેસરીં (આંખે આંખ વીધતો) ખ કું જ તો: આ સ મ યે, આ થા ન કે,
આ ક ત્ત વ્ય બો મ માં એ જ સ ત્ય છે, એને વળગવામાં જ ધર્મરક્ષા છે,

એગમ (સ્વગત) ઓતેરી, ન્યારેલાલો શક ખરો જણાય છે. કંદયી શક જાય,
મીઝના મકસદથી એ વધે, એર કેસરીંસિદજના બારી બારી લગ્નગી ખાતરી ગાય એવું
કોક છે. જે હો તે અજ્ઞપ કિરસો હોલો જોઇએ. ચલો જી, અમાસીની સહેલ કરિયે.

[વધારણે નિશાની કરે છે, તે જાણ બોલી નાખી અંદરથી નીકળી દુવારે છે. કેં આજળ
જાણવા જાય છે:—“પણ તમને અહીં ક્યાંથી, આવ્યા ક્યાં? ” એવું બોલે પણ છે: ત્યાં તેં

નીસરણી તક ધ્યાન ખેંચી એને વધુ બોલતો અટકાવે છે. બંને નીસરણી આગળ આવી અદબથી ડાસા દે છે. બેગમના હાથમાં હાથીદાંતનો નક્શી પંખો છે. બેગમને જીવરતી નેધ બંને અચંખે તો પામે છે, પણ એ ઉદ્ધે પગથિયે આવતાં બે ચ નીચા વળી નમે છે. બેગમ કેં સામે નેધ પછી જરા નીચા તેને ખત્રે હાથ દઈ અગાસીમાં આવે છે.]

તેજુભા, ત્હમે અમારા નવા રક્ષક તેજુભા ખડું ને ? (તેં ફરી કુરનસ બાળવે છે, બોલતો નથી.)

કેસરીસિંહજી, ત્હમે અમારા રક્ષકોના સરદાર. આ નવા રક્ષક, અમે એમને જ ગોંચે સાંભળ્યું તેમ, રાણી તેજુઆ સાહેબના ન્હાના ભાઈ તેજુભા, ખડું ને ? લેકિન, જરા સજ્જર. ત્હમારી ધર્મરક્ષાની ટેક ખૂબી નથી પાડવી. જેમ એ ત્હમારી ટેક સતેજ તેમ સુધતાન સાહેબની ત્હમારી નોકરી ઓર ઉમદા. તેજુઆ કોટવાલ સાહેબ ભીમસિંહજીનાં રાણીજી છે તે જ હોય, ઓર એમને એક છોટાં ખ્હેન છે તેમ ત્હમારી ઉમરના ભાઈ બી હોય, તો તે આજ લગી આ સુધતાનીની નોકરીમાં ઉંચે દરજ્જે ના હોય એમ બને જ નહીં. ભીમસિંહજી તો અમારા સદાબચત કોટવાલ, એથી પણ ઉંચા દરજ્જાને લાયક. પણ બેગમ ત્હમને નથી પૂછતી, તેજુભા. ત્હમે સરદાર સાહેબના ક્ષત્ર ફેરવીને બોલ્યા તે મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. બોલો કેસરીસિંહજી !

કેસરીં શું બોલું, પ્રુદાવંદ ? ઇસમ જતે હાજર છે; ન્યારેલાલજીએ બદલીમાં મોકલેલ છે : (બોકને દરવાજે સિપાહ બંટમાં બે વાગ્યાના બે ટકોરા વગાડે છે તેનું ઘેરું ગર્જન પૂરું થતાં) મગર આ ઘડિયાળની સાફીએ ત્રીજી વાત એ કહું છું, જે આ મ્હેરો કાંઈક બોળખું છું, પૂરેપૂરો નહીં.

બેં (સસ્મિત) ખૂબ ખૂબ કરી, કેસરીસિંહજી ! સાચાબોલા રજપૂત તમ નેવા જ દલો. તેજુભા, હું પણ મ્હેરામાં તેજુઆને મળતાપણું નેધ રહી છું. લેકિન (પંખાથી સ્નેહ અટકીને) આ મૂળના દોરા કરતાં આ ચોટલો જોવાના મદને કોડ છે.

[તેં પગે પડવા નય છે ત્યાં બેગમ તેને બેઠી તેનું માથું પોતાને ખત્રે મુકી દે છે. તેં રાંધ પડે છે, બેગમને વાંસે આંસુની ધારા વહે છે. બેગમ વાંસો પંખાં છે. વડારજી ઉપરથી રૂમાલ સરકાવે છે તે કેં લઈ બેગમને આપે છે. બેગમ આંસુ લૂં છે અને વડારજીને દુકમ કરે છે-]

ન્યારેલાલની ચિઠ્ઠી અને સમેદાની લાવ.

[વડારજી લાવીને બેગમની હથારતથી ચિઠ્ઠી કેંને આપી પાસે બતી ધરે છે.]

કેસરીં (વાંચે છે) “ .....ચંદ રાજ ઉપર ખંભાતના બાતમીદારે મેઈ તેજુમા મોગર વિરો લખેલું કે તેમો અહીં મોતી વગેરે વેચતા આવતા નીકળ્યા છે, માથે બારોટ સાસા દાંબિ છે, મદને મગવાના છે, અને કોટવાલ સાહેબ ભીમસિંહજીના સાળા થાય છે; પોતાં બેઠવવાનો જખોરો રોળ્ય છે, પાંચ સાત ખરીદવાને પસંદ પણ કર્યા છે.

ભીમસિંહજીના સાળા એ બાતમી વિચિત્ર લાગી. કુશીન રજપૂત સરદાર સોદાગરી કરે એની પણ નવાઈ લાગી. પછી મદને બારોટ મળ્યા. એ કે તેજુમા દલ ભીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને મળ્યા જ નથી. તેજુમા પણ અત્યારે મદને મળ્યા છે. ખંભાત નગરોડ અને મુ. દિવાનજીની એમના વિરો ભલામણો લાગ્યા છે તે ઇતબાર રાખવા લાયક માણસને મટિ દોષ એવી અને પ્ર

દરકતની, મતલબ એમના લાયકની સિપાહગિરી લેખે તાબેદારે તેજુભાને રફાની નોકરી કહી અને હાથે મધરાત પછી બદલીમાં બધા એકઠમ દાખલ થઈ જવા પૂરું, તેની એમણે ખુશીથી હા પાડી છે. કેસરીસિંહજીને એટલું જ જણાવ્યું છે જે તેજુભા નામે એક હમદા રજપૂત રફાફદલમાં વધે છે.

તો તાબેદારની અજાણે જે આપ જરા બેઠો. આપ નામદારને આમ ચેતવવાનો સમય કે તાબેદારને સહ છે અને નથી. તેજુભાનો મૂકનો દોરો જરા બંદેમ કપાળે છે એટલું જ. લેફ્ટિન આપ રજ પછુ ફિર ન કરો. દશે કે કાઠ દુરમનનો પેચ છે જ નહીં. કછક ફોટુગ્રાફ કે રજપૂતવટનો બેદ જ હશે. જે હશે તે સુખતાન સાહેબના જુવંદ ફિરમતે આપોઆપ ખુદી જશે. ચાર રોજ ઉપર રાણીજી તેજા સાહેબને વાળડેભાવ તેડવા સાંઠીસ્વાર ગયો છે, તે ચોથે દિવસે તો ખસસ આવી જશે.

આપના હદમનો તાબેદાર ન્યાયેલાલ

તેજ એમ સાહેબા, આપનાં છોટુ છિયે. ઠાકોરનો વિયોગ સહી ન સહી એ મ્હારો ગુનાહ; ખંભાત લગી આવી તો ઠાકોરનાં દર્શન પણ કરતી જાઉં એ હોંમ મ્હારી તકશીર; અને દર્શન થતાં તો—શું કહું! આપ જણતાં જ દશેા ને, જે પુરુષ પોતાના જિગરનો સ્વામી, પણ સ્ત્રી તો પોતાની ભિમિતી ગુલામ.

એજ બેરી, બેરી, તેરી બાત હીક હય, સચ્ચ બી હય, લેફ્ટિન રાજનીતિ બહી કોર અને નીચ છે. ત્હમ્હારા જેવી ધિક્કેશી રૂપવતીના બોલને પણ એ તો કસવાની જ. લીમ-સિંહજી ત્હમ્હારા બનેલી, કેસરીસિંહજીનાં ત્હમે રાણી, એટલી વાત સાફ. પણ ત્હમ્હારા બીજા બોલ શ્રીજિગરના બોલ છે, સતવાહી રજપૂતના બોલ નથી. ખંભાતમાં ત્હમે તેજુભાને વેશી રૂપી, ત્હમે સોદાગરી કરી, ત્હમે સિપાહગિરીની નોકરી શોધી અને મેળવી, હાં કે જ્યાં જરા બી બેદ કે પડેા નબે નહીં ત્યાં લગી ધસી આવવાનું ત્હમારું સાદમ, એ બધી દરીકતને ખુલાસો હજી કરો ત્યારે.

કેજ એમ સાહેબા. રાણીએ અતિ સાદમ કર્યું છે, કેટલું બધું તેની એમને જ્ઞાન્તિ પણ નથી. બેશક, એ ભિમિતી અતિ પ્રયત્ન તાણમાં તણાઈને જ અહીં લગી ચઢી આવ્યાં. રાણી, ત્હમારું આ ડગલું એવો બારે ગુનાહ છે કે તેનું નિવારણ પૂરેપૂરા એકરાર વગર થવાનું નહીં. દસ્તાવેજ હારે છે? તો આપો એમ સાહેબાને, આપણાં માતવર છે. (તેજુભા= કેસરજી દાગળ કડાડે છે એટલે) એમ સાહેબા, આપ તાબેદારને માફ કરશે પણ આપ ખટ્ટુ રોકાયાં. સુખતાન સાહેબ જાગી જશે તો આર નવાજૂની યશે. આ ખત જરા જોતાં જ અમરો જે કછ બેદ છે તે બધો જ ખુદી જશે. આ તે જુ જાને રજ જ આપો, અને આપ પણ સિધાવો.

રાણી, રદવારે ન્યારેલાલજીને જગીએ પધારજો, સુખદુઃખની વાતું ત્યાં અને ત્યારે : બત્યારે તો નોકરી પર હું.

એજ (દસતી દસતી) બહોત ખૂબ, સરદાર સાહેબ, જેવો આપનો હુકમ. તેજુભા, આપણે બીતીશોક, મિયાંજી ફરમાવે તે આપણને સન્વાવીશ. પણ ત્હમ્હારો ઉતારો કાલથી મ્હારે ત્યાં, હું બંદોબસ્ત કરી રદવારે જ આ વગરણને જગીએ મોકલીશ તેની સાથે કુરસદે આવી જાને, ચાંદો તો ઘોડા ઉપર, માહો તો બંધપડે રથમાં.

કેજ } (નીચા નખીને) આપની મહેરબાની.

[વગરણ અને બેવમ સીંઘી ચઢી નય છે; જાણી વસાય છે; કેસરજી સીંઘી ઉતરી નય છે; કેજ એકેશ અમાલીમાં ખેડો બરે છે. પડેા પડે છે.]

પ્રવેશ પંચો : રંગપંચમીના દરબાર.

સ્વયં દિવાને ખાસ. વચ્ચે તજ હપર જમણી બાજુએ સુલતાન, ડાબી બાજુએ બેગમ. સુલતાનની જમણી બાજુએ ગાલીચા હપર દિવાનજ સોનાપતિ કાજ તોપસરદાર બક્ષી મન્નપતિ દજવી નગરકોટવાલ જહાતઅધિકારી રક્ષકસરદાર નગરચોક વગેરે મિસલસર જે દારમાં મોટા અમલદારો સરદારો વગેરે; બેગમની ડાબી બાજુએ ગાલીચા હપર સીસમની નકસીદાર બજી પાછળ અને ઘણી તરેફ તરેફવાર કામદારીની ચાંદરોથી અવગુણિત અમલદારો અને સરદારો કોટિપતિઓ અને કબજેદારીઓના ધરનાં બેઠાં પણ મિસલસર જે દારમાં સૌ દીમતી અલ્લાહારો વડે ઝગદગનાં. આ સર્વ ગોઠવણ દિવાને ખાસના હપજા અધમાં. નીચલા અધમાં નગર લોકમાંથી અને બહારથી આવેલામાંથી આદેશ આદિ મંડળ, ઇજ્જત મજેલાં તેટલા બંને તજ પાછળ અને દરેક દરવાજે સિપાહો અને જુદી જુદી સેવાઓ માટેનાં માણસો.

સમય : ફોગણ વદ પંચમી એક પ્રદર દિવસ ચંદરતાં. મુખ્ય ખાત્રો : સુલતાન, ન્યાદેશાવ, ખાસાદ.

સુલતાન (પડેલા ઉપરતાં) હવે મોટામાં મોટું અને મીઠામાં મીઠું કામ : જેને મારે આ દરબાર ખાસ ચાદમાર જનશે: હિમદા રજપૂતાણની લોકધણીને હાથે જાની રોકે એવી નાચીજ કદર કરવાનું. દિવાનજ, ચલાવો એ પ્રકરણ.

ન્યાવેં (દિવાનજની હસારત ઉપરથી બેઠી કુરનસ બારી) ખુદાવેંદની ફરમાવસથી અને દિવાનજના હુકમથી, —આ દરબારમાં આપ સૌ હાકોમો અને લોકધણીને રોઢાન થાય જે રક્ષકસરદાર કોકોર કેસરીસિંહજીની અદ્દલત સમયસૂચકતા અને શસ્ત્રાગ્રાક્રમશત્રી શિકારમાં નેકનામ ખુદાવંદ સાહેબને માથેથી ધાત ટળી અને વિકરામ ચિત્તજી જીવતી પકડાઈ ગઈ એ પરાક્રમ જગમહેર છે, તથા એ જનાવને દિવસે જ જાહેર થયું હતું જે આવી મોટી સેવાની ઘટતી કદર આજના દરબારમાં થશે. આ નવમખ સજનનતની રૈયત રજપૂત જવાંમદ્દની પૂજક છે, અને આવો ખુદ ફરમાન જાહેર થતાં આજ ફરમાન છૂટશે તેની રાહ મીં એકીટશે લેઈ રહ્યા છે. દરમિયાન તે સુલતાનોના સુલતાન જગન્નિયંતાની કૃપાથી સરદાર કેસરીસિંહજીના ભાગ્યોદયના ખીમ કિરણોએ પણ એક સામટો પ્રસારો કર્યો છે. એમના દાદા અને એમના વડીલ ઉદાર અને અમીરી હાકોરો દતા. એમની સમશેર બાંધેલી જ રહી એટલે મોટા ખાનદાનને માથે વખતોવખત પડતા મોટા ખર્ચ એમને જમીનો વટાવી વટાવીને વેનરવા પડ્યા દતા. કેસરીસિંહજી ધણી થયા ત્યારે હકરાન અર્ધપીંચે ઓછી થમ ગઈ હતી. એ વખતે એમણે જુવાનીમાં પગ જ માંડ્યો હતો. તથાપિ એમણે પાકો ફરાવ કર્યો: —હકરાનની આખાદી અવ્યક્ષ, લેખનસુખ પણ દુઃખ. અને એ કપરો કાવદો એ સાચા કાનિયે આજ લગી પાળ્યો છે, અને ચાર વર્ષમાં જ પોતાની લગભગ ખજી હકરાત પાછી ખરીદી લીધી છે. વળી એ પોતે તો આજ તજ વર્ષ કરતાં વધુ મુદ્દતથી અર્દાની મોટી નોકરી જાળવે છે, એટલે એમની દરમિયાન એદાજરી દરમિયાન હકરાતની દેખરેખ અને દેખવળી એમનાં રાખી કેસરખાએ એમનાં જેટલી કે કદાચ ચાર ચંદા બ્યાદા હોંશિયારી અને દુરઅંદેશીથી કરેલી છે, તેની દરેક વિગત જાણવા જેવી છે. પરંતુ દરુરથીને એટલી ધૂરસદ હોય તરી મારે હુંકામાં જ રહીય, જે આ બેના જુવતેજુવતાં લેકાંને કળ્લે હકરાત આવી ત્યારથી એમની પોતાની લીજેરીમાં જ નહીં, એમની રૈયતમાં પણ. લગભગ ચેરેચેર સોનાના મેદ વખાં છે. જે જે ગીજ ઉપર આ વિશુદ્ધ કાનિય કાનિયાણીની પાક નજર પડે તે દરેક દુઝની જાની ગઈ છે. એક જ દાખો

દાંડું છું. સૌને માલુમ છે કે આજ બેઅઢી વર્ષથી આપણા મુલકમાં થતી તલવારો અને કઠારો એટલી વખાણાય છે કે તેમનો હિપાઝ દોસ્ત દૌલતોમાં મોટી સંખ્યામાં થતો જાય છે. ઝરનું આ નવું ઝરણુ આ મુલકમાં વળ્યું છે, તેનો વાજનાર એક જ ધણી છે. અહીં પગ મુકતાં ઠાકોર કેસરીસિંહજીએ જોઈ લીધું કે તલવારો કઠારો વગેરેનાં પાણીનો ખરો પારખ આહો કોષ હતો નહીં, પોતે પારખ બન્યા. ઉત્તમ નંગો ઉપર પોતાની મ્હોર કોતરાવવા લાગ્યા અને એવા નંગની સવાઈ કીંમત ઠરાવી. આજે એ કીંમતે એ મ્હોરવાળાં નંગ મળે ત્યાંલગી બીજાને કોષ સિપાહીઓ આપ્તો પણ નથી. ઠાકોરની ચપલ શુદ્ધિએ ન્હાનપણથી જ જોઈ લીધેલું કે રજપૂતાણ સમશેર જહાદૂરીથી છતતી અને પંકાતી, ત્યારે પણ એ સમશેરોની તેજધારની પાછળ વધારે સતેજ ધારવાળી રજપૂતોની શુદ્ધિ હતી. અને એ સતેજ શુદ્ધિ કેળવી કેળવીને એઓ તેને રજપૂતાણને ઉપયોગી એક પછી એક બાબતોને લગાડતા જ જાય છે. આત્યારે એઓ ન્હાની ન્હાની તોપોને ઢાળવાની કલાને ખીલવવા પાછળ લાગી પડ્યા છે. ભોંયભાઈની ઉસ્તવારીમાં એકા; ઘોડાં અને ગૌમાયની ઉછેર અને કેળવણીમાં એકા; સંસ્કારની પરીક્ષા અને બનાવટની કલાઓ કેસરીસિંહજી એક ઉપર એક શીખતા અને ખીલવતા જ જાય છે. અને એમનાં રાણી. પહેલી બે કલાઓ ઉપરાંત વણાટ અને ખાંધણીના અનેક ઊંચા કસબ એમને જાણે જાયપણથી જ સિદ્ધ : વળી જે જે નુંબું જુવે તે તે ઝડપી લે એવી એમની આલાકી; તે એસાડી લાઇ એર ખીલવે ત્યારે જ અંધે એવી એમની ખાહોશી.

સૌથી વધારે તાજુબીની અને આ જોડાં માટે સૌથી વધારે માન ઉપજાવે એવી હકીકત હવે આવી છે. આ જોડાંને આગલા લખેના શાપ હશે તેથી કે ઇશ્વર જાણે શા રૂપથી એમના લક્ષ્મી માંડીને આજ લગી લગભગ ચાર વર્ષનું અત્યંત આકરું બ્રહ્મચર્ય એમને સેવવું પડ્યું છે, એ જોડું પોતાનાં કળગળથી જ આપતી દીવાળી લગીમાં એ આપણાં પામર ચિત્તને અસમ્ભવિત જ લાગે એવાં તપથી છૂટી જત, પરંતુ ત્યાં તો આપણાં દરિયાય દિલ્લનાં બેગમ સાહેબા રાંણી કેસરબાનાં અનુષ્ઠાન રૂપગ્રણ ઉપર મોહી પડ્યાં. એમણે રાણી કેસરબાને પોતાનાં બેટી બનાવી લીધાં અને જે એક ઋણને લઈને તે ન દેવાય ત્યાં લગી તપ લંબાવું હતું, તે ઋણ જાતે આપી દીધું છે. એટાબેટીનું આલું કષ્ટતપ પોતાની તેના અંત આણુવા તાકત હોય તથાપિ એક દિવસ પણ લંબાવવા દે, તે માતર પણ શેનાં ! એટલે આ પ્રકારનાં લગ્ને બ્રહ્મચર્ય અને સંયોગ વિયોગની પોતાને જાણ થતાં જ ખુદાવંદ બેગમ સાહેબે એ ઋણ જાતે મુકવી દીધું છે, અને પોતાની નેકનામીને દીપાવે એનું એક વધુ સદાચરણ તવારીખને પાને નોંધાવ્યું છે.

આ દરબારના સૌ હાકિમો અને લોકગણને રોશન થાય જે આપ મારફત જગન્નહેર કરવાની મ્હને સોંપાયલી હકીકત આપને સંભળાવી દીધી છે. હવે ઠાકોર કેસરીસિંહજી અને એટલા જ લાયક નરવીર ઠાકોર ભીમસિંહજીને ખાસ શી નવાજેશ આજરોજ ખુદાવંદ મુઝતાબ સાહેબની મશહૂર દાનેશમેદી ફરમાવે છે, તે શ્રીમુખે. સંભળવા હું પણ આપ સૌના જેટલો જ ઇન્તેજાર છું. આપાઆપ મોટા ગુણોના હોઝાર અને શુદ્ધ રજપૂતાણના અપતાર રૂપ ઠાકોર કેસરીસિંહજી અને ઠાકોર ભીમસિંહજી મ્હારાં સદ્ભાગ્યબન્ને મ્હારાં તો દિલોગન

દોસ્ત છે, અને એ ખાસ કારણથી મ્હારી ઇન્તેઝરી એટલી તો હલખદાર વધી ગઇ છે, કે હવે એક પણ મુકન બોલવાની મ્હારામાં શક્તિ જ નથી. (બેસી જાય છે.)

[દરબારમાં ગજગણાટ.]

ચોપદાર ખામોશ ! પાટનગરલોકગણ ખામોશ ! આપ દરબારમાં બીરાજે છે ! નવલખ સલતનતના ધણી ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નેકનામ નૂરુદ્દીન બગદાદી જાતે ચાર હરફ ફરમાવે છે. ખામોશ !

મુલો (બેઠા બેઠા જ) અક્ષા હો અકબર !

અમારી છોટીશી સલતનતના છોટામોટા હાકેમો, વળા દીન દીનને પાગતી ખોદાની રહમ માટે તક્લી રહેલી અમારી પ્યારી રૈયત ! અમે તરવારિયા છિયે ને નથી. પાડોશી દોસ્તો સાથે દોસ્તીની રાહે ચાલવું જ અમને પસંદ છે. કોઇ જાતે રણ મેરચો રોપી ચઢી આવે તો અમારા કોટકિલા લાવલરકર અને અમારી આ પાક તક્વાર તેની ખુમારીને સજા કરવા તૈયાર છે જ. લેકિન અમે જાતે રણમેરચો રોપી કોઇ સામે ચઢી જવા નથી માગતા. મનલખ કે આ છોટી સલતનતની બઢતીની બે જ રાહ અમે પાક ગણિયે છિયે. કોઇ ચઢી જ આવે તો તેને જેર કરી તેને રાજાની રાહ; લેકિન આડે દિવસે અને હર સાલ, કોઇ બી દોસ્તની હકુમતમાં નહીં એવા નધણિયાતો મુલકને આખાદ કરવાની રાહ. ખોદાતઆલાની મેદર છે, કે આપણી હદ્દને લાગીને ધણી જગાએ નધણિયાતો મુલક પડેલો છે. અમે મોસમે મોસમે અમારા વફાદાર સિપાહમંદોની જુદી જુદી ટોળાઓને લખને શિકાર ખેલિયે છિયે ધણુંખરું આવા મુલકમાં. લેકિન આવી નવી આખાદીનો આધાર મોટા અમીરો અને રૈયત ઉપર છે. તેમની અછ્ત્રહોશિયારી, તેમના માલખખના, તેમની મહેનતઆહોશી, એર તેમની અડગ ખામોશ વડે જ નવી આખાદી પાકે પાયે યથ શક, અગર જો કે તેમને રાજ્યનો ટેકો પણ જોઇએ, બેશક.

પ્યારા દરબારિયો, આપનામાંથી આજતક કોઇને મોટા અગીર ખનાવવાનો લ્હાવો અમને મળ્યો નથી. આજ, અક્ષા હો અકબર, એ મીઠો લ્હાવો લઉં છું. આપમાંના બે રાજપૂતાઇના તૂર જેવા અમારા નીવડેલા અને ખાનદાન અમીરોને મોટા અમીરો ખનાવું છું. આ દેશની પુરાણી લાખામાં એવાને સામેતો કહે છે; અમારી ઝંખામાં એવાને દોહઝારી પંચઢઝારી વગેરે કહે છે. દોહઝારી એટલે ઘોડાની નોખત, હાથીની સવારી, અને પોતાના વાવટા તળે તોપખાનું કે ગજદલ શિવાય બીજી તમામ જાતની ફોજ રાખવાનો અખતિયાર; આવી બે હઝાર લગીની ટુકડી જારમાસી તૈયાર રાખવાની એમની ફરજ. સાથે આપણી નવલખ સલતનતના રતંલ જેવા આપણા લોકપ્રિય દિવાનજી અને આપણા જંગલદાર સેનાપતિને પણ એ જ દોહઝારી સામેતના હોદ્દા બધું છું. મનલખ કે આ દરબાર પૂરો ચતાં આપણા રાજ્યના ચાર અમીરો મોટા અમીરો બનશે. સામન્ત શ્રી દીવાનજી સાહેબ, અગ્વય દોહઝારી, સામન્ત શ્રી સેનાપતિ સાહેબ દુખ્ત દોહઝારી, સામન્ત શ્રી કેસરીસિદ્ધ શ્રીમદ દોહઝારી, સામન્ત શ્રી લીમસિદ્ધ ચોથા દોહઝારી.

[દરબારમાં ચોવફ એકદમ દુપના પોઠાર]

ચોપદાર (બે છરી ઊંચી કરતો) ખામેશ ! પાટનગરલોકગણ ખામેશ ! આપ દરબારમાં બિરાજે છે. નવલખ સજ્જતનતના ધણી ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નુરુદ્દીન બગદાદી બંતે ચાર હરફ ફરમાવી રહ્યા છે. ખામેશ !

મુ૦ (બેઠા બેઠા જ) પ્યારા દરબારીઓ, આવી ફોજ અને આ સાહેબીનો મોટો બોલો એ ચાર અમીરોએ શી રીતે ઉપાડવો ? આ મોટી ફરજના પ્રમાણમાં રાજ તર્ફથી કે અમારી ખાસ તીજેરીમાંથી એ દરેક સામંતશ્રીને પૂરતી નવાજેશ પણ થવી જોઈએ. પાંચપંદર કોસનો જંગીર એમને મળવી જોઈએ.

છેલ્લા શિકારમાં જે જગ્યાએ સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીએ બેનમૂન રાજપૂતાઈ ઝગકાવી નામના મેળવી તેની આગળ લગભગ વીશપચીસ કોસ જેટલો ચોરસ મુલક નધણિયાતા જેવો પડ્યો છે. એટલા મોટા મુલકમાં પણ ગામડાં ત્રીસચાળીશથી વધારે નહીં હોય; છે તે વનેરુ લોકનાં બે સાત એક જગ્યાએ તો ચાર સાડા બીજી જગ્યાએ એવાં ફરતાં ગામડાં જ હશે. વચલી પટ્ટી આઠ કોસ પ્લોળી પંદર વીસ કોસ લાંબી આજે આ દરબારના જાહેરનામાથી ખાલસા કરિયે છિયે. આ ખાલસાની જમણી ડાબી બાજુએ એવી જ આઠ કોસ પ્લોળી પંદર વીસ કોસ લાંબી બે પટ્ટીઓ પડશે. તે દરેકના બે ભાગ કરી કુલ ચાર જંગીરો જનાવિયે છિયે. ખાલસાને લગતી જમણી જંગીર સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબને અને તે પછીની સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીને દોઢઝારી દોઢા સાથે બક્ષિયે છિયે; ખાલસાને લગતી ડાબી જંગીર સામંતશ્રી ભીમસિંહજીને અને તેને લગતી સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબને બક્ષિયે છિયે.

ચારે જંગીરમાં કોટકિલા શિકાર લરકર આદિ માટે સરકાર પોતાને કબ્જે કેટકેટલું રાખે; બધી ઉપજનો કેટલો ભાગ સરકાર તીજેરીએ ભરાય, વગેરે વગેરે દિદુ રમૂતિ અને મુસ્લિમ સરેદના પાંક કાનનો મુજબ નક્કી થશે. જાસ. અક્ષા હો અકબર ! આ મોકો મોકો આજ અમને મળે છે તેથી અમને અમારો સિતારો મ્હડતીનો છે એવી ખાતરી થાય છે. લેકિન અમે કોણ માત્ર ! આ નવલખ સજ્જતનત ખલકના ગયબી ગુમ્મત તળેનો રજકણ પણ નથી. તો તેનો ધણી આપ સૌને પહાડ જેવો મદાન લાગતો હશે લેકિન તરણા જેટલો પણ નથી. અક્ષા હો અકબર ! અક્ષા હો અકબર !

પ્યારા દરબારીઓ, બોલો જય સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબનો જય ! જય સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબનો જય ! જય સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીનો જય ! જય સામંતશ્રી ભીમસિંહજીનો જય !

[દરબારમાં જયબોધ ચાલી રહે છે. ચોડા વારે]

ચોપદાર ખામેશ ! ખામેશ !

ખારોટ (દિવાનજીના હંસારાથી બીજો થઇ કુરનસ જાગવી જમણો દાથ લાંબો કરી, પછી ડાબો, પછી પાછો જમણો લાંબો કરી શુલ્ક અવાજે) જય ખુદાવંદ સુલતાનનો જય ! જય ! નુરુદ્દીન બગદાદીની પાક તજવારનો જય ! જય રાજપૂતાઈની કદરવાનીનો જય ! જય સજ્જતનતના ટકાર અને જાડતી માટે સતંગો રોપતી દૂરઅંદેશીનો જય !

પદ

(રાગ સંકમ)

અહાણીસત રજપૂત દાયે ચડ્યો, દાખવિલા પડ્યો પૂર ખાંતે,
સર રણજેશમાં મનમ બેહોશ થઈ; જઈ પડ્યો ઓગિયાની જમાને :

બર્ષ જનતે તિલાં તર્કે તાતે બન્યો સુદિયુગાં સુશી રૂડિ ભાતે,

—કંપી હારતો, કર્મ, તુજ મર્મ ગાતે !

પાટવી શાહના, આદ્ય રણસિન્ધુના, વીંધતા સોમરી દ્રોણ સામી,
મોજમાં એકદિન નૂરુદિન એાલિયો તુરિદ્વસકલનો કાધ સ્વામી :
કીર્તિકામી પછી કારમે રણ દજ્યા, દૂર થઇ નૂર રાખ્યા હરામી;

—કંપી શી કવે કર્મગતિ' જોધ્યગામી !

સેનતલાક બન્યો લોકરક્ષક, આદ્ય શાહને ચક્રુના રતનનાતે !
તનપતનવેળ છેડી ન ત્યાં દુરનમાં બેઠી હરી શિ શાહ નૂરલાયે
તપ્ત સાથે દર્ધ ખ્યાળ સખ્તે સુતા:—આદ્યણીસત સુવતાન થાતે

—કંપી શું કવે, કર્મ, તુજ મર્મ ગાતે !

બેતિબેપાર કસદાર કસલું કરે, લરકરે લાક દિનરાત ગાળે,
દાનખેરાત અતિ ધર્મબદ્ધખે, રતી કસર ના ન્યાયચોખાઈ કાળે :
પ્રસરલું વિશ્રુતી—નૂર, સુવતાન, આશીષ તુજ કવિ કવે ભૂરિ આળે,

—હે કર્મ, રચ લાવિ ન્યાં ભૂત સાળે !

[સુવતાનની ઇશારતથી ચમરી ડોળનાર સેવકની પાછળથી પોપાક, સોને રસેચો રપાનો દુકકો, અને વચ્ચે સોનેચે ભરેલા રપાના કેરખાનો મેરો યાજ બે સેવકો હાથથી લાવે છે. આગળ બકી ન્યારેલાક અને પાછળ આ સેવકો વચ્ચે યાજ એમ સૌ બારોટ પારો આવે છે. ન્યારેલાક બારોટને બે બાજુએ બેઠે છે, બે ગાથ હપર અતર લગાવે છે, ગાથે શુભાળખસ છાંટે છે, અને પોપાક આદિના યાજને લાય લગાડી બારોટને આપી દે છે. બારોટ લાય લગાડે છે એટલે સેવકો એની પાછળ જઈને લગા રહે છે. બારોટ પાછો કુરનસ બાજની બેસી લય છે. પછી પ્રથમ સામન્તથી દેઠ અને બીજા સામન્તથી લીઠ કુરનસ બાજની, દિવાનજીને બેઠી, બેસી લય છે. સુવતાનની ઇશી ઇશારત યતાં—

ક્રોધદાર ખુદાવંદ સુવતાન સાહેબ નવસખ સમનનત પશુી વરુદ્દીન બજદાદીનો
રંગપંચમીનો દરખાસ બરખાસ્ત. આરતે કદમ સુવાકાનાસે કદમ દોસ્તીસે કદમ નેકીસે કદમ
નિધા રખો મહેરબાન સલામ !

[પડદો પડે છે.]

બજવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

(૧) બખ=વર્ષ. તાતુ=તીરહ, બકિલ.

(૨) આદ્ય=મહાર. તુરિ=વોરાં. કીર્તિકામી=કીર્તિની જ કામનાવાળા.

(૩) તંદરક=ચક્રનાર, સુધારનાર, સરજનદાર. નાતો: અત્યંત પ્રીતિ, દિલોબનીનો સંબંધ.
દુરુન=ખૂબસુરતી. દૂરી=બચસા, સુરલોકની સદાબોજનવડી સી. ખ્યાળ=નોંદ.

(૪) દાન ખેરાત અતિ, ધર્મ:દરખે રતી, એમ પણ પંજિ લેવાય. ધર્મ:બદ્ધખ=દિંદુમુસ્લિમ તમામ ધર્મો અને પંથો. વિશ્રુતી=કીર્તિ. નૂર સખદ. વિશ્રુતિ સાધ્ય અને તે નૂર સુવતાન, એમ બેરોડો લેવો. તુજ=:દને (તુજ નહાં). ભૂરિ=મહાબાહી. સાળે=જોર લીધી બેઠે.

બીજા દલીમા દારમું રણુ દારહુકે પોતાની સેનામાં જ ફાટકુર : નહીંને એ બરખોર બજમાની આદિ દરામીએને તેા ફૂર પડને નીચીનીચીને ગાયો.

સુરીવાદ

કંઈકે અભ્યાસ.

(૧)

“આત્માવરથામાં દહિં માખણની જે ચેરી કરતો, યુવાવરથામાં જે વ્યભિચારી હતો, જેણે દમ્ભરો ગોપીઓનું પતિવ્રતાપણું દરી લીધું હતું, ઉત્તરાવરથામાં જે દગાઇ અને ચઢતાનો ચિરોમણિ થઇ પડ્યો હતો, જેણે દગાઈ વાપરી દોષ વગેરેના જીવ લેવરાવ્યા હતા” એવા શીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે શી રીતે કબુલ રખાય? આવો પ્રશ્ન સદજ કોઇ હિન્દુ સંસ્કૃતિથી અજાણને થાય. અને આવો જ પ્રશ્ન કારસી સાહિત્યનાં પ્રેમ-ગીતો વાંચી સુરીવાદથી અજાણને થાય કે જે કવિઓ શરણ અને મુંદરીના ચુસ્ત ઉપાસક છે, જે નિર્જન એકાંતમાં માથુ બેમણુ દારૂ અને યુવબદનની સોડ શોધે છે, વૃક્ષની છાયા નીચે સાકીને જીવજીવને બોલાવે છે. જે ધમામને મરજીની નિંદા કરે છે, જે પ્રિયાના ગાલપરનાં રથામ તલ સાટે સર્વસ્વ દઈ દે છે, તે શું ફિલસૂફ હોય?

વૈષ્ણવ ધર્મ અને સુરીવાદનો જેને ખ્યાલ છે તે કહશે કે હોય.

કૃષ્ણવરની ગોપીઓ બનવામાં જે માન, ઔરવ અને આહુત્ત્વાદ છે તેમાં જ પ્રભુને પ્રિયા માની તેના આશરક થવામાં સુરીને છે. પુષ્ટિમાર્ગની આ ફિલસૂફીમાં ને સુરીવાદમાં ફેર એ છે કે એક પ્રભુને પોતાનો પ્રીતમ બણે છે ત્યારે બીજો પ્રભુને પોતાની માથક માને છે. બન્ને સત્યના ઉપાસક છે અને બન્ને માર્ગમાં તત્ત્વાવરની ધાર ઉપર બિલા રહેવાની કસોટી છે. સુરીવાદમાં સ્ત્રી જેવા યર્ષ જવાની ઋદ્ધિ લેશ નથી. મનુષ્ય આ સિદ્ધાંતો ન સમજે તો રહેજે અનીતિમાં સડકી પડે કારણકે અમુક ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં સાધારણ મનુષ્ય અર્થનો અનર્થ કરી આ પંથે પડે છે અને પ્રભુમિત્રનની આશાને બદલે સ્ત્રીમીત્રનના મોદમાં ઝટ પડે છે.

સુરી ગીતો વાંચનાર બધા જ એમ માને છે કે સુરીની માથક એટલે સ્ત્રી, એટલે પ્રભુને સુરીઓ સ્ત્રી રૂપે કલ્પે છે. બપાય પુરોષી નિંદાનોએ કારસીનો અનુવાદ કરતાં કે કારસી સાહિત્ય ઉપર ટીકા દરતાં એ દેશના કવિફિલસૂફની માથકને સ્ત્રીજ માની લીધી છે, ગાપણે ત્યાં પણ માથક એટલે સ્ત્રીજ મનાય છે. ક્ષાપી, બાણસંકર, સાગર વગેરેની ગજબોની માથક સ્ત્રી જ છે. આનું કારણ એમ હોય કે કારસી કવિનામાં માથક એટલે સ્ત્રી જ સુરીઓ માને છે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોય. અથવા તો એમાં પણ હોય કે માથકને નારી જાતિ ગાન્યા વિના કવિતામાં કે અનુવાદમાં રસિકતા કે કુમાશ ન આવે.

આ માન્યતા મારી નસ સગજ મુઝબ જરી નથી ને તે સામે મારો સંશય અદી રલ્લુ કરવાની રમ્મ લડે છું. જો કે આ બૂલ રૂઝાવાનના અનુવાદમાં મેં પણ દરી છે. કારણ તેમ ક્યો વિના ગુજરાતીમાં કવિતાનું માધુર્ય સચવાય તેમ નથી.

કેટલાક કારસી કવિઓએ કેટલાંક કાવ્યો સ્ત્રીને ઉદ્દેશી લખ્યાં દશે પરંતુ તેથી એમ કેમ મનાય કે તેમની માથક એટલે સ્ત્રી જ? હું એમ પૂછું છું કે માથક નરજાતિ કેમ ન હોય?

મારાક, ફરક શબ્દમાંથી આવ્યો છે.

છરક—

આરાક—

મયારાક—

(પ્રેમ)

(પ્રેમ કરનાર)

(જેના પર પ્રેમ કરાય છે તે)

આવું અરણી રૂપ છે. જેમ આરાક એટલે ચઢનાર અને તે પુરુષ કે સ્ત્રી હોઈ શકે તેમ માયક એટલે જેનાપર પ્રેમ થાય તે, સ્ત્રી કે પુરુષ હોઈ શકે. માયક અથવા સનમ એટલે પ્રેમ-પાત્ર, પ્રેમપ્રતિમા. ગુજરાતીમાં માયક એટલે પ્રિયા કહેવું જોઈ છે. પ્રિયામાં માત્ર સ્ત્રીલિંગ શબ્દનો જ અર્થ આવે, જ્યારે માયકમાં તેમ નથી. માયક એટલે સ્ત્રીજ એમ માનવાનું જોઈ કારણ જગતને એમ મળ્યું છે કે દુનિયાના મહાન આશકોની મારફતે સ્ત્રીઓ જ યશ છે. ફરહાદ અને શીરીન, મઝનુ અને લયલી વગેરે. ફરહાદ અને મઝનુ બંને આરાક હતા અને શીરીન અને લયલી બંને માયક હતાં. પરંતુ યુસુફ અને ઝુલિયાની જોડમાં ઝુલિયા આરાક હતી, અને યુસુફ માયક હતા. રખીયા સ્ત્રી હતી તે આરાક હતી અને પ્રભુ તેનો માયક હતો. મીરાંને સુશીના શબ્દોમાં કહીએ તો તે આરાક હતી. આ પરથી સમગ્રદેશ કે માયક તે સ્ત્રી જ નહિ.

વળી ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદ પરથી જાતિ કહી શકાય છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી. અંગ્રેજીમાં સર્વનામ પરથી જાતિ કહી શકાય છે. જ્યારે ફારસીમાં સર્વનામ કે ક્રિયાપદ પરથી જાતિ કહી શકાતી નથી. દાખલા તરીકે—‘ગઈ’ શબ્દપરથી કહી શકાય કે કોઈ નારી જાતિનો છે. અંગ્રેજીમાં “went” પરથી જાતિ ન કહેવાય પરંતુ he કે she went પરથી જાતિ કહેવાય. ફારસીમાં “રફત” = went = ગયો, ગઈ અને “ઉ રફત” = તે ગયો અથવા ગઈ.

વ્યાકરણના બેઠને લીધે જ આવી ભૂલ થઈ છે એમ હું માનું છું. કારણ ફારસીમાં ક્રિયાપદ કે સર્વનામ પરથી જાતિ કહી શકાતી જ નથી. અને ફારસીના અનુવાદ કરનાર આ ભૂલ કરી આ તોફાન મચાવ્યું છે અને ફારસી કવિતાને ને સુશીલાને અન્યાય કર્યો છે.

પ્રભુને સુશીઓ માયક માને છે પરંતુ પ્રભુને સ્ત્રી રૂપે નથી જોતા, પ્રભુ માયક છે પણ સ્ત્રી છે એમ નથી કહેતા. દોસ્ત, દિલ્લખર, દમદમ વગેરે શબ્દો ફારસીમાં ગાદમિત્ર મારે વપરાય છે, ને મિત્ર પુરુષ કે સ્ત્રી ગમે તે હોય. તેવી જ રીતે સાષ્ટી, સનમ, આરાક અને માયક વગેરે શબ્દો પુરુષ કે સ્ત્રી, કુમાર કે કુમારિકા ઉભય મારે વપરાય છે. વળી શરીર સૌન્દર્યની ઉપગાઓ, જેની કે લખે લાલા, ગરમે નરગીસ, સીમીજન માહૂઝ, રફે કમર,—અથોત્ત લાલ ટુલસા દોહ, નરગીસ ટુલ શી આખો. ગાંદી જેવું ચેત જનન, ચંદ્રવદન, ચંદને લગ્નવે તેવું રૂપ વગેરે—માંની ઘણી, કુમારિકા અને કુમારને સરખી લાય પડે છે. રીના (હાની) શબ્દ સામાન્ય છે. અને ખુશ્ક પદ કવિઓ મોટા છે તે સ્ત્રીના જ કાળા બમર શા કેસ માન નહિ પરંતુ ધરાનમાં કુમારો ખુશ્ક રાખતા તે પણ, એટલે તે શબ્દ પણ સામાન્ય છે.

ઉપરનાં કારણેથી જગ્યાશે કે મારે સંશય પાયાદાર છે કે માયક એટલે સ્ત્રી જ નહિ. સંસ્કૃત સાહિત્યના શૃંગારમાં ને ફારસી કવિનાના શૃંગારમાં ફેર છે. સંસ્કૃતનાં કથના ઉપમા, રૂપક આદિ કદાચ વધારે મગનગમી દશે પરંતુ સંસ્કૃત કવિતાનો ધણો શૃંગાર, મુંદરીના નમે શરીરના સૌન્દર્યના વખાણનાં વર્ણનમાં સમાયેલો છે. આ શૃંગાર ઉચ્ચ હોય તો ફારસી શૃંગાર ઉચ્ચતર છે. ફારસી કવિતામાં નગન દેવનાં વર્ણન નથી, જ્યાં સંસ્કૃત જેટલાં જ રસમાધુર્ય, કળા અને સુકુમારતા છે.

આપણામાં માથક એટલે સ્ત્રી જ એવી માન્યતા ભરાઇ જવાનું કારણ કે દારસી કવિતાનો આત્મા બીજા દેશની કવિતામાં ઉતારતાં આ ભેદ સચવાયો નહિ. વ્યાકરણની અડચણોને લીધે ગુજરાતીમાં કે અંગ્રેજીમાં લેખકોએ આ ભૂલ જાણતાં કે અજાણતાં કરી છે. બીજું, એમ હોય કે આપણે કાવ્યસુંવારમાં સ્ત્રીના જ વર્ણનથી ટેવાયલા એટલે આ વાત આપણે ગમે જટ ઉતરી ગઇ. અને લેખકોને ગુજરાતીમાં કે અંગ્રેજીમાં આમ ક્યાં વિના છૂટકો પણ નથી. નહિ તો વ્યાકરણ સુધારવું પડે અને કવિતાની રસિકતા અને કામળતા તજવી પડે. કારણ કે પુલ્કની સુકુમારતા અને સૌન્દર્યનાં નખરાંનો ઇગરો પ્રભુએ અને કવિઓએ સ્ત્રીને આપ્યો છે.

(૨)

સુશીવાદ ક્યારે શરૂ થયો તે પ્રભુ જાણે, પરંતુ તેને જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાનના સંપ્રદાયોએ ધર્યો હોય એમ લાગે છે.

પ્રથમ તો ખ્રીસ્તી ધર્મે તેના સાધુ દારા, બીજું, ગ્રીકલેક્ષિકાની Neoplatonic શીસ્સુશીની પણ સુશીવાદ પર અસર થઈ હશે. કારણ કે ધરમને એરીસ્ટોટલનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ગ્રીક શીસ્સુશી ધરના જેવાં ચર્ચ ગયાં હતાં. ત્રીજું, આત્માનું પરમાત્મામાં મળી જવું એ જેમ ભારતને આંગણેથી સુશીઓએ ગ્રીક્ષું છે, તેમ નૈતિક જાતસુધારણા અને સર્વસમાનતા તેમણે જુદા ધર્મમાંથી લીધાં છે; અને ચોથું, કેટલાકના મત પ્રમાણે, આર્ય માનસનું તેના પર જોરથી બેસાડાયલા ઇસ્લામ ધર્મમાંથી, પરિવર્તન હોય. બી. બ્રાહ્મિનના લખવા પ્રમાણે પુરાતન આર્ય વિચારોની આપણને માહિતી નહિ હોવાથી આ છેલ્લી વાત જટ મનાય તેમ નથી. જો કે ધર્મના ઇમારોને મૂકી સુશીઓ મધ્યાનાના પીર પાસે દીક્ષા લેગે છે તે આ બાબતને ટેકા આપે છે.

કેટલાક વિદ્વાનો સુશીવાદની શરૂઆત હજરત મહમદ અને કુરાન શરીફથી માને છે. બી. નીકલસનનો આ મત છે.

ગમે તેમ હોય પરંતુ સુશીવાદ પ્રથમ એક ચોક્કસ તત્ત્વજ્ઞાનની શાળા નહોતી પણ પાછળથી મહાન સુશીઓએ જેવાકે જસરાની મહાન ભક્ત રખીયા અને મહાન પંડિત અલ ગીઝાલી જેવાએ સુશીવાદનો એક ધર્મ બનાવ્યો.

સુશી શબ્દનું મૂળ ધણા શબ્દોમાં છે. ગ્રીક શબ્દ સોફિસ્ટ (ડહાપણ) પરથી તે આવ્યો હોય તેમ કેટલાક માને છે. કેટલાક તેને અરબી શબ્દ સફા (પવિત્રતા) પરથી આવ્યાનું કહે છે. અને કેટલાકના મત પ્રમાણે સુફ (જિન) પરથી તે આવ્યો છે. અને આ વધારે સાચું હશે કારણ કે સુશીઓ જાડા જિનના જમા, દુનિયાના મોજશોખ તરફનો તેમનો અભાવ દર્શાવવા પહેરે છે.

સુશીવાદના સિદ્ધાન્તોમાં મુખ્ય એ છે કે જગત અને જગતની બધી વસ્તુઓ જુદી, માયિક અને ક્ષણિક છે, માત્ર પ્રભુ જ સત્ય છે. જગતની સુંદરતા માયા છે અને મનુષ્યને ફસાવવાની ઇન્દ્રજાળ છે, પ્રભુ જ પરમ સત્ય છે અને પરમ સૌન્દર્ય છે. હિન્દુધર્મના મહાન સિદ્ધાંત બ્રહ્મ સત્યં જગત્ મિથ્યા ને સુશીવાદનો આ સિદ્ધાંત મળતો આવે છે.

માનવી એ કુદરતનું મધ્ય છે. પ્રભુ સર્વ સ્થળે અને સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે. સુશીઓને મન

“ બરજે દરખતાને રાબજ દર નહરે હોશીયાર
દર વરજી દક્તરીસ્ત મયારફતે કિરદેઆર.”

[વિદ્વાનની નજરે યજ્ઞની એક લીલી ખાંદડી પણ પ્રભુની કુદરતનું દક્ષતર છે.]

આત્મા એ પરમાત્માનો અંશ છે. આત્મા પરમાત્મામાં ભળી જવા દરદમ ઉત્સુક છે પણ માણસનું મન અને ઇન્દ્રિયો તેને ડામે છે. માટે મન અને ઇન્દ્રિયો દમવી જોઈએ. મનને દુન્યવી મોજશોખમાંથી દૂર રાખી વાસનાઓથી મુક્ત પવિત્ર બનાવી, પ્રભુનું ધ્યાન ધરવામાં જ રોકવું જોઈએ. જીવનનાં અને કુદરતનાં મહાન સત્યો જાણવાં દુર્લભ છે. તે અવ્યાસથી નથી શીખાતાં પરંતુ મનનથી, સમાધિથી શીખાય છે. આ પામવા માટે ‘અહં’નો નાશ કરવો જોઈએ. પ્રેમ એ પ્રભુમય થવાની ચાવી છે. પ્રેમ વડે ‘હું’ ભુલાઈ જઈ પ્રભુને, માણસને, ત્રિયાને જોવાય છે. આ ઈશ્વરી પ્રેમને જગતનો નિઃસ્વાર્થ અને પવિત્ર પ્રેમ જાગૃત કરે છે. અને માનવી પ્રેમી જોતાં શીખે છે કે પોતાની ત્રિયામાં જે તે ચઢાય છે તે અમર અનંત ત્રિયાની છાયા છે. આ પ્રમાણે પ્રેમ કેળવી સુશીઓ પ્રભુને, પ્રભુ ખાતર ચઢાય છે, તેમને મન સ્વર્ગની આશા એ સ્વાર્થ છે. પ્રેમ એ પ્રભુની બીજીસ છે.*

શરીર સ્થૂળ છે. હૃદયી ક્ષણિક છે અને દુઃખથી ભરેલી છે. માનવી તે પરમ તેજનાં પ્રતિબિંબ છે. અને અણુ અણુમાં પ્રભુનું તેજ સમાયદું છે.

સુશીઓ પ્રારબ્ધને માને છે. સારાં નરસાં બધાં કૃત્ય પ્રભુધ્મજાનું પરિણામ છે એમ કહે છે. પરંતુ સારા નરસાનો બેદ સુશીને મન ક્ષુદ્ર છે. કારણ તેને તો આખું જીવન માયાવી દીસે છે અને સારાં નરસાં કૃત્યનો કરનાર મનુષ્ય પણ માયા છે. પરિણામે ત્યાગ તેમનો પરમ ધર્મ છે. સુશીઓ દુનિયાના મોજશોખ ને એશઆરામથી વિરક્ત રહે છે. મોગલાઈ બહોજવાણી તેમને મન રંક છે.

સુશીવાદમાં પ્રભુમય થવાની ચાર ભૂમિકા છે. અને તે ચારેયમાંથી આ પંથના મુસાફરને પસાર થવું પડે છે. મુસાફરને તેઓ સાલિક કહે છે.

પ્રથમ—શરીઅન (ચાત્ર), તેના ધર્મનાં ફરમાન મુજબ સાલિકને વર્તવું પડે છે.

બીજી—તરીકન (પંથ), જે ગ્રામ કરવાને પવિત્રતા, સંપત્તિ અને સદ્ગુણની પળી બરૂંદ છે. અહીં ધાર્મિક રીતરિવાજ પાળવાની અગત્ય નથી.

ત્રીજી—મયારફત (ગાન), અહીં તેને ગાન થાય છે. સાલિક દલે આરિકિ (ગાની) કહેવાય છે. તેને પ્રેરણા થાય છે.

* સરખાવો :—

Yes, love, indeed is light from Heaven,
A spark of that immortal fire,
With angels shared—by Allah given,
To lift from earth our low desires.”

(Byron)

ચોથી—હકીકત (સત્ય), જ્યાં સુધી બ્રહ્મમય થઈ જાય છે. અનલહક કે અહં બ્રહ્માસ્મિ । અહો તે બોલે છે.

સુધીઓ ધ્યાનમાં બેસવા માટે એકાંત પસંદ કરે છે. સેવાધર્મ તેમનો નિયમ છે. પ્રેમ તેમનો પ્રકાશ છે. અને ઐક્ય (વસ્તુ) તેમની અંતિમ-આશા છે.

ઇસ્લામી જીવન અને વિચારણા ઉપર સુધીવાદની જળ્પરી ટાપ પડી છે. તેનું પરિણામ કવિતા છે. ઇરાનના મહાન કવિઓ સુધી હતા: વિશ્વવિખ્યાત ‘મસનવી’ નો કર્તા રૂમી, જામી, હાફિઝ, સાદી અને ઉમર ખય્યામ. સુધીવાદ સમજ્યા પહેલાં ફારસી કવિતા વાંચવી કઠણ છે.

આપણા સામાન્ય વિચારોની આપણે કરવા આપણે સામાન્ય ભાષા વાપરીએ છીએ, જ્યારે ઉન્નત પ્રભુચરૂંગની ભાષામાં ઉપમા અને રૂપક વપરાય છે. કવિઓની ઉચ્ચ લાગણીઓ દર્શાવવા કાંઈ ભાષા જુદી હોતી નથી. તેથી સુધી કવિઓએ ચોતાની અંતરની લાગણીઓ દર્શાવવા અને તેવી ઉન્નત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. જો કે આ પ્રયોગ દહેશત ભરેલો છે. સુધીવાદથી અજાણને કે નજાણા મનનાને, આ અવળે પંથે દોરે એ ભીતિ છે. પણ તેમાં કવિનો વાંક શો ?

જગતની પ્રિયાના પ્રેમ અને જુદાઈ વડે, તે પ્રભુનો પ્રેમ અને જુદાઈ વર્ણવે છે. અને શરાબની મસ્તી વડે તે સમાધિ અને તન-મયતા ગાય છે.

સુધીવાદમાં આશક કે સતમ=પ્રભુ.

આશક=સુધી સાસિક, માનવી, પ્રેમી.

શરાબ, મઘ=પ્રભુપ્રેમનો મઘ.

મયખાના=પીઠું=સમાધિ મંદિર.

આશકને ધણીવાર રિન્દ અને મસ્ત પણ કહે છે.

મસ્તી=સમાધિ (trance).

ખરાખાત=મયખાના; સુરીના ગુરુ (પીરે સુધાન કે સુરશીદ)નું રયાન. આ મયખાનામાં

સુધીઓ એકઠા મળે છે અને જામે મય પી પ્રેરણા પામે છે.

હુસ્ન=સૌન્દર્ય=પ્રભુની પૂર્ણતા.

પુશખો=પ્રભુ બક્ષીસની આશા વગેરે વગેરે.

શરાબ એ વિદાયતી કે દેશી દારૂ નહિ પરંતુ પ્રભુના પ્રેમનો શરાબ. ‘અહં’ને નાશ કરનારો શરાબ માણસને ગંજેરી શી રીતે જનાવે ?

“ માત્ર આત્મમમત્વને માયા થઈ

ઉગારવા મન જોડ્યું લાલ શરાબમાં ”

“ખય્યામ”

ब्रह्मार्पणं ब्रह्मदविब्रेह्माग्रौ. ब्रह्मणाहुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

હિંદને ઈસાઈ બનાવવાના પ્રયાસો

સિપાઈઓના બળવા પછી રાજ્યશાસકો ઈસાઈઓ વારે ધડીએ બૂસો માર્યા કરતા કે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને આપણા ધર્મમાં ફેરવી નાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણી સત્તા જામવાની નથી, તેમજ ભવિષ્યમાં આવા બળવાઓ પણ અટકવાના નથી. બળવો શમ્યા પછી તે ધર્મના પ્રચારકો કહેતા કે

“મુસલમાનો જેમના ધર્મની આપણે ખુશામત કરી, હિંદુઓ જેમના બહેઓને આપણે દસી કહાડ્યા, તે જ આપણા દુશ્મનો નીવડ્યા. પરંતુ પાદરીઓએ વટલાવેલા દેશી ખ્રીસ્તીઓ જ (Christians) આપણા સાચા મિત્રો રહ્યા છે.”

પરંતુ આ પવિત્ર (!) ઇસાઈઓને કહેવાની જરૂર ન જણાઈ કે તેમના વટલાયેલા બંધુઓએ તેમને બળવા વખતે શી મદદ કરી હતી અગર તો તેમનું સંખ્યાબળ તે વખતે કેટલું હતું!

રાજકીય ઉપયોગિતાના કંધક ઊંડા હેતુને લઈને આ ઇસાઈઓ, હિંદુસ્તાનની આખી ‘જંગલી’ પ્રજા તેમના ધર્મ સ્વીકારે તેના કરતાં તેના અસુક જ લાગે તે ધર્મમાં આવે તે તેઓ વધુ ચાહતા હતા. મીઠા વીણીઅમ એડવર્ટિઝ કે જેણે બળવા વખતે હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરી હતી અને પાછળથી જે આગ્રા હાઈકોર્ટના જજની જગા સુધી પહોંચ્યો હતો તે લખે છે:

“આપણે હમેશાં વિદેશી આક્રમણકારીઓ અણાઈએ છીએ અને ભવિષ્યમાં અણાઈશું. અને પ્રજા જેમ વધુ પ્રકારમાં આવતી જશે, જેમ વધુ સુધારતી જશે, તેમ તેમ આપણને અદાથી હાંકી કદાવવાના વધુ આતુરતા લર્થા પ્રમાણે યરો. આથી આપણે માટે સહીસલામતી લર્થો રરતો એટલો છે કે દેશને ઈસાઈ બનાવી દેવો; કારણુ ત્ને કે આખી પ્રજા એમ ઇસાઈ બનવાની નથી છતાં તેના ફેલાવો ધીમે ધીમે થયાં જ કરવાના અને દેશમાં વેરાએલાં ઇસાઈ સંસ્થાનો ભવિષ્યમાં આપણે માટે કિશ્કીર થઈ પડશે. જ્યારે વસ્તીનો મોટો ભાગ મૂર્તિપૂજકોનો અગર મુસલમાનોનો હશે ત્યારે આ સંસ્થાનોને આપણને વફાદાર રહ્યા સિવાય અન્ય રરતો નહિ રહે.”

એક વખત એવો હતો જ્યારે વિદેશી સત્તાધારીઓ પોતાના ધર્મના પ્રચારકોને હિંદમાં વસવા દેવા તથા અહીંના ‘જંગલીઓ’ (heathens)માં તેમનાં ધર્મસૂત્રોનો પ્રચાર કરવા દેવાને પરવાનગી નહોતા આપતા. પરંતુ જ્યારે તેમનું બળ વધું ત્યારે પાદરીઓને હિંદ ઉપર ખુદ્દું આક્રમણ કરવા દેવામાં, અહીંના અન્ય ધર્મોનું ખુદ્દી રીતે અપમાન કરવા દેવામાં, તેમ જ તેમને ઇસાઈ બનવા માટે ઉત્તેજન મળે એવાં પગલાં ભરવા દેવામાં તેઓએ કંઈ વાંધો લીધો નહિ. આ દિશાનો ‘મદાન સુધારક’ લોર્ડ વિલિયમ મેન્ડેસ-

A similar જર્નલ તરીકે તે પ્રાન્તના પાદરીઓને * તેણે આપેલું ખુદ્દું
With and જવા માટે કંઈ એણું જવાબદાર નહોતું. હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-
To lift fr

જનરલ તરીકે પણ તેણે પોતાની આ નીતિ ચાલુ રાખી. આથી ૧૮૫૨માં તેણે પસાર કરેલા કાયદાથી અહીંના ‘ જંગલીઓ ’ને તેમના બાપદાદાનો ધર્મ મૂકી દેવામાં બહુ લાકડ્ય મળી. હિંદુ કૌટુંબિક વ્યવસ્થા એ ‘ સંયુક્ત કુટુંબ ’ વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખાય છે. કુટુંબની મિલકત સામાન્ય રીતે કુટુંબના બધા માણસોની ગણાય છે. તેઓને તેના ઉપર સમગ્ર હક્ક ગણાય છે. પરંતુ જો કુટુંબનો કોઈ પણ માણસ અન્ય ધર્મમાં જાય તો તેને કુટુંબની મિલકતનો લાભ મળતાં વાંધો આવે છે; પરંતુ બેન્ડીકે નવો કાયદો કર્યો જેથી ઇસાઈ ધર્મમાં જનાર ‘ જંગલી ’ પોતાના કુટુંબની મિલકત ઉપર દાવો કરી શકે. (જો કે તે ગાંતિની હદ બહાર ગણાય છતાં પણ.)

દેશી તેમ જ વિદેશી વિચારશ્રેણી ઉપર મનન કરવા બેન્ડીકે મેકાલેને પસંદ કર્યો. કારણ હિંદને વિધર્મી બનાવવા માટેના વિચારોમાં તે સહમત હતો. મેકાલેએ અંગ્રેજ શિક્ષણ દાખલ કર્યું. કારણ, તેણે પોતાના પિતાને ૧૮૩૬માં લખ્યું હતું:

“ હિંદુઓ ઉપર આ શિક્ષણની અસર અદ્ભુત થશે. કોઈ પણ હિંદુ જેને અંગ્રેજ શિક્ષણ મળ્યું હશે તે પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહેશે નહિ. કેટલાક ફક્ત તેને એક નીતિ તરીકે અનુસરશે. પરંતુ મોટા ભાગ પોતાને ઈશ્વરવાદી માનશે. અને કેટલાક ઇસાઈ બનશે. જે કેળવણી સંબંધીની આપણી યુક્તિને બરાબર અનુસરવામાં આવે તો લવિષ્યનાં ત્રીસ વર્ષમાં જંગાળના આબરૂદાર વર્ગમાં એક પણ મૂર્તિપૂજક રહેશે નહિ. ”

ઇસાઈ પાદરીઓ, ખ્રીષ્ટો વગેરે હિંદના ઇસાઈ સિવાયના વર્ગમાં સાધારણ રીતે લોકપ્રિય નહોતા—તેમની અગ્રિયતાનું કારણ તેઓ દેશના મોટા ભાગના લોકોનો ધર્મ પાળતા નહોતા એટલું જ ફક્ત નહિ, પરંતુ હિંદીઓ તરફની તેમની સદાનુભૂતિની જાણપણી પણ હતું. જો કે તેમાં પણ કેટલાક અપવાદરૂપ હતા. પરંતુ એક વર્ગ તરીકે, તેઓ, એક ઇસાઈ લેખકે લખ્યું છે તેમ * ‘ Flogging Missionaries ’ ‘ ફટકા મારનાર પાદરીઓ ’ માંના હતા. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ગ્રામ વિભાગોમાં પાદરીઓ પોતાના ‘ ટોળા ’ (flock) તરફ કેટલું વર્તન રાખે છે એ જો આપણે જાણીએ તો આમાં આશ્ચર્ય થાય નહિ. એક અંગ્રેજ લેખકે લખે છે:

“ પાદરીઓ હમેશાં પોતાની જાતને એક રાજકીય વર્ગના તરીકે ઓળખાવતા. મીઝ માર્ટરમેને કહ્યું હતું કે કોઈ પણ વ્યવસ્થિત દેવળે કદિ પણ ગરીબોનો પક્ષ કર્યો નથી...પાદરી કષ્ટક વિરલ અપવાદ સિવાય, હમેશાં તવગર અને મહાન માણસોની તરફેણમાં જોવા રહેતા, જેઓ ધીમે ધીમે પોતાના ખેડુતોને હુંડતા લતા હતા...જ્યારે હાલમાં મનુષ્યો અને બાળકોને રિવગ રાષ્ટ્રસના જાનામાં ઈંગ્લેન્ડથી દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા ત્યારે આવા અમાનુષી અત્યાચારો કષ્ટક દયાપૂર્ણ રીતે ઓછા કરવાની આશમાં વિનયરૂપના પાદરીએ સહી કરવાની ના પાડી હતી. ”

હિંદમાં આવતા પાદરીઓ તથા ઇસાઈ ધર્મચુરુઓ સારા કેળવાયલા તથા ઉચ્ચ વર્ગમાંથી

* જુઓ “ History of Education in India Under the Rule of East India Company ”—p. p. ૨૦૭-૮

* “ Problems of Village Life ” by R. N. Bembemba, (Home University Library of Modern Knowledge) p. 128-129.

મોક્ષવામાં નહોતા આવતા. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ એક જાતની ફરિયાદ છે કે ત્યાં પણ પાદરીઓ સાધારણ શક્તિ ધરાવનારા હોય છે. એક કતો લખે છે:

“યુનિવર્સિટીના સંનિશાળી વિદ્યાર્થીઓ કંઈ પાદરી થતા નથી. અને અંદર એન્યુએટામાંથી પણ જેઓ આમજીવન પસંદ કરી પાદરી થાય છે તે બહુ જ ઓછા આવાક હોય છે.”

આથી હિંદમાં ઇસાઈ મીશન નિષ્ફળ નીવડ્યું હોય તો કંઈ નવાઈ નથી.

પરંતુ ‘જંગલી’ એને વટલાવવાને ઉત્તેજન આપવાના સંસ્કારના આટલા પ્રયાસો છતાં, ઇસાઈઓએ, સરકારે વિધર્મીઓ (Non-Christians)ના આત્માના ઉદ્ધાર માટે બહુ જ થોડું કર્યું છે એવા આક્ષેપો મૂક્યા હતા.

ખાસ ઇસાઈ રીતિએ પંજાબમાં ઇસાઈ સત્તા સ્થપાએલી હોવાથી ન્યારથી તે પ્રાન્ત જત કરવામાં આવ્યો ત્યારથી તેને એક આદર્શ ઇસાઈ પ્રાન્તમાં ફેરવી નાખવાના (વટલાવવાના) પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. તેનું મુકાન નીચેના ખાસ ચુસ્ત ઇસાઈઓના હાથમાં હતું: સર હેનરી અને સર જોન લોરેન્સ, સર ફોર્સ્ટ બ્રાન્ટગોમેરી, મીંડો ડોનાલ્ડ મેકલૉડ, અને કર્નલ એચ. બીંડો એડવર્ડ્ઝ. આમાંના કેટલાક અમલદારો એવા મતના હતા કે મીશનરી સ્કૂલોનું શિક્ષણ સરકારી નિશાળો કરતાં તે પ્રાન્તમાં વધુ ઉચ્ચ હતું. મીંડો મેકલૉડ પોતાની કેળવણી સંબંધી તોંધમાં ૧૮૫૩ માં લખે છે:

“સામાન્ય સંસ્થામાં સરકારી નિશાળો મીશન સ્કૂલોની કાર્યદક્ષતાની બરાબરી કરી શકે અથવા નેના શિક્ષકો, જે શિક્ષકો પાદરીની દેખરેખ નીચે જાતાં છે એટલે પોતાના કાર્ય તરફ ઉત્સાહ દેખાડે, એ ધારણ બૂલ બરેકું છે. અને એટલા માટે હું સરકારને કહીશ કે આવા સંસ્થામાં તેમજ કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લેવો અને જેમજે પદોપકારની દૃષ્ટિએ તે ‘કાર્ય’ કરવાનું માથે લીધું છે અને જે તેની સિદ્ધિને માટે બરાબર લાયક છે, તેમને આ ક્ષેત્રમાં રહેવા દેવા.”

હાઈ ડેક્લારેશી તે વખતે હિંદનો ગવર્નર-જનરલ હતો. તેણે મીંડો મેકલૉડની ઉપાધિકૃતિને ટેકા આપ્યો હતો. તેણે પોતાની તોંધમાં ૧૮૫૪ માં લખ્યું છે:

“મી૦ મેકલૅડ પાદરીઓએ સ્થાપેલી નિશાળોની સ્પર્ધામાં, સરકારી નિશાળો સ્થાપવાની નિરુપયોગિતા વિશે દબાણ કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ મીશનરી સ્કૂલો ન્યારે સારું વ્યવહાર શિક્ષણ આપી શકે છે ત્યારે મદદ આપી તેમની કાર્યક્ષમતા વધારવા અને પ્રગતિ પામે તેમનું પોષણ કરવા સૂચવે છે.

“હું એવા મતનો છું કે તટસ્થતાનું સૂત્ર આ દિવસોમાં આપણે બહુ દૂર સુધી લઇ જઈએ છીએ. અને એક રાજકીય દષ્ટિએ જોતાં લોકોને શિક્ષણ આપવાના આપણા ધર્મચુક્રોના પ્રયાસોની આપણે અવગણના કરીએ છીએ. હવે એવો સમય આવી લાગ્યો છે ન્યારે ઇસાઇ પાદરીઓદ્વારા સ્થાપિત અને વ્યવસ્થિત, સારું વ્યવહાર શિક્ષણ આપનારી નિશાળોને પૈસાની મદદ સરકારે આપવી જોઈએ.”

મી૦ મેકલૅડ અને ડેવિડાઉસીએ જે લખ્યું તેને કાય રેકૉર્ડોની કૉપી ટેકા આપ્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ ઇસાઇઓ લખે છે:

“પંજાબમાં કેળવણીના પ્રશ્ન તરફ જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તે જોઈને અમને ઘણો આનંદ થાય છે. ચીફ કમીશનર, મી૦ મોન્ટેગ્યેમેરી, મી૦ મેકલૅડ તથા અન્ય અમલદારોને તેમના આ પ્રયાસો માટે અમારા અનંતકરણપૂર્વકના આભાર પહોંચાડશે.....તેઓ જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે તેના બ્યાનબીપણા ઉપરથી તેઓ જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તેમાં તેમને ફત્તેહ મળશે એવી શ્રેષ્ઠ આશા અમને બંધાઈ છે અને અમને આશા છે કે હિંદના નિવાસીઓને અમેજ રાજસત્તાએ આપેલા અનેક ફાયદાઓનો એક સચોટ દાખલો પંજાબ પુરો પાડશે.”

તે ઇર્ષાળુ ઇસાઇ સર હરબર્ટ એડર્વર્ઝ જેણે મુસલમાન કેમ્પેઇનમાં વિચિત્ર ઇસાઇ રીતો પ્રદર્શ કરી હતી તેણે અન્ય ઇસાઇ પ્રજાઓમાં હિંદ સરકાર વિશે ઊંચો મત બંધાય એટલા માટે ટેટલાંક પગલાં સૂચવ્યાં હતાં. તેણે ‘ખ્રિષ્ટીય હિંદની સરકારમાંથી વિધર્મી (Non-Christian) મતનો સમૂહો નાશ કરવાની’ એક ટ્રીપ તૈયાર કરી હતી. તેના પ્રમાણે હિંદની સરકારમાં નીચેનાં વિધર્મી તત્ત્વો હતાં:

- ૧ સરકારી નિશાળો અને કૉલેજોમાંથી બાહ્યજાત અને ઇસાઇ ધર્મશિક્ષણનો અહિકાર.
- ૨ સરકારની ભૂતિપૂજા અને મુસલમાની ધર્મ તરફ સદાનુચિત.
- ૩ ગાંધિઓનો અંગીકાર (Recognition of Caste)
- ૪ સરકારી ખાતાઓમાં દેશી તહેવારોનું પાલન.
- ૫ હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોના ફાજલારી તેમ જ દિવાની કાયદાઓનો સરકારને હાથે થતો પહોંચ.
- ૬ ‘જંગલીઓ’ના (heathens) અને મુસલમાનોના સરખોની જાહેરાત.
- ૭ દેશી વેરયાઓનો જાહેર પોળોમાં થતો ઘણો અવરજવર.
- ૮ યુરોપીઅન સોલજરોના લગ્ન ઉપરનો કાયદો અને બેરેક્સમાં પરણેલાં જોડાંઓને વસવાની ઘણી જ ઓછી સગવડ.
- ૯ અશીલુના વ્યાપાર જોડે સરકારનો સંબંધ.
- ૧૦ હિંદના જકાત સંબંધી કાયદાઓ.

છેવટની ચાર કક્ષો ખરેખર વાંધા ભરેલી હતી અને છે, પરંતુ પહેલી છ કક્ષો એવા વિષય સંબંધી છે જેમાં સરકારની દરમ્યાનગીરી જરા પણ હોવી જોઈએ નહિ.

એડવૉકેટ આ દીપતી એક નક્કી ઇંગ્લેન્ડના એક મોટા સત્તાધારી ઉપર રવાના કરી. (આ સત્તાધારી અન્ય કોઈ નહિ પરંતુ ઍર્લ ઍફ સેફ્ટ્સમરી હોય એમ માનવામાં આવે છે.) તેમનું આ પગલું તેમના જ એક દેશબંધુએ 'અન્ટ-અગ્ર-વર્લ્ડ' નામ ધારી 'હિંદમાં અંગ્રેજ સરકારની ઇસાઇ ફરજ' નામનું એક છાપું લખી બહુ જ ચર્ચા હતું. જેમાં લખ્યું છે:

“આસપાસની વિરુદ્ધતા છતાં પણ આખરે કર્નલ એડવૉકેટના વિચારો સાચા અર્થમાં તેમણે એ વિષયમાં એક બાબત એવી છે કે જે ઇંગ્લેન્ડમાં ધ્યાન બહાર રહી શકે પરંતુ અહીં તે જાણી શકાય રહે તેમ નથી. કર્નલ એડવૉકેટ અહીં એક મોટો હોદ્દો ભોગવે છે. અને જે પ્રશ્ન પૂછ્યા છે તે તેમના જેવા હોદ્દાવાળા અમલદાર માટે, ઇંગ્લેન્ડના એક હમણાવને એક આશીરવદ્દ દીપ પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે ઉપયોગ કરી શકે તેવી શરતે અને જે સરકારમાં તે નોકરી કરે છે તે સરકારની અહીં કરેલી તમામ (in toto) રાજનીતિ તરફ નાપસંદગી બતાવે તેવી નોંધ સાથે, એટલું જ નહિ પણ તે સરકાર પોતે જ વિરુદ્ધ-ઇસાઇ શિક્ષાનો ઉપર રચાયેલું છે એવું જાહેર કર્યું એ વ્યાજબી અર્થ શકાય ?”

કર્નલ એડવૉકેટની આ દીપનું યોગ્ય સ્થાન કચરાપેટીમાં જ હતું. પરંતુ સર જૉન લૉરેન્સ, તે વખતનો પંજાબનો ચીફ કમીશનર, જેની મારફતે ઉપરની દીપ રજુ કરવામાં આવી હતી, તેણે આ બાબતને ખાસ ધ્યાન આપી પોતાના સેક્રેટરી મીં (પાછળથી જાણીતા સર રીચર્ડ) ટેમ્પલને પોતાની નોંધ સાથે તેને હિંદ સરકાર તરફ રવાના કરવા કહ્યું. એ વખતે એવું બન્યું હતું કે પંજાબના લગભગ બધા મોટા ઇસાઇ અમલદારો એડવૉકેટના મન સાથે મળતા હતા. ચીફ કમીશનર પણ અપવાદ રૂપ નહોતા. તેમણે પણ સરકારી નિશાળોમાં બાઇબલના શિક્ષણની દિમાયત કરી. તેમને આ દિમાયતમાં મીં ડોનલ્ડ મેકકૉલ, ફાઇનેન્સ મેન્જરની મદદ મળી.

પરંતુ આ બાબતમાં પંજાબના ડાયરેક્ટર ઍર્લ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન વિરુદ્ધ પડ્યા. મીં ડાયરેક્ટર હી. આરનોલ્ડ રૂબીના રૂવ. ડૉ. થોમસ આરનોલ્ડના પુત્ર હતા. તેમના ઉપર જ-મંથી જ ઇસાઈ અસર હતી. પરંતુ દરેક બાબતમાં તેમના ઉપર મુખ્ય કારકુન મીં રયામચરણ બસુનો પ્રભાવ હતો. અને આ પ્રભાવને લઈને તેઓ ઉપરના પમત્રા વિરુદ્ધ પડવા પ્રેરાયા હતા.

મીં આરનોલ્ડની વિરુદ્ધતા માટે સેક્રેટરી મીં ટેમ્પલ, સેક્રેટરી ઍર્લ રેટ ફોર ઇન્ડિ-આને લાહોરથી તા. ૭ જુન ૧૮૫૮ ને લિખેલે લખે છે:

“મીં આરનોલ્ડની એવી તકતાર છે કે સરકારી નિશાળોમાં બાઇબલના ઐત્તિહિક વર્ગો પણ ધાર્મિક તરફવાના શિક્ષાનો બન કરે છે. એથી ઇસાઈ ધર્મને એકલાને વધારે પડતો લાભ મળે છે કારણ અન્ય ધર્મના શિક્ષણને ઉપરની નિશાળોમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યું છે. એ કે વર્ગની ટાન્કરી ઐત્તિહિક છે છતાં તેમાં જુદું જ માનવામાં આવશે. આ પગલાને 'ઇસાઈ ધર્મમાં વરલાવવાના' પગલાં તરીકે અને 'શાન્ત સંતામણી' તરીકે અણવામાં આવશે. વળી 'હિંદની પ્રજાના દ્રશ્ય તરીકે' જે કેળવણી 'દેશના કરના પૈસા વડે' ચાલે છે તેનો ઇસાઈ ધર્મના પ્રચારમાં ઉપયોગ કરવાનો આપણને ટક નથી. ઇસાઈ ધર્મશિક્ષણ દ્વારા કરવાથી ઇન્સ્ટ્રક્શનની પંચાતમાં આપણે ઉતરવું પડશે અને ઉતરે આ પગલાથી નક્કી રાજનીતિ બધ ઉભો ચવાનો સંભવ રહેશે.' ઉપરની અને બીજી કેટલીક દલીલો મીં આરનોલ્ડ રજુ કરે છે.

“.....પરંતુ ચીફ કમીશનર આ દલીલો સાથે સહમત થતા નથી.

“મીં મેકલેન્ડ ખરૂં કહે છે કે મીં આરનોલ્ડની દલીલો ‘હિંદ સરકાર, એક પ્રતિનિધિત્વ સરકારનો પોતાની પ્રજા સાથે જે સંબંધ હોય, તેવા સંબંધથી હિંદની પ્રજા સાથે હસી છે, એ આધારે રચાયેલી છે. પરંતુ ચીફ કમીશનરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બન્ને બાબતો વચ્ચે ધત્તું જ અંતર છે. હિંદમાં આપણે ઈંગ્લેન્ડ અથવા અમેરીકાની સરકારો કરતાં જુદી રીતે જ મુકાબેલા છીએ. ....જો ‘લોકોના દરમી’ તરીકે આપણે પ્રજાની ઇચ્છાને મુંઝા અનુસરવાને બાંધાયેલા હોઈએ તો એ અર્થમાં આપણે દરમીએ નથી. લોકોએ કંઈ આપણને સુધી કહાડ્યા નથી અથવા ગાદીએ બેસાડ્યા નથી; પરંતુ આપણી નૈતિક ઉચ્ચતા, સત્તેજાનું ગળ, અને ધર્મની ઇચ્છાને લઈને આપણે અહીં સત્તા બોગવી રહ્યા છીએ. આ બધાને લઈને જ હિંદ ઉપર રાજ્ય કરવાનો આપણને પરવાનો મળે છે.”

હિંદ સરકારને લોકોની ઇચ્છા ઉપર રચાયેલી પ્રજા પ્રતિનિધિત્વ સરકાર તરીકે મીં આરનોલ્ડને જોતા બતાવવામાં ચીફ કમીશનરે મીં આરનોલ્ડને ગંભીર અન્યાય કર્યો છે. તે પંચતના ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન પોતાના કોઈ પણ સહકર્મીના જેટલો જ આ દેશના લોકોને ધીક્કારનાર હતો અને કોઈ પણ એંગ્લો ઇન્ડિયન અમલદાર જેટલો જ લાગણી વિહોણો હતો. ડીસેમ્બર ૧૮૫૮ ના ‘કન્ક્રેટા રીવ્યુ’ માં ‘હિંદના દોષ અને અંગ્રેજ નિંદા’ એ શીર્ષક એમનો એક લેખ જે છુપા નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો પરંતુ પાછળથી તેમના ખરા નામ તીએ છાપવામાં આવ્યો હતો તે જ અમારા ઉપરના વિચારોને ટેકો આપે છે. તે લેખમાં મીં આરનોલ્ડ લખે છે:

“અંગ્રેજ હકારાત્મકતાની યુરોપ અને એશિયા-ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ-વચ્ચેના અમત્યના ભેદને ભૂલી ગયા છે. ....

“એક અંગ્રેજને વધારે પડતો કાજુમાં રાખવો એ તેનું મોટું અપમાન છે અને એક હિંદુસ્તાનીને એકલો રહેવા દેવો એ તેના ઉપર મોટામાં મોટો જુલમ છે.”

મીં આરનોલ્ડના હાથમાં હોત તો તેમણે એક પણ દેશી રાજાના હાથમાં તેનું રાજ્ય (રેટ) રહેવા દીધું નહોત. તેમના મત પ્રમાણે—

“It is still as true as ever it was that tall poppies are not safe.”

ખાલસાની બાબતમાં તેણે લખ્યું છે:

“આવશ્યક કર્યું એ આપણને ગમે અથવા ન ગમે તો પણ તે આપણી ઓખની દરજ્જા દોવી જોઈએ.

“એક વાર તે સિદ્ધાન્તને નમતો મૂકો અને આપણે હિંદ છોડવું પડશે...”

“એક એશિયાટીકનું ધ્યેય, આજ્ઞા, બળ, ઇચ્છા, પ્રેમ અને તિરસ્કાર એક યુરોપીયનની વિરુદ્ધ છે એ સત્ય છપ્પું છુપાય તેમ નથી. ત્યાં સુધી આપણે આ દેશમાં છીએ ત્યાં સુધી આપણે ઇતિહાસ ઇંગ્લીશ એશિયાટીક લક્ષ્યને યુરોપીયન દલિલિદ્વચે બદલાવવા માટે જ ધડારો. આ જો જુલમ કહેવાય તો આપણે જતા રહેવું જોઈશે. પરંતુ જો આપણે રહીએ તો આપણે દોષ છોડી દેવો પડશે. આપણે ઇંગ્લીશ એશિયાટીક દલિલે એક રાષ્ટ્રને તદ્દિ અને જોવી જોઈએ પણ નહિ. આપણું વલણ બધું યુરોપીય બનાવવા તરફ છે અને હોવું જોઈએ. આ રીતને ઓછી નિંદા બતાવવા સદ્ગતશક્તિ, સદ્ગતશક્તિ અને યુક્તિપ્રયુક્તિ જેમ અત્યાર સુધી આપણને ઉપયોગી થઈ પડી છે તેમ આમાં પણ કામ લાગશે. આ રીત સાથે છે અને સાધ્યા કરવાની; અને જે લોકોને તેને તામે ધડ પડે છે તે લોકોમાં તે કદી લોકપ્રિય થવાની નથી.

“.....કેમ્પ દરમિયાનની જગ્યાએ દેશીઓની નીમલુક થઈ રહી નહિ. કારણ આપણા વિચારો પ્રમાણે તેઓને આપણને વિશ્વાસ આપે નહિ ! આપણા વિચારો કાનશે કે તેમના ? આપણે દેશીઓને અત્યારે દાખલ કર્યા છે તેથી વધુ દાખલ કરી શકીએ નહિ. આટલા પણ આપણે દાખલ કરી શકીએ કે કેમ તે એક સવાલ છે ! દેશીઓ બધે આપણા જેટલા જ બધા હોય-તેમની નીતિ બધે આપણા જેટલી જ પવિત્ર હોય-હતાં તે નીતિ આપણી તો નથી જ, કિન્તુ આપણા કરતાં બહુ જ ભૂરી છે. અને જ્યારે બંને નીતિ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય ત્યારે આખી ભીતે કોને પકડાવું પડે તે મારે આપણે અભિપ્રાય દર્શાવે છે.”

ડીરેક્ટરના પત્નમાં દર્શાવેલા બાઇબલના શિક્ષણના વિરુદ્ધના વિચારો કે જે પંચમની સરકારે મુંબઈ સરકારને પહોંચાડવા યોગ્ય ધાર્યા હતા, તે તેના મુખ્ય કારકુન મીં સ્વામ-ચરણ જસુના હતા અને તેને પ્રતિષ્ઠા જ સરકારી નિશાલોમાં બાઇબલનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું નહિ. સરકાર ખુલી રીતે લોકોને ઇસાઇ બનાવવામાં મદદ કરતી નહતી છતાં ઇસાઇ હોદ્દાદારો ઇસાઇ પાદરીઓને તેમના ધર્મપ્રચારમાં ઉત્તેજન આપતા. અને હિંદને ઇસાઈ બનાવવા પોતાથી થાય તે કરી છૂટતા.

૧૮૫૭નો બળવો કંઈક અંશે ઘરકરી ટુકડીના ઇસાઇ અમલદારોના હિંદુ અને મુસલમાન સિપાઇઓને ઇસાઇ બનાવવાના જુસ્સામાં થવા પામ્યો હતો તેમાં કંઈ શંકા નથી. બંગાળના એક હિંદુએ કલકત્તાથી તા. ૧૮ ઑગસ્ટ ૧૮૫૭માં લખેલા ‘હિંદના બળવાનાં કારણો’ નામના જાપામાં જે એડવર્ડ રેજનર્ડ, ૬ મેગેંગ કોસ, લંડનથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું અને જે મીં માલકમ દુબીન, જેણે હિંદમાં મદ્રાસની હાઇકોર્ટમાં બીજા જજ તરીકે અને હોમ સેક્રેટરી તરીકે નોકરી કરી હતી, તેમના તંત્રીપદ નીચે નીકળ્યું હતું તેમાં લખ્યું છે:

“૧૮૫૩ વર્ષની શરૂઆતમાં યહ્યા કર્નલો ઘરકરમાં ઇસાઈ ધર્મનો પ્રચાર કરતાં પકડાયા હતા. પાછળથી ખબર પડી કે આમાંના કેટલાક હતાકી મદારાચો, જેમણે પોતાની હાંદગી ઇસાઈ ધર્મના પ્રચાર પાછળ આપી હતી તેઓ, અંગ્રેજ શિક્ષણ પૂર્વના માણસોને એની મેજે જ ધર્મમાંથી મુગ્ધ કરી એ આશાથી સંતુષ્ટ ન થતાં અને ઇસાઈ ધર્મનો આટલો પીતો પ્રચાર જોઈને કંઈક વધુ કરવાના હેતુથી ઘરકરમાં પેકા-એક નિર્વાહના સાધન તરીકે નહિ પરંતુ ફક્ત વરલાવવાની જ ખાતર. ઘરકરને ખાસ પસંદ કરવામાં આવ્યું તેનું કારણ સુગ્રેહના વખતમાં સોલ્જરો અને કમાન્ડરોને પુષ્કળ સમય ફાળવ દોષ છે અને ‘જગદીઓ’ ખર્ચ અને પચાત વગર પુષ્કળ જગ્યામાં ત્યાં જઈ આવે છે. એક ચારા કાર્યની પાછળ જે ખત જોઈએ તેટલા ખતથી આ લોકોએ મુકાવ્યું. પરંતુ તેમના આ ભૂરસામાં આધારણ રુદાપણ નહોતું. તેઓએ હિંદુ અને મુસલમાન અમલદારોમાં અને સોલ્જરોમાં ધાર્મિક તત્ત્વનાં પલ્લેવના માંડ્યા અને ધાર્મિક સૂત્રોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પહેલાં તો તેમણે (સોલ્જરોએ) આ બધું વિરરકારથી સાંખ્યું. પરંતુ જ્યારે આ પ્રમાણેનું કાર્ય ચાલુ જ રહ્યું ત્યારે સિપાઇઓને ડર ઉત્પન્ન થયો. તેઓએ વિચાર્યું. આ પ્રમાણે ચાલવા દેવામાં તેઓ પોતાની ભત તરફની, પોતાના બાપદાદાઓ તરફની, અને પોતાના ધર્મ તરફની, પોતાની ફરજમાંથી મુગ્ધ થાય છે. તેઓએ રાત્રે સુખાઓ બરવા માંડી પરંતુ કઈ પણ ચોક્કસ બળના નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા નહિ. તે દરમિયાન આ ‘પાદરી કર્નલો’ કઈ રાત્ર નહોતા રહ્યા. સિપાઇઓની સહનશીલતા જોઈ તેમને દિમન આવી અને તેઓ વધુ, જુલમી બનવા રહ્યા. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોને વખોડવા લાગ્યા. આ નાશિતરોને ઉપદેશ આપવામાં અને તેમના તેથી કડોડ બીદામણા દેવતાઓને બદલે એક જ સાચા ઉચ્ચ દેવપ્રીતની પૂજા સ્થાપિત કરવાને તેઓ વધુ તેજ બન્યા. મદમદ અને રામ બને જેનાં તેનાં પ્રાણીઓ દળાં. ધીમે ધીમે આ વરલાવનાર કર્નલો, સિપાઇઓને લાંબા નમા દનામો આપી ઇસાઈ બનવાને હલવાવવા માંડ્યા. આ પવિત્ર કર્નલમાં પેરાસમ રીતે તેઓ પોતાની અમલદાર તરીકેની લાગવળને ઉપયોગમાં લાવવા માંડ્યા. સિપાઇઓએ વાંધો લીધો. જે સિપાઈ પોતાનો ધર્મ છોડી દેવા નૈવાર થાય તેને દવાલદાર અને તેવા દરેક દવાલદારને મુલદાર : એ પ્રમાણે

જાતી જગ્યાએ તેમની નીમણુંક થવા માંડી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લશ્કરમાં મહાન અસંતોષ ફેલાઈ ગયો. સિપાઈઓ, આ રાત દિવસના અવિધાન્ત પ્રયાસો, આ બાદશાહી ખર્ચ, વગેરેને એક ખાનગી સાહસ તરીકે લાગ્યે જ ગણવા લાગ્યા. અને સરકાર આ બધાં પાછળ છે તેવો જોશ તે લોકોને થોડો ઘણો આવવા લાગ્યો. સિપાઈઓનાં આ દુઃખ જ્યારે પ્રજાને સમજાવવામાં આવ્યાં ત્યારે છાપાંઓ, એક અંગ તરીકે, આ પાદરી કન્સેલોને ખસેડવાની તરફેણમાં નહતાં. લોકોએ ઘણુંખરું આ બાબતને હસી કહાડી.

હિંદના બળવાએ જે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું (ચોપરીઓ, છાપાં, માસિક અને પખવાડિકમાંના લેખો, અઢવાડિક અને દૈનિક છાપાંઓ) તેમાં મૂકાએલા આક્ષેપો અને પ્રસિદ્ધ થયેલી સાત્ય હકીકતો વિરુદ્ધ કેાઇ પણ ઇસાઇ લેખકે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો નથી. આથી કુદરતી રીતે અનુમાન કરી શકાય છે કે જે ‘જંગલીઓએ’ લખ્યું હતું તે ખરું હતું.

“ બંગાળનું હિંદુ ” પત્ર લખે છે:

“ બળવાની સાર્વજનિકતામાં ગવર્નર-જનરલે એક બહેરનામું કહાડી લોકોને ખબર આપી હતી કે ‘દેશીઓના ધર્મ વચ્ચે સરકાર કદી પડી નહોતી અને ભવિષ્યમાં પડશે પણ નહિ’. પહેલી ઉક્તિની બાબતમાં આખા હિંદે સાન્ત જવાબ વાજ્યો છે કે ‘તે ભુકાણું છે’—અને તે ખરું પણ છે. ખીન્નને માટે ભવિષ્યમાં સરકાર વચ્ચે નહિ પડે તેની ખાત્રી શી? કારણ કે તેણે અત્યાર પહેલાં પોતાનાં વચનેનો ઘણીવાર ભંગ કર્યો છે.”

આ ‘જંગલી’ લેખક માટે વધુ લખતું એ જરૂરી નથી. પરંતુ તેના અંગ્રેજ અધિપતિ મી० માકડમ દયુવીન પ્રસ્તાવનામાં લખે છે:

“ સમાજની વ્યક્તિઓ તરીકે આપણે એક બીજીથી અનુભવા છીએ. આપણાં સંપનાં બંધન સ્પર્શન અને હેલોટ જેવાં છે—જેથી હદની સુધી યાત્રા તે સમજી મદદ કરી લેવું. આ દેશના લોકોને તેઓ સમાજમાં જાયા આવે, મનુષ્ય તરીકે ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચે, એવું સમજી આપણે તેમની પાસેથી છીનવી લીધું છે. આપણે તેમની બાનનું અપમાન કર્યું છે. તેમના વારસા સંબંધી કાયદાઓ રદ કર્યા છે. આપણે તેમની લક્ષ સંદેશો બદલી નાખી છે. તેમના ધર્મની પવિત્ર ક્રિયાઓની અવગણના કરી છે. આપણે તેમની ધાર્મિક મિલકતો જપ્ત કરી છે. આપણે આપણા સરકારી ફક્ટરમાં તેમને ‘જંગલી’ તરીકે છાપી માર્યા છે. આપણે તેમના દેશી રાજ્યોની ગિફ્ટન ખુદથી લીધી છે. અને તેમના ઉમરાવોની જગીરો જપ્ત કરી છે. આપણા બજારોમાં દેશને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા છે. આપણે જીવમયી મહેસુલ વસુલ કરીએ છીએ. આપણે દુનિયામાં જુનામાં જુના અમીરોને હાપાડી નાખવાના અને તેમને એક દલકામાં દલકા શત્રુની જગ્યાએ બેસાડી પાંચવાના પ્રયાસો કર્યા છે.

“ હાર્ટ ડેડ્ડસબરી જે પોતાના જન્મ માટે મગર છે અને હસાઇ ધર્મના ફેલાવા માટે ઘણા પ્રયત્નશીલ છે તે પોતાના ધર્મની આ નવી રીત માટે શું કહેશે ?

“ લેખક સાચે ઘણી બાબતમાં સદુભન થતાં મેં ઘણીવાર ખેદપૂર્વક છાપખાનાઓના બેર લેવાના, નતિ તરફની લગાઈ જગાડવાના અને હસાઇ ધર્મ ફેલાવવાના પ્રયાસો નિહાળ્યા છે. જે લોકોને હિંદુઓનો અનુમત્ત નથી, તેમણે તેમનાં મદિરો-કે જે કેટલીએ સહીઓ પૂર્વે, જ્યારે વિધાયત માત્ર જંગલીઓનો પ્રદેશ હતો ત્યારે પણ અસ્તિત્વમાં હતાં—તે જોયાં નથી, તેમને જ તેના જૂના ધર્મના સ્થાધિત્વ વિશે શંકા આવે.

“ .....એમ નહિ—જે વક્ત તેના કૃત્યો ઓળખાતાં હોય, જે ઈંગ્લેન્ડ અને હિંદની નીતિ તેમના ધર્મોની પરીક્ષા માટે સ્વીકારવામાં આવે તો એવા મુશ્કેલીથી હિંદ જરૂર કંઈ ન જીતે. ”

ગિરજાપ્રસાદ ભોળાનાથ ભટ્ટ

ટીપ

હિંદુસ્તાનનું સરકારી પાદરીખાતું

ધર્મની બાબતમાં આપણી સરકાર તટસ્થતા રાખે છે એમ ગણાય છે છતાં હિંદના ખરચે આખું પાદરીખાતું ચલાવે છે. આપણા રાજપ્રકરણી વિચારકોનું મુખ્ય ધ્યાન લશ્કરી ખરચ તરફ જાય છે, અને તેની સાથે સરખાવતાં આ ખાતું ઘણું નાનું છે છતાં તે ઉપર પણ ધ્યાન આપવા જોવું છે.

આ ખાતું ૧૮૧૩ માં ઇંગ્લેન્ડની સરકારની સનંદથી રચપાતું. તે વખતે તેના ઉદ્દેશ ખ્રિસ્તી ધર્મ કંપની સરકાર સ્વીકારે અને તેને ઉત્તેજન આપે તે હતો, પણ પાર્લિમેન્ટમાં વિલ્યમ ફોર્સ અને બીજા ઘણા આ ખાતાદારા ખ્રિસ્તીધર્મનો ફેલાવો કરવો જોઈએ એમ પણ માનતા હતા. પ્રથમ એક બિરાપ અને આર્કડીકનો રાખેલા હતા તે વધીને અત્યારે ત્રણ બિરાપો, ત્રણ આર્કડીકનો અને ૧૬૬ ઝંખેન થયા છે. જ્યાં સુધી કંપની સરકારનું રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી તે એક વેપારી સંસ્થા તરીકે તે ગમે તેમ કરે પણ ખ્રિદિશ રાજ્ય એ રીતે બીજા ધર્મોને ટાળાને ખ્રિસ્તી ધર્મને ખાસ મદદ ન કરી શકે.

આ પાદરી અમલદારોને લશ્કરના ખ્રિસ્તી યુરોપી સોદગરો અને સરકારી ખ્રિસ્તી અમલદારોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાને નીમેલા છે. અને તેના લાભ ખ્રિસ્તી આમમ્મળ પણ લે છે. આ સર્વથા અન્યાયી છે. સરકારી એર-ખ્રિસ્તી અમલદારોની ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે સરકાર કાંઈ ન ખરચે, તો ખ્રિસ્તીઓને માટે કેમ ખરચી શકે ? બીજા બધા ધર્મની રીયત પોતાના ધાર્મિક જરૂરિયાત માટે સગવડ કરી લે તો ખ્રિસ્તીઓને સરકારી ખરચે શા માટે એવો લાભ મળવો જોઈએ ? વળી યુરોપના બીજા દેશોમાં અને શહેનશાહતનાં સંસ્થાનાં પણ ખ્રિસ્તીઓ પોતાને ખરચે પાદરીને લાભ મેળવે તો હિંદમાં આઝ્મા પછી શા માટે સરકાર તરફથી એવી મદદની અપેક્ષા રાખે ? સરકાર બહુ ખરચ રીયત પાસેથી કરે રૂપે લે છે એટલે આનો ખરો અર્થ એ થયો કે હિંદુ સુસલમાન પારસી શીખ વગેરે ધર્મના માણસોને ખરચે ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાદરીખાતું ચાલે છે !

અને તે અમલદારોનાં ખરચો પણ ઓછાં નથી. કલકત્તાના બિરાપનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૪૫,૯૮૦ અને મદ્રાસ અને મુંબઈના દરેકનો રૂ. ૨૫,૬૦૦ છે. આ આખા ખાતાનું બજેટ ૧૮૬૧-૬૨ માં રૂ. ૧૪,૮૯,૦૦૦ હતું તે ૧૮૨૬-૨૭ માં રૂ. ૩૬,૪૩,૦૦૦ થયું છે. અને આ બજેટ ઉપર હિંદની કોઈ પણ કૌસિદને બોલવાનો અધિકાર નથી. ૧૮૨૨-૨૩ ની ઇન્ચકેપ કમિટીમાં સર પુરબોત્તમદાસે પોતાની ખાસ નોંધમાં દર્શાવેલું છે કે લશ્કરના કામ પૂરતા એપ્લેનો રાખી બાકીનું બિરાપો અને તેમની ઓફિસો વગેરેનું ખરચ રદ કરવામાં આવે તો ખરચમાં રૂ. ૧૧,૦૯,૪૦૯ નો બચાવ થાય. પણ આમાંનું કશું કંઈમાં આપણું જાણીતું નથી કારણકે ૧૮૨૨-૨૩ ના બજેટ કરતાં ૧૮૨૬-૨૭ ના બજેટમાં આશરે ૭ લાખ વધારે આકારાયા છે. અત્યારે હિંદમાં ૪૦ લાખ ક્રિશ્ચનો છે તે જ માત્ર આનો લાભ છે. આ ખરચ દર ક્રિશ્ચન દીક ગણનાં એક સિલિંગ જેટલું થાય છે. બીજા કોઈ ધર્મને સરકાર તરફથી આવી કશી મદદ મળતી નથી.

સરકાર ને કે ખુલ્લી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા માટે કશું કરતી નથી પણ દિંદમાં કેળવણીમાં કામ કરતાં મિશનને બહોળે હાથે મદદ કરે છે તેમાં એ દષ્ટિ રહેલી જ છે. અને એ બધું ખરચ કેળવણીમાં ગણાય છે. જુદાં જુદાં મિશનની સ્કૂલો, હાઇસ્કૂલો, કૉલેજો લગભગ સરકાર ખરચે ચાલે છે અને તે સ્કૂલોનું ખરચ બીજી ખાનગી સ્કૂલો કરતાં ઘણું વધારે આવે છે. ૧૯૧૨ માં, ૧૩,૨૦૪ પ્રાથમિક શાળાઓ એટલે કે કુલ શાળાની ૬ સંખ્યા, ૨૮૩ હાઇસ્કૂલો અને ૩૮ કૉલેજો મિશનો ચલાવતાં હતાં. આ સંસ્થાઓનાં ખરચો સરકાર આપે છે અને છતાં ખરચ વધારે છે એમ કહી હવે તેમને શી વધારવી છે !

આ સિવાય રેલવે, તાર, વગેરે ખાતામાં ખ્રિસ્તીઓને જાંચી નોકરીઓ આપી તે ધર્મને ઉત્તેજન આપે છે તે જુદું. સાલિય ઈન્ડિયન રેલવેની હડતાલમાં ખ્રિસ્તીઓ ન જોડાય એ સમજી શકાય એવું છે.

તંત્રી.

ઉદ્ગાર

સખી ! સ્વપ્ના મહીં એ જીવ ઝીલું ઝંખે છે,
ઊંડા અભિલાષ અન્તરમાં સ્ફુરીને ડંખે છે.

કદી મન, રાત બધી, મૂર્તિ ઘડતાં ગાળે છે,
દિને, થાકયું, ધીમે, સંસારચીલે ચાલે છે.
કદી, પાછું, સ્મૃતિમાંથી જડન્તાં કાંઈ અદ્ભુત,
બનીને ઘેલું, ભૂલીને ગરીબી, મ્હાલે છે.

ભયે જીવન ઝિલન્તે જગ, અદીલું લાગે છે,
બની તરસે અવશ આત્મા જીનો રસ માગે છે.

અધિક માસનું સ્વરૂપ

અધા જાણે છે કે દર બે ત્રણ વર્ષે અધિક માસ આવે છે. જો આપણે પંચાંગના ૧૨ મહિનાના દિવસોનો સરવાળો કરીએ તો તે ૩૫૪ થાય છે. પણ ૩૬૫ દિવસનું છે. (આથી પશ્ચિમના લોકો ૩૬૫ દિવસના ૩ વર્ષ અને ચોથું દિવસનું કરીને સરાસરી ૩૬૫ દિવસના વર્ષનો મેળ લાવી મુકે છે.) ૩૫૪ દિવસ-ચાંદ્ર વર્ષ અને ૩૬૫ દિવસના સૌર વર્ષ વચ્ચે દર વર્ષે ૧૧૧ દિવસનો ફરક પડે માસે એક અધિક માસ ઉમેરીને ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષનો મેળ આપણે લાવી મુકી સરાસરી એટલા માટે કહું છું કે બે અધિક માસ વચ્ચે ખરાબર ૨૨ મહિના ૭ કોષ્ટ વખત સહેજ એટલો તો કોષ્ટ વખત સહેજ વધારે વખત જાય છે. દાર ચંદ્ર હંમેશાં સરખી ગતિથી ફરતા જણાતા નથી.

આમ ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષ વચ્ચે મેળ રાખવા માટે અધિક માસ ઉમેરવ છે. પણ તરત પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ મેળ શા માટે રાખવો? તે ન રખાવ અગત્ય આવે?

આનો જવાબ આમ છે. ઋતુઓનો આધાર સૌર વર્ષ ઉપર છે તેથી માસ ન રાખીએ તો આપણા ચાંદ્ર મહિનાઓમાં ધીરે ધીરે જૂદી જૂદી ઋતુએ માંડે. જો ૧૦ વર્ષ સુધી અધિક માસ ન ગણીએ તો દારતકમાં ઉનાળો, ફાગણ અને અશાઠમાં શિયાળો બેસે. ૩૨ વર્ષે ફરીને તે જ ઋતુ તે જ મહિનામાં મુસલમાનોના મહિના હિદુની પેઠે ચાંદ્ર છે, પણ તેઓ અધિક માસ ઉમેરતા તેમના મહોરમ વગેરે તહેવારો ધીરે ધીરે બધી ઋતુમાં ફરતા રહે છે.

આપણું ચાલુ (ગ્રહલાઘવીય) પંચાંગો અત્યંત સચૂળ પડી ગયાં છે. ગ્રહોનાં લોપદર્શન (ઉદયાસ્ત), પ્રદ્યુતિ, અવનો, વગેરે આકાશમાં પ્રત્યક્ષ દેખાત પંચાંગમાં આપેલા સમય કરતાં જૂદે જ સમયે દેખાય છે. ચાલુ પંચાંગોની આવી લખેને અધિક માસ પણ ખોટો આવે છે. પ્રચલિત પંચાંગમાં ચાલુ માસ અધિક તરીકે ગણાયો છે પણ તે જૂઝ છે. ખરો અધિક માસ તો છેડો એવો દને માસની જૂલ સૂર્યચંદ્રના ખોટા ગણિતને લીધે આવે છે. આમાંથી ચંદ્રના ગણિત નિયમોની જૂલ ૧ મહિનામાં સરખર થઇ જાય છે, પણ સૂર્યના ગણિતની જૂ વરસે એકઠી થતી જાય છે એ પ્રકારની આપણી ન્યોતિય પદ્ધતિ છે. આ જૂ ૧ ધરીતી છે. એટલે પ્રત્યક્ષ ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષ કરતાં આપણું પંચાંગનું વર્ષ લગ ધડી મોટું છે. ઇ. સ. ના ૭મી સદીમાં સૂર્યસિદ્ધાંતકાર ભારતીય ન્યોતિયનો યોગ્ય ત્યારથી આત્યાર મુખીમાં આ જૂલ વધતાં વધતાં આજે ૨૩ દિવસની થઈ જ ૨૨ માં ડિસેમ્બરે પ્રત્યક્ષ દેખાતું હિતરાયણ આપણું પંચાંગમાં ૧૪ માં જન-લગ્નમાં આવે છે.

અધિક માસ સૂક્ષ્મ ગણિત પ્રમાણે ગણાવા જોઇએ એ વિષે શંકા ન હોઇ શકે, પણ તે કઇ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણાવા જોઇએ એ વિષે મતભેદ હોઇ શકે. મુખ્ય મતભેદ સાયન અને નિરયન પદ્ધતિ વચ્ચે છે; તેમ જ નિરયનમાં પણ રાશિચક્રારંભસ્થાન પરત્વે પેટા મતભેદો છે. આ મતભેદોને ક્ષત્રને જૂદા જૂદા અધિક માસ આવે છે, એ એક મોટી આપત્તિ છે. આમાંથી રસ્તો કરવા માટે આ પક્ષો શું છે તે નીચે જણાવું છું.

ઋતુચક્રવૃત્ત વર્ષને સાયન વર્ષ કહે છે. સૂર્ય અમુક તારા આગળ હોય ત્યારથી ફરીને એક વર્ષ પછી તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીનાં સમયને નિરયન વર્ષ કહે છે. આ બે પ્રકારનાં વર્ષો વચ્ચે ૨૦ મિનિટનો ફરક છે. આ ફરક શાને લીધે પડે છે તે અહિં કહેતાં બહુ વિસ્તાર થઇ જાય, તેથી એટલું જ કહું છું કે આ ફરકના ગણિતને લીધે આપણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોના કાળ ઉકેલી શકીએ છીએ, કારણ કે અમુક ઋતુમાં સૂર્ય અમુક તારા આગળ હતો એવા ઉદ્દેશો તે ગ્રંથોમાં મળ્યા આવે છે. લોકમાન્યે આ જ પદ્ધતિએ વેદકાળનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

એટલે હવે આપણે એ જોવાનું રહે છે કે આપણા વૈદિક પૂર્વજોને સાયન વર્ષ ઇષ્ટ હતું કે નિરયન ? જો સાયન ઇષ્ટ હોય, તો ચાંદ્રમાસનો સાયન વર્ષ સાથે (અને તેથી ઋતુઓ સાથે) મેળ રહે એવી રીતે અધિક માસ રાખીએ. જો નિરયન ઇષ્ટ હોય, તો ચાંદ્રમાસનો નિરયન વર્ષ સાથે (અને તેથી તારાઓ સાથે) મેળ રહે એવી રીતે અધિક માસ રાખીએ.

વર્ષ-એ કાલમાન-ની કલ્પના પ્રાચીનોએ ઋતુ ઉપરથી જ કરી હોવી જોઇએ એ દેખીતું છે. ઋતુઓ નિયમિત ક્રમમાં આવ્યા કરે છે એવું જમારથી તેઓને લાગ્યું હશે, તેથી એક ઋતુથી માંડીને ફરીને તે ઋતુ આવે ત્યાં સુધીના સમયને એમણે વર્ષ એવું નામ આપ્યું હોતું જોઇએ. વર્ષ, અઠ્ઠ (અષ્ટ+દ), વગેરે વર્ષવાચક બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોતાં પણ તેઓ ઋતુવાચક છે એમ જણાય છે. ઋતુચક્રવૃત્ત વર્ષ એ નૈસર્ગિક વર્ષ છે. જેમ માસની કલ્પના ચંદ્રની કળા ઉપરથી થઈ તેમ જ વર્ષની કલ્પના ઋતુઓ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે થઇ, સૂર્ય એક તારા પાસે હોય ત્યારથી ફરીને તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીના સમયને અર્થાત્ નિરયન વર્ષને કાલમાપનના ઘટક તરીકે લેવાને કશું વ્યવહારિક કારણ નથી. નિરયન વર્ષ એ કેવળ ખગોળશાસ્ત્રીઓ જ માપી શકે અને સમજી શકે એવો માત્ર તાર્કિક ઘટક છે. પણ કાલમાનો તો સમાજની વ્યવહારિક જરૂરિયાતોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. સૂર્ય અમુક તારા આગળ ક્યારે છે તે ક્ષીણું કહેવું પણ સામાન્ય લોકોને માટે કઠણ છે, કારણ કે સૂર્યની આસપાસના તારા સૂર્યના પ્રકાશને લીધે દેખી શકાતા નથી. આવા કિષ્ટ સમયને કરી વ્યવહારિક ઉપયોગિતા સિવાય કાલમાપનનો મહત્વનો ઘટક બનાવવામાં આવ્યો હોય એ બિલકુલ સંભવિત નથી. આથી ઉલટું, ઋતુ-પંચરો કેાઈને પણ જણાયા વગર રહેતો નથી. શિયાળા ઉનાળામાં દિવસો લાંબા ટુંકા થાય છે એ કેાઈને પણ સહેજે જણાઈ આવે એવી વાત છે. ઉનાળામાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ અને શિયાળામાં દક્ષિણ તરફ ઊગે આવ્યો છે એ કેાઈ પણ ચક્રાર ખેડુતની નજર બહાર રહે એવું નથી.

પણ પ્રાચીનોને સાયન વર્ષ જ ઇષ્ટ હતું એ કેવળ અનુમાનથી કું કહેતો નથી. વૈદિક આદિત્યમાંથી નીચે આપેલાં ૨૫૬ પ્રમાણે પણ મારા વિધાનને પ્રુટિ આપે છે. વળા પ્રાચીન

કાળમાં માસનામો દાસની પેઠે તારા ઉપરથી (દા.ત. કૃત્તિકા ઉપરથી કાર્તિક) નદિ, પણ ઋતુ ઉપરથી (દા. ત. તપસ્ નભસ્) પડેલાં હતાં તેનાં પ્રમાણો પણ આપ્યાં છે.

પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત સામન વર્ષ અને તપસ્ ઇ. મારાનામને ઠેકાણે દાસમાં પ્રચલિત નિરયન વર્ષ અને ચેત્ર ઇ. નામ કેરી રીતે આપ્યાં તેના ખુલાસો જ્યાં સુધી હું કહું નદિ, ત્યાં સુધી પ્રાચીનોને વિષે મેં કરેલાં વિધાનો વિષે વાચકના મનમાં કંઈક અસમાધાન રહેવાનો ભય રહે છે. એક ઉદાહરણ લેવાથી હું મારો ખુલાસો વધારે સારી રીતે કરી શકીશ એમ લાગે છે. યજુર્વેદાંગ જ્યોતિષ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦) નો ૬૩ો સ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:-

સ્વરાક્રમેતે સૌમાર્કૌ યદા સપ્તિ સવાસવૌ ।

સ્યાત્તદાદિયુગં માપસ્તપઃ શુક્લોઽયનં જુદકુ ॥

આમાં પંચવર્ષીય યુગને આરંભે ઉત્તરાયણ અને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર કહ્યાં છે. 'વેદાંગજ્યોતિષ'નું વર્ષ સૌર હોવાથી દરેક વર્ષને આરંભે ઉત્તરાયણ અને ધનિષ્ઠા આવે એ સ્પષ્ટ છે. (અર્થ એ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સામન અને નિરયન વર્ષમાન વચ્ચેનો ભેદ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સદકામાં સ્પષ્ટ રીતે આપણે જાણ્યો. આ આખા લેખમાં વૈદિક સાહિત્યના કાળની વાત છે. તે કાળમાં આ ભેદ અજ્ઞાન હતો.) મૂળ મુદ્દો ઉત્તરાયણથી વર્ષારંભ કરવાનો છે, ધનિષ્ઠાથી નદિ. ઉત્તરાયણ વખતે ધનિષ્ઠાને જાહેર થવણ આવતું હોત, તો પણ વર્ષારંભ ઉત્તરાયણથી થાત, ધનિષ્ઠાથી નદિ. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનું, ઉત્તરાયણથી સ્વતંત્ર એવું, કયું મદત્ત છે કે ત્યાંથી વર્ષારંભ થાય ? વૈદિક કાળમાં વસંતસંપાત છે એ સ્પષ્ટ છે. પછી સંપાત કૃત્તિકા અને પછી અશ્વિનીમાં આવ્યો તેથી વર્ષારંભ કૃત્તિકાથી થતો અને હવે અશ્વિનીથી થાય છે, તેનું કારણ તે સંપાત છે, આ નક્ષત્રો નદિ.

ઋતુ-માસ સદસ્ જરાજર ક્યારે ભેરો એ કેવળ વ્યાવહારિક અનુભવ ઉપરથી કહી મુરકેલ છે, પણ જે માસમાં મૃગશીર્ષ આખી રાત દેખાય છે, એટલે સાંજે પૂર્વમાં જોઈ સવારે પશ્ચિમમાં આવ્યો છે. આમ જે માસનું મુખ્ય નક્ષત્ર મૃગશીર્ષ છે તે માસ સદસને જાહેર મૃગશીર્ષ કહેવાયો. આ માસની પીઠિંગાએ ચંદ્ર પણ મૃગશીર્ષમાં હોય છે, તેથી જે ગાયત્રી પૂનમે મૃગશીર્ષમાં ચંદ્ર હોય તે માર્ગશીર્ષ માસ એવી વ્યુત્પત્તિ પાછળથી ભેસારવામાં આવી. માર્ગશીર્ષ નામની ઉત્પત્તિ તો મૃગશીર્ષપ્રધાન એવા અર્ધમાંથી જ થઈ. ઋતુ કરતાં તારા એ વધારે દૃશ્ય વસ્તુ છે તેથી વેધની સગવડને ખાતર પડેલાં નૈસર્ગિક ઋતુ-માસોનાં નામ જદાકાદે તારા ઉપરથી પડ્યાં, અને પછી અધિક માસ ઋતુઓની સાથે મેળ રાખવાને જાહેર તારાઓની સાથે મેળ રાખે એવી રીતે ઉમેરવામાં આવ્યો. દાખલા તરીકે સદસ્ માસમાં હંમેશાં સદસ ઋતુ જ રહે એવી રીતે અધિક માસ ઉમેરાતો, તેને જાહેર 'સદસ્' માસના નવા નામ- 'માર્ગશીર્ષ' માસમાં હંમેશાં મૃગશીર્ષમાં જ ચંદ્ર આવે એ રીતે અધિક માસ ઉમેરાવા લાગ્યો. આ જંને રીત જૂઠી છે એમ તે વખતે જાણવામાં નહોતું, પણ પાછળથી નિરયન વર્ષને દાખલ અને દરમૂલ કરવામાં તારા-માસોએ ખૂબ ભાગ લેજો.

જેમ ઋતુ-માસને જાહેર જમથી તારા-માસ દાખલ થયા, તેમ ઋતુ-વર્ષને જાહેર જમથી ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષ દાખલ થયું. આ તો વળી વધારે વિચિત્ર થયું. સૂર્ય હંમેશાં એક સરખી ગતિથી ચાલતો દેખાતો નથી, પણ વેદાંગ જ્યોતિષમાં તેની એક સરખી ગતિ માનેલી છે.

અને સરસ્વતીમાં એમ મનાય એ સ્વાભાવિક છે. સૂર્યની સરાસરી ગતિથી કરેલું ગણિત આકાશના પ્રત્યક્ષ સૂર્ય સાથે વરસમાં એ વખત મળી રહે છે. એક, તા. ૧ લી જાન્યુઆરીએ. આ વખતે પૃથ્વી સૂર્યની નજીકમાં નજીક હોય છે. આને નીચાંદુ કહે છે. અને બીજું, તા. ૧ લી જુલાઈએ. આ વખતે પૃથ્વી સૂર્યથી દૂરમાં દૂર હોય છે. આને ઉચ્ચ બિંદુ કહે છે. ઋતુ-વર્ષ, તારા-વર્ષ અને ઉચ્ચ-વર્ષ એ ત્રણે પરસ્પર લિન્ન વસ્તુઓ છે, પણ આ વાત તે વખતે જાણવામાં નહોતી, અને ઉચ્ચ-વર્ષનો વેધ બીજાં બંને વર્ષોના વેધ કરતાં સરળ હોવાથી આપણે વર્ષ ધણા સમય મુધી હેતુતઃ સાયન અને અંકતઃ (આંકડા પ્રણાલિ) ઉચ્ચાનુસારિ રહ્યું.

મારા કથનના સમર્થનમાં હું જ્યોતિષના બધા મુખ્ય ગ્રંથોમાં આપેલી વર્ષની લંબાઈ નીચે આપું છું. સાથે સાથે સાયન, નાક્ષત્ર (નિરયન), અને ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષના સૂક્ષ્મ વેધસિદ્ધ આંકડા પણ આપું છું.

	દિવસ	ધરી	પળ
વેદાંગ જ્યોતિષ	૩૬૬	૦	૦
પિતામહ સિદ્ધાંત	૩૬૫	૨૧	૨૫
પુલિંશ	"	૧૫	૩૦
(આદ્ય) સૂર્ય	"	૧૫	૩૧૧
રૈમક	"	૧૪	૪૮
પ્રથમ આર્ય	"	૧૫	૩૧૧
સહયુગ	"	૧૫	૩૦૩
અત્ર સૂર્ય	}	૧૫	૩૧૧
શાકમ્બ રૈમક સોમ			
દ્વિતીય આર્ય,			
રાજમુગ્ધક	}	૧૫	૩૧૧
કરણકુવદ્ધક ધ.			
વેધસિદ્ધ સાયન	"	૧૪	૩૨૧૧
" નાક્ષત્ર	"	૧૫	૨૩
" ઉચ્ચાનુસારિ	"	૧૫	૩૪૧
" આંદ્રમાસ	૨૯. ૫૦૫૩ દિવસ		

આપણા ગ્રંથોનાં વર્ષને વેધસિદ્ધ વર્ષો સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે વેદાંગ અને પિતામહનાં વર્ષો અત્યંત સ્પષ્ટ છે. રૈમક સાયન વર્ષનો અને બાકીનાઓએ ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષનો વેધ લીધો લાગે છે. દાખલા તરીકે સાંપ્રત સૂર્યસિદ્ધાંતનું વર્ષ વેધસિદ્ધ સાયન કરતાં ૫૮૧૧ પળ મોટું, વે. નાક્ષત્ર કરતાં ૮૧૧ પળ મોટું અને વે. ઉચ્ચાનુસારિ કરતાં ૨૧૧૧ પળ નાનું છે. આ ઉપરથી સૂર્યસિદ્ધાંતકારે ઉચ્ચાનુ વર્ષનો વેધ લીધો હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પ્રાચીનોને હેતુ કયા વર્ષનો વેધ લેવાને હતો એ તો આ ઉપરથી જણાતું જ નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ, કારણ કે એમના મનમાં સાયન, નિરયન, ઉચ્ચાનુસારિ બધું સરખું જ હતું.

આમ મૂળના સાયન માસ અને સાયન વર્ષને બદલે બૂલથી નાક્ષત્ર માસ અને ઉચ્ચાનુસારિ વર્ષનો ગોટાળો દાખલ થયો અને આ બંને (માસ અને વર્ષ) ઋતુ-અનુસારિ છે એવી માન્યતાનો એક વધારાનો ગોટાળો ઘણાં વર્ષ રહ્યો. આ ગોટાળામાંથી રસ્તો કાઢવો હોય તો માસનાં નામ કે વર્ષની લંબાઈના આંકડા તરફ ન જોતાં, પ્રાચીનોનો હેતુ શોધતો એ જ જોવું જોઈએ, અને આ હેતુ સંબંધે કેઈ પણ માણસ નિષ્પક્ષપાતપણે અભ્યાસ અને વિચાર કરશે તો તેને જણાયા વગર નહિ રહે કે આપણું વર્ષ સાયન છે અને સાયન વર્ષની સાથે આપણા ચંદ્ર માસોનો મેળ રહે એ જ રીતે અધિક માસ ઉમેરાવા જોઈએ. આટલું નહીં થયા પછી ઉપલો હેતુ કાયમ રાખીને જ નક્કરો અને ચંદ્ર માસનાં નામ જે રીતે જરાજર મળી રહે તે રીતે ગોઠવી લેવાં જોઈએ, નહિ કે તેમનાં ચાલુ નામોનો સાયન વર્ષ સાથે મેળ મળતો નથી એ ગૌણ કારણ આમળ ધરીને સાયન વર્ષનાં મુખ્ય મુદ્દાને ઉઠાવી દેવો. જેમ કૃત્તિકાદિ મળુનાને બદલે અશ્વિન્યાદિ મળુના આવી, તેમ અશ્વિન્યાદિને બદલે દેવે ઉત્તરાભાદ્રપદાદિ મળુના રાખવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરો, ચૈત્રાદિ નામોને બદલે મધુમાધવાદિ વૈદિક નામોને ફરીને લાવવાની જરૂર લાગે તો તેમ કરો, ગમે તેમ કરો, મુખ્ય મુદ્દાને સાચવીને બાકીની ગૌણ બાજોને ગોઠવી લો, પણ એ ગૌણ બાજોને આમળ ધરીને મુખ્ય મુદ્દાને ઉઠાવી ન દો. ગૌણ બાજોની ગોઠવણ કેવી રીતે કરવી એ એક સ્વતંત્ર લંબાણવાળો વિષય છે, તેથી તે વિશે હું અહિં કંઈ લખતો નથી.

વૈદિકાંશમાં વર્ષ સાયન હતું તથા મધુમાધવાદિ સાયન માસ પ્રવર્તિત હતા તે વિષે વૈદિક સાહિત્યમાંથી થોડાંક શાબ્દિક પ્રમાણો.

મુલં વા પતદતૂનાં ચદસન્તઃ ॥ તૈ. બ્રા. ૧. ૧. ૨. ૬, ૭

તસ્માદાદિત્યઃ પળ્માસો દક્ષિણેનૈતિ પટુત્તરેણ ॥ તૈ. સં. ૬. ૫. ૩.

પશ્વ વા ઋતવઃ સંવત્સરઃ । તૈ. બ્રા. ૨. ૭. ૧૦.

દ્વાદશમાસાઃ પશ્વર્તવો હેમન્ત શિશિરયોઃ સમાસેન । એ. બ્રા. ૧. ૧.

ઋતુમિર્હિ સંવત્સરઃ શક્નોતિ સ્થાતુમ્ । શ. બ્રા. ૬. ૭. ૧. ૧૮.

મધુધ માધવધ વાસન્તિકાશ્વિનૂ દ. । તૈ. સં. ૪. ૪. ૧૧.

મધુધ માધવધ શુક્રધ શુચિધ નભસ્યશ્વેપથોર્જશ્વસહધ સહસ્યધ તપધ તપસ્યધ ॥

તૈ. સં. ૧. ૪. ૧૪.

ઉપયામ ગૃહીતોસિ મધવે....માધવાય....૬૦ વા. સં. ૭. ૩૦.

મધવે સ્વાહા માધવાય સ્વાહા ૬૦ વા. સં. ૨૨. ૩૧.

તસ્ય તે (સંવત્સરસ્ય) વસન્તઃ શિરઃ । મૌખ્યો દક્ષિણઃ પશ્વઃ ॥

વર્ષાઃ પુષ્કમ્ ॥ શરદુત્તરઃ પશ્વ ॥ હેમન્તો મત્યમ્ ॥ તૈ. બ્રા. ૩. ૧૦. ૪. ૧.

પૃક્કં વા પૃત્તદેવાનામઠઃ ॥ ચસંવત્સરઃ ॥ તૈ. બ્રા. ૩. ૯. ૨૨.

દેવો-એટલે મેરુ-વાસીઓ. મેરુ એટલે પૃથ્વીનો ઉત્તરધ્રુવ. અહિં ૭ માસનો દિવસ અને ૭ માસની રાત મળીને એક વર્ષનો દિન થાય છે.

સ્મૃતિ, પુરાણ, ન્યોતિપનાં સિદ્ધાન્ત-ઓ વગેરેમાંથી પ્રમાણો વિસ્તારભર્યા આપ્યાં નથી. ભારતીય ન્યોતિપનો ઉગમ વેદકાળ છે. આ ઉગમ વખતે તેનું જે સ્વરૂપ વૈદિક ઋષિઓએ કદમ્બું હતું તેને જ આપણે અનુસરીએ તો સાચા એટલે ઋતુચક્રતુલ્ય વર્ષ અને આ વર્ષની સાથે મેળ રાખે તેવી અધિકમાસ ઉમેરવાની વ્યવસ્થા અર્થાત્ ઋતુચક્રાનુસારી મહિના રાખવા જોઈએ. બધું ગણિત વેદસાક્ષિક એટલે પ્રત્યક્ષ આકારા સાથે મળી રહેનાર હોવું જોઈએ એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી.

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં મન્થકોટિમિઃ ।

ઋતુચક્રસમે વર્ષ ગણિતં વેદસાક્ષિકમ્ ॥

હરિહર પ્રા. ભટ્ટ

સ્વૈરવિહાર

તમે કેઈ દિવસ નવદૂંડી રમ્યા છો ?

બે માણસો સામસામા બેસી નવ નવ કાંકરીથી તે રમત રમે છે. નવદૂંડી, ચારદૂંડી, વાઘવકરી, વગેરે રમતો શેરંગની જાતની છે, અને વિવાર્યાઓ—મેં તો ધરડાઓને પણ જ રસથી નવદૂંડી રમતા લાગ્યા છે અને તેમાં પુષ્કળ કૌશલને અવકાશ છે—તે રમી શકે. ધરમાં બેસીને રમવાની રમત તરીકે અંગ્રેજી ડ્રાફ્ટ કે હાલ્માથી તે ઓછી રસવાળી નથી. પણ આપણે એ રમતો વીસારતા જઈએ છીએ. આ બંધી રમતોમાં હોય તો માત્ર એક જ હોય છે. તે સિવાય તેના અનાદરનું કારણ સમજવું નથી. એક ડોક્ટરે દૂગળાનાં ધણાં જ વખાણું કરી છેવટે લખેલું કે દૂગળા લોકો નથી વાપરતા કારણ કે તેમાં એક હોય છે. તે ગંધાય છે તે ? ના. ગંધની સાચી મુત્ર હોત તો તો આપણે જાતે અને આપણાં ઘરે વધારે સ્વચ્છ હોત. ખરે હોય તે ડોક્ટરે એ જતાન્યો છે કે દૂગળા સોંધી છે. બે રૂપિયે તોફા મળતી હોત તો ઉત્તમ દવા તરીકે અથા શ્રીમંતો લઇ જાન. તેમ આપણી રમતો પણ આપણે છોડતા જઈએ છીએ તેનું એક જ કારણ છે, તે ધણી જ સોંધી છે. એ જ કારણ હોય તો લાલ, કાંઠ વેપારી તેને સારા ઘોડા પર ચીનરી કાંકરીની જગાએ લાકડાનાં મ્હોરાં બનાવી મોંઘી કરી આપે તો કેમ !

તમે જો નવદૂંડી રમ્યા હશે તો મારે જે વાત કહેવાની છે તે ખરાબ સમજશે. અને નહિ રમ્યા હો તો ? તો શું ? તો પણ સમજશે પણ જરા ઓછું. દૂં મારી છમે તો એમ નથી જ કહેવાતા કે મારી વાત તમે નહિ સમજી શકો.

નવદૂંડીમાં એક જ સીધી લીટીમાં ત્રણ કાંકરી આવે તેને ભરત થયું કહે છે અને ભરત થાય એટલે સામા પક્ષની એક કાંકરી ઉપાડી લેવાનો હક મળે. એમ કરનાં સામાની

બધી કાંકરી જઈ લઈએ એટલે છૂત થાય. નવકુંડીની ચાલમાં એક 'ઝોડિયા'ની ચાલ આવે છે. એક કાંકરી ભરતમાં બેડી હોય ત્યાંથી ટેકીને બીજે બેસે એટલે પાણું ત્યાં ભરત થાય, એમ ચાલ એટલે ચાલે ચાલે સામાની કાંકરી છૂતી સકાય. મૂળ સખ્દ કદાચ ઝોડિયા ટંકુ હતો. ટંકુની આફક કાંકરી આમ ફૂટે તો પણ ભરત થાય, આમ ફૂટે તો પણ ભરત થાય. દરેક ચાલે કાંકરી છૂતાય. એ ચાલ મળ્યા ગઈ એટલે છૂત થઈ જ સમજો.

વ્યવહારમાં કેટલાક માણસોને આવી ચાલખાણ આવડે છે. ઘણા વધારેને આવી ચાલ આવડતી હોય છે. તેનો એક જ દાખલોઃ જો સાક્ષી ન હોય તો તો એમ જ કહેવાનું કે સાક્ષી નથી મારે કેસ સાબીત થતો નથી. જો સાક્ષી હોય તો એમ કહેવાનું કે બચ્ચાણ, તમે બરાબર તે જ વખતે ત્યાં ક્યાંથી આવ્યા? સાક્ષી થવા જ આવેલા કે શું? વગેરે વગેરે.

આપણી સરકારને આવી ઝોડિયાખાણ ચરસ આવડે છે. એક માત્ર બારોડામાં જ તેના અનેક દાખલા જરૂરો. શ્રી વલ્લભભાઈએ એ ઝોડિયાખાણ બરાબર બદલ પાડી છે. જો રેલ્વે દારૂમાં પેસો બગાડતી હોય તો એમ કહેવાનું કે દારૂમાં પેસો બગાડે છે તેના કરતાં સરકારી મહેસુલ વધારવું સાફ. જો દારૂમાં ન બગાડતી હોય તો કહેવાનું કે દારૂની પેદાશ ધરી છે મારે બીજી વધારણી જોઈએ. જો રેલ્વેનાં ઘર સાફ હોય તો રિયલિટી સારી છે મારે મહેસુલ વધારવું જોઈએ, જો પર સાફ અને નાનાં હોય તો રેલ્વે કરકસર કરનારી છે મારે મહેસુલ વધારવું. જો મહેસુલ ન ભરવાની બાબતમાં લોકોમાં એક્સેપ્શી ન હોય, તો કહેવું કે આટલા ભરે છે તેમ બધા ભરી જશે, આ કશું ચાલવાનું નથી; જો એક્સેપ્શી હોય તો કહેવું કે લોકોને તો ભરવું છે પણ બીકથી ભરતા નથી.

બાવો ફૂટે એમ ચેલી ફૂટે. સરકાર એમ કશું કે લોકોને તો ભરવું છે પણ સામાજિક બદલિષ્ટકારની બીકથી નથી ભરતા, તો 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' કહે છે કે સામાજિક બદલિષ્ટકારની બીકથી લોકોએ બારોડાનીમાં બળવો કર્યો છે, બારોડાનીમાં બોલશેવિમમ આવ્યું છે! અને આમાંથી જરૂર ખૂનરેણ થવાની છે. "ખૂનરેણ થશે"! પણ ભાઈ, શી રીતે થશે? બારોડાનીવાળા તો ખૂનરેણ નથી જ કરતા અને નથી જ કરવાના. છતાં ખૂનરેણ થવાની જ હોય તો એમ જ કહેવો કે અગે અથવા સરકાર ખૂનરેણ કરીશું! પણ નહિ. 'ટાઈમ્સ' એમ માને છે કે ખૂનરેણ થશે એમ કહેવાથી તે કરવાનું કારણ કે તેનું પાપ સરકારને (કદી લાગી સકતું હોય તો) લાગતું નથી. ખૂનરેણ કરીશું એમ કહે તો કર્મબાધ લાગે, પણ ખૂનરેણ થશે એમ કહે તો ખસ, પાપમાંથી મુક્ત! આપણાં સાક્ષરમાં કશું છે કે એક સખ્દ બરાબર સમજાય અને તેનો બરાબર પ્રયોગ થાય તો તે સર્વલોકોમાં કામદૂધાયાનું ફળ આવે. સરકાર પણ એમ માને છે કે ભાષામાં શક્યબેદ વાપરવાથી ન્યાય અને અન્યાય બને ગયો થયોકામ ફળ આવે છે.

સરકાર એટલા મારે કાષ્ઠાગમ પણ શક્યબેદ વાપરે છે: "મહેસુલ ન ભરે તેનો માત્ર જન્મ કરવામાં આવશે, તેની જગીન ખાલસા કરવાને પાપ થશે." વગેરે વગેરે. કામ, રીયું કહેવો કે 'અમે જન્મ કરીશું' 'અમે ખાલસા કરીશું.' પણ ના, એ તો શક્યબેદ જ વાપરવાના. આપણી આખી ભાષા આ રીતે સરકારે બગાડી નાંખી છે. અર્થતંત્ર કદી આવી રીતે શક્યબેદ આટલો બધો વાપરના નહિ. 'નોકરીમાં રાખવામાં આવે છે,'

‘તમારો પગાર કમી કરવામાં આવે છે,’ ‘તમારી સામે પગલાં ભરવામાં આવશે’ વ્યાં હોય ત્યાં આવે છે અને ‘યશો’ ક્યાંય ‘કરીએ છીએ’ એમ નહિ.

આપણા શાસ્ત્રકારોએ નહામી નૈષ્ઠ્ય કેમ જોગવાય તેને માટે આટલી બધી માથા-ફાડ કરી. કર્મથી અલિપ્ત રહેવાને સહેલો ઉપાય એ જ કે જે કરવું હોય તેનો પહેલાં કાયદો ધડવો, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કરવું. ગહેલાં કાયદો ધડો કે જમીન બધી સર-કારની છે, અને પછી તે કાયદા પ્રમાણે કોઈની જમીન લઈ લેયો તો જમીન લઇ લેવાનું પાપ ન લાગે.

એક મીયાંભાઈ જગલમાં નાગી તરવાર ખોરીને જગરમાં ચાલતા હતા. રસ્તામાં એક ચાલનારને તરવાર જરા વાગી હશે એટલે તેણે મીયાંભાઈને કહ્યું કે ભાઈ વાગે છે. મીયાંભાઈ કહે: “સાલા દેખતા નહિ હે! તરવાર અંધી હે, તું બી અંધા હે?” સરકાર પણ કહે છે: “કાયદા પ્રમાણે ચાલતાં તમને નુકસાન થાય તેમાં અમે શું કરીએ? કાં દાથે કરીને કાયદામાં આવે? કાયદો આંધળો છે, તમે પણ આંધળા છો?” અંધારામાં આ ભેરોની ચામડી ઉતરી જવા જેવી થઈ, પગમાં કીડા પડ્યા, તે બધામાં સરકારને કશું પાપ લાગવાનું નથી. પાપ બધું લોકોને પોતાને જ લાગવાનું. ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’નો ખજરપત્રી કહે છે કે આ સત્યાગ્રહ નથી, આ તો પ્રાણી કિપરની ફૂરતા છે, એટલે લોકોએ પ્રાણીઓ ઉપર આ બધી ફૂરતા કરી!

x

x

x

આપણામાં કહેવન છે કે હાંથી જીવતે લાખનો અને મુવે સવા લાખનો. તેમ માન્ય એક ઓળખીતા પોતાની બૈરીને જીવતી પંદર દહાસની ને મુવે વીસ દહાસની ગણાવતા. બધી મરતાં કિંમત બધી ગણાય છે તેનું કારણ તો એ કે તેનાં દાડકાંની કિંમત ત્યારે જ ઉપજી શકે, ત્યાં મુઘી તો એને ઉઠવું ખતરાવવાનું ખરચ થાય. પણ આ લાખ બૈરીની કિંમત જીવી જ રીતે ગણાવતા. તેઓ પંદર દહાસ આપીને એક નાની બૈરી પદણી લાવ્યા. ઘણીવાર બને છે તેમ બૈરીને ક્ષયરોગ થયો તેની દવામાં, દરદીને જેવા આવનારાંની પરાણાગતમાં મળાને ચારેક દહાસ થયા. અને મરી ગયા પછી ઉત્તરક્રિયાના એક દહાસ થયા. એ રીતે બધા ખરચનો સરવાળો કરી બૈરી મુવે વીસ દહાસની એમને થઈ હતી. મારી ઘડિયાળની કિંમત હું એ રીતે ગણાવું તો ક્યાંય જાય. મૂળ રૂ. ૧૯) ની લીધેલી, પથી સરતમાં તેનાથી જદામ ફાડી તેમાં સરત દાણો તેના રૂ. ૫) ખોયા અને ઘડિયાળ કરી મુકારની પડી તેના રૂ. ૫) અને તે પછી વારંવાર જગડી તે બધાના રૂપિયા ગણું તો ઘણા થઈ જાય. એ રીતે ઘડિયાળ જ્યારે તદ્દન નકામી થઈ જશે ત્યારે સોએકની થઈ જશે.

આ સરકાર એ રીતે જ આપણને કિંમતી સેવા આપે છે. કિંમતી એટલે જેની ભારેમાં ભારે કિંમત ખરચી હોય તેવી. જગતભરમાં આટલી કિંમતી સરકાર કોઈ નથી. તેની નોકરચાહીનું ખરચ આખી દુનિયામાં સૌથી ભારે છે. ઘણીવાર લોકો પૂછે છે કે એક દેશી કરતાં એક અંગ્રેજની સેવા કયારે રીતે વધારે કિંમતી છે. પણ એ સવાલ જ ન જોઈએ. દેશી કરતાં અંગ્રેજને પાંચ ગણો પગાર મળે છે, દેશી સિપાઈ કરતાં અંગ્રેજને અનેક ગણો પગાર મળે છે, અને આ ખરચ જાણે એણું હોય તેમ પાછું કમિશનોએસાદી

ખીજું ખરચ કરે છે. આ કમિશનો જે જે શોધો કરે છે તે પણ તેવી જ રીતે અત્યંત કિંમતી હોય છે. ખેતીવાડી કમિશને ૧૩-૧૪ લાખના ખર્ચે કિંમતી શોધ કરી કે દેશને માટે એક શોધખોળ ખાતાની જરૂર છે અને તે શોધખોળ ખાતું રૂ. ૫૦ લાખથી કામ કરશે એટલે તેની શોધો પણ અત્યારથી જ કિંમતી થઈ ગઈ! સાધન કમિશન લાખખોતું ખરચ કરશે. 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' ઠીક ચેતાવે છે કે આટલાં બધાં કિંમતી કમિશનો તમારે માટે સરકાર મૂકે છે અને તમે લાભ નથી લેતા! ઘેર ગંગા આવે છે અને નદાતા નથી! કેમ જાણે નવરાવવાનું કાંઈ બાકી હોય!

આ રીતે મારા ધડિયાળની પેઠે સરકાર જ્યારે તદ્દન નકામી થઈ જશે ત્યારે તેની કિંમત ગણિતથી પણ ન અંકાઈ શકે તેટલી થઈ ગઈ હશે.

x

x

x

x

x

કંઈ પણ વસ્તુને આ રીતે કિંમતી કરવાની શોધ નવી નથી. આપણાં જૈરાં, આપણા શેઠિયાઓ અને રાજાઓ પણ આ જાણે છે. જૈરાં પોતાના જીવનને વધારે કિંમતવાળું કરવા જ શરીર ઉપર ખરચ કરે છે. રાજાઓ એટલા માટે શરીર ઉપર લાખખોનાં જવાહીરા ખાડે છે. શરીર ઉપર ખાડે છે કારણ કે તેમને મન શરીર એ જ જીવન છે. એક રૂપિયાની કિંમતનો માણસ રૂબી ગયો હોય પણ તેના શરીર ઉપર એક લાખનું નંગ હોય તો તે રૂબતાં એક લાખ ને એક રૂપિયાનું તુકસાન થાય. શ્રીમંતો પોતાનાં છાંકરાંના વિવાદ હમરો અને લાખખોનાં ખરચ કરીને એટલા માટે કરે છે. શું તેમનાં લગ્નોમાં કાંઈ બીજું કરતાં વધારે કિંમતી પ્રેમ હોય જ છે? ના. પ્રેમ તો કદાચ તેમને ઘેર રેંકડી તાણતાં દંપતીમાં વધારે હશે. પણ આ લોડો પૈસો ખરચીને પોતાના પ્રેમની, પોતાના લગ્નની, પોતાના જીવનની કિંમત વધારે છે. અને જીવનને કિંમતી કરવાનું આવું સાધન હોય ત્યાં સુધી શેઠિયાઓ, રાજાઓ, જૈરાં જીવનને કિંમતી કરવાનાં બીજું સાધનો છે કે નહિ તે વનજીવાની પરવા કરતાં નથી.

રાજાઓ પણ આવી રીતે પોતાના જીવનને વધારે કિંમતી બનાવે છે. પોતાના જીવનની કિંમતનું પ્રદર્શન અહીં કરી રહીને અત્યારે તેનું પ્રદર્શન ખંટલર કમિટી આગળ અને ઈંગ્લંડની પ્રજા આગળ કરી જતાવવા તેઓ ઇંગ્લંડ ગયા છે અને ત્યાં લાખખોનાં ખરચ કરે છે.

પણ-રાજાઓ એક બીજી રીતે પણ તેમ કરે છે. તુલના અને પ્રમાણ એ સાચી-વત્તાની આઘ આવશ્યકતા છે. માત્ર પૈસાનું ખર્ચ જુઓ તે ઉપરથી એક જીવનની બીજા જીવન કરનાં કેટલી વધારે કિંમત છે તે જરાજર ન સમજાય. પણ એક રાજાના જીવનની ખાતર અથવા એક રાજાના જીવનની એકાદ જરૂરિયત, કે તરંગની ખાતર હમરો માણસોને રીઆતાં જુઓ ત્યારે તમને જીવન જીવન વચ્ચેના પ્રમાણની ખજાર પડે. એવી રીતે એક રાજાનું જીવન હમરો રૈયતના જીવનથી વધારે છે. અંગ્રેજ સરકાર પણ આ રીતે વારંવાર આપણને જીવનની તુલનાઓ કરી આપે છે. એકાદ પંખો તાણનારને અંગ્રેજ સાહેબ મારે તો તેથી સાહેબને બે ત્રણ કલાક કોર્ટમાં હાજર રહેવું પડે અને આઠ દસ રૂપિયા દંડ થાય. એકાદ અંગ્રેજનું ખૂન થયું હોય તો પચાસેક દેશીઓનાં જીવન રદ

જ નોંધ્યો. એકાદ અંગ્રેજ ખાઇનું સરહદ ઉપરથી અપહરણ થાય તો તેને માટે આખો વિગ્રહ કુછ ખિસાતમાં નથી, અને દેશી સ્ત્રીઓનું હમોશ એકાદ અપહરણ થાય તો તેને માટે થોડી લખાપડી બસ છે. કદાચ લખાપડીની પંજુ જરૂર ન પડે !

x

x

x

અરેખિયન નાઇટસમાં એક માછીમારની વારતા છે. એક માછીમારે નદીમાં માછલાં પકડવા જળ નાંખી તો તેમાં એક સીસો ખેંચાઇ આવ્યો. સીસાનો ખૂચ ઉઘાડતાં તેમાંથી એક મોટો જિન નીકળ્યો અને તે પેલા માછીમારને ખાઇ જવા ધસ્યો. માછીમારે કહ્યું કે છૂટા કરવાનો આવો બદલો ? ત્યારે જિને કહ્યું કે તેને ખાટલીમાં પૂરીને નાંખ્યો ત્યારે પ્રથમ તો તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો, કે જે માણસ તેને પહેલાં હળર વરસમાં કાઢે તેને અદળતે ધન આપું. તોય કોઇએ ન કાઢ્યો. પછી તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો કે જે જીર્મ હળર વરસમાં કાઢે તેને મોટું રાજ્ય આપું. તોય કોઇએ ન કાઢ્યો. છેવટે એવો નિશ્ચય કર્યો કે હવે જે કાદશે તેને ખાઈશ.

સરકારે આ સમજવું નોંધ્યો. ખારડોલી જે ન્યાય માગે છે તે સરકાર અત્યારે આપી દે તો સરકારનું માન વધશે અને રૈયતનો ગ્રેમ વધશે. પણ અમુક વખતે રૈયત સરકારમાંથી તદ્દન વિશ્વાસ ખોઇ દેશે પછી સરકારને આથી વધારે આપવું પડશે અને છતાં આખાનો ગણ નહિ રહે.

દિ. બ. હરિદાસભાઈએ એટલા માટે તો હવે રાજનામું આપવાનું બંધ નહિ રાખ્યું હોય કે ?

x

x

x

સરકારે સમાધાનીનું કહેણ મોકલ્યું છે. તમે નવી આંકણી પ્રમાણેનું મહેસુલ ભરી દો અથવા તેના જામીન આપો અને અમે મહેસુલઆંકણીની તપાસ કરવા એક અમારો ઓફિસર નીમીએ.

તું મારા મોંમાં આંગળી નાંખ અને હું તારી આંખમાં આંગળી નાંખું. સરખે સરખું થઈ રહ્યું ના !

સ્વૈરવિહારી

લો કચર્યા

[આ માસિકના પાચકોને અને ચૂરશાતાના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રી પુરુષોને અને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના રચનાના લોકજીવનની સમગ્રાણ્ય માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

ખારડોલીનો પત્ર

આ સાથે અહીંયાંની થોડીક પત્રિકાઓ તથા ખજારપત્રો મોકલું છું તે ઉપરથી તમે નોંધ લઈ શકશો. લડત વિશે આત્યારથી કંઈ કહી નાંખવું તે જોખમ ભરેલું છે, કારણ તે લડતની ખરેખરી આંકણી તો વર્ષો પછી આપણી સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ લખાંશી ત્યારે જ થશે. આત્યારે જ કહીએ તે કદાચ ખોટું પણ પડે, પણ ભવિષ્યમાં જોટા પડીશું એવી ખીકથી આત્યારે આપણે વિચારતા તો ઝોછા જ બંધ થઈ જવાના !

લડત વિશે છાપાઓમાં બધી જ ખખરો આવી જાય છે એટલે એ વિગતો અહીં ફરીથી કહેતો નથી. ખારડોલીની લડત અથવા તૈયારીની પાછળ લોકોમાં જે ઉત્સાહ અને આવેગ આવેલાં છે તેની મનોદશાનો ખ્યાલ આપવા લાખું છે.

હું અહીં ગામડાંમાં ફરતો હતા ત્યારે એક બાઈએ મને કહ્યું કે ગયે વરસે તમારે ત્યાં—એટલે અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં કુદરતનો કોપ થયો હતો, અને આ વખતે અમારે ત્યાં સરકારે કોપ કર્યો છે. સંકટ નિવારણ વખતે મને માતર તાલુકાનાં ૨૨ ગામો સેંચેલાં હતાં. રેલ સંકટ વખતે ગુજરાતે કોઈ નવો જ જન્મ લીધો હોય એમ આપણને બધાને લાગતું હતું. આ વખતે આવું જ નવું જીવન ખારડોલીના લોકોમાં આપણે જોઈએ છીએ. રેલ વખતે પણ લોકોએ એકબીજાને ભારે મદદ કરેલી અને બહાદુર કામ કર્યો હતો, આ વખતે ખારડોલીમાં આપણે શૌર્ય અને સદન કરવા અથાગ શક્તિ જોઈએ છીએ રેલસંકટ અને ખારડોલીના સત્યાગ્રહ એ બે વચ્ચે મને એક સામ્ય લાગે છે, અને બીજી રીતે અમુક મૌલિક ભેદ પણ જણાય છે. મારે જે કહેવું છે તે સ્પષ્ટ કરવા હું પહેલાં થોડા દાખલા લઈશ.

અતિશય દુઃખથી ઘેરાએલા માણસમાં બહાદુરીનો ગુણ જવલે જ જોવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓના જીવનમાં આ સત્ય ઘણુંખૂંદ સાચું પડે, પણ સમાજનું કે સમૂહનું જીવન વ્યક્તિઓના જીવન કરતાં કાંઈ જુદા જ પ્રકારનું હોય છે; અને એથી લોર્ડ મેકડોલેએ બંગાળીઓ વિશે એમ કહ્યું હતું કે એમની (બંગાળીઓની) નામદોષમાંથી જ એક જાતનું શૌર્ય પેદા થાય છે. આખા સમૂહ ઉપર જ્યારે એક આક્રમ આવી પડે છે ત્યારે એવી આક્રમમાં રહેલાં કંઈ નીકળી જાય છે અને લોકો આપોઆપ એકબીજાને મદદ કરવા માંડે છે. મુખ અને દુઃખ એ જાનને રિયલિટી સાપેક્ષ છે, એકનું મુખ તે બીજાનું દુઃખ કહેવાય; એટલે કે જ્યાં ટુલના, સરસાઈ, હરીદાઈ હોતાં નથી ત્યાં મુખો કે મુખદુઃખની લાગણી હોવી અશક્ય છે.

રેલ પછી હું છઠ્ઠે દિવસે ગામડાંમાં જઈ પહોંચ્યો હતો. ત્યાં જઈ જોતાં લોકો કોઈ ભયંકર મંદવાડમાંથી કે મોતની ઘાતમાંથી બચી ગયાં હોય એમ તેમના મોં પરથી મને લાગ્યું. કોઈ વાર જ્યારે આપણને સખત વાગે છે ત્યારે તે ભાગમાં આપણી લાગણી બહાર મારી જાય છે; તેવી જ રીતે પાણીની રેલ પછી જે આફતનાં પૂર લોકો પરથી પસાર થઈ ગયાં તેણે લોકોની માનસીકતાનું નુકશાન કર્યું એટલું જ નહિ પણ ચીત્તે ઉપરના સ્વામિત્વને લઇને સાધારણ લોકોમાં જે મમત કે પોતાની જાતનું અભિમાન વસેલું હોય છે, તે પણ ધોવાઈ ગયાં. એવી આફતમાં લોકો એકબીજાને મદદ કરે એમાં કદાચ નવાઈ પણ નથી. કાલે કહેશે કે હું લોકોમાં જે નિઃસ્વાર્થ શુદ્ધિ કે મદદ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના તરફ cynically (અશ્રદ્ધાથી) જોઉં છું, પણ એમ નથી.

સાધારણ રીતે માણસ પોતાનું જીવન ગણતરીની કક્ષા ઉપર ગાળે છે. એક ભાઈ એમ માને છે કે એમણે એમની દીકરીના દીકરા માટે દસ લગ્નરૂપિયા મૂકી જવા જ જોઈએ; બીજા એક ભાઈએ એમ કહેલું કે 'મારે—આટલાં છોકરાં છે તેમાં—ને ટાઇફોઇડ થયો ત્યારે તેના ઉપર મેં રૂ. ૧૦૦૦) અર્ચવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.' કેટલાએક વાણિયાઓ કે પાટીદારો આ ગણતરી કે ગણિતની કક્ષા ઉપર જ પોતાનું આખું જીવન ગાળે છે, અને પત્ની મરણ પચારીએ હોય ત્યારે ડંડે પેટે—તે મરી જાય ત્યારપછી ૫-૭ કન્યાઓમાંથી કેને પરણવું તેના ગણિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે. આવી દૃષ્ટિથી માણસમાં કોઈ પણ ઉચ્ચ ભાવો કેળવાઈ શકતા નથી, અને જે કોઈ પરિસ્થિતિ આ દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે તે માણસમાં નવા શુભો લાવે છે. ગણતરીની દૃષ્ટિ ભયની છે, અને તેનાથી ઉલટી દૃષ્ટિ નિર્ભયતાની છે, અને તેમ જ કશું હતું ને કે નિર્ભયતા એ સર્વ સદ્ગુણોનો પાયો છે, નિર્ભયતા જ જીવન છે ?

વાર, ગણતરીની કક્ષા પરથી નિર્ભયતાની કક્ષા ઉપર જ્યારે મનુષ્ય જાય ત્યારે એનો વિકાસ ખરેખર તારાના પ્રકાશ સમે ઉજ્જ્વલ અને આકર્ષક હોય છે. ખરેખર તારાની ઉપમા મને અજ્ઞાનક આવી માટે લીધી છે. બાકી તે ઉપમા ઠેડ સુધી મનુષ્યના આવા વિકાસને લગાડવી એમ હું કહેતો નથી. પણ રેલ સંકટ વખતે જે માણસોએ બહુ દુઃખ વેઠ્યું, બહુ સહ્યું, બહુ મદદ કરી, નિર્ભયતા દેખાડી, તેમને જ્યારે ૭ સાત દિવસ પછી નોર્મલનાઈઝેશન એમની જિનગણતરીની—નિર્ભયતાની કક્ષા ઉપરથી—પાછાં ગણતરીની કક્ષા ઉપર ઉતરતાં મેં જોયાં ત્યારે એ દેખાય મારાથી સહો ગયો નહિ. મારાથી મનમાં બોલાઈ જવાયું

Oh ! what a fall was there my countrymen !

જે લોકોએ ટેલોને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો તેમણે તેમને લાંબી કાલ્યા. જોણે કોઈ બીજાની ભેંસ કે પાડી ખચાવી હતી તેણે તેના પર પોતાની માનસિકતાનો હક બેસાડ્યો. એક ભાઈના ચોપડા તણાએલા તે બીજા ગામના એક માણસે પાણીમાંથી પકડ્યા, અને મહેનત કરી સૂકવ્યા, તે માટે મોટી રકમ માગી; જે ગામના ચોપડા હતા તે જ ગામે આ બીજા ગામને પાણીના પૂરમાં તરતાં તરતાં ઝોળામાં મૂકી રોટલા પહોંચાડેલા છતાં આવી માગણી કરવામાં આવી હતી !! (ચોપડા કામરીથી તણાના ગોવિંદપુરા ગયેલા.)

રેલને લઇને યુવરાતના જીવનમાંથી ગણતરી જૂસાઈ ગઈ હતી, અને એમાં કુદરતી આફત કારણભૂત હતી. બારડોલીના લોકોમાંથી પણ આજે ગણતરી અને ગણિત જૂસાઈ ગયાં છે, પણ આ કોઈ બાલ્ય કારણને લઇને નહિ પરંતુ તેમણે પોતે કરેલા નિશ્ચયને

આભારી છે. ગુલામી અને સ્વતંત્રતા એ બે વચ્ચેના તફાવતનો અર્થ પણ આ જ છે. આપણા ઇતિહાસ જગત્સભ્યે સમાજમાં લોકો વખત બદલાય તેમ બદલાય છે; પણ પુરુષાર્થ કરી આપણે પોતે સમાજને બદલવો છે એમ કહી કોઇ લાગ્યે જ પ્રયત્ન કરે છે. જે બહાદુરી, જે સ્વાર્થત્યાગ, જે નવું જીવન રેલસંકટ વખતે ગુજરાતને ફરજિયાત દેખાડ્યું પડ્યું હતું તે તમામ ગુણો આજે ગુજરાત-બારડોલીએ-સ્વયંભૂ રીતે પ્રકાશિત કર્યા છે.

મનુષ્યજીવનમાં માત્ર તર્ક કે શુદ્ધિ જ સદાસર્વદા ઉપયોગી થઇ પડનાં નથી. શ્રે. કેમ્બ્રે જે 'જર્મની અને ઇંગ્લાંડ' એ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે લડાઇને વખતે આખી પ્રજામાં અમુક નવું બળ આવે છે, તે બળ શુદ્ધિથી પર છે, અને સાધારણ જીવનની તમામ ગણતરીને જૂઠી પાડે છે. બાઇબલમાં કહ્યું છે તેમ માણસ કંઈ માત્ર રોડી ખાઇને જીવતો નથી; મનુષ્ય જીવનમાં એવાં પણ બાજ હોય છે કે જે તેને ગણતરીની ભૂમિકાથી ઉંચે લઈ જાય. પણ મનુષ્યના ખરા વિકાસની આંકણી નિર્ભયતાનું જીર્વગામી મોહનું પસાર થઇ જાય પછી જે જાણકારી પરિણામે નિષ્પન્ન થાય તેના ઉપર જ છે. અને બારડોલીની આ લડત પૂરી થાય ત્યારબાદ બારડોલીના લોકો પોતાનું જીવન કંઈ રીતે ઘડે છે, તેના ઉપર આ લડતના ફાયદા કે ગેરફાયદાનો આધાર છે. અન્યારથી માત્ર કંઈપના દોડાવી તે વિશે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી; 'ટાઇમ્સ'ના ખજરપત્રીએ ખાસસા જર્મનીમાં વાવેલો પાક તૈયાર થયે સ્ત્રીઓ લેવા જાય ત્યારે અહીં હાજર રહેવા ઇચ્છા દર્શાવેલી, પણ મારી ઇચ્છા તો જ્યારે આ લડત પૂરી થાય અને બધું શાંત પડે ત્યારે ફરીથી એનાં એ ગામમાં ફરવાની અને જોવાની છે.

અને 'ટાઇમ્સ'ના ખજરપત્રી યાદ આવ્યો એટલે આટલું ઉમેરું છું, કે તેણે 'ટાઇમ્સ'માં બારડોલી વિશે પોતાના લેખો આપી બારડોલી પર ઉપકાર કર્યો છે કારણ તે વાંચી બારડોલીનું "બોદશેવીઝમ" જોવા અહીં ઘણા લોકો—દક્ષિણીઓ—આવે છે. તેઓ ગામડાંમાં ફરી આવી લોકોમાં આવેલી જાગૃતિ અને એકતાનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે. જેટલો વખત અહીં જમી રહી તે દરગીયાન તેઓએ જે મુશ્કેલીઓ વેઠી તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે; અને જેટલું સહન કરવું પડ્યું તેનાથી એમનામાં જે બળ આવ્યું તે નજરેાનજર જોવા સિવાય સમજાય તેવું નથી. કોઇ પણ આફતમાંથી બચી ગયા પછી એ આફતનો કાળ સ્મૃતિમાં અતિશય ટુંકો લાગે છે, અને પાર ઉતરી ગયા હોઇએ એવા દુઃખનાં સ્મરણોમાં ઘણી વાર સુખ લાગે છે. અત્યારે બહારના માણસો બારડોલીની પ્રજાને જોવા આવે છે, હારે તેમનાં મોં પર અવર્ણનીય હાસ્ય જવાઇ રહે છે. માણસ કંઈ હરહંમેશ સ્વાર્થની કક્ષા ઉપર જીવન ગાળતો નથી. અંગત સ્વાર્થ કે તર્કશુદ્ધિની ઉપર જ્યારે માણસ જઇ વસે છે ત્યારે એનામાં કોઈ દેવી શક્તિ ઉતરી આવેલી લાગે છે. સરકારના અન્યાયો તથા પોતે સહેલાં દુઃખો વિશે જ્યારે તેઓ વાત કરે છે, ત્યારે લોકોમાં આ નવી ઉગેલી શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

પણ બારડોલીની આખી પ્રજામાં શું આવી શક્તિ ઉગી છે ખરી? બોદશેવિક રૂશિયાના લશ્કર વિશે એમ કહેવાય છે કે માત્ર એ જ લશ્કરમાં સૈનિક પોતે શા માટે લડે છે તેનું એને પૂરેપૂર્ણ બાન છે. બારડોલીની પ્રજાને પણ ખબર છે કે તે શા માટે લડે છે. પોતાની લડતનાં કારણો સમજવા માટે કંઈ ખાસ લાજુતરની જરૂર નથી, ઉમડું હાલતું

અભ્યુત્થાન આવી સમજાવતું વિરોધી નીવડે છે. અને એથી જ અહીંની અભણ સ્ત્રીઓ કે બાળકો પણ આ લડતનો મર્મ સમજે છે. પણ આ સમજાવતું વ્યક્તિગત દરો કે સંમૂહના માનસની ઊપ વ્યક્તિ પર પડે તેને આભારી દરો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેનેન ડાઉલનું 'ધી પોઇઝન એટ' નામનું પુસ્તક તમે વાંચ્યું છે. આખી પૃથ્વી ઉપર એરી વાણનું એક મોજું ફરી વળે છે, અને તમામ જીવનનો નાશ કરવું એ પાસે આવતું જાય છે ત્યારે પ્રો. ચેલેન્જર પોતાના મિત્રો સાથે ચર્ચા કરતાં કહે છે કે જ્યાં બધા જ મરતા હોય ત્યાં મૃત્યુનો ભય રહેતો નથી: એનો કંઈ ખૂંટો થઈ જાય છે. સમાજનું માનસ પણ કંઈક આવું જ છે. જે એક વિચાર આખા સમાજને સત્વરે લાગે છે તે આપોઆપ બધાને માટે સત્વરે થઈ પડે છે, અને જ્યાં આખી પ્રજા એક જ રીતે વિચાર કરતી હોય ત્યાં કોઈ વ્યક્તિ તેનો વિરોધ કરી શકતી નથી.

આ ઉપરથી હું એમ કહેવા નથી માગતો કે અહીંના તમામ લોકો સાથે સદન કરે છે માટે એમણે કંઈ કર્યું જ નથી. મદત્તા ઝાઝાં માણસોમાં આવવાથી મદત્તા મરી જતી નથી. હું માત્ર એટલું કહેવા માગું છું કે એ દુષ્પ્રાપ્ત લાગતી મદત્તા પણ એકદમ આખા સમૂહમાં આવી શકે છે. દરેક હિંદવાસી જાણે છે, અને ઇતિહાસકાર સર જૉન સીલીએ પણ કહ્યું છે કે જે દિવસ આખો હિંદ એક યરો તે દિવસ આપણાથી એક મીનીટ પણ અહીં રહી શકશે નહિ. અત્યાર સુધી આપણને જે સૂત્રો માત્ર સુદ્ધિગમ્ય જ રહ્યાં છે તે સૂત્રો અહીં જીવતાં મળ્યા આવે છે. કસ્ટર આવે અને મોટરવાળો બારડોલીથી સરભોણ એનો સામાન લઈ જવા ના પાડે, કમીશ્નર આવે અને એક દુબળો પણ તેની સાથે વાત ન કરે !! અત્યારના જાતી અમલદારો કે ફોજદારો નજરેકેદની માફક ચોરીસે કસ્ટાક માણસમાં જ પડ્યા રહે, અને બહાર નીકળતાં પણ સરમાય !! પણ આખા અસંખ્ય જનાવો મોંઘવાથી બારડોલીનું વાતાવરણ ખડું કરવું મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધી પ્રચલિત કર્ણો છતાં જે એકતા નહોતી આવતી એ એકતા અહીં ક્યાંથી ઉગી નીકળી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને માત્ર શેક્સપીયરની લીડીઓ યાદ આવે છે.

"There's a divinity

"That shapes our ends rough hew them how we will."

અને આ ખૂંટી અંગ્રેજ સરકારને આવું કર્યું લાન હોય એમ લાગતું નથી. મને એક રીતે એમ પણ લાગે છે કે જેટલી વસ્તુઓથી સરકાર ડરે છે, તે તમામ જનાવો તે પોતે જ ઊભા કરશે. ઉદાહરણ તરીકે અહીંથી જ્યારે જમીનવાળાઓ ગમે તેની મામીકીની હોય છતાં હેસો ઉપાડી જવા માંડ્યા ત્યારે કેટલાએક લોકોએ એમ પણ વિચાર કરેલો કે ગામની બધી હેસોપર કોઈની વ્યક્તિગત માલીકી નહિ, પણ કેએપરેટીવ ડેરીની રહે, અને તેમાંથી બધાં માણસોને દૂધ પડે પાકવામાં આવે !!

સમાજના માનસમાં કોઈ કોઈ કાળે અમુક અમુક વિચારો વીંધાં મૂકી નાંખી સત્યનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પકડે છે એની ચર્ચામાં કંઈ હું ઉતરવા માગતો નથી. હું અહીં માત્ર એનાં એક બે જ ઉદાહરણ આપીશ. થોડા વર્ષ પહેલાં જ્યારે રાત્રીપરજની દીવચાક

અહીં ચાલુ હતી ત્યારે કેટલાંય કુટુંબો 'વર્જેડ' થઈ રહ્યાં, એટલે કે તેમણે ઘર તાડી ને માંસ વળચા-છોટ્યાં, તે વખતે એ ત્રિપુરી હોડવાનો એમને જે આદેશ મળ્યો તે જણે માતા તરફથી મળતો હોય એવા સ્વરૂપે ઉતરી આવ્યો. માણસોને માતા આવતી, અને તેઓ કહેતા કે આ દુષ્ટ ત્રિપુરીનો ત્યાગ કરો. માણસનું મન એવું છે કે જે વિચારો પોતાની જાગતી સૃષ્ટિ સાથે ખરોખર બંધ ન બેસે તે તેના મનના ઉડાણમાંથી ગમે તે સ્વરૂપે બહાર ઉગી નીકળે. રાનીપરજ લોકોને માતા આવતી તેથી જ રીતે અહીંના લોકો એક સમૂહને એકમ તરીકે ગણીને જ વિચાર કરે છે. બંનેમાં એક જાતનું "possession" જ છે; એટલે અહીંના સમાજની વિરુદ્ધ જે થાય તેનો સમાજ સંપૂર્ણ બદિષ્કાર કરે એ સ્વાભાવિક છે.

સામાજિક બદિષ્કારનો ખ્યાલ દૂર બેઠાં મેળવવો જરા મુશ્કેલ છે. અહીં એક ગામમાં હતું ગયો. ત્યાંના એક મોટા ખાતેદારના દીકરાએ તેની પોતાની જ જમીન પૂરતા મહેસુલના રૂપિયા તે સરકારી નોકર છે એટલે લઈ અને તેના આખા કુટુંબનો ગામે બદિષ્કાર કર્યો. સગા ભત્રિજાને ઘડ ડોસાએ એક વાર પૂછ્યું: "ભાઈ શું બણે છે?"... પણ ૧૦-૧૨ વરસનો હોકરો આહું મોં કરી જવાળ આખા સિવાય ચાલ્યો ગયો. નાતના નોતરામાંથી તેમનું કુટુંબ કપાય છે; અને ગાયકવાડીમાં કાઢના મરણ પછી એમની નાતમાં ખર્ચ થવાનું દશે અને નોતરાં પહેલેથી અપાઈ ગયાં દશે તેથી એ કુટુંબને ન બોલાવવા ખાતર એ ખર્ચ જ આખું મુલતી રહ્યું!! મરણ પાછળ કરવાની નાત મુલતી રહે તે પણ નવાઈની વાત છે ને!!*

આ સામાજિક બદિષ્કાર ગાંધિ સંસ્થાકાંક્ષા ગાય છે અને અહીંનાં કેટલાંયેક ગામેમાં-માત્ર પાટીદાર અને દુગળાઓ એવી એ જ પ્રકારની વસ્તી દોવાથી બદિષ્કારો. કાર્યક્રમ સંદર્ભ રીતે પાર ઉતરે તેમાં નવાઈ નથી. પણ આથી ગાંધિસંસ્થા જે થોડાં વર્ગોથી જરા સિધ્ધિ જેવી થતી હતી, તેને પાછું થોડુંક બળ મળ્યું છે. એનામાં નવું જીવન આવ્યું હોય એમ લાગે છે. સરકાર લાગતી સરકારની પણ સામે થઈ શકાય એ સત્ય જેમ ખારડોડીની લડતમાંથી નિષ્પત્ત થયું છે તેમ જ સામાજિક બદિષ્કાર જેવું એક મોટું ચરત્ર પણ સમાજને હાય લાગ્યું છે. આપણું દિત સાધવા સ્થિતિ સરકારે એ એક ચરત્ર સિવાય બીજું એકે ચરત્ર આપણી પાસે રહેવા હોયું નથી, અને એ ચરત્ર શાન્તિના સમયમાં ગાંધિ કેવી રીતે વાપરે છે તે જોવાનું છે. મેં એ ત્રણ ગામમાં સીધી રીતે પૂછી પણ જોયું કે બદિષ્કારનું ચરત્ર ગાંધિ અન્યાયી રીતે તો નહિ વાપરે કે?—ગાંધિમાં નવું જીવન અન્યાયી વધારે અનિષ્ટ પરિણામો તો નહિ આવે કે?—તો યુવાન વર્ગ તરફથી એવો જવાબ મળ્યો કે ગાંધિ સંસ્થા તરીકે તો આ લડતને અંગે જ સંજોન મળે છે, અને આ લડત પૂરી થયે પાછી પોતાના અંગેન જ સ્વરૂપમાં આવી પડશે!!!

* મારા ગ્રામવવામાં આવ્યું છે કે એક સરકારી નોકરે જાહોના કે એવા કામમાં બહુ ઉચ્ચ દેખાડો, પછી ૪૬ વર્ષનું નહિ. બદલો થયું, નામ વગરવાળું, અને હવે એમની પુત્રીને એમની નાતમાં કોઈ લેવા દા પાડ્યું નથી. આ વસ્તુ ખરી દોષ કે ખોટી, પણ મને લાગે છે કે કાંઈ એક દિવસ એવો પામી આવે કે સરકારી નોકરોની આખી નાત જ નુરી—નંદર અદર પડે, સર-જેમ બીજી નાતમાં થાય છે તેમ, અને ત્રણ ઉપર નુદબ કરે!!

હાલ બારડોલીની પ્રજામાં જે એકતા અને જાગૃતિ છે એ આ લડત પૂરતી જ છે કે કેમ એ અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે. નિર્ભય માણસ જ ગુણોને ખીલવી શકે છે એમ ઉપર કહ્યું છે; પણ માણસ પોતાના જીવનના એવા તો ભાગલા કરીને કકડે કકડે જીવન જીવે છે કે એક પ્રદેશમાંની નિર્ભયતા એને ખીલ પ્રદેશમાં લઈ જતી નથી. સરકાર અન્યાય કરે, મારે, લશ્કર ઉતારે, જપ્તી કરે તો પણ આ પ્રજા મંગે મોઢે પ્રાણ આપી પોતાની આડગ વૃત્તિ જાહેર કરે એમ હું માનું છું; પણ આવી નિર્ભયતા ખીલ પ્રદેશમાં દેખાડે તો બારડોલીમાં કોઈ પણ રાજ્ય દષ્ટી ન શકે એટલું તો નહિ, પણ કોઈ પણ રાજ્યની જરૂર પણ ન પડે. બારડોલીની પ્રજાની અત્યારની નીડરતા તે એક સમૂહની નીડરતા છે. કોઈ યુદ્ધના પ્રસંગે આવી નીડરતા જરૂરની છે, પણ શાન્તિના સમયે વ્યક્તિગત નીડરતા કે નૈતિક નીડરતાની જરૂર છે. સામુદાયિક એકાજીવતા બારડોલીની પ્રજાએ કયો છે, પણ તેમાંથી થોડીક વ્યક્તિમાં પણ જે દરહંમેશનું વ્યક્તિગત નૈતિક બળ આવે, અને તેનો ઉપયોગ સરકાર સામે તેમ જ આપણા સમાજમાં જ્યાં જ્યાં સડો હોય ત્યાં ત્યાં તેનો જડ-મૂળથી નાશ કરવામાં થાય, તો આ લડતનાં સ્થાયી પરિણામો બહુ સારાં આવે. મને તો લાગે છે કે આ સત્યાગ્રહની લડત પૂરી થશે પછી પણ કામ કરવાને માટે બારડોલી જુદી જ રીતે સુંદર ક્ષેત્ર બનશે. બારડોલીના પોતાના પ્રશ્નો કોઈ બાજુ નથી. અને એ પ્રશ્નોનો નિકાલ આજુબાની પદ્ધતિ આધારના કરતાં કંઈક જુદી યોજાવી પડશે. તેને માટે લોકોએ અને લોકનેતાઓએ જે આત્મશ્રદ્ધા ધૈર્ય વગેરે કેળવવાં પડશે તે જુદાં જ હશે. ડૉ. સુમન્ટે સરભાણમાં આ કામ શરૂ કરી દીધું છે. પરિસ્થિતિ અને જવાબદારીને વિચક્ષણ રીતે એક આંખના પલકારામાં સમજનાર શ્રીયુત વલ્લભભાઈએ આ લડત પૂરી થાય પછી બારડોલીમાં જ રહેવાનું જાહેર કર્યું છે તે આ દૃષ્ટિથી તો ન હોય! બોરસદે સત્યાગ્રહ કયો તેથી ખેડ જિલ્લાને શ્રીયુત રવિશંકર જેવા કાર્યકર્તા મળ્યા તો બારડોલીને અને તે દ્વારા આખા ગુજરાતને શ્રીયુત વલ્લભભાઈ જેવા કાર્યકર્તા મળે તે સરસ નિર્માણ ગણાય.

ખાલ્લસજિની આપણા મન ઉપર જે અગણિત છાપો પડે છે તેને સારી રીતે સંકલિત કરીને સંજોગાનુસાર આપણે પણ જદલાવું એનું નામ જુદી એમ કહીએ, તો આપણી પ્રજામાં હજી જુદિનાં દૃષ્ટિબિંદુના બહુ થોડા વિકાસ થયા છે એમ કહીએ તો ચાલે. અલબત્ત સરકાર સામેની આ લડત પ્રજાએ જુદિપૂર્વક શરૂ કરી છે. પરંતુ જીવનનો પૂરેપૂરો સમન્વય થયેલો નથી હોતો તેથી એક પ્રદેશમાં જુદિનો ઉપયોગ કરવાથી ખીલ પ્રદેશમાં પણ તેની તે જુદિનો ઉપયોગ કરવાનું માણસને સજનું નથી. આપણો સમાજ જેમ અમુક ગાંધિઓમાં વહેંચાયેલો છે, અને અમુક નાતનો માણસ પરનાતના માણસ સાથે કોઈ પણ જાતની સરખામણી નહિ કરે તેવી જ રીતે સરકારની સાથેની આ લડતમાં લોકોએ જે જુદિ વાપરી છે તેનો ઉપયોગ કેળવણીમાં, આરોગ્યની ખાતમમાં કે ખેતીકામમાં થઈ શકે એ વિચાર હજી આ લોકોને આવ્યો નથી. તમે કહેશો કે પ્રજામાં જીવન આવી રીતનાં છૂટાં છવાયાં બંડ કરવાથી, અને તે દ્વારા ચતા જુદિના વિકાસથી જ આવે છે. માફ પણ એ જ કહેવું છે. સ્વરાજ મળ્યા પછી પણ આપણે, જુદિની એ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચવા સતત પ્રયત્નો કરવા જ પડશે.

દાખલા તરીકે એક ગામમાં થી સુખ-નિષ્કામ એવી સૂચના કરી કે ખાતર માટે જે ખુદી જમીનમાં ઉકરડા કરવામાં આવે છે, તેના કરતાં છોખંધ ખાડા જે બોંધમાં કપાં દોષ, તેા ઉકરડામાં સડો સારો થાય, ખાતરનાં ઉપયોગી તત્ત્વો જમીનમાં શોષાઈ ન જાય અને ખાતર તરીકેની તેની કિંમત વધે. દલે લોકો પોતે જાણે છે કે ખુદી જમીનમાં ઉકરડા નાંખવાથી કુવાનાં પાણી ખરાબ થાય છે અને તેના તેમણે દાખલો પણ આપ્યો. તેમ છતાં આ સૂચના તેમણે ઉપાડી ન લીધી-એટલે કે કંઈક મુશ્કેલીઓ જતારી.

આ લડત લોકોએ શા માટે ઉપાડી ? આ લડતનો સિદ્ધાન્ત તેઓ આટલી સહેલોઈથી શા માટે સમજી શક્યા ? સરકાર પ્રગ્નનાં ખીસાં ખાલી કરે છે એ ખાતરી ન થાય એટલા માટે આદેશી લડત પ્રગ્ન સમજી જ શકે ? સરકાર પણ પોતાની જાણે છોડતી નથી તે તેને પૈસા છોડવા ગમતા નથી એટલા માટે જ ને ? જેને કોઈ બોદશેવિક કે કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાન્તમાં માનનારો સામ્યવાદી અહીંની પરિસ્થિતિ વિશે પૂછકરણ કરે તો તે એમ જ કહેશે કે, 'આર્થિક પરિસ્થિતિ જ લોકોના સામાજિક કે વ્યક્તિગત જીવનના સ્વરૂપનો (કે તેઓ જે બંધ કરે તેના સ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે. અને જાર્જોલીની લડત મૂળ આર્થિક છે-સરકારે વધારાનું મહેસુલ નાંખ્યું તે નહિ આપવા જાળવતી છે.' આથી ઉત્પન્ન કોઈ આદર્શવાદી દોષ તો તે એમ કહે કે 'પ્રગ્નમાં જ્યારે નવજીવન આવે છે, ત્યારે આર્થિક, સામાજિક કે ગમે તે પરિસ્થિતિને અપનાવી લઈ, ગમે તે સંસ્થા સાથે એકતા સાધી જીવન પોતે સ્વયંભૂ રીતે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે.' આ જગે જતની મનોવૃત્તિ લોકોમાં પણ વહેંચાઈ જાય છે. કેટલાએક પૂછે છે 'ભાઈ, આમાં સ્વરાજ્યની લડત તો આવતી નથી ને ?-માત્ર મહેસુલની જ છે ને ?'... કેટલાએક એમ પણ કહે કે 'આ લડત પૂરી થશે ત્યારપછી પણ જાર્જોલીનો મરો છે, કારણ ભવિષ્યમાં જ્યારે સ્વરાજ્ય માટે સવિનયભંગ' લડત ઉપાડવામાં આવશે, ત્યારે તેની સરખાત જાર્જોલીમાં જ કરવામાં આવશે.' જ્યારે બીજા કેટલાએક એમ કહે છે કે 'આ લડત જેમ લંગાય તેમ સાફ; કારણ સરકારની સાથે આમેય લડ્યા ત્યારે દલે બધું પૂરું જ કરીએ.'

અહીંની સ્ત્રીઓ વિશે જાણમાં તમે બધું વાંચ્યું હશે. આ લડત પહેલાં એમને જે છૂટ મળતી તે કંઈ થોડી નહોતી. કાઠિયાવાડના જેવો અહીં લાગનો રિવાજ નથી. એક કુટુંબમાં ગયા હોયએ તો દીકરી કાણ અને વડુ કાણ એ સામાન્ય રીતે પારખતું મુશ્કેલ થઈ પડે. સ્ત્રીઓ ઘણીખરી અજણ છે અને અજણ માણસોની મનની વૃત્તિ આભાસિમુખ દોષ છે તેથી જવારનાં આદોષનેનો પડ્યો તેમના જીવનમાં કંઈ પણ વકીબવન પામ્યા વગર પડે છે. આથી અહીંના પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં ઉત્સાહ અને જોશ વધારે દેખાય છે. દિલમાં દહાડો જણતર નથી, સ્ત્રીઓ પછાત છે, અંતરને જાદુ છે વગેરે સ્વરાજ્ય નહિ આપવા માટે સરકાર જે બદલાનાં કાંઠે છે તે તદ્દન જુદાં છે. ચીન કંઈ આણું બળેલું નથી. સ્વતંત્રતા એક સ્વનઃસિદ્ધ રિયલિટી છે, એને સિદ્ધ કરવા બીજી કોઈ સરતો કે સંસ્થાની જરૂર રહેતી નથી.

અહીંની રાનીપરજ કોમ પણ અજણ છે. આ સાથે વેડછીમાં જે રાનીપરજ આશ્રમ

છે તેના અહેવાલની એક પ્રત મોકલી છે. તેમાંના આંકડાઓ 'નવજીવન'માં જાહેર થયેલા છે. આશ્રમમાં મુખ્ય બે જાણુ કામ કરે છે. એક ભાઈ શ્રી. સુનીલાન અને બીજા ભાઈ શ્રી. ગોરધન-ભાઈ શ્રી. સુનીલાને આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં વેડછી ગામમાં એક રાત્રીપરજના ઝુંપડામાં રાત્રી-પરજના એક ભાઈ સાથે જ સહકુટુંબ રહેવા માંડ્યું. એમના પાંચ વર્ષના સતત પ્રયાસ પછી હાલનો રાત્રીપરજ આશ્રમ હાલની સ્થિતિ પર આવ્યો છે. રાત્રીપરજ કેમમાં પણ એક એકથી જોયા ગણાતા એવા સાત વિભાગો છે. સૌથી હંચા (૧) ચોધરા પછી (૨) ઢોળિયા (૩) દુબળા (૪) ગામીત (૫) નાંચકા (૬) ફકણી (૭) વસાળા (૮) બીલ. આપણા સમાજમાં પોતાને હંચા સાખીત કરવા માટેના જે સરલ ઉપાય છે તે સ્વૈરવિહારમાં આવી ગયો છે. જે કેમથી પોતે હંચા છે એમ સાખીત કરવા માગતા હોય તેની સાથે ખાવું નહિ-તેને બને તો વધારામાં અહું પણ નહિ. આપણે દેહ ચમારને ન અડીએ, અને એ લોકો લંગીને ન અડે માટે તેઓ પણ તેનાથી હંચા !! આ રીતે જરાએક દષ્ટિકાણુ બદલીને બે લંગીઓ પોતે જ વિચાર કરશે તો તેમને સમજશે, કે તેઓની કેમ સૌથી હંચા છે; અને એ સાખીત કરવા માટે હાલ કેમ તેમને અડતા નથી એમ કહેવાય છે તેને બદલે તેમણે જ એમ કહેવું કે અમે કોઈને અડવાના નથી કારણુ અમે અભગ્રાષ્ટએ છીએ...જોય ગણાતી નાતોના કેટલાક સંકુચિત વિચારો એવી રીતે દલકી ગણાતી કેમોમાં પણ ઉતરી આવે છે. દાખલા તરીકે રાત્રીપરજની કેમમાં છોકરા વીસ વરસે પરણે છે અને છોકરી પંદર વરસે, પણ આપણી ઉજળિયાત ગણાતી કેમના સહવાસમાં આવવાથી એમનામાં કયાંક બાળશ્રમ પણ થાય છે. સાધારણ રીતે માખાપ, ઉમર થાય ત્યારે છોકરા કે છોકરી શોધી આપે છે, અને એમની સંમતિ પછી જ તેમનાં લગ્ન કરવામાં આવે છે. બે છોકરા અમુક છોકરી સાથે લગ્નમાં જોડવાની હા કહે, પણ છોકરી ના કહે તો તે સંબંધ બાંધવામાં આવતો નથી, એટલે કે છોકરીને પણ પોતાના જીવનસાથીની પસંદગી કરવાનો સંપૂર્ણ હક છે. એમનામાં મરણ પછી કંઈ ખર્ચ કરવામાં આવતું નથી, અને લગ્નમાં છોકરીના બાપને પાંચ કે દસ અને છોકરાના બાપને પચાસ કે સો રૂપિયા થાય છે. છુટાછેડા પણ સ્ત્રી કે પુરુષ બેમાંથી ગમે તેની મરજીથી થઈ શકે છે, બે કે ખાસ કારણુ સિવાય છુટાછેડા કરવામાં આવતા નથી. આ રિવાજો અતિ મુધેરલા ગણાય અને આપણી ઉચ્ચ ગણાતી કેમોમાં તો કેણુ જાણે કયારે દાખલ થશે ! માત્ર એમના જે શુણે છે તે એમની અગ્નિ દશા છતાં કે દશાને લઇને છે, એમનામાંથી અગ્નિ નીકળી જાય, અને જે શુણે છે તે એમને એમ કાયમ રહે, તો પછી તે કેમને કંઈ કરવાપણું ન રહે.

એમનાં મ્હેં જરા ગોળ છે. જેના પરથી માનવવંશસાસ્ત્રીઓ શુદ્ધિના વિકાસનો ખ્યાલ બાંધે છે તે દાદી જરા અંદર એડેલી હોય છે; તોપણ કેટલીક સ્ત્રીઓ સમપ્રમાણુ આકૃતિવાળી, નમણી અને મુન્દર હોય છે. એમનાં ઝૂંપડાં એકબીજાથી ખેતર બે ખેતર દૂર હોય છે, અને રાત્રીપરજનું એક ગામ એટલે ત્રણ ચાર કે પાંચ માઇલમાં વહેંચાએલાં બાર કે પંદર ઝૂંપડાં. એમના પ્રદેશનું પાણી દજી બારે ગણાય છે; કારણુ ત્યાં પહેલાં માદ જંગલ જ હતું, અને સરેરાસ વરસાદ લગભગ ૭૫ થી ૮૦ ઇંચ રહેતો તેથી વનસ્પતિના કેવાણુનાં પાણી જમીનમાં ઉતરતાં. હાલ જંગલ એટલાં યથા માંડ્યાં છે, અને વરસાદ પણ એટલો યથા માંડ્યો છે. અમુક સરેરાસ ઇંચ (૪૦ કે ૪૫) સુધી એટલો થાય ત્યાં સુધી ઝંઝર

અને કપાસના વાવેતર માટે એ વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે, પણ ત્યાર પહેલાં નવાં ઝાડ વાવવાની યોજના પણ લોકોએ ઉપાડવી જોઈએ.

રાનીપરજની દુબળાઓની કામ ઉજળિયાત કામના યુક્તિ તરીકે રહે છે. રશિયાના સર્કસના જેવા આ લોકો ગણાય. તેમની પાસે ગીલ્ડત કશી હોતી નથી, અને હંદગીની સરગાતમાં કોઇ ઉજળિયાત માણસ પાસેથી રૂ. ૨૦૦) ઉચાડે છે; અને આખી હંદગી દેવામાં કાટે છે. એક માણસનો દુબળો બીજાને ત્યાં નાસી જાય તો તે બીજા માણસે તેને તુક-સાનીની અમુક રકમ આપવી પડે છે. જંગલમાં જ્યાં ખેડાણ જમીન છે, પણ જ્યાં ઉજળિયાત લોકો વસના નથી, ત્યાં તેમની જમીન રાનીપરજના ચોધરા લોકો ખેડે છે. આ લોકો દેખીતી રીતે ઉજળિયાત કામના યુક્તિ નથી; પણ તેમાંના ધણીઓ દેવાદાર તો હોય છે જ. જે ઉજળિયાત કામ તેઓ જ્યાં દાલ રહે છે ત્યાં વસવા જાય તો એમની સ્થિતિ પણ દુબળાઓના જેવી જ યુક્તિમીની થઈ જાય; અને ગાયકવાડીમાં કપૂરા નામનું એક ગામ છે ત્યાં એમ થયું પણ ખરું! આ પરથી કોઈ પણ ઉજળિયાત કામ એમની વચ્ચે વસવા જાય ત્યાર પહેલાં રાનીપરજની વચ્ચે રહી, કામ કરી, તેમની સ્થિતિ સુધારવાના નિશ્ચયમાં થી. યુનીસાલ અને થી. ગોરધનભાઈના કાર્યમાં કેટલો સ્વાર્થભાગ રહ્યો છે તે સમજાઈ શકાશે.

વેડછી આશ્રમને હિંદુ મીશનનું થાણું કહી શકીએ. શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરે એવું બીલું થાણું રાપેલું છે. એમનું પંચમહાલનું થાણું યુરોપીય મીશનના જેવું છે, કારણ તેઓ ત્યાંના બીલોને "સુધારવા" માગે છે. યુરોપિયનો હિંદુ સમાજમાંના દલિત વર્ગોને સુધારે છે, ત્યારપછી તેઓ પોતાના જ સમાજમાં જઈને રહી શકતા નથી. તેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ તેમની પાસે પગાવે છે એ જ એક એવું કારણ નથી; પણ તેમના આચાર વિચાર અને મનની ટેવો પણ બદલાઈ જાય છે એ છે. પંચમહાલના મીશનમાંથી નીકળતા બીજા ભાઈઓ પણ બીલોની સાથે પોતાનું જીવન ગાળવા જતાં જરા એક જુદા પડી ગયેલા અંગ જેવા લાગે છે; અને રાનીપરજના જે ભાઈઓ તેમને માટે ખોલેલા આરડોલીના રાનીપરજ વિદ્યાલયમાં ભણે છે તેઓ પણ પાછળથી એમના સમાજમાં તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે ભળી શકતા નથી. પણ વેડછી આશ્રમમાં જઈ જોઈએ કાંતતાં વધુનાં શીખી આવે છે, તેઓ પોતે રાનીપરજ જ રહે છે, તેઓ પોતાના ગામમાં પરદેશી જેવા થઈ જતા નથી, અને આ રીતે આખી રાનીપરજ કામને એમનો લાભ મળે છે.

એક વાન અહીં નોખા વગર ગારાથી રહેવાનું નથી. રાતે અમે વેડછી આશ્રમમાં દના ત્યારે એમનાં બાળકોની ભજન ગૂંચળી આવી. થોડાંએક ભજનો ગાયા બાદ મેં બાળકોને નાચવાનું કહ્યું. સાધારણ રીતે કોઇ વારતહેવાર કે લગ્નને પ્રસંગે રાનીપરજનાં સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં નાચે છે; પણ આ છોકરાંએને નાચતાં આવડતું નહોતું! મેં કહ્યું કે નાચવું એ તો એક કળા છે અને ઉમેર્યું કે અમારે ત્યાં અમદાવાદમાં થોડાંએક મદિના પહેલાં એક ઝેળાવડામાં નૃત્ય પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું; અને અમે જે કળાઓ પાછા શીખવા માગીએ છીએ તે તમે પોતે જૂની જાઓ એ ધ્યાનમાં રાખી નથી...મારા શબ્દો રાનીપરજ ભાઈઓને સમજાવા જરા અધરા થઈ પડે એમ કોઈને લાગશે; પણ એક

રાનીપરજ ભાઈએ ઉત્તર આપ્યો: ‘અમારામાં હજી કથાની નજર ખીલી નથી; અને અમે એમ જ માનીએ છીએ કે જે કોઈ નાચે તેણે દારૂ પીધેલો હોવો જ જોઈએ. અથવા જો દારૂ પીધેલો ન હોય તો નાચવાની પાછળ ચોક્કસ વખત પછી પણ દારૂ ધૂસે છે એમ અમે જોયું છે. અને આથી જ છોકરાંએને અમે નાચવા દેતા નથી...કલાની પાછળ ઘણી વખત કલાના વાદા પહેરીને અનીતિ પણ પગપેસારો કરે છે એ સત્ય જે એક રાની-પરજના ભાઈ જાણે છે તે જ સત્ય આપણા સાહિત્યકારોમાંના કેટલાએક જાણતા હોત તો હાલ જે ખીલાડીના ટોપ જેવો ફાલ આપણા સાહિત્યમાં ઊગી નીકળ્યો છે તે કિયત્ત ન થાત.’

x

x

x

ખારડોળીથી ઉત્તરમાં કડોદ (તાપી કાંઠે) ત્યાંથી આવતા, મઠી, બાજપુરા; વાત્રોડ, વેડછી અને ત્યાંથી સરખોણ, સુપા અને વચ્ચે આવતાં બધાં ગામડાંએ—એમ આખો તાલુકો હું લગભગ ફરી વળ્યો. વરસાદની ઝડપ શરૂ થઈ ગઈ હતી, એકન જોને ‘ Idola Theatre ’ કહે છે—તે રસ્તે આવતા માણસને પણ લાગુ પડે છે. અમદાવાદમાં કાદવ-કીચડમાંથી આવતાં લોક થાય છે, પણ અહીં એમ નથી. માણસ સંજોગાનુસાર ચોંતાની ચોખ્ખાઈનાં ધોરણ રચે છે. સંકટ નિવારણ વખતે મારે અધે જ ઢોંચણ સમાં પાણી હતાં—કાદવથી ખરડાઈએ, ધોતીયાં બગડે, તરામણાં પ્રાણી આવે ત્યારે લૂગડાં હાથમાં પકડી પેલે પાર જઈએ, અને પગમાં દહીં વાગે, કાંટા વાગે અને સાત આડ ફિલસનું દાહું વધ્યું હોય છતાં આગળ જઈએ,...લગભગ એનાથી કંઈક અર્દીનો રસ્તો રહેલો હતો. મને નવાઈ એ લાગે છે કે અમદાવાદમાં કપડાં પર જરા કાદવ ચોંટયો હોય તો આપણને ગંદવાડ લાગે છે, અને અહીં એમ બિનકુલ નથી લાગતું. જે રીતે દેશાટન કરવાથી આપણી રીતઘાત, કે ચોખ્ખાઈના ખ્યાલો કે સૌંદર્યની મૂર્તિઓ (Idols) આપણે મનમાં રચેલી હોય છે તેનું ખરું સ્વરૂપ આપણે સમજીએ છીએ, તેવી જ રીતે અહીં પણ બને છે.

અત્યારે રાજ વરસાદ આવે છે. આખી પૃથ્વી લીલીછમ થઈ રહી છે. એક ગામથી બીજો ગામ જતા હોઈએ ત્યારે દરથી ગામડાનાં ઘરો ધટ્ટ ઝાડોની લીલી ધટામાંથી ડોકીયાં કરતાં દેખાય છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે આખી પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય દરેક જગ્યાએ વસે છે, છતાં આપણે આપણી સંકુચિત વૃત્તિને લઈને આપણા ઘરની ચાર દિવાલમાં ગોંધાઈ રહી લોકોના જીવનને નીહાળતા નથી !!

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક

જ્ઞાનગોચરી

ટેલીવિઝન કે દૂરદર્શન

મિ. એડે નામના એક બ્રિટિશ સંશોધકની આ નવી જ શોધ છે. ૧૯૨૬-માં તેણે 'સોલો'ની નાની પ્રયોગશાળામાં એક ઓરડામાં રહ્યાં રહ્યાં બીજા ઓરડાનું દૃશ્ય બતાવ્યું હતું. જે વરસ પછી લંડન અને ગ્રાસગોનાં ટેલીફોનનાં દોરડાં દ્વારા એક જગ્યાનું દૃશ્ય બીજા બતાવ્યું હતું. તે પછી વાયરલેસ મારફત લંડન અને ન્યૂયૉર્ક વચ્ચે દૂરદર્શન કરાવ્યું હતું. થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં કિનારેથી ૧૫૦૦ માર્ઈલ દૂર એક આગબોટમાં તેના વાયરલેસ કામદારે પોતાની વિવાહિતાને લંડનમાં જોઈ હતી. યુનાઇટેડ રોટસે આ શોધમાંથી નવો ઉદ્યોગ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. યુ. રોટસ, કાનડા અને મેક્સિકોમાં દૂરદર્શનનાં મથકો થોડા સમયમાં રચાશે. આ દૂરદર્શક યંત્રની મદદથી કામ પણ બતાવ બગતી વખતે જ જોઈ શકાશે.

આ શોધને અંગે બીજી પણ એક શોધ થઈ છે. મિ. એડે એવાં આદર્ય કિરણો શોધી કાઢ્યાં છે જેનાથી અંધારામાં અને ધુમ્મસમાં પણ જોઈ શકાય છે. આનું નામ નૉક્ટોવિઝન કે નિશાદર્શન છે. બીજી શોધ ફોનોવિઝનની છે જેથી ફોનોગ્રાફ સાંભળતાં સાંભળતાં આપણે ગાનારને દેખી પણ શકીશું.

આ નવી શોધ શીનેમાં, વાયરલેસ ટ્રાન્સક્રિપ્ટિંગ, અને આરોફોન ત્રણેયને પાછળ મૂકી શે એમ જાણાય છે.

સાધારણ માણસને આ યંત્ર ૨૫ પૌન્ડની કિંમતે મળશે.

૧૯

પુનર્ચોવન

રસિયાના ડૉ. વૉરોનોફની આ વિચક્ષણ શોધ છે. તેઓ જણાવે છે કે ઈજિપ્તમાં તેઓ લગઈ પહેલાં દત્તા ત્યારે તેમણે આ વિષયમાં શોધખોળ શરૂ કરેલી. પ્રથમ તેમણે પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા અને તેથી પ્રાણીની જીવાની લંબાવીને સાતગણી કરી શકાય છે એમ તેમને માણસ પડ્યું. માણસ ૨૦ વરસે પૂર્ણ ઉંમરનો થાય છે એટલે તેને ૧૪૦ વરસ જીવાડી શકાય એમ તે માને છે. તેમણે અત્યાર સુધીમાં ૧૦૦૦ માણસો ઉપર આ પ્રયોગ કર્યો છે.

પુરુષ ૪૦ અને ૬૫ વરસની વચ્ચે વરડા થવા માંડે છે. તે વખતે આ ઔપરેશન કરવાનો સમય છે. પ્રયોગમાં જીવાત વાંદરાનો અંડ તેઓ માણસને લગાડી દે છે. સ્ત્રીને એક કરતાં વધારે ઔપરેશન પછી કાયદો થાય છે. પણ તેનામાં વધારે જોડા ફેરફારો થાય છે. તેના વાળ પણ સફેદ થાય છે અને શરીરની કસબી એક પણ રહેતી નથી. પુરુષના વાળ કાળા થઈ શકતા નથી. ઈંગ્લેન્ડમાં જીવનાં પ્રાણીઓને નાદિ મારવાનો કાયદો છે તેથી ઈંગ્લેન્ડના માણસોને શાન્સમાં લઈ જઈને ડૉક્ટરે ઔપરેશન કર્યું છે.

ડૉક્ટર વૉરેનોફ માને છે કે આ નવી શોધથી વાંદરાં ઘણાં બેદરશી અને તેથી વાંદરાં ઉછેરવાનો નવો ધંધો શરૂ થશે, વાંદરાંની ઓલાદ પણ સુધરશે. ડૉક્ટરનો એવો પણ અનુભવ છે કે કમચક્કણનાં બાળકો ઉપર આ પ્રયોગ કરવાથી તેમની શુદ્ધિ સુધરે છે અને કેટલાક સ્વભાવથી ગુન્હો કરવાની ટેવવાળા માણસો પણ સુધરે એમ તેઓ માને છે.

જંતુશાસ્ત્રના નિષ્ણાત ડૉ. એડવર્ડ બેક માને છે કે આ પ્રયોગ માણસ જાતિને માટે ભયંકરમાં ભયંકર છે. તેનાંથી, માણસ જાત અત્યારે વાંદરાથી ઉત્ક્રાન્તિ પામી માણસ થઇ છે તે પાછી વાંદરાં થશે. વાંદરાંમાં જે ક્રૂરતા અને વિષયલોહુપતા * છે તે માણસમાં સંક્રાન્ત થશે અને પેદીએ પેદીએ આ પ્રયોગ ચતાં તે વધતી જશે. આ વાંદરાંની કલમ * કરીને મેળવેલી શક્તિવાળાં માણસો વધારે શારીરિક બળવાળાં હોઇ તેમની જ પ્રગતિ વધારે થશે. આ બધાનો અંત કેવો આવશે ?

પણ ડૉ. વૉરેનોફ તે બધાની ના પાડે છે. વાંદરાની કલમથી વાંદરાના બીજા ગુણો આવશે એમ તેઓ માનતા નથી.

ડૉ. વૉરેનોફ ઇ. સ. ૨૦૦૦માં વરસમાં ગોતે પોતાના પ્રયોગનો સંપૂર્ણ ફેલાવો જોવા જવતાં રહેવાની ઉમેદ રાખે છે. આપણાં સાક્ષી જીવનનું પ્રયોજન શું છે તે જણવાને અથાગ શ્રમ લે છે અને દેહથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે, ત્યારે પશ્ચિમના ડૉક્ટરો પ્રયોજનની જરા પણ પંચાત ન કરતાં માત્ર જીવવાને-દેહને ટકાવી રાખવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે.

એ ફિલસુફી જ્યાં દૃષ્ટએ. પણ આશરે ૧૯૧૦ માં મિરંદુપ થવાની ઔપધિ પ્રાપ્ત થવાની અધવાઓ ચાલતી હતી ત્યારે 'રિયુ ઓફ રિયુઝ' માં એક લેખ આવેશો હતો તે અત્યારે યાદ આવે છે. તે લેખમાં લેખકે જણાવેલું હતું કે એવી ઔપધિ જાડી હોય તો તેના શોધનારે માણસ જાતના ચેષ્ટા ખાતર તે ઔપધિ કોઇને આપવી નહિ. તેની એક દલીલ અહીં નોંધવા જેવી છે. અત્યારે વ્યવહારની સર્વ વ્યવસ્થા માણસનું આશુધ્ય સો વરસનું છે તે ઉપર થયેલી છે. પચાસ સાઠ વરસે માણસ ધરડો થઇ પોતાની જગા છોડી બીજાને સ્થાન આપશે એવી સર્વવ્યાપી અપેક્ષા ઉપર વ્યવહાર રચાયો છે. આ નવી શોધથી આ વ્યવસ્થા એટલી બધી વૉખાઈ જશે કે પછી તેથી ખૂનરેજ પરસ્પર દ્વેષ વગેરે વધશે. વાંદરાનાં ગુણો સંક્રાન્ત થવાથી માણસ વધારે દલકો થવાનો દશે તો થશે પણ માત્ર વ્યવહારની અસ્તવ્યસ્તતાથી જ તે એવો થશે એમ અમને લાગે છે.

સોનિયટ સરકાર અને હુધિયારબંધી

ગયા યુરોપીય ધિગ્રહ પછીથી આખીય જનતા શાંતિ અને સુસેદના પોકાર ચોમેરથી કરી રહી છે. દમણાં જ થોડા વખત ઉપર જનતાનાં ચોવીસ રાષ્ટ્રો વિનાશાત્મક હુધિયારી સામગ્રીને હજવી કરવા અને આખરે તેનો અંત લાવવા જીનોવામાં બેગાં મળ્યાં. અત્યાર સુધી રશિયા, લીગ ઓફ નેશન્સ કે એવી બીજી કોઇ આંતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં નહોતું

* બર્નાર્ડ શોએ આ સંબંધમાં મરકડી કરી છે કે આ વાંદરાની જાદુનશી છે. વાંદરાં માણસ કરતાં વધારે ક્રૂર અને વિષયલોહુપ નથી. તેમણે ક્યારે પોતાના ચોવન માટે માણસ ઉપર કાપકૂપ કરી છે ?

* મૂળ રાખ્દ engrafment છે. ઝામ્બી કલમ કરી બીજા ઝાડને લગાવીએ તેને માટે આ રાખ્દ વપરાય છે.

લબ્ધું, અને તેનાં કારણો ઘણાં છે. હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે અને રશિયન સોવિયેટ પ્રતિનિધિ મંડળનો વડો મેક્સીમ લીટ્વીનોફ દલિયારી બળોનો ચાર વર્ષની અંદર અંત લાવવા અને યુરોપમાં શાંતિ પ્રસારવાના કેટલાક ઉપાયો જીનોવા ખાતે મળેલી કોન્ફરન્સ સમક્ષ મૂક્યા છે. મેક્સીમ લીટ્વીનોફનું ચોક્કસ માનવું છે કે 'જો બીજાં રાષ્ટ્રો વ્યક્તિગત રીતે પોતાના રાજ્યોમાં દલિયારી બળોનો ઘટાડો કરે તો રૂશિયા તેમ કરવા ખસુસ તૈયાર રહેશે.' આ કથનને ટેકો આપવા ટર્કી અને જર્મની તૈયાર થયાં; પરંતુ અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડે ઉગ્રતા નવાધોળ તેમાં ઉભા કર્યા અને જાણીવું કે મેક્સીમ-લીટ્વીનોફની સૂચનાઓ ખરા જીગરની નથી, માટે દમણાં અશક્યવત્ છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે સંને ૧૯૨૨ પછીના દસ વર્ષની અંતે ફક્ત બીજવાર સોવિયેટ સરકારને પોતે કરેલી સૂચનાઓના બચાવમાં બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. મેક્સીમ લીટ્વીનોફ કહે છે:—

સોવિયેટ સરકારને લશ્કરી બળોની કે દરિયાઈ કાફલાની જરૂર નથી, કારણકે અમે બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રી સાધવા ઇચ્છીએ છીએ. અત્યાર સુધીની તેની કારકીર્દીમાં, સોવિયેટ સરકારે આંતર-રાષ્ટ્રીય જીવનમાં શાંતિ સ્થાપિત કરવાનું અને 'લડાઈ' જેવી અમાનુષી સંસ્થાને તિલાંજલિ આપવાનું ઈચ્છ્યું છે. લીગ ઓફ નેશન્સથી સ્વતંત્ર રહીને, પોતાની સ્વયં રક્ષાને વંશ યંત્રેને સોવિયેટ સરકારે સને ૧૯૨૨ની જીનોવામાં મળેલી આંતર રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં સક્રિય ભાગ લઈને હુથીઆરી બળોનો સાર્વત્રિક અંત લાવવાની ફેરફાર સૂચનાઓ કરી હતી. તેની દશ વર્ષની કારકીર્દીમાં, સોવિયેટ સરકારે પોતાનાં કોઈ પણ પડોશી રાષ્ટ્ર ઉપર હુમલો કર્યો નથી, તેમ કોઈની સાથે લડાઈ સજાગવી નથી, તેમજ બીજાં રાષ્ટ્રોની મુશ્કેલી એવા કામમાં ભાગ લીધો નથી. સોવિયેટ સરકાર લીગથી સ્વતંત્ર રહીને પણ આ કમીશન સાથે સહકાર કરવા તૈયાર છે એ વસ્તુસ્થિતિ જ અમારી એકદિલી અને શ્રદ્ધા બતાવી આપવા બસ છે. મને જાણ છે કે હુથીઆરી બળોના સંબંધમાં જોઈએ તેના કરતાં વધુ ચર્ચા થઈ છે. સહરહુ કમીશનના સભ્યોને કહેવા હું હિમત કરું છું કે લીગ ઓફ નેશન્સની સભાઓ અને કાર્યાવાહક બેઠકોની ઉપરાંત ૩૭ બેઠકો કેવળ હુથીઆરીબળોને ઘટાડવાના પ્રયત્ન ઉપર બરાઈ છે, જ્યારે ૧૪ કમીશનો ઉપર ૧૨૦ બેઠકો લરીને ૧૧૧ ઠરાવો કરવામાં આવ્યા છે ! લીગ ઓફ નેશન્સના આદર્શ બધા કામ પેઠીથી પણ અમને કહેવું પડે છે કે હુથીઆરી બળોને ઘટાડવાના સંબંધમાં એકેય સામું અને ચોક્કસ પગલું લેવામાં આવ્યું નથી ! સોવિયેટ સરકારે આવી બંતના કાગ માટે પોતાનું પ્રતિનિધિ મંડળ જીનોવા ખાતે મોકલ્યું નથી. 'જો બીજાં રાષ્ટ્રો ચોક્કસ ઠરાવ કરીને એક સામઠાં સૈનિક બળોનો નાશ કરવા તત્પર થાય તો, સોવિયેટ સરકાર તેવા ક્યેયને બર લાવવા તૈયાર છે એમ હું જાહેર કરું છું.

અરે સુમેલ ! શી તારી નામેશી !

૫૪

માણસ દીઠ કરના આંકડા

લડાઈ પહેલાંના અને લડાઈ પછીના માણસદીઠ સરેરાશ પડતા કરના આંકડા પાલી-મેન્ટના કાગળોમાં મિ. ચર્ચિલે તરફથી ખદાર પડ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

લડાઈ પછી ૧૯૨૬ માં	લડાઈ પહેલાં
દેશનું નામ	માણસ દીઠ
ગ્રેટબ્રિટન	પૌ. ૧૫—૨—૮
ફ્રાન્સ	૮—૫—૧૦
જર્મની	૫—૬—૫
	માણસ દીઠ
	પૌ. ૩—૧—૧૪
	૩—૭—૦
	૧—૧૦—૮

ઈટાલી	૩-૮-૯	૨-૨-૮
યુનાઈટેડ સ્ટેટસ	૬-૧-૧૧	૧-૭-૧૧
કાનડા	૬-૧૯-૪	} હાલ છે તેથી ફે કે ફે દતો.
ઑસ્ટ્રેલિયા	૯-૧-૬	
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૧-૧૭-૨	
ન્યૂ ઝીલેન્ડ	૧૪-૦-૯	

ગ્રેટબ્રિટનમાં કર સૌથી વધારે વધેલો છે. લગભગ પહેલાં કરતાં પાં. ૧૧-૧૧-૪ નો વધારો માણસ-દીઠ થયેલો છે.

અદ્યતન સ્મરણશક્તિ

કોર્ટ મિ. જેમ્સ એફ. જિલિસે ઇ. સ. ૧ થી ઇ. સ. ૪૦૯૯ સુધીની તારીખો ક્યેારિ આવે તે એટલે કે ૧૫ લાખ તારીખો મોટે કરી છે. તેમની ઉંમર હાલ ૩૬ વરસની છે. આ કામ તેમણે વીસ વરસની ઉંમરથી શરૂ કર્યું હતું. પહેલાં તો તેઓ ગણતરી કરીને જવાબ દેતા પણ હવે તો એ બધું યાદ જ થઈ ગયું છે. તેઓ હાલ એક વેપારી પેઢીમાં રોકાયેલા છે. કોર્ટ પણ તારીખ પૂછતાં તે દિવસનો વાર સપાટાથી તેઓ કદી આપે છે.

અશોકનો શિલાલેખ

ઓરિસ્સામાંથી એક અશોકનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તેના ઉપર કોતરેલું છે કે "આં બુદ્ધનું જન્મસ્થાન છે." નેપાલમાંથી આ શિલાલેખ કોર્ટ રીતે અહીં આવી ચડેલો છે એમ મનાય છે.

રેલવેમાં ઠાસી પક્ષપાત

રેલવે ખાતામાં યુરોપિયનો અને એંગ્લો ઇન્ડિયનો તરફ પક્ષપાત દર્શાવવામાં આવે છે તે બહુીનું છે. તે પક્ષપાત રેલવે તાલિની નિશાળોમાં પણ દેખાય છે. રેલવેની નિશાળોનો રિપોર્ટ કરવાનું કામ કેળવણી ખાતાના એક યુરોપિયનને સોંપેલું હતું તેનો રિપોર્ટ બહુરમાં મૂકાયો નથી. પણ અસાધારણત્વ વીરપત્ર તેના આંકડા આપે છે. તે વિચારવા જેવા છે.

રિપોર્ટની શરૂઆતમાં પચાસેક વરસ ઉપરના એક સરકારી હંસાવનો. ઉલ્લેખ છે. તેનો એવો અર્થ છે કે રેલવેની નોકરી કરતા યુરોપિયન અને એંગ્લો ઇન્ડિયન કામદારોના હાકરાઓને ગાર્ડ, ડ્રાઇવરો અને ફિટરો કરવા માટે તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. વળી તેમાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે ધણીખરા દિલ્હી જોમ કારકુન ચવા ઇંગ્લે છે તેમ આ હાકરાને કારકુનો ન થવા દેવા.

કેળવણી જેવા ક્ષેત્રમાં પણ યુરોપિયનો અને એંગ્લો ઇન્ડિયનો તરફ કેટલો પક્ષપાત થાય છે તે ખતાવવા નીચેના આંકડા સરખાવી જેવા બસ થશે.

	યુરોપિયનો અને એંગ્લો	દિલ્હીઓના
	ઇન્ડિયનોના સંબંધમાં	સંબંધમાં
	૯૫	૫૭
ચાળાની સંખ્યા	૩,૬૦ લાખ	૧,૨૦ લાખ
તે માટે રેલવે તરફથી થતું કુલ ખર્ચ		

સ્કૂલ શ્રી માટે થતી મદદ	૨,૯૦ લાખ	૦,૧૯ લાખ
રેલવે સિવાયની શાળામાં જતાં		
બાળકોની સંખ્યા	૧૭૨૨	૬૧૬૯
તેમને મળતી મદદ	૬૨ હજાર	૪૫ હજાર
સ્કૉલરશિપોનું કુલ ખર્ચ	૧૦,૦૦૦	૧,૮૦૦
કનસેશન વગેરે મળતા લાભની કિંમત	૩,૫૩ લાખ	૧,૮૫ લાખ
સીધી અને આડકતરી મળતી કુલ મદદ	૧૧,૫૩ લાખ	૩,૯૭ લાખ
પ્રાથમિક શાળામાં બાળકદીઠ ખર્ચ	૧૧૫	૧૯
માધ્યમિક ,, ,,	૧૨૪	૨૭
હાઇસ્કૂલ ,, ,,	૪૫૨	૫૩

મીઠું, સાણુ, સોડાનો બહિષ્કાર

‘ઇન્ડિયન નેશનલ હેરલ્ડ’માં શ્રી માણેકલાલ વજીલ એમ. એ, એલ એલ. બી., એફ. એસ. એસ. બ્રિટિશ મીઠું, સોડા અને સાણુના બાયકોટ માટે નીચેની દલીલો તથા આંકડા આપે છે.

હિંદમાં આ ત્રણ રાસાયનિક પદાર્થોની આયાત ૧૯૨૬-૨૭ માં નીચે મુજબ થઈ હતી.

પદાર્થ	કુલ આયાત	તે પૈકી બ્રિટનમાંથી થયેલી આયાત
મીઠું	રૂ. ૧૨૬ લાખ	રૂ. ૧૪ લાખ
સોડા ક્રોપાઉન્ડ	૧૦૫ લાખ	૯૧ લાખ
ધોવાનો સાણુ	૯૯,૫ લાખ	૯૮ લાખ
નહાવાનો સાણુ	૪૭ લાખ	૩૫ લાખ

હિંદને ધણો લાભો દરિયા કિનારો છે. છતાં મીઠાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા કંઈ પ્રયત્ન નથી થયો તે અગત્યનું જોવા જેવું છે. આ સંબંધી આંકડા તો ફ્રાન્સને આતાના ખાનગી રિપોર્ટોમાં હશે તે આપણને મળી શકે નહિ. ખરી રીતે ઇંગ્લેન્ડનું મીઠું અહીં ખપે એટલા સારા અહીંના વેપાર તરફ સરકાર ધ્યાન આપતી નથી. બીજી બાજુ મીઠાનો વેપાર એક ધોરણે ‘કરવા-દેશી’ રાખ્યોના મીઠાના ઉદ્યોગનો પણ નાશ કર્યો છે. ખુલ્લાત શહેર બહારના મીઠાના નાશ પામેલા ક્યારા તેની સાક્ષી પૂરે છે. ખેલાતના મરુદુમ નવાખ સાહેબની કારકીર્દીમાં, મીઠાને બદલે સોડા બનાવવાની યોજના તૈયાર થઈ હતી અને તે અમલમાં મૂકી શકાત કારણ કે ક્યારામાં ભરતીનું પાણી લઈ શકાત પણ હમેશની માફક ખટખટને લીધે એ યોજના કરનાર દિવાનને નીકળી જવું પડ્યું. કાઠિયાવાડનાં બીજાં રાજ્યોમાં પણ એની એ કહાણી મળી રહે.

૧૯૧૯-૨૦ માં હિંદમાં ૧૬૦૦ હજાર ટન મીઠું પકાવ્યું હતું. હિંદમાં દર વરસ સરેરાશ ૫૦૦ થી ૬૦૦ હજાર ટન મીઠું આયાત થાય છે. ઘણુંખરું પરદેશી મીઠું કલકત્તા ઉતરે છે અને ત્યાંથી ઉત્તર હિંદમાં વેચાય છે. મુંબઈની કિનારાને રસ્તે કાઠિયાવાડનું મીઠું ઘણું આવું ત્યાં જાય છે. લડાઈ પહેલાં આયાત થતા મીઠાના ૨૨ ટકા યુનાઈટેડ કિંગડમ-

માંથી આવતું તે અત્યારે ૧૦ ટકા આવે છે. વહેપારી ઉદ્યોગો અને આંકડાના ડિરેક્ટર જનરલે ૧૯૨૬-૨૭ ના હિંદના વહેપાર સંબંધી લખ્યું છે કે પરદેશી મીઠું મુખ્યત્વે બંગાળમાં અને તેથી એાછું આસામમાં ખયે છે, કારણ કે ત્યાંના લોકોને ઝીણું મીઠું ગમે છે. પણ ખારાધોડામાં પાકતા ગાંગડા મીઠું વાટીને કે ખાંડીને ઝીણું કરી શકાય. આખા હિંદમાં કેટલું મીઠું પાકે છે તે તેણે જણાવ્યું નથી. ૧૯૨૬-૨૭ માં કુલ ૫,૪૨,૦૦૦ ટન પરદેશી મીઠું આયાત થયું હતું અને મુંબઈથી કિનારે કિનારે ઉપરના વરસમાં ૨૨,૦૦૦ ટન અને તેની આગલા વરસમાં ૧૨,૦૦૦ ટન મીઠું ખપ્યું હતું.

પરદેશથી આવતો સોડા લગભગ બધો યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી જ આવે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી ૯૧ લાખનો, કેન્યામાંથી ૩૩ લાખનો, જર્મનીમાંથી ૭ લાખનો સોડા આયાત થાય છે અને હિંદમાં તે ખનતો જ નથી.

સોડા નદિ ખનતો હોવાથી ધોવાનો સાથુ પણ આપણે ખનાવી શકતા નથી. સાથુની આયાત થનારાં સ્થળોની પાસેના સાથુ ખનાવવાને દેશીઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે અને તેને લીધે આપણે લગભગ એક કરોડનો સાથુ પરદેશથી મળાવીએ છીએ, જે લગભગ બધો યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી જ આવે છે. જો સોડા સેધો મળી શકે તો ધોવાનો સાથુ તો માણસો ઘેર પણ ખનાવી શકે. લોકોમાં એાખ્યાં રહેવાની ટેવ જેમ જેમ વધારે પડતી જાય છે તેમ તેમ સાથુની વપરાશ વધે છે અને આપણા દેશમાં તેનો ઉદ્યોગ નદિ હોવાથી વધારે પૈસો પરદેશ ધસડાઈ જાય છે. ધોવાના અને ન્હાવાના સાથુનાં થોડાં કારખાનાં છે તે શ્યાનિક વપરાશ પૂરી પાડી શકે પણ સોડાની મોંઘાસત અને રેલ્વેનાં પ્રતિદૂળ ભાડાને લીધે પરદેશી સાથુ સાથે દરીયાઈમાં ઉતરી શકે નહિ.

● ન્હાવાનો સાથુ પણ પરદેશથી લાવવો પડે છે તેનું એ જ કારણ છે. આ બધા ઉદ્યોગો ખીત્રવવાને માટે સ્વરાજ ઝટ મેળવવું જોઈએ, સ્વરાજને માટે બ્રિટિશ માણનો બદિખાર કરવો જોઈએ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પુલોમા અને બીજાં કાવ્યો:-કર્તા તથા પ્રકાશક: અમૃતલાલ ના. ભટ્ટ, ઉમરેડ. ડિમન રૂ. ૧-૮-૦

લખાવાને અધીરા અને તે કરતાં પણ લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાને અધીરા 'કવિયસ:-પ્રાર્થી' અનેક યુવાન લેખકોના આજ્ઞમાનામાં આ કાવ્યસંગ્રહ અને તેમના કર્તાનો પરિચય કરાવનાં અમને આનંદ થાય છે. આ લેખક આપણી આદિત્યની દુનિયામાં ૬૭ સુધી આજીવન છે પણ તેઓ સને ૧૮૯૯ થી કાવ્યો લખના આઘ્યા છે અને ૬૭ સુધી તેમનું એક પણ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ મથું અમારા જાણવામાં નથી. આ કાવ્યસંગ્રહમાં ૧૮૯૯ થી ૭-૩-૨૭ સુધીનાં ૪૭ કાવ્યો સંગ્રહિત છે. અમને ખાતરી છે કે કનાં પહેલેથી કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરના રથા હોત તો અત્યારના ઘણા-ખરા કાવ્યલેખકો કરનાં વધારે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોત. પણ તેમજો માત્ર શાન્તિમાં કાવ્યો લખવાનું જ પસંદ કર્યું છે. કોઈ કોઈ કાવ્યોની તારિઓ જોતાં તેમનો લખવાનો વેગ પણ સારો જણાય છે અને આથી વધારે તેમજો લખ્યું હોય તો નવાઈ નહિ.

આ લગભગ ત્રીસ વરસના માળામાં તેમની કવિત્વ શક્તિ મંદ થઈ જતાતી નથી પણ કંઈકેય વધી છે અને વિવેક અને ભાવગંભીરતા તો રપટ રીતે વધ્યાં છે. તેમના હેઠા કાવ્યમાં (કાવ્યો સમયના ઉમટા દમો ઓપાવેલાં છે) એટલે સમાવતી દૃષ્ટિએ સૌથી પહેલા કાવ્યમાં ફરી મારા રોલથી રેરે બતાયા, વિસારો શું તાપ નથી આસુબધા? હાં રસ-આગ દલુ ન મનાયા? સખી! આ વિરહ

આવી ચમત્કૃતિ વિનાની ઉક્તિઓ છે. 'સાસુમાયા' જેવા રૂઢ જૂનો શબ્દ છે અને 'રસ-આગ' જેવી સામાન્ય અને કંઈક નાટકી કલ્પના છે. પણ આવી પંક્તિઓ માત્ર તે એક કાવ્યમાં જ છે. પછી ઉત્તરોત્તર ભાવ ગંભીર થતો જાય છે. અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કવિતા ખરેખર મનોહારી બને છે.

જે જે તરવતી અદિ ગુલછી

કેવી સાંત બની જે મમેશી ખી?

કેવી દીપતી હાર ગુલાબ અસી?

આવે રંગ-ભર્યા, પિત્ત રંગ-ભર્યા.

'રંગ-ભર્યા' શબ્દનો રણકાર જૂનાં કાવ્યોના છે છતાં તે શબ્દ અહીં, તદ્દન ઉચિત છે અને આખા કાવ્યમાં કઠીએ કઠીએ આવી, સંગીતમાં ઝુલતી ઝુલતી એ પંક્તિ જલે હૃદયને પણ ભાવમાં ઝુલાવે છે.

હવા સુરમે સખત છે,

વાયુ સુરિલા મંદ છે,

અતિ-ધીર-રશ્મિ તારલા

અગમમે, ચાહે અંદ છે.

'હવા'નો ઉ ગુરુ કરવો પડે છે તે અરુચિ-કર છે છતાં આ પંક્તિઓ, અને વિશેષે કરીને છેલ્લી બે પંક્તિઓ દુરાશય રીકાકારને પણ આનંદ આપે તેવી છે.

૧૯૧૧ સુધીનાં કાવ્યો પ્રેમ અને ઉશ્મ અને વીરત્વનાં છે. તે પછી ચાર વરસના માળાનાં કાવ્યો નથી. ૧૯૧૫ નું પહેલું કાવ્ય ગમગીનીનું છે. "ગમે ના સૃષ્ટિની શાંતિ" એવા તેમના ઉદ્દેશો છે.

ગમે ના સૃષ્ટિની શાંતિ

ગમે ના પુષ્પની કાન્તિ

અમે ના ગર્વમાં ભાતી
સુરિતા મસ્તને માતી ૧૧

x x
અમે ના મહેલ આ મહારા,
અન્યા ને રંગના ક્યારા. ૧૩

અમે ના કેમ કે પૂછે ?
હું હું હર બાણે છે. ૧૭

પ્રિયે ! હા કાંઈ છે ન્યૂન,
અને તેથી સઙ્ગે શૂન્ય. ૧૮

રૂચિરે શૂન્ય એ તત્ત્વ,
ખરે આનંદનું સત્ત્વ. ૧૯

નથી આહિ-નથી આહિ,
હું હું આસુકાંમાંહિ. ૨૦

પછી પણ ઉદ્ધારનાં કાચો આવે છે પણ
આ પછી જીવનના વધારે ગંભીર ભાવો
'કાચમાં અવતરવા લાગે છે. 'વર્ષા :—

વરસે છે મેઘવાર,
પૃથ્વી રસે રસાય,
પીગળે પરાગમાર ભારે.

આનંદકંઠ વર્ષાના રૂપ-રાગ ભેને.

'વનવિહાર' વગેરે ઉદ્ધારનાં છે પણ લેખકનું
મન હવે વધારે વિશાળ બન્યું છે; દંપતીપ્રેમ
જગતની અનેક રસોદ્ભાવક વસ્તુઓમાંનો
એક છે.

વીજળીના ચમકારા ચમકે,
અગ્નિના અગારા ભડકે,
સૂર્ય-રશ્મિની જવાળા અગકે,
મહાકું ત્યાં રંગે.

x x
પૃથ્વીના પડદા ન્યાં ફાટે,
ધખધખતો રસ ધસતો વાટે,
અંગારા ઉછળે સુરવાટે,
મહાકું ત્યાં રંગે.

સ્નેહાંકિત શીળી છાયામાં,
તરુણ કમંગી રસીલી રાત્રા,
વિલસી વિચરતા દિન-માયા,
મહાકું ત્યાં રંગે.

મિત્રો મીઠી મીઠી કરતા,
રંગતણ પ્યાલો મુખ ધરતા.
અવગીતે અમરાપુર કરતા,
મહાકું ત્યાં રંગે.

લેતી હર 'હલ્ટે' હાળી
માતા મીઠું મુખડું ન્યાળી,
મુંબન દેતી નયનો કારી,
મહાકું ત્યાં રંગે.

ચોગીજન બેઠા છે ધ્યાને,
શિવસખા બાણે ઉઘાને,
દિવસ કે રાત્રી નહિ બાણે,
મહાકું ત્યાં રંગે.

કર્તૌના વિચારો ગંભીર દ્વિગ્નમુદ્રીનાં તત્ત્વોનો
પણ સ્પર્શ કરે છે અને એ તત્ત્વજ્ઞાન શુદ્ધ
ન યનાં કાવ્યમાં ઉચિત રૂપ લે છે.

આપે આત્મ-ઉદ્ધાન ભરવામાં,
સાગરનું શોધન કરવામાં,
પૃથ્વીનાં પડપદ ભેવામાં,
નહિ નર-નૂર લેખો.

x x
સમરાંગણ રણરિંગ ગજવલે,
યંત્રતાણ મંત્રો શીખવલે,
હિંસા-પૂર હીણાં ખળખળવે,
નહિ નર-નૂર લેખો.

રાક્ષાસોની સીમ સરકવે,
નયનાં નયનાથ બજવલે,
લક્ષ્મી-લગ્ન લાંબાં કરવે,
નહિ નર-નૂર લેખો.

ચલત કરી યોજે તન-મનને,
હીન તણાં દુઃખમાં દૂર કરવે,
પૃથ્વી પૂરણ મુખથી ભરવે,
નરનું નૂર લેખો.

કૂદ કલક-કલક બૂલવલે,
સોલિતો જયધોષ બજવલે,
પૃથ્વી પ્રેમ-પૂરે ભીંજવલે,
નરનું નૂર લેખો.

મનનાં અંધારાં દૂર કરવે,
હૃદય-પ્રેમજળ ખૂબી ખીલવલે,
નરને નારાયણ શો કરવે,
નરનું નૂર લેખો.

આ ચિંતનથી જ ૧૯૧૫ માં લખાયેલી પંક્તિ-
ઓની નિરાશામાંથી અભેદની આશા સ્ફુરે છે.

જગ બધું મૂંઝી વગર,
ક્યાં કુપી છાની રહી ?

એકે નિષ્ઠા ભક્તિથી શું
દર્શી તુજ થશે નહિ ?

x

x

દિવ્ય મુખા-પાનમાં,
મધુ-મધુરા જાનમાં,
આરા ને નિરાશમાં
આવી નહિ હું બાણમાં.

x

x

જહાર ચોથી હું મેચ્છો.
જેકે નહિ ક્યાં હું તહેને,
નહ-આરા થઈ પડ્યો,
શું હું છુપી મુજ અંતરે ?

ઉપર ધણું અવનરણો આત્મવક્ત્રી કે ભર્મિ-
કાવ્યોમાંથી આપ્યાં છે. પણ કર્તાનાં લાંબાં
પરવક્ત્રી કાવ્યો પણ અમને આશાજનક
લાગ્યાં છે. તેમની વસ્તુપસંદગી વિવેકી છે,
તેમને તે તરફ સ્વાભાવિક વશાલુ છે, પરવક્ત્રી
કાવ્યને, યોગ્ય ભાષામાં, સપ્રમાણ કરવાની
કંઈક હથોટી છે, અને આપણા સાદિત્યમાં
અત્યારે એ પ્રકારની ખોટ છે તે જોતાં તેમની
પાસે એ પ્રકારનાં કાવ્યોનો પ્રપાત્ન કરવાની
અમે માગણી કરીશું. પરવક્ત્રી કાવ્યોમાં લાંબાં
અવનરણો આપીએ ત્યારે જ તેનો ભાવ
સમજવાય છે છતાં સ્વલસંકોચને લીધે ટૂંકાં
જ આપીએ છીએ. ‘લીધમ’ કાવ્યમાંથી થોડાં
ટૂટકે ટૂટકે લખાએ.

જ્ઞાને શોક કરો ધર્મરાય ?
ક્યમ મુખ બન્યા નીનિત્તલુ ?

x

x

નથી કરવી અરિની ધાત,
નથી જોઈતાં રાજ ને પાટ.

x

x

બીધમ રણમાં કરી ન છતાય,
જય પાંડવનો ક્યમ થાય ?

x

x

જેનાં સૂર્ય સમોવડ બાણ,
કેરે સૈન્યમાં કચ્છર ધાન.

x

x

દેખા ધરણી પરે ગંગ-નંદા,
સ્તાવ્ય સૈન્ય થયું સ્તંભ્યા રાયા.

‘વિશ્વામિત્ર’ કાવ્યમાં વસિષ્ઠાચમનનું
વર્ણન જોઈએ.

એ સમે ત્યાં આવતા
વેદધૂત બલવતા,
શાંત સુરવર કંદી,
ઉત્સુક હરે યતિ ભાવતા,

મલય મારુત લહરીઓ ન્યમ મંદગનિ મધુ માસમાં,
બહન વનના વૃક્ષ-પશુવ-કુમુદ કેરા હારથમાં.
તે સિવાય ‘યમોપાધીસી,’ ‘જેમવદતા’
‘દલદીધાટ,’ ‘શકતાજી,’ ‘ભામાયા’ એ
કાવ્યો છોડી દઈએ છીએ પણ સૌથી પ્રથમ
મૂકેશ ‘પુલોમા’ કાવ્યની એક છેલ્લી કરી તો
મૂકવી જ જોઈએ.

પુલોમા સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનાં મૃત્યુ થતાં
પુરુષ વિશે લખે છે :

રાખવો શું રવર્ગમાં ?
નાંખવો શું નર્કમાં
ધર્મરાજ પડી ગયા છે
આજ ઊંટા તર્કમાં.

લેખકની ભાષા ધણી સાદી છે. તેમને અર્થ-
કારોનો શોખ નથી પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ
જ્યાં અસંકારો છે ત્યાં ઉચિત અને અર્થ-
વાદક છે.

જલદિ એકા વિરમે ને
જ્ઞાણુ પણ ચીરે ચડે.

તર સમીપે તરલ તરણી દ્રુત ગતિએ આવતી
એકતાં દુરે પ્રસરતી પ્રેમ લહરી ભાવતી.
‘સુકાની’

x

x

‘શિવ’ વિશે લખે છે :

અધારી રણનીતા તારા,
બવરણુ નિર્મળ નિર્ઝર ન્યારા,
સ્વર્ગતણી ઝાંખી દેનારા,
બહન મરી રમતા.

તે જ રીતે લેખકે સંગીતની કે રાજમાધુર્યની
ઝાંઝી પરવા નથી રાખી. જો કે તે પણ ક્યાંક

સંવાદ ટૂંકા કર્યો છે-એ જ વરદાનમાં. જધું પતાવી દીધું છે, તે કીક કર્યું છે.

ખરી રીતે કર્તાની નિર્મોલુશકિત આ નાટકમાં માપી શકાય તેમ નથી. તેના ખનાવો, ભાવો, પુરાણના વસ્તુથી એટલાં નિયત થઇ ગયાં છે કે કલ્પનાને નવું કરવાનો ઝાઝો અવકાશ ન રહે. આ નાટક વિશે માત્ર એટલું જ કહી શકીએ કે તેમાં કોઈ ખામ હોય નથી અને વસ્તુના મૂલ જળથી જ નાટકનો રસ જળવાઇ રહે છે.

પણ કર્તાની નિર્મોલુશકિત 'અનારકળા' માં વધારે જણાય છે. એટલા ટૂંકા નાટકમાં જહાંગીરનો નિરંકુશ પ્રેમ, અનારકળાનો સાચો પ્રેમ અને અકબરની મહત્ત્વાકાંક્ષા ખરાબર જણાઇ આવે છે. જહાંગીર પ્રથમ મહેરુનિસાના પ્રેમમાં પડે છે, અકબર મહેરને બીજે પરણાવે છે તો જહાંગીર અનારકળાના પ્રેમમાં પડે છે. અકબરની મહેરુ જહાંગીરને કોઇ દિંદુ શત્રુકુમારી સાથે પરણાવી, દિંદુએ પોતાના પક્ષમાં લઇ, પ્રતાપને છતી, એક મહાન સામ્રાજ્ય રચાવવાની હતી. નવો ધર્મ રચાવવાનો પ્રયત્ન પણ દિંદુ મુસલમાન એક થઇ સામ્રાજ્યના ચાશ્વત્ત રથે બે અને એ મારે હતો. સર્વધર્મ પરિવર્તન દરમિયાન એ આચારથી મૂકેલું છે. તેમાં જુદા જુદા ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાના ધર્મના ગુણો અને પારકાના અવગુણો બતાવે છે. તેમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રતિનિધિ મૂક્યો છે, જૈન તેનું અંગ બનાવ્યો છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે સમયનો વધારે પ્રતિષ્ઠિત ધર્મ જૈન હતો અને અકબરને જૈન યત્નિઓ સાથે સુત્રાકાન થઇ હતી એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. બૌદ્ધ ધર્મને આ પરિવર્ત દરમિયાન રથાન મળ્યું તેનું કારણ કદાચ આધુ-

નિક શિક્ષિતોનો એ ધર્મ તરફનો પક્ષપાત હશે. જહાંગીર સામાન્ય માણસ છે, તેનામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી, તે માત્ર સૌંદર્યનો લોહુપ છે. અકબર તેને સમગ્રવવામાં નિરાશ થાય છે ત્યારે અનારકળાને ધમકાવે છે કે "સતીમ સાથે તું કંઈ પણ વ્યવહાર રાખશે તો હું એને સાદ-જાદાના પદપરથી બ્રહ્મ કરીશ, એને બીખારી બનાવીશ." અનારકળા જીવન પર્યંત જહાંગીરને ન મળવાનું વચન આપી ચાલી ગય છે. જહાંગીર તેની તપાસ કરાવે છે પણ કશો પત્તો લાગતો નથી. તે પછી વરસો વીતી ગય છે. દરમિયાન જહાંગીર પાદશાહ થાય છે, અને મહેરુનિસાને પાણીને નૂરજહાં બનાવે છે છતાં અનારકળા વચન પાળીને તેને મળતી નથી. છેક મરતી વખતે જહાંગીરને બોલાવે છે. પોતાની સંરામાં અનાર-દાડમની કળા મોકલે છે. એ સંરા ઉપરથી નૂરજહાં સાથે યતા સંવાદમાં જહાંગીર પોતાની દિંદુ રાણીને શીતળ પાણીમાં ઉગનારા કમળ સાથે અને નૂરજહાંને ધરાનના ગુલામ સાથે સરખાવે છે તેમાં માતૃત્વ અને સુરુચિનો સારો યોગ થયો છે.

હેવટે અનારકળા જહાંગીરને મળે છે અને તે તેનું છેલ્લું મિલન જ નીવડે છે. જહાંગીરના પ્રેમ વચનનું સાંત્વન મેળવી તે પ્રાણ છોડી દે છે.

આ નાટકમાં અકબરને જેવો એક મહા-રાજ્યની મહેરુથી લગભગ અમાનુષ થયેલો કદમ્બો છે તેવો તે નહિ હોય, જહાંગીરને મુંઝરીઓના પ્રેમમાં જેટલો છીછરો કદમ્બો છે તેટલો તે નહિ હોય, પણ એ પિતાપુત્રને નાટકમાં આવા ચીતરી શકાય તેવા તેમનામાં અંશે હતા અને તે અંશેનું નિરૂપણ ખરાબર થયું છે.

* 'સાવિત્રી'માં જુદા જુદા કુલ્યની શણગારાચેલાં ઋષિગણો એક પછી એક પોતાના કુલરે પોતા વિશિષ્ટ ગુણો માંડી ગય છે તેમાં આતુર્ય છે પણ એ પુરાણ વસ્તુમાં એટલું સમીચીન નથી લાગતું. તેમાં કંઈક આધુનિક નાટકીયતું આવેતું જણાય છે.

આદર્શીધ માટે અમે એવો અભિપ્રાય આપી. શક્તા નથી. તેનું વક્તવ્ય તો યથાર્થ છે અને તે કહેવાની ઘણી જ જરૂર છે. પણ અમુક સૂક્ષ્મ ભાવનાને માનવતું રૂપ આપી તેમને પાત્રો બનાવવાં એ નાટ્યનિરૂપણને મંદ કરનારી રીતિ છે. તે ભાવના જ્યાં પ્રધાન હોય તેવાં માનવાને પાત્રો બનાવવાં તેમાં ખોટું નથી, પણ પાત્રો માનવા જ નોંધાયે. ક્રોધ, કામ, ભક્તિ, જીવ વગેરે પાત્રોથી પ્રાચીન નાટકો રસહીન લાગે છે તેનું એ કારણ છે. અહીં પણ પાત્રોમાં માનવત્વનો પાસ તો છે પણ છતાં પરમાદર્શ અને ઉચ્ચાશય એ નામો વાંચનારને એવા ભ્રમમાં નાંખે એવાં છે. અલ્પજ્ઞ પરમાદર્શ અને ઉચ્ચાશય પતિ પત્ની છે, તેમની મસ્કરી માનવ સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેની જ છે. છતાં નાટક ઉપદેશાત્મક થઈ ગયું છે. નાટકમાં કાર્ય ઘણું એણું છે અને નિર્બંધરૂપની પ્રેમ, કવિત્વ, સંગીત વગેરે વિષયો ઉપર ચર્ચા થાય છે તે નાટકને અતુલ્ય નથી.

આ પુસ્તકમાં ભાષાની ઘણી ભૂલો છે તે તરફ કર્તાનું ધ્યાન દોરવું જોઈએ. ઘણી જગ્યાએ અનુસ્વારો જોઈએ ત્યાં નથી, કેઈ જગ્યાએ ન જોઈએ ત્યાં છે. સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા ખોટા વપરાયા છે. “સદા કરુણાર્ચતા” એટલે શું? એ કઈ જાતનો સમાસ? પૃ. ૧૭ ઉપર ‘દૌહિત્ર’ ને બદલે “પૌત્ર” શબ્દ વાપર્યો છે, રાત્રીના અર્થમાં ‘તમસા’ શબ્દ વાપર્યો છે તે ખોટું છે. “મનુષ્યો યાવચંદ્ર દિવા કરૌ બને” એમાં જોડણી, સમાસ અને શબ્દપ્રયોગ ખોટાં છે. ‘ઉપવાસ લાંગવો’ એ તરબુમિયા શબ્દ પ્રયોગ છે, અને કામદેવને આંધળો ગણવો એ પશ્ચિમની પૌરાણિક દૃષ્ટિના છે. આપણામાં તો તે અનંગ છે.

કર્તાની કેટલીક કવિતાઓ સારી છે અને નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિની મુલ્ય છે. પણ તેમાં પણ અનેક પ્રમાદો થયા છે.

કાદવમાં જન્મેલી, પણ દેવને બહુ બહાલી, શંકર વિષ્ણુ લક્ષ્મી હૈયે રમતી પશ્ચિની. આને ગીતિ કહેલી છે પણ તે ગીતિ નથી તેમજ પિંગળનો બીજો કોણ પણ છે નથી. લગભગ બધી ગીતિઓ ખોટી છે. બીજા સંસ્કૃત વૃત્તોમાં લખેલા શ્લોકો કેટલાક પ્રાસાદિક છે પણ તેમાં પણ અનેક અક્ષય્ય સ્થાવરો છે.

વળી મદ મદ વહતી મલયની શીત લહરી શબ્દોનો અર્થ તેમ ગોટાળો વાળોને પણ આ પંક્તિ શિખરિણીમાં એસાડાય તેવી નથી. આખરે નારી સખળા, અખળા બની છે. એ પંક્તિ પણ વસંતતિલકામાં એસાડાય તેવી નથી. ગેય કાવ્યો વધારે સારાં છે. તેમાં પણ અંત્ય પ્રાસનો ગોટાળો છે જ.

પૃથ્વી યદ્ હરિયાળી, આબની તો શી સફાઈ, વિશ્વ બન્યું મુખદાપી રે..... આને માત્ર ઉપચારથી પ્રાસ ગણી શકાય. અને સ્વચ્છ બન્યા રવિકિરણો, ઉત્તમવલ્લ ભાસે તારા રુદ્ધો, ચંદા હરો મીઠાં હાસરો રે...

પ્રાસ તો નથી જ, પણ રવિકિરણો સ્વચ્છ બનવા સાથે જ તારકવૃન્દ શી રીતે ઉર્જિત થઈ ભાસવા માંડ્યું? પણ કેટલાંક કાવ્યોમાં તેમની સ્વાભાવિક પ્રતિભા જણાય છે.

જીવનના શા રંગ રે પ્રભુ કાઈ ન પામે.
પરીમાં બનતા રાય જગતના
પરીમાં તો બને રંગ રે પ્રભુ.
આશું પાછું શાને લઈ લે
માલિકના શા દંગ રે પ્રભુ.

મુંદર સ્તુતિ છે. “હે મનવા રામ નામં તું સ્મરી લે” એ હુમરી પણ મુંદર છે. ‘આદર્શીધ’નાં ગીતો પણ એવાં જ મીઠાં છે. તે બધાં સ્થાવરસંકોચને લઈને અમે ઉતારી શકતા નથી. પણ છેવટે તેમની શારદાની સ્તુતિ ઉતારી આ ત્રિવેચન પૂરું કર્યું.

વાણી રૂપ બની પદ્ય ગણ ધરી, ભૂદા કર્યાં માનવો, વાણીના મધુરા મુરો જગ વિરે, રેડી ભયો ને રસ.

નારા વાદન પિચ્છના લક્ષ્યથી, રંગે પૂર્ણ વિશ્વને, દેવી સારદા માન ધન્ય કરતે, મારી કૃતિ અલ્પને. ભાવ અને વિચાર બન્ને અહીં યથોચિત પદરૂપ પામે છે. આજ સુધી સારદાની અનેક સ્તુતિઓ યર્ષ ગદ્ય છે છતાં કલ્પના નવીન જ છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાંચનાર વર્ગ આ નાટકોની કદર કરશે.

મસ્તફૂદીરની મસ્તી:—લેખક: 'મસ્ત-ફૂદીર.' પ્રકાશક: 'શુભસુંદરી' કાર્યાલય, ૧૦૫ ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઈ—૪, મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦-૦.

માસિકો વર્તમાનપત્રા વગેરેમાં હાસ્યરસની વાર્તાઓ કે દુયકા લખનાર તરીકે લેખક ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ કરેલ લેખોમાંથી ચુંટણી કરી દશ લેખો મૂક્યા છે.

લેખો પૈકી "દાદી રાખો" અને "બોકું માયું" એ સામાજિક ઉપદાસ કથાઓ છે. 'બોકું માયું' એ વાર્તામાં દૈંટ પહેરનાર ઔરિસ્ટર દૈંટ ઉતારવી પડે ત્યારે શી કડેદી રિથિતિ થાય તે બૂઝી જઈ આર્યતાભિમાનની ગેજામાં માયું બોકું કરાવે એ પ્રારંભની જ અસંતોષિતતા રસપ્રતિકર છે. પછી વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. જડજ મરકરીખોર દોવા છતાં તેનું ભાવણ ઉપદેશાત્મક યર્ષ જાય છે તે હાસ્ય સાથે વિચ્છવાદી થાય છે. પછી વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. પાંચડીઓની રીકા, તે સંબંધી મનો ચાતુરીથી મૂક્યા છે અને પરમનાવડખીની સારી મરકરી કરી છે. છેવટે મનોદરમા તેને પરણે છે તે અંત કંઈક દૃષ્ટિમ લાગે છે. "દાદી રાખો" આવી દ્વિતિ-ઓથી મુક્ત છે. દાદી રાખનારાઓની અગવડ, તેમને વિશે તેમના પોતાના તથા બીજાના અનેક પ્રકારના અભિપ્રાયો, તેમનાથી અન્ય પર થતી અસર સપ્તે ધીમે ધીમે એક સરખા હાસ્યથી દેવવાનું જાય છે.

"સૌભાગ્ય સુંદરી" માં લુદો જ વિષય છે. ગુજરાતમાં ઘણા માંણસોને નાટક કંપનીઓ કાઢવાનો વા વોયો હતો, તે કંપનીના અંદરના જીવનનું દ્રશ્ય આમાં છે. તેમનાં સાધનોની પામરતા, પાટીઆં ખડકીને મોટાં મોટાં દરો ખતાવવાનો ખોટો મોદ, તેમની નિરક્ષરતા, દલકાઈ વગેરે આબેહૂબ ચીતર્યું છે. નાટક કંપની જનલે એક સ્વપર્ચાત્ર મોંખી દુનિયાં જ છે. તે દુનિયાંના દંભ, અભિમાન, દેવ, અમાન, કુટિલતા સર્વ સામાન્ય માણસને પડદા પાછળ જ રહી જાય છે તે અહીં હાસ્યથી ખતાવેલાં છે. નાટક મંડળીના દુર્ગુણો અને દરિદ્રતાનું અહીં અચ્છું પ્રદર્શન છે. આડકતરી રીતે નાટક જોવા જનાર વર્ગ ઉપર પણ સારી રીકા કરી છે. નાટકની ઘણી પામરતા, જોનારની મૂર્ખતાને લીધે જ નબે છે, ઘણી તો જોનારની મૂર્ખતાને લીધે જ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

"પરદુઃખભંજન" "પાપાનગરના પોચા" "જૂતકાળમાં ભુરકો યાને લીમસેનનો બેરો" "ઝેરી અને સાસરીઆંનું રાત્ર્ય" એટલી વાર્તાઓમાં પરદેશી રાત્ર્યની ધોંસરી નીચે પડી રહેતી આપણી દિંદી પ્રગ્નનો ઉપદાસ છે. આ વાર્તાઓમાં કલાનું પડ ઘણું પારદર્શક યર્ષ જાય છે. લેખકનો હેતુ આપણી દાસત્વની મનોદરાનો ઉપદાસ કરવાનો છે એમ કળાઈ જાય છે એટલે અંશે તેમાં કલા ઝોણી છે. વળા કોઈ કોઈ જગાએ એ દાસત્વથી શાપિત યગેજી પ્રગ્નની જુગુપ્સા થાય છે, હાસ્ય નથી ચતું. અને ચાર વાર્તામાં એક જ વિષય આપવાથી વિષયની નવીનતા પણ ઘટે છે—જે કે લેખકે દરેક જગાએ જુદી જુદી રીતે અને જુદા જુદા વાર્તાવસ્થામાં એ વાર્તાઓ કહી છે.

અધી વાર્તાઓમાં "મરડા કાકનો કાકા-કોવા" એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. તેનું

દાસ્ય જેટલું ખડખડ હસાવે તેવું છે તેટલું જ માર્મિક છે. હરગોવિંદ શેઠને પોતાના પાડોશી નસરવાનજીની ભોંત પડાવવી હતી માટે જાની રીતે પોતાનો કાકાકૌવો બે ઘર વચ્ચેની સાંકડી ગટરમાં ખોસી દીધો અને પછી તેને માટે શહેર આણું શોધ્યું, પેપરોમાં ધમાત્ત કરી, કેમેકામને ઉરકેરી, બાપણો કઢ્યાં, ભેરાં આગળ નસરવાનજીના ઘર આગળ ટૂટાબુંધ, અને છેવટે કેટલાક પુરુષોએ નસરવાનજીના ઘર આગળ પ્રથમ પોતાનાં કપડાં બાળી અંદર બાળી મરવાની ધમકી આપી. છેવટ નસરવાનજીએ દિવામ પાડી નંખાવી અને અંદરથી કાકાકૌવો નીકળ્યો. પણ તરત મરી ગયો. 'કાકા'એ ત્યાં તેની કબર કરી અને કાકાકૌવો આશ્રમ રચાવ્યો અને એ રીતે, પોતાની બારીએ અને બારણાંનો પ્રકારા ખુશી રાખવાની 'કાકા'ની મુરાદ પાર પડી, એટલું જ નહિ ત્યાં બગીચો થઈ ગયો.

લાક્ષના જમાનામાં નહિ જેવી વાત ઉપર કેટલી ધમાત્ત કરી શકાય છે, અને એવી ધમાત્ત કરીને લોકમતના બળને લાભ લાદને કેટલાક ધાંધલિયા માણસો કેવા ફાવી જાય છે તે ઉપર આમાં સરસ કટાક્ષ છે. બીજી દૃષ્ટિએ, સત્યાગ્રહના શુદ્ધ અને અદિસામય સત્ત્વને પણ સઠ માણસ કેવી રીતે દિલ્લક બનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકે તે પણ લેખકે બતાવેલું છે.

છેલ્લી બે વાર્તા "જુવજુવે ચિરાજ" અને "વિચિત્ર ખૂની" જુદા જ પ્રકારની છે. પહેલી વાર્તા, આંબળનાર માણસ પોતે કેટલીક નર્મ કે દાસ્યની ટાપશી કે સૂચના મૂકી શકે છે તે સિવાય દાસ્યની નહિ પણ વીર અદ્ભુત અને શૂંઘારની છે. કાર્દિયાવાડના એક ગેમ્બે ધરાનમાં ગયા પુદ્ગ સમયે કરેલું સાદસ અને તેને પરિણામે એક મુંદરીને તે પરજે છે તે મંબંધી છે. બીજી વાર્તામાં એક સ્ત્રીની પ્રતિજ્ઞાના

રક્ષણાર્થે એક સંભાવિત ગૃહસ્થ એક નીચ માણસનું ખૂન કરે છે અને કાર્ટમાં ગચાવ કરતો નથી તેની વાર્તા છે. પહેલી વાર્તા વધારે સુચ્છિષ્ટ છે બીજી વાર્તાના કેટલાક ભેદો, જેવા કે વાર્તાની નાયકા રાગની કુંવરી હતી તો માથેરાનમાં શી રીતે ફરી શકતી, ટેનિસ વગેરે રમવા જેટલી છૂટ ક્યાંથી મેળવી શકી, પછી મુંબઈમાં એકદમ તેના પર પહેરો શાથી ખેસી ગયો વગેરે, ખુલાસા વિનાના રહી જાય છે અને તેથી વાર્તામાં અસંભવિતતાનો દોષ આવે છે. ખરી રીતે આ બે વાર્તાને લેખકની દાસ્યની વાર્તાઓ સાથે સ્થાન ન મળવું જોઈએ.

પણ વાર્તાની શૈલી કે તેના રહસ્ય કરતાં શ્રી મસ્તફીરનો મુંબઈનો અનુભવ અને તેને દાસ્યની રીતે મૂકવાની શક્તિ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી છે. મુંબઈની ધમાત્તમાંથી, તેની ત્રિવિધ 'જ્વલો, ધંધા, બોલીઓ, પહેરવેશ, અકસ્માતોમાંથી તેમણે દાસ્યને અનુકૂળ વસ્તુની ચૂંટણી કરી છે અને તેમાં તેમના અનુભવની સૂક્ષ્મતા અને ચૂંટણીનો વિવેક દેખાઈ આવે છે. તેમની ભાષા પણ દાસ્યને અનુકૂળ છે અને વેરા પારસી કાર્દિયાવાડી પાત્રો પાસે તે યોગ્ય ભાષા બોલાવી શકે છે. સંઘમાનસની ઘેનછા, ગતાનુગતિકની ઘેનછા, વગેરે સર્વ ઘેનછાને તેમની વાર્તાઓમાં સ્થાન મળે છે. આપણે ત્યાં સાચી વસ્તુ ઉપર દાસ્યને જમાવનારાં લેખકો ઘણાં ઓછા છે તેમાં શ્રી મસ્તફીરનું સ્થાન છે. મુંબઈની ધમાત્ત જોઈને ફિલસૂફની દૃષ્ટિએ વિવાદમય થઈ જનારે તેમની નજરે મુંબઈ જોતાં શીખવી જોઈએ.

ખેતીવાડી પાઠ્ય પુસ્તક ભાગ ૧ લો સંયોજક: મેસર્સ મનદર અધર્સ. ભાવનગર કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

સાળામાં ચક્રાવવા માટે આ પુસ્તક યોગ્ય છે. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેતી સંબંધી ખેડૂતને ઘણી જ માહિતી મળે અને કેળવણીની

જરૂર છે તેની ખોટ કંઈક અંશે પૂરી પાડવા આ પુસ્તક યોગ્ય છે. લેખકે અનુભવ ઉપરથી લખ્યું જણાય છે. તેમનાં સાધનો મુલ્ય છે અને લખવાની સૈદ્ધી પણ સરસ હોઈ સામાન્ય યુગ્મરાની શિક્ષણ લીધેલો માણસ પણ તે સમજી શકે તેવું પુસ્તક છે.

ગ્રામસંહિતા—પ્રથમ વિભાગ—મૂળ સંગ્રહક શ્રી રામેશ્વરદાસ શર્મા. અનુવાદક નાગેશી મનઃમુખદાસ મગનદાસ ઝવેરી, જામનગર. મૂલ્ય કાચું પૃ. ૬ એક રૂપિયે. પાકું પૃ. ૬ સવા રૂપિયે.

મહાભારતમાંથી લુહા લુહા વિષયો ઉપરના શ્લોકોને સંગ્રહી તેના અનુવાદ માથે અર્ધો

પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. મહાભારત સર્વ કાલને માટે વંચવા યોગ્ય છે. ભાષાનંતર સાદી ભાષામાં થયું છે.

શારીર કલ્પદ્રુમ—તંત્રી અને પ્રકાશક વૈદ્ય શુકલ જોડાવાસ જગજીવન, આયુર્વેદીય રસરાજા અને સરતું ઔષધ કાર્યાલય. ભાવનગર પાર્શ્વિકે લવાજમ રૂ. ૨)

આ માસિકના ફેટલાક અંકો અમને મળ્યા છે. આપણા વૈદકના લેખો પ્રયોગો અને નુકતા સાદી ભાષામાં આપવાનો આ માસિકનો ઉદ્દેશ છે.

૨૧

નેંધ

જગતમાં મુલેદ

જગતમાં મુલેદ સ્થાપવા માટે બે મદાન રાજ્યો તરફથી લુદી લુદી રીતે બે દર-ખાસો આવી. છત્રીવા કાનર-સમાં રચિયા તરફથી લરકરી સરખમ કાદી નાંખવાની દરખાસ્ત હતી, અને દમણાં અમે-રિકા તરફથી મિ. કેલોગે લગાઈનો બદિ-ધાર કરવાની દરખાસ્ત મૂકી છે. ઘણા દેશોમાં આ દરખાસ્તોની ઘાનત વિશે સંકા રહેલી છે. પણ આ બે રાજ્યો સંબંધી એવી સંકા કરવાનું કારણ નથી. રચિયાને અત્યારે લગાઈ કરવાનો મોખ નથી. જે નવીન પરિસ્થિતિ તેણે ઉપ-રિચન કરી છે તેને દરવા દઈ સુદ્ધ કરવાની તેને સીધી વધારે જરૂર છે અને સોવિયેટ સર-કાર દેશ-વિસ્તાર કરતાં મન-પ્રચારને માટે વધારે ઉત્સુક છે જે કામ નોપાળી યથા શકે

તેમ નથી. અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને વહેપાર-વિસ્તાર કરવો છે, નવી જગ્ગરો સર કરવી છે તે કામમાં તે અત્યારે ખીજી પ્રજાઓની સર-તમાં આગળ મથેલું છે એટલે તેને પણ મુલેદ જ નોંધ્યો. પણ જે રાજ્યો ઘાનતલી સંકા કરે છે તેમને મુલેદ નોંધતી નથી માટે ઘાન-તની સંકા કરે છે. આ રાજ્યોમાં સ્થિતનની મનોદયા સીધી વધારે ઉત્પાતકર્તા છે. રચિ-યાની દરખાસ્ત સામે સ્થિતને જ પાંધો શીધો દનો. અને મિ. કેલોગની દરખાસ્તને પણ તેણે જ લંચી કરી નાંખી છે.

મિ. કેલોગની દરખાસ્ત ઘણી જ સાદી છે. તેની પહેલી ચરત એવી છે કે આ મુલેદ-સંધમાં દાખલ થતાં મદારાજ્યો અંદર અંદ-રની તકરારો માટે લગાઈનું સાધન વાપરવું ઝાટી દે. ખીજી એવી છે કે પોતાની તકરા-

રોનો નિવેડો તે મહારાજ્યોના પંચ મારફત લે. ચંચળો નિવેડો અમલમાં મૂકવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા કે સજા કે લશ્કરી ચઢાઈ જેવું સાધન રાખવાનું નથી, માત્ર એટલું કે જે આ શરતોને તોડે તે સંધ બહાર ગણાય. પ્રજાનું માનસ ધીમે ધીમે બદલાવવાને માટે આ શરતો ઘણી ઉપયોગી છે અને બધી પ્રજાઓ જો નિષાઢસપણે એ સ્વીકારે તો જગતમાં ક્યારેક પણ સુલેહનો દિવસ આવશે ખરો.

જર્મનીએ આ શરતો પાળવાને તરત જ પોતાની રાજપુત્રી બતાવી. ઇટાલી પણ પહેલી સહી કરનારાં રાજ્યોમાં છે પણ મુસોલિની રાજ્યશોભી નીતિ અનુસરતાં એમ જ માને છે કે રાજ્યને કોઈ શરતો બંધનકારક હોઈ જ ન શકે. એક બાલુ સુલેહ માટે સહી કરે છે અને બીજી બાલુ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એક હથ્થુ સત્તા કરવા દરિયાઈ લશ્કર વધારે છે અને હવાઈ કાફલાથી 'સૂર્યને ઢાંકી દેવા'ની ઉમેદ રાખે છે. પ્રજાસંધને પણ અવગણીને તે પ્રાણીવાર યુરોપની સુલેહશાન્તિને ધાસ્તીમાં નાંખી દેતાં વિચાર કરતો નથી.

આ શરતોમાં સંમતિ આપતાં ફ્રાન્સે કંઈક વાંધા ઉઠાવ્યા છે. આ શરતોથી યુરોપમાં શાન્તિ થશે કે કેમ એ તેનો પહોંચો પ્રશ્ન હતો. અમેરિકાના સેક્રેટરીએ જણાવ્યું કે આ શરતો જતાં આત્મરક્ષણ માટે લડી શકાય છે. તો ફ્રાન્સે ફરી પૂછ્યું કે આત્મરક્ષણ એટલે શું ? ખરૂં તો એ છે કે વરસેલજના અને બીજા કોષકરોથી ઉત્પન્ન થતા ફ્રાન્સના હકો કાયમ રહે કે નહિ એ એનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. જર્મની વાર્ષિક નુકસાની ભરવાનું બંધ કરે કે જર્મની તરફથી બીજો કોઈ લાય જોએ થાય તો ફ્રાન્સ લશ્કર લઇને પોતાના હકો પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ ? ફ્રાન્સને જર્મનીનો ડર છે અને તેથી તે સો ગળણે ગળાને પીએ છે. જર્મની સામે રક્ષણ કરવા ફ્રાન્સ જર્મની સામે એક શોષાંડી

દિવાલ જોખી કરે છે. તેને માટે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ મંજૂર કર્યા છે.

આ સંબંધી મિ. કેલોને એક ભાષણમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સુલેહસંધના સભ્ય ચવાથી કોલકરારને કે પ્રજાસંધના ઠરાવોને કે આત્મ-રક્ષણના હકને બાધ આવતો નથી.

ફ્રાન્સે પ્રશ્નો પૂછીને સુલેહની ખીલી ખૂલ હવાવી. તો ઇંગ્લેંડે અપવાદો મૂકી મૂકીને તેને લૂંટી કરી મૂકી. મિ. આર્સ્ટને ચેમ્બરલેને શરતો સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ દર્શાવી પણ પોતાની ખાસ સ્થિતિને લીધે કેટલાક અપવાદો માગ્યા. અસ-ખત આત્મરક્ષણ માટે તો લડી શકાય છે એમ ફ્રાન્સ સાથેના પત્ર વ્યવહારથી સાબીત થઈ ગયું હતું. ખરી રીતે ઇંગ્લેંડ માટે આ એક જ અપવાદ બસ હતો. કારણ કે આત્મ-રક્ષણ માટે ઇંગ્લેંડ ઇજ્જત પર લશ્કરી વહાણો મોકલી શકે છે ! અત્યાર સુધી ચીનમાં ડબલ કરતું હતું તે પણ આત્મરક્ષણને માટે જ કરતું હતું ! યુરોપમાં જ્યારથી ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્થપાયો ત્યારથી કોઈ રાજ્ય આત્મરક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ કારણથી કદી લડતું જ નથી ! બીજો અગત્યનો અપવાદ એ કયો કે એક પક્ષકાર જો ચાલુ કોષકરારનો બંધ કરે તો તેના તર-ફના બધા કોષકરારો બંધ પડે. પછી વળા પ્રજાસંધના ઠરાવો અને લોકોની સુલેહના ઠરાવોને માટે એક અપવાદ કયો. વળા એવો : પણ અપવાદ માગ્યો કે, કેટલાક પ્રદેશો એવા છે કે તેમની અખંડિતતા અને શ્રેયને માટે ઇંગ્લેંડને લડવું જ પડે. અને છેલ્લા એક અપ-વાદથી તો અવધિ કરી. "જો રાજ્યોની સર-કારનો સર્વત્ર સ્વીકાર હજી ન થયો હોય તેવાં રાજ્યો, અને જે રાજ્યો પોતાના દેશમાં બંદો-બસત રાખી ન શકેતાં હોય તેવાં રાજ્યો આ સંધના સભ્ય ન થઈ શકે." આનો એક જ અર્થ કે રશિયા અને ચીન સંધના સભ્યો ન થઈ શકે. હજી કે ય ચીને સોવિયેટ સાથેનો

સંબંધ છોડ્યો છે માટે તેને ઇંગ્લંડ સ્વીકારવા તૈયાર છે પણ રશિયા તો કેઈ કાળે નહિ-જ !

જગતની સુરેહ હજી બહુ દૂર છે-જ્યાં સુધી બ્રિટનને માથે હિંદ અને બીજા પ્રદેશોનું શ્રેય સાચવવાની ફરજ છે ત્યાં સુધી !

હાલ તુરત આ સુરેહ સંધની સરતો નીચેનાં રાજ્યોને મોકલવામાં આવી છે. યુના-ઇટેડ સ્ટેટસના પ્રમુખ, ફ્રેન્ચ રીપબ્લિકના પ્રમુખ, બેલજિયમ-સના રાજા, ગ્રેટબ્રિટન આયર્લેન્ડ અને બ્રિટિશ સંસ્થાનેના મહારાજા અને હિંદના શહેનશાહ, જર્મન રીચના પ્રેસિડન્ટ, ઇટલીના રાજા, જાપાનના રાજા, પોલેન્ડના રિપબ્લિકના પ્રમુખ.

ફ્રાન્સ, જર્મની, પોલેન્ડ, જાપાન, ઇટલી, કાનડા, બ્રિટન, હિંદ બધાના જ અનુકૂળ જવાબો છે.

*

ચીન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થયું

દક્ષિણના રાષ્ટ્રિય પક્ષે પેકિંગ સર કર્યું તે હકીકત બહુ વખતથી બહાર પડી છે, હવેથી ચીનની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જગતના રાજ-કારણમાં ગણના થશે. આ સૈકામાં રશિયામા સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના ચર્ચા તેના જેવો જ આ જગતનો મહાન બનાવ છે.

સોળ વરસ ઉપર ડૉ. સન યાટ સેને ચીનમાં રાષ્ટ્રભાવનાનાં બીજ વાળ્યાં તે આજે ફળ્યાં છે. વચ્ચેના વખત ચીનમાં ઘણો જ અંધાધૂંધીનો ગયો. પ્રાચીન શાહી કુટુંબ પદ-બ્રજ થયા પછી ચીનનું મહારાજ્ય બાંગી ગયું હતું અને તેના જુદા જુદા પ્રાંતો અર્ધ સ્વતંત્ર સાહસિકોના પગ તળે કચરાના હતા. પશ્ચિ-મનાં રાજ્યો ચીનમાં મોટાં વેપારી મથકો નાંખીને પડ્યાં હતાં અને તે મથકોના સર-ક્ષણને બદલે અનેક રાજસત્તાના દક્ષો ભોગ-વતાં હતાં. દક્ષિણનું રાષ્ટ્રપક્ષનું 'લશ્કર ચીનના સ્વાતંત્ર્ય માટે આ લશ્કરી સાહસિકો સાથે

લડવા માંડ્યું ત્યારે આ પશ્ચિમનાં પૈધી ગએલાં રાજ્યોને રાષ્ટ્રીય હિંસ્યાલુમાં રશિયન બોલશે-વિગમની ગંધ આવી અને અંદર અંદર બેઠ કરી તે પક્ષને નબળો કરવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા.

પણ સૌથી વધારે અડચણ તેમને જાપાન તરફથી થઈ. જાપાને ૧૯૧૫ માં ૨૧ માગ-ગણીઓ કરી હતી અને તેને લગતા શાંટુંગના કરારથી બંને દેશોની વચ્ચે સારો સંબંધ નહોતો. પછી ૧૯૨૨ માં વૉશિંગટનના કરાર મુજબ જાપાને શાંટુંગમાંથી લશ્કર પાછું લઈ લીધું હતું ત્યારે સદ્ભાવ શરૂ થયો. પણ ૧૯૨૭ માં જાપાનમાં પાકે સામ્રાજ્યવાદી પક્ષ સત્તામાં આવ્યો અને તેણે ફરી ચીનમાં પગપેસારો કરવા માંડ્યો. દક્ષિણની સેનાએ પેકિંગ લેવા શાંટુંગમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જાપાને પોતાના હિતના રક્ષણને બદલે શાંટુંગના મુખ્ય શહેર ત્સિનાનમાં લશ્કર મોકલ્યું. રાષ્ટ્રીય પક્ષના પર-દેશી ખાતાના પ્રધાને તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે આનું જે કાંઈ પરીણામ આવશે તેને માટે જાપાન જવાબદાર ગણાશે. પણ જાપાને દાદ દીધી નહિ. એ સાલમાં ન બન્યું તે આ સાલ બન્યું. પેકિંગ જતાં ચીની સૈન્ય સાથે જાપાની સૈન્યને મુકાબલો થયો અને ઘણા અત્યાચારો થયા. તેમાં દોષ ગમે તેવો હોય પણ એટલું નક્કી કે તે મુકાબલો ચીનની બૂમિ ઉપર થયો ત્યાં જાપાનને લશ્કર ઉતારવાનો કશો જ લક્ષ નહોતો. ખરી રીતે જાપાને આંતર રાષ્ટ્રીય કાયદાનો ભંગ કર્યો છે. પણ તે સમયે તો ગ્રમસંધે સુદ્ધ ચીનને મદદ ન કરી. પણ ચીન તેમ છતાં ક્રેતદમદ થયું. તેનું વિજયી લશ્કર આગળ વધ્યું. પેકિંગના સરદાર યાંગ-ત્સો-લીન, જેને પરદેશી રાજ્યો સાથે સારાસારી હતી, અને જેને 'ક્રિશ્ન સરદાર' કહી બોલાવતા હતા તેને પેકિંગ છોડી નાસવું પડ્યું. નાસતાં નાસતાં તેના ઉપર

કોઈ કાવનાંઓરોએ બોળ્યું ફેંક્યો. તેથી તેને ધિન થયું. તે માંચુરિયામાં ભરાયો અને ચોડા દિવસ રહી મરણ પામ્યો.

પ્રજાનો એક પક્ષ વિજયી થયા પછી હમેશાં લશ્કરી અમલ ચાલુ થવાનો મહાન ભય રહે છે. પણ ચીનના રાષ્ટ્રીય પક્ષે ધણું ડહાપણથી કામ કર્યું છે. તેણે લશ્કરી અમલ બંધ કરી તરત દિવાની સત્તા સ્થાપી છે. અને સન-પાટ-સેનના ત્રણ સિદ્ધાંતો રાષ્ટ્રીયતા, લોક સત્તા અને સામ્યવાદ (Nationalism, Democoracy Socialism) સ્થાપવા રાજ્યમાં પ્રયત્નો આદર્યા છે.

ટર્કીમાં કમાલ પાશાએ જેમ કૉન્સ્ટન્ટિનો-પોલી પ્રાચીન રાજધાનીનું ખટપટી વાતાવરણ છોડી અંગોરામાં નવી રાજધાની સ્થાપી છે તેમ ચીને પેકિંગ છોડી નાનકિંગમાં રાજ્યની મુખ્ય ગાદી રાખી છે. ચીનના છૂટા છવાયા લશ્કરી સાહસિક સરદારો ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રપક્ષને સ્વીકારી પાછા આવી જશે.

રાષ્ટ્રપક્ષે પેકિંગ લીધા પછી સર્વ પરદેશી રાષ્ટ્રોને ખબર આપી છે કે ચીનની ભૂમિમાંથી તેમણે લશ્કર ઉઠાવી લેવું. અને તેમની સાથે સમાનતાના સંબંધથી નવા કોલકરારો થશે. જૂના કોલકરારોમાં પરરાજ્યો જે ખાસ ફાયદા ઉઠાવી ગયાં હતાં તે કોલકરારો દ્વે રદ સમજવા.

પરદેશી રાજ્યો પણ આ સમજી જશે. તે જોઈ શક્યાં છે કે જોરજુલમથી ચીન ઉપર રાજ્ય કરી શકશે નહિ. અને પોતાના વેપારનું દિત સમજીને પણ તે ચીન સાથે સારા સંબંધ રાખવા પ્રયત્ન કરશે. ઇંગ્લેંડે પણ ચીનને સ્વનંત્ર રાષ્ટ્ર સ્વીકારવા તરફ વળણ જતાનું છે કારણ કે ચીનમાં સોવિયેટનો ભય તેને દેવે નથી. રાજ્યાતમાં સોવિયેટે જારના કોલકરારોમાંથી ચીનને મુક્ત કર્યું તેથી તેની સાથે સારા સંબંધ બંધાયો હતા પણ પછી સોવિયેટનાં માણસો ચીનના ખાનગી સંબંધોમાં ખટપટ

કરતા જણાયાથી તે સંબંધ તૂટ્યો, પણ તે ફરી બંધાવોને કશો વંધો નથી.

પણ ખરી મુશ્કેલી જાપાનની છે. જાપાનને માંચુરિયા ઉપર દાદ છે. ત્યાંના કાચો માલ તેને જોઈએ છીએ. એક બાબુથી ચીન પર-દેશીઓને પોતાનું લશ્કર ઉઠાવી લેવાનું કહે છે, ને બીજી બાબુથી જાપાન માંચુરિયામાં લશ્કર જમાવતું જાય છે. સમાધાન કરવાને માટે ચીનની સરકાર આગળ પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવાને બદલે જાપાન ચીનને પ્રતિનિધિ મોકલવાનું કહે છે. આ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ છે.

પશ્ચિમમાંથી જેમ ફ્રાન્સના આલ્ફ્રેડ લોરેન પ્રાન્તો જર્મની ગળી ગયું હતું તેથી આખા યુરોપમાં અશાન્તિ થઈ ને છેવટે જર્મનીને આલ્ફ્રેડ લોરેન પાછું આપવું પડ્યું તેમ આ યાવ તો નવાઈ નહિ. મોંઘાં ખનિજોને લીધે માંચુરિયા ચીનનો એક ધણો જ સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે.

પૂર્વની શાન્તિનો આધાર જાપાનના વર્તન ઉપર છે. જાપાન જગતના સુવેદસંધમાં તો સહી કરે છે પણ તેની ખરી દાનત શી છે તે જોવાનું છે.

તા. ક. હેલા સમાચાર છે કે ચીન સાથે સમાનતાના ધોરણે નવા કોલકરારો કરવાને અમેરિકા તૈયાર છે. પણ જાપાનનો વડો પ્રધાન કહે છે કે ૧૮૯૬ના કરારે રદ કરવાની તે સંમતિ આપી શકતો નથી. તે જણાવે છે કે ચીનની રાષ્ટ્રીય સરકાર વૉશિંગટનના તહનામાનો ભંગ કરે છે.

*

હિંદી લશ્કરમાં આધુનિક સાધનો

હિંદી લશ્કરને આધુનિક શસ્ત્રસંપન્ન કરવાને માટે ઘોડાં વરસો મુધી દર વરસ ૮ કરોડ ખર્ચવા જોઈએ એમ જનરલ સ્ટાફના ચીફ સર એન્ડ્રુ સ્ટીનનો અભિપ્રાય છે. તેને માટે દર વરસ લશ્કરી ખર્ચ આઠો કરતાં

જવાની નીતિ અપ્તવારમાં નહિ આવી શકે. ઇચ્છેય કમિટીએ લશ્કરી ખર્ચ ઓછો કરીને પણ ૫૦ કરોડ એટલે હિંદની કુદ્ર આવકનો જે જેટલો કરવાનો કલ્પો હતો તે ઘટાડો હજી અમલમાં તો ચૂકાયો નથી તે પહેલાં આ નવી ખૂમ ચાર થઇ છે. એક બાળુથી સ્થિતન જગતમાં સુલેહ જળવવાની વાતો કરે છે અને ખીજી બાળુ હિંદ ઉપર લશ્કરી ખર્ચ વધારતું જાય છે. ખર્ચ કારણ એવું જણાય છે કે સ્થિતન ઉપર ગયા વિગ્રહને લીધે કરતો બોન્ને ધણી વધી ગયો છે. અને તેના સેવકગરોને કેળવવાને અને શહેનશાહતને માટે લશ્કર તૈયાર રાખવાને આ હિંદ એક જ સ્થલ છે. એશર કમિટીએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે હિંદી લશ્કર એ સામ્રાજ્ય લશ્કરનો ભાગ જ મળ્યાવું જોઈએ અને હિંદી સરકારે એ અભિપ્રાયની, સ્થાન કમિટીના રિપોર્ટ વખતે, ફરી જિંકર કરી હતી.

આ ક્યા શયુ સામે આટલી બધી તૈયારીઓ થઇ રહી છે? હિંદનો કોઇ શયુ હોય તો હિંદને જણાવવું તો જોઇએ ને!

જૂજરાત વિદ્યાપીઠને એક લાખની ભેટ

વાસણી, મહીમાંડા એજન્સીના શેઠ ત્રી નગીનદાસ અમુલખ આડતિયાએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં થોડાં વાજે તે રીતે ખર્ચવાને માટે એક લાખ રૂપિયા પૂત્ય ગોઠીછને બેટ કયાં અને તેમણે તે રકમ જૂજરાત વિદ્યાપીઠને સુગ્રત કરી છે. સાંભળ્યું છે કે એ રકમનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તેની થોજના ધડાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લોકો તરફથી ટેકો નથી એ હકીકત વગર માગે આપેલી આ રકમથી ખોટી પડે છે. તેમ જ જૂજરાત વિનય મંદિર અમદાવાદ સહરમાંથી ખસેડી વિદ્યાપીઠના મકાનમાં લઈ જવામાં આવ્યું છતાં તેમાં સંખ્યા ઘટી

નથી પણ નવા વિદ્યાર્થીઓને ના પાડવી પડે એટલી વધી છે એ હકીકત ખતાવે છે કે લેખિને રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં શ્રદ્ધા વધતી જાય છે.

*

મચુરો અને હડતાલ

મુંબઈની મીઠ હડતાલને સો ઉપર દિવસો થઇ ગયા છતાં હજી તેનો અંત ક્યાંય દેખાતો નથી. મચુરોની સ્થિતિ દમાજનક થઇ છે. મુંબઈ મચુનીસિપલ કારપોરેશન આજળ હડતાલિયાને મદદ કરવાની હરખાસ્ત હતી તે હટી ગઇ. પણ ડૉ. દેશમુખના પ્રયાસથી મેયસ્ટ્રેટ ફન્ક શરૂ થયું છે તેમાં મુંબઈના શ્રીમંતોએ સારી રકમ ભરી છે અને તેથી હડતાલિયાઓનાં બાળકોને કંઇક ખાવા મળે છે. મચુનીસિપલ કારપોરેશન આ સ્થિતિમાં સરકારને વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરી છે.

આ અત્યંત ખેદજનક સ્થિતિ છે. ઇગ્માંડાં મોટી મોટી કેમીકલ્સની અને મીઠોની કંપનીઓ વેપારના દિત માટે એકત્ર થાય છે ત્યારે આપણે અહીં હિંદનો મિલતો એક જ મુખ્ય ઉલોગ હડતાલને લીધે નુકશાની વેડે છે. ઇગ્માંડાં મૂડીદારો અને કામદારોનો રાષ્ટ્રીય સેવ સ્થપાય છે જેને પરિણામે હવે બેની વચ્ચે તકરારો જ નહિ થાય ત્યારે આપણે અહીં એક હડતાલનું સમાધાન કરી ચકતા નથી.

જમશેદપુરની હડતાલ હજી ચાલ્યા કરે છે. કલકત્તામાં લુહાણની ચરઆવમાં શહેરમાં ગાડુ કાઢનારાઓની હડતાલ પડી હતી. હડતાલના નેતાઓને અને તેમાં ખાસ કરીને તેનાં પ્રમુખ મિસ પ્રભાવતી દાસગ્રામને કેદ કરવાથી સ્થિતિ ઘણી ચેતીર થઈ જત પણ ગાડુ કાઢનારાઓનો પગાર વધારી આપવાથી તે હડતાલ થોડા દિવસ રહી બંધ પડી છે. છતાં હડતાલના દિવસોનો પગાર નહિ આપવાથી ગાડુ કાઢનારાના મંડળમાંથી કેટલાક સભ્યોએ રાજીનામાં આપ્યાં છે.

આ માસની શરૂઆતમાં લીલુહાની હડતાલ બંધ પડી કામદારો કામે વળગ્યા છે. પણ તેઓ ટકી ન શક્યા માટે કામે વળગ્યા છે, તેમના મનનું સમાધાન થયું લાગતું નથી. અને ભવિષ્યમાં વધારે સારી તૈયારી કરી ફરી હડતાલ પાડે તો નવાઈ નહિ. પણ લીલુહાની રેલવે હડતાલ બંધ થઈ ત્યાં મદ્રાસ છલાકામાં સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવેમાં જમરી હડતાલ તા. ૧૯મી જુલાઈની રાતથી પડી છે. આ હડતાલથી ટ્રેનોનો વ્યવહાર ખોટો થયો એ તો ઠીક પણ તે સિવાય પણ ખીન્ન બંધકર પરિણામે આવ્યાં છે. હડતાલિયાઓએ રેલવેના પાટા ઉપર મૂકે રેલવે અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જુદી જુદી જગ્યાએ હમલાં કર્યાં છે, મિલકતનો નાશ કર્યો છે, ટ્રિકિટો ઉપાડી ગયા છે, જેને પરિણામે પોલિસે ગોળાબહાર પણ કર્યાં છે. સૌથી વધારે ભયંકર કૃત્ય તો એ થયું છે કે પાટા ખસેડવાથી સિંથોનની બોટ મેઈલ, મદ્રાસ પેસેન્જર અને બીજી એક પેસેન્જર ટ્રેન લૂંટી પડી ગઈ, અને લોકોના જીવનને પણ ગુસ્સાન થયું છે. આથી ટ્રેનનો ઝાણી કરવી પડી છે અને માત્ર દિવસે જ ચલાવી શકાય છે. હેલા ખખર છે કે સેન્ટ્રલ રેલવે લેખરના પ્રમુખને કેદ પકડ્યો છે. યુનિયને મદ્રાસ અને સીમલા તારો કર્યાં છે કે રેલવે એજન્ટ જે ચાર મુદ્દા ઉપર પંચ નીમવા કહેતો હતો તે ઉપર પંચથી ફેસલો મેળવવા યુનિયન ખુશી છે.

યુનિયનના દાવા ગમે તેટલા ન્યાયી હશે તો પણ હડતાલની આ રીતભાતને માટે તેમને દેશમાંથી સહાનુભૂતિ મળશે નહિ. મારક્ષાડની રીતો પશ્ચિમની છે, તે ત્યાં કદાચ સ્વતંત્ર દેશોમાં કંઈક ફેરફાર થઈ હશે પણ અહીં પરદેશી અમલમાં એ રીતો ફેરફાર થવાનો સંભવ તેથી વે ઝાણો છે. અહિંસાને પરમ સિદ્ધાંત તરીકે ન માનનારને માટે ખજૂ અત્યારે તો પોતાનો દક્ષ આગળ મૂકવાને અહિં-સાતમક સાધનો જ કાર્યકારી છે.

એક બાબત તરફ દૈરકતું લક્ષ ગયા વગર નહિ રહ્યું હોય. હિંદમાં ઉપરાઉપરી આટલી હડતાલો આપણે કદી સાંભળી નથી. આ હડતાલો લોકોની હાડમારી સૂચવે છે અને સરકારે ખીન્ન કારણો આપ્યા સિવાય લોકોને નિર્બોહનાં સાધનો આપવાં જોઈએ. તેમ જ બીજી તરફથી દુઃખને લીધે મજૂરોમાં સંઘજીવિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લોકનેતાઓએ સંયમમાં રાખી તાલિમ આપવાની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

આનો ખરો ઉપાય તો હિંદનાં વેપાર ઉદ્યોગ ખીલવવાં એ જ છે. અશ્વિનિસ્તાન જેવા પછાત દેશમાંથી દર વરસ સંખ્યાબંધ જુવાનો પરદેશથી વેપાર હુનર શીખી આવે છે. ધરાન દરવરસ સો પિલાયોઓને પરદેશ મોકલે છે, અને એ બધાં રાંચો થોડાં વરસમાં આપણી આગળ નીકળી જશે. માત્ર હિંદ જ સ્થિતનના અમલ નીચે આની આ પછાત દેશમાં નિર્બોહના સાધન વિના રીખાવા સર્જાયું છે.

*

ઇંગ્લંડના વહેપારની સામાન્ય સ્થિતિ
ઇંગ્લંડના વહેપારની સામાન્ય સ્થિતિ જોતાં વહેમ આવે એવું છે. ઇંગ્લંડની ચડતી યાંત્રિક ફેરફારો હુનર ઉદ્યોગમાં થયા તેથી થયેલી છે. એ ફેરફારો ઇંગ્લંડમાં પહેલા થયા તે માત્ર અકસ્માત હતો. ઇંગ્લંડ કોઈ રીતે એ ફેરફારને માટે ખીન્ન દેશો કરતાં વધારે લાયક નહોતું. પણ એ યંત્રકામ તેણે સૌથી પહેલું દાખલ કર્યું. હિંદ જેવા કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનારો દેશ અને માલ વેચાતો લેનારો દેશ તેના કમળમાં હતો એટલે ઇંગ્લંડે માલ વગરનો ઉદ્યોગ ધણો જ વિસ્તારી નાંખ્યો અને તેથી પેસે ટકે તે એકદમ વધી ગયું. પણ હવે ખીન્ન દેશો પણ હુનર ઉદ્યોગમાં વધવા લાગ્યા છે. જર્મની, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, જાપાન જેવાં સહર રાંચો તેના દરીદ્ર છે. ચીને

બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર છેલ્લાં થોડાં વરસોથી કરેલો છે, અને તે સ્વદેશી ઉદ્યોગ ખીસવે છે અને હજી વધારે ખીસવશે. ઈંગ્લંડની કોલસાની ખાણો જાડી ગઇ છે. અને હવે કૃત્રિમ રીતે વિસ્તારેલો ઉદ્યોગ તે નિભાવી શકે તેવું લાગતું નથી. તેથી તેના મજુરો બેકાર અવસ્થામાં પડ્યા છે અને ઈંગ્લંડની સરકાર તેથી ચિંતાવુર છે.

તા. ૨૪ જુલાઇના રોજ આમની સભામાં મિ. રેમ્સે મેંકોર્નેડે, સરકારની સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત આપીતાં ઈંગ્લંડના મજુરોની બેકારી તરફ લક્ષ દોર્યું. તે સંબંધી સરકાર પક્ષથી મિ. બોલ્ડવિને જવાબ આપ્યો. આ જવાબની દીકા કરતાં મિ. રેમ્સેને કહ્યું કે “હિંદના બેકુતની ખરીદવાની તાકાત બે એક અંકવાડિયે ત્રણ ક્ષધિંગ જેટલી વધે તો લેકેશાયરની એક પણ લૂમ કે સ્પિન્ડલ નવે ન પડી રહે. શોદું અને ચોલાદનો વેપાર તેની અસહ સ્થિતિએ મૂકવો હોય તો હિંદ શહેન-શાહતના વહેપારને વિકસાવવો બેધએ, તેની જમીન ખેડવાને માટે વંત્રો અને ખાતર વગેરેની ખરીદી માટે પૈસા મોકલવા બેધએ. એમ કરીએ તો યંત્રનો ઉદ્યોગ અત્યાર સુધી આપણે ન જોયો હોય તેવો સમૃદ્ધ યથ જાય.”

બંગાળ સરકાર કહે છે કે દેશી વર્તમાન-પત્રોને સરકારના એકેએક પગલા વિશે વહેમ આપ્યા સિવાય બીજો ધંધો નથી. પણ આ રાજનીતિનો બીજો શો અર્થ છે? હિંદની ગંભીરે પુટ કરવી હોય તો પણ ઈંગ્લંડ તેને દોહીને વધારે દુધ કાઢી શકે એટલા માટે જ. થોડાં વર્ષો પહેલાં મિ. લોઇડ જ્યોર્જને એક-એક સૂત્રી આવ્યું કે હિંદને રેલવેની ધણી જરૂર છે અને તે પછી તરત જ એકવર્ષે કમિટી નીમાઇ તેણે રેલવે વિસ્તારનો પાંચ વરસનો કાર્યક્રમ ધરી કાઢ્યો, અને બ્રિટનનું શોદું ખપવા માંડ્યું. ઈંગ્લંડમાં બેકારી વધી અને તરત જ હિંદમાં ખેતીવાડીમાં રસ લેનારા

વાઇસરૉય આવ્યા. હવે આ ખેતીવાડી કમીશન અને ખેતીવાડી પ્રદર્શનો વગેરે વગેરે માત્ર બ્રિટિશ માલ ખપવવાને માટે નથી એમ લોકો શી રીતે માની શકે? આશ્ચર્ય માત્ર એટલું જ છે કે મદાસભાએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે છતાં કેમ તેને માટે કોઇ જખરદસ્ત કાર્યક્રમ ધડાતો નથી.

*

ઈંગ્લંડનો મજુરપક્ષ

આ પક્ષ ઉપર હિંદના કેટલાક વિચારકો વિશ્વાસ મૂકે છે કે તેઓ આપણને સ્વતંત્રતા આપશે. પણ જ્યાંસુધી ઈંગ્લંડની બેકારીને માટે હિંદમાંથી ધંધો મેળવવા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ નથી ત્યાંસુધી મજુર પક્ષ પણ. હિંદને શી મદદ કરી શકવાનો હતો? રેમ્સે મેંકોર્નેડે અનેકવાર હિંદને હુમીનિયન સ્થિતિ આપવાનાં વચનો કલાં છે પણ તે માત્ર ચૂટણી સમયનાં વચનો છે. મજુર પક્ષની એક ખાણ બીજા પક્ષો જેટલી જ સામ્રાજ્યવાદી છે. સામ્રાજ્ય કમિશનમાં તેણે જ બે સભ્યો નીમ્યા છે. હા, તેમનામાં બીજી ખાણ છે, તે પેલા પક્ષથી જુદી પડ્યા માગે છે, પણ તે સ્વતંત્ર પક્ષ ધર્મ શકે એવી હજી વચ્છી નથી.

દરમિયાન કોમનવેલ્થ લેગર કોનફરન્સમાં મજુર પક્ષનું ખરું વલણ દેખાયું. ૧૯૨૫ ની બેઠકમાં હિંદને તરત સ્વરાજ આપવાનો ઠરાવ થયો હતો. તે ઠરાવ અને તે સાથે સામ્રાજ્ય કમિશન તરફ તિરસ્કાર દર્શાવનારો ઠરાવ હિંદના પ્રતિનિધિ દિવાન ચિમનલાલે આપ્યો. તે કાયદાની ખારીજી ઉપરથી પ્રમુખ મિ. લૉન્સડોનીએ કાઢી નાંખ્યો. દિવાન ચિમનલાલ પોતાનો વિરોધ ખતાવવા સભા છોડી ચાલ્યા ગયા.

*

ચિંદમરં યુનીવર્સિટી

સર આનંદમણ એટિયારે જે કૉલેજ સંસ્થા સ્થાપી હતી અને જેને તેઓ ચલાવવા હતા

તે સંસ્થા અને તે ઉપરાંત વીસ લાખની રકમ તેઓએ મદ્રાસ સરકારને સોંપી છે જેમાંથી એક છાત્રો માટેની યુનીવર્સિટી થશે. વિદ્યાર્થીઓ યુનીવર્સિટીનાં છાત્રાલયોમાં રહીને જ ભણે અને યુનીવર્સિટી માત્ર પરીક્ષા લેવાનું કામ ન કરતાં શિક્ષણ આપવાનું પણ કામ કરે જે છટ છે એમ સેક્સર કમિશનના સમયથી મનાતું આવ્યું છે અને સરકારે તેથી આ ઉદાર રૂખાસ્ત સ્વીકારી છે. સરકાર પણ આમાં વીસ લાખ રૂપિયા આપશે અને વરસોવારસ થતા ખર્ચ માટે દોઢ લાખ લુદા આપશે. આ સંસ્થાના ખાસ વિષયો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને પૌરસ્ત્ર વિદ્યા (arts, science and oriental learning) રહેશે અને એક ક્ષેત્ર વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ મળશે.

*

મુંબઈ યુનીવર્સિટી

મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ એક યુનીવર્સિટી પબ્લિકેશન બોર્ડ એટલે પુસ્તક પ્રકાશન મંદિર શ્રેણવાનો હાથ કપો છે. તેના સભ્યો નીચે પ્રમાણેનું કામ કરશે.

૧ યુનીવર્સિટી તરફથી એક સામયિક બહાર પાડવું.

૨ અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અને શૌધ્યોગમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તે પ્રસિદ્ધ કરવું.

૩ બીજું કોઈ પણ યોગ્ય સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનનું પુસ્તક બહાર પાડવું.

૪ સિનિકેટની મંજુરીથી પાઠ્યપુસ્તકો બહાર પાડવાં.

૫ યુનીવર્સિટી તરફથી લાપણો અપાવવાં.

વળા આપણી કેળવણીમાં શ્રેષ્ઠવાદની દૃષ્ટિ દાખલ થઈ શકે કે કેમ તેનો વિચાર કરવા એક સમિતિ પણ નીમાઈ છે. આ દૃષ્ટિ રી રીતે દાખલ કરવી તે સંબંધી તો સમિતિનું નિવેદન આવ્યા પછી જ ખબર પડે. પણ

સ્વદેશની દૃષ્ટિ કેળવણીમાં દાખલ થઈ શકે કે કેમ તે વિશે આ યુનીવર્સિટી કોઈ વિચાર કરી શકશે ?

*

કલકત્તા યુનીવર્સિટી

કલકત્તા યુનીવર્સિટી ખોટમાં કામ કરે છે. આ વરસ શ્રી અને અનુસ્નાતક અભ્યાસને અંગે બજેટમાં રૂ. ૭૮, ૭૮૬ ની ખોટ આવે છે. હા કોલેજ ફંડમાં પણ રૂ. ૭૦૦૦ ની ખોટ આવે છે. જુનની ૩૦ મીએ રૂ. ૫૭,૦૦૦ ની ખોટ આવશે અને તે હંભામી રીઝર્વ ફંડમાંથી કાઢતાં પાંચ હજારની તૂટ રહેશે. જો આ પ્રમાણે જ ચાલ્યા કરશે અને સરકાર મદદ નહિ કરે તો કાયદાથી નક્કી થયેલાં પાંચ વરસો પૂરાં થયે યુનીવર્સિટીએ શિક્ષણનું કામ છોડી દઈ માત્ર પરીક્ષાનું કામ કરવાનું રાખવું પડશે.

*

બારડોલી સત્યાગ્રહ

બારડોલી સત્યાગ્રહ એટલા જોસથી ચાલે છે, આખા દેશમાં તેની અસર સપાટાબંધ વધતી જાય છે કે એક માસમાં તે સંબંધી બનેલા બનાવો જ માત્ર એકઠા કરી મૂકતાં ઘણી જગા જોઈએ. આપણે મુખ્ય મુખ્ય બનાવો જોતાં પ્રથમ તો એ જણાવવું જોઈએ કે બારડોલી તાલુકાનાં માણસો સ્ત્રી અને પુરુષો પોતાના નિશ્ચયમાં એટલાં જ મક્કમ છે. ગયે મહિને જે હથિયારબંધ પોલિસ ઉત્તરવાની વાત બહુ દહીં તે મુજબ થોડા પોલિસો પ્રથમ ઉતાર્યા અને રેપેશિયન પોલિસ મુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મિ. હીલીને ત્યાં નીમ્યા. તે વખતે તો સરકારનો વિચાર બારડોલી ઉપર સખ્તાઈ કરી, નેતાઓને કેદ કરીને સત્યાગ્રહ દાખી દેવાની જ નીતિ અમલમાં મૂકવાનો હતો, પણ મી. હીલીના રિપોર્ટ ઉપરથી કે કોણ જાણે શાપી, સરકારને માત્ર તે વખતે માહુમ પડ્યું કે બારડોલીનો સત્યાગ્રહ

સત્ય હકીકત છે, હસી કાઢવાનો નથી અને વિચાર પડતો મૂકાયો. તે પછી જ કમિશનર સાહેબે બારડોલીની મુશ્કાલત લઈ એ હકીકતની ખાત્રી કરી અને 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના બખરપત્રીએ પણ મુશ્કાલત લીધી. આ બખરપત્રીએ જોયું કે બારડોલીનું બગ સાચું હતું ત્યારે તેણે બારડોલીમાં રશિયન બોત્ત-ગેવિઝમ આવ્યાની ખૂસ ઉઠાડી. પણ આ બધાથી એટલું નહીં થયું કે બારડોલીના મક્કમ-પણાની વાત સાચી છે.

મુંબઈએ ખાસ બારડોલી દિવસ તા. ૪-૭-૨૮ ને રોજ ઉજવ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ વરસતે વરસાદે જગૈં સરખસ કાઢ્યું, મુંબઈના જુવાનોએ પોતાના પ્રેમસૌર્યનો એક વધુ દાખલો દેખાડ્યો. તે જ રીતે પૂનામાં કૌસિક ઉધડવાને દિવસે એટલે તા. ૨૩ જુલાઈએ પૂનાના વિદ્યાર્થીઓએ સરખસ કાઢીને પોતાનો અભિ-પ્રાય ગવર્નરને દર્શાવ્યો હતો.

બારડોલીની સ્થિતિ, સાચી છે તેવી જણાતાં મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સીમન્સ વાઇસરોયની સલાહ લેવાને ગયા. અને પાછા ફરતાં તેઓ સુરતમાં બારડોલીના પ્રતિનિધિ મંડળને મળશે એમ બહાર પડ્યું હતું. તે સંબંધી ઘણી જગાએ એવી આશા રખાઈ હતી કે ના. ગવર્નર પોતાના ઓફિસરોના આગ્રહથી ન તણાતાં એક ખરેખરે સમાધાન બારડોલીના લોકો સાથે કરી પોતાની દીક્રોજી બનાવશે. પણ તે પ્રસંગે ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે આ મુશ્કાલત બારડોલી સાથે સમાધાન કરવાની હોય તેટલે જ અંશે લોકો ઉપર તાસ વર્તાવવાની સમિતિને માટે પણ હોય. સુરત મુકામે બાર-ડોલી તરફથી શ્રીલુન વલ્લભભાઈ અને બારડો-લીના બીજા કાર્યકર્તાઓ અને નામદાર ગવર્નર વચ્ચે જે મુશ્કાલત થઈ તે ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાકે બાધેત્રી આશા કરતાં ગાંધીજીની ચેનપણી સાચી હતી. દિંદી વેપારીઓની ચેજરને

ના. ગવર્નર સાથે જે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો તેમાં ના. ગવર્નરે જે સરતો કરેલી હતી, —અને તે વખતે બારડોલીની ખરી હકીકત સરકાર જાણતી નહોતી—તે કરતાં જરા પણ વધારે ઉદાર સરત સરકારે કરી નથી. સરકારને મન પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરતાં કશું બીજું વધારે મહત્વનું નથી. આ મુશ્કાલતને અંતે સમાધાન નથી થઈ શક્યું. બન્ને પક્ષો તરફથી જે જે સરતો રજુ થઈ હતી તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સત્યાગ્રહ પક્ષ-(૧) સત્યાગ્રહી કેદીઓ છૂટવા જોઈએ; (૨) ખાત્રસા થયેલી (પછી તે વેચાઈ હોય કે ન હોય) જમીનો પાછી મળવી જોઈએ; (૩) ભેંસો દારૂ ઇત્યાદિ હરરાજ થઈ ગયાં કે વેચાયાં છે તેની બખર કિંમત પાછી મળવી જોઈએ; (૪) તલાટી પટેલ વગે-રેને બરતરફ કરવામાં આવ્યા હોય તો તેમને પોતાની જગ્યા પાછી મળવી જોઈએ, અથવા જેમણે રાજીનામાં આપ્યાં છે તેમને પાછાં ખેંચવાની પરવાનગી મળવી જોઈએ; (૫) સલામતને અંગે જે બીજી સમસ્યા થઈ હોય તે રદ થવી જોઈએ.

સરકાર પક્ષ કહે છે કે (૧) જૂના ધોરણ પ્રમાણે સરકારી મહેસુલ ભરાઈ જવું જોઈએ અને જૂની અને નવી કીમતો તક્ષાત્ત તીજેરીમાં ભરવો જોઈએ; (૨) ચાલુ દિલ્લચાત્ર બંધ પડવી જોઈએ.

અને તે પ્રમાણે થાય તો જ પહેલાં કલા મુજબ ખાસ તપાસણી માટે નીમ-ણક કરે અને તેમાં જે કાંઈ ગણતરીની કે બીજી જૂલ હોય કે કોઈ પણ વ્યક્તિને કે આખા વર્ગને નુકશાન કરતી કોઈ બીના હોય તે વિશે તપાસ કરવાની તેને સત્તા આપે. આ તપાસ સમિતિ પણ બિન અમત્તદારોની ન હોઈ ચકે કારણકે જમીન મહેસુલ આકારનું એ સરકારની કાયદેસર ફરજ છે એમ સરકાર સમજે છે. સરકાર ખુદની તપાસ કરાવવા દા પાડે છે, જરૂર પડે તો કોઈ હકીકત ન્યાય-

ખાતાના અધિકારી પાસે પણ તપાસાવાય પણ જમીન મહેસુલના સિદ્ધાન્તોની તપાસણી તેમાં ન થઈ શકે.

સત્યાગ્રહ પક્ષની સરતો ચોક્કસ અને વાજબી છે. સરકાર પોતાની જૂની દલીલોને વળગી રહીને સત્યાગ્રહ પક્ષની હકીકત સમજવા પૂરતી પણ ઉદારતા દર્શાવી શકતી નથી. તેમાં પણ સરકારને નવી આકારણી મુજબ પૈસા ભરાવવાનો આગ્રહ શાથી થઈ ગયો છે, એમ ન કરે તો કયો કાયદો ભાંગી જવાનો છે તે અમને સમજાતું નથી, અને ખારડોલી તરફથી કોઈ ત્રાહિત પોતાની મેળે સરકારમાં એ રકમ ભરે તો ચાહે એમ સરકાર માને છે તે તો હોકરમત જેવું લાગે છે. છતાં સરકારને તે કશુંય હોય તો આપણે તેટલા સારા સમાધાની થતી નહિ અટકાવીએ, પણ એ તકાવત વિના સરકારને કાયદો આડે આવે છે તે સમજાતું નથી.

અસાર સુધી ધાડ પાડવાની માફક જમીનો કરી સારે કાયદા આડા ન આવ્યા અને હવે માત્ર ઘોડા પૈસા ન ભરાય તો સમાધાન ન થઈ શકે એટલી બધી કાયદાની તાંબુક લાગણી સરકારની થઈ ગઈ એ નવા-જની વાત છે.

સુરત, ભરૂચ અને ખેડમાં જિલ્લા પરિષદો મરોઈ હતી તેથી અંગદવાદમાં ગઈ તા. ૧૫ નીએ ભરાઈ. આગલી પરિષદો પેઠે આમાં પણ શ્રીયુત કેળકર એટલે પર પ્રાન્તના જ પ્રયુખ હતા, જે એમ બનાવે છે કે દિંદમાં ખાવા પ્રશ્નોમાં પ્રાન્તભેદ નથી, પણ હિત અને સમભાવનું સ્વાભાવિક એકથ છે. અમ-વાદે શ્રીયુત-વક્ત્રભાષાને ખારડોલી વિશે બોલતાં તો આ પ્રથમ જ સાંભળ્યા. આખો પ્રોતાવર્ગ મંત્રમુગ્ધ થઈ સાંભળતો હતો. શહે-તા લોકોને પણ આ સત્યાગ્રહ ઉપર કેટલી વહા છે તે ત્યાં જણાતું હતું. ઉચિત પ્રસંગે

શહેરમાં પણ જે સત્યાગ્રહ કરવામાં આવે તો જરૂર સામાન્ય વર્ગ તરફથી તેને ટેકા મળે તેમાં સંશય લાગતો નથી. ખારડોલીઓ વધારે કેમ ન કરવી એ ગીસીસ બીસન્ટની સૂચનાને અવકાશ છે.

ખારડોલી ફાળો તા. ૨૩-૭-૨૮ ના રોજ રૂ. ૨,૧૬,૦૪૬-૩-૦ જેટલો થયો છે.

આ ખારડોલી સત્યાગ્રહનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રજના ગદા પક્ષે સત્યા-ગ્રહના કાયદેસરપણા વિશે એકમત થઈ ગયા છે. સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીએ શ્રીયુત હૃદયનાથ કુંજર અને વજ્રે મારફત શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કરની મદદથી ખારડોલીની તપાસ કરાવી અને તેમણે ફરી તપાસણી વિશે મત જાહેર કર્યો. શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરૂ, તેજ બહાદુર સમ્રુ અને પાયોનિયર અને રેટ્ટમમેન પણ ખારડોલીના પક્ષમાં અભિપ્રાયો દર્શાવે છે.

શ્રીયુત વક્ત્રભાષા પટેલે આ વખતે ખાર-ડોલી તાલુકામાં દારૂનાં પીઠાંની હરરાજ થાય ત્યારે કોઈએ હરરાજ ન બોલવી એવી વિનંતી બહાર પાડી હતી. સરકારના દારૂખાતાએ એક પારસી ખાતેદાર ઉપર જમી વગેરેના અત્યાચારમાં જે મદદ કરી તેથી દારૂના ઇન્ચાર્જ-રોને એ લાજિમ છે કે તેમણે હવે ઇન્ચાર્જ ન રાખવો. શ્રી વક્ત્રભાષાની જાહેર વિનંતીની બરાબર અસર થઈ છે. ખારડોલી મુકામે જે હરરાજ થઈ તેમાં પારડીના ૧૩૮માંથી ૪૨, ચોરાસીનાં ૧૨૭માંથી ૨૯ માંડવા લેવાયા. ચીખડીના ૭૭ માંથી ૧ લેવાયો પણ તેના કંડાકટ લેતાર ખાજો ફરી ગયો અને વક્ત્રભાષા જલાલ પેર માટે કોઈ હરરાજ બોલ્યું જ નહિ. ખારડો-લીના તોફાની વાતાવરણમાંથી દૂર જઈ સુસ્તમાં હરરાજ કરવાને ગયા તો ત્યાં પણ સત્યાગ્રહીઓ પહોંચી ગયા, તેમાંથી શ્રીમતી મીડુ બહેન પીટીટ એક બીજાં પારસી બહેન, ડૉ. ચીઆ અને શ્રીયુત મણીલાલ કોહારીને હરરાજમાં લોકોને

સમન્વયના દૂર કરવા કેટલાક દરજ્જા અને દરજ્જા પરી થયે છે. હોરી મુદ્દામાં હતાં દરજ્જાનું પરિણામ આવી સંકેત નથી. સરકારે હવે દરજ્જા કરવાનું વખત તારીખે મુજબની રાખ્યું છે.

ગમે માસ કૌસિલમાંથી રાજનામાં આપેલા ગુદરથો પાછા ખીન દરીફ ચૂંટાયા છે. તે ઉપરાંત શ્રીયુત સામ્રાજ્ય નારાયણએ પણ રાજનામાં આપેલું તે પણ પાછા ચૂંટાયા છે. તા ૨૩મી એ કૌસિલ ઉપરનાં આ વખતની બેઠકમાં ના. ગવર્નરે, ભાષણ કરવાનો વિચાર નથી હતાં, 'આરડોહીના મામલા વિશે લાંબું' ભાષણ કર્યું છે. અંગ્રેજ ભાષા બોલેલી છે અને તેમાં ગમે તેવી ધમકી પણ કેવી શિષ્ટ ભાષામાં દબાવવા છે તેનો એ નમૂનો છે. ભાષણનો સાર એ છે કે પોતે દિલ્લા મિત્ર છે હતાં જો આરડોહીની પ્રજા સત્યાગ્રહ આગુ રાખશે તો કાયદાની ખાતર તેમને એવાં પગલાં લેવાં પડશે કે જોને પરિણામે પ્રજાની પ્રગતિ ધણાં વરસો સુધી અટકી પડશે અને એ ધાને રજાનાં વાર લાગશે. ના. ગવર્નરે તો આ ધમકી નથી એમ સ્પષ્ટ કરે છે પણ તેમની પછાડે ઇંગ્લેન્ડમાં અર્થ વિન્ટરને જે સપ્ટેમ્બર ઉચ્ચાયાં છે તે પણ જોવા જોઈએ. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આ ગેરકાયદેસર હીલચાલ 'કચરી' નાંખવામાં આવશે. ના. ગવર્નરે કૌસિલને આ ઉપર વિચાર કરવા ૧૪ દિવસની મહેતવ આપી છે. એટલે દમખા આરડોહી નગમમાં કરી નવાનની નથી.

કૌસિલમાં આ આરડોહીના પ્રશ્ન ઉપર જ એક નવો રાષ્ટ્રીય પક્ષમેળ થયો છે. તેમાં સિદ્ધ સિવાય સર્વ છે. દામ તેનું સંખ્યામળ ૫૦ જેટલું છે. આ પક્ષે કૌસિલનું કામ મુજબની રાખવાના દરાવની નોટિસ આપી છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં આરડોહીએ ત્યાંની પ્રજાનું ખાતર અથવા માંડ્યું છે. 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' પ્રજાને ચેતાવી છે કે એકનો રાજદારી નેતાઓને મારે બોલાવે એવો વિચાર આવે તેથી સરકારે ચેતાવું રહેવું જોઈએ. તે એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે સાધન કમિશને આ સરકારી મહેસુલ પદ્ધતિ મુદ્દારવાને લક્ષ્યમળ કરવી જોઈએ અને એવી લક્ષ્યમળ અમલમાં આવે ત્યાં મુખીને મારે મહેસુલ લેવાનું મુજબની રાખવું જોઈએ.

એક વાત નિશ્ચિત છે. આરડોહી સત્યાગ્રહ મુંઝવેની ધારાસભાની મદદથી નથી થઈ થયો. ઉપરોક્ત કાયદેસર ધારાને બંધ પડતાં થઈ થયો છે. આ સત્યાગ્રહ પોતાની માગણીના ન્યાયીપણાના અને પોતાના આત્મચળ ઉપર થઈ થયો છે અને હવે તો તેને આખા દેશનો ટેકો છે—ભલે સરકાર કૌસિલમાં અન્યથા ખનાવી શકે—એટલે તેને મારે જીત મુખી આગળ જવું એ એક જ માર્ગ છે. અને આરડોહીને ઓળખે છે તે એમ જ જાણે છે કે આ લડનનું વિજય સિવાય ખીનું કાંઈ પરિણામ આવવાનું નથી.

બારડોલીનું રહસ્ય

બારડોલીનો વિજય

ઐહલે આત્મશુદ્ધિ

એમ જે ન સમજ્યા

હોય તે બારડોલીની

લડતને સમજ્યા જ

::: નથી. :::

મોહનદાસ ગાંધી

સરદાર વલ્લભભાઈ

ચિત્રકાર : ડી બી માધુલીકર, મેળ. મે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

બીજો આવણ : ૧૯૮૪

અંક ૪

વીર વલ્લભભાઈ

“ બાપુનો સંદેશ લાંબો તૂટ્યો પણ લોકોને પહોંચાડનારા કેટલા ઓછા છે? બાકી કેણુ આપણે? આપણે કંઈ શું? બાપુએ નાહકના ચઢાવી માર્યા?”

બારડોલીના વિજય માટે ધન્યવાદના તારો ઉપર તારો આવી રહ્યા હતા ત્યારે વલ્લભભાઈએ ઉપર ટાંકેલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. એટલામાં વલ્લભભાઈએ કરેલું કામ, તેમની ગાંધીજી પ્રત્યેની લક્ષિત, તેમની નમ્રતા બધું આવી ગયું છે. એમના કામની કિંમત આંકવાનો આજે સમય નથી, હજી તો કેટલું ચે કામ ઈશ્વરે તેમને હાથે કરાવવું ધાર્યું હશે. ભારતના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં તેમના સ્થાનની આજે વાત કરવી એ પણ મૂખોઈ ગણાય. આજે તો તેમનો થોડો પરિચય કરીએ એટલું જ.

‘ટાઇમ્સ’નો અગ્રપત્રી ન્યારે બારડોલીમાં આવીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો ત્યારે તેણે વલ્લભભાઈને જોયા વિના તેમના કામની કિંમત આંકી લીધી, અને મુંબઈ જઈને લખ્યું કે બારડોલીમાં ‘એક્ષેવિઝમ’ ચાલી રહ્યું છે, અને તેનો લેનિન વલ્લભભાઈ છે. બારડોલીનું અદ્ભુત સંગઠન લેનિનની સંગઠનશક્તિની. શાદ આપે એવું છે એમાં જરાય શંકા નથી, અને લેનિનના પ્રત્યક્ષ દર્શન વિના લેનિનની છબિ ઉપરથી કહું તો વલ્લભભાઈ લેનિનને ઠીક મળતા આવે છે. પણ વલ્લભભાઈ સાથે બહુ રહ્યા પછી, તેમની બોલચાલ, તેમનું દાસ્ય, તેમનું તેજ, તેમના રાગ અને આવેશ જોયા પછી તિલક મહારાજનું વધારે સ્મરણ થાય છે. એકવાર અચાનક વલ્લભભાઈની લાંબી મૂંઝો અને મસ્તક બંધામાં જોઈને તિલક મહારાજની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ થયેલી ત્યારપછી એ સામ્ય મનમાં વધારેને વધારે દૃઢ થતું ગયું છે. એવી રીતે ઘણીવાર કેટલીક મૂર્તિઓએ ઐતિહાસિક મૂર્તિઓનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. દાખલા તરીકે

મો. શૌકતઅલીને જોઈને બકુનિનની છબિ યાદ આવી છે, શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને જોઈને કલેમેન્સો યાદ આવે છે, મુંબઈના એક સુવિખ્યાત વકીલ હમેશાં મને સેસિલ રોડ્ઝનું સ્મરણ કરાવે છે, અને મારા મિત્ર કૃપાલાની જ્યારે દાદી રાખતા ત્યારે એકવાર મળશે ચાર વાગે ચાંદનીમાં તેમની સાથે બનારસ રેલેને જતાં તેમની આખી આકૃતિથી શિવાજી મહારાજનું સ્મરણ થયેલું તે હજી યાદ છે. આ વૃક્ષનાઓમાં કેવળ કલ્પનાએ નથી કામ કીધું, અવલોકને સારા ભાગ ભર્યો છે, અને જેમ જેમ જે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સમાગમમાં હું આવતો ગયો છું તેમ તેમ ખીજી મૂર્તિઓ સાથેનું મેં અવલોકેલું તેમનું સામ્ય વધતું જતું લાગ્યું છે. આમાં મારા અવલોકનનો દોષ હોવાનો ભલે સંભવ હોય. ગમે તેમ હો, વૃક્ષભાઈને જોઈને જેને તિલક મહારાજ યાદ ન આવતાં હોય તેને પણ વૃક્ષભાઈ અને તિલક મહારાજની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓનું સામ્ય લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય એવો મને વિશ્વાસ છે. આ સામ્યનો વિચાર કરતાં તિલક મહારાજની અગાધ વિદ્વત્તા અને વિપુલ શાસ્ત્રગાનને હું ધડીકવાર બૂલી જઈ છું એ કબૂલ કરું છું. વૃક્ષભાઈને પોતાને આ વિષે કહીએ તો તેઓ તો એ વૃક્ષનાને હસી કાઢે છે. તેમને પોતાની મહત્તાનું ભાન બહુ ઓછું હશે, જે કે ઉપર ઉપરથી જોનારાને એમ લાગે કે એ ભાન તેમનામાં વધારેમાં વધારે હશે. આ અવળી છાપ પાડવાની વિશેષતા પણ તિલક મહારાજ અને વૃક્ષભાઈ બંનેમાં સમાન છે. ઉપરથી બંને જેટલા અભિમાની લાગે તેટલા જ અંતરથી નિરભિમાન, ઉપરથી જેટલા રૂઢ અને પરુષ લાગે તેટલા જ અંતરથી સૌમ્ય અને મૃદુ, ઉપરથી જેટલા અટપટા અને અમેઘ લાગે તેટલા જ અંતરથી સરસ અને ઋજુ, ઉપરથી જેટલા ઊંડા જણાય તેટલા જ બંને અંતરથી અજગા.

પણ આ વૃક્ષનાને હું આગળ નહિ લંબાવું, કારણ આગળ ઉપર મારે એ જ વસ્તુ ઉપર આવવું છે.

‘મહાયુરુષ’

એમ તો આ બંને મહાજનો વચ્ચે અસામ્ય બહુ જણાય છે. વૃક્ષભાઈ ખેડુત કુટુંબમાં જન્મેલા, પોતાની જન્મતિથિની પણ તેમને ખબર નથી, તેમની માતાને ખબર હોય તોપણ તારીખ તો કેાઈ જાણતું નથી. ‘નિરાળમાંથી એક ખોટી તારીખ મળે છે ખરી’ એમ ધણીવાર તેઓ હસતાં હસતાં કહે છે. તિલક મહારાજનો જન્મ તો સિદ્ધ શાસ્ત્રી કુટુંબમાં થયેલો, જન્મથી જ એના સંસ્કાર કે તિલક મહારાજને તો પોતાના જન્મની તિથિ જ નહિ પણ ઘડી-પળની પણ ખબર હશે. રમતગમતમાં તેમને જેટલું આપણાં શાસ્ત્રોનું અને ઉત્તમ સાહિત્યપ્રેમીનું જ્ઞાન મળ્યું તેટલું વૃક્ષભાઈને કેવળ આસપાસનાં ખેતરોનું અને ગામડાંઓનું મળ્યું હશે. એકવાર મને કહે: “મારા પિતાને મને જણાવવાનો શોખ બહુ. રોજ સવારના પહોરમાં ખેતરે લાઇ જાય, ખેતરમાં કામ કરવા નહિ પણ આવતાં જતાં રસ્તે પાડા બોલાવવા અને પલાખાં ગોખાવવા લાઇ જાય. ગુજરાતી સાત સુધી તો જણાવે, પણ પછી શું કરવું? અમારી શાળાના માસ્તરને તો બધાને સિનિયર માસ્તર બનાવવાની ભારે હોંશ હતી. મારી પણ એ જ દશા થાત, પણ એવામાં ગામડામાં ગામડી અંગ્રેજી શાળા નીકળી. આપણે તુરંત તેમાં જોડાયા. ત્રણ ચોપડી ત્યાં જણ્યા. ચોથી અને પાંચમી પેટલાદમાં અને પછી મૅટ્રિક થતાં સુધીમાં નડિયાદ અને વડોદરા એમ બે સ્કૂલો બદલેલી.” આમ તિલક

મહારાજને જેટલી વ્યવસ્થિત કેળવણી મળી હશે તેટલી જ અવ્યવસ્થિત કેળવણી વલ્લભભાઈને મળી એમ કહેવામાં આવે નથી.

આ ત્રણે સ્થાનની શાળાઓમાં તેમણે ગાળેલા સમય બાળપણને માટે ઐતિહાસિક કહેવાય એવી ઘટનાઓથી ભરેલા હતા. એ સમયમાં આપણને ભાવી વીર યોદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. શાળામાં રહેજે સેનાપતિનું પદ ભોગવતા હશે, કારણ ત્રણે ઠેકાણે અનેકવાર શાળા ખાલી કરાવેલી. પેટલાદનો પ્રસંગ તો તેમને યાદ નથી, પણ નડિયાદના અને વડોદરાના પ્રસંગો તેઓ કોકવાર સંભળાવે છે. નડિયાદમાં એક શિક્ષક શાળામાં વાપરવાના સાહિત્યનો વેપાર કરતા હતા તેની સામે એ સાહિત્ય તેમની પાસે ખરીદવા વિરુદ્ધ હીલચાલ કરેલી. એને અંગે હડતાળ પડી છ દિવસ શાળા બંધ રહેલી. આખરે પેલા શિક્ષકને નમ્રું પડેલું.

વડોદરાની 'કારકીર્દી' વધારે મોંઘવા લાયક છે. નડિયાદથી વડોદરા જવાનું મુખ્ય કારણ ત્યાં અંગ્રેજ વધારે સારું શીખવાય છે એમ સાંભળેલું એ હતું. એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે જવામાં તેમને કંઈ ઝાઝો વિચાર હોય જ નહિ. પેટલાદ ભણતા હતા ત્યારે કરમસદ—જન્મસ્થાને—દર અઢવાડિયે આવે, અને સત્ત દહાડાનું સીધું બાંધી જાય, ભાડે રાખેલા ઘરમાં સાત આઠ છોકરા રાંધી ખાય. પોતે રાંધવામાં બહુ ભાગ લેના હોય એમ માનવાને કારણ નથી, કારણ ભવિષ્યમાં રાંધવાની પરીક્ષા થઈ તેમાં તેઓ પાસ ન થયેલા એ આપણે જ્ઞેયું. પણ બાળપણથી જ ઘર છોડી બહાર જઈ ભણવાનું સાદસ ભાવી સાદસેની આગાહી આપે છે. પણ હવે વડોદરાના પરાક્રમ ઉપર આવું. સંસ્કૃતમાં બહુ રસ પડતો ન હોવાને લીધે મૅટ્રિકમાં આવતાં સંસ્કૃત છોડી ગુજરાતી લીધેલું. ગુજરાતી શીખવનારા તે વેળા શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના પ્રસિદ્ધ 'છોટાલાલ માસ્તર' હતા. ગુજરાતી શીખવતા, પણ દેવભાષા છોડીને ગુજરાતી શીખવા આવનાર તરફ રહેજે તેમને અણુગમે રહેતો હશે. જે દિવસે વલ્લભભાઈ તેમના વર્ગમાં જોડાયા તે દિવસે છોટાલાલ માસ્તર તેમને કહે : 'આવો મહાપુરુષ ! ક્યાંથી આવ્યા ? સંસ્કૃત છોડી ને ગુજરાતી લો છો પણ સંસ્કૃત વિના ગુજરાતી આવડે જ નહિ એ ખબર છે ?' એમ કહીને સંસ્કૃત અભ્યાસના ઘણા લાભો ગણાવ્યા. એટલે વિદ્યાર્થી વલ્લભભાઈ ધીમે રીતે બોલ્યા : 'પણ સાહેબ, અમે બધા સંસ્કૃતમાં જ રહેત તો આપ પછી શીખવત કાને ?' શિક્ષક ખીજ્યા. પાછલા બાંક ઉપર બેસા રહેવાની સજા થઈ. તે સજા તો સુખે ભોગવી પણ એ ઉપરાંત સજા થઈ તે ભોગવવાની ના પાડી. શિક્ષકે દુક્રમ કર્યો : 'મહાપુરુષ ! જાઓ, એક એકથી દસ એકાં સુધીનો પાડો લખી લાવજો.' એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા, રોના લખી લાવે ? માસ્તર સાહેબ રોજ ચીઝતા જાય અને રોજ શિક્ષા વધારતા જાય : 'જાઓ કાલે બે વાર લખી લાવજો', 'કાલે ચાર વાર', 'કાલે આઠ વાર', એમ જસે પાંચ લખવાનો દુક્રમ થયો ત્યાં સુધી 'મહાપુરુષ'ના ઉપર અસર ન થઈ. શિક્ષક શિક્ષા વધારતા ગયા, અને શિષ્ય શિક્ષા મૂજે મોઢે સાંભળતા ગયા. એક દિવસ છોટાલાલ માસ્તરે પૂછ્યું : 'કેમ લખી લાવવા છે કે નહિ ? કે ખીજી શિક્ષાનો વિચાર કરૂં ?' શિષ્યે જવાબ આપ્યો : '૨૦૦ પાડા તો લાખ્યો હતો પણ તેમાંથી ૨ મારકણા નીકળ્યા તે દરમિયાન આગળથી નાશો ગયા એટલે કાંઈ ન રહ્યું !' પોતાના વિદ્યાર્થીના આવો મસ્ત વિનોદ સમજવાને અને સહન કરવાને માટે તો આ જમાનાના શિક્ષકો પણ તૈયાર ન થાય. છોટાલાલ માસ્તરે 'તે ન સાંખ્યો,

એટલે તેને વધુ ધમકી આપી. બીજો દિવસે પાછું મૂઝવામાં આવ્યું. બીજો દિવસે જરાય ખસિયાણા પડ્યા વિના વક્ષભભાઇએ વિનોદને આગળ વધાર્યો. શિક્ષકની આગળ જઇને કહ્યું: 'હા લખી લાવ્યો છું' એમ કહીને એક કાગળ બતાવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું: 'બસે પાડા.' છોટાલાલ માસ્તરની અહિંસાને ધન્ય છે કે તેમણે આ અપમાનનો સ્વૂલ પ્રહારથી જવાબ ન આપતાં આ ન સુધરી શકે એવા નહોતર છોકરાને મુખ્ય શિક્ષક નરવણે પાસે મોકલ્યો. વક્ષભભાઇ આ ધન્યવાદની સામે વાંધો લે છે. તેઓ કહે છે: 'કોઇ પણ શિક્ષક મને મારતાં હરે એવો હું હતો.' આ મુખ્ય શિક્ષકની આગળ વિદ્યાર્થીએ નિવેદન કર્યું: 'આવી તે સગ્ગ હોતી હશે સાહેબ? કાંઈ અમારા અભ્યાસમાંથી લખાવતા હોય તો મને ફાયદો પણ થાય, આ પહેલી એપ્રિલીના એકાના પાડાથી તો કોઇને ફાયદો ન થાય, ઉલટા એ પાડા લખતો જોઇને મને કોઇ મરખ કહે.' મુખ્ય શિક્ષકે વક્ષભભાઇને મુક્તિ આપી.

છોટાલાલ માસ્તર તો પોતાના વિદ્યાર્થીને 'મહાપુરુષ' યથેલો જોવાને ન જીવ્યા, પણ નરવણે માસ્તર આજે અતિ માનથી કહી સંભળાવે છે: 'વક્ષભભાઇ મારા હાથ નીચે શીખેલા.' કદાચ ઘણો સમય ત્યાં લગ્યા હોત તો શિક્ષકો અને શિષ્ય એકબીજાને વધારે ઓળખી શકત, પણ વક્ષભભાઇ તો બીજા એક શિક્ષકની સાથે ઝગડો કરીને બે જ મહિનામાં ત્યાંથી નીકળ્યા, બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યા!

આવા તોફાનમાં સાક્ષરી શિક્ષણ તો તેમને બહુ શેનું જ મળ્યું હોય? નહિવાદમાં જઈને મૅટ્રિક થયા અને મૅટ્રિક પાસ થયા પછી તેમને જવાબદારીનું જાન આવ્યું ત્યાર પછીનું તેમનું આયુષ્ય કોઈ પણ જણના ઉપર પુરુષાર્થો જીવનની જાપ પાડે છે.

માતપિતા

વક્ષભભાઈના બાલજીવનની વાત કરતાં પહેલાં મારે એમના માતપિતાનું થોડું ઓળખાણ કરાવવું જોઈતું હતું. પણ માતપિતાના ઘડતર કરતાં બાળપણની મસ્તીમાં તેમણે કરી લીધેલું પોતાનું ઘડતર વધારે દેખાઇ આવે છે એટલે એને વિષે મેં પહેલી વાત કરી લીધી. પણ માતપિતાના ઉત્તમ જીવનના સંસ્કારો વક્ષભભાઇ ઉપર અસર પાડ્યા વિના નહિ રહ્યા હોય. કોઇ શિક્ષકને વિષે ભક્તિભાવથી તેમને વાત કરતા નથી સંભળ્યા પણ માતપિતા પ્રત્યેના તેમનો પ્રેમ અને ભક્તિભાવ તેઓ ઘણીવાર વ્યક્ત કરે છે. પિતાશ્રીનાં કેટલાંક સ્મરણોમાં એક બે નોંધતા જેવાં છે. નાનપણમાં તેમણે '૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધેલો—અંસીની રાણીના પ્રદેશમાં—અને બે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમનો ઘેર પત્નો જ નહોતો લાગ્યો! આ સાહસનો વારસો તો દીકરાને તેમણે પૂરેપૂરો આપ્યો છે. મહારાજાવ હોલકરે તેમને એકવાર કેદ કર્યા હતા. કેદ કરી તેને પોતાની સામે બાંધી રાખી મહારાજાવ શેતરંજ રમતા હતા. શેતરંજમાં રાગ ખોટી ચાલ ચાલતા જાય ત્યાં ઝવેરભાઇ કહેતા જાય: 'રાગ ફલાણું મોઢું આમ ચલાવો.' મહારાજાવ અકિત થઈ ગયેલા અને કેદીને છોડીને મિત્ર કરેલા. ત્રીજું સ્મરણ બહુ મધુર છે. ડોસા સ્વામીનારાયણના મહાભક્ત હતા, ૪૫ વર્ષની ઉંમર પછી તો ઘેર માત્ર એક વેળા જામી જાય, સૂવા બેસવાનું સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં જ રાખ્યું હતું. ૯૨ વર્ષ તેઓ જીવ્યા, પણ વડતાલની યાત્રા તો તેમની દમ્બેશાં આપ્યા જ કરતી. વક્ષભભાઇ પણ વડતાલ અનેકવાર ગયેલા અને ૧૭ વર્ષના થયા ત્યાં

કાળથી જ જે લોકસેવાનો આદર્શ દષ્ટિ આગળ રાખી પોતાનું જીવન ધડ્યું તેવી રીતે વસ્ત્રલ-ભાષ્યએ ધડયાનો પુરાવો નથી. એમની નેમ તો પ્રથમથી જ બેરિસ્ટર થવાને માટે વિલાયતમાં જવા અને રહેવા જેટલા પૈસા અહીં વકીલાત કરીને રળી લેવાની હતી. આપણે જોશું કે વકીલાત પણ વિલાયત જવાનું પોતાનું સ્વપ્ન ખરું કરવા ખાતર કરવા માંડેલી

વકીલાતના કાળની એમની પાસે ઘણીવાર વાતો સાંભળી છે. એ વાતો કરતાં એમનાં અનેક તોફાનો જ એમને યાદ આવે છે અને તેથી પોતે હસે છે અને ખીખને હસાવે છે. ફાજદારી વકીલ તરીકે જ તેમણે ભારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને આખા ખેડા જિલ્લામાં થોડા જ વર્ષની વકીલાતમાં તેમણે હાક વગાડી હતી. કેવળ તેમનાથી ડરીને ખોરસદના રેસિડેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ આજુંદ લઈ જવામાં આવેલી. વક્તલભાઈ આજુંદ પહેલ્યા, એટલે પાછી પેલી કોર્ટ ખોરસદ આવી. ગાંધીજીની વકીલાતનાં સ્મરણમાં જ્યાં લાં સત્યનિધાને અંગે તેમણે અસી-લોને આપેલી સલાહ અને અસીલો પાસે કરાવેલા ગુ-હાના અજુકાવાળાં એકરારોની વાતો સાંભળીએ છીએ તેવું વક્તલભાઈ પાસે સાંભળવાનું નથી મળતું. ત્રાસ આપનારા પોલીસ અમલદારોને, અને વકીલોનું અપમાન કરનારા અને તેમને ધમકાવનારા મેજિસ્ટ્રેટોને વચ કપાના અનેક દાખલા વક્તલભાઈની વકીલાતમાં મળે છે. એક હરખન્ડ કરીને મેજિસ્ટ્રેટને તેમણે કેવી રીતે હંફાવ્યો હતો એની અનેકવાર વાત કરીને તેઓ હસાવે છે. સાહેબની ટુમાખીનો પાર નહોતો, મોટા મોટા અમદાવાદના વકીલોનું પણ તે અપમાન કરતો અને તેની પાસે જતાં સૌ દસ્તા એક ખૂનનો કેસ—વક્તલભાઈ પાસે ખૂન, ખોટા દસ્તાવેજ, ધાડ પાડવા સિવાય ખીખ કેસો આવે જ શેના ?—એ મેજિસ્ટ્રેટ પાસે ચલાવવાનું વક્તલભાઈને થયેલું. સાક્ષીઓને શરમાવવા અને દબાવવા ખાતર એ મેજિસ્ટ્રેટ દરેક સાક્ષીની સામે મોટો ચરીસો મૂકાવતો. આરોપી પટેલની સામે એણે ચરીસો મૂકાવ્યો. વક્તલભાઈએ તુરત જ મેજિસ્ટ્રેટને કહ્યું કે આ ચરીસો સામે રાખીને આરોપીની જુખાની લેવાય છે એ વાતની નોંધ કરો. પેલો ગભરાયો. આવી રીતે તેને પડકારનાર કોઈ વકીલ અગાઉ મળ્યો નહોતો. ખૂબ તકરાર ચાલી, વક્તલભાઈએ કેસ ખીજ કોર્ટમાં ચલાવવાની અરજ આપવાનું કહ્યું, આખરે પેલો મેલો પડ્યો. સાક્ષીઓ લાવવાનું કહ્યું. વક્તલભાઈ કહે એક સાક્ષી અહીં રજૂ કરવા માગતો નથી, પણ આ બંધ પાકીટમાં મેં સાક્ષીઓનાં નામ લખ્યાં છે તે સાક્ષીઓ હું સેશન્સ કોર્ટમાં રજૂ કરીશ. એ પાકીટ સેશન્સ કોર્ટમાં જ ફોડી શકાય એવી માગણી કરી. મેજિસ્ટ્રેટ વધારે ગભરાયો, પાકીટ ફોડ્યું. પાકીટમાં એ મેજિસ્ટ્રેટને સાક્ષી તરીકે ટાંક્યો હતો, જે સ્ત્રીનું ખૂન થયું હતું તે જ સ્ત્રીને સાક્ષી તરીકે ટાંકી હતી, અને ખીજ ચીજો પેલાને વીમાસણ અને ગભરાટમાં નાંખે એવી હતી. મેજિસ્ટ્રેટ પાણી જેવો પાતળો થઈ ગયો, પોલીસના બધા સાક્ષીઓનો ધતખાર કરવાની સાફ ના પાડી, તેના ઉપર દીકા કરી, પણ પ્રથમ દર્શની પુરાવે કેસ સેશનકમિટ કરવો જોઈએ એટલે કપો. વક્તલભાઈને તો એટલું જ જોઈતું હતું. સેશન્સમાં તો પહેલે જ દિવસે એ કેસ જાડી ગયો.

અમદાવાદમાં બેરિસ્ટરી કરવા લાગ્યા ત્યારે એક ફાકસ કરીને મેજિસ્ટ્રેટની રાત્રે નવ વાગે કોર્ટ ઉઘાડી મધરાત સુધી ચલાવવાની ખો બૂલાવનાર પણ વક્તલભાઈ જ હતા.

આ વકીલાતનો અનુભવ પાંચસા જીવનમાં એમને કેવો કામ આવ્યો તેનો એક રમૂજ દાખલો ખોરસદની લડતમાં મળી આવ્યો હતો. સરકારનો પ્રજાની સામે એવો આરોપ હતો

કે ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની હીલચાલથી લોકોને સત્તાનો ડર રહ્યો નહિ અને બહારવટીઆ પાક્યા અને લોકોએ તેમને ઉત્તેજન આપ્યું. આનો સચોટ જવાબ વલ્લભભાઈએ પોતાની વકીલાતના અનુભવમાંથી આપ્યો:

“ પેલો ગુલામ રામ બહારવટે નીકળ્યો ત્યારે તો ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. પણ નહોતા. તે વખતના કલેક્ટર વુડને તે મારવા ફરતો હતો, કારણ એને ગુલામ રામને સજા કરાવવી હતી. કલેક્ટરનો મુકામ સિંગલાવ ગામમાં હતો. ત્યાં તેણે સાંભળ્યું કે ગુલામ રામ ગાયકવાડી હદમાં લૂંટો કરે છે. અંગ્રેજ પોલીસની તેને મદદ છે એવો રિપોર્ટ હતો. તેણે એની તપાસ કરવા માંડી. તે વખતે તે કચ્છી ફેટો ને બેટ બાંધીને પાસે જ બિભો હતો. તેણે કહ્યું: ‘હું ગુલામ રામ.’ વુડે કહ્યું: ‘તારા હાથ છુટા તે હોય ? તને તો બેટીઓ પહેરાવવી જોઈએ.’ ગુલામ રામ કહે: ‘પકડાઉ તો તારી સત્તા ચાલે તે કરજે, આજે તો હું રામ છું.’ કલેક્ટરના કહેવાથી તેના ઉપર કેસ બિભો કરવામાં આવ્યો. ચોરા ઉપર મામતદારની શીખવણીથી એક વાણિયાએ ગુલામ રામને ગાયો દીધી તેથી ગુરસે થઈ તેણે તેને કપાળમાં એક કાંકરી મારી. આ બાબતનો કેસ ચાલ્યો. ગુલામ રામએ મને વકીલ કર્યો. કેસમાં કંઈ થઈ શકે તેમ નહોતું, પણ કલેક્ટરે મોટા જજને મળાને તેને ૯ મહિના સજા કરાવી. પેલાને તેની ગંધ આવેલી એટલે તે કોર્ટમાં હાજર થયો જ નહિ, અને તે દહાડાથી બહારવટું ચરૂ કર્યું. ત્યારપછી તેણે બાવન લૂંટો કરી છે, અને પચીસ ત્રીસ ખૂનો કર્યા છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેને સતાવેલો તે તો લાંબી રજા લઇને ચાલ્યા ગયા ! કલેક્ટરને ખાતમી રોજ જાય કે ગુલામ રામ વલ્લભભાઈ વકીલને ઘેર રોજ રાત્રે આવે છે. તેણે મને બોલાવ્યો અને મોટી જગ્યાઓ આપવાની અનેક લાલચો આપી પેલાને પકડાવવા કહ્યું. મેં કહ્યું: ‘કાપડો હું થોડાંધણા જાણું છું; મારે ઘેર તે આવતો હોય તો મારે પોતે જ તે જાહેર કરવું જોઈએ, ન કહું તો ગુન્હો ગણાય એ હું જાણું છું.’ પણ મેં તેને એક સત્તાદ આપી કે તમારી બંકુકો નકામી છે—એ ધારીઆં કરાવીને રાખો. કલેક્ટરે તરત ધારીઆં કરાવી લીધાં ! ”

આવી રીતે અનેકવાર તેમણે પોતાની વકીલાતના અનુભવનો ઉપયોગ કરી સંરકારને હંકાવી છે. વલ્લભભાઈની વકીલાતમાં કાયદાના અભ્યાસના કરતાં તેમનું જિંદું બ્યવહારવાન, માનવ સ્વભાવની પરીક્ષા, ઉચ્ચતપાસની અને પુરાવાને છણવાની અજગ શક્તિએ વધારે ભાગ લીધો છે. ‘દીવાની કેસો તો તમે જાણુ નહિ ચલાવ્યા હોય ?’ એમ પૂછતાં તેમણે કહેલું: ‘થોડા સમયમાં વધારેમાં વધારે કમાઈ શકાય એવા જ કેસો હું લેતો. દીવાની કેસો જાણુ આજ, અને તે પણ જેમાં કાયદાની ગલીકુચીઓમાં ઉતરવાનું હોય તેવા નહિ પણ પુરાવાઓની સામે પુરાવા રજુ કરવાનો હોય અથવા આખા પુરાવા ઉઘાડી દેવાનો હોય તેવા જ કેસો આવતા.’

ગોધરાની વકીલાતનું એક સ્મરણ, આગ્રહરણ આટોપતાં પહેલાં, નોંધી લઈ. ગોધરામાં એકવાર ખૂબ પ્લેગ ચાલ્યો. કોર્ટના નાઝરનો દીકરો પ્લેગમાં પટકાયો. વલ્લભભાઈ તેની સારવારમાં રહ્યા પણ દરદી બન્યો નહિ. દરદીને સ્મરણે મૂકી આવીને પોતે પ્લેગમાં સપડયા. મોટી ગાંઠ નીકળી હતી, પણ એથી કાંઈ વલ્લભભાઈ ગભરાય એમ નહોતા. પોતાની પત્નીની સાથે ગાદીમાં બેઠા, આંખુંદ આવ્યા, પત્નીને કહ્યું: ‘તમે જાઓ કરમસદ, હું નડિયાદ જઈ

હું અને ત્યાં સાળે થઈ જઈશ.' પ્લેમમાં પડેલા પતિને છોડીને જવાની કંઈ પત્નીની હિંમત ચાલે? પણ પત્નીને જવાનો આગ્રહ કરવાની અને મોકલી દેવાની વલ્લભભાઈની હિંમત ચાલી, અને નડિયાદમાં પોતે સાજા થયા! એ જ પત્નીને મુંઝવણમાં ઓપરેશન કરાવવાને મૂંઝી આવ્યા હતા. ઓપરેશન થયું, પછી ખચર રોજ મેળવ્યા કરતા હતા, પણ બેચાર દિવસમાં તેમની સ્થિતિ ખરાબ થઈ, અને એક કોર્ટમાં વલ્લભભાઈ કેસ ચલાવતા હતા ત્યાં તેમના મરણનો તાર મળ્યો. વલ્લભભાઈએ કામ આગળ ચલાવ્યું!

વિલાયતમાં અભ્યાસ

વિદ્યાપતમાં જવાનાં સ્વપ્નાં વલ્લભભાઈએ બાળપણથી જોયાં હશે એમ લાગે છે. ૧૯૨૧ માં આવેલા એક હૃદયસ્પર્શી બાપણમાં તેમણે પોતાના જીવનના આ બાગ ઉપર સરસ પ્રકાશ પાડ્યો હતો:

“ભાઈ મોતીલાલે મારી બાળબાણ આપતાં કહ્યું કે હું પહેલાં આબેહુલ અંગ્રેજીની નકલ હતો, તે સાચ છે. વળી હું નવરાશનો વખત રમતગમતમાં ગાળતો તે વાત પણ ખરી છે. મારી માન્યતા તે વખતે એવી હતી કે આ નિર્ભાગી દેશમાં પરદેશીની નકલ કરવી એ જ ઉત્તમ કાર્ય છે. મને શિક્ષણ પણ એવું જ આપવામાં આવ્યું હતું કે આ દેશના માણસો ક્ષત્રક અને નાકાચક છે અને આપણા ઉપર રાજ્ય કરનાર પરદેશી માણસો જ સારા ને આપણો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે, આ દેશના માણસો તો ગુલામગિરીને જ લાયક છે. આનું ઝેર આ દેશના તમામ બાળકોને પીવડાવવામાં આવે છે. હું નાનપણથી જ જે શિક્ષા પરદેશથી સાત હજાર માઈલ દૂરથી રાજ્ય કરવા આવે છે તેમનો દેશ કેવો હશે તે જોવા તથા જાણવાને તરફડિયાં મારતો હતો. હું તો સાધારણ કુટુંબનો હતો, મારા બાપ મંદિરમાં જ હાંદગી ગાળતા અને તેમાં જ પૂરી કરેલી. મારી ઇચ્છા પૂરી કરવા તેમની પાસે સાધન નહતું. મને માલૂમ પડ્યું કે દશ પંદર હજાર રૂપિયા મળે તો વિદ્યાપત જવાય. મને કોઈ એટલા રૂપિયા આપે એમ નહોતું. મારા એક મિત્રે કહ્યું કે ઇડર સ્ટેટમાં દરબાર પાસેથી રૂપિયા વ્યાજે મળે તેવો સંભવ છે. તે ઉપરથી મારો મિત્ર અને હું બન્ને ઇડર ગયા, શેખસંસ્થાના નિયારો કરી ગામની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા આવ્યા. છેવટે નક્કી થયું કે વિદ્યાપત જવું હોય તો પૈસા કમાઈને જવું. પછી વડીલાતેનો અમ્બાસ કચેરી ને વડીલાતેનો ધંધો કરી ખર્ચ જેટલી કમાણી કરી ત્યારે વિદ્યાપત જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ જે કંપનીની મારફત વિદ્યાપત જવાની ગોઠવણ કરવા પત્રવ્યવહાર કર્યો, તેના મને જવાબો મળ્યા, તે જવાબો મારા ભાઈના હાથમાં આવ્યા—અને ભાઈ અંગ્રેજીમાં વી. જે. પટેલ કહેવાયા!—તે ઉપરથી ભાઈએ કહ્યું: ‘હું તમારાથી મોટો, મને જવા દો અને મારા આવ્યા પછી તમને જવાની તક મળશે, પણ તમારા આવ્યા પછી મારાથી નહિ જવાય.’ મેં ભાઈને પંદર દિવસની મુદત આપી, અને પંદરમે દિવસે તે વિદ્યાપત આજ્ઞા ગયા. તેમના ગયા પછી મારે કુટુંબકલેશ વેડવે પડ્યો. તે ત્રણ વર્ષે આવ્યા ત્યારપછી હું ગયો.”

અસહકારની પલટાયત્તી દૃષ્ટિએ જોતાં અંગ્રેજીની નકલ કરવાનાં આગત્રાં કાંઈ તરફ વલ્લભભાઈ તિરસ્કારથી જુએ એ સ્વાભાવિક છે. ‘ઇંગ્લિશ નેન્ટ્રમન’ બનવાનાં પોતાનાં કાંઈ વિશે ગાંધીજીનું હાસ્ય પણ ‘આત્મકથા’ના પાનાંમાં સંભળાય છે ના! પણ જેમ

ચિટ્ટભાઈ

[જેડિસ્ટર થયા પછી]

વલ્લભભાઈ

[૪૪ ૨૨૬ સામે]

માંધીજના વિદ્યાયતવાસના પ્રકરણમાંથી ઘણા બોધ મળી શકે છે તેમ વલ્લભભાઈનું વિદ્યાયત-
વાસનું પ્રકરણ પણ કિમતી છે.

પુખ્ત ઉમરે અને જીવનનો અનુભવ લઈને વિદ્યાયત ગયેલા હોવાને લીધે આપણા
કેટલાક જીવાનોની વિદ્યાયતમાં જે દશા થાય છે તેવી થવાનો વલ્લભભાઈને ભય નહોતો.
તેઓ તો વિદ્યાર્થી દશામાં જેટલા તોફાની હતા તેટલા જ ચિચર અને એકાગ્રતાવાળા વિદ્યા-
યતમાં ગયા. જ્યાં રહેતા ત્યાંથી મિડલ ટેમ્પલ ૧૧ માઈલ છેડું હતું. દરરોજ સવારે ૧૧
માઈલ ચાલે, અને છેક સાંજે ટેમ્પલની લાઈબ્રેરી બંધ થાય, બધા ચાલ્યા જાય ત્યારે
વલ્લભભાઈ એકલા વાંચતા હોય, પઠાવાળો આવીને કહે: 'સાહેબ હવે બંધા ગયા, જોડો' ત્યારે
તેઓ જોડે. બપોરે દૂધ અને બ્રેડ મંગાવીને ત્યાં જ બેઠા બેઠા ખાઈ લે, અને અભ્યાસ
કરે. આ દિવસોમાં એમણે રોજ સત્તર સત્તર કલાક વાંચ્યું અને પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં
પહેલા આવી ૫૦ પૌંડની સ્કૉલર્શિપ અને ચાર ટર્મની માંડી મેળવી. બેરિસ્ટર થવાને માટે
કિનર ખાવાનાં અને પાસ થઈ આવવાનું એ વાત માત્ર પાસ થવાને માટે જ સાચી હશે,
પહેલા વર્ગમાં પહેલા આવવા માટે તો સાચી નહિ જ. આવી ભારે સફળતા એમના
અભ્યાસનું જ કેવળ પરિણામ નહિ, પણ વફાઈ તરીકેના લાંબા અને વિદ્યાળ અનુભવનું
પરિણામ હતી. રહેવાય છે કે એમના પરીક્ષકોને એમના ઉત્તરપત્રો એટલા તો સારા લાગેલા
કે એકજણે એમને બોલાવીને ગ્રીફ જસ્ટિસ સ્કૉટ ઉપર પત્ર લખી આપ્યો હતો કે આવા
માણસને ન્યાયખાતાની જગ્યા જગ્યા આપવી જોઈએ.

આ તો વિદ્યાર્થી તરીકેની વાત થઈ. વિદ્યાયતના જીવનકાળમાં આગ્રહનો એક પ્રસંગ
નોંધવા જેવો છે. એમને પગે વાળા નીકળ્યા હતા, ધણી સર્જનને એની ખજાર પણ નહિ.
જે ત્રણ વખત ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું. ઓપરેશન વખતે 'એનેસ્થેટિક્સ' (પીડાશામક)
પરવાની ડોક્ટરે સૂચના કરી, પણ ડોક્ટરોને વલ્લભભાઈએ આગ્રહ કર્યો કે ગમે તેટલું
દુઃખ થાય તે સહન કરીશ પણ ક્લોરોફોર્મ ન વાપરો. ડોક્ટરો તાત્કાલિક થયા, પણ
તેના આગ્રહને વશ થવાને ના પાડી. 'આવો દરદી અમને પહેલીવાર મળ્યો છે' એમ
તેમણે જણાવેલું.

પરીક્ષામાં બ્રેક સફળતા મેળવીને 'કૉલ' થયા તેને બીજે જ દિવસે સ્ટીમર લીધી.
કાંઈને આવી સફળતા મળી જરા હરવા ફરવા માટે થોડા દિવસ રહેવાનું મન થાય, કંઈ
નહિ તો યુરોપના બીજાં દેશો જોવાને માટે થોડા દિવસ ભાંગવાનું મન થાય, પણ એક જ
કાર્ય સાધીને પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કરીને ગયેલા વલ્લભભાઈ ધડી પણ વિદ્યાયતમાં ન થોભ્યા.

લોકસેવાઈ સંન્યાસ

બેરિસ્ટર થયા કે તરત જ અમદાવાદમાં ધમધોકાર ધંધો ચાલવા માંડ્યો. ખેડા
જીલ્લાના કેટલા યે લોકો તો એમની રાહ જોઈને જ બેઠા હશે. વિદ્યુત્ત્રભાઈએ મુંબઈમાં ધંધો
માંડ્યો હતો પણ તે નામનો જ, કારણ તેમનો બધો સમય લોકસેવામાં જ જવા લાગ્યો.
અંતે ભાઈઓએ પાપપુણ્યની વહેંચણી કરી હોય એમ વલ્લભભાઈના અગાઉ ટકેલા
ભાણુમાંથી જણવાનું મળે છે:

“અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો કે સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તો આ દેશમાં સંન્યાસી જોઈએ, સ્વાર્થત્યાગ કરી સેવા કરવી જોઈએ, એટલે એમાંથી એકે દેશસેવા કરવી અને બીજાએ કુટુંબસેવા કરવી. ત્યારથી મારા બાપએ ધીકતો ધંધો છોડી દેશસેવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું અને ઘર ચલાવવાનું મારે માથે પડ્યું. આથી પુણ્યકામ તેમને નસીબમાં આવ્યું અને મારે માથે પાપનું કામ આવી પડ્યું. પણ તેમના પુણ્યમાં મારો હિસ્સો છે એમ સમજી મન વાળતો.” પણ એ વહેંચણી લાંબો વખત ટકી નહિ, ઇશ્વરે તો નાના બાપને માટે જ સંન્યાસ યોગ રાખ્યો હતો, અને તેને માટે તેમણે સાધન-નિમિત્ત ગાંધીજીને બનાવ્યા.

વક્ત્રબાપનો ધંધો ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો ત્યાં અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ આવીને અનેકની શાંતિ અને નિદ્રામાં ભંગ પાડ્યો. આશ્રમની આરંભની પ્રવૃત્તિ વિષે, જે જે વાતો સંભળાતી તે વિષે, પ્રથમ તો ‘ગુજરાત કલબ’માં મજાક મસ્કરીઓ થતી, ‘હિજ’ રમતા વક્ત્રબાપએ પણ અનેકવાર આ મસ્કરીઓમાં ભાગ લીધો હતો. આશ્રમમાં ઘણા વક્રીલ ભેરિસ્ટરો તે વખત આવતા, વક્ત્રબાપ કવચિત જ આવતા. આજે ૧૨ વર્ષ પછી એ પહેલા આવનારાઓમાંના ભાગ્યે જ કેાઇનાં આશ્રમમાં દર્શન થાય છે, જ્યારે વક્ત્રબાપ તો આજે આશ્રમના સભ્ય કરતાં અધિક છે. ગુજરાત કલબ’માં એકવાર ગાંધીજી ગયેલા, અને વક્રીલ મંડળ આગળ આશ્રમના સિદ્ધાંતોની વાતો કરતા હશે. વક્ત્રબાપ ‘હિજ’ રમતા હતા ત્યાંથી ખસ્યા નહિ, અને મિત્રોને કહેવા લાગ્યા : ‘સા સાહે ગાંધી આ લોકોની આગળ બ્રહ્મચર્યની વાતો કરતા હશે ? ભેંસની આગળ ભાગવત જેવું છે.’ આમ ગાંધીજી આરંભમાં તેમને અવ્યવહાર પણ લાગ્યા હશે. પણ એટલામાં ગાંધીજીએ ગુજરાતના રાજ-કાજમાં ભાગ લેવા માંડ્યો, અને લૂખા રાજકાજથી કંટાળી જગતના તરફ ફાટીખળી દિશસુદ્ધની જેમ હસતા વક્ત્રબાપને ખાતરી થઈ કે હવે સાચા સંગીન કાર્યને માટે માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. ગોધરા પરિવટમાં ગાંધીજી પ્રમુખ થયા અને તે વેળા આંકવામાં આવેલા રચનાત્મક કાર્યને અમલમાં મૂકવાને માટે નીમાયલા મંડળના શ્રી. વક્ત્રબાપ મંત્રી થયા. આ મંડળની પ્રવૃત્તિના ખજાર ગાંધીજીને ચંપારણમાં શ્રી. માવલેકર મારફતે મળતા પણ કામકાજ બધું વક્ત્રબાપની ઊંચણાથી થતું. વેઠ બંધ કરાવવાને માટે અસુક કાર્યરેખા ગાંધીજી દોરી આપીને ચંપારણ ગયા હતા. ગાંધીજીએ કમિશનર પ્રાટ સાહેબને લખીને પૂછાવ્યું હતું કે વેઠને ટોકો આપનારા કાંઈ સરકારી ઠરાવો કે નિયમો છે ખરા, કે સરકારની એ બાબતમાં નીતિ જાહેર કરનારા કાંઈ ઠરાવ છે ખરા તે જણાવશે? પ્રાટ સાહેબે આનો જવાબ ન આપ્યો. વક્ત્રબાપએ પ્રાટ સાહેબને સાત-ઠઠાડાની નોટીસનો ફરી યાદ દેવાવનારો કાગળ લખ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે સરકાર તરફથી કશો જનાબ ન આવશે તો હાઇકોર્ટના અસુક ચુકાદા પ્રમાણે વેઠને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી છે, અને તે મુજબ કાંઈ પણ જાતની વેઠ ન કરવાની લોકોને સલાહ આપનારા જાહેરનામાં આખા ગુજરાતમાં વહેંચવામાં આવશે. નોટીસ પૂરી થયા પહેલાં એક જ દિવસ અગાઉ પ્રાટ સાહેબે વક્ત્રબાપને બોલાવ્યા અને ખુલાસો કર્યો. ગાંધીજીને આ કાર્ય બહુ પસંદ પડ્યું, અને તે પછી વક્ત્રબાપ વધારે સંબંધમાં આવવા લાગ્યા.

એકાદી લડત આવી. લડત ગુજરાત સભાની મારફતે ચલાવવાનો વિચાર કરવા માટે વક્ત્રબાપના બદના ઘરમાં રોજ સભા થતી. ઘણા દિવસની ચર્ચા પછી સર્વોન્નમતે

લડત લડવાનો ઠરાવ થયો. ‘મારી સાથે કાશુ ખેડા આવવાને તૈયાર છે ?’ એમ ગાંધીજીએ પૂછતાંની સાથે પહેલું નામ આપનાર વલ્લભભાઈ હતો. તે વેળા વલ્લભભાઈનો બહાર જવાનો પોષાક કાળા સાહેબના જેવો હતો, પણ ગાંધીજી પાસે બંગલોર કેપ, ચાંદનાસિકકોનો હાફકોટ અને કોલર પહેરીને તેઓ આવતા. સામાન્ય રીતે તેઓ ઓછું જ બોલતા, એટલે તેમનું ઝવેરાત જોતાં પણ ગાંધીજીને ઠીક સમય લાગેલો. ખસ ખેડામાં અંપલાવ્યું તે અંપલાવ્યું. તે દિવસે તેમણે કશી ગજુત્રી કરી હશે ખરી ? આ અંપલાવવાનું થાય છે પછી તેમાંથી કદી નીકળી શકશે કે કેમ એનો વિચાર તેમણે ક્યો હશે ખરો ? ગજુત્રી કરવાનું વલ્લભભાઈના સ્વભાવમાં જ નથી. સાહસ એ જ એ પુરુષસિંહનું લક્ષણ આપણે બાળપણથી જોતા આવ્યા છીએ. આ સાહસથી તેમનો જીવનપથટો શરૂ થયો. વલ્લભભાઈના જ શબ્દમાં એ જીવનપથટો વર્ણવીએ :

“તે વખતે આપણા રાજકીય જીવનમાં અતિશય મહિનતા હતી. આપણી પ્રજા તરફથી કામ કરનારાઓમાંના ઘણામાં અતિશય પાખંડ હતું. જે કક્ષમાં બેસી હું પાનાં રમતો તેમાં મારો એક મિત્ર હતો. તે કહેતો પ્રજાની સેવા કરવી હોય તો અમદાવાદ છોડો. એ અરસામાં મહાત્મા ગાંધી આવ્યા, ત્યારે રાજકીય જીવનમાં સત્ય દાખલ થયું. સત્યાગ્રહની લડતમાં એમણે ભાગણી કરી કે એક માણસ એવો જોઈએ કે આજે જ તમામ ધંધા છોડી નડિયાદમાં રહી લડતનું બધું કામ માથે લે. મેં તે માથે લીધું. ત્યારપછી તેમના સહવાસથી મને ખાત્રી થઈ કે આજ સુધી હિંદ અવળે માર્ગે ચાલેલું અને તેમના ખતાવેલા માર્ગે હિંદ ચાલે તો જ તેનો ઉદ્ધાર થાય. આ જમત ઉપર અતિશય અત્યાચાર થાય છે ત્યારે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ધર્મરતો અવતાર થાય છે. ન્યારે રાવણ અને તેના રાક્ષસ બંધુઓએ અત્યાચાર કર્યો ત્યારે રામાવતાર થયો, દુર્યોધનના અત્યાચારને દાખવા કૃષ્ણાવતાર થયો. પછી ૨૫૦૦ વર્ષે શુદ્ધ ભગવાન યંયા અને પછી ૨૫૦૦ વર્ષે મહાત્મા ગાંધીજી યંયા છે.”

આ તો સાત વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારેલા શબ્દો. હમણાં જ મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ બોલતાં પોતાની જીવનકથાનાં પાનાં બોલતાં વિદ્યાર્થીઓને વલ્લભભાઈએ કહેલું :

“૧૯૧૬ સુધી તો ચાલુ રાજકારણથી હું કંટાળેલો હતો. ગાંધીજીની સાથે પણ મને સંબંધ નહોતો. આશ્રમમાં ધર્મમાંથી કાંકરા વીણાવે છે અને દળાવે છે એટલું જ હું તેમને વિશે જાણતો હતો. પણ ગુજરાત સભાનું પ્રમુખપદ લેવાનું ન્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે જે શરતોએ એ પ્રમુખપદ લીધું તેથી મારી ખાત્રી થઈ કે હવે કાંઈ સાચું કામ થવાનું છે. હિંદ સ્વરાજને માટે કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ કરેલી ભાગણીનો મુસદ્દો તેમણે દશ લીટીનો ધડેલો હતો અને તેની ઉપર લાખો સહી લેવાની હતી. એ દશ લીટીમાં મને સંકડો પાનાનાં લખાતાં મેમોરીઅલના કરતાં વધારે જોર લાગ્યું, અને ત્યારથી હું એમના વધારે સમ્બોગમાં આવતો ગયો.”

આ પછી ખેડાના ગામેગામે ગાંધીજી સાથે ર્ધ્યા, અને ખેડાની લડત પૂરી થયે ગાંધીજીએ ત્યારે રંગરૂટ ભરતીનું કામ ઉપાડ્યું અને ગાંધીજીની પોતાની સેના આજી થઈ ત્યારે પણ રંગરૂટમાં પહેલી સહી વલ્લભભાઈની હતી. એ દિવસોમાં ગાંધીજીએ અમને સૌને તાલીમ આપવી શરૂ કરી હતી. રોજ ૨૦ થી ૨૪ મોઢિલ ચાલતું, મારે બન્ને વાર રસોઇ કરવાની, અને મારી કાચી પાછી રસોઇ સૌએ ખાવાની ! નડિયાદ થોડા દિવસ આ રીતે

તાલીમ લઇ નવાગામ સુકામ નંખાયો. નવાગામમાં લોકો ગાંધીજી પાસે આવે જ શેના ? સરકારની સાથે લડાઈ લડવામાં રસ હતો, લશ્કરમાં જઈ સરકારને માટે પ્રાણ આપવાને કેને રસ હોય ? એટલે ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ ઘણી વાર ચોરામાં એકલા જ બેઠા હોય એવું બનતું. મારે નડિયાદથી નવાગામ ટપાલ લઈ જવાની. પારેજરીથી નવાગામ અગિયાર માઇલ થાય. એ અગિયાર માઇલ જવાનું અને આવવાનું. હું પાછો ફરે ત્યારે વલ્લભભાઈ મારી સાથે ચારપાંચ માઇલ સાથે દેવાને આવે. ગાંધીજી પોતાની અને વલ્લભભાઈની રોટલી અને શાક ખનાવે, ખીચડી પણ ખનાવે. મેં એક દિવસ નડિયાદથી તૈયાર ભાખરી મોકલી. ગાંધીજી ચીડાયા, અને કહે : 'શું વલ્લભભાઈ એટલા પરાધીન થઈ ગયા છે ?' વલ્લભભાઈને પણ રોટલી કરવા બેસાડવામાં આવ્યા ! વલ્લભભાઈને શું આવડે ? નાનપણના તોફાનમાં રાંધતાં તો ચીખ્યા નહોતા. પણ હવે રાંધવાના પાઠ લેવા મેંડ્યા. આ પછી તો ગાંધીજીની સખ્ત મોદશી આવી, અને લડાઈ પણ બંધ પડી.

એકાદ વર્ષ વલ્લભભાઈએ વડીલાત કરી હશે ત્યાં આવ્યો રોલેટ એક્ટ, સત્યાગ્રહ અને અમદાવાદનાં તોફાન. વલ્લભભાઈને ખારણે તો મોટી પલટણ પડી હતી. વલ્લભભાઈના ઘરમાં દીવાખતી યતાં ચોરાઓને શંકાઓ જાય, અને વારંવાર ખતોના 'સિગ્નલ કેમ યાય છે તેના વલ્લભભાઈ સામે પિરતોલ ધરીને ખુલાસો માગે. પણ જેમ તોફાનમાં મગજ ઠેકાણે રાખીને તેઓ ધુમ્પા, તેમ જ તોફાન પછી પણ તેઓ એટલી જ શાંતિ જળવીને ધુમ્પા, અને ભોંકના કેસો લડ્યા, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. હિન્ડોના એટલે બધા વિશ્વાસ મેળવ્યો કે આજે દશ વર્ષ એ જ માણસ વલ્લભભાઈ વિના ખારડોલીમાં શાંતિ ન જળવાય એવી સાક્ષી પૂરે છે.

અસહકાર અને તે પછી

આ પછીના ઇતિહાસની વિગતમાં જિતેં તો પાતાનાં પાનાં ભર્યાં પડે. દેશબાપો અસહકાર આવ્યો ત્યારે વલ્લભભાઈએ ગુજરાતના સાચા સુખાર્તુ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. બેરિસ્ટરી છોડવી તો વૃણવત હતી—છોડેલી જ હતી—જેને વિનાયક મોકલી લાંબા અભ્યાસ કરાવવા હતા એવાં પોતાનાં પુત્ર અને પુત્રી બંનેને સરકારી શાળાઓમાંથી ખસેડ્યાં, અને આમ પોતાનું ઘર બાળીને, પોતાનાં છોકરાંને જતિ કરીને, ખીજનાં ઘર બાળવામાં અને પારકાં છોકરાંને જતિ કરવામાં શામેલ થયા. ગાંધીજી પકડાયા, તેમને જેલ વળાવી વલ્લભભાઈએ ગાંધીજીનું સ્થાન લીધું, ગુજરાત મહાવિગ્રામ માટે ખરમા સુધી પર્યટન કરી ૧૦ લાખ ભેગા કર્યાં, કદર નાફરવાદી થયા, પક્ષાપક્ષીઓમાં અનેકના અળખામણા ખન્યા, પણ અસહકારના કુવના તરફથી તેમની દષ્ટિ કદી ન ચસી. આ સમયે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની કચેરીમાં બેસીને કલાકના કલાક સુધી સુંદર એકધારે વળદાર સ્તર કાઢતા વલ્લભભાઈને ઘણાંજે જોયા હશે. મહાસભામાં જતા, પણ તેમને બહુ રસ રહ્યો નહોતો. ધારાસભામાં જવા ઇચ્છનારાને જવા દેવાનો ઠરાવ દિલ્લીની મહાસભામાં આવતાં તેમને કંઠ ગળગળો થયો, પણ હવે 'જેના હાથમાં સુકાન છે, જેની મારફતે જ હિંદુમુસ્લિમ એકત્ર થકાવવું છે તેને જ આ ઠરાવનો આગ્રહ છે તો બીજું શું થાય ?' એ વિચારે, ન છુટકે તેમણે એ ઠરાવ સ્વીકાર્યો. પણ તેમની તત્ત્વનિષ્ઠા કદી ઝંખી પડી નહિ.

વીર સૈનાપતિ

પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ઘણાખરા હિંદુ માને છે. હું એકવાર ન્હોતો માનતો પણી માનતો થયો, પણ મને એ વિષે આઠા અવળા પ્રશ્નો કરી કોઈ શુંયવવા માગે તો શુંયવી શકે. છતાં પુનર્જન્મનો એક અર્થ હું કહું છું તેવો ભાગ્યે જ ખીજ કોઈ કરતા હશે. મને ઘણીવાર લાગ્યું છે કે કોઈ મહા પુરુષાર્થી પુરુષને અચાનક મૃત્યુ ઝડપે છે ત્યારે તેને કદાચ પાછો ક્યાંક જન્મ લઈ જવન ફરી જીવવું પડતું ન હોય; તેનો આત્મા જીવંત પુરુષોમાં જ પ્રવેશ કરે છે, અને તેમની મારફત પોતાનું કામ ચાલુ રાખે છે. આ કલ્પના હસવા જેવી બલે લાગે, મને એ પ્રિય લાગે છે. મગનલાલ ગાંધી સ્વર્ગસ્થ થઈને પાછા ગાંધીજીમાં જ અવતર્યા હોય એમ મને ભાસે છે, તેમ જ ૧૯૨૦માં સ્વર્ગસ્થ થઈ તિલક મહારાજે વક્ષભભાઈમાં અવતાર લીધો હોય તો નવાઈ નહિ. ૧૯૨૨ પછીની દરેક લડતમાં વક્ષભભાઈએ જે કાર્ય કર્યું તે કાર્ય લોકમાન્યને યાદ કરાવે એવું છે. અને આજે તો ખારડોલીને ગામડેગામડે ફરી ગુજરાતને લોકશિક્ષણ આપતા, ખારડોલી દ્વારા ગુજરાતનું ઐક્ય સાધતા, અને ગુજરાતનું ઐક્ય સાધી સ્વરાજના પાયા કાયમ કરતા વક્ષભભાઈ, જેલમાંથી છુટીને આવી મહારાષ્ટ્રને લોકશિક્ષણ આપી 'સ્વરાજ માત્રા જન્મસિદ્ધ દક્ષ જાહે' નો મંત્ર મહારાષ્ટ્રદ્વારા આખા દેશને પદાવતા લોકમાન્યનું બરોબર રમરણ કરાવે છે. મારી તો એવી પ્રતીતિ છે કે મનઃસ્વભાવથી (temperamentally) પણ વક્ષભભાઈ ગાંધીજી કરતાં લોકમાન્ય તરફ વધારે ઢળેલા હશે, પણ મનઃસ્વભાવને ખદ્દલી, 'જાઈ પ્રતિ જાઈયં' ની નીતિ સ્વીકારવાના પોતાના મનોવૈજ્ઞાને તદ્દન પક્ષપાતી નાંખી, ગાંધીજીનો માર્ગ વિશેષ શ્રેયસ્કર છે એમ મનની સાથે સિદ્ધ કરી તે જ માર્ગની વ્યવહાર્યતા અને કાર્યસાધકતા તેમણે સિદ્ધ કરી આપી એ આ યુગની અનેક ચમત્કૃતિમાંની એક ચમત્કૃતિ છે.

ખેડાની લડત દરમ્યાન શાંત અહિંસક લડત લેવાના પાઠ તેઓ શીખતા હતા ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈને લાગ્યું હશે કે એવી જ લડાઈ થોડા જ સમયમાં વક્ષભભાઈ પોતે લેતા થશે. પણ અચાત રીતે તેમના પાઠ ચાલતા જ હતા. સાચા નેતા થવા માટે એક ગુણ અત્યાવશ્યક છે, અને વક્ષભભાઈમાં તે ક્યારેનો ચે હશે—પોતાની મર્યાદાનું જ્ઞાન. એ મર્યાદાનું જ્ઞાન એમને જેટલું છે તેટલું બહુ જોણ નેતાઓમાં મળી આવે છે. ગમે તેટલા ઉક્ષાટમાં પણ ન ઉભરાય એવી હિંમત હતી જ, અપાર વ્યવહારગત વડીલાતમાંથી મળ્યું હતું, તેમાં સત્ય અને અહિંસા વિષેની અચળ શ્રદ્ધા મળી, અને એ ત્રણ હથિયારથી એઓ પોતાની લડાઈઓ લડ્યા છે. ગાંધીજીની જેમ પોતે એકે કામ વહોરવા નથી ગયા, જેમ ગાંધીજીને બધાં કામ આવીને વળગ્યાં, તેમ વક્ષભભાઈને વળગ્યાં, અને ઘણાં વળગત તેને પોતે જ કાપતા ગયા. નાગપુરની લડતમાં પોતે ગુજરાતથી સૈનિકો મોકલતા હતા, આખરે પોતાને જવું હતું, ત્યાં મદાસભાએ તેમને જમનાલાલજીનું સ્થાન લેવાનો હુકમ કર્યો. એ પહેલાં મારા જેવા કેટલાક ઉત્સાહી-ઓને વ્યક્તિગત સવિનયલંગની ચળવળ ઉપાડવાનું મન થયું હતું, પણ અમને સૌને સમજાવીને એમણે શાંત પાડેલા બેરસદની લડત લેવાની આવશ્યકતા તો તેમણે પક્ષવારમાં જોઈ લીધી. ખારડોલીની ઉપાડવા વિષે ભારે અવિશ્વાસ હતો, બે વાર આશ્રય કરનારાઓને ટાળેલા, આખરે ત્રીજીવાર ન્યારે પાંછો આશ્રય આપ્યો, બસે ત્રણસે જણે મરણિયા થવાની

તૈયારી ખતાવી ત્યારે તેમની પાસે બીજો ઉપાય જ નહોતો. ગયે વર્ષે એક સત્યાગ્રહની લડત એમને વળગતી હતી તેને પોતે જ ટાળેલી. આમ સેનાપતિ તરીકે ચૂંટાવાને તેમને સુયોગ્ય કરનાર, હું અગાઉ કહી ગયો તેમ, તેમનું મધોદાનું ભાન, શ્રદ્ધા, દિમત અને ત્યાગ દતાં. મહાસભાની એકે બેઠકમાં તેમણે કદિ ભાષણ નથી આપ્યું, મહાસમિતિમાં પણ ભાગ્યે જ કોઇવાર બોલે છે—અમદાવાદની પેલી ઐતિહાસિક બેઠકમાં દરેક વેળા ગાંધીજીને ભાષણ વિના ટોકો આપી ગાંધીજીના ‘અંધ’ અનુયાયી તરીકે પોતાને ઓળખાવવામાં તેમણે માન માનેલું. તેમનું મીન જ તેમની શક્તિનો ભારે પુરાવો બન્યું અને સૌ કોઇ તે પારખી ગયું હતું.

જમનાદાસજીના જેલ જવા પછી નાગપુરની લડતના નાયક તરીકે મહાસભાએ વલ્લભભાઇને નીમ્યા એ લડતમાં જોડાયા પહેલાં જ ગુજરાતથી તેઓ સેંકડો સૈનિકો મોકલી ચૂક્યા હતા. તેમના ગયા પછી ગુજરાતના અનેક વીરો ગયા ત્યાંના ગવર્નરે આખી લડત બેકાપડે છે, અને રાજ્ય ઊંધું વાળવાને માટે છે એવું આજના ગવર્નર જેવું જ ભાષણ આપેલું આ પછી તરત ગવર્નરને વલ્લભભાઇને બોલાવવા પડ્યા, અને એકાદ બે અઠવાડિયામાં લોકોને હક સ્વીકારાવે, અને હજાર ઉપરાંત કેદીઓને મુક્ત કરાવી વલ્લભભાઇ વિન્યવજ્જ ફરકાવતા ઘેર આવ્યા. તે વેળા પણ વિજય નંદાનોસુનો નહોતો, પણ લોક-જીવનમાં એટલી ફાટફૂટ, એટલી કડવારા ભરેલી હતી કે એ વિજય તેમાં ડૂબી ગયો કહેવાય.

આ પછી બોરસદની લડાઇ આવી. બોરસદના જેવી સ્વચ્છ અને સિદ્ધિવિજયી લડત હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં તો દુર નથી લડાઈ. બોરસદની પ્રજા ઉપર બહારવટિયાઓને આશ્રય આપવાનું, બહારવટિયાઓને પકડવામાં મદદ ન કરવાનું આજે ચંદાવી, વધારાની પોલીસ મૂકી, તેના ખર્ચ માટે ૨,૪૦,૦૦૦ નો દંડ નાંખવામાં આવ્યો હતો. આમાંનો એકે આરોપ સાચો નથી એમ કહેવામાં વલ્લભભાઇએ સરકાર ઉપર ગંભીરમાં ગંભીર આરોપો મૂક્યા, એ આરોપો સાચા ન દે તે વલ્લભભાઇને અનેક વર્ષની જેલ મળે, એ સાચા હોય તો સરકારથી પેલા દંડ લોકો પાસે લેવાય નહિ. સરકારે એક બહારવટિયાને પકડવા ખીજા બહારવટિયાની દોસ્તી કરી, તેને બંદુકો આપી, ખૂનો થવા દીધાં, પોલીસે તેના અનેક ગુન્દા વિશે અખાડા કર્યા—એવાં તહોમતો વલ્લભભાઇએ સરકાર ઉપર મૂક્યાં. “જે ખૂની એક લૂંટારો હતો તેના હાથમાં એક ખીજા લૂંટારાને પકડવા માટે બંદુકો આપવી પડે એ સરકારને માટે કેટલું શરમભરેલું છે ! તે તો સરકારનું નહિ, પણ બહારવટિયાનું જ રાજ્ય થયું. બહારવટિયાને મદદ કરવા માટે લોકો પર દંડ મૂકવામાં આવ્યો; હવે સરકારે બહારવટિયાને મદદ કરી—તેના હાથમાં બંદુકો આપી તેનો શો દંડ કરવો ? તેનો દંડ તો એક ધિર કરનાર છે. સરકારનાં પાણી વળતાં હોવાં જોઈએ, તેનો દિવસ આંધમતો દોવો જોઈએ, નહિ તો તેને આમ ખૂનીની દોસ્તી કરવી પડે નહિ. હથિયારો હાથમાં આવ્યા પછી એ જ માણસે કેટલાં બંદાં ખૂન અને લૂંટો કરી તે સરકાર ન બાંધતી હોય તેમ ન જ હોય. સરકારનો હેતુ બાજરને આની મદદથી પકડવાનો દરો, પણ લોકોને શી ખજાર સરકારનો શો હેતુ હતો ? સરકારે જાહેર કર્યું જોઈએ કે તેણે ખૂન કરી છે, અણીએ જે જે અત્યાચારો મરીયા પ્રજાઉપર કર્યા હોય તેની જવાબદારી સરકારની જ છે.”

આ જ પ્રકારના આક્ષેપો તેમણે દિવસ રાત એક મહિના સુધી ગામડે ગામડે ફરીને મૂક્યા, સરકારી રિપોર્ટરોએ આખમાં તેજ આંજીને શબ્દે શબ્દના રિપોર્ટો કર્યાં. વક્ત્રભાઈ આજે પકડાશે કાલે પકડાશે, એમ સૌ માનતું હતું, ત્યાં તો સવા મહિનાની અંદર, સરકારે પોતાના 'હોમ મિનિસ્ટર' (ગૃહસચિવ)ને તપાસતે માટે મોકલ્યા અને દંડ માફ કર્યો. લડતની પૂર્ણાકૃતિ કરતાં તેમણે જે લાપણુ કર્યું તેમાં વિજય તેમણે સત્યાગ્રહીઓના અને સરકારનો બંનેનો જાહેર કર્યો.

બોરસદ તાલુકાનું સંગઠન હેરત પમાડનારું હતું, ત્યાં લોકોની જમીન ખાલસા થઈ શકે એમ હતું નહિ એટલે જમીનો કરતાં સરકારના કંઠે પ્રાણ આપ્યા અને તુરત સરકારને નમવું પડ્યું. નાગપુરમાં તો એક મેજસ્ટ્રેટના અવિચારી હુકમના અનાદરને રાજ્ય ઊંધું વાળવાની હીમચાલ તરીકે વર્ણવવામાં આવી હતી અને સરકારે પોતાનાં બધાં શસ્ત્રો તેને દબાવી દેવાને માટે વાપરવાની ધમકી આપી હતી, બોરસદમાં સરકારે એવી ઢોંગધમકીનો આશ્રય લેવાને બદલે લોકોની માગણીનો સીધો રીતે સ્વીકાર કર્યો. એ જમ તે વખતની સરકારનું ડહાપણુ મૂલ્યવે છે, તેમ લોકોના પક્ષનું સાચાપણું અને લોકોના સંગઠનની ખૂબી પણ સિદ્ધ કરે છે. એ લડતની અસર એટલી બધી સરસ થઈ કે આણંદ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામો ઉપર નાંખેલો એવો જ કર સરકારે કેવળ એક અરજી ઉપરથી જ રદ કર્યો.

રચનાત્મક કાર્ય

સ્વારાજ્ય મળ્યા વિના કારાગૃહમાંથી છુટવાનું ગાંધીજીને વસતું લાગે માટે આ વિજયી લડતો જાણે આશ્વાસનરૂપે પ્રભુએ તેમને માટે તૈયાર રાખી. ગાંધીજી છુટ્યા પછી લડતો કરવાનું વક્ત્રભાઈને રહ્યું નહિ, એટલે તેઓ પોતાને મનગમતા રચનાત્મક કાર્યમાં પડ્યા. આ કાર્ય તે શહેરસુધારાઈ. 'પાંચ વર્ષથી તો અહીં અમદાવાદમાં ગટરપાણીમાં પડેલો હતો' એ શબ્દોમાં તેમની એ કાર્ય વિશેની મમતા અને અભિમાન આવી જાય છે. પાંચ વર્ષ એ કાર્ય કરીને તેમણે શહેરની કેટલી સેવા કરી છે તે તો તેમની સેવા ખોઈ ખેસનારાઓને આજે ખરાખર સમજાતું હશે. સરકારે તો તેમના વહીવટનાં મુક્ત કંઠે વખાણુ કર્યા છે. ડા. હરિપ્રસાદના હાથ નીચે પોળો સાફ કરનારી ટુકડીઓ જામી કરાવીને પોળે પોળે જાપણેલી યેજનના કરી. શહેરના કેટલાયે કાળના કચરા તેમણે સાફ કરાવ્યા. આજે પણ અમદાવાદ પાંચ વર્ષ ઉપર જેટલું મંદું લાગતું હતું તેટલું જ લાગે છે એમ કહીને વક્ત્રભાઈએ કશું જ કામ કર્યું નથી એમ કોઈ ન કહે. એ તો આજે પણ પરદેશી કપડાંની દુકાનો એટલી ને એટલી જ દેખાય છે, એટલે ખાદીએ કશું કામ કર્યું નથી એમ કહેવા ખરાખર છે.

પણ તેમના રચનાત્મક કાર્યનો ઉત્તમ નમૂનો તો તેમનું પ્રત્યનિવારણનું કાર્ય. ત્યારે સરકાર માથે હાથ દઈને બેઠી હતી, ત્યારે વક્ત્રભાઈએ મોકલેલા સ્વયંસેવકો પ્રત્યયવાળા ભાગોમાં પહોંચી વળ્યા હતા. પ્રાંતિક સમિતિ મારફતે જે પ્રત્યનિવારણ મંડળ રચવામાં આવ્યું, તેમની દેખરેખ નીચે જે કાર્ય થયું, તેની વ્યવસ્થા, કરકસર, કાર્યક્ષતા જોઈને સરકાર પણ હેરત પામી. વક્ત્રભાઈએ દુકાન ફંડમાંથી માગેલા કરોડ રૂપિયા પણ સરકારને કાઢવા પડ્યા. એક કરોડ રૂપિયા સરકારે કેવી રીતે કાઢ્યા એની વિગતમાં બિતરફે તો એક પ્રકરણ

હરાય. એ પણ એક લડત હતી. કમિશનરની સાથે તેમને આ સંબંધમાં જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તે એમના જીવનમાં એક અગત્યનું પ્રકરણ પૂરું પાડે એમ છે. એ કરોડની માગણી સ્વીકારતાં જ સરકારે વક્ષભભાઈની સત્તા અને શક્તિનું પૂરું પારખું કર્યું હતું. પ્રમુખને મદદ વહેંચવામાં સરકારી અમલદારોને સમિતિના માણસોની મદદ લેવી પડી, બદલે એક સમયે તો સરકારને માત્ર નાણાં પહોંચાડવાનું જ કાર્ય કરવાનું રહ્યું, તેની આખી બ્યવસ્થા પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યકર્તાઓને જ રહી. સરકારના અધ્યક્ષશ્રીવે ગાંધીજીની ગાદી વક્ષભભાઈએ સાચવી એમ જગતની આગળ કબૂલ કર્યું.

વક્ષભભાઈનું જીવનચરિત્ર લખાય તો તેમાં જેમ નાગપુર, ખેરસદ અને ખારડોલી સ્વતંત્ર પ્રકરણો રોકશે તેમ જ પ્રલયનિવારણને અંગે પણ કેટલાંક કિમતી પ્રકરણો રોકાશે. ખારડોલીની લડતથી સરકારનું રાજ્ય ખારડોલીમાં ગયું હોય, અને વક્ષભભાઈનું રાજ્ય થયું હોય એમ લાલે લાગે. પણ વક્ષભભાઈ "ગુજરાતવક્ષભ"ના પદને લાયક તો પ્રલયથી જ થયા, ગુજરાતના હૃદયના સરકાર તેઓ તે જ દિવસથી બન્યા. ખારડોલીએ વીર સંરહાર તરીકે તેમને જગતમાં જાહેર કર્યા.

ખારડોલી

જાણે ખારડોલીની લડતને માટે ઈશ્વરે પ્રલયની ભૂમિકા રચી હોય એવું થયું, કારણ ખારડોલીમાં અને ખારડોલી બહાર પ્રમુખે વક્ષભભાઈના જે પડ્યો બોલ ઉપાડી લીધો તે પ્રલયનિવારણકાર્યના પ્રતાપ છે. એ ખારડોલી વિશે શું લખવું ? ખારડોલીમાં થયેલા કાર્યનું મહત્ત્વ આંકવાનો આજે સમય નથી. એનું પૂરું મહત્ત્વ ભવિષ્યમાં સમજાશે. આજે તો કેવળ સપાટી ઉપર જણાતી વિગતો જ અમલકાર જેવી લાગે છે. ૫૫ વર્ષ થયાં જમીન મહેસુલના સવાલમાં સરકારના એક અમલદારના બ્રહ્મચાર્યની સામે કોઈ ન યદ્દ શકે એવી માન્યતા ચાલી આવી હતી, તે માન્યતા મિથ્યા કરવાને માટે વક્ષભભાઈએ ગરીબ, બોળા, સરકારની મરજી સાચવનારા એવી વસ્તીવાળા તાલુકાને તૈયાર કર્યો, ચાર મહિનાની અંદર એ જ પ્રમુખને અપૂર્વ બળનો. અનુભવ કરાવ્યો, તે એટલે સુધી કે 'ચતુ'એ પ્રમુખા નિઃશસ્ત્ર વિરોધની સફળતા કબૂલ કરી. સરકારની મત્તાનાં મૂળ જાખડી ગયાં એમ જગત આગળ જાહેર કર્યું, આખી લડત ચહેનચાદની સત્તાની સામે બળવા તરીકે વર્ણવી અને એ 'બળવા' સામે સરકારે પોતાનું બધું બળ ખપાવવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. સરકારના એ નિશ્ચયમાં જ સરકારની હાર જાહેર થઈ. છેવટે જે સમાધાન થયું તે સમાધાનનો પ્રકાર એ દારને વધારે ખૂંટી બતાવે છે એમ ઇતિહાસકારે કહેવું પડશે. જે વસ્તુ સુરતમાં જ સરકારે કબૂલ કરી હોત તે વસ્તુ હજીના ઝાખા કાનની જેમ ચોદ દિવસ પછી આડકતરી રીતે કબૂલ કરી તેમાં સરકારની શોખા નથી જાહેર થતી. ગાંધ ઉપર તમાચો મારીને મેં લાલ રાખવાનો પ્રયત્ન એ આખી સમાધાનીમાં સ્વચ્છ દેખાય છે. અને આખરે શું ? એક વાક્યમાં કહીએ તો વક્ષભભાઈએ જ્યારે પ્રતિજ્ઞાના બૂતને પડાવ્યો પણ પોતા ઉપર ન પડ્યા દીધો ત્યારે સરકારે તે બૂતને પોતા ઉપર સતારી કરવા દીધો. સમાધાની પછી બાંધીજીને એક અમેરિકન મિત્રે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:

"ખારડોલીના ખેડૂતોને, આપને અને વક્ષભભાઈને અનેક ધન્યવાદ. આ અદ્ભુત લડત, લડત કેવી રીતે લડવી અને તેની યોજના કેવી રીતે કરવી એનો દેશની આગળ

અસરકારક પદાર્થપાઠ થઈ પડશે. અલ્પને માટે ભારે ભોગ અપાયો હોય એમ લાગે છે, પણ જે સંકટ સદન કરવામાં આવ્યું તેના પ્રમાણમાં લડતનાં ભાવી પરિણામો તો ઘણાં વધી જશે, એ વિજયથી તમામ ખેડુનંવર્ધની નસેનસમાં કોઈ અજળ નૃધાની ખુમારી ચડશે."

દેખાતી રીતે વિરોધી હિત ધરાવનારા વગેરે અને અનેક જાતિઓથી વસાયેલા ખારડોલી તાલુકો કેળવવાનું અસાધારણ વિકટ કામ વલ્લભભાઈએ અજળ સફળતાથી કર્યું એની ઇતિહાસકાર સાક્ષી પૂરશે. વલ્લભભાઈની તિલક મહારાજની સાથે કરેલી તુલના આ લોકશિક્ષણના કાર્યની ખાખતમાં વધારેમાં વધારે બંધબેસતી દેખાય છે.

હું આગળ કહી ગયો કે તિલક મહારાજની અગાધ વિદ્વતાના, તેમના અપાર શાસ્ત્ર-ગાનનો, અને વલ્લભભાઈમાં એ બંનેના અભાવનો વિચાર કરીએ તો એ તુલના અયોગ્ય લાગે. પણ તિલક મહારાજ લોકમાન્ય બન્યા તે તેમની અગાધ વિદ્વતાએ નહિ કે અપાર શાસ્ત્રગાને નહિ, પણ અન્યાયની સામે બૂઝવાની તેમની અપાર શક્તિને લીધે, તેમના અપૂર્વ ત્યાગને લીધે, લોકોનાં દુઃખ જાણી લોકોના અંતરમાં પ્રવેશ કરવાની તેમની જાદુઈ શક્તિને લીધે. આ ત્રણે વસ્તુઓ વલ્લભભાઈમાં એટલી જ ભરી છે એમ ગુજરાતે ખાર-ડોલીની લડતમાં સવિશેષ જાણ્યું. લોકમાન્ય પણ જ્યારે આમર્ત્ય આગળ ભેટા રહેતા ત્યારે તેઓ તેમની વિદ્વતા ન ઠાવતા, પણ આમર્ત્યના જ એક માણસ તરીકે ભેટા રહી તેમની જ ભાષા બોલતા. ખારડોલીનાં અનેક ભાષણો જોઈ તો તિલક મહારાજનાં અહમદનગર અને બેજગામનાં પેશાં ઐતિહાસિક ભાષણોના તેમાં ભણુકારા સંભળાશે :

"સરકાર આપણને અધિકાર આપે છે તે કુંડાંમાં આપણે છોડો. રાપીએ છીએ તે પ્રમાણે. પણ મોટાં વૃક્ષ કરવાં હોય તો તો બીજ બહાર મોકળી જમીનમાં વાવવાં જોઈએ. કુંડાંનાં ઝાડ રૂપાળાં લાગે, પણ તે નાણુક, લાંબા દિવસ ટકનારાં નથી. દેશ પાસે કર કેટલા વસૂલ કરવા, આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કેટલો કરવો, એ અમને સમજાય કે તમને વધારે સમજાય ? લડાઈ ઉપર કેટલા પૈસા ખર્ચતા એ બાદશાહ નથી દરાવતો પણ સુખ્ય પ્રધાન દરાવે છે. તેની બૂઝ થાય છે તો તે રાજનામું આપે છે, અને તેને રાજનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં સરકારનો ગુન્હો નથી થતો. આપણને સ્વરાજ મળે તેથી અંગ્રેજનું રાજ છુડે એમ નથી. અમારે જે જે દરવાજે બહાર નીકળવું હોય તે તે દરવાજા રાષ્ટ્રને નોકરશાહી ભેટી છે, તેને ધક્કો મારીને અમારે બહાર નીકળવું છે, એની આડખીટી અમને ન જોઈએ. આડખીટી તો ખરી જ અને તે ઉપરાંત પાછા મોટા મોટા પગાર ! 'તમારે માટે વિશાલતની ઠંડી દવા છોડીને અહીં આવ્યા છીએ' એમ અંગ્રેજ અમલદાર કહે છે. પણ તને અહીં બોલાવ્યો હતો કેણે ?" તિલક મહારાજના આ ઉદ્ગારો વલ્લભભાઈના કોઈપણ ભાષણમાં મૂકી દબાવે તો બહારથી મુકાયલા ન લાગે.

હવે વલ્લભભાઈના આ શબ્દો લો : "સરકાર એટલે કેણું ? સરકાર એટલે કલેક્ટર ? સરકાર એટલે મામલતદાર ? કે ફાજદાર કે તલાટી ? આ બધા મળીને સરકાર બનેલી છે એટલે એના કયાં પત્તો લાગે ? કોઈ એક વ્યક્તિ નથી એટલે આપણે કોને સરકાર માનીએ ? આપણે પોતે જ ભ્રમથી અમુક એક જણને સરકાર માનીએ અને

તેનાથી ડરીએ બીએ. તમારે ડરવાનું કશું કારણ નથી. તમે કોઈની ચોરી કરી નથી, તમે લૂંટફાટ કરી નથી, મારામારી કરી નથી, ડરવાનું શું કારણ હોય ?.....પાંચ હમ્બર માઇલથી આવેલા વાણિયાથી તમે શા માટે ડરો ? તમે આ દેશના જ વતનીઓ પોતાના ઘરમાં બેઠા પરદેશી વાણિયાથી ડરો ? જે પરદેશી રાજ્ય કરનારા છે તે તો સુરતથી અહીં આવ્યા પછી નથી. એ ત્યાં જ ખેતીને મહાલકરીને અને મામલતદારને અને ડેપુટી કલેક્ટરને કહે છે કે તમે લોકોને સમજાવો, દયાવો. એ પોતે કોઈ દરિયાકાંઠે કે શીતળ ટેકરી પર હવા ખાતા હશે." આ શબ્દો અને એની આગળના ઉતારાના શબ્દો જુદા જુદા ભાષણકર્તાના છે એમ કોઈને નહિ લાગે.

પણ શબ્દો કરતાં પણ એ હૃદયસ્પર્શી શબ્દોથી જે અનૈક્યમાંથી એક્ય પ્રગટ્યું, જે ભયનું વાતાવરણ પૂલટાઘ અભયનું વાતાવરણ બન્યું તે મારી તુલનાને વધારે સાચી પાડે છે.

નાગપુર, ખોરસદ અને ખારડોલી એ ત્રણ લડતના વક્તવ્યભાઈને સરખાવતાં જોશું કે નાગપુરમાં તો વક્તવ્યભાઈએ તંત્રમાં બેસી લડતના બ્લોકો ધરીને સરદાર લડત છોડે તેમ લડત છોડી, લાગ્યે જ એકે ભાષણ તેમને કરવું પડ્યું હશે; ખોરસદની લડત એટલી ટૂંકી હતી કે વક્તવ્યભાઈના ભાષણના ભણકારા પણ શુજરાતમાં પહોંચ્યા નહોતા ત્યાં તો વિજય મળ્યો; ખારડોલીએ જ વક્તવ્યભાઈના આત્મા અને વાણીના શુજરાતને પરિચય કરાવ્યો. એક મિત્રે મને કહ્યું હતું કે 'ખારડોલીએ વક્તવ્યભાઈને આસ્તિક બનાવ્યા.' એ પહેલાં વક્તવ્યભાઈ નાસ્તિક હતા એમ હું નથી માનતો. પણ ખારડોલીએ તેમની આસ્તિકતા પ્રગટ કરી એમ જરૂર કહી શકાય. ખારડોલીના લોકોની સાથે એમણે તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું અને જે ભયંકર લડતમાં અપાર આપભોગ માગવામાં આવતો હતો તે ધર્મશ્રદ્ધા, પિના લહી શકાય નહીં એમ તેમને લાગી ગયું, લોકોએ જે શ્રદ્ધાથી લડતમાં જંપલાવ્યું તે શ્રદ્ધાએ વક્તવ્યભાઈની શુભ ચિનગારીને ઉદ્દીપ્ત કરી, અને વક્તવ્યભાઈની ઉદ્દીપ્ત ધર્મશ્રદ્ધાની પાછી લોફા ઉપર અસર થઈ એમ કહી શકાય. સંગીતનો શોખ વક્તવ્યભાઈને હોય એમ મેં જાણ્યું નથી, પણ ખારડોલીની નિર્મળ જહેનોના ઉદ્ધાસથી ગવાતા ગરખાઓ અને ખેતોએ તેમને હલાવ્યા, અને રોમનામાં એક નવો રસ ઉત્પન્ન થયો. આમ ખારડોલીના લોકોને વક્તવ્યભાઈએ જેમ આપ્યું તેમ તેમની પાસે પણ તેમણે ઘણું મેળવી લીધું. ગાંધીજી કહે છે તેમ ખારડોલીમાં વક્તવ્યભાઈને 'વક્તવ્ય' મળ્યા. એટલે તેમનાં ખારડોલીનાં ભાષણોમાં આશ્ચર્યકારક ધર્મશ્રદ્ધા અને ઉદ્ધાસ ન્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે, અને જેમણે તેમને પ્રત્યક્ષ બોલતા જોયા છે તેમણે તેમની આંખમાં અદ્વૈતિક તેજ જાણ્યું છે. વૈષ્ણવોનો શોખ તેમને કદી હતો નહિ, એટલે ભાષણની તૈયારી શી કરવાની હોય ? કદી તેમણે અગાઉથી ત્રિચારી રાખેલાં ભાષણ કર્યા હોય એમ લાગતું નથી એટલે જ તેમની વાણીમાં અજ્ઞા સ્વાભાવિકતા લાગે છે. 'દાલાં ચોથાં' કૂટવાની તો તેમને કદી ટેવ હતી જ નહિ, પરીક્ષાને માટે વિલાયતમાં દગલા ચોપડી વાંચી હશે તે સિવાય વકીલાતમાં કે બેરીસ્ટરીમાં કાયદાના પુસ્તકો પણ જાજાં વાંચ્યાં નહોયાં અને નવરાયમાં તો 'ચિજ' જોલવાનું, વાતડીમાં અથવા આંટા મારવાના, એટલે તેમના ભાષણમાં પુસ્તકિયા સંસ્કાર નથી જોવામાં આવતો.

આમ એ ભાષણોનો વિચાર કરતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષાને આપેલા ફાળોનો પણ વિચાર કરવાનું મન થઈ જાય છે. એક લેખકે એક વાર ‘અશ્વાદમ લિંગનનું કવિત્વ’ નામનો લેખ લખ્યો હતો. લિંગન કવિ તો નહોતો. છતાં તેનાં ભાષણો અત્યંત કાવ્યજનક નહોતં પણ પદ્યથી ભરેલાં હતાં એમ તેણે ખતાવ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે વલ્લભભાઈ સાક્ષર નથી-તિલક મહારાજની સંરખામણીમાં તેમને નિરક્ષર કહીએ તો. આલે-તો પણ તેમની નિરક્ષરતામાંજ તેમની વાણીની નૈસર્ગિકતા અને ચમત્કૃતિ દેખાય છે. બેરિસ્ટર થયા છતાં તેમણે અંગ્રેજીનો બોલો પોતાના મન ઉપર કદી પડવા દીધો જ નથી, જણે કાંટા ચમચા અને છરી વાપરીને પાછા પરદેશમાં છોડી આવીએ એવી રીતે એ ભાષાનો પ્રયોગ તેમણે કેવળ અંગ્રેજી જ જાણનારાની સાથે વ્યવહારપૂરતો રાખ્યો. તેમણે અંગ્રેજી ઉપર પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કદાચ તેઓ અંગ્રેજી શ્રાતાઓને રીઝવે એવાં ભાષણો કરતા હોત પણ એમ કરતાં પોતાની માતૃભાષા ખોટા બેડા હોત. આજે ‘માતૃભાષા’ શબ્દ તેમની વાણીમાં વિશેષે સાર્થ થયો છે. તેમનાં ભાષણોમાં તેઓ આત્મા ઠાવે છે, અને તેમના આત્મામાં માતૃભૂમિ-એટલે ખેડુતોની ભૂમિ-માટે અપાર પ્રેમ ભરેલો છે તેથી તે ભૂમિમાંથી લીધેલી, દરેક ખેડુત દીકરા સમજી શકે એવી વાણી એ ભાષણોમાં સાંભળવાની મળે છે. હૃદયમાં સોંસરી પહોંચે એવી અને સૂત્રરૂપ વાણી સાંભળવી હોય તો ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણો વાંચો એમ આપણે કોઈને કહીએ, તો ગુજરાતનીજ ખોડીથી ભરેલી, ગુજરાતના ખેડુતને પહોંચી શકે એવી વાણી સાંભળવી અને શાખવી હોય તો વલ્લભભાઈનાં ભાષણો વાંચો એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. એ ભાષણોમાં રહેલી વીરતા અતે ચરતા તો ગુજરાતના ખેડુતોને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચેતન આપતી રહેશેજ, પણ જે ભાષામાં એ ચરતા ઉતરી છે તે ભાષા વિના કદાચ એ ભાષણો લોકોને નહોં પહોંચી શકત.

એમનાં ભાષણો ઉપર ઉપરથી જોઈ જતાં પણ તેમાંના કેટલા બધા તળપદા પ્રયોગો, કેટલી અર્થગર્ભ કહેવતો આંખે ચડે છે ! જણે ખેડુતને અલખ બનાવવાને માટે જ નહોં, પણ કેવળ ગુજરાતી આર ચોપડી ભણેલો, અરે અલખ પણ, ખેડુતનો નાયક થઈ શકે છે એમ ખેડુતને સમજાવવાને માટે એ ભાષણ થયાં હોય. એ ભાષણો વાંચ્યા પછી નીચેના પ્રયોગો કાણ બૂલશે ?

“ કણખી કેડે કોડ, કણખી કોડ કેડે નહોં; ” “ નોકર બિચારા ક્યા કરે લણ પરાયા ખાય; ” “ એક ઠીકરી આખાને ફાડવાને પુરતી છે, ઘડાધી ઠીકરી સા સાફ કરે ? ” “ આપણે મગતરાં ભડે હોઈએ પણ હાથીના કાનમાં એક દિવસ લાગ જોઈને પેસી જતું છે; ” “ જમીનમાં બે ત્રણ કપાસિયા નાંખી દો છો, ત્યાં સડીને તે ફાટે છે અને પરિણામે સોગણા કપાસિયા નીપજે છે. તમે ૮૦૦૦૦ કપાસિયા થઈને ધરતીમાતામાં ખુવાર થઈ જાઓ; ” “ પટેલ, તલાટી, રાવણિયા કુહાડાના હાથા બનેલા છે, કુહાડાના હાથામાંથી નીકળા જાઓ; ” “ ધારાસભામાં ભડે થુંક વડોલે, તમે તમારું કામ કરો; ” “ નોકરશાહીએ એકો કયો છે તેને તમે તોડા; ” “ એ બધાં એકજ મરઘડીનાં ઘૂંડાં છે ” “ એ તો સરકારી રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો છે એમ સમજેની; ” “ કાણું પાડનારને નાવમાંથી બહાર કાઢો; ” “ મારી પાસે તો માત્ર નેપાળાની ગોળા છે. ”

હા; એમની જીજ્ઞાસા તીવ્રાશ પણ કોંકવાર બહાર નીકળે છે. 'ટાઇમ્સ' માં એમની 'અર્લિસ' ની ઠેકડી કરવાને માટે ફેટલાક ફક્કરનું અક્ષરશઃ અને ખરડ ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું પણ 'ટાઇમ્સ' વાળાને શેનું ભાન હોય કે વક્તવ્યભાષની આકરી અને તીખી વાણીમાં લોકોને હિંસા કરવાને પ્રેરવાની અસર નથી, લોકો તો તેમની આંખમાંથી જે લેવાનું તે લઈ લે છે, ધડીકવાર હસી લે છે, અને મૂળ જે અર્લિસાની વાત તેની ગાંઠ વાળે છે. અમલદારોની અનેક ઠેકડી કરનાર વક્તવ્યભાષ ન્યારે અમલદારોની મોટર ખૂંચી વગડામાં તેઓ નિરાધાર બેઠા હતા ત્યારે પોતાની મોટરમાંથી ઉતર્યા, લોકોને બોલાવી મોટર કાઢવામાંથી કઢાવી, અને અમલદારોને પોતાની સાથે મોટરમાં લીધા. વાણીના કરતાં આ પ્રકારના વર્તનની અસર લોકોના ઉપર વિશેષ થાય છે. નીચે આપેલા કડવા અને આકરા પ્રયોગોમાં ઝેર નથી, પણ લોકોની લડકે ભાંગવાનો, લોકોને અમુક વસ્તુ તેમની આમ્ય ભાષામાં સમજાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે એ સૌ કોઈ સમજશે :

"એકે વેઠીઓ નથી મળતો, ગાડાવાળો નથી મળતો તેથી જ ખરી ચૂક સરકારને પેઠી છે;" "શું પટેલો દુખળા છે જે દુખળાનું કામ કરે?" "શું તલાટીઓ સરકારની, પરજોતર ઝીંઝો છે કે સરકારની રાત દિવસ ગુલામી કરે?" "એ તમારામાં ફૂટ પાડનારા તો ઉધેવ જેવા છે તેને ખંખેરી કાઢો;" "એ ખારડોલીના ખેડૂતોની જમીનો, લેવા નીકળેલાં એને મન જણે કે ધરમ રાજનો ગોળ છુંદાય છે. એમને ખબર નથી કે એ તો કાચો પારો છે. ફેવે ફેવે કુટી નીકળવાનો છે;" "એ મક્ત જમીન લેવા આવનારાના પેલા મક્ત નાળાંએ લેનારા લોભિયા આઠાણુ જેવા હાલ થવાના છે;" "એવી રીતે લોકોનો દ્રોહ કરનારાને રાંભે રાંભે કીડા પડવાના છે;" "નામ ગુલામ પણ કરમ ખાવળની રાજી જેવાં;" "નખળો અમલદાર ગાળ દે તો જાણુએ કે ગધેડું ભૂકે છે."

મેં આ છેલ્લાં વાક્યો ભૂડામાં ભૂડાં વાક્યો તરીકે ચૂંટી કાઢ્યાં છે, એમાં 'પણ' લોકોની હિંસા ઉત્તેજવાનો ઉદ્દેશ નહીં જણાય, છેલ્લા પ્રયોગમાં તો લોકોને, ગાળ દેનાર અમલદારની ગાળ ઉપર ધ્યાન ન આપવાનો ઉપદેશ છે—બલે તે આમ્ય ભાષામાં હોઈ. અને ખાવળની રાજી જેવાં કામ કરનારને પણ લોકોએ મિષ્ટાન્ન જમાડ્યાં છે એ ખારડોલીના લોકો સિવાય કોણ જાણે છે? વળી આવા પ્રયોગો ભાષણમાંથી જુદા પાડીને ટાંકવામાં ભાષણ કરનારને અન્યાય થાય છે, ભાષણની એકંદર અસર શી થાય છે એ જ જોવાનું હોય.

એ એકંદર અસર જોવી હોય તો એમના ભાષણોમાંથી ચિરચામી રહી જશે એવા ફેટલાક ઉદ્દગારો અહીં આપું છું, એજ એમના અનેક ભાષણોના મધુર અર્ક રૂપ છે. એમના મનક અને ટકોરથી બરેલા ઉદ્દગારોની યાદ લોકોને ધડીકવાર હસાવશે પણ આ ઉદ્દગારો અનેક કાળ મુધી લોકોમાં ચેતન પ્રેરતા રહેશે:

"કોઈ એમ ન બોલતા કે બિચારા ખારડોલી તાણુકાના ખેડૂતો! તેમનું શું થશે? એ તો બહાદુર બનીને અને મોતનો ડર છોડીને બેઠા છે. સાચો ખેડૂત મોતથી ન ડરે, ખુવારીથી પણ ન ડરે. એવા ખેડૂતો ન્યારે દેશમાં થશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે. ન્યારે જગતનાં રાજ્યોમાં ખેડૂતો મુખ્ય ભાગ લઈ રહ્યા છે એ આપણે નજરે નેહએ છીએ તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં તેને ઇન્સાફ પણ ન મળે? ખેડૂત એવા કંગાલ હોય તેના કરતાં નજ

હોય તો શો વાંધો ? ખેડુત અને તેના મદદનીશ મજૂર એ એ જગતની મહાન શક્તિ છે. એ શા માટે કોઈ સરકારની ઠોકર સહન કરે ? મુગરાતના ખેડુત તો એવા કુશળ છે એવા કુંદન છે કે તેમના ઉપર રાજ્ય કરવા માટે કોઈ પણ સરકાર મગર થાય. આવા ખેડુતને આ સરકાર પાટુથી મારે એ કદિ ન બને.”

“જેમ વરસાદ આવતા પહેલાં વૈશાખ જેઠની અકળામણ આવે છે તેવીજ આજની આ અકળામણ બની જશે, તે આવ્યા વિના વૃષ્ટિ સંભવે નહિ. પ્રથમ અંધારૂં થાય, વાવા-ઝોડું થાય કાટકા થાય ત્યારે છેવટે આવે. તેમ દુઃખ સહન કર્યા વિના સુખ આવેજ નહીં.”

“તમે તોફાન ન કરો, તોફાનનું કારણ આપ્યા વિના ભણે તમને બંધાને જેલમાં લઈ જાય. ટોળાં શું કરવા વળાએ ? આ વખતે સરકારનો પિતો હિછળ્યો છે. હોતે લોહું ગરમ થાય, પણ દયોડાએ તો હુંજ રહેવું જોઈએ. દયોડી ગરમ થાય તો પોતાનોજ હાથે ખાંજે. તમે હંડા થઈ પડી રહો. કયું લોખંડ ગરમ થયા પછી હંડું નથી થતું ? કોઈ પણ રાજ્ય પ્રજા ઉપર ગમે તેટલું ગરમ થાય તો પણ તેને છેવટે હંડું પડ્યા વિના છુટકોજ નથી.”

“સરકાર એમ ધારતી હોય કે મારી પાંખો કાપી નાંખી મને મહાત કરવો તો તેને અને તમને હું ખાતરી આપું છું કે તે તો વરસાદમાં જેમ ઘાસ ફૂટી નીકળે છે તેમ નવી ને નવી કુટતી જવાની છે.”

“જંગલમાં રહેનારા ડરે ? જંગલમાં તો સિંહ વાઘ રહે. વાઘની સાથે વાતો કરતા તારા ઉપર હુવના જેખમે ચઢી જનારા તમે સરકારથી ડરો ?”

“અંગ્રેજને મારતાં અને મરતાં આવડે છે. પણ તે એકલાનો ઈગરો નથી. આપણે તો માત્ર મરવાનીજ વિદ્યા શીખવી છે. અને તે આપણને શા માટે ન આવડે ? શું આપણે રાજ આપણી આંખો મામે હજારોને મરતા નથી જોતા ? શું મિલકતોના માલિકો કે મોટાં રાજ્યના ધણીઓ કોઈ અમર રહ્યા છે ? કોઈ સરકાર કર્તા અને સંદર્ભો એવા ઇશ્વરને ભૂલીને અજિમાન કરતી હોય કે અમે બારોડી તાલુકાને ઉગાવી દઈશું તો તે તેનું મિથ્યાભિમાનજ છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા સિવાય એવડા મોટા રાજ્યની સત્તા એક તણખાને સુદાં દલાવવાને સમર્થ નથી. પણ વળી કોંકર સાહેબ કહેશે કે બધી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરે છે. મારે તો તત્ત્વજ્ઞાનની વાત એ આધારરથ છે. તેમને એમાં સમજ ન પડે, તેમની અને મારી વાતો ન્યારીજ હોય.”

“સરકારમાં રાવણની શક્તિ ભણે હોય, પણ સરકાર ન બૂલે કે એ રાવણની સત્તા બાર બાર વર્ષ એક અજળા સીતાને વશ ન કરી ચકી, અને તે વણખોતે મુઓ. અહીં તો એક સીતા નથી પણ ૮૦૦૦૦ ખેડુતોની ટેક તોડવાની છે.”

“મરતાં અને મારતાં શીખવાની તક્લીમ સરકાર સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને જ માસની અંદર આપે છે. આપણે તો માત્ર મરતાંજ શીખવાનું છે. એમાં તો ત્રણ મહિનાયે ન લાગે.”

આ ઉતારાઓમાં આસપાસના વાતાવરણમાંથી રહેજ વીણી લીધેલી ઉપમાઓ જે જોવામાં આવે છે તે સાક્ષરી ગ્રંથોમાં જવડે જ મળે. સાક્ષરની વક્ત્રમાઈની વ્યાખ્યા જણવા જેવી છે: ‘સાક્ષર તેજ કે આવી ભાવાને અટપટી અને કંઠંગી કરે.’ આ

કટાક્ષમાં ઘણું તથ્ય છે એની ના પડશે? સાક્ષરોનું ચિત્ત રહેજે વાંચેલાં કાવ્યોમાંથી ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા શોધવા તરફ ખેંચાશે, ન્યારે આ ખેડુતના નાયકને ખેતરો અને ગામડાંઓમાંથી જ ઉપમાઓ મળી રહે છે. છતાં ઘણી વાર એમનાં દષ્ટાન્તો અને ઉપમાઓ સાક્ષરોનું સ્મરણ કરાવે છે એ પણ જોવા જેવું છે. એક જ દાખલો આપું. હરિપુરાના ભાવણમાંથી આ ઉતારું છું :

“ દૂધ પાણી બંધ્યાં એટલે બેઉ એક રંગ થાય છે ને કદિ છૂટાં નથી પડતાં. દૂધ ઉકળે છે ત્યારે પાણી દૂધને ખચાવવા નીચે જઈ પોતે પહેલું બળે છે, અને દૂધને ઉપર કાઢી તેનો ખચાવ કરે છે. એટલે તરત દૂધ પાણીનો ખચાવ કરવા પોતે ઉભરાઇ આગમાં પડીને આગને હોલવવા મથે છે, એજ પ્રમાણે આજે ખેડુત શાહુકાર એક ચળે, એક ખીખની બહાર ધાગે, તેમાં કોઈ કાચર ન મારી શકે એ સંભાળજો. ”

મેં વલ્લભભાઈને પૂછ્યું ‘ તમે કદિ ભર્તૃહરિ વાંચ્યો છે ? ’ તેમને એ મરંકરી લાગી. વલ્લભભાઈ બિચારા ક્યાં ભર્તૃહરિ વાંચવા ગયા હોય ! પણ મેં તો રહેજે પૂછેલું, કારણ ઉપરનું દષ્ટાન્ત તો ભર્તૃહરિએ વાપરેલું છે :

ક્ષીરેણાત્મગતોદકાયહિ ગુણા દત્તા : પુરાતેસ્તિલા

ક્ષીરે તાપમવેક્ષ્ય તેન પયસા સ્વાત્મા કુશાનો હુતઃ ।

ગતું પાવક મુન્મન સ્તદભવદ્ દષ્ટયાતુ મિત્રાપદં

યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સત્તાં મૈત્રી પુનસ્ત્રવીદશી ॥

ભર્તૃહરિના શ્લોકમાં જે શિષ્ટતા છે તે ઉપરના ઉતારામાં નથી, પણ જે ખેડુતો આગળ એ ઉદ્દગાર નીકળ્યા હતા તેઓ આ શ્લોક વધારે સમજત કે પેલા સૌસરા પહોંચી જનારા ઉદ્દગારો ?

એક વધારે દાખલો આપું. વેદાન્તીઓને સાપની કાંચળી ઉતારવાનું દષ્ટાન્ત પરિચિત છે, સહજ સુંદર મરણને સાપની કાંચળી ઉતારવાની ઉપમા આપવામાં આવે છે, પણ વલ્લભભાઈને સાપની કાંચળીની ઉપમા લુદી જ વસ્તુ માટે સૂઝી ગઇ. મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ પેટ્રે દિવસે બોલતાં તેમણે તેમને એકાદ કલાક સુધી હસાવી હસાવીને ગાંડા કર્યાં. એ દરમિયાન તેમને હોઠે અનાયાસે સાપની કાંચળીનું દષ્ટાન્ત હોઠે ચડ્યું. ‘ સાપને કાંઈ કાંચળી ઉતારતાં મહેનત પડે છે કે દુઃખ થાય છે ? એમ આપણે પણ આ શામ્યની કાંચળી એક દિવસ વિના કષ્ટે ઉતારી નાંખ્યું. ’

આ પ્રકરણને અંતે એક પ્રસંગ યાદ આવે છે, કેટલીકવાર અનાયાસે ખનતી ઘટનામાં ભારે વિનોદ રહેલો હોય છે. અમદાવાદમાં જે દિવસે વીર સરદારનું સ્વાગત થયું તે દિવસે તેમને ફૂલોના પહાડ સુધી દેખાવી દેનારા ઘણા હતા, થોડા સૂતરની ભેટ ધરનારા પણ હતા, પણ એક એ જો. વેચનારે વલ્લભભાઈને ચોપડીઓ આપી. એ ચોપડીઓ એણે તો બિચારે તાણજોડીને અને તરીકે આપી હતી, પણ તેને શી ખચર કે વલ્લભભાઈને તદ્દન અપરિચિત ની એ ખચરો હતા ? એ ભેટો તે એક ‘ ડિક્શનરી ’ અને ભગવદ્ગીતા. ભંડું થયું કે એ ભેટો કોઈ અભણુચ ચોપડી વેચનારે આપી. કોઈ સાક્ષરે આપી હોત તો વલ્લભભાઈ ધારત કે ઘણીવાર સાક્ષરોની મરંકરી કરે છું તો આ વેળા કીક તેમણે

દાવ વાળ્યો છે. કારણ : 'ડિક્શનરી' તેઓ કદિ ઉઘાડતા હશે એમ જાણ્યું નથી, અને સંસ્કૃત તો છોટાવાદ માસ્તરનો આશીર્વાદ નહીં હશે એટલે નજ ભણી શક્યા એટલે ગીતા શેની ઉઘાડે ? પણ જેમ ડિક્શનરી ઉઘાડ્યા વિના તેમનું કામ ચાલ્યું છે, બદલે ડિક્શનરીની મદદ વિનાની તેમની ભાષા એ ગુજરાતીનું ગૌરવ છે, તેમજ ગીતા ઉઘાડ્યા વિના પણ તેમનું કામ ચાલ્યું છે, કારણ ગીતા ઉઘાડ્યા વિના ગીતાના નિષ્કામ કર્મનો મંત્ર તેમણે પાઠે કરેલો છે અને એ મંત્ર તેઓ જીવ્યા છે. કોઈવાર જેઠામાં જવાનું મળે તો ગીતાજી પહેલી શીખવાનો તેમનો નિશ્ચય છે એ તેમના ન્યાયની ખાતર મારે જણાવી દેવું જોઈએ.

ખાસિયતો

ગાંધીજી મહાત્મા ગાંધી શી રીતે થયા એમ ઘણા પૂછે છે, ઘણાને એવો પ્રશ્ન ગાંધીજીને પોતાને પૂછતાં સંકેત થતો નથી, અને ગાંધીજી પણ તેવાઓને બલમનસાધથી જવાબ આપે છે : ' મારી સત્યની ઉપાસના; દસ બાર વર્ષની ઉમ્મરથી મેં સત્યને સેધ્યું છે. ' વક્તવ્યભાઈને લાગ્યે જ કોઈની પૂછવાની હિંમત આલે કે તમે સરદાર વક્તવ્યભાઈ કેમ થયા, અને કોઈ પૂછે તો તેને વક્તવ્યભાઈ જવાબ પણ ન આપે. કારણ વક્તવ્યભાઈને વિરોધી સિવાય ખીજને બહુ જવાબ આપવાની ટેવ નથી. મૌ. શોકતઅલીએ એકવાર કહ્યું હતું તેમ વક્તવ્યભાઈ અરધી ઢંકાયેલા જવાણામુખી છે. તેમના મનની અને તેમની યોજનાની તેમના શત્રુ મિત્ર બંનેને સહેજે ખજાર પડતી નથી. પણ વક્તવ્યભાઈને બદલે ઉપરના સવાલનો જવાબ આપણે આપી શકીએ ખરા : જેમ ગાંધીજીનું સત્ય તેમના જીવનને પાને પાને ઝળકે છે તેમ વક્તવ્યભાઈની નિર્ભયતા, સાદસ તેમના જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રતીત થાય છે. આટલી વાત સ્મરણમાં રાખીએ તો ગાંધીજી અને વક્તવ્યભાઈના સ્વભાવના ભેદ અને સામ્ય સહેજે સમજાશે. અને એ શિક્ષક અને શિષ્યના સ્વભાવની તુલનામાંથી વક્તવ્યભાઈના સ્વભાવની ઉપર પણ પ્રકાશ પડશે.

સત્યની અખંડ ઉપાસના કરનારની આત્મકથા સૂર્યની જેમ સામાની આંખને આંજી નાખે એવી રીતે પ્રકાશે છે. નિર્ભયતા જેના રોમેરોમમાં વ્યાપેલી છે એવા યોદ્ધા-અરધી દોકેશ જવાણામુખી-વક્તવ્યભાઈની પાસે આત્મકથા લખાવવી મુશ્કેલ પડે. આ કથનમાં વિરોધ છે, પણ તે દેખીતો જ વિરોધ છે, વક્તવ્યભાઈને આત્મકથા કહેતાં જરાય સંકેત થાય એમ નથી, પણ સત્યના ઉપાસક ગાંધીજીને પોતાનું અંતર ઉલટા મુઠરી કરી ઉઘાડું મૂકવાનું કર્તવ્ય લાગે છે અને રસ થયે છે તેમ પેટા નિર્ભય મુલતને નથી થતું. એવો સંભવ છે કે વક્તવ્યભાઈના મનોવિકાસ અને આત્મ વિકાસનાં પગથિયાં શોધવા જઈએ તો તેમાં આપણે કદાચ ન ફાવીએ. એમનાં સંયમ અને તપશ્ચર્યો પ્રયત્નસિદ્ધ નથી લાગતાં, અને તે આદર્શો જગત આગળ મૂકવાની લગની કે અધીરાઈ તેમને નથી લાગેલી. ગાંધીજીની આત્મકથામાં કે મગનભાઈભાઈ જેવા સાધકના જીવનમાં કણે કણે વધવાનો પ્રયત્ન, કણે કણે શરીરને મારી આત્માને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન જોઈએ છીએ તે વક્તવ્યભાઈમાં નથી જોવામાં આવતો. કારણ એમને તેમાં વિદ્વેષ નહોતો નથી, નહોતો દરો ત્યારે તેની દરકારે કરી નથી લાગતી. દુઃખમાં, વક્તવ્યભાઈ મદા યોદ્ધા છે, સુધારકે નથી, સાધકે નથી.

ગાંધીજી જેવા ક્રાંતિકર સુધારકો સ્વભાવેજ શિક્ષક હોય છે, કાકા સાહેબ અને મગનલાલભાઈ જેવા ઉચ્ચ સાધકો પણ સ્વભાવે જ શિક્ષક હોય છે. શિક્ષકમાં આસપાસના વાતાવરણને પોતામય બનાવવાની વૃત્તિ રહે છે, એટલે શિક્ષકમાં સતત જાગૃતિ, સતત પ્રયત્ન, નિઃસ્તીમ આત્મશુદ્ધિની સદા આવશ્યકતા રહે છે. સાથે સાથે તેમણે અધીરાધથી બચી જવાનું તો રહે છે જ, અને વિરલ શિક્ષકો જ એમાંથી બચી શક્યા છે, સામાનો વિકાસ કરવા જતાં સામાના વ્યક્તિત્વનો દ્વાસ કરવાના, એટલે તેને પરાધીન કરી મૂકવાના ભયમાંથી પણ શિક્ષકને બચવાનું રહે છે. વક્ષભભાઈ શિક્ષક નથી, એટલે શિક્ષકને સ્વાભાવિક રીતે નડનારાં આ બે વિશ્નો એમને નથી નડ્યાં. વક્ષભભાઈને બાળપણમાં એવા શિક્ષક મળેલા કે જે ગાળ દબને કહેતા, ‘મને શું પૂછા છો? માંય માંય ભણો.’ એટલે શિક્ષક જાતની સામે તેમને રહેજે અણગમે થયેલો. પણ જેણે બાળપણમાં શિષ્ય નહીં થઈ જાણ્યું તેમણે મોટપણમાં શિષ્ય થઈ જાણ્યું અને તેમ કરીને તેમણે પોતાના છંદગીના એકજ શિક્ષકને શોભાવ્યા. ગાંધીજી જેવા શિક્ષકના શિષ્ય થઈ જે ‘વ્યક્તિત્વ’ શુભાવી બેસે તે પોતાને અને ગાંધીજીને બંનેને લગવે, વક્ષભભાઈએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખી પોતાને અને પોતાના શિક્ષક ગાંધીજીને શોભાવ્યા.

આદર્શ શિક્ષકને સદા પોતાના વર્તનનું અનુકરણ થવાનો ભય પણ રહે છે એટલે તેનું એક એક પગલું વિચારથી ભરાય છે. એક નાનકડી વસ્તુ લઈએ. સમયને જીવની જેમ સાચવતા અને સમયના વ્યયને પાપ સમો માનતા ગાંધીજી અને કેટલીક વાર કલાકના કલાક વાતોમાં ગાળતા વક્ષભભાઈમાં આસમાન જમીનનો ભેદ દેખાય છે. એ વાતોમાંથી વક્ષભભાઈ પોતાને નેહતું મેળવી લે છે, આંટા મારતા હોય ત્યારે કદાચ તે પોતાની લડતના બ્યૂફો રચતા હશે, ઉલટી રીતે નેહએ તો આદર્શ શિક્ષકને આપોઆપ નિઃસ્તીમ અદિસા કેળવવી પડે છે, તેનામાં જે અપાર અદિસા ન હોય તો તેનું અનુકરણ કરથી થવાનો સંભવ રહે છે, કરીને તેની પાસેથી ભાગી જનારા પણ નીકળશે. ગાંધીજીની અપાર અદિસા છતાં તેમની આસપાસના કેવળ ભયમુક્ત છે એમ ન કહી શકાય. વક્ષભભાઈને પોતાના અનુકરણનો ડર નથી, તેમને કેવળ સીપાઈગિરી નેહએ છે, અને સીપાઈગિરી આપનારા ને તેમની ધૂળ નીચે રહીને લડવામાં ભીના થઈ દળવાપણું નથી લાગતું. ગાંધીજીને પોતાનું અનુકરણ થશે એવો ભય ભલે રાખવો પડતો હોય, તેમનું અનુકરણ કરી શકનારને કદિ ભય નથી. વક્ષભભાઈને નેહને ગપ્પામાં સમય વીતાડનાર કે આંટા માર્યા કરનાર, કે વક્ષભભાઈ ‘ડિક્શનરી’ કે ગીતા ન વાપરે માટે તે બંને વિના ચઢાવી લેવાનો વિચાર કરનાર મુઝાજ પડે. પણ એ પ્રકારના અનુકરણનો વક્ષભભાઈને ભય પણ નથી.

ગાંધીજી આશ્રમ કાઢીને એકા, અને આશ્રમમાં સત્ય જાળવવાને અર્થે કોઈ દિવસ અંનશન લેવું પડે તો લઈ લે. વક્ષભભાઈને આશ્રમ કાઢીને બેસતા હું કહ્વી નથી શકતો, કે કોઈવાર કોઈના પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અથવા કોઈના પાપની જવાબદારી પોતા ઉપર લઈને ઉપવાસ કરતા કહ્વી નથી શકતો. પોતાના હાથ નીચેનો સીપાઈ રહી લાગે તો તેને રળ આપી તેનો કોટો કાઢી નાંખી તેઓ નિરાંતે બેસશે; પણ તેના ઉપર અશ્રુ સારી ઉપવાસ ન કરે. એજ પ્રમાણે કૃતરાં કે વાંદરાં મારવાની મીમાંસામાં, અથવા આહારની સાત્ત્વિક અસાત્ત્વિકતાની મીમાંસામાં પડતા વક્ષભભાઈને કહ્વયા મુરકેલ છે. પણ સત્ય-

શોધકે, સુધારકે અને સમાજના શિક્ષકે આ બધી ઉપાધિ ઉપાડ્યે જ છુટકો છે એ વાત વક્તવ્યભાષણ પૂરેપૂરી રીતે માને છે.

સત્ય અને અહિંસાની અર્જોપાસના કરનાર ગાંધીજી બાળક કે મૂરખની પાસે સત્ય અને અહિંસા શીખવાને તત્પર રહે છે, શત્રુની પાસે પણ તે શીખવાને તત્પર રહે છે. ગાંધીજીને લઈને જુઝનાર વક્તવ્યભાષણ બાળક કે મૂરખ ને તે હોય તેના કરતાં વધારે અને શત્રુને શત્રુ કરતાં વધારે ગણવાના પ્રયત્નમાં નહિ પડે. આને બીજી રીતે મૂકીએ તો યોદ્ધાની મર્યાદાથી વક્તવ્યભાષણ મુક્ત નથી. સત્યના ઉપાસક ગાંધીજી દરેક દિશાથી આવતી ટીકા વધાવી લે, બધે પ્રશંસાના કરતાં ટીકાની જ વધારે દરકાર રાખે; જ્યારે વીર વક્તવ્યભાષણ બહુ ટીકા સાંખી શકે છે, અથવા વધાવી લે છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

‘હું એકવાર સાધુ થવાનો હતો.’ એમ વક્તવ્યભાષણ એકવાર મને કહેતા હતા. તેઓ સાચા સાધુ યદ્ય શક્ત એમાં તો મને શંકા નથી જ, બધે તેઓ જાણી જોઈને, ધણી સાધુઓના પાખંડ જોઈને, સાધુ થતા અટક્યા હશે. પણ સાધુ થાત તો એ તે કાઈ અવધૂત હોત, સંસારની સાથે સરસા રહીને સંસારના ઉપદેશક કદાચ ન બનત.

વીર યોદ્ધા છે એટલે વીરોચિત ક્ષમા તેમનામાં બરેલી છે, પણ સત્યાગ્રહીની ગ્રન્થતાના આદર્શથી તેઓ દૂર છે. ગાંધીજીના જીવનમાં મૂળમાં ધર્મના અખંડ ઝરાએ ચોપણ આપ્યું છે, વક્તવ્યભાષણના જીવનમાં એ ઝરા હતો તે પાછળથી સુકાઈ ગયો, હવે વળી સજીવન થવા બેઠો છે; પણ ગાંધીજીનો શુદ્ધ સત્યાગ્રહ તેમની પાસે ‘નિર્મલ કે બક્ષરામ’ માં જ શાંતિ મેળવાયે છે, જ્યારે વક્તવ્યભાષણની યર સરદારીને ‘યર સંત્રામકો કેપ બાગે નહો’ એટલી બાવના શાંતિ આપવાને બસ છે.

આધ્યાત્મિકની વાતમાંથી ઉતરીને વ્યવહાર ઉપર ઉતરીએ તો ગાંધીજીની તીવ્ર સત્યોપાસના તેમને સ્વાભાવિક રીતે આદર્શ ન્યાયદર્શક બનાવે છે, જ્યારે વીર વક્તવ્યભાષણ ‘એડવોકેટ’ હતા અને ઉપર સુધી ‘એડવોકેટ’ જ રહેશે. સ્વરાજ પક્ષના અનેક નેતાઓ ગાંધીજીની તટસ્થ દૃષ્ટિનો લાભ લઈને તેમણે ટાણે કટાણે સલાહ માટે બોલાવે છે. વક્તવ્યભાષણને એવી રીતે આણું આવવાનો ભય નથી.

આશ્રમમાં બોલતાં તેમણે કહેલું : ‘મને લડતાં આવડે છે, લડતાં લડતાં ગમે તે મૂંઝ નડે છે તે સંપાદકાંબંધ હું હોઉંએ જઈ છું, એની સૂઝ અને ક્યાંથી પડે છે તેની મને ખબર નથી; પણ સમાધાનીની વાટાધારોમાં મને ગમ નથી પડતી. ધણી વાર મુંઝાઈ જઈ છું.’ આ વચનો દિંદુસ્તાનના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ સર ચાર્લ્સ મનરો ૧૯૧૭ માં યુદ્ધ પરિ-યદમાં એક વાર વાઇસરોયના રચાને પ્રમુખપદ લઈને બેઠા હતા તે વેળાનાં તેમનાં વચન યાદ કરાવે છે : ‘હું તો સિપાઈ છું. મને કાષ્ઠ કાનૂની ગૂંચમાં ખબર ન પડે, એ સર વિલિયમ વિન્સેન્ટનું કામ.’

વક્તવ્યભાષણના જેવા વીર યોદ્ધા આજે દિંદુસ્તાનમાં વિરલ છે, એક કાર્યની લગની લઈ તે કાર્યને માટે દેહ પાડવાની તેમની તૈયારી છે. કાર્ય ઉપાડ્યા પછી તેઓ દિવસ રાત બેતા નથી, એકાગ્રતા ગાંધીજીને સુઝલ છે તે એકાગ્રતા હજી તેમણે મેળવવાની રહી છે. એક લેખક કહે છે : ‘જે માણસ દમ્બરોની ઝેદનીમાં લાડી લઈને બૂઝતો છતાં સોયના નાકામાં દોરો

પરોત્તી શકે છે તે માણસ વિરલ છે, વ્રાહ્મવિવાદની ઝડીમાં સત્યને શોધી કાઢવાનું એવી રીતે સેવ્યના નાકામાં દોરો પરોવ્યા જેવું મુશ્કેલ છે. 'વલ્લભભાષ કદાચ એ દોરો પરોવવાની જ ના પાડે, કારણ તેમને પોતાની મર્યાદાની ખબર છે, અને ગાંધીજીની સાચી સિપાઈ ગિરી સેવી તેઓ સરદાર બન્યા છે એટલે સત્ય શોધવાનું તેમને રહ્યું નથી, ગાંધીજીએ શોધેલું સત્ય તેમણે સ્વીકાર્યું છે. હા, ગાંધીજીની અતૂલ એકાગ્રતાએ ગાંધીજીને 'ગુડકેશ' બનાવ્યા છે, હજારો માણસની મેદનીમાં કે ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેસીને તેઓ લેખ લખી શકે છે, અને ગમે તેવી ગરદીમાં તેઓ ઉઘી શકે છે, પાંચ મિનિટ પણ કામ દરમિયાન મળ્યા જાય તો તેઓ ઉધ અને આરામ મેળવી શકે છે, વલ્લભભાષને આ કળા લાગેલી નથી. નેપોલિયનને એ વસ્તુ સુઝબ હતી. વલ્લભભાષએ એ મેળવવી રહી છે.

'મારી નસેનસમાં ખેડુંનું લોહી વહે છે' એમ વલ્લભભાષ વારંવાર કહે છે. ગાંધીજી પણ પોતાને ખેડુ તરીકે ઓળખાવે છે. પણ વલ્લભભાષને ખેડુ તરીકેનો દાવો કદાચ આપણે વહેલો સ્વીકારી શકીએ. ગાંધીજીનું અંતર ખેડુંનું છે, મજૂરનું છે, ભંડીનું છે, પણ તેમનું હાડ ખેડુ ધ્યાનિતું છે એમ કબૂલ કરવું મુશ્કેલ પડે. વલ્લભભાષનું તો અંતર તેમ જ હાડ બંને ખેડુનાં છે. વલ્લભભાષને ખેડુની મિજબસમાં બેસી હુકકો લેતા, તેમના મીઠા મરચાવાળો ખોરાક ખાતા, તેમની સાથે ખેડુતી મજાક મરકરીમાં ભાગ લેતા રહેજે કદાચ શકીએ છીએ; પણ ગાંધીજીને એવી રીતે નથી કદાચ શકાતા. ગાંધીજીના પગ જમીન ઉપર ભેડે હોય, તેઓ પ્રાયઃ આકાશમાં ઊડતા જણાય છે. વલ્લભભાષનું અંતર ભેડે આકાશમાં ઊડતું હોય, પૃથ્વી ઉપર તેઓ છે એવું જાન તેઓ વધારે કરાવે છે. ગાંધીજીની સાધનાએ, તેમની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ, તેમને જગતના શિક્ષક બનાવ્યા છે, વલ્લભભાષને ખેડુ વર્ગના ચોક્કસ પદ રહેજે લાગ્યું છે. એટલે જ્યારે ગાંધીજીનો વિશ્વસંદેશ ફેટલો ઝીંકાયો કે ન ઝીંકાયો તેનું માપ કાઢતાં કદાચ થણો સમય જશે, ત્યારે વલ્લભભાષનું પરિમિત કાંઈ તેમને પોતાના જીવનમાં જ સફળ થયેલું જોવાનો યોગ મળે તો નવાઈ નહિ. વલ્લભભાષની મર્યાદાઓ જ તેમનું બળ યથ પડી છે, તેમણે તેમનું ક્ષેત્ર ગાંધી લીધું છે અને તેટલાંથી તેમને સંતોષ છે. 'ઉત્તરમાં જવું કે દક્ષિણમાં' એટલું તેમણે ગાંધીજી પાસે જાણી લીધું છે, દિશા જાણીને અનેક રસ્તા શોધવાની શક્તિ તેઓ ધરાવે છે. ખારડોલીમાં એકવાર એક ચર્ચા દરમિયાન ગાંધીજીએ કહ્યું: 'ખારડોલીએ વ્યાવહારિક અહિંસા સાધી.' ચર્ચા કરનાર ભાઈએ પૂછ્યું: 'પણ સરદારે આધ્યાત્મિક અહિંસા કેમ ખારડોલી આગળ ન મૂકી?' ગાંધીજીએ કહ્યું: 'દારણ સરદાર વ્યવહાર કુશળ છે.' વલ્લભભાષએ હસતાં અને હસાવતાં કહ્યું: 'મને એ આવડતી હોય તો ને!' ગાંધીજી અને વલ્લભભાષ બંનેના જવાબમાં સત્ય છે. વ્યવહારિક સાધીને પછી આધ્યાત્મિક સાધવી એટલું નહીં કરીને વલ્લભભાષ બેસી ગયા હોય તો પણ શું? તેમનો તો 'એક પગલું બસ થાય' એ શુદ્ધિ છે. પરિણામે એવું બને કે 'ગાંધીજીનું ચેતન-મય સ્વરાજ' ગાંધીજી પોતાની હયાતીમાં કદાચ ન જોઈ શકે, અને વલ્લભભાષ ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનો વ્યાવહારિક અમલ પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં કરાવીને 'કાયદાસર સ્વરાજ' પોતાની જ હયાતીમાં જોઈ શકે.

આદર્શ શિક્ષકમાં માતા અને પિતાના ગુણો હોય છે, અથવા સાચો શિક્ષક માતા અને પિતા બંને છે, એટલે ગાંધીજી જેવા શિક્ષક નેતાની આગળ અનેક બાળકો અને અનુયાયીઓ

[১৯২৬ খ্রিঃ]

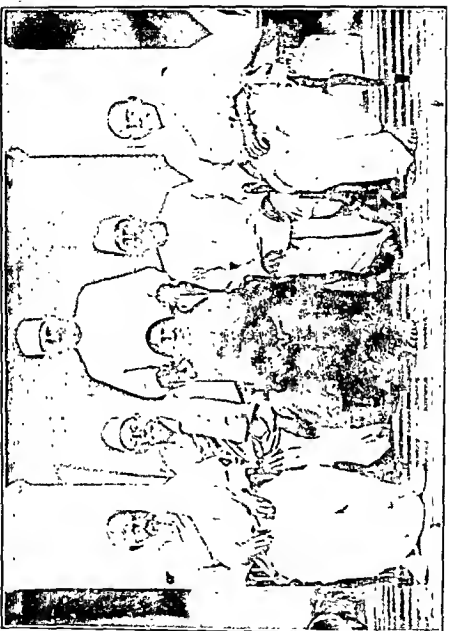
গণপতি

গণপতি

১৯২৬ খ্রিঃ

গণপতি

গণপতি

પોતાનાં હૈયાં ઠાસવી શકે છે, હૃદયની દુઃખ મેળવી શકે છે. વલ્લભભાઈ પાસે એ કદાચ ન મળી શકે. તેમનાં પોતાનાં બાળકોએ પણ એ પ્રકારની દુઃખ કે આત્માસન કદાચ ન મેળવ્યું હોય. એ બાળકોએ સ્વતંત્રતા તો પાર વિનાની મેળવી છે, અને એટલી સ્વતંત્રતા આપનાર પિતાનાં મૌનમાં જ તેમણે પ્રેમ મેળવી લીધો છે. આપખોજે જ બનેલા વલ્લભભાઈએ પોતાનાં બાળકો ઉપર આપખોજે જ બનવાનો ભાર નાંખ્યો છે. આ ભાર, દયાવી દેનાર પણ બને, શક્તિ ખીસવનાર પણ બને. વલ્લભભાઈનાં બાળકોને એ ભાર અસહ્ય નથી લાગ્યો.

આમ અનાયાસે જ તેમના ગૃહજીવન ઉપર ઉતરી પડાયું. ગૃહજીવન જેવું તેમને બહુ રહેતું નથી, કારણ લોકજીવન જ તેમનું ગૃહજીવન થઇ પડ્યું છે. તેમણે અસહકાર વખતે ઘર બાળેલું એમ કહેવા કરતાં વિલાપત ગયા ત્યારના જ ઘર બાળીને ગયેલા એમ કહીએ તો ચાલે. ભર જીવાનીમાં તેઓ વિલાપત ગયેલા તે અગાઉ જ તેમનાં પત્ની ગુજરી ગયેલાં. ત્યાર પછી તેમણે ગૃહિણીથી બનેલું ઘર ફરી રચવાનો પાછો પ્રયત્ન ન કર્યો—એ બાળકોમાં જ ઘર માની લીધું. ઘરખાર અને જમીન બે મોટાભાઈઓને સોંપીને નીકળેલા ત્યાર પછી લાગ્યે જ ઘેર ગયા હશે. ગયે વર્ષે પાંચે ભાઈઓ (વિઠ્ઠલભાઈ સુદાં) પરિવાર સમેત એક મહિનો નડિયાદમાં સાંચે રહ્યા હતા, ત્યારે દીકરાઓએ અને જનનીએ ઘણું વર્ષે પાછો ગૃહજીવનનો લ્હાવો લીધો. વિઠ્ઠલભાઈથી પણ મોટી ઉમ્મરના બે ભાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ, અને વલ્લભભાઈ, એમ પાંચ પુત્રોથી વૉટગાયકાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીનો એક ફોટોગ્રાફ વિઠ્ઠલભાઈના સાંદા, ફર્નિચર વિનાના એરડામાં, એ અખંડ કુટુંબનું સુખ વ્યક્ત કરતો લટકી રહ્યો છે.

પણ વલ્લભભાઈ શિક્ષક ન હોય કે શિક્ષક પિતા ન હોય, પણ મિત્ર છે. અને તે પછી સરખા સરખાના જ નહિ પણ તેમનાથી નાનાના પણ બારડોલીના ખેડૂતો પણ તેમની મિત્રતા અનુભવતા હશે. તેમનો રવલાવ ભાંસે મળતાવડો ન લાગે, પણ એકવાર મને ઓળખ્યા પછી તેમના જેવા મળતાવડા લાગ્યે જ ખીજા કોઈ લાગશે. તેમનાથી વિચારોમાં છેક ભિન્ન એવા મિત્રો પણ તેમના ધણા છે, પણ તેઓ અમૃતરાત્રુ નથી. આનાં ધણાં કારણ હોય, તેમની આકરી જીભ હોય, અથવા તેમનું ઓછાઓલાપણું પણ હોય. એકવાર પડેલી છાપથી તણાવાતી નજાણાં તેમનામાં હશે, પણ તેમની સાથે નિખાલસતાથી વર્તનાર એવી છાપ રહેજે ભૂંસી નાંખી તેમને જીતી શકે છે. પણ આરંભમાં જ કહી ગયો તેમ પોતે છે તેના કરતાં અવળી છાપ તેઓ ધણી વાર ધણાના ઉપર પાડે છે. આમાં હાનિ કરતાં લાભ વિશેષ છે, કારણ ધણીવાર આપણે હોષએ તેના કરતાં આપણને વધારે સારા માનનારા આપણને પછાડે છે, જ્યારે આપણે હોષએ તેનાં કરતાં આપણને જાણા માનનારા આપણને સરખા રાખે છે, સાવધ કરે છે અને આપણા ચોષીદાર થઇ પડે છે.

દરેક પ્રકારના બચહારમાં વલ્લભભાઈની ઉદારતા આંશર્ય પમાડે એવી છે. વિરોધીના તરફ તો ઉદાર છે જ, પણ શત્રુવદ કરી ખેઠેલા તરફ પણ તેમની ઉદારતા છે. પોતાની સાથે અને હાથ નીચે કામ કરનારા ઉપર, ગાંધીજીની જેમ, તેઓ અપાર વિશ્વાસ રાખે છે, અને એથી તેમને કદી છેતરાવું નથી પડ્યું. પ્રવચન નિવારણના ભગીરથ કામમાં અને બારડોલીમાં તેમની ઉદારતા અને વિશ્વાસનો અનુભવ ધણા સાથીઓએ મેળવ્યો છે.

સુખી જીવન ધણા દિવસ ગાળેલું છતાં અગવડ સહન કરવાની શક્તિમાં કદાચ તેઓ

ધણી લોકનેતાઓને ચઢી જાય. તેમનાં શોષોમાં માત્ર ચ્હાનો ખાતો અને એક સિગરેટ, અને અમદાવાદ આવે ત્યારે બે ચાર દિલોગ્ગન દોસ્તોની સાથે બેઠક અને ગમ્મતગમ્પાં. ચ્હા અને સિગરેટ ન મળે તો પણ પરવા નહિ. સિગરેટ પણ દિવસમાં એક કે બે પીવાના તે તદ્દન ખાનગી રીતે—જાણે તેને એજ તરીકે સ્વીકારતા હોય. ખાવાનું જાડું પાતળું ગમે તેવું મળે, ચૂતાનું ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે મળે તેની પરવા નહિ. બારડોલીની લડત પૂરી થયે તેઓ બારડોલીમાં જ બેસીને સામાન્ય ખેડુનું જીવન ગાળવાના એવો તેઓ ખેડુતોને કાત આપી ચૂક્યા છે.

પણ તેમને સૌથી વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડી હોય એવી ખાસિયત તેમની વિનોદશક્તિ છે. આખી બારડોલીની લડત દરમિયાન બારે સંકેટો સંદન કરતાં કરતાં પણ લોકોને તેમણે પોતાની મજાકો અને કટાક્ષોથી હસતા જ રાખ્યા. છેલ્લું અમદાવાદનું જ ભાષણ લોની. જેમ એમાં કરુણારસ એમણે ભરી દીધો છે તેમ દાસ્તરસની પણ મજા નથી રાખી. સાક્ષરો તો એમને સાંભળવા આવતા નથી, પણ આવે તો તેઓ દાસ્તર અને કરુણાનું મિશ્રણ કરવાની કંઈક કળા વલ્લભભાઈ પાસે શીખી શકે. આની સરસમાં સરસ સાક્ષી તો મહાવિદ્યાલયના જે વિદ્યાર્થીઓને એમને ગઈ ૧૭ મી તારીખે સાંભળવાનું મળ્યું હતું તે આપી શકે. ભરપૂર વિનોદ દ્વારા ભરપૂર બોધ આપવાની કળાનો તે દિવસે શિક્ષકોને પણ પદાર્થપાઠ મળ્યો હતો.

એમના વિનોદોમાંથી કોઈવાર બાળો નાંખનારા તણખા ઊડે છે, તો કોઈવાર ધડીભર તાજગી આપનારી ઝીણી ફરફર ઉડે છે: “એનો કર્મયોગ જાગ્યો, અને મામલતને માટે નાકાચક ગણાયા;” “એ કહ્યું, આપણે ઈંકો પણ ન ખાવી, ઈંક ખાઈએ તો અપશુકન થાય;” “કલેક્ટરે દુકમ કાઢ્યો કે અંગ્રેજોની તોપો તમારા નગરાનાં અડાકાં ભડકે છે, માટે નગરાં ન વગાડો;” “લેસોની ચામડી સફેદ મડોએ જેવી થઈ ગઈ હતી;” “સરકારને બારડોલીના વાણિયાનું તો નિકંદન કાઢવું હતું. પોતાની જાતવાળા ખરાને!” “બારડોલીના માનવન આપનારાઓએ મને કહ્યું, ભણ્યું થયું અમારે ત્યાં એકે ઐન્જ્યુએટ નહોતો.”

આ તો યોદ્ધા વાનગી આપી દીધી. એક વાત એમના વિનોદને વિશે કહી દઉં. બાળપણમાં તેમનો વિનોદ હતો તેવો જ તે આજ સુધી રહ્યો છે, તે મોટો થયો નથી. ગાંધીજીનાં વિનોદ અને દાસ્તર વિશ્વવ્યાપી છે, તેમની અદ્વિસાનું ઉત્તમોત્તમ માધ્યમ તેમના વિનોદોમાં મળે છે. જ્યારે વલ્લભભાઈનો વિનોદ શુન્દરાતવ્યાપી છે. ગાંધીજીના વિનોદથી કોઈને દુઃખ થતું અચક્યવત્ છે, જ્યારે વલ્લભભાઈનો વિનોદ ધણીને હસાવે છે તો કોઈને દુઃખ પણ આપે છે—આનું કારણ તેમણે માત્ર વ્યાવહારિક અદ્વિસા સાધેલી છે એ હોય. સાક્ષરો ઉપર તેમનાં કટાક્ષ ધણીવાર ઉતરતાં સાંભળ્યાં છે, જાણે સાક્ષર જેવાં પ્રાણીની તેમને મુગ હોય. પણ સ્વ. રમણભાઈ સિવાય કોઈ સાક્ષર તેમનું ચિત્ત ચોરી ચક્રવાળા નહી. ધણીવાર સાક્ષર મનુષ્ય હોય છે એ વાત તેઓ બૂલી જતા લાગે છે. કળાના રસિયા તેઓ નથી જ, કારણ પ્રચલિત કલા તેમને વીરતાપોષક નથી લાગતી. નવલકથા પણ તેમણે વાંચેલી નથી. “કાદર્પનક શું વાંચવું? ખરૂં જોતું એ જ સાફ નહિ? ચોપડીઓ વાંચવા કરતાં ચોપડીઓ બનાવવી એ સારી નહિ?” એમ ધણીવાર એઓ કહે છે.

પણ આ વિષે વધુ વિસ્તાર ક્યાં વિના આટોપી લઉં. ગાંધીજી ન્યારે ધણીવાર ૧૭ મી માર્ચની વાતો કરતા હતા ત્યારે કેકે એ વિષે ચર્ચા ઉપાડી ગાંધીજી પાસે ખુલાસો માગેલો. ગાંધીજી ગંભીર રીતે પોતાની મનોદશા સમજાવતા હતા. એવામાં વલ્લભભાઈ આવ્યા. તરત જ હકીકત જાણી લઇ બોલ્યા: ‘અરે એમ એકલા ન જશો. મારે સાથ જગ્યા રાખજો. પેલા ભૃગુઋષિએ આપણને બંનેને સાથે વિદાય થવાનું કહ્યું છે.’ સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા, અને હાલું ગાંધીજી ઉત્પન્ન થયું હતું તે ક્યાં ચે બીડી ગયું.

વલ્લભભાઈનાં વિનોદ અને દારૂ દોષદર્શી શિલ્પકૃતિ નથી, તેમાં ચોદાનાં આરોગ્ય અને પ્રયુક્તિતતા ભરેલાં છે. કેઈના અંતઃકાળ વિષે આગાહી કરવાની ધૃષ્ટતા યદ્ય શકતી હોય તો હું કહું કે ન્યારે એમની આગળ એ અંતિમ સમય આવીને બિભો રહેશે—યમના તેડાથી કે કદરદાન સરકારના હુકમથી—ત્યારે મને તો શંકા નથી જ કે દિગ્જેન્દ્રલાલ રાધની જેમ તેઓ હસતાં હસતાં કહેશે:

મરણટાકે દેખાગેલો, શુધુ કેવલ કોલાહલો

એખનો જદિ સાહસ થાકે, મરણટાકે દેખાજિ ચલો.

[જીવનને તો ભેઈ લીધું, હાલી મફતની મારામારી,

આલને હવે મરણ ભેઈએ, જોવાની ભે હોય તૈયારી.]

વલ્લભભાઈની યશરેખા

પણ એ વાત કરતાં એક વસ્તુ યાદ આવે છે. આટઆટલી લડત છતાં વલ્લભભાઈ કોઇ વાર જેલમાં કેમ નથી ગયા એમ ધણા પૂછે છે. એક કાળ એનો હતો કે કેટલાક દેખીએ એમ પણ કહેતાં ન શરમાતા કે વલ્લભભાઈ જેલ જતાં ડરે છે. બોરસદે એ ધમણા બૂલાવી. પણ બોરસદે પણ તેમને જેલમાં ન મોકલ્યા, અને બારડોલીએ પણ તેમને જેલમાં નહિ મોકલ્યા ! એનું શું યાચ ? ધણી વાર વલ્લભભાઈ કહે છે: ‘મારી રેખામાં જ જેલ નથી તેનું શું યાચ ?’ બારડોલીના લોકોને તેમણે કહેલું: ‘મને પકડીને શું કરે ? મારા કંઇ પૈસા બિપજે ? ભેંસ પકડે તેના તો હરરાજમાં પૈસા આવે !’ પણ વલ્લભભાઈ નથી પકડાતા તો હવે પોતાને વાકે નથી પકડાતા એવા વહેમનું કારણ તેમણે તેમના શત્રુઓને પણ રહેવા નથી દીધું.

પણ તેમની રેખામાં યશ સિવાય બીજું કશું ન હોય તો નવાઇ નહિ, અથવા તો જેલ જવાનો યશ જ ન હોય તો નવાઇ નહિ. ગયા મહા વિગ્રહમાં જર્મનોની સામે જીતનાર લોર્ડ ફ્રેચ વિશે કહેવાય છે કે અનેક લગાઇઓમાં મોખરે લડતા છતાં તેને એકે ગોળા જ વાગી નહિ. એમ વલ્લભભાઈને એકે ગોળા ન વાગે તેમાં તેઓ શું કરે ? બાકી જેલને તો શું પણ ગોળાને પણ તેઓ કેવી રીતે ઝીંકે તે હું કહી ગયો.

જ્યારે જ્યારે વલ્લભભાઈને કલાકના કલાક સુધી એમની મેડી ઉપર આંટા મારતાં મેં જોયા છે ત્યારે ત્યારે મને નીચેની શ્રુતિ યાદ આવી છે:

આસ્તે મગ આત્મીનસ્યોર્વ્યં સ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ

શેતે નિષ્વસમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો મગઃ

ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ ॥

[બેઠેલાનું નસીબ બેસે છે, બેઠેલાનું બિંબું રહે છે, સૂતેલાનું સૂવે છે, ચાલનારાનું ચાલે છે. ચાલવા જ માંડ, ચાલવા જ માંડ.]

એ મંત્ર વલ્લભભાઈએ તો કોઈ વાર સાંભળ્યો ન હોય પણ એના અક્ષર અને આત્માનું એઓ નિરંતર પાલન કરે છે. એમ ન બને કે દેશના નસીબને પણ બેસી રહેલું અને સુઈ રહેલું કે બિંબું રહેલું રાખવાને બદલે ચાલતું કરી મૂકવાનો યશ પણ તેમની રેખામાં લખાયેલો હોય ? ગાંધીજી તો એ આશીર્વાદ ૧૨ મી આગસ્ટે બારડોલીમાં તેમને આપી ચૂક્યા. કાળની ગતિ ન્યારી છે. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ને દિવસે મુઢા સમિતિની કાર્યવાહક સભાએ બારડોલીનો ઠરાવ કર્યો. એ ઠરાવના ઔચિત્ય વિષે ભાગ્યે જ હવે ધૂણાને શંકા હશે. એ પછી બરાબર ૭ વર્ષ ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ને દિવસે બારડોલીમાં જ વલ્લભભાઈએ સત્યાગ્રહધ્વજ શેષ્યો. ગાંધીજીને ૭ વર્ષની કેદ યશ હતી. ૭ વર્ષ પહેલાં તેમને નીકળતું નહોતું, અને સ્વરાજની અવધિ તેમણે જોશમાંથી નીકળવા ઉપર બાંધી હતી. તેઓ છુટ્યા ત્યારે તો જોશમાં પાછા પ્રવેશ કરવા જેવું હતું. પણ આ વર્ષની ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ને દિને થયેલી ઘટનામાં ઇતિહાસનું નવું પ્રકરણ ધુપાયલું હોય તો કોણ જાણે ?

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

સાચી સ્વર્ગ નીસરણી

અમારા સરદારનું સાચું સંસ્કૃત તે એ ભાષણ કરતા હોય ત્યારે જ પ્રકાશે. આંખમાંથી અંગારા ખરવા માંડે, નાકમાંથી ધૂમાંડા છૂટે, હાથની ખાંઢો ચડાવતા નય, વાણીમાંથી તો પાણીદાર કટારો વહૂટે. એ વખતે એમ જ લાગે કે એ મંગળમાં પૂરોઈ રહેલા તાપને લીધે જ માથાના વાળ બળી ગયા ને ટાંચ પડી ગઈ.

એમની વાણીથી સરકાર કંપી જાય છે. એક ફાજદાર મરીએ લોકોને બહુ ડરાવનારો છે એ તો થીજ જ નય છે. પણ ખેડુતો? તેમને નિત્ય નવું ધર ચડે છે. એક ભાષણ સાંભળેલાં ખેડુતમાં એકંદરે પાણી, એ સાંભળેલામાં એકંદરે પાણી; એમ ભાષણે ભાષણે ખેડુતેનું પાણી એ ચડાવે છે.

ખારડોલીના ખેડુત પહેલાં કહેતા: 'ભાઈસાહેબ, વધારાનું મહેસુલ ફક્ત અટકાવીશું.' સરદારનું ભાષણ સાંભળ્યું. બસ, ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી પાંઈ પણ નહિ ભરીએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાને તૈયાર!

પહેલવહેલી સરકારનાં માણસોએ તોડીસો ચોડેલી કે પૈસા ૧૫ દિવસમાં નહિ ભરે તો સવાયું મહેસુલ લેશું, મટિ પાદ રાખજો. ખેડુતો ખિચારા 'હાથે હાથે હવે શું ચશે?' કહેતા સત્રાહે પૂછ્યાં આવે. સરદારનું બીલું ભાષણ: 'એહો' એ તો પીળાં પતેલકાં હતો! એમાં શું કરી મુઠ્યા? પાંઈ પણ ભરવાના નહિ તો પછી એક મહેસુલ શું ને સવાયું શું?'

જમીંવાળા પકોણો લખને આવ્યા. સરદારે ભાષણ કયી. બહેનો એવી તૈયાર થઈ ગઈ કે ઘર લૂંટે, લેસો લૂંટે તોયે હસીને જમી રહે. ઘરનો ભાંયરો મોટું બગાડવા નય, પણ પાંઈ એને મહેલું મારે એટલે શરમાઇને બહાદુર બને.

એમ ભાષણનું સત્ર આગળ ચાલ્યું. જમીન સરકાર લઈ જશે? કેવી રીતે લઈ જશે? લેકોએ વહાંભલાઈ સાહેબની ટકોર ઝીલી લીધી. એક વીધું જમીન, સુરત કે વિંધ્યાવત કેવા લઈ નય છે એ જોઈશું તો ખરા! કેટલાયની જમીન પછી તો ખાંડસા કરી પણ હવે કાણે ડર? વહાંભલાઈએ ભાષણમાં નંડોલું કહ્યું કે જમીન તો ખેડુતની છે ને ખેડુતની રહેશે? બીજો ખાવા જશે તો એ તો કાચો પારો થઈને ફરી નીકળશે.

સરદારનાં તે પછીનાં ભાષણો એથી યે આગળ ચાલ્યાં. બહુ બહુ કરીને સરકાર શું કરવાની? જેલમાં લઈ જશે ને? એ ભાષણો સાંભળ્યાં ને ઠેકઠેકાણે કણબણો કહેવા લાગી: 'અમે જેલમાં જઈશું, ઘેર કરીએ તેમ જેલમાં કામ કરશું.' પછી તો લોકો જેલમાં જઈ આવ્યા પણ ખરા.

છેલાં ભાષણો આવ્યાં: 'મોતથી ખેડુત શું કામ ડર? મોત ખેવાર કાઢને આવ્યું નથી, અને એકવાર કાઢને આવ્યા વગર રહ્યું નથી. સરકાર ગોરા લેકોનાં લશ્કરો રાખે છે, તોપો ને બેદરકો ને વીમાનો રાખે છે. એ બધું રાખે છે ખેડુતને ખર્ચે, પણ ગામડામાં

કોઈ દિવસ લાવતી તો નથી. માટે આજે ભક્તે લઈ આવે. આપણે ખર્ચે રખાતું એ બધું આપણું છોકરાં જોશે તો ખરાં ! એનાથી ડર કોણ ? એની તોયો ઉપર ખેડુનનાં છોકરાં કુદાકુદ કરશે ને બહાદુર બનશે. બારડોલીના ખેડુત બાંધણાં અને બહેનો કહેવા લાગ્યાં : 'ભક્તે તોય લાવે, અમે મરવા તૈયાર છીએ.'

જાણે વલ્લભભાઈ સાહેબનાં ભાષણો એ એક નીસરણી ન હોય ? પગથિયું ચડતા ગયા તેમ તેમ લોકો એક પછી એક બપથી મુક્ત થતા ગયાં !

દવે સત્યાગ્રહમાં ખેડુતનો વિશ્વય યવાથી લડત પૂરી થઈ છે પણ વલ્લભભાઈનાં ભાષણો પૂરાં થયાં નથી. ઠેકઠેકાણે એમને માનપાત્ર લેવા લોકો બોલાવે છે, એનો લાભ લઈ એ પોતાનાં ભાષણોનાં આગળનાં પગથિયાં ચલાવી રહ્યા છે.

'મોતથી બીતો નથી એમ કહેનારો ખેડુત નાનાં છોકરાં પરણાવે છે. તેને માટે ગાયકવાડ જેવા રાજાને કાયદો કરવો પડે છે કે અમુક ઉંમર પહેલાં છોકરો છોકરી પરણાવે તેનો દંડ થશે ! તો તો શરમ જ છે ને !' આ પગથિયું ચડવાની લોકો તૈયારી કરવા લાગ્યા છે.

સરદાર કહે છે : 'આવાં તો કેટલાંયે પગથિયાં ખેડુતોએ ચડવાં પડશે. આ છત થઈ એમાં શું મોટી મોય મારી છે ? એ તો ગાંધીજીના ઉપદેશનો હઠમરમો હીરસો આપણે પાળ્યો એનું ફળ છે. માટે એ ઉપદેશ પૂરો પાળો.

'ખેડુતના ઉપર વળા રાજ્ય કોણ કરે ? પોતે પકાવે, પોતે ખાવ, પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી લે, પોતે પોતાનાં છોકરાંને કેળવે, પોતે પોતાનાં લૂગડાં કરી લે. એને કોની મરજ ? હીક છે, રાજ્યનું જીવંતું તો જ્યાં સુધી મરજી હોય ત્યાં સુધી માથે રાખીએ. પણ જો કલામાં ન રહે તો સાવ કાંચળા મૂકે તેમ મેરવી દઈએ. અને સાપને કાંચળા ઉતારીને જેમ દંડ દુઃખે થતું નથી કે નવાઈ એ લાગતી નથી, તેમ ખેડુત પણ મરજીમાં આવે કે તરત પરત્તરતાને ફગાવી દઈ શકે.'

લોકો સ્વર્ગ-નીસરણીની વાતો કરે છે, અને કોઈ કવિ કદપના કરે છે કે પહેલે પગથિયે જન્મના દૂત, બીજો પગથિયે વળા કાંટા, ત્રીજો આગ, ચોથો નરક વિં. પણ એ કવિ બિચારાને સ્વર્ગની જ કદપના નહિ, એટલે સ્વર્ગ-નીસરણીનાં પગથિયાંની કદપના ચાતી જ હોય ? સાચી સ્વર્ગ-નીસરણી તો આ વલ્લભભાઈનાં ભાષણોમાં છૂપાઈ રહેલી છે.

વિગતરમ દવે

બારડોલી સત્યાગ્રહના બાધપાઠો

તારીખ ૧૦-૭-૨૮ના દિવસે શ્રી. વલ્લભભાઈએ સત્યાગ્રહ ખંચરપત્ર મારફત સંવાદ આપી કે તાડીના માંડવા અને તાડીની દુકાનોની દરરાજીમાં કોષ્ટએ ભાગણી કરવી નહિ અને ખેડુતોએ ખજુરીનાં ગાડાં છેલ્લાને માટે આપવાં નહિ. આ સંવાદનો પહેલો અમલ બારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ જલાલપુરમાં કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અને ત્યાંની દરરાજી કેવળ નિષ્ફળ નિવડી. આ પ્રમાણે તાલુકે તાલુકે ચળવળ શરૂ થઈ અને જોતજોતામાં દુબળાઓએ પોતા દરાવ કર્યો કે દારૂનો નિર્મોહ કરવો. દરરાજીને નિષ્ફળ કરવાના હેતુથી મુખ્યપત્રી પારસી બહેનો ઉતરી પડ્યાં અને તેમને પરહેજમાં રહેવાનો અનુભવ પણ મળ્યો. આજે માત્ર બારડોલી તાલુકામાં નહિ પણ આખા સુરત જિલ્લામાં બારડોલીની લડતના પડઘા સંભળાય છે અને તેને લીધે પ્રજામાં આત્મશુદ્ધિનાં કાર્યો ઉપાડી લેવાનો જીરુસો આવ્યો છે.

આ દૃષ્ટાંત બતાવી આપે છે કે બારડોલી તાલુકાની તથા આસપાસ રહેલી તથા સંબંધ ધરાવતી પ્રજામાં ખૂબ ચેતન આવ્યું છે અને તેથી તેમને ઇષ્ટ સુધારા કરવામાં અડચણો નડતી નથી.

આ ચેતનનાં ધણું કારણો છે. ૧૯૨૦-૨૧ના સમયમાં થયેલી તૈયારી, સુરત જિલ્લાના રહેવાસીઓ મુખ્યત્વે જેવાં મોટાં શહેર સાથે સારા સંબંધ રાખે તેથી આવેલી હોશિયારી અને કાર્યકુશળતા, સ્વાભાવિક નિષ્પાલસ પ્રકૃતિ અને અહિંસાવૃત્તિ, આફ્રિકા વગેરે પરદેશમાં મોકલવામાં સાહસિકતા, નિઃસ્વતા અને સત્યાગ્રહની લડતનો પરિચય, ન્યાનના બેઠલાવો તેમજ અસ્પૃશ્યતાની અખતમાં ઉદારતા વગેરે કારણોને લીધે આ તાલુકા સંગઠનને માટે વધારે તૈયાર હતો. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યાર પહેલાં જે ગામડે ગામડે પ્રચારકામ થયેલું તેને લીધે પણ ઘણું સંગઠન થયું હતું અને જ્યારે શ્રી. વલ્લભભાઈએ આગેવાની લીધી અને એમણે તથા એમનાં વિભાગપતિઓએ ઉપદેશ આપવાનો શરૂ કર્યો ત્યારે આખા તાલુકામાં અજબ જગૃતિ આવી. તાલુકામાં બારેક મથકોની સ્થાપના થઈ અને ચુજરાતના જાણીતા આગેવાનોએ શ્રી. વલ્લભભાઈના હાથ નીચે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

શ્રી. વલ્લભભાઈની કાર્યકુશળતાનાં વખાણ કર્યો વિના ચાલે એમ નથી. જ્યાં જ્યાં ફાટફુટ થાય એવું હતું, ત્યાં તેમણે ઘણી ઉદારતાથી છૂટ મુકી, ઈનામો જમીનોનું મહેસુલ ભરવા દીધું, જે પેટા ઈનામ પેટે નોકરી કરતા હતા તેમનાં રાજીનામાં માટે આગ્રહ ન કર્યો, નાની કેમો, મુસલમાન તથા પારસી, તરફ ખૂબ ઉદારતા બતાવી અને તેમનો ખતી શકે તેટલો જોડો બહિષ્કાર કરાવ્યો. શ્રી. વલ્લભભાઈને જુદી જુદી લાંચકાતપાળા, સેંકડો સ્વયં-સેવકો મળ્યા અને પ્રતિષ્ઠિત વિભાગપતિઓ મળ્યા એ તો ચુજરાત પ્રાંતની જગૃતિને આભારી છે. શરૂઆતમાં તો આખા તાલુકામાં ભાષણો અને સભાઓ દ્વારા પ્રજાને ચેતાવો ધર્મ શીખવ્યો, પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું બળ આવ્યું, પ્રતિજ્ઞા તોડવાનાં પાપનું દર્શન કરાવ્યું, પ્રજાને હિંમત આપી સરકારની બીજી તોડી નાંખી, સંવચન કેળવ્યું. લગભગ દરેકજા પત્રિકાઓ

દ્વારા દરેક ગામડાંમાં વિશેષ પ્રચાર થવા માંડ્યો. આજે દરરોજ ૧૫૦૦૦ પત્રિકાઓ છપાય છે. આ પત્રિકાઓની સરળ ભાષા અને સ્વાદિષ્ટ શૈલીને લીધે પ્રજા પર જામરી છાપ પડી. અમલદારની ચળવળના જમાનામાં વેપારીઓ અને ગામડાંની પ્રજાએ આપણી રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. ખારડોશી તાલુકાની ખખરપત્રિકાઓ લોકસમાજને પ્રિય થાય એવી શૈલીમાં રચાઈ એ આખા તરફ લક્ષ ખેંચવાની જરૂર છે. મહાત્માજીની પત્રિકાઓ જુદા જ પ્રકારની હોય છે, એ બંનેની સરખામણી થઈ ન શકે. તેવી જ રીતે પ્રકાશન સમિતિએ આખા હિંદ દેશના પેપરોને નિયમસર વખતેવખત ખખરપત્રો મોકલ્યાં, તેથી આખા દેશમાં આ હાલ પ્રાપ્ત સહાનુભૂતિ બંધન થઈ. ખારડોશી તાલુકામાં જે ગીતો ગવાયાં છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં એક જ વ્યક્તિએ રચ્યાં છે, તે રચનામાં અને ગવાડવામાં કાઠીઆવાડી સ્વયંસેવકોએ આગળ પડ્યો ભાગ લીધો છે અને તે એટલાં બધાં પ્રિય થઈ ગયાં છે કે આજે આ ગામડાંઓની અમલજી સ્ત્રીઓ તેવાં ગીતોનું અનુકરણ કરીને પોતાનાં ગીતો, ગરબા, જોડતી થઈ ગઈ છે. આજે આખા તાલુકામાં આ ગીતો લગભગ દરરોજ ગવાય છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ તેની કિંમત ગમે તેટલી હોય તોપણ શોકગીત તરીકે આખંત પ્રિય થઈ પડ્યાં છે અને તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં ભારે જાગૃતિ આવી છે. વાર્તાઓ કહીને ઉપદેશ કરવો અને તે માટે પ્રચારકામ કરવાનો અખતરો પણ આ રાજકીય હાલતમાં પહેલી વાર જ થાય છે, અને સ્વયંસેવકોના ઉત્સાહને લીધે ગામડાંઓની ભાગનમંડળીઓ સજીવન થઈને તેમાં ખૂબ ઉત્સાહ રેડાયો છે.

પ્રજાનું સંગઠન દેખાદેખી પણ થયું છે. જ્યાં માણસો મહત્તમ છે ત્યારે તમે નમજા શી રીતે રહેશો એવા પ્રશ્નોથી ઘણા નમજા માણસો સંઘમાં જોડાયા છે. ધૂરોપની લડાઈ વખતે પણ કોઈ પણ બાંધક અથવા વૃદ્ધ સિવાયનો માણસ ગામમાં ફરતો હોય તે કોઈ તેને પૂછનાર નીકળતો કે તમે લડાઈમાં કેમ ગયા નથી ?

આ પ્રકારની લોકજાગૃતિ લીધે પણ ઘણા નમજા માણસો હાલમાં સામેલ થઈ ગયા, અને જેમ જેમ હાલમાં પ્રજાપક્ષની જીન થતી ગઈ, સરકારની આખર ઓછી થઈ, સરકારી ગમતદારો નિષ્ફળ નિવડતા ગયા, તેમ તેમ પ્રજા વધારે બળવાન અને સંપીટી, એકમત થતી ગઈ. વિગતને લીધે વધારે રિજલ મળે છે, તેમ દેખાદેખી દિમત અને બળ પ્રજામાં આવ્યું. અને બીજી બાજુથી બહિષ્કારનું દરિયાર વધાર્યું પાટીદારોની ન્યાતાનાં સંઘર્ષ ધણું હોય છે તેથી ન્યાતાના તથા ગામોના બહિષ્કારનો ઉભોય થયો. આ બહિષ્કારનું શસ્ત્ર બેધારી તકવારના જેટલું જ ભયંકર છે તે ખૂલતું ન જોઈએ. તેનાથી તીવ્ર સંઘ પણ આવે છે અને કુસંઘ પણ જાગે. આજ સુધી તો આ સંઘર્ષને લીધે આખા તાલુકાની પ્રજા એકમત થઈ ગઈ છે, એક પણ કેસ કેલેટે ચડ્યો નથી, દરેક માબેદના મુકાદા ગામપંચ અથવા ત્રિભાગપતિઓ મારફત થઈ જાય છે, અને આખો તાલુકો એક જ માર્ગે ચાલે છે, શી વક્તમાઈની સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે. સરકારના હુકમોનો અમલ સતત કરી દે છે.

સ્વયંસેવકો

હાલની યુગ્મજાનમાં અને ત્યારપછી ન્યારે યુગ્મજાનની શાખાઓ ઉનાળામાં બંધ થઈ હતી ત્યારે આખા યુગ્મજાનમાંથી સ્વયંસેવકો ખારડોશીમાં આવ્યા હતા, પણ દવે તો

જે કાયમના રાજકીય સ્વયંસેવકો છે તે તથા સ્થાનિક સ્વયંસેવકોથી તાલુકાના કારભાર ચાલી રહ્યો છે. બારડોલી તરફ આખી ગુજરાતી આશ્રમની સહાનુભૂતિ હોવાને લીધે આખા ગુજરાતમાંથી (કાઠીઆવાડનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થાય છે, અને થવો જોઈએ. ગુજરાત કાઠીઆવાડ એવો શબ્દપ્રયોગ મેં અનેકવાર કર્યો છે પણ તે વાસ્તવિક નથી. એવો ભેદ ન પાડવો જોઈએ. જેવો ચરેતરનો પ્રદેશ છે અને તેમાં દેશી રાજ્યોના પણ સમાવેશ થાય છે તેવી જ રીતે કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ છે, પણ તે બધાનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થઈ જાય છે.) સ્વયંસેવકો આવ્યા હતા. રેલસંકટ નિવારણને લીધે તેમ જ આ લડનને લીધે આપણા સૈનિકદળમાં સારો હિમેશ થતો જાય છે. બારડોલી જોવાને આવેલા પ્રેક્ષકોમાંથી ઘણા જે સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ ગયા હતા. આવી રીતે આપણે ત્યાં એક કાયમી લસ્કર તૈયાર થતું જાય છે. આ વખતે જે બાર મથકો અથવા આશ્રમો સ્થાપવામાં આવ્યા છે અને ત્યાં રસોડાં વગેરેની સગવડને લીધે નવા સ્વયંસેવકોને સારી સંખ્યામાં રોકી લેવાયા હતા અને તેમને તાલીમ આપી શકાઈ હતી. મથકો અને રસોડાં, અકાલીઓના લંગરખાનાની માફક તદ્દન જરૂરનાં છે. હવે આ સ્વયંસેવકોની લાયકાત તથા તેમની કેળવણી અથવા તાલીમને વિષે થોડો વિચાર કરવાની જરૂર છે. બ્યારે જમી અમલદારો મોટરમાં બેસીને ગામડે જતા ત્યારે ઘણુંખરું મોટરમાં અથવા કોઈક વાર સાઇકલ ઉપર સ્વયંસેવકો તેમની પછવાડે પડતા. અનુભવને લીધે એવું જણાય છે કે આપણા થોડા સ્વયંસેવકોને મોટર ચલાવતાં આવડે એ ધ્વિષ્ટવા જેવું છે. દરેક સ્વયંસેવકને સાઇકલ ચલાવતાં આવડવું જોઈએ, પણ મોટરોની ફજેલી અનેકવાર થતી, ઘણે રસ્તે તે ચાલી શકતી નહિ, અને ચોમાસામાં નદીઓમાં પૂર આવે એટલે મોટરનો વ્યવહાર તુટી પડતો. આ બધું લક્ષમાં લઇને મારો એવો મત છે કે આપણે થોડાઓને ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ અને ~~એવા~~ માટે આપણા સ્વયંસેવકોને થોડે બેસતાં આવડવું જોઈએ, તેની સાથે સાથે તરતાં આવડે એ પણ ધ્વિષ્ટવા જેવું છે. કડી પ્રાંત જેવા ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાં ઊંટની સ્વારી કરવાનો મહાવરો પાડવો જોઈએ. જમી અમલદારો ગામડે જાયો મારતા ત્યારે તેની ખખર આપવા માટે ઢોલ, ઘંટ, શંખ, દટાકા વગેરેના અવાજો કરવામાં આવતા હતા. સરકારે એવા અવાજો ગેરકાયદેસર અને અમલદારોને અડચણ કરતા ઠરાવ્યા હતા. મારી સલાહ છે કે દરેક સ્વયંસેવકને ધ્વજનું સિમ્બલિંગ આવડવું જોઈએ, અને રાત્રે દીવાનું સિમ્બલિંગ થઈ શકે. ગામડાંઓમાં દરેક ઠાણે ખાવાનું મળે કે ન મળે, વખતે ખેતરમાં જ રહેવાની જરૂર પડે, આશ્રમમાંથી રસોડા આપીને નાસી જાય તો અડચણ ન પડે તેટલા માટે સ્વયંસેવકોએ સામાન્ય ખોરાક સંધ્યાની કળા શીખી લેવી જોઈએ. આ ઘણું જ જરૂરનું છે. ઉપરાંત દરેક સ્વયંસેવકે ગાતાં, લોકગીતો ગાતાં અને. બની શકે તો વાર્તા કહેતાં પણ શીખવું જોઈએ. હવે લોકગીત એ આપણી ચળવળનું અગત્યનું સાધન બની રહ્યું છે. સ્વયંસેવકોમાં ધાર્મિક ભાવના ખીસે અને તેમની આત્મિક ઉન્નતિ થાય તેટલા માટે તાલીમ આપવાની જરૂર છે અને કાયમના આશ્રમોમાં આ પ્રકારની કેળવણી આપવા માટે યોજના થવી જોઈએ, અને દરેક સ્વયંસેવકને વ્યાયામશાળામાં તાલીમ મળવી જોઈએ. આજના નૌજવાનો ખડતલ અને હિમતવાન હોય છે પણ બધા ચરિરે મજબુત હોતા નથી, તેથી તેમને શારીરિક કસરતની જરૂર છે, અને સાથે સાથે દરેક સુવસ્ત્ર માટે ક્રીડનું શિક્ષણ આવશ્યક, અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ. ક્રીડ એટલે મુખ્યવસ્ત્રા. સભાઓને વ્યવસ્થિત રાખવી

એ એમનું કર્તવ્ય છે. જે સ્વયંસેવકો ચાલે તે છાતી ખદાર કાઢીને ચાલે, મુઝાંની માફક નહિ, અને બન્નેના પગ એક સાથે જ જમીન પર પડવા જોઈએ. જેવી રીતે સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ છે તેવી જ રીતે હાલચાલમાં હોવું જોઈએ, અને જે દ્વિમત તથા આત્મિક બળ સ્વયંસેવકોના અંતરમાં છે તેનું જ બળ તેના શરીરમાં હોવું જોઈએ, એટલે તેણે લશ્કરી સિપાહીની માફક રીતસર છાતી કાઢીને તાલબંધ ચાલવું, બેસવું, ઉઠવું જોઈએ. અર્થાત્ સ્વયંસેવકોને ધણા પ્રકારની તાલીમ આપવાની જરૂર છે. દરેક સેનિકને દરેક કળા કે હુન્નર શીખવાની ફરજ ન હોય, પણ બાયરકાઉટિંગની માફક દરેક સેવકે અમુક કળા-ઓમાં પ્રવીણતા મેળવવી જોઈએ. આપણા ગુજરાતમાં દરેક મોટા ગામમાં અખાડા યથે ત્યારે ત્યાં વ્યાયામ, ક્રીડા, સિમ્બલિંગ, થોડા પર બેસવાનું, તડવાનું, રસોઈ કરવાનું, ગીનો ગાવાનું અને વાર્તા કહેવાનું શીખવવામાં આવી શકે.

સરકારની સાથે સુમેદ કરવાની પણ કળા છે પણ તેની ચર્ચા આ લેખમાં થઈ શકે તેમ નથી.

આ હાલત પુરી થાય ત્યારપછી બારડોલીની પ્રજા નવી મેળવેલી શક્તિનો કેટલો ઉપયોગ કરશે એ પ્રશ્ન સહજ ઉભો થાય છે. શ્રી. વલ્લભભાઈની ઇચ્છા છે કે બધા વિભાગ-પતિઓ તથા સ્વયંસેવકોએ પ્રજા-સુધારણાના કામ માટે અહીં જ રહી જવું. જે રીતે પ્રજાએ સરદારના હુકમને માથે ચઢાવ્યો છે તેવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ ચઢાવે તો આ તાલુકામાંથી તેમ જ આસપાસના પ્રદેશમાંથી બાળકો અને લગ્ન-મરણ પ્રસંગોના ખોટા ખર્ચો નાબૂદ થઈ જાય. પાટીદાર કેમના જે વિભાગો છે તે આ પ્રશ્નોનો દ્રષ્ટો કરી શકે છે. બાળકોના અટકાવ માટે વડોદરાની સરકારે જે પગલાં લીધાં છે તે નિષ્ફળ નથી. તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. પણ જો શ્રી. વલ્લભભાઈની સલાહનો સ્વીકાર પાટીદાર પંચોમાં થાય તો આખા ગુજરાતમાં કંઈપી ન શકાય તેટલો ફાયદો થાય અને જો સાથે સાથે કન્યા કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો ઠરાવ થાય તો સુરત જિલ્લામાં નવું વાતાવરણ પેદા થાય.

પણ આજનું બળ અને આજનો સંપ, આજનો ઉત્સાહ ટકી રહેશે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન છે. આજના (તા.પ-૮-૨૮) 'નવજીવન' માં મહાત્માજીએ ચંપારણમાં જે સુધારા કરવા ધારેલા તેનું વર્ણન છે. જે લાઈવિંગને ત્યાં કામ કરવાનાં દતાં તે થોડા વખતમાં ખસી ગયાં, મહાત્માજી પોતે ત્યાંથી ખસી ગયાં પ્રજામાં આત્મસુધારણા કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી. બારડોલીના જમીન મહેસુલના પ્રશ્નો ચુકાદો થઈ જાય ત્યારે ત્યાંની પ્રજા પાછી જૂના સીસામાં પડી જશે કે કેમ તેનો જવાબ હું ન આપું. પાછા પરેસો રાવસાહેબની ખુદામત કરવા મંડી જશે કે કેમ ? પાછો કુંસંપ જગશે કે કેમ ? સત્યાગ્રહની કસરત કયાં પછી તેનો ચાક લાગશે કે કેમ ? પ્રગતિનો માર્ગ સીધો નથી પણ ઠેકડા મારી મારીને થાય છે, અથવા સીસીના શ્વેચ્ચવાના સ્ફૂની જેમ (Spiral) ઉંચે ચઢે છે. ઍરોપ્લેન પણ જમીન પરથી સીધું ઉડ્યું ચડતું નથી પણ ચક્કર મારતું મારતું ચઢે છે. જો બારડોલીની પ્રજાની ઉન્નતિ સીધી ઉંચે ન થવાની હોય તો ઍરોપ્લેન માફક થાય તો પણ સાઈ. લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે આજે ડીગ્રી મહારાજનું મહારાષ્ટ્ર શું કરી રહ્યું છે ? અરવિંદ

ધોધના વખતનું બંગાળા દાસબાણના વખતમાં જરા જગકયું હતું તે સિવાય છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કેમ જંગતું નથી ? તેવી રીતે હવે ગુજરાત ઉઘી તો નહિ જાય ને ?

પ્રજાને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ભાષણો, પ્રવચનો તથા ઉપદેશો કરવા કરતાં નાટક, કથા, કીર્તન, રામલીલા અથવા ભવાઈ અને સંગીત (લોકગીતો) મારફત પ્રચાર કરવાનો અખતરો થવો જોઈએ. રૂશિયામાં એવાં નાટકો ખુલાં મેદાનમાં થાય છે, તેમાં પ્રજાને જે દુઃખો પડતાં હતાં તેનો ચિતાર આપવામાં આવે છે અને પછી તે દુઃખોનો નાશ કેવી રીતે થયો અથવા થાય તે બતાવવામાં આવે છે. નાટકમાં મેકડો માણસો ભાગ ભજવી શકે, ભેમાં પડદા અને નાટકીયાં કપડાંની જરૂર ન રહી, અને લોકો સંકડોની સંખ્યામાં ખુલી દવામાં મેદાનમાં ખેસી શકે. તેવી જ રીતે રામલીલા તથા ભવાઈઓ ભજવી બતાવાય પણ તે બંનેનું નવા સ્વરૂપમાં પુનર્જન થવું જોઈએ. કથાકીર્તનોને માટે પણ નવી શાળા કાઢવાની જરૂર છે અને એ કળાનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થવો જોઈએ. કથાકીર્તનો મારફત સામાજિક સુધારા, કુધારા, વહેમો, રાજકીય આદર્શો, પ્રજાનું કર્તવ્ય એટલે રાષ્ટ્રીય ધર્મ, માનસિક અને સારીરિક કેળવણી એ સર્વ વિષયોની ચર્ચા ધાર્મિક ભાવના તથા દૃષ્ટાંતોથી સમજાવવાનો પ્રયાસ થવો જોઈએ. હાલ કામ કરતા સ્વયંસેવકો અને આગેવાનોમાં આવો કાર્યક્રમ ઉપાડવાની સક્રિય છે કે નહિ એ સંકારપદ છે અને એમ પણ હોય કે તે ભાઈઓને આવા પ્રચારમાં જરાયે શ્રદ્ધા ન હોય.

બારડોલીના ખેડૂતોમાં ત્યાગવૃત્તિ, ધીરજ, વગેરે ગુણો પ્રકટ થયા છે તે કાલ્પિક તો નહિ હોય ને ? કટોકટીનો પ્રસંગ જાય એટલે “મેલ કરત મોચીના મોચી” ની માફક પહેલાંની સ્થિતિએ ન આવે એવું આપણે ઇચ્છીશું-નિરાશાવાદી તો એમ પણ ક્ષયે છે કે પ્રગતિનું લોકક સામી બાજુએ જશે અને જે ખરો કાયદો અથવા ઉન્નતિ થયાં તે આખા ગુજરાતમાં એટલે સમસ્ત વાતાવરણમાં થયાં છે અને હવે એ પ્રગતિનો ઝુંડો બારડોલી નહિ પણ કોઈ બીજો તાલુકો ઉપાડી લઇને આગળ વધશે.

સુમન્ત મહેતા

૨ વિ શં ક ર

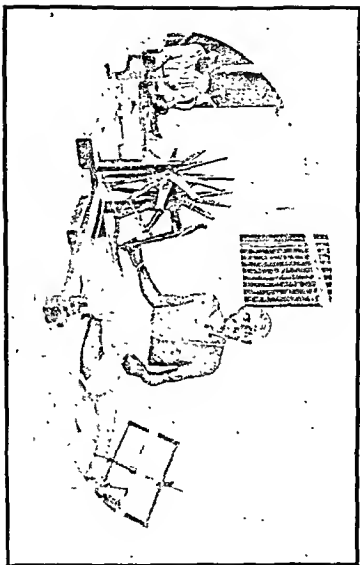
[એટલે જ્ઞાન, સેવા અને ગરીબાઈ]

રવિશંકર વારતે કંઈક લખ્યું એ મારે વારતે કે ચાલુ ખનાવોથી વાંકે રહેનાર કોઈ બીજા માણસ વારતે મુશ્કેલ નથી; કારણ કે ગુજરાતના અધુનિક, ઇતિહાસમાં રવિશંકરે જે દિરસો આપ્યો છે અને આપ્યે જાય છે તેથી તેમનું જીવન દુષ્ક ઉપર મજાઈની જેમ તરી આવે છે. પણ તેમની જીવનરેખા ઉપર ઓછું કે વધારે લખ્યું એ વાત મને અંગત પૂછો તો મારે વારતે જરા અધરી યઈ પડે છે. તેમનો અને મારો સંબંધ સગા ભાઈ જેવો છે. તેમની રંગેરંગ હું જાણું છું. એટલા નિકટ સંબંધમાં તેમને વિષે લખતાં મને સંકાપ્ત થાય છે. અને તેમ કરતા બેસું તો રવિશંકરને પસંદ પણ ન પડે. અતિશય શરમાળ માણસ પોતાની સેવાની જાહેરાત થયેલી જાણે અગર તેનું વર્ણન વાંચે ત્યારે ત્યાંથી ભાગી છુટે છે. રવિશંકર ગુપ્ત સેવાને માને છે. દાસના ધાધલિયા જમાનાને જરાય પસંદ કરતા નથી. સેવાની જાહેરાત થાય છે ત્યારે સેવાનો આત્મા તેમાંથી ઊઠી જાય છે એમ તેઓ માને છે. આ બધું હું જાણું છું તેથી જ હું અચકાઈ છું. પણ બીજી તરફથી ગુજરાતને પોતાના સજ્જનો અને સંતોને ઓળખવાનો દક્ષ છે. જેમનું જીવન અનેક યુવાનો આગળ મૂકવ ગોચર છે તેનાથી ગુજરાતી વાચકવર્ગને ક્યાં સુધી વંચિત રાખવો? એમ વિચારી તેમને વિશે થોડું લખવાનું 'પ્રસ્થાન'નું આમ-પણ હું પાછું વાળી શકતો નથી.

રવિશંકર ખરેખર એક ધાર્મિક વ્યક્તિ છે. તેઓ રાજદારી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા દેખાય છે અને પરદેશીઓની બેઠીમાંથી દિલ માતાને હોડાવવા ભારેમાં ભારે ભોગ આપવાને ગોગ આપી બિભો રહેશે ત્યારે તેઓ આગલી દારમાં દશે એમાં અંશય નથી. ધાર્મિક માણસોને રાજદારી પ્રકરણ સાથે શું લાગે વળગે એવો સવાલ પૂછનાર હવે કોઈ જ તરફ અને જતાં તેવા કોઈ હોય તો તેમને મદદતમા ગાંધી જરાખર જવાબ આપશે. દિલની દાસની વિષય સ્થિતિમાં સાચો ધાર્મિક માણસ રાજ્ય પ્રકરણથી અલગ રહી શકે નહિ. પણ આથી વાત તે એ છે કે રાજદારી અગવળ એ રવિશંકરની શોખની વસ્તુ નથી. તેમના જીવનની રંગેરંગમાં ધર્મ દાંસીદાંસીને ભર્યો છે. ધર્મ વિરૂદ્ધ કાંઈ વર્તન જોવામાં આવે ત્યારે તેમનો આત્મા કંટાળી ઊઠે છે પછી તે વર્તન સમાજ તરફથી હોય કે રાજ્ય તરફથી હોય. દિલુધર્મના સિદ્ધાંતો અં સંસ્કારો તો તેમને જન્મથી જ વારસામાં મળેલાં છે. એક ગરીબ ધાર્મિક સંસ્કારી આઠમ કુટુંબમાં જન્મેલાના જે આચારવિચાર આપણે કદાપીએ એ તેમનામાં દીપી નીકળ્યા છે તેમનું ભાવનર તો જુગ છે. ભાગ્યે ગુજરાતી ચાર ધોરણ તેઓ રાજામાં ભણ્યા દશે પણ તેમનું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન બંધી કોટિનું છે. અંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાનનો તેમણે સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. અને તેની આવશ્યકતા છે એમ પણ તેઓ માનતા નથી. અને તે સાફ જ થયું છે. એક નાના ગામડામાં જન્મેલો માણસ ઉર્ધ્વ કેગવણી લઈ પણ શી રીતે શકે? તે માટે ક્યંત જોઈએ તે પણ તેમનાં મરીખ માખા

આંથી કાઢે ? પણ જો જોગવાઈ હોત તો રવિશંકર પોતાની સંચય અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ જિયામાં જિંવી ઉપાધિ મેળવી શક્યા હોત. પણ એ ઉપાધિ તેમને મળી હોત તો જે સંચય, જે સહનશક્તિ, જે ત્યાગ અને જે નિર્ભયતા હાલ તેમનામાં જોવામાં આવે છે તે કદાપિ ન પણ હોત. જેનાં તેમને સંસ્કારી માળાપ પ્રાપ્ત થયાં તે પ્રમાણે તેમને તેવા મિત્રો પણ મળ્યા, જેમણે તેમને વિદ્યાનો શોખ લગાડ્યો અને આ રીતે તેમને ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવાની અને મનન કરવાની સારી તક મળી. આવાં ઉપયોગી પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ એટલે સુધી વધ્યો કે ત્યારે તેઓ આગલી અવસ્થામાં જાતે ખેતી કરતા ત્યારે ખેતરમાં પુસ્તક સાથે લઈ જતા અને એક હાથમાં તે રાખી તેના વાંચનમાં લીન થયા હોય ત્યારે ખીજે હાથ જાળરીનાં ડુંગાં લલ્લુતો હોય. વળી ઝાડ ઉપર ચઢી ખેતર સાચવે અને ત્યાં પણ વાંચે. ઝાડની ડાળો વચ્ચે લાકડી ગોઠવી ત્યાં પચારી જેવું કરી ત્યાં પડ્યા પડ્યા વાંચ્યાં કરે. આ ઉપરથી તેમનો વિદ્યાનો પ્રેમ કલ્પી શકાય છે. અંગ્રેજી વિદ્યા ન ભણ્યા તેથી તેમણે શરીર ન જગાડ્યું અને ખેતીના ધંધામાં પડી તેમણે શરીર સુધાર્યું. તેમના શરીરની મજબુતાઈની શી વાત કરીએ ? તેને જેટલું કસાય તેટલું તેમણે કર્યું છે. ગાઉ કાપવા હોય તો દસવીસનો દિસાખ નહિ. ત્રીસ ચાળીસ કાપવાનો વખત આવે તો તેનો વાંધો નહિ. દિવસે ચાલે અને રાત્રે પણ ચાલચાલ કરે. ચાલતાં ચાલતાં વચમાં મોટી નદીઓ આવે અને તેમાં પૂર પાણી હોય તો એક હાથમાં કપડાં કોરાં રાખે અને ખીજે હાથે તરીને સામે કાંઠે નીકળે. નદીમાં કોઈ માણસ છુડતો હોય તો કોઈ પણ જોખમે તેને બચાવે. જેસ નિવાસ દરમ્યાન પચાસ રતન અનાજ દળવા આપે તો તે ત્રણ કંદાઈમાં ખેંચી કાઢે. પ્રજુનું નામ લઈ ચઢીને ખીજો હાથમાં પકડ્યો એટલે આપેલું પચાસ રતન ખીસાઈ રહે ત્યારે જ હાથ ખીસાથી છુટો પડે અને પાડોશી કેદીની મુસ્કેલીમાં ઝડપી તેને પણ ફળી આપે. પંથર ફેડવાના આપે તો તૈયાર. વણવાની સાળ આપે તો તૈયાર. આપેલું કામ પૂર્ણ થાય અને વખત વધે એટલે ગીતા, રામાયણ આદિ ગ્રંથોનું ધ્યાન મનન ચાલુ રહે. આખો દિવસ હસતું મુખ. જેઠના નિયમે પાળવામાં આદર્શ કેદી. મોરાક સારી રીતે ખાઈ શકે છે અને પચાવી શકે છે. ગિમારી ભાગ્યે જ ભોગવે. દિવસના એક ટંક ખાય; પાછું ખીજે દિવસે જ્યોરે જે ગામ આવે ત્યાં સ્વયંપાટી બની ખીચડી તકાવે અને રૂપિયાભાર ઘી સાથે ખાઈ લે. જેને થેર મહેમાન થાય તે સાધારણ રીતે અને મોટે ભાગે ગરીબ માણસ હોય છે. તે આમથી તેમથી ઉઝીપાઝીનું કરી મહારાજને તવટાંક ઘી ધરે પણ તેમાંથી રૂપિયાભારથી વધારે ન જ લે. પગમાં જોડો તો ધણાંય વર્ષથી ગાદી નાંખ્યો છે. સખત ઉન્હાળામાં ખરે જ્યોરે વગર જોડે શી રીતે ગાઉના ગાઉ કાપતા હશે તેનો કેવડો તો ઠું આટલો નિકટનો સંબંધ ધરાવતો હોવા છતાં ઉકેલી શક્યો નથી. વચમાં એક બે વર્ષ તો એનું ઘત લીધું કે રેલગાડીનો ઉપયોગ જ ન કરેલો. અમદાવાદથી વડોદરા અને ખંભાતથી ગોધરા વચ્ચે અવરજવર કરવાનું થાય તો રેલગાડીના પાટીઆ ઉપર પગ જ ન મુકે. પણ સંખાઈ કે ખારડોલી જવું હોય તો ગાડીમાં બેસે. પણ મુંખાઈ જવું જ શા માટે પડે ? તેઓ ધણીવાર કહે છે કે લોકો વિના કારણ અગર લુગ કારણ માટે આમથી તેમ રેલગાડીમાં શા સાર આવડતા હશે ? આમ પૈસા ક્યાં સુધી પહોંચશે ? એક ખીજ વાત કહું ? ધણાં તો માનશે જ નહિ. નહિ માને તેમાં નવાઈ નથી, કારણકે હાલનો જમાનો નમદો છે. રવિશંકર પાસે પૈસા ટકા રાખના નહી. તેમણે એકવાર પોતાનું

માસિક બજેટ મને કહી જતાવું. માસિક એક આનો અને તેથી બાર માસના બાર આના. અને કોઇ મહિનામાં એક આનો પૂરો ખર્ચો ન થાય તો તેમાંથી રહેલી ખચત આવતા મહિનામાં મળે ન લેવાય ! એક સાથે આ પ્રમાણે ગણતરી કરી તો બાર આના પુરા ખર્ચો થતા નહિ. પણ ખર્ચ શેમાં થાય ? આ એક આનો રાખેલા તે કંઈ બીડલાડે બે પૈસાનું કાંઈ ટપાલમાં નાંખવું પડે તે સાર. ટપાલખર્ચ તો દુખખાને પણ હોય છે, પણ રવિશંકર દુખખાથી પણ દુખખા, આધુનિક સભ્યતામાં પડેલા રોજ ટપાલદ્વારા બે ચાર આના ખર્ચતા સભ્યનો રવિશંકરને જંગલી ગણે. તેઓ એમ માને કે જમાના સાથે ચાલવું જ નોંધ્યો. આવી બાબતોમાં રવિશંકર જંગલી ગણાય છે તેની પોતાને પૂરી ખબર નથી. ઝાડ નીચે સુધ રહેનાર ગામડિયો જ કંઈ નહિ, પણ જંગલી ગામડિયો. દેશભક્તો પણ આશ્રમે બાંધે છે. રવિશંકરને આશ્રમ નહિ. ધારણા કે પાટણવાડિયાની ઓશરી એ એમનો આશ્રમ-એમનો સ્વરાજ આશ્રમ. સરીરે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નોંધ્યો એ તો જનને કાંતેલાં પીન્ડેલાં. રવિશંકરને રૂની બેટ આપનાર કેટલા ? કાંતેલું મુતર વણી આપનાર કાંઈ તેમની પાસેથી વણકરી માગવાની દિમ્મત કરે ? ઉગરો 'લાંબો વણી આપું' એમ લીનવે. દસપંદર દહાડે દાનમત કરાવવી હોય તો વાળંદને ઘેર મુકામ હોય. તે ખીચડી આપે અને વધારામાં દાનમત કરે અને વળી ગ્રેમથી કહે કે 'મહેર ઘેર મહારાજ પધાર્યા.' રેલગાડીમાં નહિ બેસવાનું થી. વલ્લભભાઈ સાહેબે છોડાવ્યું ત્યારે લાંગા પક્ષાની મુસાફરી હોય તો તેમને વારતે રીકીટ લાઇ આપનાર કેટલા ? કોઇ દિવસ નાણુંની જરૂર જ પડી નથી. પત્રી તે વેદારવામાં શો માસ ? આપણા સંન્યાસીઓ પણ કોઇ કોઇ પાસે નાણું રાખે છે અને બીડ વખતે ખચ છે પણ આ સ્ત્રીછોડારવાળો ગૃહસ્થ સદેહ ખાદીધારી સંન્યાસી નાણું ન રાખે. તેની સાચવણી અને દિસાખની અટપટમાં કોણ પડે ? તેમણે સમિતિમાંથી કોઇ દિવસ એક લાઇ પાછી લીધી નથી. જે સગિની આવો સ્વયંસેવક મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય તેના ભાગ્યની અદેખાઇ આવે. આવા તાગીનો ધરસંસાર શી રીતે ચાલતો દશે ? તેમના બાળકોનો વ્યવહાર શી રીતે ચાલતો દશે ? જે માણસ બાર માસમાં બે વાર પણ ભાગ્યે પોતાને ઘેર જાય અને ઘરમાં શી ગીજ ખુટતી છે તેની ખબર સરખી ન પૂછે, પણ માન મહેમાન જેવા જનને ઊભા રહે તેમને આ કંઈ કસિકાળમાં અદરચાશ્રમ શી રીતે નભતો દશે એ પણ કોયડો છે. હું પણ પુરા ઉકેલી ચકતો નથી. છતાં ચાત્રે છે એ વાન સાચી છે. એક ચોરડી અને એક સંવર્ણકુંડળ એમ આદિત્ય બેટા રમ્યા એટલેકે તેમનાં 'વર્તમાની' પોતાનાં છોડાં સાથે રહે છે. ખારડોહીની સત્યાગ્રહની લડતમાં રવિશંકરને પાંચ માસની જેલ મળી ત્યારે ત્યાંના માછરૂંટ સાહેબે તેમને રૂ. ૫૦) દંડ કપી. તે વસુલ કરવા સરકારે પોતાનો બાબતી ખેપીઓ રવિશંકરને ઘેર જમી કરવા મોકલ્યો. ખેપીઓ દયા ખાતા લાલક ગણુવો નોંધ્યો. અને જે સરકારે તેને મોકલ્યો તેની પણ દયા ખાવી નોંધ્યો. આ રંક જાલજી બાઈના ઘરમાંથી શું તે ચાર હોખમાં ઉપાડી જત ? અને ઉપાડી જત તો તેની જગાએ મારીનાં વાસણુ લાખત કરતાં શી વાર લાગત. નોંધને પાછો ગયો અને પછી પાછો ન આવ્યો. ન આવવામાં તેની લાજ રહી. નિષ્ક્રિયનને ઘેરથી કંચન લેવા જનારના હાથમાં શું આવે ? પણ આખણે સરકારની નિષ્કૃતા ઉપર અત્યારે લખતા નથી. અત્યારે તો રવિશંકરનો વ્યવહાર કેમ ચાલે છે તેની મીમાંસા કરીએ છીએ. નરસિંહ મહેતાનો સંસાર અને વ્યવહાર કેમ ચાલતો હતો ? શ્રદ્ધાળુ વાચક આ મારી વાત રહેજે સમજ જશે અને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા નહિ રાખે. વગડાનાં પક્ષીનું મુંદ

श्री. रविशंकर

કરનાર રવિશંકરનું અને તેના કુટુંબનું પૂરું કરી રહ્યા છે. આ લેખમાં રવિશંકરનું, તેમના ત્યાગનું, તેમની ધર્મભાવનાનું, તેમની દેશદાઝનું, તેમના કસાયલા ચરીરનું, તેમની મનોવૃત્તિનું, તેમના સંસારનું, યથાશક્તિ વર્ણન આપ્યું. તેમની સેવાના ક્ષેત્રમાં હું ઉતર્યો નથી. આ વિષય ઉપર હું શું વધારે લખી શકું? જાણવું હોય તે મહીસાગરના કાંઠાનાં ધારાળા અને પાટણ-વાડિયાનાં ગામડાંમાં જાય. ત્યાં રવિશંકર પરમેશ્વરની માફક પૂજાય છે. જેને સરકાર ગુલો કરનારી જાતો કહે છે તે આખી કામમાં કેવો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે, તેમના સ્વભાવમાં કેવું પરિવર્તન થયું છે, ચોર લોક કેવું પવિત્ર જીવન ગાળી રહ્યા છે, સરકારના કાયદાથી અને જીવનથી જે ન થઈ શક્યું તે એક બ્રાહ્મણના દીકરાએ કેવી રીતે કરી બતાવ્યું તે તો પ્રત્યક્ષ જોનાર જ અનુભવી શકે. કેટલાક માને છે કે રવિશંકર પતિતોદ્ધારક છે : મારે મોઢે કહું તેના કરતાં બીજા દેવાની નાતના પાટણવાડિયાઓને પૂછો. આ લોકોને સુધારવા જેમણે પોતાની જાત હોમી અને ઘટ લીધાં તેની વાત તેઓ જ કહે. દસ દસ દિવસના ઉપવાસ કરી પતિતોનાં હૃદય પીગાળનાર, ચરીરને હોમી નાંખનાર, એ મહારાજ જે સ્થાન એ ગરીબ લોકોનાં હૃદયમાં મેળવ્યું છે તેનો આંક કાઢવા હું અસમર્થ છું. ગઇ સાલ રેલ આવી ત્યારે કયું ડાળા જમણી જોયા વિના રવિશંકરે મોટાં જેખમ ખેડી તે લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ટાળવા પોતાની જાતને હોમી તેનું વર્ણન સાંભળતાં આંખ બીની થાય છે. અસંખ્ય પાટણવાડિયા અને ધારાળા સ્ત્રીપુરુષોને પૂર પાણીમાંથી બહાર કાઢી તેમને બચાવ્યાં, તેમને વાસ્તે અનાજ વગેરે પૂરું પાડ્યું અને તેમનાં મકાન ઊભાં કરવામાં પણ ભારે મહેનત કરી. શ્રી. વલ્લભભાઈ સાહેબ પાસે રવિશંકર જાય તો જેટલું નાણું પ્રગ્ન વાસ્તે માગે તે મંજૂર, પેટલાદના દાનવીર શેઠા પાસે રવિશંકર જઈને ઊભા રહે તો તેમની હુંડી તરત વટાય. આ ગરીબ લોકો રવિશંકર સાબરમતી જલમાં તપ કરી રહ્યા છે તે જાણી આપણે મહારાજ વાસ્તે શું કરી શકીએ તેનો વિચાર કરી રહ્યા છે. લોકપ્રેમ અને ગરીબની સેવા એ વિષય ઉપર તો જેટલું લખીએ તેટલું લખી શકાય. આ કામ એટલું સંગીન થાય છે કે તેનું માપ હું કાઢી શકતો નથી. તેનું માપ કાઢવું હોય તો વડોદરા રાજ્યના પોલીસ કમીશનર સાહેબને પૂછો. આપણે ઋષિઓ સંબંધી વાંચ્યું છે પણ ઋષિ એટલે શું? આખી કામની કેમો નૈતિક કાદવક્રીયામાં ગળા ગઇ હોય તેમને હાથ ઝાલી બહાર કાઢવી એ કામ કરનાર ખરો ઋષિ કહેવાય. આવા રાષ્ટ્રસેવક વિરલ હોય છે, ખરી રાષ્ટ્રસેવા આ જ પ્રકારની છે. ગરીબોને અને પતિતોને ઉપર લાવ્યાં સિવાય રાષ્ટ્રને દી વળવાનો નથી. અને એક પણ સાચો સેવક હોય તો કેટલું કરી શકે તેના પ્રત્યક્ષ દાખલો રવિશંકર પૂરો પાડે છે. દસ વર્ષ ઉપર ખેડાની લડતમાં તેમને લાન આવવા માંડ્યું : તે પછી મોટા દુકાળ પડ્યો. તેમાં બહારથી અનાજ તાણી લાવી પોતાના વતનની આસપાસનાં ગરીબ ગામડાંનાં લોકોને પૂરું પાડ્યું. તે પછી રાઉલેટ કાયદો વિરુદ્ધની પ્રત્યેક અંગવળમાં તેમણે અંપલાવ્યું. તે પછી ૧૯૨૧ના યાદગાર વર્ષમાં અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં લાખો અને મહાત્મા ગાંધીજીના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારબાદ નાગપુરના એડાલ્ડમાં અકોલાની તુરંગમાં વાસ કર્યો. તે પછી બોરસદ સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો. બારડોલીના જંગમ સરભણ વિભાગના વિભાગપતિ બની તેમાં અંપલાવ્યું અને કામ કરી કરી સાબરમતીની હંડી હવા અને આરામ લેવા ગયા હવે તો તેઓ મહાત્માજીની શ્રીચમુશી એટલી પચાવી શક્યા છે કે તે ઉપર કદાપિ કોઈ બ્યાખ્યાન

કરતું પડે તો કલાકના કલાક સુધી બોલે અને ગામડિયાં ભાષા બોલી ગામડાંના લોકને ચેતન આપે.

પણ તેઓ ભાષણ બાબતેને જાણુ માનતા નથી. પણ મુંગા સંગીન કાર્યને માને છે. ‘નવજીવન’ સિવાય કોઈ છાપાને અડકતા નથી. આખો દિવસ સતત અને કંઈક કામ કરી રાત્રે ગમે તે સ્થળે અને ગમે તે સ્થિતિમાં ભરનિદાનું મુખ બોગવી શકે છે. પોતે જે કામ કર્યું હોય તે પ્રભુને અર્પણ કરે છે. સાધુ સંન્યાસીઓ જોવામાં આવે તો તેમની ખૂબ સેવા કરે છે. કેટલાક સંન્યાસીઓ તેમના ઉપર ખૂબ પ્રેમ રાખે છે. જ્યારે રવિશંકર કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર મુકામ કરે છે ત્યારે ધર્મ અને નીતિની એવી ધરગથુ વાતો કરે છે અને શાસ્ત્રનાં દૃષ્ટાંતો આપે છે કે સાંભળનાર જાણે તેમની એ વાતો સાંભળી ધરાતા જ નથી. આવા માણસને મહેમાન રાખવા લોક પડાપડી કરે છે. હજુ તેમના જીવનનું ધડતર થયા કરે છે. અત્યારે પણ રવિશંકરનો જોટો ગુજરાતમાં હું જોઈ છું.

મોહનલાલ પંડ્યા

ખારડોલીને અભિનંદન

૧

ખારડોલીનું સમાધાન થઈ ગયું. મહેસુલનો વધારો ફરી તપાસવાની સરકારે હા પાડી. ખારડોલીને અભિનંદન ! સરકારે મીચેલી આંખને આંધળી ન થવા દીધી માટે તેને પણ અભિનંદન !

ભવિષ્યનો કોઈ ઇતિહાસકાર, આટલી માગણી માટે સરકારે ખારડોલીને આટલું બધું સહન કરવાની ફરજ પાડી એનો વિચાર કરશે ત્યારે જો તેને આ એક જ બનાવનો વિચાર કરવાનો હશે તો તેને આ બીના સમજવી અઘરી પડશે. પણ ખારડોલીની લડાઈનું રહસ્ય સમજી ભારતવર્ષે એ પદ્ધતિએ સ્વરાજ્ય મેળવ્યું હશે તો તે ખારડોલીના ખેડૂતોની સરકાર સામેની લડાઈનું મહત્ત્વ ખરાખર સમજશે; અને ભારતવર્ષની સ્વતંત્રતાનો ક્રિયાત્મક ઇતિહાસ અહીંથી શરૂ કરશે; અને, ગણતરીકુચળ અને દરેક ઝીજની બંને બાજુ તપાસવાની ટેવવાળા વિદ્વાન રાજપુરુષોને ન સમજાય એ પ્રમાણે—

... .. Rightly to be great
Is not to stir without great argument,
But greatly to find quarrel in a straw,
When honour's at the stake.*

વિચારશીલ પ્રીન્સ હેમ્લેટના આ દર્શનનું ઇતિહાસમાં સાખીત થતું સત્ય સમજશે.

* કોઈ મહાન વસ્તુની તકરાર ન હોય ત્યાં સુધી હડવા પ્રવૃત્ત ન થવું તેમાં ખરી મહત્તા નથી; પણ જ્યારે આગર જવાની આપત્તિ હોય ત્યારે એક તૂણ માટે પણ મહાન રીતે હડવું તેમાં ખરી મહત્તા છે.

બારડોલીની લડાઈનું એ સ્વરૂપ કયું? સરકાર તરફ કે રાજકર્તાઓ ઉપર પ્રેમ રાખી ખેડુતો શાંતિથી અર્ધ સહન કરી રહ્યાં છે? બારડોલીના લોકોમાં ઉત્સાહથી ગવાતાં નેડકણાં કે સરદાર સાહેબ વક્ષભભાઈના ભાષણો વિચારીએ તો પ્રતિપક્ષી તરફના પ્રેમને તો કદાપિ બાબુએ મુકવેા પડે. પણ શાંતિથી *—એટલે કે સરકારના કોઈ પણ માણસને શારીરિક હરકત કયો વિના—સરકારે જે કાંઈ દુઃખ દીધું તે સહન કરી લીધું છે તો પ્રત્યક્ષ ખીના છે. આ સહનનું પ્રેરક બળ અથવા જુરસો શેમાંથી ઉદ્ભવ્યો? સૌથી પ્રથમ તો સમાન દુઃખનું ભાન, એ દુઃખના કારણજૂત સરકારના સાધારણ રીતે આંખ મીચીને ચાલતા તંત્રના અન્યાયનું ભાન, મારામારી અને જુકાણું ફેલાવવાની બાબતમાં સરસાઈ ન કરી શકાય એવા સરકારના બળનું, અને તે સાથે સરસાઈ કરવાં જતાં નિયત નિષ્ફળતાનું સરદાર સાહેબે કરાવેલું ભાન, અને સૌથી ઔષ્ઠ, અન્યાય સહન કરવાં કરતાં અન્યાય સામે ઝુઝતા જે આવે તે સહન કરી લેવાની ચેતના—ગાંધીજીએ ભારતવર્ષમાં રેડેલું પૌરુષ—આ વિવિધ મૂળમાંથી એ સહન-શક્તિનો ઝરો ફૂટતો હોય એમ લાગે છે. હિન્દુસ્તાનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં આ બળરુક્ત અને આ પૌરુષનો વિસ્તાર થાય તો તેની મુક્તિને માટે આશા ન બંધાય?

૨

બારડોલીના સમાધાનથી આજે આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. એ સહન છે. પણ પછી શું એ પ્રશ્ન ટુરત જ ઉત્પન્ન થાય છે. બારડોલીને પોતાનો મુદ્દો સાબીત કરવાનો રહે છે; પણ હિન્દુસ્તાન માટે ‘પછી શું?’ આ સમાધાનથી એવો તો કેફ ન ચડી જાય કે હવે સરકાર અને રાષ્ટ્ર ‘સમાહિત’ થઈ ગયાં? હવે કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી? આ પર-રાષ્ટ્રીય સરકાર સાથે આટલાથી હિતવિરોધ સમી જતો જ નથી. આ હિતવિરોધના સતત વિગ્રહમાં આ એક જિત છે. આથી જે સમગ્ર ભારતવર્ષના હિતવિરોધ પરત્વે ઠંડા-પણું આવી જાય તો આ જિત પરાજય કરતાં પણ વધારે હાનિકારક થાય. આ જિતમાંથી આપણને જેમ ચોક્કસ ક્રિયાત્મક માર્ગ જડે છે તેમ બીજી પણ એક ચીજ જડે છે. બારડોલીના ખેડુતોની મહેસૂલના વધારા સામે અરજી સંભળવી એ ધણી સાધારણ બાબત હતી. પણ એના માટે સરકારે કેટલું દુઃખ સહન કરાવ્યું? બારડોલીની જનતાએ અને તેમના ઢોરોએ ભોંગેલા દુઃખો, તથા સત્યાગ્રહના કેદી વિદ્યાર્થીઓના વિદ્યાર્થી ભાષ દિનકરની ભયંકર માંદગી જોષને યાદ છે કે આ સરકાર કેવળ આંખ ઉઘાડવાની આજ્ઞાએ કેટલું કેટલું દુઃખ દઈ શકે છે? ભારતવર્ષને સ્વતંત્ર થવા દેવાના પ્રશ્નનું મહત્ત્વ સરકારની દૃષ્ટિએ અને છિટન કે જેના હિત માટે તે અહોઆ રાજ્ય કરે છે તેની દૃષ્ટિએ કેવું અને કેટલું છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. આને માટે સરકાર લોકોને કેટલું અને કેવું સહન કરવાની ફરજ પાડશે તેનો પણ અંદાજ બારડોલી ઉપરથી આવે છે. આ ભાનમાંથી ભય પણ ઉત્પન્ન થાય, અને શૌર્ય પણ ઉત્પન્ન થાય; અને ભય ઉત્પન્ન થઈ સમી જઈ અલૌકિક શૌર્ય પણ ઉત્પન્ન થાય! ભાન વિના ઉત્પન્ન થયેલું શૌર્ય સાચી વસ્તુ સામે આવતાં સરી જાય તેના કરતાં ભાનમાંથી ભય અને ભય શમતાં શૌર્ય—એ વધારે ઘટ છે.

અને બારડોલીનો સૌથી મોટો પાઠઃ આખા હિન્દુસ્તાન માટે સરકાર સામે પ્રત્યક્ષ રીતે થઈએ તે પહેલાં આવાં જે અનેક નાનાં નાનાં રાજકીય અને સામાજિક અનિષ્ટો છે તેની સામે ચાતાં શીખીએ, સામા યવાની ટેવ પાડીએ; અને જે પ્રશ્નને અનિષ્ટ સામે યવાની ટેવ પડી હશે તેને આ મોટા અનિષ્ટ સામે થવું બહુ અઘરું નહિ લાગે.

ફરીથી બારડોલીને અભિનંદન !

૨. છા. ૫.

* સરદાર સાહેબનો પોતાનો રાષ્ટ્ર વાપરીએ તો ‘જેહાદિક અહિંસા’.

બારડોલીની વીરાંગના

‘પ્રરથાન’ના તંત્રી ભાઈ શ્રી રામનારાયણ પાકે બારડોલીની સ્ત્રીઓ વિશે એક લેખ લખવા માટે જ્યારે મારી પાસે માગણી કરી ત્યારે તો બારડોલીના યુદ્ધનાં દુકુંબી વાગી રહ્યાં હતાં. આજ તો સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે અને વિજયના આનંદધોષ ચારે તરફથી સંભળાયા કરે છે.

બારડોલીની પ્રજાનો આ અપૂર્વ વિજય ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અનેરો રંગ પૂરશે. આત્યાર સૂધી જંગતનાં સમરાંગણોમાં જે યુદ્ધો થયાં છે તે તો અરસપરસ તરવાર, તોપ, ખંડુક, એરોપ્લેન વગેરે શસ્ત્રાસાધી થયાં છે અને એ વાપરવાની યુક્તિ અને બળ જેનામાં વધારે તેનો જય થયેલો છે.

બારડોલીએ જે યુદ્ધ માંડ્યું હતું તે તો જંગતની એક મોટામાં મોટી શસ્ત્રસાક્ષિત સત્તા સામે તદ્દન નિઃશસ્ત્ર રહીને ટક્કર ઝીલવાનું હતું, પશુબળ સામે સત્યાગ્રહનું આત્મ-બળ અજમાવવાનું હતું.

બારડોલીની પ્રજાની છેક છેવટની કસોટી થતાં થતાં અટકી ગઈ એટલું જ બાકી પ્રજાની તૈયારી તો છેક છેવટ સુધીની જ હતી. જ્યારે બારડોલી તાલુકાના રક્ષણ માટે અને પ્રજાને હંકારવા માટે મિલિટરી કૉરડન મૂકવાની વાતો ચાલતી હતી, ચારે તરફના ધરકરને તૈયાર રહેવા માટે આર્ડર છૂટી રહેલા હતા તે વખતે બારડોલીની પ્રજા શું જરા પણ ગભ-રામણમાં પડી હતી? ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષો તો રાત દિવસ પોતાનો હમેશનો બચહાર કરે જતાં હતાં. પુરબ્બેસમાં ખેતીનું કામ ચાલી રહ્યું હતું, રેંટિયા, ભજન, વગેરે ખૂબ હિત્સાહયી ચાલતું હતું. બહાર ગામમાં શું થાય છે તેની તે લોકોને પરવા પણ નહોતી. આ પ્રમાણે ખરી કસોટીને વખતે સંગઠન સાચવીને અપૂર્વ વિજય મેળવ્યો એ તો એક અદ્ભુત ખીના થઈ છે. સાઈ જંગત આ સ્થિતિથી તાજુબ થઈ ગયું છે.

સત્યાગ્રહનો મંત્ર હિન્દુસ્થાનમાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો તે આ પહેલો જ બનાવ છે. ચંપારણ, ખેડા, બોરસદ, નાગપુર એ બધા સત્યાગ્રહ કરતાં આ જૂદા પ્રકારનો, તેમાં આ પ્રજાએ જે સંપ અને શાન્તિ રાખી છે તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી.

આ વિજય કેવી રીતે મળ્યો તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો અવકાશ નથી. એટલું તો ખરું જ કે કાંઈ અનેરા સંકેતથી એકેએક સંજોગ અનુકૂળ આવી ગયો. પૂન્યપ્રી ગાંધીજીનો અપૂર્વ મંત્ર, તે મંત્રની ધોપણા દરનાર અગ્ર, નિડર, કુનેદબાજ, શાન્ત સરદાર વક્ત્રભભાઈનું નેતૃત્વ, તેમના ચુનંદા સાથીઓ—જેમને માટે શ્રી. વક્ત્રભભાઈ સાહેબે કહ્યું હતું કે ‘મારા સાથીઓ બધા જ મારા સમોવદિયા, મારા કરતાં ચે ચંદિયાતા, વખત આવે એ બધા જ નેતૃત્વ ધારણ કરી શકે એવા, એ સાથીઓની અને સદાય ન હોત તો વસ્તુસ્થિતિ પલટાઈ જત.’ ગુજરાતના ભાવનાશીલ મરણિયા યુવકોનું સ્વયંસેવક દળ. આ બધાંની સાથે બારડોલીની તાલીમખાજ, શાન્ત શીળા પ્રજા. આ બધા સંજોગોને લીધે જ આનું સુંદર પરિણામ આવ્યું એમ કહેવામાં કાંઈ વાંધો નથી.

જ્યારે જ્યારે ભારતવર્ષમાં યુદ્ધ થયાં છે ત્યારે સ્ત્રી વર્ગે પોતાનો દિરસો થોડો થોડો તો આપ્યો જ છે. પરંતુ આ સાત્તાગ્રહના યુદ્ધમાં લગભગ નિરક્ષર સ્ત્રીઓએ જે હોશિયારી અને બહાદુરી બતાવી છે તે તો કાંઈ અવનવી જ છે.

ખારડોલી તાલુકાની સ્ત્રીઓ ત્યાંના પુરુષો કરતાં સો કદમ આગળ વધેલી છે, એ તો મારી દૃઢ માન્યતા યથા છે. એમના સમાગમમાં આવતાં જ આપણને લાગે કે આપણે સામાન્ય જનતા સામે નથી લીલાં પણ એક પ્રકારની શક્તિ સમક્ષ લીલાં છીએ. એવું એમની આંખનું તેજ, એવી જ એમની વાચા અને એવાં જ એમનાં તન.

પોતાનાં ધન, માલ, દોર, કાંપર, જર, જમીન લુંટાઈ જાય તે વખતે પણ મ્હોં ઉપર શોકની રેખા નહિ—હસતો જ ચહેરો. ઘરમાં સાવ અંધારું હોય, બારીબારણાં ઢાંકેલાં હોય, પણ બહાર વાકામાં આવીને વાતો કરવા બેસે ત્યારે આનંદથી ક્ષોભ કરતાં હોય. દુઃખને ખરેખર આનંદથી વધાવી લેતાં જોયું હોય તો તે આ પ્રથમ જ દર્શન હતું. પરમાત્મા જે કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે એની દૃઢ પ્રતીતિ એમના હૃદયમાં એટલી બધી કે ક્ષોભ કે દુઃખને રચાવ જ ના મળે.

એક વખતે એક વૃદ્ધ બાઈને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો: ‘આવા અંધારામાં ગોંધાઈ રહેતાં તમને અકળામણ નથી આવતી?’ તેના જવાબમાં કહે છે: ‘બહેન! ભગવાનનાં માતા પિતાએ આપી જે વસતું કેળખાનું સેચું હતું તો અમે તો શી વિસાતમાં!’

વળા પૂછીએ કે ‘તમારી જમીનો સરકાર લઈ લેશે ને તમારા માટીડાંઓને કેદમાં લઈ જશે તો તમે શું કરશો?’ તેના જવાબ મળે કે ‘અમે કાંઈ એકલાં તો છીએ નહિ? સહિતું થશે તે અમારું થશે! ને સરકાર જમીન લઈને કરશે શું! એનાથી કાંઈ ખેડવાની ઓછી જ છે! માટીડાંઓને જેલમાં લઈ જશે તો અમે ક્યાં કામ કરવા વાળાં નથી. અમને કાંઈ ખેડ કરતાં અર્થ હાગવાનું છે! અમારા છોકરાઓ ને ધણીઓ તો વરસેનાં વરસ પરદેશ સેવે છે ને બધો જે ઘરનો વહીવટ અમે બેઠાં જ કરીએ છીએ તો! એમાં અમને અર્થ જરા નથી લાગતું. ને અમને પોતાને કેદમાં લઈ જશે તો તેનો એ અમને ડર નથી. અહીં કાંઈ થોડી મજુરી કરીએ છીએ?’ આ પ્રમાણે બેધડક જવાબ દેતી—ને એમાં જરા જે અતિશયોક્તિ નહોતી. એ લોકોએ તો મરણિયાં યથા પોતાનો ટેક ને આજરૂ સાચવવાનો અડગ નિશ્ચય જ કર્યો હતો. એમાં કોઈ જરા જે ફાલે તેમ નહોતું.

જે જે પ્રકારનું દુઃખ ને કસોટી તેમને પડતાં ત્યાં તેની સામે થોડાંજાઓ તૈયાર થતી જ મઠ. ભેંસો ઉપાડી જવા માંડી તો ભેંસેને કાં તો ગાયકવાડી પ્રદેશમાં મોકલી અથવા તો રહેવાના મકાનમાં રાખી, સરસામાનની વ્યવસ્થા તો કેટલા વખતથી કરી નાંખી હતી, હાથ પગ ઉપરથી ઘરેણાં કઢાડવાં કલાં તો તે ઉત્તારીને ઢેકાણે કરી દીધાં ને એક નિશ્ચય કરીને એક સંપ કરીને બેઠાં.

પુરુષોમાંથી કોઈ જરા દીલોપોએ લુચે તો ઉચ્ચાં દબાવે ને કહે કે ‘કેમ ધાધરી કાંચળા પહેરવાનો વિચાર કર્યો છે કે શું?’ આમ પુરુષોને જરા નબળા ન પડવા દે. પદાણોના ત્રાસ સામે પણ એ સ્ત્રીઓએ અજબ દિમત બતાવી છે.

ઘર આંગણે પડાણ આવીને બારણું ધકેલવા પ્રયત્ન કરે તો એના હાથ પગ ફંડા ના

પડી જાય પણ મજબુતાઈથી અંદરથી ખારણું દાખી રાખે ને પઠાણને ના જ પ્રવેશ થવા .
જમી અમલદારને પણ વાતચીત કરીને ઉઠાવી દે ને ખારણું ઢાંકી દે.

જમીન ખાતસાની નોટીસ ધર આંખણે આવે ત્યારે સાકરની લ્હાણી કરે. ગીતો,
ગરબા તો સત્યાગ્રહના ને ટેક જળવવાના, રોજ ઉત્સાહપૂર્વક ગાય. આ પ્રમાણે દુઃખની સામે
ટક્કર ઝીંઝવામાં આ સ્ત્રીઓએ જે અજબ ધૈર્ય બતાવ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ
છે. સ્ત્રીઓમાં જે ગૂઢ શક્તિ રહેલી છે તેનો માનવ બળતિએ હજી સૂધી ઉપયોગ નથી કર્યો
તેજ કારણને લીધે જગત આટલું પછાત રહ્યું છે. જગતના આરંભકાળથી કોણ જાણે શાએ
કારણને લીધે સ્ત્રીઓની પદવી કાંઈ ઉતરતી ગયાઈ છે, અને સ્ત્રીઓનો સ્વતંત્ર વિકાસ
થવા જ દીધો નથી. તેને પરિણામે સ્ત્રીપુરુષના સંયુક્ત બળની જે અસર થાય તે થવા
પામી નથી અને જગતની પ્રગતિ અધૂરી ને અધૂરી જ રહી છે. પ્રસંગ આવે સ્ત્રીશક્તિ
કેટલું ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે તેનો એક સુંદર બોધપાઠ ખારડોલીની વીરાંગનાઓએ જગતને
આપ્યો છે. આ સ્ત્રીશક્તિને યોગ્ય રસ્તે દોરવામાં આવે તો આપણું ધણું દુઃખ, કલેશ,
પરિતાપ ઓછા થાય, આપણા સામાજિક કુરિવાજો નષ્ટ થાય અને જેને ખરૂં સ્વરાજ
અને આત્મસિદ્ધિ માનીએ છીએ તે સદજ મળી શકે.

શ્રી. વલ્લભભાઈએ ખારડોલીના યુદ્ધમાં ખરેખરી કુંચી હાથમાં લીધી અને વિજય
બ્રેજવ્યો. એ જ કુંચીથી બીલ્ડે બધાં દાર ઉલટશે અને ભારતવર્ષનો વિજય થશે.

સૌ. શારદા મહેતા

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૨ એ

ક્રિશ્નજ માસ,

તા. ૧૪-૭-૨૮

સ્નેહી ભાઈશ્રી બટુભાઈ,

ચોથી જુલાઈ એ અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્ય દિન. એ દિન પર સ્વાધીન અમેરિકાનો
તારાઓથી ભરેલો વાવટો ઘરઘર લાઠી રલો. મોટરો પર પણ એ વાવટો, જાહેર મકાનો
પર પણ એ વાવટો અને બાળકોની છાતી પર પણ એ વાવટો. આગસ્ટે દિવસે એ કપડાંના
અને કાગળના કેટલા વાવટા બધ્યા હશે તેની સંખ્યા નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે, છતાં એથી
એના બનાવનારાઓને ખોટ તો નહિ જ ગધ હોય એ નિર્વિવાદ છે.

ખારડોલી * ની લડતના સમાચાર જાણ્યા પછી મને લાગે છે કે આપણો એ સ્વાતંત્ર્ય

* એક બીલ ખાનગી પત્રમાં ખારડોલી વિશે વિવેચન કરતાં તેમણે લખેલી નીચેની લીટીઓ
પણ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવી લાગતાં નીચે ઉતારી છે :

આપણા શિક્ષિત યુરોપને માથે એ આરોપ છે કે તેઓ ગામડાંના અશિક્ષિત યુરોપ સાથે

દિન પણ જાગ્યો છે અને તે જુનની ૧૨ મી તારીખે. સરકારે જોળાબદાર સિવાયના બધા ઉપાયો એ પ્રજાને નમાવવા અજમાવી જોયા છે, પણ પ્રજા નમવાને બદલે વધારે ને વધારે મક્કમ થતી જાય છે. મને ખાતરી છે કે સરકારને આખરે નમ્યું આપે જ છૂટકો છે અને જમીનને અને જીવને જોખમે પણ પોતાની ટેકને વળગી રહેનાર બહાદુર પ્રજાનો વિજય છે.

આ આપણું નોકરશાહીના દુર્ગમાં પાડેલું પહેલું આબુદું. 'લંડન ટાઇમ્સ' નો મુજબનો ખબરપત્રી^૨ લખે છે તેમ બારડોલીમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજતંત્ર વીંખાઇ ગયું છે, એ વંત્રનાં ચક્કરો છૂટાં પડી ગયાં છે અને કમિશ્નર સુદાને વાહન સ્વયંસેવકના ઉપરીની મહેરબાનીથી મળે છે. એટલે કે સરકારનું રાજ્ય આઘાતી પ્રજાનું રાજ્ય સારુ થયું છે. આથી જ હું જુનની ૧૨ મીને આપણો સ્વાતંત્ર્ય દિન ગણું છું.

પણ એની ચાવી આજના બારડોલીના વિજયના ગર્ભમાં રહેલી છે અને એથી હિંદુસ્તાનની તેત્રીસે કરોડ જનતાને એ લગતનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ, આદિથી અંત સુધી, સૌથી સરળ રીતે સમજાવવાની જરૂર છે. પણ એ બને શી રીતે ?

આવી જાતનાં કાર્ય માટે આ દેશ કેવા ઉપાયો લે છે તે જણાવવાની રમ લઈ છું. આ દેશ તમે જાણો છો તેમ અનેક કોમોનો બનેલો છે, અનેક પરદેશીઓ અહીં આવી વસેલા છે અને દરેકની માતૃભાષા પણ જુદી હોય છે. છતાં એણે એકતા સાધી છે—કેલિફોર્નિયાથી માંડી ન્યૂયોર્ક સુધીનાં તમામ શહેરોમાં જ્યાં દિલ ચાહે ત્યાં ફરો—અધે તમને એક જ વસ્તુ દેખાશે. દરેકનો એક જ જાતનો પહેરવેશ, શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ સૌએ સવારે બપોરે અને સાંજે, સમય ઋતુ અનુસાર શિયાળા ઉન્હાળા અને ચોમાસામાં એક જ જાતનાં કપડાં પહેરેલાં તમને દેખાશે, અને સવારે બપોરે અને સાંજે સૌ એક જ જાતની વાનીઓ (dishes) ખાશે, અને એ વાનીઓ તમને આ વિસ્તૃત દેશના ગમે તે ખૂણામાં હો ત્યાં એક જ ભાવે, એક જ જાતના રેસ્ટોરાંમાંથી મળી રહેશે. ભાષા પણ એક જ પ્રકારની બોલાશે અને મકાનો અને રસ્તાઓ એક જ પ્રકારના નજરે પડશે. આ એકતા વિવિધતાપ્રિય પરદેશીને થકવી નાંખે એટલી હદે પહોંચેલી જણાશે, છતાં એ એકતામાં અમેરિકાની સફલતાની ચાવી રહેલી છે. આ એકતા એણે કેમ સાધી, એને માટે એણે શા શા ઉપાયો લીધા, પોતાની કાર્યશક્તિની સરેરાશ બીજા દેશોના કરતાં કેમ જાણે આણી, એ બધા પ્રશ્નો મહત્વના છે, પણ એના ઉત્તર વિશેષ અભ્યાસ વિના આપવો અશક્ય છે એટલે હાલ તો માત્ર પ્રચારકાર્યનાં બે અંગો પર જ તમારું લક્ષ્ય ખેંચીશ.

એક અંગ તે અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો. તેમણે આ એકતા સાધવામાં જખરો હિસ્સો

બજતા નથી અને તેમની સાથે એકદિલ થતા નથી. આ આરોપ શિક્ષિત પુરુષો કરતાં યે શિક્ષિત સ્ત્રીઓને વિશેષ લાગુ પડે છે. પૂ. શારદા બેન અને મુંબાઈની એ પારસી બેનોએ તથા બીજા બેનોએ આ નવો ચીત્રો પાડ્યો છે તે માટે તેમને અખિનંદન આપું છું. તેમનો ચેપ તેમના સમાજમાં ફેલાવો એમ ઇચ્છું છું. બારડોલીનો આ પહેલો વિજય !

૧ આ કાગળ સમાધાનીનો સંબંધ જતા પણ નહોતો દેખાતો તે વખતે લખેલો છે.

૨ 'ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રીએ આપેલી ખબર, અથવા વધારે સાચું તો 'ટાઇમ્સ' એવા મથાળા નીચે આપેલી ખબર આખી કેબલથી પરદેશ ગઈ તેથી પરદેશના માણસોએ કેવા વિચાર કર્યો હશે તે આ જાણી શકાય. આખી આખી

આપો છે એ નિર્વિવાદ છે. જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો, હાલે પછી એક જ માલિકના હાથ નીચે હોય, એક જ સૂર કાઢે એથી એના વાંચનારના મન પર ઊંડી અસર થાય એ દેખીતું છે. એક જ જાતની ખજારો પિરસાય, એક જ જાતના અગ્રલેખો લખાય, એક જ જાતનાં fashion columns ખોલાય, એક જ જાતનો રસ (ભવાનંક કે હારય) ચખાડાય, એક જ જાતની વાર્તાઓ લખાય, એક જ જાતની કવિતાઓ લખાય, એક જ જાતની જાહેરખજારો છપાય—એ અહીંના વર્તમાનપત્રોની વિશિષ્ટતા છે. નામ ન વાંચો ત્યાં સુધી આ વર્તમાનપત્ર ખીજાથી જુદું છે તેની તમને ખજાર પણ ન પડે—સિવાય કે તે ખીજા પક્ષનું હોય. આની લોકમાનસ પર ઊંડી અસર થઈ છે.

પણ માત્ર વર્તમાનપત્રોથી જ અટકીને બેસી રહે એવા અમેરિકનો નથી. રવિવારે ચર્ચમાં જઈ શકાય કે નહિ પણ શનિવારે સાંજે ‘દોસ્ત’ને સાથે લેઈ ‘movie’ (સીનેમા)માં જવું એ અહીંના યુવકોનો શિરસ્તો થઈ પડ્યો છે. આ શિરસ્તોનો અમેરિકન પ્રચારખાતાએ ખાસ ન્યૂસ એજન્સી ખોલી લાલ હાલ માંડ્યો છે. દરેક ‘Movie’ ની શરૂઆતમાં કે અંતે વર્તમાનપત્રો જેને મોટા કાળા અક્ષરોમાં ડાબે તેવા બધા બે બનાવો ચિત્રપટ પર રજુ થાય છે અને પ્રેસિડન્ટ ફૂલિંગનું કેવી રીતે સ્વાગત થયું, ‘લિન્ડી’ અને તેના વિમાનીઓ વિમાનમાં બેસી કેવી રીતે હવામાં ઊડ્યા, હવે અને અર્થ રિમ્બે એમના વિશાળ શ્રોતૃવર્ગ આગળ કેવી રીતે ભાવણો આપ્યાં, સેનેટની મીટીંગમાંથી સેનેટર બોરાહનું કેવી રીતે પ્રસ્થાન થયું વગેરે અનેક બાબતો તે ને તે જ દિવસે સાંજે ચિત્રપટ પર રજુ થાય છે અને લોકો પોતા-પોતાની રૂચિ પ્રમાણે કોઇને તાળીઓથી તો કોઇને તિરસ્કારથી વધાવે છે. દુકામાં વર્તમાન-પત્રો ઉપરાંત આ Movie Show પ્રચારનું પ્રજાળ સાધન થઈ પડ્યું છે. રેડીઓનો પણ આવા પ્રચારકાર્ય માટે બહેળો ઉપયોગ થાય છે. આનું કારણ સામાન્ય લોકમાનસ છે.

અમેરિકામાં પણ સામાન્ય લોકમાનસ છે અને તે એ કે એ માનસ પર વાંચેલી કે સાંભળેલી વાત કરતાં નજરે જોયેલી વાતની તરત જ અસર થાય છે સેંકડે નેત્રું ટકા સ્ત્રી પુરુષોમાં કોઈ વાત વાંચીને કે સાંભળીને તેને આબેહુજ સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ (vividly) કરવાની, તેની સાચી ઝાંખી કરવાની શક્તિ હોતી નથી. એ ઝાંખી કરવાની શક્તિ મનના મહા પ્રયત્ને આવે છે અને એ શક્તિને જ પ્રતાપે મનુષ્ય મહાન ભક્ત કે વિદ્વાનશાસ્ત્રી, ઇતિ-હાસકાર કે સાહિત્યકાર બને છે. આથી સામાન્ય જનતા પર વર્તમાનપત્રો કે પુસ્તકો કરતાં ચિત્રપટની અસર તરત થાય છે અને તેને જૂંસાતાં વાર વધારે લાગે છે. આનું કારણ માણસની આંખ એ એની સૌથી સજીવ ઈન્દ્રિય છે. માણસ વાંચેલું જૂંસે છે, સાંભળેલું જૂંસે છે, પણ નજરે દોઢું જૂંસતાં તેને વાર લાગે છે, એ સૌનો અનુભવ છે. આને લીધે જ અમેરિકન પ્રચારખાતાએ આ ચિત્રપટના અંગ તરફ પોતાની નજર માંડી છે અને તે દ્વારા તમામ પ્રચારકાર્ય કરે છે.

આજે ખારડોત્રીમાં જે સત્યાગ્રહ ચાલે છે તેનાં વિગતવાર અને રસિક વર્ણનો વર્તમાન-પત્રોમાં પ્રગટ થાય છે અને વર્તમાનપત્રો વાંચી શકે તેવા માણસો—સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તેનો લાભ લે છે. પણ જેમને કાજે આ લડત લડાય છે તેવા ખેડૂતોમાંથી ૯૦ ટકા અગાન છે, નિરક્ષર છે અને તેમને તેનું રહસ્ય સમજવે તેટલાં માણસો પણ આપણી પાસે નથી, તેમને પહોંચવાનો કોઈ માર્ગ હજી સુધી આપણે શોધ્યો નથી.

બારડોલીમાં કેમેરા લઈને ફરતા સ્વયંસેવકો તરફ સરકારી માણસો પૂઠ ફેરવે છે એમાં આ માર્ગનું સુચન આપણને નથી મળતું ? એ લીધેલા ફોટાઓ ચિત્રપટ પર રજુ કર્યાથી અતિશયોક્તિનો કે જુઠાણનો આરોપ મૂકી શકાશે નહિ તે તેઓ ખરેખર સમજે છે અને એથી જ તેઓ પૂઠ ફેરવે છે. પણ એને માટે તો ચોતરફ કેમેરાઓ ગોઠવવાની અમેરિકન રીત અને માણસને ઘેરી લઈને ફોટો પાડવાની યુક્તિ ગમે તેવા મહારથીને પણ ગદાન કરે તેવી છે. એરોપ્લેનમાં બેઠનારનો સાથે એરોપ્લેનમાં બેઠી ફોટો લેવો, મોટરમાં દોડનારનો સાથે મોટરમાં દોડી ફોટો લેવો, જહાજમાં મુસાફરી કરનારનો જહાજ પર ચઢી ફોટો લેવો—એ બધું રાજની સામાન્ય વસ્તુ છે અને એમ જહેમતથી લેવાયેલા ફોટાની લાખો નકલો પૂર્તિમાનપત્રોમાં અને ચિત્રપટ પર પ્રસિદ્ધ થાય છે.

બારડોલીમાં આવા કેટલાક ફોટાઓ લેવાયા છે તે એકત્ર કરી તેને ક્રમવાર ગોઠવી ચિત્રપટ પર રજુ કરવાથી નિરક્ષર જનતાને પણ આ લક્ષ્યનું રહસ્ય સમજવી શકાશે. નાનાં ગામોમાં જ્યાં વિશાળ ચિત્રપટની યોજના અશક્ય છે ત્યાં મેજક લેન્ટર્ન * એટલે કે ચિત્ર વિસ્તારનો ઉપયોગ સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. અને સત્યાગ્રહની લડતમાં શી શી વિપદો સહન કરવી પડે છે તે—બારણાં બંધ કરી બારીઓ અને જળા પાછળ બેઠેલા બેઠેલો, તેમનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ, નિર્જન દેખાતી શેરીઓ, જમી અમલદારો, તેમની જમ કરેલી ચીજો, ભૂખે મરતી લેસો, જમીની હરચણાઓ, બારણે બેઠેલા પઠાણો, અધમૂર્છ પાડીઓ, ઘરમાં સ્વરથ ચિત્તે બેસી માળા ફેરવનાર વૃદ્ધ કોસાકોસીઓ, પઠાણોની નિર્લજ્જ ચેષ્ટાઓ, એમની ચેષ્ટાઓથી પીડિત બહેનો, અદાલતોના કેસો, હસ્તે મુખે જેમ જતા સ્વયંસેવકો, ખાલસા નોટિસો, વગેરે વગેરે—સ્વદેશી કંપનીના ચિત્રપટ પર રજુ થવાથી જોનારના મન પર જે અસર થશે તે માત્ર પત્રિકાઓ બહાર પડવાથી નહિ નિપજળવી શકાય. બુલધી પકડેલા પાડાઓ, મિ. દવે અને મિ. મોહનલાલ સાહ તથા મિ. અલમોલા, કમિશનર મિ. સ્માર્ટ અને કલેક્ટર મિ. હાર્ટશોર્ન, બારડોલીને રેલ્વેને ઉતરતાં વાહનની તેમને વેઠવી પડતી હાડ-મારી, તેમના પર પહેરા લરનાર સ્વયંસેવકો પરની તેમની રીસ, જમીનો માલ ખરીદનાર સિપાઈઓ અને પટાવાળાઓ, જમીનો લેનાર દેશદ્રોહીઓ—આ સૌને ચિત્રપટ પર લાંબીને લોકોને તેમનાથી સચેત રહેવા સમજાવી શકાય. સરકાર ગુન્હેગારનો ફોટોગ્રાફ લઈ પોલીસમાં જેમ બધે ફેરવે છે તેમ દેશના આ ગુન્હેગારોનો ફોટો લેઈ દેશ આખામાં તે ફેરવેલા જોઈએ અને તેમના કાર્યની ટૂંકી માહિતી તેમના ચિત્ર સાથે આપવી જોઈએ જેથી તેમને ઓળખતાં વાર લાગે નહિ. હું ખરેખર સમજું છું કે આ ફોટાઓ સહેલાઈથી મળે તેમ નથી, છતાં તે મેળવવા મુશ્કેલ પણ નથી.

બાઈશી ઇન્ડુલાલ આજે એ સીનેમાના ધંધામાં પડ્યા છે. તેઓ ધારે તો આ દિશામાં ઘણું કરી શકે. સીનેમાના ધંધામાં આજે ઘણી સ્વદેશી કંપનીઓ કાર્ય કરી રહી છે. તેઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓને કેમેરા લેઈ બારડોલી મોકલે અને તેના ફોટાઓ ફરોજના ન્યૂસ પત્રીકે ચિત્રપટ પર રજુ કરે. તેમાંની કેટલીક ‘બેનિફિટ નાઇટો’ આપી જાહેર કામેને મદદ

* મેજક લેન્ટર્ન માટે ‘લંડન ટાઇમ્સ’ એ રૂઠ પ્રયોજને ત્યજીને ચિત્રવિસ્તાર શબ્દ યોજ્યો છે.

આપતી આવી છે. તેઓ હવે એક ડગલું આગળ માંડે અને માત્ર આર્થિક મદદ જ નહિ. પણ ચોતાની મદદ પણ દેશને આપે. એથી કલાની જ નહિ પણ એમના સ્વદેશી નામની પણ સાર્યકતા થશે.

આપણા દેશનો ખોટો ચિતાર મિસ મેયો અને ખીન “ હિતૈષીઓ ” ચિત્રપટ પર રજુ કરે છે એવું ખૂબરાણ મચાવી માત્ર બેસી રહેવું આપણને લાજિમ નથી. તેઓ જાણે છે કે આ રીતે તેઓ સૌથી પ્રબળ પ્રચારકાર્ય કરી શકશે. આપણે પણ તેમનાં એ પ્રબળ સાધનોનો તેમની સામે ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ. તેમનાં વર્તમાનપત્રોને આપણે આપણું સાધન બનાવ્યું છે તેમ આ ચિત્રપટોને પણ ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં જ્યાં નિરક્ષર માણસોની સંખ્યા વિશેષ છે ત્યાં આ સાધનથી વિશેષ અસર ઉપજાવી શકાય અને અધિકચરા સ્વયંસેવકની દરમિયાનગિરીને બદલે લોકોની પાસે સીધા પહોંચી શકાય.

ચીની પ્રોપેગેન્ડાએ અહોંતા ચીની વિદ્યાર્થીઓ પર પણ અસર કરી છે. તેમણે જાપાનીસ માધનો બોયકોટ કર્યો છે અને દેશમાં પાછા ફરતાં જાપાનીસ, સ્ટીમર મારફત નહિ જતાં બીજી સ્ટીમરોનો ઉપયોગ કરે છે. આપણો પ્રોપેગેન્ડા આવો જગતવ્યાપી ક્યારે થશે ?

લે. નંદલાલ શાહના પ્રણામ

બારડોલીમેં*

હમારા ઇમતેહાં^૧ લેતા હૈ હાવર^૨ બારડોલીમેં;
 મચી હૈ ધૂમ કયા દેખો વહ આકર બારડોલીમેં.
 ફિદા હોને કે હૈ તૈયાર હર પીરોજવાં^૩ મિલકર;
 યે ફિરતે હૈં હયેલીમેં લિયે સર બારડોલીમેં.
 જલાયે યા બહાયે^૪ યા મીઠાયે કુછ નહીં પરવા;
 નહીં બદનામ હોંગે કીસ્ત ભરં કર બારડોલીમેં.
 લીએ હયવાં^૫ તો કયા પરવા હમારી જાન ભી લે લે;
 ગુલે હૈ સર લગા ખંજર સિતમગર બારડોલીમેં.
 પકડલે ઝૌર જકડલે અય સિતમગર હાર તેરી હૈ;
 હટાયેંગે તેરી જોલોંકા ભરં કર બારડોલીમેં.
 ઝમીને હિંદ કરતી નાજ^૬ હય કયા કયા અમન^૭ વહાહ^૮;
 વલભભાઈ દીખાતે હૈ યો જવહર^૯ બારડોલીમેં.

“અમન”

* આ કાવ્ય વિનય પદ્યોં મળ્યું હતું.

૧ પરીક્ષા. ૨ પરવરદિગાર. ૩ શૂદ્ધ અને જુવાન. ૪ ખેંચી જતું. ૫ ડોર.
 ૬ નૃત્ય. ૭ બગીચો. ૮ ઈશ્વર. ૯ જવાહીર.

એક પત્ર

‘પ્રસ્થાન’ના વિદ્વાન તંત્રી જોગ,

આજે ખારડોલીની સર્વત્ર પાંદ્યા ગવાય છે તે વખતે જરા ભુંદી જાતનો સૂર એક તટસ્થ ‘પ્રેક્ષક’ તરફથી નીકળે તો તેને ‘પ્રસ્થાન’માં સ્થાન મળશે એમ આશા રાખું છું.

આજ સુધી ખારડોલી હિંદના એક મામુલી તાલુકા જેવો તાલુકો હતો. હવે તે આખા હિંદમાં શ્રદ્ધાંતીય બન્યો છે, મોટો બન્યો છે.

અને જે મોટું બને છે, તેને ખીળ કાપદા હોય કે ન હોય પણ એક મોટો ગેરફાયદો છે કે તેના નાના અવગુણો પણ જગમહેર ચાલે છે. પૂ. મહાત્માજી અને ખીળ નેતાઓ તો ખારડોલીને જૂની પ્રતિષ્ઠાઓ યાદ કરાવીને ત્યાં સુધી ચડ્યા કહે છે, પણ હું તો કહું છું કે ખારડોલી હવે નહિ ચડે તો ઉઠતું હિંદમાં નિદાશે, કારણ કે તેની બધી ખોડો હવે બહાર આવશે.

ખારડોલીમાં ખીળ પ્રાન્તો જેવી ખોડો તો છે, હોંય, પણ કેટલીક ખારડોલીની પોતાની છે. અને તેમાં સૌથી પહેલી રાનીપરજની સંસ્થા.

અહીં પહેલાં તો બધે જંગલ જ હતું. રાનીપરજ કે દુબળા કોમને પૂછતાં તેઓ કહી શકતા નથી કે કેટલા વરસથી તેઓ અહીં વસે છે, કે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા છે? આવી જંગલી અવસ્થામાં તેઓ રહેતા હતા ત્યાર બાદ આંધ્રો લગભગ છ કે સાત જમાના ઉપર ઉજળિયાત કોમે તેમનામાં પગપેસારો કર્યો, અને તેમની સ્વતંત્રતા ઝૂંટવી લઈ તેમને ગુલામ બનાવ્યા. આપણે અંગ્રેજોનો વાંક કાઢીએ છીએ કે તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાંની અમલદાર પ્રજાને કાં તો ભૂમી નાંખે છે અને કાં તો તેના પર રાજ્ય કરે છે. આપણે પણ દુબળાઓ ઉપર આ જ જાતનો અત્યાચાર કર્યો છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિમાં હિંસક તત્વ એટલું છે, પણ તેથી તો દુબળા લોકો અગત્યે બદલે આપણી સારી વધારે ફીણ ચના બદલ ધીમે ધીમે મરતા જાય છે. હાલની હિંદુ કોમમાં, આર્યસમાજને જે બાદ કરીએ તો, ખીજ કોમમાં અપનાવી લેવાનું તત્ત્વ છે જ નહિ. આવા સંજોગોમાં આપણે બહારથી એમ ખૂસો માણી કરીએ કે મુસલમાનો હિંદુઓને વટલાવે છે, પણ અંદરથી હિંદુસમાજના બધા લોકો સરખા-એટલો સમતાનો સિદ્ધાન્ત પણ ન સ્વીકારીએ, તો હરકોઈ હલકી કોમને હિંદુ ધર્મના વાઙમાં આવવાથી શું સાન્ત્વન મળી શકે? આધ્યાત્મિક ગાન જાણી ગણાતી નાતોનું જ, સારા રીતરિવાજો તે અમારા જ, સારી નીતિ તે પણ અમારી જ, અને હિંદુ લોકની હલકી ગણાતી કોમોની તો તદ્દન ઉપેક્ષા જ!!—આવું જ્યાં હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ હોય ત્યાં મારા જેવાને પણ એમ લાગી આવે તો નવાઈ નહિ કે આટલા સડેલા સમાજમાં રહેવા કરતાં હિંદુ ધર્મમાં જ ન રહેવું તે વધારે ઠીક છે. આપણે આપણું સમાજનું જડતર મુદ્દારવું જ પડશે, અને મુસલમાની કોમમાં જે સમતાનું તત્ત્વ છે તે આપણે ગ્રહણ કરવું જ પડશે.

‘દુખળાઓ’ વિશે હું બીજું શું લખું ? સરકાર સામેની આ આર્થિક લડતમાં લોકોએ જે બહાદુરી, શુદ્ધિ, આત્મભોગ દર્શાવ્યો તેનો દશમો ભાગ પણ દુખળાઓની બાબતમાં લોકો ખતાવે તો દુખળાઓ મુક્ત થઈ જાય અને આખા તાલુકાનું કલ્યાણ થાય. મુનાઈટ કસ્ટોમર્સમાં ઉત્તર અને દક્ષિણનાં સંસ્થાનો સામસામાં લડ્યાં ત્યારે શુલામની પ્રયા બંધ પડી હતી. પણ જાપાને તો પોતે જ પોતાની મેળે હક્કો છોડી આખી પ્રજાને મુક્ત કરી હતી. ખારડોશી તેમ કરે તો એક યશસ્વી દાખલો આપણા ઇતિહાસમાં નાના ધોરણ ઉપર અને અને અત્યારે નથી સમજાતું પણ અમેરિકામાં જેમ શુલામની પ્રયા બંધ થવાથી આખા દેશને ફાયદો થયો હતો તેમ અહીં પણ બધાને ફાયદો થાય.

અસારે આ દુખળાની સંસ્થાથી નથી આર્થિક લાભ કે નથી નૈતિક લાભ. નૈતિક દૃષ્ટિએ કોષ્ટ પણ બીજા માણસ પાસેથી શુલામી કરાવી પોતે તર થવું તેથી ખતન થાય જ છે. અને સાંભળું છું તે સાચું હોય તો કોષ્ટ કોષ્ટ જગાએ તો ધણિયામાઓ દુખળાની સ્ત્રીઓ પાંચે પણ અનીતિનો વ્યવહાર કરે છે. આમ કરવાથી આખો સમાજ પતિત થાય છે. તે જવા દેઈએ, પણ આમાં આર્થિક પણ નુકસાન જ છે.

‘દુખળો મોઢો પડે’ અને ‘ખાંડરી’ (મફત જુવાર) માગે, ખેતરમાં ખરોખર કામ ન કરે, દુખળો અને તેના ધણિયામાંમાં આજસ વધે, ઇવનમાં કંઈ કરવાનો ઉશ્કાર ન રહે, અને બધા ખુવાર ચતા જાય તેમાં શો સાર છે ? અત્યારે અમેરિકાના શુલામોની પેઠે કંદાંચ દુખળાઓ પોતે મુક્ત થવા નહિ ઇચ્છતા હોય, પણ એકવાર તેમને મુક્તિ મળે તો ખારડોશીમાં એટલા આશ્રમો છે કે તેમને યોગ્ય રસ્તે ચડાવી તેમાંથી એક ઉલોગી, મહેનતુ પ્રામાણિક પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે. પણ લોકો એવી મુક્તિ ન આપે તો પછી, આ આશ્રમોએ ધીરે ધીરે દુખળાઓને કેળવણી આપી સુધારતા જવાનો જ રસ્તો રહ્યો. પણ તેમાં ખારડોશીની શી આખર ? તેમને શું માન મળવાનું ? તેમનું કેવું દેખાવાનું ?

ખારડોશીની પ્રજાએ સરકાર સામેની આ જીતમાં ફોતેહ મેળવી. પણ ખારડોશી તાલુકાની પ્રજા આપણી બીજી પ્રજા જેવી જ છે. કસરત કરવાથી શરીર સારું થાય એટલી વાત કેટલાંએક ગામનાં લોકોનાં મનમાં હસાવતાં દિવંસો લાગેલા. આપણા ઉચ્ચ નીચના ખ્યાલો કેટલા ખોટા છે, કેટલા બોધા છે તે વિશે કેટલીક ચચાં ચતાં લોકોને આ પિયારો બંડખોર લાગેલા. એકે કહ્યું-પેકી સરકાર જીતવી સહેલી હતી, પણ આ અમારી સરકાર જીતવી વલ્લભભાષને પણ મુશ્કેલ થઈ પડવાની !

હિંદનાં તમામ ગામડાંઓ સમક્ષ મોટો સ્વપ્ન બિઓ છે તે અહીં પણ દેખા દે છે, અને તે બેકારીનો. શહેરોની બેકારીનો સવાન મને તદ્દન જુદો લાગે છે, કારણ શહેરનું અને ગામડાનું અર્થશાસ્ત્ર તદ્દન જુદાં છે. શહેરમાં કોષ્ટ માણસને કામધંધો નહોતો તોપણ કોષ્ટ ટપ્પણ, છુટક કામ, કે મજુરી કે નાની શી ફુકાન ઉપર બેસીને પોતાના સવાલનો નીવેડો લાવી શકે છે. વળી શહેરમાં જરા હરફર વધારે હોય છે, અને કોષ્ટને એકાદ બે માસ બેકાર રહેવું પડે તોપણ તેની શુદ્ધિનો તદ્દન નાશ થતો નથી. પણ અહીં ગામડાંમાં બેકારી ભયંકર છે. અહીંથી તહીં કરવાનું, દેવટપ્પાં મારવાનાં, કુચડી કરવાની, અને આખા દિવસમાં કશું કામ નહિ !! અને આ બેકાર વર્ષ તે જીવાનીઆઓનો છે. જરાક આધેડ વપના

લોકો ખેતીના કામમાં લાગ્યા હોય, ત્યારે પાંચ છ અંગ્રેજ ચોપડી લાણેલા, અર્ધદંધ, શારીરિક કામ ન કરી શકે એવા અશક્ત જુવાનીઓ આખા ગામમાં આવી રીતે રખડ્યા કરે ! માઆપ જો તેને શહેરમાં મોકલે તો તેને જે રંડે રંડે રૂપિયાની મોકરી મળે તેમાં તેનું ભરણપોષણ કરવા ઘેરથી રૂપિયા મોકલવા પડે ! વધારે અનિચ્છવા યોગ્ય બીના તો એ છે કે આ યુવાન વર્ગની અનિષ્ટ અસર નિશાળમાં લાણતાં નાનાં છોકરાંઓ ઉપર પણ થાય છે ! ગામડાંમાં જે આ પ્રકારની ખેકારી છે તેનો શા ઉપાય કરવો તે વિશે કોઈ આપના વાચકવર્ગમાંથી જવાબ આપશે ?

પરંતુ આ ખેકારીની એક ભજળી બાલુ પણ છે. જમીનનું સાધન જે ગ્રામણ્યમાં પ્રગતી વૃદ્ધિ થાય છે તે રીતે બધાને પોષી શકે તેમ નથી; અહીંઆના કેટલાએક સાહસિક લોકો પરદેશ આજ્ઞા નય છે. પરદેશથી એ લોકો હમેશાં પૈસા લાવે છે કે નહિ એ એક સવાલ છે : બધા સહુઓ તો લાવતા નથી એ નક્કી છે. તોપણ પરદેશ ખેડવાથી અમુક સાહસિક-પણું અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન ખેડાય તે ધ્રુષ્ટવા યોગ્ય પરિણામો છે. જમીનની ખેતીમાં હવે કંઈ કસ રહ્યા નથી એનું કારણ એ પણ હોય કે દરેક ધંધામાં આપણે પશ્ચિમની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે જેમકે કેળવણી, વક્રીલાત, દાકતરી ધંધો, કે પછી મીઠાઉલોગ. માત્ર ખેતીના ધંધામાં આપણે આપણા જૂના અર્થશાસ્ત્રને વળગી રહ્યા છીએ. જ્યારે વિદ્વાન લોકો એમ કહે છે કે પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રની સામે આપણા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ટકી શકતા નથી, ત્યારે તેમને કદાચ લાગે જ ખ્યાલ હશે કે આ અર્થશાસ્ત્રોનો સંગમ કે સંઘટન ખેડુતને ઘેર થાય છે, અને એના જ ઉપર બધો માર પડે છે. ખેકારીનાં જે બે પરિણામો ઉપર કહ્યાં તેથી ગ્રામજીવન ઉપર અતિ માઠી અસર એ બિપજ છે કે ગામડાંઓ ભાંગતાં નય છે ! એટલે કે હિંદના જીવનનું મૂળ જ સડતું નય છે ! આનો કંઈ ઉપાય ખરો ?

અત્યારે મને હવે ખારડોલીનાં માણસો બીજા જેવાં સાધારણ દેખાવા લાગ્યાં છે. ફરી પાછાં જૂને ચીલે બધાં ચાલવા લાગ્યાં દેખાય છે. પણ તેમ છતાં હું નાસીપાસ નથી થતો. આ જ સાધારણ મનુષ્યોમાંથી સત્યાગ્રહ વખતે વીરતા પ્રગટી હતી તો પાછી ફરીને વીરતા પ્રગટીને સામાજિક શુદ્ધિ પણ કરશે એમ આશા રાખું છું. ખારડોલીના લોકોને એટલું તો સમજાયું જ હશે કે અત્યારે તેમની પાસે હિંદની અપેક્ષા ઘણી વધી છે. અને લવિબની પ્રજ્ઞ, રેમન્ડા, આ સત્યાગ્રહ ખાતરી, રેમન્ડા, હિંદના મતિ આદિ પશુ હવે પછી રેમન્ડા કેવી રીતે પ્રગતિ કરે છે તે ઉપરથી આંકશે. ખારડોલીના સત્યાગ્રહનો મુદ્દો કેવળ આર્થિક હતો, પણ પોતાના તાલુકાની દક્ષિત કોમોના ઉદ્ધારમાં જ ખારડોલીની ખરી ઉદારતાની કસોટી થશે.

એક પ્રેક્ષક

સ્વૈ ૨ વિ હા ૨

જૂની વાર્તામાં એવી ઘણી સતીઓ આવે છે જે 'નર નામનું' અનાજ ન ખાતી.

કદાચ આનો અર્થ સમજાવવો પડશે. 'નર નામનું' અનાજ એટલે જે અનાજનું નામ નરજાતિનું હોય એવું અનાજ, જેમકે ચોખા, ઘઉં, મગ, વગેરે. એવી સતીઓથી તુવરની દાળ, બાજરીની બાખરી, (રાટલા નહિ હોં !) ખરાય અને કેટલીક સતીઓ પર-પુરુષને મોં ન દેખાડતી. જે પરપુરુષનો પડછાયો જોવાઇ જાય તો તેને અપવાસ પડે, કદાચ ચાન્દ્રાવળુ વ્રત કરવું પડે, કદાચ કાષ્ઠઅક્ષ કરીને દેહ પાડવો પડે.

આપણી સરકાર પણ એવી સતી સ્ત્રી જેવી છે. સરકાર પણ નારી જાતિનો રાજ્ય છે ના ! તેણે નહીં કર્યું કે બારડોલીમાં ખેડાથી અને ભરૂચથી અને અમદાવાદથી આવેલા કાર્યકર્તાઓ પરજીલ્લીય છે, પર પુરુષો છે. તેમની સામે સુરત મુકામે બારડોલી ડેપુટીશનનાં બધાં સભ્યો પરજીલ્લીય હતો એટલે સમાધાન થયું. ન સમાધાનીની પણ વાત ન થઈ શકે. આ વખતે પણ સમાધાનીની બધી વાત પોતાના માણસો, સુરતના કૌંસિલના સંભ્યો સાથે જ કરી. પર. માણસોનું મોહું ન જોયું તે ન જ જોયું.

વલ્લભભાઈ સાથે શરતોની વાટાઘાટ થઈ હોત તો સરકારને ઘણી અગવડ પડત. વલ્લભભાઈએ જે જે શરતો સમાધાનીની આપી હતી તેમાંની બેએક શરતો, તલાટીને પાછા રાખવાની અને જમીન પાછી આપવાની શરતો કે ગમે તે, સરકારને મહેરબાની દાખલ આપવી હતી. વલ્લભભાઈ હોત તો, તેમણે તો એ શરતો પહેલેથી જ માગી હતી, એટલે તેમની સાથે તો આ મહેરબાની શી રીતે જતાવાત ? સુરતના સભ્યો સાથે તો પ્રથમ લોકોએ સરકારની શરતો માન્ય રાખી એમ નહીં થયા પછી બીજી શરતો મહેરબાની દાખલ સરકારે પછી આપી એમ જતાવી ચકાયું.

હું બુલ્યો " જતાવી ચકાયું " નહિ, પણ બોલી ચકાયું, જાહેર કરી ચકાયું. સરકારને તો જાહેર કરવા સાથે જ વાત છે ના ? પ્રતિજ્ઞાઓ પણ સરકાર અનેક જાહેર કરીને જ સંતોષ માને છે, અમલ કરવા સાથે તેને કામ નથી. આ બાબતમાં શરતનો અમલ થશે એટલું જાહેર કરવામાં જ સરકારે સંતોષ માન્યો. સુરતના સભ્યોના કાગળનું એક વાક્ય, અને એ એક વાક્યના ત્રણ શબ્દો—will be fulfilled—માં આખી સમાધાની સમાપ્ત થાય છે. સભ્યોને થોડી જ શરતો પાળવી હતી ? પાળવા માગે તો પણ તે બાપડાને થોડી જ તે પાળવાની સત્તા હતી ? એટલે તેમણે સરકારને લખ્યું, ' શરતો પળાશે. ' ગમે તેમ કંઈક તો જાહેર થઈ ચકયું. ' શરતો પળાઈ છે ' એમ લખે તો તો વલ્લભભાઈ ખાત્તા હંડે પેટે કહે એમ હતું: ' શરતો પળાઈ ચૂકી હોય તો અમારે કોઈ કરવાનું રહેતું નથી ' એટલે ' શરતો પળાશે ' એમ લખાવીને ' શરતો પળાઈ ' એમ જાહેર તો કરી ચકાયું ! અને એ જાહેર થયું એટલે સરકારે મહેરબાનીની રાહ જાણીતું કર્યું.

એવી જ રીતે મહેરબાનીથી સરકાર સ્વરાજ આપે તો પણ તે સ્વીકારવામાં અમારે

નામોશી નથી. સરકાર તો જ કરે છે તે અધુ મહેરબાનીથી જ કરે છે. જેમ સરકાર કશું ખોટું કરી શકતી નથી, તેમ તે જ કરે છે તે સર્વ મહેરબાનીથી જ કરે છે એમ અમે તો ઘણા વખતથી જાણીએ છીએ.

સરકાર પાસેથી આપણે આ બાબત જાણવા જેવી છે. ધારો કે તમારે ખાતે ધર્મરાગને ત્યાં એક પાઠ પણ પુણ્યની જમા થઈ ન હોય, તો હમરો રૂપિયા પુણ્યના ખાતામાં જમા કરવાની એક યુક્તિ બનાવું. તમારે ઘરમાં કઈ ચીજ લાવવાની છે ? ઘડ, સાકર, ચૂં, બેઠા, શું બેઠાએ છીએ ? તે ચીજોની કિંમત જે થાય તે તમારે દુકાનદારને દાનમાં આપવી, અને દુકાનદાર તમને તે તે ચીજો દાનમાં આપે ! બજેનાં દાનખાતાંમાં હમરો અને લાખખો રૂપિયા જમા થઈ જવાના. પછી સ્વર્ગમાં તમારે કશાની ખોટ નહિ પડે ! હું તમને જે પૈસા દાનમાં આપું, તમે મને એક પેનસિલ દાનમાં આપો. ધર્મરાગ પણ આ યુક્તિ નહિ સમજી શકે. તેને ત્યાં સારા હિસાબનીશો નથી. એક વાર એક વાણિયાએ ભગવાનને ફેસલાવી સ્વર્ગ લઈ લીધું હતું તે યાદ છે ? અને કણ્ઠીઓએ શંકરને છતયાં હતા તે જાણો છો ?

x

x

x

એક દિવસને સમે મારે થોડા માઈલ દૂર રોશને પહોંચી ગાડીમાં બેસવું હતું. જવાને વાહન માટે એક ઘોડું હતું. ઘોડું સાફ હતું પણ મને અજાણતાં આવડે નહિ એટલે, ટૂંન મળે કે ન મળે પણ, ઘોડું ચાલે તેમ તેને ચાલવા દેવાનો નિશ્ચય કરી હું બેસી રહ્યો. પણ મારા નસીબમાં તે દિવસે વહેલાં રોશને પહોંચવાનું હતું. ઘોડું લડકયું અને

હવે લડકતાં, માથેથી હા, ઉડી પડી પાછડી,
મુંટણનો નીંચે, રાખીતી તે, સરી પડી લાકડી.

મેં નહિ પણ ઘોડાએ સ્વેરવિહાર કર્યો. આપણે પણ ન પડવા માટે બરાબર ચોંટીને બેસી રહ્યા, અને ઘોડું એની મેળે લડક પૂરી થઈ એટલે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. પણ તેમાં મને થોડા પર બેસતાં, ઘોડું હોડાવતાં આવડી ગયું. મેં કહ્યું હવે મારો વારો. રોશને રાહ જોઈને થાકી ગયો એટલો વહેલો પહોંચ્યો.

ખારડોલીના ખેડૂતોને પણ માત્ર જોઈતી હતી વધેલી કીસની કરી ખુદી તપાસ. પણ સરકાર લડકી. લોકોએ જોઈ લીધું કે સરકાર લડકે ત્યારે શું કરે અને શું ખમવું પડે, હવે કદાચ એ જ ઘોડા ઉપર સ્વારાજ સુધી સ્વારી કરીને જવું હોય તો વખતસર એ પહોંચાડે ખડું.

x

x

x

ખારડોલીની લડત પૂરી થઈ. કેટલાય માણસો માત્ર ખારડોલીના નવીન બાથવા માટે જ વર્તમાનપત્રો આતુરતાથી વાંચતા તેમને વાંચવાનો વિષય બંધ થયો. હવે તો ખારડોલીનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે લોકો પાછા વાંચશે. અને અત્યારે થોડા દિવસ તો લોકો ઇતિહાસ પણ નહિ વાંચે. ખારડોલીની ફતેહની ધૂનમાં જ થોડા દિવસ રહેશે.

ખેડા, નાગપુર, ખોરસદ બંધાના કરતાં ખારડોલીનો ઇતિહાસ વધારે સારી રીતે લખાશે. તે ઇતિહાસ પણ સચિત્ર થશે.

પણ હજી તો ખારડોડીનો સત્યાગ્રહ માત્ર પૂરો થયો છે, તેનો ઇતિહાસ તો બાકી છે. ખારડોડીનો ઇતિહાસ માત્ર સરકારે નવી કીસની નોટિસે કાઢી ત્યારથી નથી શરૂ થયો. તેનો પાયો નો નરહરિભાઈએ ખારડોડીમાં રહી ખેડૂતોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેના આંકડા મેળવી નવજીવનમાં છપાવ્યા ત્યારથી શરૂ થયો હતો. વચમાં સત્યાગ્રહનું પ્રકરણ આવી ગયું. હવે પાછો ખારડોડીનો પ્રશ્ન ત્યાં ને ત્યાં આવી ઊભો રહ્યો છે. હવે ફરી આંકડાથી લડવાનું આવ્યું છે. એ લડત પૂરી થયા પછી ખારડોડીનો ઇતિહાસ લખાશે. ઘરનો પાયો જેમ દેખાતો નથી તેમ નરહરિભાઈનો અભ્યાસ અત્યારે ખારડોડીની લડતમાં દેખાતો નથી પણ ઇતિહાસ તો ત્યાંથી શરૂ થશે.

x

x

x

ખારડોડીની વાતથી પરવાર્યો ત્યારે હવે બાકી શું રહ્યું ? મહાદેવભાઈએ વક્ષભભાઈનું એક રેખાચિત્ર દોર્યું છે. મને લાગે છે હું પણ કેમ ન દોરું ? ભલે ને મને એમનો ઓછો પરિચય હોય, પણ એવા બહાર માણસને હું બિલકુલ ન ઓળખતો હોઉં એમ તો ન જાણે ! માત્ર એટલું જ કે આ સ્વૈરવિહાર છે. બીજાઓ પોતાની હકીકત સાચી મનાવવા કે સાચી હકીકત બહાર પાડવા લાગે છે, મારે એવો એક પણ હેતુ નથી. હું તો માત્ર સ્વૈરવિહાર કરવા જ લખું છું.

મહાદેવભાઈએ પોતાના રેખાચિત્રમાં આદર્શવાદ્ય લખ્યું નથી પણ હું તો લખીશ, અને તે નીચે પ્રમાણે—

તમે જેમ જેમ લડતા જશો તેમ તેમ લડતની મીઠાસ સમજતા જશો

વક્ષભભાઈના જીવનનો રસ લડત છે.

લોકો કહે છે કે કવિઓ જન્મે છે, કવિ બન્યું બનાવું નથી. વળી કોઈ કહે છે કલાકાર જન્મે છે, કલાકાર થયું થવાનું નથી. હું કહું છું યોદ્ધાઓ જન્મે છે, યોદ્ધા થયું થવાનું નથી.

વક્ષભભાઈ જન્મથી જ એક યોદ્ધા છે. ઇંગ્લંડમાં પાસ થઇને આવ્યા અને અહીંના જજી ઉપર ભલામણ પત્ર મળેલો હતો છતાં સરકારી નોકરી ન લીધી અને પાછા વકીલ શા માટે થયા ? તેમને લડવાનું જોઈતું હતું. જજી થઇને એક જગ્યાએ બેસીને બીજા લોકો એ જોઈ રહેલું કોને ગમે ?

માણસો અનેક દૃષ્ટિથી જગતના વિભાગો પાડે છે. વૈદિક કાળમાં જગતના “ચાત્રતાં અને બીમાં રહેનારાં” “ખાનારાં અને નહિ ખાનારાં” એવા ભાગો પાડેલા છે. મિત્રકત વાળાઓ તેના સ્થાવર અને જંગમ એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ મુખી અને દુઃખી એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ વળી સ્ત્રી અને પુરુષ એવા ભાગો પાડે છે. કોઈ સંતપુરુષો વળી સારા અને નરસા એવા ભાગો પાડે છે. મેં એક વખત લાંબું લખનારા અને ટૂંકું લખનારા એવા ભાગો પાડ્યા હતા. વક્ષભભાઈ પોતાના પક્ષના અને પોતાના વિરુદ્ધ પક્ષના એમ ભાગ પાડતા હશે. એ જ દૃષ્ટિથી એ બધાનો વિચાર કરતા હશે. તેમને કહે “અહો વક્ષભભાઈ, આટલે વરસે પણ તમારા દાંત સાખત છે !” તો કહે “મારા શત્રુઓના દાંત

પાડ્યા પછી મારા દાંત તો પડવાના !” ભાઈબંધ સકલતવાદા અહીં આવ્યા. અસહકારના કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ કરીને, અને નહિ કરીને, ઘણાઓ કંટાળી ગયેલા હતા. ઘણાને માત્ર વૃત્તિની ચંચલતાથી નવી વાતો સાંભળવાનું મન થયું હતું. તેઓ ખદા સકલતવાદાની વાતોથી મુગ્ધ થઇ ગયા. વક્ષભભાઈનાં પાસાં સેવનારા પણ ઘણા લાગણીથી તણાઈ આ ભાઈબંધને આદરથી જોવા માંડ્યા. પ્રેમાભાઈ હોલમાં સકલતવાદાનું ભાષણ રખાયું. આખો હોલ ચિત્તર ભરાયો હતો. સકલતવાદા પણ સરસ રીતે ભાષણ કરતા હતા શ્રોતાઓનાં હૃદયને હલાવતા હતા. ત્યારે વક્ષભભાઈ એ આખા હોલમાં એટલું જ જોતા હતા કે આમ ભાષણથી હસી જાય છે તે માણસો સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે લડી શકશે ? તેમણે એક ક્ષણમાં જોઈ લીધું હતું કે સકલતવાદાની વાત ઈંગ્લંડમાં ગમે તેટલી કાર્યકારી હોય પણ અત્યારે હિંદને માટે જરા પણ ઉપયોગની નથી. થઇ રહ્યું. એ સકલતવાદા વક્ષભભાઈની દુનિયામાં જાણે છે જ નહિ ! હિંદના એકે એક મોટા શહેર તેમને માન આપ્યું પણ વક્ષભભાઈનું રૂંવાડુંએ ફરક્યું નહિ. જે એમની લડાઈની દુનિયાને લગતું નથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી. માત્ર શુદ્ધિચિંત્તાસની ખાતર તેમને કશું જાણવાની ઇચ્છા થતી નથી. શેરલૉક હોમ્સનો વાતોકાર એક જગાએ તેના જ્ઞાનની અને અજ્ઞાનની યાદી કરે છે. તેમાં જે જે, ગુન્હા પકડવાને જરા પણ ઉપયોગી હોય તેનું જ્ઞાન સોએ સો ટકા, અને જે તેને માટે ઉપયોગી ન હોય તેનું પૂરેપૂરું અજ્ઞાન. શેરલૉક હોમ્સને પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે તેની ખબર નહોતી. એ ખાખતમાં વક્ષભભાઈ મહાત્માજીને મળતા છે. મહાત્માજીએ જેમ આખી દુનિયાને પોતાના જીવનના મુખ્ય ધ્યેયથી વ્યવસ્થિત કરી છે, જેમ તેઓ એ જ હિંદુ-બુદ્ધી સર્વ વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે, તેમ વક્ષભભાઈ પણ પોતાના જ પ્રયોજનથી સર્વ વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે. શેરલૉક હોમ્સને જ્યારે ગુન્હાની શોધ કરવાનું ન હોય ત્યારે ગમતું નહિ, અને નિશા કરીને સૂઈ રહેતો; તેમ વક્ષભભાઈને લડવાનું ન હોય તો જરૂર એ પણ ખીડી પીને સૂઈ રહે. પણ વક્ષભભાઈ શેરલૉક હોમ્સ કરતાં વધારે નસીબદાર છે. શેરલૉક હોમ્સને ગુન્હા તપાસવાને મળતા તે કરતાં આ હિંદમાં તેમને વધારે મુશ્કેલી મળી રહે છે અને રહેશે. હિંદમાં તો લડવાનું એટલું છે કે તેઓ ખીડી પીવાનું પણ જૂઠી જાય. અસહકાર તો લડાઈનો જ કાર્યક્રમ હતો. તેનો ખરો કાર્યક્રમ મંદ પડતાં, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ગયા ત્યાં પણ યુદ્ધ જ યુદ્ધ, કેપ મારેના પાણીના પૈસા લડીને લીધા, વધારે શું તેમને ક્ષણે-ક્ષણે યુદ્ધ કરવું પડ્યું છે. મ્યુનિસિપાલિટીના જુદા જુદા પક્ષમાં યુદ્ધ, ખંદાર સરકાર સાથે યુદ્ધ, અને અસહકારના ગણાતા પક્ષમાં પણ તેમને કેટલાં યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં હશે તે તો તેમનું મન જ જાણે. અને તે તેમનું જ મન જાણે. એમના યુદ્ધમાં એમને સલાહકારો ઘણા ઓછા હશે એમ માનું છું. એમને સલાહ લેવી ગમતી પણ નહિ હોય. કદાચ સલાહ માગે તો તેમને આપી શકે તેવા પણ વિરલ જ હશે- કદાચ નહિ હોય. તેમની લડતમાં તેમને મદદ કરે તેવા હશે પણ સલાહ આપે તેવા નહિ હોય. અને વક્ષભભાઈને એટલાં ઝૂઝવું જ ફાવે છે. જેમ કેટલાક લેખકો જાતે એકાંતમાં લખી શકે છે પણ ખીંજ પાસે લખાવી નથી શકતા, તેમ વક્ષભભાઈ જાતે વ્યૂહો રચી શકે છે, ખીંજ પાસે રચાવી નહિ શકતા હોય. જેમ તેમના ઘરમાં ઓરડાની સીમામાં વેગથી અહીંથી તહીં તેઓ ચાંટા મારે છે તેમ જ, મહાત્માજીએ આંધી આપેલી મંથોદામાં તેઓ

વિચારના વેગમાં અહીંથી તહીં આંટા મારે છે. અને ગાંડું ચીલે પડી જાય એટલે લાંબા થઈ સર્વ મનોરથોની લગામો દીલી મૂકી દઈ ગાદી ઉપર આરામથી પડતા હશે.

તેમના જેવા નસીબદાર કોઈક જ હશે. મ્યુનિસિપાલિટીની લડતો પૂરી થવા આવી. ત્યાં રેલસંકટ જીલું થયું. તેમાં આસમાની સુઘતાની બન્ને સામે લડવાનું હતું: કુદરતની સામે લડવાનું હતું તેટલું જ સરકાર સામે પણ લડવાનું આવ્યું. સરકારની સામે ખરેખરે યુદ્ધ જ કરવું પડ્યું છે. અને તેમાં એક કરોડ તેમજ સરકાર પાસેથી કઢાવ્યા. એ પૂરું થયું. બીજી તરફ મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી તેમજ રાજનાયું આવ્યું તે પહેલાં બારડોલી રજીસ્ટ્રેટ તૈયાર હતું.

અને એમના ચોદાપણા વિશે શંકા હોય તો હવે મહુલીકરે લીધેલાં એમનો ફોટો જુઓ. મહાત્માજીનો સાચો ફોટો લેવાનું લાગ્ય એમને મળ્યું હતું, અને વલ્લભભાઈનો સાચો ફોટો લેવાનું લાગ્ય પણ તેમને જ મળ્યું. મહાત્માજી કેમેરામાં પકડાય એવા નથી, માત્ર મહુલીકરના કેમેરામાં જ પકડાયા છે. તેમની બેસવાની રીત જોતાં તેઓ દિંદની પ્રાચીન પ્રણાલિકાના સંત જેવા દેખાય છે. જાણે બેસવાને જમતમાં વધારે જગ્યા લેવાને પણ નારાજ હોય એમ શંકાચાહને, કોઈને પણ હાનિ ન થાય એવી સંભાળથી બેઠા હોય તેવા દેખાય છે. તેમના બેસવામાં આપણા જૂના સંતો જેવી જ, આમ બેસવાથી કેવા દેખાયા, તેની બેઠકારી દેખાય છે. તેમ જ તેમની આંખની અગાધ ઊંડાઈ તેમાં દેખાય છે. મહાત્માજીનો તરવરાટ, અને આંખોનો ચમકારો, થડી થડી બદલાતું હાસ્ય પણ એટલાં જ લાક્ષણિક છે પણ કેમેરામાં આ ગતિઓ તો કદી આવી જ ન શકે. પણ આત્મગદનમાં હુબકી મારતાં તેઓ સ્થિર થયા તે વખતે કેમેરામાં ઝડપાઈ ગયા. તેમ જ વલ્લભભાઈનું, સામેનાને લડાકાથી ઊંડાડી દે તેવું અટકાસ્ય તો કેમેરામાં પકડાય એવું નથી, પણ આ બેઠક કેમેરામાં પકડાઈ ગઈ. જુઓ ખાંચો ચડાવેલી છે. જાણે હમણાં જ એક યુદ્ધ પૂરું કરીને બેઠા છે અને બીજી યુદ્ધની રાહ જુએ છે. લાપણ કરતાં પણ જાણે પરપક્ષ મૂર્તરે તેમની સામે ખડો હોય, તેમ, સામેનાનો ધા ક્યાં પડવાનો છે તે જોવા તીવ્ર જનર નાંખતા નાંખતા, ખાંચો ચડાવતા જાય છે, અને એ પક્ષકારને જ જાણે પક્ષકારતા જતા બોલતા હોય, જાણે એક ધાથી પડેલો ફરી વાર બીજો ધાય તે પહેલાં બીજો ધા કરતા હોય તેમ, દલીલ ઉપર દલીલ, કટાક્ષ ઉપર કટાક્ષ, પ્રહાર ઉપર પ્રહાર મારતા તેઓ બોલે છે, અને શ્રોતાઓ પણ તત્ક્ષણ તો સડક બની જાય છે. એકાદ ક્ષણ પછી તેમને તાળીઓ પાડવાનું સૂચે છે.

સમાધાનીનું ખરું માન કોને ઘટે એ સંબંધી સૌ જુદા જુદા તર્કો કરે છે. હું કહું છું, આગ કરીને તમારે વલ્લભભાઈને સમાધાનીનું કરુંય માન ન આપવું હોય તોયજી તેમને હાનિ નથી. કારણકે સમાધાની ગમે તેજી કરી, પણ સમાધાની પણ લડાઈના પક્ષોના બક્ષાબલ ઉપર થાય છે, અને લડાઈમાં ચોતાના પક્ષમાં જલ તો વલ્લભભાઈએ જ પ્રેર્યું અને ઠેક સુધી ટંકાર્યું.

ધણા કહેશે કે રેખાચિત્રમાં વ્યક્તિના ગુણ અને દોષ બન્ને આવવા જોઈએ. મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે ગુણ છે કે દોષ છે તે હું જ ચોને નથી જાણતો. પણ તેમ છતાં એક વાત સત્ય છે. તેમના દોષો તો ધણાય જાણે છે. માત્ર તેમનો આ ગુણ-ચોદાપણાનો ગુણ બારડોલીમાં જ બહાર આવ્યો. એ ગુણની પૂરી કદર કરીએ અને તેનો દિંદુરનાનને બધો

લાભ મળ્યા શકે તો તેથી એક મોટા પ્રશ્નનો તો અંત આવી જાય. આ વાત ઓજ સુધી જાણીતી નહોતી તેમાં જ સૌ. લીલાવતી જાહેને વંશભલાઈના રેખાચિત્રમાં શેક્સપીયરના એક વાક્યને* અવલંબીને કહેલું કે વંશભલાઈ મહાન નથી પણ મહાત્માજીના અનુયાયીઓમાં તેમના જેટલું મહાન બીજું કોઈ નથી માટે તેમના પર ગુજરાતની સરદારી આવી પડી છે, કે એવું કાંઈ. અત્યારે હવે હું પૂછું છું કે ૮૦ હજાર માણસોને આ નવી પદ્ધતિથી પૂરી જવાબદારી સમજીને યુદ્ધમાં દોરી શકે એવો પુરુષ આખા ગુજરાતમાંથી બીજા કેટલી ખતાવશે? બીજાઓ તો આ યુદ્ધપદ્ધતિ, એવા પહેલાં સમજી જ શકતા નહોતા ત્યાં દોરવાની વાત ક્યાં?

અને જેઓ મહાત્માજીને બોળા અને પોતાના અનુયાયીઓને ઓળખી નહિ શકનારા ગણે છે તેમને પૂછું છું કે હવે વિચારો, કે વંશભલાઈ, અસહકાર પહેલાં, એક પણ યુદ્ધમાં શું જાહેર જીવનમાં પણ નહિ ઉતરેલા, તેમને પોતાના સરદાર તરીકે મહાત્માજીએ પસંદ કર્યાં તેમાં માણસની ખરી ઓળખ હતી કે નહિ?

હજી કોઈ કહેશે કે તેમાં શું? ગુજરાતમાં એમના જેવો કોઈ નહિ એટલે એમણે લડત ઉપાડી પણ તેથી કોઈ મોટા યર્થ ગયા? ભગવાન કરે અને આખા હિંદમાં એમના જેવા કેટલા છે તે જ્ઞેવાનો દહાડો આવે. અને છતાં કહી તો જરૂર શકાશે એમાં શું! એમના જેવો બીજો કોઈ ... ..

સ્વૈર વિહારી

ખારડોલીનો પત્ર

મેં જ્યારે ગયે વખતે ખારડોલીનો પત્ર લખ્યો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે આવતો એક “ખારડોલી એક” નીકળશે...પણ કરી લાંબી પ્રસ્તાવના કર્યાં સિવાય હું સીધું લખવાજ માંડું છું.

ગયો કાગળ મેં ખારડોલીમાં (તાલુકામાં) રહીને જ લખ્યો હતો. મેં લોકોનાં ઉત્સાહનાં વખાણ કર્યાં; પણ તેનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ હું ખારડોલીમાંથી નીકળ્યો, ત્યારે જ મને સમજાયું. ચેસ્ટર્ટન એક વાર બહારગામ જતો હતો, ત્યારે એને કોઈએ પૂછ્યું: ‘ક્યાં જાઓ છો?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપેલો: ‘હું મારે ગામ જઈ છું.’ બહારગામ જવાથી જ આપણે આપણા ગામની ખાસિયતો બરાબર સમજી શકીએ. દૂરની વસ્તુની મહત્તા આપણે વધારીએ છીએ એ ઉમટો સિદ્ધાન્ત પણ ખરી છે, પરંતુ ખારડોલીથી હું થોડા દિવસ બહાર આવ્યો તે દરમિયાન સુરતથી જ બધાનાં મોઢાં

* Some are born great, some achieve greatness, some have greatness thrust upon themselves. કેટલાક મહાન જન્મે છે, કેટલાક મહત્તા સિદ્ધ કરે છે, અને કેટલાક પર મહત્તા ફોજી બેસાડવામાં આવેલી હોય છે.

કે ચહેરાઓ મને અર્થહીન લાગવા માંડ્યા એમ કહું તો હું અતિશયતા કહું છું એમ કોઇ નહિ માને. ઉત્સાહનો ચેપ લાગે છે, અને અહીંની એક જ ધૂનમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ બહારની દુનિયા કોઇને પણ નિસ્તેજ લાગ્યા વગર ન રહે તે તદ્દન ખરું છે. બહારના ઉત્સવોમાં મને અમુક કૃત્રિમતા લાગી, અને તે અમદાવાદના બારડોલી દિવસની ઉજવણીમાં, તથા બારડોલીના વિજય કે સમાધાની પછી સુરતમાં જે ઉત્સવ ઉજવાયો તેમાં પણ અમુક અંશે હતી. બારડોલીના માણસો grimly earnest છે, દત્તા, અને પોતાના હેતુમાં અતિમ શ્રદ્ધા હોવાથી તેઓ લડવાને તૈયાર થયા હતા; એવે વખતે બહારથી દુનિયાના લોકો પોતાની ચામડી સુરક્ષિત રાખી, બારડોલીને માત્ર અભિનંદન મોકલ્યા કરે એમાં કૃત્રિમતા હોય તો તેમાં નવાઇ નથી.

પણ આમ લખ્યે કંઇ આરો નહિ આવે! આ તાલુકામાં મુખ્ય વસ્તી પાટીદારની છે. તેમાં વંશ મુખ્ય પેટા ન્યાતો છે. લેવા પાટીદાર, મતીઆ પાટીદાર અને ઉદા પાટીદાર. ઉદા પાટીદાર કબીર પંથી છે. અમદાવાદ તરફ જે પીરાણા પંથ ચાલે છે તેના જેટલો મુસલમાની ધર્મ આ ન્યાતનો નથી. તેઓ પીરને માનતા નથી. તેમના ધર્મ ગુરુને તેઓ મહન્ત કહે છે. ખીશ ન્યાતોની અસરથી તેમનામાં હાલ કોઇ કોઇ જગ્યાએ કન્યાવિક્રય થાય છે. ચરોતર કે બોરસદના પાટીદારોના ઉચ્ચ કુળોમાં જેવો વરવિક્રય થાય છે, તેવો અહીંના પાટીદારોમાં રિવાજ નથી, અને તેથી છોકરીઓને ગળે ઢાલીઆનો પાયો મૂકી દૂધ પીતી કરવામાં આવતી નથી.* ઉદા પાટીદારોમાં લગ્નની વિધિ અતિશય સરલ છે. મહન્ત આવે, વરવધૂનો હસ્તમેલપ કરે, અને થોડાં કબીરનાં લગ્નનો ગાય, ને લોકો શરિર ખાય એટલે લગ્ન પૂરાં થાય છે. એમના મરણપરણના રીતરિવાજો બહુ સસ્તા છે. એમની કામમાં જે મુસલમાની અંશે છે, તે નાખૂદ કરવા તથા તેમને શુદ્ધ હિંદુ બનાવવા, — તેમની શુદ્ધિ કરવાનો કાર્યક્રમ હાલ તુરત આ પ્રકારમાં કંઇ પણ ફાટફૂટ ન પડે તે માટે બંધ રાખવામાં આવ્યો છે.

આ તાલુકાની વસ્તીનો મોટો ભાગ પાટીદારનો છે. ઉજ્જિયાત કામનો તેનાથી સંખ્યામાં ઓછો પણ લાગવગમાં મોટો એવો અનાવિધ બ્રાહ્મણોનો વર્ગ છે. એ કામમાં ઉચ્ચ કુટુંબો, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એ પ્રમાણે દેસાઈ, અનાવિધ અને ભાડેજા એવા કુળ પ્રમાણે વર્ગો પાડી શકાય. આ કામના કેટલાએક લોકો મુંબઇ છે, ધણા બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વેમાં છે, અને શહેરની સાથે આ કામને સીધો સંબંધ હોવાથી, તેમનામાં સાહસિકપણું વધારે, અંતરદામનો કંપ (Compunction કે conscience) કે ધર્મભાવના તદ્દન ઓછાં હોય છે. આપણે ત્યાં હરકોઇ ન્યાતમાં જેનું કુળ જાણું કહેવાતું હોય, જાણું સાથી થયું અથવા જાણું સાથી રહે છે તે તેનું કારણ શોધવું બહુ મુશ્કેલ છે. કુળ એકવાર જાણું ગણાઇ ગયું પછી તે કુળનો ગમે તે માણસ ગમે તેનું અનીતિમય આચરણ કરે—દાંડ પીએ, જૂઠું કરે, વ્યભિચાર કરે, તો પણ તેનું કુળ નીચું પડતું નથી. રૂદિરક્ષણનાં એટલાં તરવો આપણા આચારવિચારમાં રહેલાં છે કે કોઇ માણસ સારો ન હોય છતાં દીવો લઇને આપ દીકરીને કુવામાં ઉતારે છે !

* આપણે શહેરમાં રહ્યા રહ્યા સમાજ સુધારાની વાતો કરીએ છીએ, પણ પાટીદારનો કહેવાતો ઉજ્જિયાત કામમાં કેટલા દુષ્ટ રીતરિવાજો છે તેના તરફ આપણા સમાજ સુધારકોનું તદ્દન દુર્લક્ષ છે. ઉપર જણાવી તે મારી નાંખવાની રીત હજી પણ તે કામમાં ચાલુ જ છે.

મારા કેટલાક સ્વયંસેવક મિત્રાની સાથે ગામડાંમાં ફર્યો. ત્યાં તેમની સાથે તેમનાં જીવનને વધારે નિકટથી જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો. આખા દિવસમાં છે તેમ બાળકો અહીં બધે જ પ્રચલિત છે. પહેલાં પંદર વીસ ગામો વચ્ચે બેઠી વ્યવહાર થતો તે હાલ પાંચ દસ ગામ વચ્ચે થાય છે. આ રીતે લગભગ ક્ષેત્ર ડુંકું કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ અહીં દેખા દે છે. જે રીતે મુરખ્ખીઓ પરણેલાં છોકરા છોકરીઓ તરફ જુએ છે, તે ઉપરથી મને એક વિચાર આવે છે. આપણા જીવનમાંથી મોટા બનાવો નાબૂદ થયા છે. પોતાના સમસ્ત આત્માની શક્તિ એકત્રિત કરી કાર્ય કરવું પડે એવી ક્ષણો જીવનમાં લાગે જ આવે છે. આખા શાન્તિમય કે જડતામય જીવનમાં નથી લડાઈ, નથી આગ, કે નથી રેલ, (જે કે આ બધું હવે થોડું થોડું યુગરાતના જીવનમાં આવતું જાય છે, તો પણ સૈકાઓથી તેમને અભાવે બંધાએલી આપણી મનોવૃત્તિ વિશે જોણતાં હું ખોટો નહિ પડું) અને તેને લઈને જીવનમાં માત્ર સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ જ મોખરે આવી ઉભો રહે છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોમાંથી યુવાવસ્થાનો ઉદ્ધાસ જતો રહેલો હોય છે, તેથી પોતાનાં બાળકોને પરણાવીને તેઓ પોતે પોતાના જીવનમાં અસ્ત થએલો લ્હાવો ફરીથી તો લૂટતાં નહિ હોય ! આ બધું જ *cynical* દષ્ટિ છે એ હું જાણું છું, પણ ભવિષ્યની પ્રજાનો જિલકુલ ખ્યાલ કર્યો સિવાય નાનાં નાનાં છોકરાંને પરણાવવાની વૃત્તિ આવી મનોદશામાં રહી છે એમ મને તો લાગે છે.

અનાયિત્ર પાટીદાર ઉપરાંત તાલુકામાં કોઈ કોઈ ગામમાં જૈન, કુંભાર, હમમ, ખાદ્યા, (આમડીઆ) ઢેઠ, ભંગીની થોડી ધણી વસ્તી છે, અને આ બધાની વચ્ચે આપણી કહેવાતી ઉગ્રજિયાત કામે શુભામ તરીકે રાખેલા કુળજાઓ ! કુંભારની વસ્તી કુંભારનો જ ધંધો કરતી, પણ મુથાર જુદાર વગેરે કારીગરનો ધંધો પણ કરે છે. ખાસ ઘર બાંધવાના કામમાં આ લોકો મુથારનું કામ કરે છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં અહીંનું ગામતળાણું, કે ગામકામ- (area of the village) વધારે મોટું હોય છે. ઘરની આગળ ખુલ્લું આંગણું, બહાર ઝાલરી કે વરન્ડા હોય, પછી ઘર, તેમાં પાછળના ભાગમાં એક કેબીન જેવું કરીને રસોડું કરેલું હોય છે, અને જો માગ હોય તો કોઈ કોઈ ઘરને ગરબા પણ કાઢેલા હોય છે. આપણે ત્યાં ઘરની ચાર ભંતિથી છાપરાંની પડાળા (eaves) ચારે તરફ બહાર કાઢે છે, જ્યારે અહીં માત્ર આગળપાછળ પડાળા કાઢી બાજુ પર કરાને છાપરા ઉપર લઈ જાય છે. સુરત મુંજાની પાસે છે, અને બારડોલી સુરતની પાસે છે તેથી બારડોલી પણ મુંજાની પાસે ગણાય. આથી મૂડી થોડી હોય તોપણ અહીંના લોકો દેવું કરીને કે ઘર ગીરો મૂકવું પડે તોપણ નવાં ઘર કરે છે. ન્યાતમાં આથી કદાચ એમની પ્રતિષ્ઠા વધતી હશે, પણ સરવાળે આખા ગામ ઉપર દેવું વધે છે. સુરતનું સહેલાણીપણું કાઢનામાં વધારે હોય, તો ખેસવાની સ્વારી ગાડી પણ તે રાખશે, અને પછી દેવું થતું જશે તેમ તેમ જમીન પણ ગીરે મૂકતો જશે. ઘરના વિસ્તારમાં, અને તેને ચણાવવામાં અહીંના વતની આટલી છૂટ મૂકે છે, પણ બીજી બંધી રીતે તે આપણે ત્યાંના ખેડૂત કરતાં વધારે કરકસરીઓ છે. આપણો ખેડૂત ઘઉં અને બાજરી ખાય છે, જ્યારે અહીંના ખેડૂતનો મુખ્ય ખોરાક ભાત અને જુવાર છે, અને પ્રસંગ આવ્યે જ તે ઘઉંનો ઉપયોગ કરે છે. દરેક ઘરની પાછળ યાડો હોય છે, તેમાં ઘર દીડ કે બે ચાર ઘર વચ્ચે એક કુવો હોય છે. તેના પાણીની જવક ન્યાં ચતી હોય ત્યાં થોડું શાકપાંદું વાવેલું હોય છે; અને ખેડૂતની રિયતિ જો સારી હોય તો આ વચલા વાડાની પાછળ દેરાને

બાંધવાનું એક નાનું મકાન હોય છે અને તેની પાછળ ખાતર તરીકે વાપરવા દોરનાં છાણ-મૂતરનો ઉકરડો ધરવાની થોડી છૂટી જમીન હોય છે. અમદાવાદ ખેડ છલામાં આવા ઉકરડા ગામની બહાર કરવામાં આવે છે, જ્યારે અહીં દરેક કુટુંબ પોતાનું ખાતર ખનાવી લે છે. જે ઘરમાં દોરને બાંધવાનું એવાહું મકાન હોતું નથી, તે લોકો પોતાના જ ઘરના બે ઉભા ભાગ પાડી, અડધો ભાગ પોતાને માટે, અને અડધો દોર માટે કાઢે છે. આથી દોરની સ્વચ્છતા વધારે જળવાય છે, પણ માણસને રહેવા માટે જરૂરી સ્વચ્છતાનું ધોરણ નીચું પડે છે, અને લોકોની તંદુરસ્તી બગડે છે.

અહીં ધરીગેશન બહુ ઓછું છે. ગામ તળાવ કાં તો હોતાં જ નથી, અને જો હોય છે તો બહુ નાનાં અને છાછાં હોય છે; અને આલુઆણની માત્ર ખેતાર ડાંગરની ક્યારીને કાષ્ઠવાર પાણી આપે છે. ખેડના માતર તાલુકામાં આવેલા સાત માછલના ધેરાવાવાળા મોટા ગોખળજનના તળાવ જેવડું તો અહીં એકે તળાવ જ નથી. તાપીમાંથી કે વાઘમીદિ કે પૂર્ણા નદીમાંથી પણ અહીં પાણી લેવામાં આવતું નથી. જમીન કાષ્ઠ જગ્યાએ સપાટ અને કાષ્ઠ જગ્યાએ ટેકરીઆળ છે. ઉતરની તાપી કાંઠાની જમીન ગોરાટ છે, અને ખાકીની કાળી જમીન છે. વાલોડ વિભાગની રાતીપરજની જમીન ઉપરથી કાળી છે પણ અંદરથી પત્થરીઆળ છે, તેથી ચોમાસામાં બોંય બધે લીધીજમ થઈ રહે છે, પણ વરસાદ ગયા બાદ લીસોતરી એકદમ સુકાય છે, અને પાક પણ બહુ ઉતરતો નથી. સરખોણ વિભાગની જમીન કાળી છે, અને અમુક કાંકરીઆળ જમીન બાદ કરીએ તો તે ફળદ્રુપ ગણી શકાય, પણ ખેતીનાં ઓળાઓમાં હજી કંઈ જ સુધારા થયા નથી, અને પાકનો બધો આધાર વરસાદ પર રહેતો હોવાથી, વરસાદ જરા ઓછો હોય તો ડાંગરનો પાક સુકાવા માંડે છે. ધરીગેશનના બહોળા ફેલાવાથી જ આપણી ખેતીની ઉત્પત્તિ થઈ શકે એમ લાગે છે. કપાસમાં લીલા ખાતર માટે કાં તો સાથે સાથે શણ વાવે છે, અને નહિ તો અડદની એક અથવા બે દાર કપાસની વચ્ચે નાંખે છે. જમાનાઓથી શોધાએલાં આ ખાતર જમીનને અનુકૂળ પડે છે. શણનું ખાતર નાંખવાથી શિયાળામાં જમીન જરા સૂકી પડે છે; પણ અડદના ખાતરથી જમીન ઠંડી રહે છે એમ મને ખબર મળી છે. અહીંના કેટલાકોએ વિદાયતી (Synthetic manure) ખનાવટી ખાતર પણ વાપરી જોયેલું, તેથી કપાસ પહેલાં તો એકદમ વધે છે, પણ પાછળથી ધ્રુવ બેસતી વખતે તેનું જોર અતિશય કમી થઈ જાય છે, અને પાક થોડો આવે છે. અડદના ખાતરથી પહેલાં કપાસ આસ્તેકદમ વધે છે, અને પાછળથી ઝીંડવાં બેસતી વખતે પૂર જોસમાં ફાલે છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી precaucity વધે છે, પણ ખર્ચ બાળ આવતું નથી એવું આ એક દષ્ટાંત તો નહિ હોય ? !

અહીંના લોકોને લગભગ દરેકદરેક વનસ્પતિની ખબર હોય છે. જુદી જુદી જાતનાં ઘાસ કે ખડ ઉગ્યાં હોય તેનાં દરેકનાં જુદાં ગામડી નામો હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ ખેતરની આલુઆણ મેંદીની અથવા રતનજોગની વાડ કરેલી હોય છે, ત્યારે ખેતરો બગીચા જેવા લાગે છે. કાષ્ઠ કાષ્ઠ જગ્યાએ રસ્તાની આલુઆણ ચમેલીની વેલો પણ ઉગેલી હોય છે. મોટી વનસ્પતિમાં સામાન્ય રીતે બધે દેખાતા વડ, પીપર, પીપળા, પારસપીપળા, લીમડા

૨. આપણે ત્યાં દોરને પોતાની સાથે ઘરમાં બાંધવાની પદ્ધતિ છે જ નહિ. ગરીબ માણસો પણ દોરને બાંધવા એક માટીનું ઘર બાંધી લે છે.

અને આમલી અહીં પણ છે. આ ઉપરાંત શમી જેને અહીંના લોકો સમઠી કહે છે, શિરીષ જેને અહીંના લોકો સરસ કહે છે, મીઠો સરગળો, વિદ્યાવતી આમલી, વગેરે જાડ પણ પુષ્કળ હોય છે. વૃદ્ધ ગૃધ્રરાજ રહેતો હતો તે દિવોપદેશના શામલી વૃક્ષને અહીંના લોકો શામળ કહે છે. તેનું લાકડું ઘણું પોચું હોવાને લીધે અત્યાર સુધી કશા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું નહોતું, પણ દાસ થોડાં વર્સોથી 'દિનાસળી' બનાવવામાં તે ફીક કામ આવે છે. આ ઉપરાંત ગુમવેલ, નમૂળાવેલ, અમરવેલ, ધૂમાસનો મજાણુન વેલો વગેરે વેલાઓ પણ ખૂબ હોય છે. નમૂળાને મૂળ હોતું નથી, અને અમરવેલ તો ગમે ત્યાં જાડ ઉપર પડી પડી વધે છે. આ જાતની વેલ પોતે જ જાડ ઉપર હોય તેમાંથી જરૂર બેઠતું પોપણ મેળવી જીવે છે. આવું એક અહીં જાડ પણ થાય છે, —જેને જાડ કહેવું કે છાડ કહેવો તે મને સમજ પડતી નથી; કારણ તે કદી જમીન પર ઉગતું નથી, અને એક parasite ની માફક ખીખ જાડ ઉપર ઉગી, અસલ જાડનો વિકાસ અટકાવી પોતે હોય છે. એ એક જાતની કુદરતી રીતે ઉગતી કલમ (natural grafting) છે. આ છોડને વાંદો કહે છે, અને સાધારણ રીતે આંગાનું જાડ એને બહુ માફક આવે છે. ડાળ ઝીણી થાય, અને ફેરીઓ બેસવા જેવા એનો છોડો આવે ત્યાં એક મોટી ગાંઠ થાય છે, અને ત્યાંથી આ વાંદો ઉગે છે, એટલે જ આંગા ઉપર વાંદો બેઠો હોય તેના પર ફેરી બેસે નહિ અને વાંદો કલ્યા કરે! ૩ અનાવિલ દેસાઈઓ જાતબેઠ કરતા નથી તેથી તેમના આખાઓ ઉપર વાંદો ફીક બેસે છે; અને એક શિરીષના જાડ ઉપર તો એ એટલો ઉગેલો કે અસલ જાડની માત્ર એક જ ડાળ પર શિરીષનાં પાંદડાં હતાં. સાધારણ રીતે લીમડા ઉપર વાંદો બેસતો નથી. આ ઉપરાંત અહીં ત્રણ ચાર જાડ એકબીજામાંથી ઘણી વાર ઉગેલાં માલુમ પડે છે. પહેલાં વડ ઉગ્યો હોય, તેની એક ડાળે પીપળો બાઝે, બીજી તરફથી પીપર ઉગે, અને વચ્ચેથી મોટો તાડ પોતાનું માથું જીંચું કરી ચારે બાજુ દૂર સુધી નજર કરતો હોય, અને આ ચારે એટલાં તો મોટાં થઈ ગયાં હોય કે કયું થડ કેનું એ પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે!! તાડનાં જાડનું જીવન બહુ લાંબું હોય છે, અને વાવાઝોડામાં એ કદી ઉખડી પડતો નથી. આવજનાં છાડ મેં માત્ર ઉત્તરમાં તાપી કાઢે જોયા. દહી સુધી મેં મોટો અરકુસો જોયો નથી.

બીજી વિગતો દહી મારી પાસે ઘણી છે, પણ કદાચ કંટાળો આવે તેથી લખતો નથી. ફુગળાઓનાં જીવન વિશે હું દહી કર્યું લખી ચક્રો નથી. તેમનાં ઝૂંપડાં ઘણાં નીચાં હોય છે, અને દર વરસે તાડનાં પાંદડાંથી એનું ઊપડું નતું કરે છે. એમની રિયતિ અતિશય

૩ Physiology શરીરમાં એક સિદ્ધાન્ત છે કે એક ઇન્ડ્રિયનો જ્ઞાનતંત્ર જો નબળો પડ્યો હોય ત્યાં બીજે દરેક જ્ઞાનતંત્ર લગાવી દીધો હોય, તો તે જ્ઞાનતંત્ર અસલના જેવું જ કામ આપે છે. Law of Wallerian Degeneration અને law of non-specificity of the nerve-flow. એ જ સિદ્ધાન્ત અનુસાર, પૃથ્વીમાથી જે રસ લાડ પર ચડે છે તે તો એકનો એક જ છે પણ તેમાંથી ઝાડના શુભ પ્રમાણે પરિણામ નીપજે છે. દહી વિકાસવાદ એક જાતનાં પ્રાણીમાંથી બીજા જાતનાં પ્રાણી સી રીતે વિકાસ પામે છે તે સમજવી સંકેતો નથી; ત્યાં વનરપતિના કોષમાં એટલું તો specialization માલુમ પડે છે કે જુદી જુદી જાતનાં રસો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં દરો એનો ખ્યાલ બાંધવો પણ અશક્ય થઈ પડે છે.

કંગાળ હોય છે, શરીર ખરેખર દુબળાં હોય છે, અને છતાં કેટલીએક દુબળવાડ ગામથી દૂર એક નાનાસા વહેળા પાસે ઝાડના રમણીય ઝુડમાં આંવેલી હોય છે, ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે મનુષ્યજીવનનો મૌલિક હિસાબ, આનંદ અને સુખનો દલાવા આ લોકોને આંગણે પણ હથેરે અંહોળે હાથે વેચ્યો છે. ગુલામી અને નિર્ધનતામાં પણ સામસામાં ઉભાં રહી હાથના આંકડા બેરી આ લોકો નાચે છે ત્યારે પોતાનું દુઃખ ધરીબર વીસરી જતાં હોય એમ લાગે છે. એમને વાર તિથિનું ભાન હોતું નથી. જ્યારે કણબીઓ-એમના ધણિયામાઓ છૂટ આપે ત્યારે તેઓ રમ કે તહેવાર પામે છે. લગ્ન ગાતી વખતે તે લોકો ખેતારો વગાડે છે, એને એ “ધાંધરી” કહે છે. જન્મે તાર સા-ગ અથવા સા-પ એ રીતે એ લોકો મેળવે છે પણ ઝીણા સંદીકાતી ઉપર એક જ આંટો વળાને જતો હોવાથી એક તાર ખેંચે ત્યારે તેની અસર બે બીજા ઉપર પણ થાય છે, અને ધાંધરી ખસૂરી વાગે છે. નીચે એક ખાલુ નાની સતારને હોય તેટલું મોટું કાપેલું તૂંખડું હોય છે, બીજા છેડે મીણથી તૂંખડાનો ઉપરનો ભાગ લગાડેલો હોય છે. “ડાંયાગ્રામ” હું. ચીતરતો નથી, પણ આ જંગલી જેવી દેખાતી ધાંધરીમાં વાદના બધા સિદ્ધાન્તો એના અણુધણ સ્વરૂપમાં (crude form) આવી જાય છે. મોટા તૂંખડાની ઉપર એક લીસા વાંચનો કકડો મૂકેલો હોય છે, અને તેના ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે આંગળીનો નખ મૂકી તેઓ જુદા જુદા સૂર કાઢે છે, અને આંગળી જરા ઊંચે રાખી કોમળ સૂર કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે ! ધાંધરી ઉપરાંત તેઓ મોરલી વગાડે છે; અને કાકીઆવાડમાં દશેરાને દિવસે ગાયો દોડાવવા વપરાતાં ખપાટનાં બનાવેલાં “લંબૂડાં” પણ હાલ તો છોકરાંઓ વગાડે છે.

*

*

*

†

બારડોલીની આ લડત દરમીયાન અહીં એક નવું જ લોકસાહિત્ય ઉત્પન્ન થવા પામ્યું હતું, અને તેના કવિ પહેલાં વડવાણની રાષ્ટ્રીય શાળામાં હતા તે થી. કુલચંદ કસ્તુરચંદ શાહ. એ ગીતોમાં જમીના પ્રસંગો, અમલદારોના અન્યાયો, અને પદાણોના ત્રાસ એમ બધાનો ઉલ્લેખ હતો. પોતાનું સર્વસ્વ હોમીને જે લડતમાં લોકોએ ઝંપલાવ્યું હતું, તેને કલાની દૃષ્ટિએ જોવાનો લોકોને અભિલાષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. કુલચંદભાઈનાં કેટલાંક ગીતો ઠીક ઠીક હશે, પણ ઘણાંખરાં તો સાહિત્યની કે કલાની દૃષ્ટિએ તદ્દન અક્ષમ થઈ પડે તેવાં છે, અને તો પણ આવાં (crude songs) અણુધણ ગીતોને લોકો તાનથી ગાતા અને હું પણ તેમાં સામેલ થતો. ગીત થું છે તેની તેમને પરવા નહોતી, લોકોને માત્ર ગાતું હતું. અને આમાં નથી બારડોલીના લોકોનો. વાંક કે નથી શ્રી. કુલચંદભાઈનો. જ્યારે લોકોને ગાવાનું મન થાય ત્યારે ગુજરાતના કવિઓ તેમનાથી દૂર રહે, એમને એકે સારી કૃતિ અહીં આવીને, ન આપે, પંખી લોકો ગમે તે ગીતો ગાય, તો તેમાં વાંકે જેઓ પોતાને કવિ કહેતા હોય એમનો છે. જીવનમાં કાન્તિનાં તરંગો હોય તો જ કલામાં તે નૈસર્ગિક રીતે ઉતરી શકે છે, અને ગુજરાતના કવિઓએ બારડોલીમાં નહિ આવીને પોતાની કલાને જે એક પોષક તત્ત્વ મળત તે ગૂંસાવ્યું છે, અને સામાન્ય જન-સમાજની કલાકૃતિનું ધોરણ જિંચું ચડાવવાની એક તક ગુમાવી છે.

*

*

*

કામળ બદ્ધ લાંબો યજ્ઞ થયો છે, અને મુખા ગુરુકુળ આર્યસમાજનું છે, તે વિશે દું
કંઈ લખી શક્યો નથી. આપણે ત્યાં આર્યસમાજનો હજી ધણો પ્રચાર થયો નથી. અત્યાર
મુધીનો સમાજસુધારો બે રીતે aristocratic હતો: એક પૈસાની દૃષ્ટિએ, અને બીજી
ન્યાયની દૃષ્ટિએ. આ બન્ને વચ્ચે દૃષ્ટિને બે કેઈ ઉચ્ચાવી પાડશે તો તે આર્યસમાજ
ઉચ્ચારશે એમ મને તો લાગે છે, પણ તે વિશે આદર્શનાં કન્યા ગુરુકુળો જોઈને પછી
કેઈ વાર લખીશ.

૧૯

૨૦

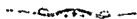
૨૧

હવે તો સમાધાન થઈ ગયું છે. લોકોના જીવન ઉપર જીવનના ચોપડો ફરી
પાછો વળતો હોય એમ અત્યારે લાગે છે. લડન દરમીયાન જે ઉત્સાહ લોકોમાં હતો તે
અસહકારને વખતે પણ મેં જોયો નહોતો. તે વખતે લોકો ન સમજતા હોય તેમ જોઈ
રહેતા, આ વખતે સમજાવ એક જાતનું communion હતું. વ્યક્તિગત અસ્થિતા વધારે
વિશાળ અસ્થિતા સાથે જોડવી તેનું નામ ધર્મોત્સવ છે, અને આવો ધર્મોત્સવ અહીં
આવનાર અતિથિઓને પણ થતો. બાકી બારડોલીના લોકો હિંદની બીજી પ્રજા જેવાં જ છે,
અને તેમને પણ કાલકીચમાં ચાલતું ગમતું નથી, અને ઉધાડે પગે ચાલે છે ત્યારે કાંટા
વાગે છે. દમજાં વરસાદ નથી, ઝંઘરની ક્યારીઓમાં પાણી ગુલાયાં છે; લોકો વરસાદની રાહ
જુએ છે, અને મારું કામ પૂરું થયે દું પણ ત્યાં આવવાની રાહ જોઈ હું.

૧૫-૮-૨૮

પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક

૧

श्रीवल्लभवर्णनादशकम्

संस्कृत

एके तु बलभाचार्याः शास्त्रेऽद्वैतमसाधयन् ।
अयं तु बलभाचार्यः कार्येऽद्वैतमसाधयत् ॥ १ ॥
भारते यो जयो गोतः सोऽपि हिंसासमुद्रवः ।
अहिंसायोधिनाऽनेन भारतं नूतनीकृतम् ॥ २ ॥
या वीर-बुद्धनिर्वाणादशयावत् सुधीजनैः ।
शाखावगुण्ठनैः खीवदसूर्यपस्यतां गता ॥ ३ ॥
तामहिंसां समुद्रघात्य तद्वलेन विजित्य च ।
बलभोऽस्थापयत् सत्यं खी वै त्वातन्व्यमर्हति ॥ ४ ॥

पराजि

मघेन जातकरिभं यं वतं तिष्ठं समाचरि ।
तं मघं पचयापेतो बलभो जयतु सदा ॥ ५ ॥

प्राकृत

जहा हु नायपुत्तेण चंडसत्तोवसामिया ।
इमेण बलहेणावि चंडसत्तोवसामिया ॥ ६ ॥

शौरसेनी

कधेदि जणदा एदा हिंसय्येव रणोचिदा ।
तमसच्चं कदं जेण जीवदु बलभो भडो ॥ ७ ॥

मागधी

काशयशस्तचाहं तं मोहनप्पस्टभूशिलं ।
शुस्तिदं सेवणाभस्तं थुणामो बलभं हगे ॥ ८ ॥

मैसूरवी

तामोतरपतासेवी पस्टकीलसिरोमनी ।
को नु तिट्ठो परो केण जातिसो सूरबलभो ॥ ९ ॥

वपपन्नं

सूरहिं वीरहिं जिहिं माउभूमी सुरक्खिआ ।
धन्नउं कुलउं ताणुं बल नाणु च जीवण ॥ १० ॥

અર્થ

જૂના જમાનાના વક્ત્રભાષ્યજ્ઞે તો અદ્વૈતભાવનાને શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ કરી હતી ત્યારે આ પ્રત્યક્ષ વક્ત્રભાષ્યજ્ઞે તો એ અદ્વૈતભાવનાને કાર્યમાં સિદ્ધ કરી બતાવી. ૧

મહાભારતનો પ્રસિદ્ધ વિગ્ન્ય પશુ હિંસાદારા મેળવાયો હતો ત્યારે આ અહિંસાપ્રધાન લડવાયે એ વિગ્ન્યને અહિંસાદારા જ મેળવી મહાભારતને નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું છે. ૨

અહિંસાના સમર્થક વીર (મહાવીર સ્વામી) અને જુદા લગવાનના નિર્વાણ પછી લગભગ આજ સુધી પંડિતોદારા જે અહિંસાને શાસ્ત્રોની ઓક્ષતમાં રાખવામાં આવી હતી તેને હવે ખુલા રાજમાર્ગમાં લાવી અને તેના જ જલદારા વિગ્ન્ય મેળવી શ્રીવક્ત્રભાષ્યજ્ઞે એમ સ્થાપિત કર્યું કે, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને ચોખ્ખું છે જ. ૩-૪

જાતકમાં મધે * (જુદાના પૂર્વ જન્મના એક અવતારે) જે તીવ્ર મત આચર્યું હતું તે મધની પ્રતીતિ કરાવતા આ વક્ત્રભાષ્ય સદા જયવંત રહેા. ૫

જેમ જ્ઞાતપુત્રે * ચંડકૌશિક નામક સર્પને પોતાના અહિંસક બળથી શાંત કરેલો તેમ આ વક્ત્રભાષ્યજ્ઞે પશુ સરકારની પ્રચંડ સત્તાને પોતાના અહિંસક બળથી શાંત કરી-નમાવી. ૬

આ જનતા એમ જ કહેતી આવી છે, કે જુદરથળમાં તો હિંસાનો માર્ગ જ હચિત છે, પશુ એ વાતને ખોટી પાડનારા મુલટ શ્રીવક્ત્રભાષ્ય ચિરંજીવ રહેા. ૭

જે વક્ત્રભાષ્ય ખેડુતોના સાર્થવાહ છે, ગાંધીજીના પદને શોભાવનારા છે, સુસ્થિત છે અને સેવાને જ ગાર્ય માનનારા છે તેમની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૮

વક્ત્રભાષ્ય દામોદરના ભક્ત છે. પોતે કુલમાં શિરોમણિ છે. શું આવો યર વક્ત્રભાષ્ય જેવો ખીન્ને કોઈ પુરુષ ઢોઈના દીકામાં આવ્યો ? ૯

જે યરવીર પુરુષોદારા માતૃભૂમિ સુરક્ષિત રહી છે, રહે છે અને રહેશે તેવા યરવીરોનું કુલ, બલ, નામ અને જીવન ધન્ય છે. ૧૦

* મધે અહિંસાત્મક પ્રયોગદારા જ એક પ્રચંડ રાજસત્તાને નમાવી હતી. ત્યારે જુદલીલા સારસંગદ-મધની કથા.

* જ્ઞાનપુત્ર અને વક્ત્રભાષ્યનું સાચું ચંડસત્તા નમાવવા પૂરતું જ છે એથી કોઈ બેરસમજ ન કરે.

વિચાર ચંક્રમાળુ

બારડોલીની લોકલકત પૂરી થઇ અને તેમાં પરિણામ લોકપક્ષના લાભમાં આવ્યું.

લોકપક્ષની લડતમાં ધણીવાર એવું બને છે કે લડાઈમાં માણસોના જનમાલની ખુવારી જરૂરી હોય તે કરતાં વધારે થાય છે. ફ્રેન્ચ રાજકાન્તિ વિશે એમ જ કહેવાય છે. રશિયન રાજકાન્તિની તો ખબર નથી પણ ત્યાં જે આટલી બધી ખૂનરેલ થઇ તે બધી આવશ્યક હતી એમ તો ન જ કહેવાય.

લોકોને ઘણે ભાગે લડાઈનો અનુભવ નથી હોતો. તેમના નેતાઓ પણ તેમનામાંથી આવેલા હોવાથી તેમને પણ એવી લડાઈનો અનુભવ હોવાનો સંભવ નથી. વળી લોકલકતો લોકોના એકદમ ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાથી અસ્તિત્વમાં આવે છે અને તેવામાં ગણતરી અને ડહાપણની સલાહ એકદમ મનાતી નથી. બધી કાન્તિઓના છતિદાસો આવા જ હોય છે.

સત્યાગ્રહમાં આવી નિરર્થક ખુવારી થવાનો સંભવ વધારે છે એમ એક દૃષ્ટિએ જોતાં ભાગે. કારણકે આ સંગ્રહમાં તો મરવાનું જ છે, ખુવાર થવામાં જ સાર્થકતા છે એમ ગણાઈ જાય. પણ શ્રીયુત વક્ષભભાઈના હાથે લોકપક્ષના જન અને માલ બનેની ધણી જ કરકસર થઈ છે. તેમણે એક પણ માણસને નહામો જેલમાં મોકલ્યો નથી. લોકો આવેશમાં આવીને ભદ્રે ટોરને લઈ જવાં હોય તો લઈ જાય એમ કહેતા હતા પણ તેમણે તો એક પણ નહામું નુકસાન ન ખમવાને જ ચેતવ્યા છે. અને આટલું પણ નુકસાન ન થાય તેવા ઉપાયો હજી પણ તેમનું મન શોધવું હશે.

સ્વયંસેવકો નગરાં વગાડીને જહીદારો આવવાની ચેતવણી આપતા હતા. સરકારે નગરાં વગાડવાં, રસ્તામાં ભેગાં થવું તેને ગુંદો ઠરાવ્યો. તેમની જગ્યાએ કોઇ એકાદી કુનેદવાળો નેતા હોત તો આ પ્રસંગે જ સત્યાગ્રહ આપવાનું નિમિત્ત બનાવત અને ઘણાય સ્વયંસેવકોને જેલમાં મોકલત. પણ શ્રી. વક્ષભભાઈએ, આડમાર્ગે માણસોની ખુવારી ન થાય તેની ચીવટ રાખી, નગરાં બંધ કર્યાં, અને નગરાથી સરકાર ભડકે છે એમ કહીને લોકોમાં ઉલટું વધારે ચેતન પૂર્યું. સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ ઘણું શીખવાનું છે. બીજી લડતો જેવા જ તેમાં પણ બહુ રચાએલા છે, અને તેનું સિદ્ધાંત બારડોલીમાં જ મળી શકે તેમ છે.

છેલ્લી યુરોપની લડાઈ પછી લડનારા દરેક દેશમાં રાગ અનાચાર વગેરેથી માણસોની સ્થિતિ વધારે બગડી છે. લડાઈમાં નુકસાન થાય છે તેવું જ પાછું બીજાં કારણોથી લડાઈ પછી નુકસાન થાય છે. બારડોલીની લડત એવી મોટી કે એવા પ્રકારની નહોતી, છતાં બારડોલીએ એવાં નુકસાનોથી ચેતવાનું નથી એમ નથી. અત્યાર સુધી બારડોલીમાં ગુંદો થયા નથી, લોકો ફાજદારી કોર્ટે ચડ્યા નથી, પણ આ લડત દરમિયાન, કોર્ટ વગેરે બધી

જાતના સરકારી સુધારાના સરંજામથી તેઓ વાકેફ થઈ ગયા છે. જે કલિ હજી નથી પેહો તે દવે પેસે નહિ, વિજયમાંથી જ અનિષ્ટો પેસે નહિ તે સંભાળ રાખવાની છે.

*

*

*

બ્રાહ્મી ધર્મની રાતાખંડ પૂરી થઇ.

હિંદુ ધર્મ ખીમઓને વટલાવવા જતો નથી પણ જેમને તે ધર્મ પાળવો હોય તેમને યોગ્ય ધાર્મિક વિધિ વગેરેની સગવડ કરી આપે છે. તેવી જ રીતે તે પરધર્મોના હુમલા સાથે સામે મોંઘે લડતો નથી પણ પોતાની વિશાલતા અને અનેકવિધતામાંથી, જે કારણો કે ન્યૂનતાને લીધે પરધર્મોના હુમલો શક્ય થતો હોય તેને મટાડે છે.

બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થના સમાજ અને આર્ય સમાજ ત્રણે આવા જ પ્રયત્નો છે.

મદામાજીએ કહ્યું તેમ બંગાળના ર્યાનિક સંપ્રદાયો, નવા કહેવાતા બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શક્યા નહિ, અને એ નિર્બલ ગિન્દુએ તેના પર ખ્રિસ્તી ધર્મ હુમલો કરવા માંડ્યો. ત્યારે હિન્દુ ધર્મ એ દિશામાં ખ્રિસ્તીઓ સામે બ્રાહ્મો ધર્મોના મોરચો બાંધ્યો. થોડીવાર એ હીલચાલને હિંદુઓએ પોતાની બહારની—અ-હિન્દુ હીલચાલ માની, પણ પછી ધીમે ધીમે એ હીલચાલની જ પ્રગતિથી, બ્રાહ્મો અને ઇતર હિન્દુઓની વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો અને અત્યારે બ્રાહ્મો પણ હિન્દુઓ જ છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ અને થોડા વખત પછી એ માત્ર હિન્દુ ધર્મની જ સાખા ગણાશે.

તે જ પ્રમાણે આર્ય સમાજ પણ હિન્દુ ધર્મની અસ્પૃશ્યતા, અનેક નાતો, વિધવા વિવાદ નિષેધ, વગેરે અનેક આંતર નિર્બળતા ઉપર જે બહારના ધર્મો હુમલા કરતા હતા તેમની સામેના મોરચો છે. આર્ય સમાજ પણ પ્રથમ હિન્દુ ધર્મ વિરોધી ગણાતો હતો, સનાતન ધર્મની સાથે તેને ઘણીવાર ઝગડાં પડ્યાં છે, પણ અત્યારે તે પોતાની પ્રગતિથી સામાન્ય હિંદુ ધર્મની સાખા ગણાવા લાગ્યો છે અને આર્ય સમાજ અને ઇતર હિન્દુઓ વચ્ચેનો દ્વેષ ઘણો જ ઘટી ગયો છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મના સંરક્ષણને માટે આર્ય સમાજ આપરમક છે એમ ઘણા હિંદુઓ અત્યારે માને છે. આર્ય સમાજે પણ રામાયણ વગેરેની નિન્દા કરતી મૂંઝી દબને પોતાના સિદ્ધાંતો વધારે વિશાળ કર્યા છે.

અસહકાર એક રાજકીય હીલચાલ છે છતાં તેણે પણ હિંદુ ધર્મની આંતર નિર્બળતાઓ મટાડવા લગીરમ પ્રયત્નો કર્યા છે અને આ ત્રણેય હીલચાલોથી એ નિર્બળતાઓ નાબૂદ થવાનો સમય દવે નજરે દેખાવા લાગ્યો છે.

અસહકાર તરફ પણ સનાતન મનવાદીઓએ સખ્ત રીતે આણુગમો દર્શાવ્યો છે પણ તેનું બળ દવે નહિ જેવું જ રહ્યું છે. શ્રીપુત જન્મનાચાલ બગ્ગને શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્ય સર્વને માટે ખુલ્લું મૂક્યું અને લોકોએ એ ફેરફારને વધતી કે નિલાતી લીધો એ આ હીલચાલની મોટામાં મોટી ફતેહ છે. એ ફતેહ આરોહણીયા લેશ પણ ઉતરતી નથી.

આ ઉપરથી લાગે છે કે મંદિરોના ખાનગી માલિકો ધારે તો આવો ફેરફાર વહેલો કરી શકશે. ગુજરાતમાં પણ આ ફેરફાર થઇ શકે તેમ છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૪

અંક ૫

પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચેનો પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ

મૈ ૧૧૦૦ અધ્યાપક શ્રી. રામનારાયણ પાઠક તરફથી આપા થઇ હતી કે પારસીઓ અને હિન્દુઓ, જેઓ હમણાં એકમેકને યોગ્ય રીતે ઝોળખવાની પરવા કરતા જણાતા નથી, તેમના વચ્ચે એક સમયે ગાઢ સંબંધ ચાલુ હતો અને હવે પછી પણ કાયમ રહે એવી મતલબનો લેખ મ્હારે 'પ્રસ્થાન' માટે લખવો. આ બાબત ઉપર કાંઈક અભ્યાસ કરી બાદ તારીખ ૨૯ મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ ની સાંજે અમદાવાદની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના આશ્રય હેઠળ અને કવિશ્રી ન્હાનાલાલના પ્રમુખપદ નીચે આ વિષય ઉપર એક મંહેર ભાષણ મ્હારા તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. શ્રી. રામનારાયણભાઈ તરફથી આ બાબતમાં પ્રેરણા થયેલી હોવાથી એમના 'પ્રસ્થાન' માં જ આ ભાષણ કાંઈક વધારા સાથે છપાવવાની મ્હારી ફર્જ સમજી હતું.

પશ્ચિમ તરફના એક લેખકે ટકેર કરી છે કે એક હિન્દીવાન જ્યારે ભાષણ કરવા બેઠે છે ત્યારે બાવા આદમથી જ આરંભ કરે છે : મ્હારે પણ આજ એમ કરવાની ફર્જ પડે છે. કેટલાક વિદ્વાનોને એવો મત છે કે આર્ય પ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન તે ઉત્તર મુવનું ખરફસ્તાન હતું, અને એ જગ્યાનું નામ "મનુષ્યમતિનું પારણું" આપવું જોઈએ. એ અત્યંત પુરાણા કાળમાં આર્યોની સ્થિતિ અને સંસ્કૃતિ કેવી હતી તે જાણવા આપણી પાસે પૂરતાં સાધનો નથી. જે દેશમાં રાત્રિ અને દિવસ છ છ મહિનાના હોય ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની સંસ્કૃતિ શક્ય હોય કે કેમ એ જ શંકા પડતી વાત છે. તે દેશમાં આર્યોની વસ્તી બહુ વધી પડવાથી અથવા તે ભારે મોટી સંખ્યામાં એકાએક ખરફ પડવાથી આર્યોને ત્યાંથી નીકળી જવું પડ્યું અને તેઓએ એશિયા-માધનરમાં આવીને કાયમનો મુકામ કર્યો. ત્યાંથી ઇડો-યુરોપિયનને નામે ઝોળખાતી એક શાખા એમનાથી લુદી પડીને ગ્રીસ (યુનાન)

દેશ તરફ વળી. આ સાખામાંથી હાલની યુરોપીય ગ્રન્થ ઉત્પન્ન થઈ છે. પારસીઓના અને હિન્દુઓના પૂર્વજો એશિયા માધ્યમરમાં જ લાંબા કાળ સુધી રહ્યા પણ છેવટે તેમના વચ્ચે એક તીવ્ર મતભેદ ઊભો થયો. સોમની પૂજન કરવી કે કેમ અને યજ્ઞોમાં પશુઓ અર્પણ કરવાં या નહીં એ બાબત ઉપર એમનામાં તકરાર થઈ, અને આર્યોનો મોટો ભાગ એશિયા માધ્યમર છોડીને હિન્દુસ્તાન તરફ આવ્યો અને એ લોકો હિન્દુઓ તરીકે ઓળખાયા. એક બીજી ન્હાની સાખા “અયરાનવએનો” અથવા ધરાન દેશમાં આવી વસી, અને તે આર્યો ધરાની અથવા પારસી તરીકે જાણીતા થયા. એક વખતે પારસીઓનો અને હિન્દુઓનો ધર્મ એક જ હતો અને જુદા જુદા દેશોમાં વહેંચાઈ જવા છતાં વેદમાં અને અવસ્તામાં પુષ્કળ સરખાપણું છે અને તે પારસીઓના અને હિન્દુઓના ધર્મમાં, દેવોમાં, ભાષામાં, શબ્દોમાં, દંતકથાઓમાં, યજ્ઞની ઉત્પત્તિને લગતી કથાઓમાં, ક્રિયાકામોમાં વગેરેમાં દંડ પણ દેખાઈ આવે છે.

હિન્દુ નામ પારસીઓએ પાડેલું છે. સિંધુ નદીની પાસે જે ગ્રન્થ રહી તે હિન્દુને નામે ઓળખાઈ. પહેલાં પંજબની પાંચ નદીઓને બદલે સાત હતી અને એ પ્રદેશ ‘સપ્ત-સિંધુ’ કહેવાતો—જેને અમે ‘હકત હિન્દુ’ ને નામે અમારાં શાસ્ત્રોમાં ઓળખીએ છીએ. અવસ્તામાં ‘સ’ ને બદલે ‘હ’ વાપરવાનો રિવાજ છે. ‘સોમ’ ને અમે ‘હોમ’ કહીએ છીએ; ‘સરસ્વતી’ ને ‘હરદવૈતી’ અને ‘સુરુ’ ને ‘હોરે’ કહીએ છીએ. માટે સિંધુ નદીની પાસે રહેતા ‘સિંધુઓ’ને બદલે ‘હિન્દુઓ’ નામ એ ગ્રન્થને અમે આપ્યું હતું. ફારસી ભાષામાં ‘હિન્દુ’ નો અર્થ પત્તકાઈ ગયો છે અને એનો અર્થ ‘કાળો’ થાય છે. હાલની જાણીતી પંક્તિ છે કે:—“બ ખાસે હિન્દુ યશ બખ્શમ સમરકંદ ઓંબોખારારા:”. યાને સનમના મુખ ઉપરના કાળા તકને ખાતર હું સમરકંદ અને જુખારા કુરબાન કરવા તૈયાર છું. વળી ફરિદૌલી સુલતાન મેદમુદ મજનવીને સખ્ત કપડો આપતાં લખે છે કે:—

“જના પાક જાહેદ મદારીદ ઉમીદ
કે હિન્દુ બ શુસતન ન ગરદદ સુરીદ”

યાને, બૂંડાં તોખમના માણસ પાસેથી સારી ઉમેદ રખાય જ નહિ, કેમકે ‘હિન્દુ’ને ધોવાથી તે સફેદ થવાનો નથી. આ બન્ને ઠેકાણે ‘હિન્દુ’ નો અર્થ ‘કાળો’ થાય છે. આ ઉપરથી માત્રમ પડે છે કે ફારસી ભાષામાં ‘હિન્દુ’ શબ્દનો અર્થ ચિકૃત થઈ ગયો છે.

હવે પારસી અથવા ફારસી નામ કેમ પડ્યું તે જોઈએ. ધરાનમાં પાર્સ અથવા ફાર્સ નામનો એક પ્રાંત હતો. જેમણે હખામની વંશના બાદશાહો આવ્યા હતા. આ ફારજુસર એ પ્રાંત બંદુ અગત્યનો ગણાતો તે એટલે સુધી કે The part stood for the whole અને ધરાન દેશના વતનીઓ ધરાની કહેવાવાને બદલે જાણે ફક્ત પારસના જ વતનીઓ હોય તેમ પારસી કહેવાયા અને મળતો એક રાખસે ઇસ્લામાં છે. ૧૦૬૬ પહેલાં ઇસ્લા ઉપર અનેકવાર હુમલા થયા હતા, તેમાં એક હુમલો અંગ્રસ નામની જાણીતી જરમન ગ્રન્થએ કર્યો હતો. અંગ્રસ લોકોએ આવીને ઘીટનના દક્ષિણ તરફના પ્રાંતમાં મુકામ કર્યો, અને તે પ્રાંતનું નામ અંગ્રસ-લેંડ પાડ્યું. પરિણામે તે પ્રાંતના જ વતનીઓ નહિ પણ આખા દેશના વતનીઓ અંગ્રસ કહેવાયા અને ખુદ આખા દેશનું નામ પણ અંગ્રસ-લેંડ અથવા ઇસ્લાંડ

પશુ. તે જ પ્રમાણે પારસી પ્રાંત ધરાનમાં બહુ બહુશીતો હોવાને લીધે અંતે ધરાનીઓ કહેવાવાને બદલે પારસીના વતનીઓ એટલે પારસીઓને નામે જાણીતા થયા. પારસીઓ પહેલવને નામે પણ ઓળખાય છે, અને અમારી એક પવિત્ર ભાષાનું નામ પણ પહેલ્લી છે. પહેલવ અંધવા પહેલવાનનો અર્થ શરવીર પણ થાય છે અને તે તો ગુજરાતી ભાષામાં પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ. ડૉ. માર્ટિન હોગના મત મુજબ પારસી તે જ પહેલવ અથવા પાર્થિયાનો પ્રાંત હતો. પાર્થિયાનો રામનો નેડે ભારે મુઠ્ઠો થયાં હતાં તેથી પાર્થિયાનો શરવીરો તરીકે જાણીતા થયા, અને પહેલવનો અર્થ પારસી એટલું જ નહિ પણ પહેલવાન (શરવીર) પણ થયો.

ભાષણનો વિષય શરૂ થાય તે પહેલાં હિન્દુઓનાં મહા કાવ્યોમાં પારસીઓ માટે શું ઇશારા કરવામાં આવ્યા છે તે જોઈએ. એ પુસ્તકોમાં અવારનવાર પારસીકા, પહેલવ, વધન અને શકનાં નામે મળી આવે છે. કેકેમી દશરથ રાજની એક પત્ની, ભરતની માતા અને કેકય દેરાના રાજની પુત્રી થતી હતી. કેકય દેશ પંચાળની ઉત્તરે અને તે વખતના ધરાનની લગભગ સરહદે આવેલો હતો. “કય” એ પણ ધરાનના કયાંની રાજ્યોનો એક જાણીતો પુરોગ (Prefix) છે, જેમકે કયપ્રસર, કયકોબાદ, કયકાઉસ વગેરે. વળી જ્યારે ભરત પોતાના મામા યુશાન્તિ નેડે પોતાના માતામહને મળવા ગયા ત્યારે પાછા ફરતી વખતે વૃદ્ધ કેકય રાજે તેમને બહુ બેટ આપી, તેમાં શીકારી કુતરાઓ, બીનનાં વસ્ત્રો અને મૃગયમો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ વિચિત્ર બક્ષિસ ઉપરથી જણાય છે કે કેકયરાજ હિન્દ દેશના હતા જ નહિ પરંતુ ધરાનના અથવા તો ધરાને તાબેના જ કોઈ મુશ્કના હોવા જોઈએ. ગાંધારી એ અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની અને ગાંધાર દેશના રાજની પુત્રી હતી. એ ગાંધાર દેશ હમણાં પણ કન્દહારના નામથી મશહૂર છે. માદ્રી એ પાંડુની એક પત્ની, નકુળ અને સહદેવની માતા અને મદ્ર દેશના રાજની પુત્રી હતી. એ મદ્ર દેશ પણ પંચાળની ઉત્તરે અને ધરાનની લગભગ આવેલો હતો. આ ત્રણ દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે તે પુરાણ કાળમાં પણ પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સંબંધ તો હતો જ.

રામાયણમાં કથા છે કે ઋષિ વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ મુનિ પાસેથી રાજધા ગાયની માગણી કરી હતી, પણ તે સ્વીકારવામાં આવી હતી નહીં. વિશ્વામિત્ર ક્રોધાવમાન થઈ મોટું લસડર લાવી ગાયનું હરણ કરશે એવો ભય હતો તેથી વસિષ્ઠજીએ ગાયને હુકમ કર્યો કે એક મોટું સૈન્ય પોતાનાં રૂપાટામાંથી ઉત્પન્ન કરવું. ગાયે “ હું ભા ” એવો નાદ કર્યો અને પહેલવ જાતનાં હઝારો યોદ્ધાઓ બોલબોલતાંમાં જિલા કરી દીધા. આ પારસીઓ રાજસા ગાયમાં કયાંથી પેદા એ સવાલમાં આપણે ઉતરીશું નહિ. માત્ર એટલું જ જાણવા જેવું છે કે તે કદીમ ઝમાનામાં પણ હિન્દુઓનો પારસીઓ નેડે કેલક પ્રકારનો વહેવાર તો હતો જ.

મહાભારતનાં સભા પર્વમાં યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવા ઇચ્છે છે માટે પોતાના ભાઈઓને ચાંતરફ દિગ્વિજય કરવા મોકલે છે, તેમાં નકુળ ધરાન જાંધને પારસીઓ અથવા પહેલવો ઉપર જીત મેળવે છે એવું જ્ઞાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી કાલિદાસના ‘ રઘુવંશ ’માં પણ રઘુ દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે ત્યારે ધરાન ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના દહાડીવાળા પારસીઓને કતલ કરે છે. એ મહાકવિ એવું પણ લખી ગયા છે કે તે વખતની ધરાની બાતુઓ સુંદર હતી અને મદિરા પીવાથી તેમનાં મુખ લાલચોળ રહેતાં હતાં ! શ્રી કૃષ્ણને લગતા અનેક અહેવાલોમાં વાંચવામાં આવે છે કે

તેમનો કાળયવન નામનો એક કટો દુશ્મન હતો. તે યવન તો હતો જ અને શકોનો રાજા હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કાળયવન એક ધરાની હોય અથવા ધરાન સાથે એને નજીકનો કે દૂરનો કાંઈક સંબંધ હોય એ ખીના પણ તદ્દન જ અશક્ય તૃતી.

પારસીઓનાં પુસ્તકો તરફ દષ્ટિપાત કરતાં તેમાં પણ હિન્દ વિષે ઇશારા કરેલા જોવામાં આવે છે. અલખત જેમ આપણે જોઈએ તેમ હિન્દુ પુસ્તકોમાં પારસીઓની દાર વર્ણવી છે તેમ પારસી પુસ્તકોમાં હિન્દુઓના પરાજયનું ખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય સ્વભાવ જોતાં એ તો માત્ર સ્વાભાવિક જ કહી શકાય. “ચંદ્રાંધાંચ નામા” નામના પુસ્તકમાં લખાયેલું છે કે અષો અરયુર સાથે ધાર્મિક બાબતો ઉપર વાદવિવાદ કરવા હિન્દથી ચંદ્રાંધાંચ નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આવ્યા. હજી તો મુખ્ય ખોલે તે પહેલાં તેમના મનના સદ્ગુણ વિચારો જાણી લેખને અષો અરયુરે તેના સંતોષકારક જવાબો આપી દીધા. તે સમયે ગ્રીસથી તુતયાનુચ (Tibanus) નામનો પણ વિદ્વાન એ જ કામ-સર આવ્યો હતો, અને તે પણ પ્રશ્નો પૂછે તે પહેલાં તેના ઉત્તરો સાંભળી ગયો હતો. વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે બ્રાહ્મણ અને ગ્રીક પોતપોતાના ધર્મો છોડીને અરયુસ્તી મઝદબામાં આવ્યા હતા. ફારસી સાહિત્યમાં ફિરદોસ્તીના ચાહેનામાની અપૂર્વ ક્તેદ જોઈને કેરચાર્ય નામે, અરજુ નામે, દારાજ નામે, વગેરે અનેક નામાંથી લખાયાં હતાં. તેમાં જણાવ્યા મુજબ કેરચાર્ય, ફરતમ, ફરામર્ઝ, અસફદમાર વગેરે પારસી શરવીરાઓ, હિન્દ ઉપર અનેકવાર હુલ મેળવી હતી. ખર્જોહું તો લખવાન જાણે પણ મહાકાવ્યો અને નામાંઓમાં જળવાઈ રહેલી દંતકથાના આધારે પણ ચોક્કસ જણાય છે કે પુરાણ કાળમાં પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે સંબંધ તો હતો જ.

દંતકથાનો પ્રદેશ છોડીને હવે ઇતિહાસ ઉપર નજર નાંખીએ. ઇતિહાસ પ્રમાણે પારસીઓ અને હિન્દુઓની નિસાળતો આરંભ દખામની વંશના મહાન પારસી શૈલનશાહ દારાયસ હીસ્તામ્પીસના વખતથી થયો હતો. દારાયસે પોતાના સરદાર રાક્ષેશને ઉત્તર હિન્દનો દેશ તપાસવા મોકલ્યો. તેણે મેળવેલી ખાતમીના આધારે ચાહેનશાહે એક લશ્કર મોકલી પંજાબ ઉપર ક્તેદ મેળવી. દારાયસના મહારાજ્યના ત્રેવીસ પ્રાંતોમાં પંજાબ સૌથી તવંત્ર પ્રાંત ગણાતો. જાણીતા તવારીખનવીસ મિ. પાલનજી અરજેરજી દેસાઇના મત પ્રમાણે લગભગ સિંધની સરદદ સુધી એ ક્તેદ લંબાઈ હતી. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૫૧૦ માં આ રીતે હતાયલું પંજાબ પારસીઓના હાથમાં ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૫૦ સુધી કહ્યું.

મૌર્યવંશના ચંદ્રગુપ્તે હિન્દમાં ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૧ થી ૨૯૭ સુધી અને એના પૌત્ર અશોકે ઇસ્વીસન પૂર્વે ૨૭૨ થી ૨૩૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. કેટલાક ઇતિહાસકારોનો મત છે કે એ રાજાઓ યદ્ર હતા; કેટલાકો કહે છે કે એઓ પરદેશી હતા, ન્યારે કોકટર સ્પુતર માને છે કે એઓ યાતો પારસીઓ હતા, યાતો ધરાની રીતરિવાજોની એઓ ઉપર પ્રજા અસર થઈ હતી. આ બાબતની કાંઈક વધારે ખારીકથી આપણે તપાસ કરીએ. (આના સંબંધમાં મહારા વિદ્વાન ચુરુ ચુન્ડલાત કોલેજવાળા પ્રોફેસર એમ. એસ. કોમીસેર-યટ તરફથી મને જે મદદ મળી છે તેનો આભાર સ્વીકાર કરું છું.) ૧૯૧૩ ની સાલમાં સર રતન જમશેદજી તાતાએ દર વર્ષે રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની સખાવત અમુક મુદત સુધી કરવાની પોનાની ખુશી જતાવી. આ રકમમાંથી ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે એવી ધારણાથી

શોધખોળ (research work) ચલાવવાનું નક્કી થયું. ડૉ. સ્પુનર નામના વિદ્વાને આ કામ માથે ઉપાડ્યું. પાટલીપુત્ર પાસેના કુમ્ભધારના ક્ષેત્રમાં એમણે ખોદકામ ચલાવ્યું અને પરિણામે થાંભલાઓ એક વિશાળ મહેલ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ મહેલનું સ્થાપત્ય તેમને ઈરાનના પરસીપોલીસના પારસી પાદશાહોના મહેલ જેવું લાગ્યું. થાંભલાઓ ઉપરનાં ઘંટના આકારનાં શરાંઓ (capitals) તે તો ઇરાની સંભોની ઉપરનાં શરાંઓ જાણે નકલ જ હતી. દારાશ્વસ હીરતાસ્પાસ અને અશોકે પહોડો ઉપર જે લેખો કેતરાચ્યા છે તેમાં અને તે લેખોની શૈલીમાં પણ ડૉ. સ્પુનરને ખંડુ સામ્ય લાગ્યું. મહાભારતના સમાપર્વમાં વાંચવામાં આવે છે કે મયદાનવ નામના એક અતિ કુશળ મિત્રીએ યુધિષ્ઠિર માટે અનેક સંભોલાઓ એક ભવ્ય મહેલ બાંધ્યા હતા. એ મયદાનવ માટે કહેવાય છે કે તે મયદાનવ છે, અને મયનો અર્થ અલબત્ત પારસી થાય છે. તે મિત્રીએ કહ્યું કે તેણે દાનવો માટે અનેક મહેલો બાંધ્યા હતા. મયદાનવે યુધિષ્ઠિર માટે જે મહેલ બાંધ્યા તેના સ્થાપત્યનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે. તેની સાથે મેગેસ્થનીસે ચંદ્રગુપ્તના મહેલોનું ખ્યાન આપ્યું છે તેનો મુકાબલો કરતાં ડૉ. સ્પુનરને ખંડુ મળતાપણું લાગ્યું. માટે સ્થાપત્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં તે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે મૌર્ય વંશના રાજાઓ અને ઇરાનીઓની ભારે અસર થઈ હતી. ફરગ્યુસન પણ પૂર્વના સ્થાપત્યને લગતા પોતાના મશહુર ગ્રંથમાં ઇરાની અને ડૉ. મૌર્ય વંશના સ્થાપત્યમાં સામ્ય છે એવો સ્વીકાર કરે છે.

મેગેસ્થનીસ નામનો ગ્રીક એલચી સેલ્યુકસ તરફથી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં આવ્યો હતો. તેણે હિન્દને ત્રિણે એક બહુ ઉપયોગી પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તે જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત ઉત્સવ કરીને જાહેરમાં પોતાના વાળ ઘોતો. ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ આ તો એક પારસી રિવાજ હતો માટે ચંદ્રગુપ્ત પણ પારસી હોવો જોઈએ. પણ હું ધારૂં છું કે અહીં સ્પુનર ભાઈએ કાંઈક ચાપ ખાઈ મથેલા લાગે છે. વાળ ઘોતો અને તેજ નાખવું એ ક્રિયા તો અનેક પ્રજાઓમાં આકર્ષી આવેલી છે. હિન્દુઓમાં પણ જ્યારે રાજા તખ્તનશીન થાય છે ત્યારે અભિષેકની ક્રિયા થાય છે જ્યારે રાજાના વાળ ઘોવામાં આવે છે. પુરાણ કાળના યાદુદીઓમાં પણ રાજાને અભિષેક (anoint) કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; માટે માત્ર પારસીઓમાં જ આ રિવાજ હતો એમ ગણી શકાય નહિ. ડૉ. સ્પુનરની આ દલીલ આપણને સંતોષકારક લાગતી નથી.

મૌર્ય શબ્દની ઉત્પત્તિ મુરા શબ્દ ઉપરથી થઈ કહેવાય છે. મુરા નામની સ્ત્રી નંદ-રાજાની રખાત હતી અને ચંદ્રગુપ્તની માતા હતી. ચંદ્રગુપ્તે પોતાની માની વાદમાં પોતાના વંશનું નામ મૌર્ય રાખ્યું હતું. પણ ડૉ. સ્પુનર દમણાં એવું મત ધરાવે છે કે મૌર્ય શબ્દ ઈરાનના મર્વ નામના બહુ જાણીતા શહેર ઉપરથી આવ્યો છે. “મર્વસ્ત” નામના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ પરસીપોલીસ વસાયેલું છે અને આપણે જોઈએ તેમ પારસીપોલીસના મહેલો અને ચંદ્રગુપ્તના મહેલો વચ્ચે બહુ સામ્ય છે. તેથી ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ જનરાજાને છે કે મર્વના જાણીતા નામ ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના વંશનું નામ મૌર્ય રાખ્યું હોય.

મૌર્ય રાજાઓના સમયના સિલ્હા આપણને જણાવે નથી પણ હિન્દના જૂનામાં જૂના સિલ્હાઓ મૌર્ય વખતના હોય એ ડૉ. સ્પુનર સંભવિત માને છે. એ સિલ્હાઓ ઉપર સૂર્ય ઓધો અને જાડની ડાળીનાં નિશાનો પાડેલાં છે. આ ત્રણે ગીતો પારસીઓ પવિત્ર ગણે છે.

અમે સૂર્યપૂજક તો છીએ જ; પાંખવાળા ગોધાની નશિાન આજે પણ અમારાં અગ્નિ મંદિરો ઉપર જોવામાં આવશે. વળી જ્યારે મિશ્ર પૂજા ધરાનમાં ચાલતી ત્યારે પણ મિશ્ર અને ગોધાને અનલગનો સંબંધ હતો. જાડની ડાળી તે અમારા શાસ્ત્રોમાં ખરસમને નામે જોળખાય છે અને તે અમારાં ધર્મિક ક્રિયાક્રમોમાં વપરાય છે. કોઇ વળી એમ કહેવા નીકળશે કે જૌદ ધર્મમાં પણ જાડ એ જૌદ સંધનું નિશાન છે, અને અશોક જૌદ હતો માટે સ્વાભાવિક છે કે સિક્કા ઉપર જાડનું નિશાન હોય. પણ એમ ખનવું મુશ્કેલ છે. જૌદ ત્રિપુટી છુદ્ધ, ધર્મ અને સંધની બનેલી છે: છુદ્ધને બદલે પાંચ માધાનો નાગ છે, ધર્મનું નિશાન ચક્ર છે, જ્યારે સંધનું ચિન્હ જાડ છે. હવે સિક્કા ઉપર જાડ પાડ્યું ત્યારે બીજાં બે ચિન્હો શા માટે ન પાડ્યાં? વળી સંધનું નિશાન જાડ છે, જાડની ડાળી નહિ. જ્યારે મૌર્ય સિક્કા ઉપરના સૂર્ય, ગોધા અને ડાળી એ ત્રણે પારસી ધર્મને બહુ બંધ બેસતાં યથા પડે છે, અને ડૉ. સ્પુનરના મતને પુષ્ટિ મળે છે કે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક પારસીઓ હોવા જોઇએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં (વિશાખદત્તના ઇસ્વી આઠમી સદીમાં લખાયેલા " મુદ્રારાક્ષસ " સિવાય) મૌર્ય વંશના રાજાઓ માટે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી અને તેમના તરફ એક પ્રકારની તિરસ્કારભરી સુપ્રીદીધી જ જોવામાં આવ્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ કર્દહ્ય પંડિત "શાન્તરૂગિણી" નામના પોતાના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં બાવન કુટ રાજાઓનાં નામ આપે છે તેમાં અશોકનું નામ માણુમ પડે છે. અશોક જોવા મહાન રાજપતિ જેને ધરાવવા માટે કોઇ પણ દેશ મગરૂર બને, અને જે ઇતિહાસ પ્રમાણે જોતાં હિન્દમાં મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં સૌથી પહેલો હતો, તેનું નામ કુટ રાજાઓની ટીપમાં-એ શો ગળ્ય! ડૉ. સ્પુનર માને છે કે જો અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત પરદેશીઓ ન હોત તો જેમ વિક્રમ અને હર્ષ-વર્ધનના નામ આસપાસ અનેક દંતકથાઓ બેગી યથા છે તેમ એમના નામ ઉપર પણ યાત. પણ સ્પેશ ઉપર ફોટો પ્રેળવનારા ક્યા પરદેશી રાજાઓનાં યશોમાન ગવામાં છે કે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકનાં ગવાય? ધરાને ક્યારે સિકંદરની છોતિ માઇ છે કે હિન્દ વળી મૌર્ય વંશના રાજાઓની ગાય?

ચંદ્રગુપ્તના મરાઠ્ઠર પ્રધાન, હિન્દના મેડીઆવેલી, ચાણક્યને બ્રાહ્મણ કહેવો કે કેમ તે વિષે ડૉ. સ્પુનરને શંકા પડે છે. એમના અભિપ્રાય મુજબ તે ધર્મિક બ્રાહ્મણ હતો જ નહિ પણ અચર્યવેદનો ખાસ અબ્યાસી હતો, માટે તે જુહુમેનર કરવામાં, દવાદારથી રોગ મટાડવામાં અને ખજોળ વિદ્યામાં પ્રવીણ હતો. ડૉ. સ્પુનરના મત મુજબ ચાણક્ય પણ કોઇ પરદેશી જ હોવો જોઇએ. તે વખતના પારસીઓ ખજોળ વિદ્યામાં કુશળ હતા તે બીના ધ્યાનમાં લેતાં બનવાજોગ લાગે છે કે આ મદદાસય પણ ઇશિનથી જ હિન્દમાં પધાર્યો હશે.

ડૉ. સ્પુનરની સઘળા દલીલોથી આપણને સંપૂર્ણ સંતોષ થતો નથી. પરંતુ કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય એ કહેવત પ્રમાણે એમના કેટલાક પુરાવાને જ્યારે ભેગા મુકીએ છીએ ત્યારે આપણે કશું કરવું પડે છે કે કદાચ મૌર્ય વંશના રાજાઓ પારસીઓ જોડે કાંઇક બેવાર રાખતા હશે, અને જો તેઓ પોતે પારસીઓ ન હોય તો પણ પારસીઓની અસર તેમના ઉપર કેટલાક પ્રમાણમાં થઇ હોય તો તે બનવાજોગ છે. લખતાં બેદ થાય

છે કે કેટલાક વિદ્વાનો ડૉ. સ્પુનરના મનને કેવળ તુચ્છકારી કહે છે અને કેટલાકો તો એટલે સુધી કહે છે કે ડૉ. સ્પુનરે સર સ્તન તાતા નામના પારસી ગૃહસ્થના પૈસાથી કામ કરેલું હોવાથી પારસીઓને રાજી રાખવા માટે આ તુન જીભું કયું હતું! સરસ્વતીના સેવકો ઉપર પણ આલું હલકું આળા આવી પડે તે અદેખર અફસોસ કારક છે. મને ડૉ. સ્પુનરના મતમાં કંઈ પણ ખાસ અશક્ય લાગતું નથી, કેમ કે હું હમેશાં શક્યતાઓ (possibilities) ને માનનારો છું. મહાન સીકંદર ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૩માં ગ્રુજર પામ્યો અને હિન્દમાં ચંદ્રગુપ્ત ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૧ માં ગાદી પર આવ્યો. સીકંદરના મરણ બાદ તેના મહારાજ્યમાં અંધાધૂંધી અને ગેરવ્યવસ્થા આવી રહી. શું એ શક્ય નથી કે આ તકનો લાભ લઈને કોઈ ઇરાની જવાંમંદ, કેટલીક સેનાનો સરદાર બનીને પોતાની તકવારના બળે પોતાનું કિસ્મત અજમાવવા હિન્દ ભણી નીકળી પડ્યો હોય? શું એ શક્ય નથી કે આ માણસ ઉપર નસીબદેવી હોય અને હિન્દમાં આવી તેણે એક સમ્રાટ તરીકે જમાવી રાજ ચઢ્યું હોય, અને આમજી જતાં તેના વંશજો બૌદ્ધ ધર્મમાં ભળી ગયા હોય? શું કુદરતના અમીર, રંકના રાય અને સિપાહી પરથી સુસંતાન થવાના દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ નથી? યુરોપના ઑલીવર ક્રોમવેલ અને નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, હિન્દના શિવાજી મહારાજ અને હૈદરઅલી અને ઇરાનના યાકુબઅલેય સફદ્રી અને નાદિરશાહનાં જીવનચરિત્રો એનાં જવાબ આપવા પૂરતાં છે. તો ડૉ. સ્પુનરના મતને હસી કાઢવાને બદલે માત્ર તે મતની શક્યતા (possibility) જ ને સ્વીકારવામાં આવે તો એક નિઃસ્વાર્થી વિદ્વાનના કામને છેવટે પણ કાંઈક જરા મળેલો કહેવાય.

હવે એક નવા જ વિષયમાં પ્રવેશ કરીએ. ભવિષ્ય પુરાણમાં એવું વર્ણન છે કે ઇરાનથી સૂર્યપૂજ કરનારા ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં આવી વસ્યા. એ બાબત કાંઈક જિંદાણમાં ઉતરી તપાસી જોઈએ. ભવિષ્ય પુરાણ ૬૭ મ્હારા વાંચવામાં આવ્યું નથી પણ તેમાં સમાવેલી આ બાબતની સંપૂર્ણ હકીકતનો છોટેબાળ ડૉ. સર આર. જી. ભાંડારકરના જાણીતા પુસ્તક "વૈષ્ણવીક્રમ ઍંડ 'સેવીક્રમ'"માં અને અન્ય ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલો છે. પુરાણમાંની વિગત નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રીકૃષ્ણ અને જંબુવતીના પુત્ર સાંબે ઋષિ દુર્ગાસાનું અપમાન કર્યું. ઋષિજીએ ક્રોધાવમાન યજ્ઞને શાપ દીધો જેથી સાંબને શરીરે કોઠ નીકળ્યો. એ રોગ અસાધ્ય બાળક પડતા તેને રાજ્યના ધર્મગુરુ ગૌરમુખની સજાદ લીધી. ગૌરમુખે કહ્યું કે ઇરાનની પાસે શક દ્રોપમાં વસના અને સૂર્યની પૂજ કરતા મગ લોકો સિવાય બીજા કોઈ પણ એ રોગ મટાડી શકે એમ નથી. સાંબ મરડ ઉઠર બેસી શકદ્રોપ ગયો. (સુનાઈવાળા વિદ્વાન રાવ બહાદુર પી. બી. જોશીના મત મુજબ શકદ્રોપ તે શકસ્તાન અથવા સીસ્તાન છે.) ત્યાંથી મગ લોકોને લઈ હિન્દ પાછા ફરી તેમને સાક ચંદભાગા નદી આગળ એક સૂર્યમંદિર બાંધી આવ્યું. (આ મંદિર હુએન ત્સીઆંગ નામના ચીના પ્રવાસીએ પણ જોયેલું હતું: તે સત્તરમા સૈકા સુધી દસ્તીમાં રહ્યું અને છેવટે ધર્માધ ઔરંગઝેબને હાથે તેનો નાશ થયો.) એ મગ લોકો સુસંતાનમાં આવી વસ્યા. તેઓએ મોજ કુંજની કાત્રી કન્યાઓ જોડે લગ્ન કર્યું. તેમની પ્રાર્થનાથી સાંબનો રોગ મટ્યો. છેવટે આ મગ લોકો હિન્દુ ધર્મમાં ભળી ગયા અને તેઓ મગ બ્રાહ્મણો કહેવાયા.

દવે આ પૌરાણિક વૃત્તાંતમાં ઐતિહાસિક સમ્યક્ષ દેટલી છે અને પુરાણોમાં સાધારણ રીતે મળી આવે છે તેમ હંતકથા અને અતિશયોક્તિ કેટલી છે તેની તપાસ કરીએ. કણ્વ કથા વિના છુટકો નથી કે જો કે હિન્દુ લાઘવ્યોએ અનેક દિશામાં નામ કાઢ્યું હતું તો પણ તવારીખ લખવામાં તેઓ તદ્દન પછાત હતા, અને તવારીખ લખવાની કુશળતા તેમનામાં લાંબા સમય સુધી દેખાઈ નહોતી. આપણાં પુરાણોમાં તવારીખી બીના આવે છે પણ જલ્લે કે “અરેબિયન નાઇટ્સ” લખાતી હોય કે જીનપરીની વાન થતી હોય તેમ તેનું બ્યાન કરવામાં આવે છે. પુરાણોમાંથી આ સમગ્રી હંતકથાઓ પાદ કરી માત્ર તવારીખરૂપી સોનું તારવી કાઢ્યું એ સુરિક્ષ થઈ પડે છે. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે આ મગ જ્ઞાતજો ઇસ્વીસન પૂર્વે અથવા પછી પહેલી સદીમાં હિન્દમાં આવ્યા. તે જતાં ભવિષ્ય પુરાણમાં તો શ્રી કૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો તેમની જોડે મળી આવે છે ! દવે આ આધુનિક સમયમાં શ્રી કૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસા ક્યાંથી આવ્યા ? તેનો ઉત્તર એટલો જ દષ્ટ શકાય કે પોતાના વૃત્તાંતોને વધુ રસમય બનાવવા માટે, તેનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે અને તેમાં વધુ રંગ જમાવવા માટે, વિના કારણે ઇતિહાસનું ખુન કરી આપણા પુરાણી લાઘવ્યોએ તારીખનો પણ શુભાર રાખ્યા વિના શ્રી કૃષ્ણનાં અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો ધુસારી દીધાં છે. એક તો હિન્દમાં લાંબા કાળ સુધી ઇતિહાસનો દુકાળ હતો તેમાં ઇતિહાસ લખવાની ઉત્તમ તક પુરાણીઓને સાંપડી હતી, પણ તવારીખને તવારીખ તરીકે વર્ણવવાને બદલે જલ્લે હંતકથા લખતા હોય તેમ અનેક નિરુપયોગી બાબતો તથા જોળા દષ્ટને આ તક કેટલેક દરજ્જે ખોટા દેવામાં આવી છે, તે જોઈને દરેક ઇતિહાસપ્રેમી સજ્જનને ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ.

વળી પુરાણ પ્રમાણે ૧૮ મગ જ્ઞાતજો હિન્દ આવ્યા. આ ૧૮ ના આંકડાનાં જ્યાં યાં આપણને દર્શન થાય છે. ૧૮ પુરાણો અને ૧૮ ઉપપુરાણોઃ મહાભારતનાં પર્વ ૧૮ અને ગીતાના અધ્યાય ૧૮ઃ મહાભારતનું યુદ્ધ ૧૮ દિવસ ચાલ્યું અને ૧૮ આક્ષોહિણી સેનાએ આ-જંગમાં ઝંપલાવ્યુંઃ અને ઇરાનથી મગ જ્ઞાતજો હિન્દ આવ્યા તે પણ ૧૮ નો હીસાબ ગણીને જ આવ્યા ! બનવાજો છે કે હિન્દુઓમાં ૧૮ નો આંકડો પવિત્ર ગણાયો હોય, પણ તવારીખને પવિત્ર કે અપવિત્ર સાથે શો સંબંધ ? ત્રિદાનોનો મન છે કે માત્ર ૧૮ મગ જ્ઞાતજ નહિ પણ એથી વધારે, ગરુડ ઉપર બેસીને નહિ પણ પગપાળા, એકજ વાર નહિ પણ એકથી વધુ વાર, ઇરાનથી હિન્દ આવ્યા હોવા જોઈએ.

દવે આ મગ જ્ઞાતજોના લક્ષણો સંબંધી શું વર્ણન છે તે જોઈએ. આપણને તુરત માન્ય પડે છે કે આ લક્ષણો ઘણે મોટે ભાગે વીસમી સદીના પારસીઓને લાગુ પડતાં છે.

મગ જ્ઞાતજોના મૂળ ગુરુ જરથષ્ટ્ર અથવા જરથસ્ત્ર નામના દના. (લખવાની ખાસ જરૂર નહોતી કે આ જરથષ્ટ્ર તે પારસીઓના પથગમ્બર અર્થે ઝરથુસ્ત્ર છે.)

મગ જ્ઞાતજો પોતાની દમર આસપાસ “અવંશગ” નામની પવિત્ર દોરી બાંધતા. (આ “અવંશગ” ને અવસ્ત્રમાં ઐત્યાહ્ય કહે છે; અગ્રે તેને કુરતી કહીએ છીએ. જ્ઞાતજો ખબે જનોઇ બાંધે છે જ્યારે અગ્રે તે દમર આસપાસ પહેરીએ છીએ.)

મગ જ્ઞાતજો સૂર્યને પૂજતા. (એ તો જમાને અત્યવશથી તે દગળાં સુધી પારસીઓનું અને ગાયત્રી મંત્ર ભણના હિન્દુઓનું મુખ્ય લક્ષણ જ. છે.)

મગ બ્રાહ્મણો ભોજન કરતી વખતે ચુપકીદી ભજવતા. (અલખત હવે તો “ ડીનર ” ઉપર લાપણો થાય છે અને “ સન્નામતી ” લેવાય છે, તો પણ કેટલાક શુદ્ધ પારસીઓ મહારા જોવામાં આવ્યા છે જેમને મન ભોજન એ પણ એક પવિત્ર ક્રિયા છે, અને ખાણું ખાતાં તેઓ મુદ્દલ જોલતા નથી. ખાતી વેળાએ મૌન ધારણ કરવું તેને અમે “ બાજ ધરવી ” કહીએ છીએ.)

મગ બ્રાહ્મણો દહાડી રાખતા. (હવે તો પારસીઓમાં કે જુદીન કેમોમાં દહાડી મુજ રાખવાં કે કેમ તે સૌ સૌની સગવડ અને જોભાનો સંવાદ થઇ પડ્યો છે; તો પણ હજી અમારા દરતુર મોખેદો ધણે મોટે ભાગે દહાડી રાખે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો મ્હોં ઉપર “ પદાન ” બાંધતા. (એ “ પદાન ” ને અવસ્તામાં “ પૈતિદાન ” કહે છે. પ્રાર્થના કરતી વખતે પવિત્ર અગ્નિમાં થુંકના છંટા ન લેડે તેટલા માટે આજે પણ દરતુર મોખેદો મ્હોં ઉપર નાક આગળથી એક રૂમાલ બાંધે છે. જૈન સાધુઓ જે રૂમાલ વાપરે છે તેનાથી એ મોટો હોય છે અને પ્રાર્થના પુરી થયા પછી તે ટુરત કાઢી લઇ પામડીમાં બાંધી લેવામાં આવે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો પ્રાર્થના કરતી વખતે હાથમાં ચમચ લેતા હતા. (હજી પણ મોખેદો હાથમાં ચમચ રાખે છે, જેની ઉપર સુખડ મુઝી અગ્નિને અર્પણ કરે છે.)

મગ બ્રાહ્મણો સદાશ્વ અને ચોખ્ખાઇ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતાં અને નિયમિત વખતે ઝંજોળ કરતા. (સારીરિક, માનસિક અને આત્મિક પવિત્રતા ઉપર તો અમારો ધર્મ જ રચાયેલો છે.)

મગ બ્રાહ્મણોની જીઓ માસિક જિમારીને પ્રસંગે પુરુષવર્ગથી વેગળા રહેતી હતી.

આ સઘળાં લક્ષણો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ધરાનથી આવેલા એ માણસો તે ખરેખર ઝરથુસ્ત્રી પારસીઓ જ હતા.

સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં ક્યારે આવ્યા. જે લવિષ્ય પુરાણમાં બીજું કંઈ નહિ પણ માત્ર તારીખનો એક આંકડો જ લખ્યો હોત તો આ કડાકુટુંબ જેવટ આવત. પણ હવે એ વાત ઉપર બળાયો કરવો ફાકટ છે. સર ભાંડારકર દલીલ કરે છે કે પારસી હખામની સક્તનતનો સીકંદરને હાથે ઇસવીસન પૂર્વે ૩૩૩માં અંત આવ્યા બાદ, પારસીઓ મિથપૂજ (સૂર્યપૂજ) નો રેગામ લઇને અનેક દિશાઓમાં વિખરાઇ ગયા. ઇસવીસન પૂર્વે જે સદીઓ ઉપર રોમમાં પણ મિથપૂજ પ્રચલિત હતી; તો સર ભાંડારકરના મત મુજબ બનવાજોગ છે કે લગભગ એ જ સમયમાં કેટલાક પારસીઓ સૂર્ય-પૂજનો સંદેશ લઇને હિન્દમાં પણ આવ્યા હોય. એક જુદી જ દલીલને આધારે મહાઇ પોતાનું મત નત્રતાપૂર્વક દર્શાવવાની રજા લઈ હું. ઇસવીસન પૂર્વે ૩૨૩ માં સીકંદર યુદ્ધ પામ્યો ત્યારથી તે ઇસવીસન ૨૨૬ માં સાસાની વંશનો સ્થાપક અર્દેશીર બાબકાન ધરાનના તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી અમારો ધર્મ ધરાનમાં એક રાષ્ટ્ર-ધર્મ (State religion) રહી ચઝ્યો નહિ. અમારો ધર્મ કાંઈકે વીસરાવા લાગ્યો અને કેટલેક દરજ્જે તેમાં અનિષ્ટ તરવો દાખલ થયા મોંડ્યાં. પણ ઇસવીસન ૨૨૬ માં અર્દેશીર બાબકાન ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પારસી ધર્મમાં નવજીવન સ્ફુરવા લાગ્યું. ગામેગામથી દરતુર મોખેદો પોતાની પવિત્ર કેતાબો લઇને બેગા થયા, અને ઝરથુસ્ત્રી ધર્મ નવે જન્મે જીવવા લાગ્યો, અને એનું નવીન

સ્વરૂપ ધરાયું. લોકોમાં અવનવો ધાર્મિક ઉત્સાહ સજ્જન થયો અને જનવાનજો લાગે છે કે પોતાના ધર્મનો સંદેશો લખને કેટલાક પારસીઓ એ સમયમાં હિન્દ આવવા નીકળી પડ્યા હોય. વળી સર ભાંડારકર બીજી પણ એક દલીલ રજૂ કરે છે. ઇડોસ્ટ્રીયલ શાખાનો અને કુશન જાતનો કનિસ્ક નામનો બૌદ્ધ મતવાદી એક મહાન રાજા હિન્દની ઉત્તરે રાજ્ય કરી ગયો હતો અને એની રાજ્યધાની પેશાવર હતી. તે ક્યા સમયમાં થઈ ગયો તે વિશે મતભેદ છે, પણ ઘણાખરા વિદ્વાનોના મત મુજબ તે ઇસવીસન પહેલી કે બીજી સદીમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. તેના વખતના સિક્કાઓ મોજુદ છે જે જોતાં તેની ઉપર “ મિહિર ” ની આકૃતિ નજરે પડે છે. આ “ મિહિર ” તે શરસી શબ્દ મહેર છે અને તે અવસ્થાના ‘મિશ્ર’ (અથવા સંસ્કૃત ‘મિત્ર’) શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે, અને એનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તો આ ઉપરથી જણાય છે કે એ બૌદ્ધ મતવાદી રાજાના રાજ્યમાં પણ કાંઈક અરથુરતી ધર્મની કે રીતરિવાજની અસર થયેલી હોવી જોઈએ. એ રીતે જોતાં પણ જે મગ બ્રાહ્મણો ઇરાનથી હિન્દ આવ્યા તે ઇમિની પહેલી કે બીજી સદીમાં આવ્યા હોવા જોઈએ.

મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દમાં કાંઈ રહેવા પામી છે કે કેમ તે બાબત ઉપર આપણે હવે આવીએ. મિ. કે. એન. સીતારામ નામના ગૃહસ્થે “ ધી કે. આર. કામા. એરી-એન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ જરનલ ” માં “ ઇરાનીયન ઇન્ફ્લુએન્સ ઓન ઇન્ડીઅન કલ્ચર ” નામનો બહુ વિદ્વાનરસો નિબંધ લખેલો છે તેમાં તે જણાવે છે કે ઇસવી છઠી સદીમાં મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિન્દમાં બહુ હતી, અને ઇરાની તરીકત પ્રમાણેની સૂર્યપૂજા પૂર-જોશથી ચાલતી હતી. મિ. સીતારામ માને છે કે શ્રી હર્ષવર્ધન (૬૦૬-૬૪૮) તેમના પિતા પ્રભાકરવર્ધન, તેમના પિતા આદિત્યવર્ધન અને તેમના પિતા રાજ્યવર્ધન એ સૌ પરમાદિત્યમકતો અને મગ બ્રાહ્મણોના જ વંશજો હતા. પ્રભાકર અને આદિત્ય નામો પણ સૂર્યનાં જ છે એ વાત પણ અર્થસૂચક ગણાવી જોઈએ. વળી વરાહમિહિર તે રાજા વિક્રમની દરબારનાં નવરત્નોમાંનો એક વિદ્વાન ગણાતો. તે જૂગોળ અને ખગોળવિદ્યામાં નિપુણ હતા, અને ૫૮૭ માં તે ગુરુ પામ્યો. મિ. સીતારામના મત પ્રમાણે એ વરાહમિહિર પણ એક મગ બ્રાહ્મણ હતા અને પોતાનાં પુસ્તકોમાં તેણે પોતાના મગ બ્રાહ્મણ પૂર્વજો માટે ઇશારા કર્યો છે. એના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ હતું. વરાહમિહિરે ‘બૃહત્સંહિતા’ નામનું પુસ્તક લખીને તે સૂર્યનારાયણને અર્પણ કર્યું હતું. આ ઉપરથી પણ તેને મગ બ્રાહ્મણો જોડે નિસંગત હતી એમ સિ. સીતારામ અનુમાન કરે છે. હિન્દમાં અનેક નાની જાતો આવીને હિન્દુઓમાં ભળી ગઈ હતી, અને તવારીખની મદદ વિના તેમનું નામનિશાન પણ આજે આપણને જોડે નહિ. તેમ મગ બ્રાહ્મણોની નાની સંખ્યા આવી, જેમ સરિતા સાગરમાં મળી જાય છે તેમ, હિન્દુઓ મહાસાગરમાં મળી જઈ તેના અસ્તિત્વનો લોપ થઈ ગયો હતો.

આ પછી હિન્દુ અને પારસીઓનો સંબંધ મહાજગવાન અને પરાક્રમી ખહેરામથુર રાજાની કેટલીક દંતકથામાંથી મળે છે. આ સાસાની વંશના રાજાએ ઇ. સ. ૪૨૦ થી ૪૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તે મહાકાવ્ય અને ધનુર્વિદ્યામાં અતિ કુશળ હતા. ખાસ કરીને સિંહ અને ગુરખર (જંગલી ગધેડા) ના શિકારનો શોક્ષીન હોવાને લીધે જ તેનું નામ “ખહેરામથુર” પડ્યું. ફિરદૌસી કહે છે કે:—

“ શિકારના નાશાદ બજુઝ.શીર ઝો ગુર

અઝાનરાશ ખાનદંદ બહેરામગુર ”

યાને, સિદ્ધ અને ગુર સિવાય એનો ખીજો શિકાર જ નહોતો, માટે જ તેનું નામ બહેરામગુર પડ્યું. અહીં જણાવવાની જરૂર છે કે એક રાજાને ગધેડાનો ઇલકાળ આપ્યો છે તે તિરસ્કારથી નહિ પણ તે રાજાનું બળ ભેટાં માનારું આપ્યો છે. દાખલા તરીકે ઝોમૈયા વંશનો છેલ્લો અરબ બલીફ મેરવાન ખીજો, જે ઝાખની લડાઇ પછી ૭૫૦ માં કતલ થયો, તેનું પણ અંગબળ અને કામ કરવાની શક્તિ ભેટાં તેને “ હમાર ” અથવા ગધેડાનું ઉપનામ મળ્યું હતું. બહેરામગુર એક ધરાની એલચીના વેશમાં હિન્દમાં આવી ક્રોળના રાજા સંગલના દરબારમાં ગયો. તેનું બ્યાન ફિરદૌસીના સાહનામામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેનાં અદ્ભુત પરાક્રમે ભેટને રાજા સંગલને ભય થયો કે એક સાધારણ એલચી ભે આવો જમરો હોય તો ધરાનનો રાજા બહેરામગુર તો કેવો હશે ! બહેરામગુર ઉપર સખીતુદ નામની રાજાની કુવરી મોહિત થઇ અને છુપાછુપ તેમનું લગ્ન થયું. આ સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલો વંશ તે ગર્દભીલા રજપુતોનો વંશ કહેવાય છે. બહેરામનું ઉપનામ પણ ગુર અથવા ગધેડો હતું, અને ગર્દભીલા રાજા પણ ગર્દભ અથવા ગધેડા ઉપરથી આવ્યો છે, અને આ બંને વાત અંધએસતી લાગે છે. પણ આ માત્ર દંતકથા છે, એને તવારીખનો વિશ્વાસપાત્ર ટેકો હોય એવું મહારા વાંચવામાં આવ્યું નથી.

હવે સાસાની વંશના સૌથી મહાન અને મશહુર રાજા નૌશીરવાન, જેને માટે માત્ર ધરાને જ નહિ પરંતુ આખા એશિયાએ મગર રહેલું ભેટએ તેની તરફ નજર નાંખીએ. તેણે ૫૩૧ થી ૫૭૯ સુધી રાજ્ય કર્યું અને એના અદ્ભુત ઇનસાફને લીધે તે નૌશીરવાન આદેલના નામથી ઓળખાય છે. રજપુતોની ઉત્પત્તિ લગભગ ૬૦૦ ની સાલથી કેટલાકે ગણે છે, કરનલ ટૉડના “ રાજસ્થાન ”માં એક દંતકથા લખેલી છે કે રજપુતોના મૂળ સ્થાપક બાપારાવળ સહેનશાહ નૌશીરવાનની પુત્રી ભેડે પરણ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક દિવસ બાપારાવળ કેટલીક કન્યાઓ ભેડે રાસ રમ્યા. તે દરમિયાન રમતના જ આવેશમાં એ છોડીઓ ભેડે અમરથી ખોટી લગ્ન ક્રિયા કરવાનું તેમને મન થઇ આવ્યું. પછીથી માલુમ પડ્યું કે એ ક્રિયા તો ખોટી નહિ પણ ખરી થઇ ગઇ હતી, એટલે બાપારાવળને એ રમત મોંઘી પડી ગઇ, અને તેમને હંદગીબર અનેક પત્નીઓના ભોળા ઉદાવલો પડ્યો હતો, અને તેમના દ્વારા તે અનેક રજપુત કુળોના પિતા થયા હતા. વળી એમ પણ મનાય છે કે બાપારાવળ ધરાન પણ ગયા હતા. આટલી વિગતથી કદાચ આપણે એમ માની શકીએ કે એમની એક પત્ની તે નૌશીરવાનની પુત્રી પણ હોય. પણ ખુદ કરનલ ટૉડ પોતે જ બાપારાવળની જન્મતિથિ ૭૧૨ આપે છે ન્યાર મિ. ગૌરીશંકર ઝોઝા એમના “ રજપુતાના કા ઇતિહાસ ”માં ૭૧૨ થી પણ દૂર એ તારીખ મૂકે છે; એટલે તારીખોનો મેળ નહિ થવાથી આ દંતકથા તુરત ભાગી પડે છે, કેમકે ૭૧૨ માં જન્મેલો પુરુષ ૫૭૯ માં ગુર પામેલા સહેનશાહની પુત્રી સાથે પરણે એ બિલકુલ અસંભવિત લાગે છે. કદાચ ધરાની રાજ્યનો નાશ થયા બાદ એક ધરાની રાજકુંવરી ભેડે બાપારાવળ પરણ્યા હોય, પણ આવા આવા તર્કોને ઇતિહાસનું નામ આપવું યોગ્ય ગણાય નહિ.

પુલકેશી બીજો નામનો એક મહાપરાક્રમી રાજા આ સમય પછી દક્ષિણ હિન્દમાં રાજ્ય કરતો હતો. હર્ષવર્ધને જેમ બીજા રાજાઓ ઉપર હુત મેળવી હતી તેમ તે પુલકેશી બીજા ઉપર હુત મેળવી શક્યો ન હતો. ધરાન તરફથી એક એલચી ખાતું પુલકેશી બીજા ઉપર આવ્યું હતું, અને તેના ચિતાર અજંટાની ગુફાઓમાં કાતરી કાઢવામાં આવ્યો છે. તે કાતરેશી આકૃતિઓએ પહેરેલા પોશાક ઉપરથી તે સાસાની ધરાનીઓની હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે.

નૌશીરવાનનો પૌત્ર ખુસરૂ પરવીઝ પોતાની જાહોજલાલી અને મોજશોખ માટે જાણીતો છે. શીરીન નામની સ્વરૂપવાન બાતુ, જે ધરાનાં સુંદરી સંઘમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતી, તેણીની જોડેના એના ધરકની પ્રેમકથા નીઝામી ગનજવી નામનો ફારસી શાયર દિલપસંદ કાન્ધમાં ગાઇ ગયો છે. ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમકિસ્સો તે લખતા મજનુન કે જહાંગીર તુરજહાનને લુલાવે તેવો હતો. આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમ દર્શાવતું એક ગિત અજંટાની ગુફામાં કાતરી કાઢેલું જોવામાં આવે છે. વળા એ જ રંગીલા રાજાની ખુસરૂ પરવીઝના અમલ દરમ્યાન હિન્દમાંથી ઘણાએક ગવેયાઓ અને ગાનારીઓ ધરાન જઈ વરમાં હતાં.

નૌશીરવાનના સમયમાં ધરાનીઓની સાહિત્યસંબંધી નિસખત હિન્દ સાથે કેવી હતી તે હવે જોઈએ. નૌશીરવાને ખરખુ નામના એક ધરાની વિદ્વાનને નવું જીવન લાવે એવો એક ચમત્કારિક સંજીવની રોષો લાવવા હિન્દ મોકલ્યો. હિન્દમાં સપ્તમે ફરવા છતાં તે રોષો ન જડવાથી તે નિરાશ થયો. તેટલામાં એક હિન્દી પંડિતે "હિતોપદેશ" ગદ્યમાં "પંચતંત્ર"ને નામે જોળખાતી મશહૂર ચોપડી ખરખુને આપીને કહ્યું કે નવું જીવન આપનાર પાત્રો તે તો આત્મોન્નતિ કરનારે માન જ છે. અદૃષ્ટ રહેલા ઇંદ્રજીતના કાલિલ બાણથી મુર્ચ્છિત ચર્ષ મરણ્ય કાંઠે પડેલા લક્ષ્મણને ઉગારવા સાઈ સંજીવની લાવવા હનુમાનજી ઉપડ્યા હતા, અને એ ચમત્કારિક પાત્રો તો નદિ પશુ પર્વત જ ઉપાડી લાવ્યા હતા, તેમ સંજીવનીની શોધમાં નીકળેલો ખરખુ રોષાની ડાંખળા નદિ પશુ આખું માનરક્ષ જ પેચી ગયો. નૌશીરવાનના દુકમથી એ પુસ્તકનો તરલુઓ સંસ્કૃત ઉપરથી પહેલ્લીમાં થયો. ધરાની શેઠનચાહત તારાજ થયા બાદ ધરવામમાં વટલી ગયલા અખદુલા મુજન અલ મુકદ્દરે નામના ઝરયોરતીએ તેનું અરબીમાં ભાષાંતર કર્યું, અને છેવટે મૌલાના કાશરીએ "અનવારે સોહેલી"ના નામથી અરબીમાંથી ફારસીમાં તેનો તરલુઓ કર્યો. એ જગજાણીતી કેતાબ, જેમાં ઇસ્લામની નીતિકથાઓ જેવી અનેક વાતોઓનો લંકાર છે, તે "કલીલે ઓ દમને"ના નામથી પણ જોળખાય છે અને એ સદ્ગાનું મૂળ સંસ્કૃતમાં લખાયેલ "હિતોપદેશ" છે.

નૌશીરવાનના રાજ્યઅમલમાં બનેલો એક બીજો બનાવ નોંધવાજોગ છે. પહેલ્લી સાહિત્યમાં "ચત્રંગ નામક" (શેત્રંગનામું) નામનું એક પુસ્તક છે જેમાં શેત્રંગ (chess)ની રમત થી રીતે હિન્દમાં નીકળી તેનું ખ્યાન છે. એમ કહેવાય છે કે નૌશીરવાનને ખંડણી ભરતા એક હિન્દી રાજાના મુદકમાં આ રમત શોધાઈ હતી. તે રાજાએ એક પંડિત જોડે ખંડણી ભેગી આ રમત પણ ધરાની દરબારમાં મોકલી અને એ રમતનું યુગ્યું ઉદ્ભવ સંજ્ઞે આજ્ઞાન કર્યું. સૌ કોઈ દારી બેસા પણ જુઝરજમદેર નામનો વડો વઝીર, જે પોતાના જુદિગજ માટે મશહૂર હતો, તેણે એ રમત શોધી કાઢી, અને જે

પંડિત તે રમત લાગ્યો હતો અને તે રમત રમવામાં પ્રવીણ હતો, તેની જોડે ત્રણ દાવ રમી તેને ત્રણ દાવમાં મદાત કર્યો. પછી બુઝરજમહેરે એક “ નર્દ ” જેને ઇંગ્રેજમાં backgammon કહે છે તે નામની રમત શોધી કાઢી. તે લઈ પોતે હિન્દુ ગયો. પણ કોઈપણ હિન્દુવાન એ રમત ઉકેલવાને શક્તિમાન નીકળ્યો નહિ.

પણ હવે ધરાની પારસીઓ અને હિન્દુઓના સંબંધનો ઓર્થિતો અંત આવવા પામે છે. ધરાનું રાજ્ય અરબોને હાથે ફના થાય છે, અને પારસીઓના શાનો શૌકત,^૧ જાહેદિશમત,^૨ મુલકા મિલ્લત,^૩ માલો દૌલત^૪ કિસ્મતની અદેખી આંખે જાણે જોવાઈ શકાયાં ન હોય તેમ ધરાની સલતનતની રંગીલી રંગબૂમિ ઉપર આકૃષ્ટી અંધકારનો સિયાહ પરદો પડે છે. ૬૪૨માં થયેલા નેહામંદના ખુનખાર જંગ પછીથી દસ વર્ષના અરસામાં, જે જંગલી અરબોની સાથે ધરાનીઓ દશ સુધી મયદાનમાં પંજે મેળવીને જીતવાની પરવા પણ કરતા નહતા, તે જ અરબોને હાથે ધરાની તાબેતખ્ત અને દીનોઇમાનનું સત્યાનાશ વળી ગયું. શાએર મોઅઝઝી એક ઠેકાણે કહે છે તેમ:—

“ જાહ કે બુદ આન દિલસિતાન બા ફુસ્તાન દર બુસ્તાન
શુદ યુગો રમેદ રા મકાન, હમ બુમો કિરગિસ રા વતન ”

[જે બાગ્યગીયામાં સુંદર સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રેમીઓ જોડે આનંદમાં દિલ ખેલતાવતી હતી, તે કુલવાડીમાં આજે વર અને શિયાળવાં ભટકે છે, તે મહેલોનાં ખંડિયેરો ઉપર ઘુવડો અને ગીધોએ પોતાનું ઘર કર્યું છે.]

હઝરત મહોમ્મદ સાહેબ ૫૬૯માં જન્મ પામ્યા અને ૬૩૨ની સાલમાં તેમણે મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યું. દંતકથા એવી છે કે એમના જન્મ વખતે જ કેટલાક અર્થસૂચક ચમત્કારો થયા હતા જે ઉપરથી જાણાતું કે ધરાનું દેશના દહાડા હવે ગણાઇ ચુક્યા હતાં. પથગમ્બર સાહેબનું જીવનચરિત્ર લખનાર વૉશિંગટન ઇરવિંગ નામનો જાણીતો અમેરીકન લેખક દંતકથા વર્ણવે છે, કે એક રાતે જગતનાં તમામ મંદિરોમાંની મૂર્તિઓ ઉઘે મસ્તકે ઝમીન ઉપર પડી; તે જ રાતે અયો ઝરથુસ્ત્રનો અગ્નિ જે સૈકાઓથી ધરાનમાં જળતો હતો તે એકાએક બુઝાઈ ગયો; તે જ રાતે નૌશીરવાનના મહેલના કંચુરા ઓર્થિતા લાગીને ઝમીનદોસ્ત થયા; તે જ રાતે ધરાનના દરતુરાન દરતુરને એનું સ્વપ્ન આવ્યું કે એક અરબી જાટે એક ધરાની ઘોડા ઉપર જીત મેળવી; તે જ રાત પુરી થયા બાદ અરબ દેશમાં મક્કાની પવિત્ર ભૂમિમાં રબીઉલ અવ્વલની હતી તારીખને સોમવારે ઇસવી સન ૫૬૯ના એપ્રિલ મહિનામાં કુરેશ ખાનદાનના અબ્દુલ્લાનાં પત્ની બાનુ અમીનને પેટે હઝરત મહોમ્મદ નામના એક મહાન પથગમ્બરનો જન્મ થયો. તેમણે અરબ જેવી ચાગાન અને બેમી પ્રજામાં અવનવો જુસ્સો અને ઐક્યગળ રેડ્યાં. તેમના સ્વર્ગવાસ પછીના દસ વર્ષની અંદર અરબોના પગ તળે ધરાનની સરઝમીન રોળાઈ ગઈ, અને અઘાપિ પર્વત કોઈ પણ પરાજયને પ્રસંગે જેટલું લોહી ના પીધું હોય તેટલું ઇસ્લામની શમશીરના પ્રતાપથી પીને ધરાનની ધરતી તર ચઇ ગઈ. ઇસ્લામનું ચિહ્ન ઊગતા બીજના ચંદ્રનું છે, જ્યારે ઝરથુસ્ત્રી ધર્મનું નિશાચ સૂર્યનું છે. અનુભવસિદ્ધ વાત છે કે જ્યારે પણ બીજના ચંદ્રનાં આકાશમાં દર્શન થાય ત્યારે સૂર્ય તો

અદૃશ્ય થયેલો જ હોય; તેમ જ્યારે ઇસ્લામી ચંદ્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે અમારા ધર્મનો આક્રાંત્ય ધરાનની દૃષ્ટિમર્યાદા પાછળ મ્હોં છુપાવી અસ્ત પામ્યો. પણ વિજયી અરબોને તે સમયે જ્યાં પશુ ન હશે કે ધરાન સંરક્ષીનમાં અસ્ત પામેલા તે સૂર્યનો ઉદય દિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી તે માસેકની ફરજો કરમથી ફરી થવા પામશે.

પારસીઓનો છેલ્લો આદશાદ યજ્ઞજ્ઞે શહેરચાર ૬૫૧માં એક નીચ તોખમના પારસી લોટ દળનારને હાથે કતલ પામ્યો. તે આદશાદને પાંચ ફરજો હતાં-પુત્રોમાં શ્રીરાજ અને બહેરામ; પુત્રીઓમાં શહેરબાનુ, મહેરબાનુ અને મદાબાનુ. મુસીબતોથી હેરાન થયેલો રાજકુમાર શ્રીરાજ ચીન ભણી નાહો. પણ એની અનેક કાકલુદીઓ છતાં ચીનના શહેનશાહે એને મનમાનતી લરકરની મદદ આપી નહિ. ચીનમાં શ્રીરાજે એકાદ બે અગ્નિમંદિરો બાંધેલાં કહેવાય છે. ચીનની તવારીખમાં એને પીલુસેસ નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે. એનું શરીર ચીનમાં હોવા છતાં એનું દિલ ધરાનમાં ભમતું હતું. છેવટે કાંઈ પણ મદદ મળી ન શકવાથી, સ્વદેશને પાછું છતી લેવાની હેંશને પોતાની છાતીમાં જ સમાવી દઈ, તે કમનસીબ શાદઝાદો શ્રીરાજ પરાઈ ભૂમિમાં લગ્ન હૃદયે મરણને શરણુ થયો. તેનો ભાઈ બહેરામ તુરકસ્તાન ભણી નાહો. તેનું શું થયું તે નક્કી જણાયું નથી, પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે તે ઇસ્લામ ધર્મમાં વટલી ગયો અને તેના વંશજો તુર્ક લોકોમાં ભળી ગયા. રાજકુમારી શહેરબાનુ પથગમ્માર મહોમ્મદ સાહેબના પૌત્ર હમામ હુસેનના જેવામાં આવી અને તેમણે તેની જોડે લગ્ન કર્યું. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં તે “શાહેઝનાનખીબી શહેરબાનુ” ના ઇસ્લામથી ઓળખાય છે. હમામ હુસેન સાથના લગ્નથી જે ઔસાદ પેદા થઈ તે દાતના સૈયદો કહેવાય છે.

શાદઝાદો મહેરબાનુ બહુ સ્વરૂપવાન હતી. અરબોથી નાસતાં અને જંગલોમાં ભટકતાં તે નીસોમ થઈ ગઈ, તેટલામાં એક અરબના જેવામાં તે આવવાથી તે તેણીની પૂઠે દોડ્યો. મહેરબાનુ તેનાથી છુપાવી ભરાતી એક ખેડુતને ત્યાં આવી પાણી પીવાની ઇચ્છા બતાવી. પાણી ન હોવાથી ખેડુત ગાયનું દૂધ દોહવા એડો. વાસણ દૂધથી ભરાતાં જ ગાયે લાત મારી તે ઊંધું વાળી નાખ્યું. તરસથી તે શાદઝાદીનો શ્રવ બેતાજ મારી ગયો હતો તેટલામાં દૂરથી પેલા જ આરબને દેખતો આવતો નેહ ગિરદેશથી ઘેરાઈ ગયેલી તે કમનસીબ બાનુ પોતાનો શ્રવ લકને નાહી. જ્યારે માલુમ પડ્યું કે દવસનાં અગ્નિથી જળતા તે દયવાનના પંજમાંથી પોતાની પાકદામનને બચાવવાનો બીજો રસ્તો ન હતો, ત્યારે સર્વશક્તિમાન અદુરગઢને યાદ કરી પોતાનું શીયળ સાચવવા તેની ખરા દિલથી પ્રાર્થના કરી. તેની બંદગીને જાણે જવાળ મળતો હોય તેમ તેની સામેનો પર્વત વચમાંથી ફાટી ગયો, અને જેમ સીતાદેવી ધરતીમાં સમાઈ ગયાં તેમ તે ધરાની સતી પદાડના પેટમાં અલોપ થઈ ગઈ. તે જગ્યાએ દિન્દના પારસીઓએ ૧૯મી સદીમાં પેસા મોકલાવી એક મુંદર પુવારો બંધાવ્યો છે, અને દર વર્ષે બેદમન મદિનાના આશતાદ રોજ તે હામે જરન (ધાર્મિક ઉત્સવ) કરીને તે પવિત્ર બાનુની યાદમાં બંદગી કરવામાં આવે છે.

આ સથળાં ફરજો જોડે દિન્દુઓને કાંઈપણ નિસંગત નથી, પણ એક મદાબાનુ નામની શાદઝાદી કેટલાક ધરાની સીપાહીઓની સાથે સ્વદેશ - ઊડીને દિન્દ ભણી નાસી

આવી. અશુભ્રજ્ઞ પોતાની “આઇને અકબરી” નામની મશહૂર કેતાબમાં દંતકથા લખે છે કે એ શાહઝાદીએ એક રજપૂત રાજકુમાર જોડે લગ્ન કર્યું, અને એમનાથી જે વંશ ઉત્પન્ન થયો તે રજપુતોમાં સૌથી શૂરવીર અને નાખીઓ ઉદ્દેપુરના શિશોદિયાઓના વંશ છે. અમૂલ્ય જવાહરોથી ભરેલી એક દાખીતી જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તેમાંનાં એકાદ બે કિંમતી મોતીઓ કેઈ રાજવીને હાથ જઈ ચલકતાં તે તેના મુગટમાં વિરાજે છે; તે પ્રમાણે પારસીઓનું બાદશાહી કુટુંબ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું, પણ અદ્વિતીય જોડેલાં તેનાં લોહીનાં ટીપામાંથી સેયદ અને શિશોદિયાનાં ઉમરાવી વંશો ઉત્પન્ન થયા.

હવે પારસીઓ ધરાન છોડી હિન્દ આવ્યા તે બાબત હાથ ધરીએ. છેક નૌશીરવાનના વખતથી જ નજુમીઓ એવી લવિષ્યવાણી બાબત કે ધરાની તાબેતપ્ત એક સદીની અંદર ફેલાયો. તે વખતથી જ કેટલાક ધર્મિક પારસીઓ તેમનાં ધર્મપુસ્તકો લઈને ખોરાસ્તાનની પહાડી જગ્યાઓમાં જઈને ભરાઈ રહ્યા. ધરાન તો વડી મુજબ પશ્ચિમ; પણ અરબોને વધી સુધી તે પહાડી જગ્યાઓમાં જવાનું સૂઝ્યું નહિ. પણ છેવટે જ્યારે તેઓએ ત્યાં પણ પોતાનાં કદમ લંબાવ્યાં, ત્યારે પારસીઓએ ત્યાંથી નાસી છુટી હોરમઝદના બંદરમાં આવી આશરો લીધો. ત્યાં વીશ વર્ષ ગાળ્યા પછી તે ઠેકાણે પણ માલુમ પડ્યું કે અરબોના હાથથી એઓ સલામત રહી શકશે નહિ. આખરે એક જૂદ દસ્તુરે નજુમ જોઈને જણાવ્યું કે હિન્દ સિવાય પારસીઓ માટે બીજી કોઈપણ જગ્યા અનુકૂળ હતી નહિ. અરબોના રાજ્ય અમલથી અત્યંત ત્રાસ પામી આખરે આ પારસી આઘ યાત્રાળુઓ (Pilgrim Fathers)એ પોતાના પ્રિય માંદરવતનને છેઠ્ઠી સલામ કરી હિન્દના કિનારા તરફ ચાલુ મૂક્યું. હિન્દમાં આવી દીવ બંદરે તેમણે મુકામ કર્યો. પરંતુ ૨૦ વર્ષ બાદ તે તેમને માફક નહિ આવવાથી પાછા સમુદ્રખાળે ઉઠાડાયા. પણ આ વખતે વરુણદેવની અકૃપાને લીધે તેમને એક ભારે તોફાન નડ્યું; અને એમને લાગ્યું કે થોડાક વખતમાં આખો કાફલો સાગરને તળિયે જઈ બેસશે. પારસીઓએ તે પ્રસંગે ક્ષેત્રના ફિરક્તા બહેરામને યાદ કરી તેની બંદગી કરી પ્રતિજ્ઞ લીધી કે જો આ તોફાનમાંથી તેઓ બચી જવા પામે તો એક ખાસ અગ્નિર્દિ રચાવી તેનું નામ “આર્તશ બહેરામ” અથવા બહેરામનો અગ્નિ એવું રાખશે. ઇશ્વરકૃપાથી તોફાન શાંત થયું અને પારસીઓનું વહાણ સંગમણ બંદરે આવી જાણું રહ્યું. આ રીતે આખરે પુત્રી માતાને અને સરિતા સાગરને આવી મળી, અને ઇસુખ્રીસ્તના જન્મની સેકાઓ પહેલાં એશિયા માધ્યમમાં વસતા આર્યો વચ્ચે ધાર્મિક મતભેદને લીધે જે જે શાખાઓ જુદી પડી હતી તે છેવટે એક દેશમાં આવીને મળી. કદ સાલમાં પારસીઓ હિન્દ આવી વસ્યા તે સંબંધી ત્રીજા મતભેદ છે. ૧૬૦૦ની સાલમાં નવસારીવાળા મેબેદ બેદમન કેકેબાદ બિન હોરમઝદયાર સંગમણએ “કિસ્સે સંગમન” નામનું પુસ્તક ફારસી કાવ્યમાં લખ્યું હતું. તેમાં જણાવ્યા મુજબ પારસીઓ હિન્દને કિનારે ૭૧૬ માં આવી જિત્યાં. આ તારીખ ખેટી લાગે છે અને પારસી અભ્યાસીઓ હમણાં એ તારીખ ૭૬૦ થી ૭૬૬ સુધી મૂકે છે.

સંગમણ બંદરે આવ્યા બાદ પારસીઓએ શું કર્યું તેની વિગત “કિસ્સે સંગમન”માં આપવામાં આવી છે. કમનસીબે તેને તવારીખનો ટેકો નથી, માટે એ પણ દંતકથા તરીકે જ ગણાવી શકાય. “કિસ્સે સંગમણ”માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સંગમણનો રાજપતિ ગદવરાણા કરીને હતો, અને એક પરદેશી અને લડાયક જાન પોતાના ન્હાના શુભ્યમાં આવી વસે

તે તેણે કુદરતી રીતે જ નાપસંદ કર્યું. ખુદ્દેખુદ્દો નાનો જવાન નદિ પાદવતાં રાત્રએ એક ઝાઝાઝ ભરેલો દૂધનો ઘડો પારસીઓ ઉપર મોકલાવ્યો. એનો અર્થ એવો હતો કે જેમ તે ઘડામાં વધુ દૂધ રેડી શકાય એમ નહતું તે જ પ્રમાણે સંગ્રહના ન્હાના રાત્રપમાં પરદેશીઓ માટે જગ્યા જ નહોતી. પારસીઓના તે વખતના ધર્મશુર દસ્તુર નૈર્ધોસંગધવમ નામે હતા. (જે કે આ નામ સંબંધી પણ પુષ્કળ મનભેદ છે.) બીજા મ્હોં જેતા બિલા રહ્યા છે તેટલામાં તે દાનેશમંદ દસ્તુરજી મામત્રો ચેતી ગયા, અને ઝટ પોતાની આંગળીએથી વોટી કાઢી તે દૂધના ઘડામાં નાખી. એક બીજા વર્ષન પ્રમાણે દસ્તુર ધવત્રે તેમાં થોડીક સાકર નાખી ઘડો પાછો મોકલાવ્યો. એનો અર્થ એવો યામ કે જેમ સાકર અને દૂધ એક બીજામાં ભળાને સંપર્કી રહી શકે છે તેમ પારસીઓ દિન્દુઓ જોડે રહેશે. જનદવરાણા આ ચતુરાઈ જોઈ બહુ ખુશ થયા, અને પારસીઓને પોતાના દરગાહમાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. ત્યાં હાજર થતાં તે વખતના પારસીઓનાં લગાયક શરીર અને તેમની ખાનદાની જોઈ તે ભરો દિન્દુ રાત્ર અને તેના દરગાહીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ધર્મ અને રીતરિવાજ વગેરેના મુલાકાત પૂછનાં દસ્તુર ધવત્રે તેના ૧૬ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં* જવાબ દીધો, પરંતુ એ શ્લોકોમાં અમારા ધર્મની મદત્તા દર્શાવવાને બદલે દિન્દુ અને પારસી ધર્મોમાં અને રીતરિવાજમાં સામ્ય કેટલું છે તે બતાવી આપી રાખતું દિશ હતી લેવાનું હતાપણુ દસ્તુરજીએ વાપર્યું. એ શ્લોકમાંના કેટલાકની છેવટની પંક્તિ આ છે:—

“ગૌરા ધીરા: સુયોરા વહુયલનિલયાસ્તે ઘયં પારસીકા: ।

પારસીઓને પોતાના રાત્રપમાં રહેવાની પરવાનગી આપતાં તેમની જોડે કેટલાક કોમ્પારાર કરવામાં આવ્યા હતા. સૌથી પહેલી અને અગત્યની શરત એ હતી કે પારસીઓએ તુરત પોતાનાં ઘરો છોડી દેવાં. ત્યારથી તે આજ સુધી અમારી કોમનું લગાયક ખમીર નષ્ટ થઈ ગયું અને પારસીઓ ખરેખર એક વેપારી પ્રજા (nation of shopkeepers) બની ગયા. બીજી શરતો એ કરવામાં આવી કે પારસી સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાનો પોષાક અને લાપાતજ દઈ દિન્દુ પોષાક અને લાપાત્ર ગ્રંથ લેવાં. વળી પારસી લક્ષની કિયા સવારે નદિ પણ આંગે કરવાનું નક્કી થયું, અને તે કિયામાં સંસ્કૃત આરીયોદ પદવાનો દસ્તુરોએ ફરાવ કર્યો. દિન્દુભાઈઓની લાગણીને માન આપી ગોવધ નદિ કરેલો એ પણ પારસીઓને ઉચિત લાગ્યું. છેવટે પારસીઓએ સોમંદ ત્રીધા કે:—“અમે દિન્દુસ્તાન શ યાર યાશીમ”-યાને, અમે તમામ દિન્દુસ્તાનના મિત્રો થઈ રહીશું. અમારા વડવાઓએ આપેલું આ વચન અમે ૧૨૦૦ વર્ષ દરમિયાન પાળી શક્યા છીએ કે કેમ; પારસીઓએ દિન્દુમાં દરેક હીનચાત્રને ગોખરે રહી કામ (pioneering work) કર્યું છે કે નહિ, શ્લોકોમ અને પરકોમને લાભાર્થે અમે સખાવનો દસ્ત લંબાવ્યો છે કે કેમ, રાજકીય, મામાનિક, ઔદ્યોગિક અને અનેક બીજી દિશાઓમાં આગળ પડતો લાગ લીધો છે કે કેમ—વગેરે મુલાકાત ઉપર મત આપવું એ એક પારસી લેખક માટે ગેરમુતાસેજ થઈ પડે, માટે એ ખાત્ર ઉપર અગિયારા કુચારવાનું કાર્ય હું મારા મુન ખાત્રે નિષ્પક્ષપાતી વાંચક વર્ગની મુનસરી ઉપર જ છોડું છું. એ માયાળુ અને નેક દિલના રાજપતિ રાખા જનદવનો ઉપકાર પારસીઓ કયે ભવે વાળી શકશે? દિન્દુઓને ઠેકાણે કાંઈ બીજી નિષ્કૂર અને અસદિપ્ત પ્રમ્તને આમણે જઈ બિલા હોત નો ખુદમ ખગી ખગીને

દમણમાં સુધીમાં પારસીઓનું નામનિશાન નાણુદ યદ્ય ગયું હોત. હિન્દના પારસીઓની હસ્તી હિન્દુભાષાઓને આભારી છે, અને જ્યાં સુધી એક કેમ તરીકે અમારું અસ્તિત્વ છે, જ્યાં સુધી કેમભિમાનનું ચેતન આ મુડીભરના પારસી ટોળામાં પ્રગટેલું ચાલુ છે, ત્યાં સુધી હિન્દુઓની અમારા પ્રત્યેની માયા મહેબ્બતનું અહેસાન અમારાથી ભૂલી શકાય એમ નથી.

હિન્દમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો સાથે હળીમળીને ચાલી અને એઓનાં દરેક વ્યાજબી આદર્શો અને અભિલાષો સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવીને જ પારસીઓ આ દેશમાં ટકી શકશે, નહિ તો કરોડોની વસ્તીમાં ૯૦,૦૦૦ પારસીઓને ટુંક સમયમાં અટવાઈ જવાનો ભય રહે છે. હિન્દુ અને મુસલમાન આ દેશની જે આંખ સમાન છે જ્યારે પારસીઓની રિયતિ તે એની વચ્ચે નાક જેવી છે. એ નાક ઉપર ચરમો પહેરવાથી આંખોમાં કંઈક ખામી હોય તો દૂર થાય છે અને આંખો એક બીજા સાથે સહકાર કરીને ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે. પારસીઓ હાલમાં આ ભલું કામ કરે છે કે નહિ તે વિષે હું કહેતો નથી, પણ મારા નત્ર મત મુજબ પારસીઓએ બધે મોટી કેમો જોડે સંપૂર્ણ પ્રેમ અને ભાતૃભાવથી વર્તી તેમની વચ્ચે કાયમની શાંતિ વધે એવાં જ પગલાં ભરવાં જોઈએ. અકબરશાહની દરબારનો શાએર ઉર્ફી કહે છે:—

“ સુનાન આ નીકાબદ સર કુન કે બાદ અઝ મુરદનત ઉર્ફી,
મુસલમાનાન ખઝમઝમ શુયન્દ એ હિન્દુ અસુઝાનન્દ.”

યાને, હે ઉર્ફી, ભલાને ભુંડા સાથે તું એવી સારી વર્તણૂક અગ્રાવ કે તારા મરણ બાદ મુસલમાનો તારા રાજાને મક્કાના ઝમઝમના ઝરાના પવિત્ર પાણીથી ધોવા નીકળે, જ્યારે હિન્દુઓ તેને માનપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરવા તૈયાર થાય. તે જ પ્રમાણે જ્યારે સંત કબીરજી નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે તેઓના રાજ ઉપર હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે તકરાર બીડી અને બન્ને કેમોએ એ રાજ ઉપર પોતાનો દાવો રજુ કર્યો.

હિન્દુ ભાષાઓને વિનંતિ છે કે ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં કેઈ દિવસ પારસીઓનો ભોગ આપી આતિથ્યનો ભોગ કરશો નહ. કેઈ માણસની એક કે બન્ને આંખો પુટતાં તે એક ભારે આદત ગણાય, પણ જો તે જાણીજીજી પોતાનું નાક વઢાવ તૈયાર થાય તો પોતાની જ આંખને કલંક લગાડી જગદાંસીને પાત્ર બને. પારસીઓએ પણ આવો મોટો દાવો કરી બેસી રહેવું જોઈતું નથી, પણ હિન્દુ મુસલમાનના માન અને પ્રેમને હાયક બનવાની તેમણે નિરંતર કોશેશ કરવી જોઈએ. તોછાપનો બદલો તિરસ્કાર અને ભગાડનો બદલો મહેબ્બતમાં મળી રહે છે, એ સિદ્ધાંત ન્હાની કે મોટી સર્વે કેમોએ સ્વીકારવો જોઈએ. પોતાની ફર્ક તરફની ફિદાગીરી, સત્ય વચન, સખાવત, પરાપકાર અને નિષ્કામ કર્મપરાયણતા જેવા જાયા સદ્ગુણો દાખવી જે એ મહાન કેમોની સાથે રહેવાનું નસીબ-રેવીએ પારસીઓનું ભાગ્ય ધડયું છે તેમનું દિલ જીતી લેવાને દરેક પ્રમાણિક પ્રયત્ન મારા કેમો બંધુઓએ કરવો ઘટે છે. ૯જી પણ દરેક સંસ્કારી ને સ્વદેશપ્રેમી પારસી પોતાના માદર વતન ધરાને ભૂલી શક્યો નથી. કેઈક વખત દૂર દૂર નજર કરી અંતરના ઉમળકાથી તે પોકારી બેઠે છે:—“ ધરાને, દીર ઝી ” (હે ધરાને, તું દીધીયુ યજ્ઞ) : પણ અંતરના એટલા જ ઉમળકાથી અને જીગરના એટલા જ જોશથી તે સ્વદેશભિમાની પારસી ભારતવર્ષની પવિત્ર અને પ્રેમાળ ભૂમિ ઉપર દષ્ટિ ફાલવી અન્ય ભારત સંતાનો એમો અંતઃકરણપૂર્વક ઉચ્ચારે છે:—વન્દે માતરમ્ ।

ફિરોઝ દાવસજી દાવર

સ્મિત-માધુર્ય

જાણું ના કેમ મારે
તરલિત હૃદયે મિષ્ટ લાવોર્મિ જાગે;
મીઠો આમોદ અર્પા,
રસમય કરતું સ્વાંતને કોણ રાગે ?
ને આ આત્મા વિકાસી
કમલદલ સમી ગંધ પ્રેરે પ્રસન્ન;
માણું શું સ્વપ્ન આ તે ?
નહિ ! નહિ; દયિતે ! દામ એ મંજુ તારું :

જેવી કે અજમાળા
અપસરી જતી ને અંદ માધુર્ય રહે;
સ્વપ્નાવરથા વિશે વા
હૃદય નયવતું દૂરથી ગાન આવે;
તે રીતે પ્રાણ ! તારું
અનુપમ કરકયું દાસ જે પુષ્પ વેરી
દેવા સાથે જડાયું;
કદિ થ નહિ જુલું રનેદ જ્યોત્સ્ના અનેરી.

અ મી દા સ

ખેડુતોની દુર્દશા

હુંડાતી એ માગી રે, ખાલી તારી હું પડી;
ખાલી તો ચે મહારી રે, માગી તારી હું પડી.
ધન સૌચી ખેતર સુકવીયા, દવ પ્રેચી ચોપાસ
રાતી વિભુની આંખડી દેખી પંખીયાં પામે ત્રાસ:
તેને સોડે રહાતી રે, માગી તારી હું પડી;
ચોપણીયાં શી પાતી રે, આખી નડી રાખડી.

૨૫. જીવાભાઈ અ. પટેલ

ખેડુતો જ હિન્દની ખરી પ્રજા છે. હિંદ સાડાસાત લાખ ગામડામાં વસતા ખેડુતો અને વણકરોથી બનેલું છે. તેમની રિયાત ધણી ભયંકર છે છતાં વર્ષો પસાર થાય છે તેમ ખેડુતોની સંખ્યા વધતી જ ન્યાય છે. ૧૮૯૧માં જ્યારે કૃષિકાર્પમાં ૬૧.૧ પ્રજા રોકાયેલી હતી ત્યારે ૧૯૨૧નું છેલ્લું વસ્તીપત્રક બતાવે છે કે હવે ૭૨.૯૮ ટકા પ્રજા ખેતીનું કાર્ય કરી રહી છે.*

હિંદનો ખેડુત તેની ઉદ્યમશીલ વૃત્તિ અને નિખાલસતા માટે પ્રખ્યાત છે અને સર્વ ક્ષેત્રોમાં તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે અને છતાં આજે આખી દુનિયામાં તે સૌથી ગરીબ છે. સરકાર એ ખોટું છે એમ સિદ્ધ કરવા દલીલો અને આંકડાઓ આપે છે, પણ ગાંધીજીએ એમના ૧૯૨૨ ના સુપ્રસિદ્ધ એકરારમાં જણાવ્યું હતું તેમ એ વિતંડાવાદો અને આંકડાઓ કંઈ “જે પુરાવો હિંદનાં ગામડાંઓ પોતાનાં બોલતાં ચાલતાં હાડપિંજરોથી નરી આંખને આપી રહેલ છે તેને ઢાંકી શકે તેમ નથી.” આજે હિંદની સરેરાશ આવક બીજા દેશો સાથે સરખાવો અને હિંદના આંકડા ચોંકાવનારા નીચડશે. દાદાભાઈ નવરોજીથી માંડીને કેટલાએ અભ્યાસીઓએ તેની ગણતરી કરી છે અને છેવટે અધ્યાપક ખુશાલચંદ શાહે તેને મહાયુદ્ધ પહેલાં રૂ. ૩૯ આંકડો હતો. જ્યારે બીજા દેશોમાં તે ઓછામાં ઓછો રૂ. ૬૦ (જાપાન) અને વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦૮૦ (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ: અમેરિકા) હતો. આજે કરોડોને પેટપુરતું ખાવાનું નથી મળતું અને અર્ધનગ્ર અવસ્થામાં કરોડો તેમનું દુખી જીવન પસાર કરે છે. અસહકારની ચળવળ પૂર્વે જ્યારે ગાંધીજી બિહારમાં પ્રવાસ કરતા હતા ત્યારે પ્રજાની હૃદયદ્રાવક ગરીબાઈ તેમણે જોઈ. એમની આત્મકથામાં તેઓ લખે છે:

“ભીતીહરવા એક નાનકડું ગામડું છે. તેની પાસે તેનાથી પણ નાનું ગામડું છે. ત્યાં કેટલીક

* આ સંખ્યા વધવાનું કારણ ખેતીનો ધંધો વધારે લાભદાયક થયો છે એમ નથી પણ પહેલાં લોકોને બીજા ધંધો મળતો તે હવે નથી મળતો અને તેથી બધા ખેતીમાં ભરાય છે. તેથી જમીનના નાના ટુકડા પડે છે અને હવે તેનો ખર્ચો ઉપાય ન કરતાં સરકાર નાના ભાગલા રદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

બહેનોનાં કપડાં બહુ મેલાં જોવામાં આવ્યાં. આ બહેનોને કપડાં ધોવા બદલવાનું સમજાવવાનું મેં કરતુરખાઇને સૂચવ્યું. તેણે બહેનોને વાત કરી. એમાંથી એક બહેન તેને ઝુંપડીમાં લઇ ગઇ ને બોલી: 'તમે જુઓ, અહીં કંઇ પેટી કળાટ મંથી કે જેમાં કપડાં હોય. મારી પાસે આ મેં પહેરી છે તે જ સાડી છે. તેને હું કેવી રીતે ધોઈ શકું? મદાત્માજીને કહો કે તે કપડાં અપાવે એટલે હું રોજ નવાવા ને રોજ કપડાં બદલવા તૈયાર છું.' આમાં ઝુંપડાં દિન્દુસ્તાનમાં અપવાદરૂપે નથી હોતાં અને અસંખ્ય માણસો માત્ર પહેરેલાં કપડાં ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે." *

અને બિચારા ગરીબો વસ્ત્ર ક્યાંથી લાવે? મંદિને દિવસે જે બિચારાને માંડમાંડ રોડ બે રૂપિયા મળે તે ખાવ શું અને પહેરે શું? આથી જ દિવસે-દિવસે બૃખમરાથી પ્રજનનું આયુષ્ય ઘટતું જાય છે અને દુધના અભાવે બાળમરણ દિંદમાં સૌથી વધારે છે. દિંદમાં મંરણપ્રમાણ દળરે ૩૮.૨, -યુગીસમાં ૮.૫ અને ઈંગ્લેન્ડમાં ૧.૪ નીચે છે. ભારતમાં સરેરાશ આયુષ્ય ૨૪ વર્ષનું છે, ઈંગ્લેન્ડમાં તે ૪૫ વર્ષનું છે.† માણસને તંદુરસ્તી સાર દિવસનું અડી શેર. દુધ મળતું જોઈએ ત્યાં દિન્દની દત્તભાગી પ્રજાને આજે માણસદીઠ દિવસનું માંડમાંડ સવાપાશેર દુધ મળે છે.‡ બાળમરણ તેથી સૌથી વધારે દિંદમાં છે.

	દર દળરે		દર દળરે
દિંદ	૨૬૦.૭	સ્વીડન-નોર્વે	૧૮૨
-યુગીસ	૩૨	ડેનમાર્ક	૧૩૫
હોલેન્ડ	૫૦	આયર્લેન્ડ	૧૨૩
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ-અમેરિકા	૫૮.૮	સ્કોટલેન્ડ	૧૪૫
		ઈંગ્લેન્ડ-વેલ્સ	૧૭૨.૬

બિચારા સરકારે 'પ્રથમ શોધ એ કરી કે દિંદ એમના તાબામાં આવ્યું એટલે જાખી થે જમીનના માલિક પોતે અને ખેડૂતો ફક્ત ભાડુતી મળૂં. 'આ જમીન પર મારી સ્વતંત્ર માલિકી છે'—ખેડૂતની એ ભાવના અંગ્રેજોએ આવીને નષ્ટ કરી અને તેથી ખેડૂતની જમીનમાં 'સુધારા કરવાની હોંસ ભાંગી ગઇ છે. ત્યાર પછી સરકારે જમીન મહેસુલનો પ્રશ્ન હોયમાં લીધો અને તેને ખેડૂતને ચૂસવાના સજાગ સાધન તરીકે સ્વીકારી લીધો. જમીન મહેસુલના આખા પ્રશ્નમાં અપાર અન્યાય ઠેરઠેર નજરે પડે છે. 'એ અન્યાયની વિગતોમાં અદિ ઉતરી શકાય એમ નથી. પરંતુ તેનાં ખાસ લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે. 'પ્રથમ તો આંખ મોંચીને સરકારે જમીન મહેસુલમાં ઉત્તરોત્તર વધારો જ કર્યો કર્યો છે. 'ખારડોલીના ખેડૂતોએ જે લડત ઉપાડી, એવી લડતો ઉપાડવાની જરૂર આખા દિંદમાં છે; કારણ કે ખેડૂત ગરીબ થતો ગયો છે છતાં સર્વત્ર તેને ભરવાની મહેસુલમાં વધારો જ થતો ગયો છે.

* 'આત્મકથા' ન. જી. વા. ૧૨-૮-૨૮

+ શ્રી વાલ્મીકી રેશાઈ: 'ગેરફા કલ્પવૃક્ષ' પા. ૩૬

x " પા. ૩૪

† " પા. ૨૬

જમીનમહેસુલમાં ૧૮૫૭ થી ૧૯૨૧ ના વર્ષો સુધીમાં સત્તર કરોડ અને એસી લાખનો વધારો થઇ ચૂક્યો છે.†

પરંતુ જમીન મહેસુલ આંકતો વખતે સરકાર ખેડુતને બેલવાનો અધિકાર જ ક્યાં આપે છે? શ્રીયુત વલ્લભભાઈ જણાવે છે તે પ્રમાણે “જમીન મહેસુલ કેટલું લેવું, કેટલું ન લેવું, કેટલું વધારવું, કેટલું ન વધારવું એ સરકારની મુન્સીની વાત છે; એમાં ધારાસભાને નહિ જોવાનું, એમાં તમારી સલાહની જરૂર નહિ, તમારી ચરજ સાંભળવાની નહિ. જેના ખિસ્સામાંથી પૈસા લેવા છે તેનું સાંભળવાનું નહિ.” કેવળ આપખુદ મહેસુલ અમલદારના આપખુદી પ્રમાણ પર જ આધાર રાખી આ જમીન મહેસુલની આંકણી થાય છે અને ખેડુતની આબાદીનાં કૃત્રિમ લખાણો પર જ ભાર આપી સરકારે મહેસુલમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રગતિને તેનાં બીજાં દુઃખો માટે અદાલતમાં ન્યાય મેળવવાની છૂટ ખરી, પરંતુ ખેડુતોની દૃષ્ટિએ જે જીવનમરણનો સવાલ છે તેમાં તેને “નહિ દલીલ નહિ વકીલ નહિ અપીલ.” આનો અર્થ એ થયો કે અથથી છતિ સુધી ખેડુતોએ મૂંઝે મોઢે સંસ્કારનો જ કંઠો માન્ય રાખી પોતાની જુપડી હંટારાના હાથમાં સોંપી દેવી. જો ખેડુત અવશ સ્થિતિમાં આવી જતાં અસહ્ય લાગતું મહેસુલ ન ભરે તો આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે જમીનની છેવટની માલીકી સરકારની—એટલે જમીન ખાલસા-માલમિલકતની જમી ! આ “જમી કાયદામાં જેટલી રાક્ષસી સામગ્રી ભરી છે તેટલી દુનિયાના પડમાં કાઢ કાયદામાંય નથી. જમીન મહેસુલ તમે અમુક મુદતમાં ન ભરો તો ચોથાઇ દંડ લેવો. ચોથાઇ સાથે તમે ન ભરો તો મિલકત ગય, ઘોર લઇ ગય....”x આરડોલીના જમી અમલદારોના ત્રાસ અને પકાણાના લુપ્તોએ જમી નીતિનું રાક્ષસી સ્વરૂપ સચોટ રીતે ખદાર પાડ્યું છે. આવી ભયંકર શિક્ષાની તલવાર માથે લટકતી હોય ત્યાં સર્વ શક્તિ ચુમાવી બેઠેલો ખેડુત મૂંઝે મોઢે સદન કરે એમાં શી નવાઈ ! મહાત્મા ગાંધીજીએ એવા રાક્ષસી કાયદા સામે દાદ મેળવવા સત્યાગ્રહનું અમોઘ શસ્ત્ર ન મુઝાડ્યું હોત તો ગિચારી ગરીબ ખેડુત પ્રજા ક્યાં લગી ચુસાતે ?

જમીન મહેસુલ ભરનાર ગરીબ ખેડુતો જ રહ્યા એટલે સરકારે બીજાં ભયંકર અન્યાય એ કયો છે કે આવકવેરા ભરનાર મોટા લાગવગવાળા વેપારીઓ અને અંગ્રેજો, એટલે તેમની પેદાશ પર નજરો કર, જ્યારે ખેડુતોની પેદાશ પર લેવાતો કર—એટલે જમીન મહેસુલને કંઈ હદ જ નહિ ! “વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ની આવક પર તો કશો કર લેવામાં

† વર્ષ

૧૮૫૭

૧૮૭૨

૧૮૮૨

૧૮૯૧

૧૯૦૧

૧૯૧૧

૧૯૨૧

જમીન મહેસુલ

રૂ. ૧૭,૩૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૧૯,૯૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૧,૯૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૪,૦૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૨૬,૨૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૩૧,૭૦,૦૦,૦૦૦

રૂ. ૩૫,૧૦,૦૦,૦૦૦

(યુગધર્મ શયરી—૧૯૭૮)

+ સત્યાગ્રહ પત્રિકા-૪૩ શ્રી. વલ્લભભાઈનું બાપલું પાનું ૨

x સત્યાગ્રહ પત્રિકા-૪૩ પા. ૨

આવતો નથી. તેથી વધુ ઉપજ ઉપર કરનો દર ઘણો ઓછો છે અને લાખો રૂપિયાના નફા કરનારી પેટીઓ પર તે તેના નફા ઉપર ૫ થી ૧૦ ટકાથી કરનો દર વધારે નથી જ થતો. તેની સાથે જમીન મહેસુલ સરખાવો, કેમકે એ પણ ખેડુતની મહેનત અને પેદાશ ઉપરનો કર જ છે. તેમાં કશી છુટછાટ નહિ, વર્ષ દિવસે માત્ર દશ રૂપિયા કમાતા અને પેતાના અર્થને પણ પરાણે પહોંચી વળતા ખેડુતને પણ હળવેની કમાણી કરનાર વેપારીના હિસાબે જ કર આપવો પડે છે. *

આવી રીતે સરકાર પ્રજાના હર-હટ ટકા ભાગ પાસેથી રાક્ષસી જીલમથી સૌથી વધારે મહેસુલ પડાવે છે અને આજે જગતમાં સૌથી વધારે ખર્ચાળ રાજ્યતંત્રનો મોટો ખર્ચ મુખ્યત્વે આ ચુસાતા, કચરાતા, રિજાતા, ભૂખે મરતા, ખેડુતો પાસેથી લેવામાં આવે છે. "વહી સરકાર ૨૦ થી ૪૦ કરોડ જમીન મહેસુલ ઉધરાવે છે-અને આ ઇલાકાની ૧૨ કરોડની ઉપજમાંથી ૪ થી ૫ કરોડ કેવળ જમીન મહેસુલના છે." +

જમીન મહેસુલનો કર ઓછો ભારે હોય તેમ એ ઉપરાંત સરકાર ખેડુત પાસે બીજા નાના નાના કર એટલા બધા લે છે કે તેની વ્યવસ્થિત ગણતરી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દેશના રિવાજો પ્રમાણે સરકારી અમલદારોની લાંચચત્તિને લીધે તેમની ખુશામત કરવાની ખરાબ ટેવને પરિણામે અને વેફના જીલમને લીધે ખિયારો ખેડુત હમેશાં કચરાયેલો રહે છે. તેના પાકમાંથી મોટા હિસ્સો ચાલ્યો જવાથી તેની ખુંપડી હુંડાતી જાય છે. "તાપ, ટાઢ અને વરસાદ સહન કરવાની ત્રિવિધ તપશ્ચર્યા અને અથાગ મહેનતને પરિણામે જે અનાજ પાકે છે તેનો સારો હિસ્સો સરકાર પડાવી લે છે, અનાજ રૂપે કે મહેસુલ તરીકે. પછી લોકલ સેસ તથા બીજા વેરા, ટ્યુગરી, સુખડી જકાત, કુંવરપછેડા, વિચાહવધાલું, સાદીગમી, ચૂંગી, વગેરે દેશનિયમ પ્રમાણે લેવાય છે. આ ઉપરાંત ફાઈના, માશીયા કે મામાનું માપલું, ભટ્ટ, ભાંડ બવાયા કે ભંગીનું માપલું, કાટવાજ, ગમોટ કે ગોરનું માપલું, વેડીઆ વગેરેનું માપલું, પીર કે મીરનું માપલું કાઢી આપવામાં આવે છે-છેવટે હવાસદારની ચપડી, માંડવીઆની મુઠ્ઠી, તલાટીનો ખોખો, પટેલનો ખોખો; અને કેટલીક વાર તજવીજદાર અને તેની ઉપર અમલદારોના કાળામાં પણ આપવું પડે છે." x

હવે ખેડુતના ઢોરની દશા જોઈએ. ખેતીના આધાર ઢોર પર છે છતાં માંડ ખેડુત દીઠ એક ઢોર આવે છે. બીજા દેશો સાથે સરખાવતાં ઢોરની સંખ્યામાં પણ કમનસીબ હિંદ પાછળ જ રહી જાય છે.

દેશ	દર ૧૦૦ માણસ દીઠ સંખ્યા	દેશ	દર ૧૦૦ માણસ દીઠ સંખ્યા
ડેન્માર્ક	૭૪	ઓસ્ટ્રેલીયા	૨૫૯
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭૯	આર્જેન્ટાઇન	૩૨૩
કેનેડા	૮૦	ઉરુગ્વાય	૫૦૦
કેપ કોસેની	૧૨૦	હિંદ	૫૯ +
ન્યુઝીલેન્ડ	૧૫૦		

* બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા-નં. ૪૪ શ્રી નરીમાન.

+ બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા-નં. ૪૪ શ્રી નરીમાન પા. ૬.

x ટાકટર સુમંત મહેતા : બીજી પેટલાદ તાલુકા ખેડુત પ્રતિનિધિ પરિષદ : 'યુગધર્મ' પુ. ૫ અંક ૪ પા. ૨૭૬.

+ વાલજ દેસાઈનું 'ગોરક્ષા કલ્પવૃક્ષ' પા. ૩૩

એકરની દૃષ્ટિએ જો હિસાબ કરીએ તો ૧૯ એકર એક જોડીની સરેરાશ આવી ગયું સામાન્ય રીતે ૧૯ એકર ખેડવા ચાર જોડી જોઈએ.^૧ ઢોરની સંખ્યાના માટે આટલી ઓછી ! કારણ કે “ દુબળાં ઢોર જય કસાઈખાનામાં અને મજબુત ઢોર જય ખાત્રીલમાં ” ગરીબાઈમાં રીખાતો ખેડુત ક્ષણિક લાભનો વિચાર કરી ઢોરને વેચી દે છે.

“ દર સાલ ખોરાકને સાફ ૧૦ લાખ ઢોર કતલ થાય છે અને ૨૫ લાખ ઢોર શગથી મરી જાય છે. આ ઉપરાંત ૩-૪ લાખ ઢોરની નિકાસ થાય છે તે જુદાં.^૨ અને જે ઢોર ખેડુતને લાગે રહે છે તે સાવ નયળાં-તેમની જોડે ઉપાડવાની કે દૂધ આપવાની શક્તિ દિવસે દિવસે ધીણુ થતી જાય છે. આથી જ હિંદમાં અકબરના સમયમાં જે ગાય દિવસનું સવામણુ દૂધ દેતી તે આજે માંડમાંડ બસેર દૂધ આપે છે. આનું કારણ શું ? ઢોરની નિકાસ, કતલ તથા ગોચરની અધોગતિ. “ ઢોરને ઘાસ જોઈએ તે વાસ્તે વિશાળ ગાયરો હિંદમાં હતાં. પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કારકુનો અને ડિરેક્ટરોથી માંડીને આજ પૂર્વત ‘ પૈસા લાવો ! પૈસા લાવો ! ’ એવા ખાઉઘરા રાજ્ય પાસે ગોચર શાના ટકે ? તે જમીનના ભાટ વેચાયા, દરણ થયા અને શ્રીમંત વેપારીઓ તથા જમીનદારો તેમાં પતંગીયા માફક ગડયા.^૩ આમ ગોચર ફળાતું જવાને લીધે આજે દેશમાં ગોચરનું પ્રમાણ બીજા કોઈપણ દેશ કરતાં ઓછું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૬ એકર જમીને ૧ એકર ગોચર, જર્મનીમાં તથા જાપાનમાં ૬.૧ અને ઇંગ્લેન્ડ તથા ન્યુઝીલેન્ડમાં ૮ એકર, જાપાનમાં ૬.૭ એકર ઇંગ્લેન્ડમાં ૩.૫ એકર ગોચર છે, પણ હિંદમાં માત્ર ૭૮ એકર છે. ”^૪

અને ‘ આપણા જંગલખાતાએ પણ જંગલોના રક્ષણના ખડાના હેઠળ જંગલોનો વિનાશ કંઈ ઓછો કયો છે ? કાગળ બનાવવા તથા લાકડા સાફ-તેમજ સલેપાટ સાફ કેટલાંએ ઝાડો કપાતાં જાય છે અને જ્યાં ઝાડો ઓછાં ત્યાં વરસાદ ઓછો એ તો વિગાનનો નિયમ છે.

આ બધા કટકાથી ત્રાસ પામતો ખેડુત-ગરીબાઈની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં સપડતો ખેડુત આખરે લાયકર દેવામાં કુબતો જાય છે અને એ દેવાનો ત્રાસ કંઈ ઓછો છે ? ખારડોલીના ખેડુતોની સ્થિતિ એકંદરે સારી ગણાય. પરંતુ ત્યાં પણ પચીસ વીધાના ખેડવાયાને દર વર્ષે રૂ. ૩૦૦ નો ખાડો પડે છે. દેવામાં ડૂબેલા ખેડુતો સાહુકારના-કાબુલીના-અને ત્રણકારની સહકારી મંડળીઓના પંખમાં એવા સપડાય છે કે તેમાં જીવન વધારે કોનો એ ૧૪ કહેવું મુશ્કેલ છે.

દેવામાંથી બચવા આજે કેટલીયે જમીન પર આનાજ સિંચાથો પાક ખેડુતને ઉગાડવો પડે છે, એટલે એની જમીનમાંથી ઉતરતો પાક પરદેશીઓના હાથમાં સપડતો જાય છે-ખેડુત બિચારો પછી હાથ ધસતો રહે છે. રૂ.^૫ ચણ, રેસમ, અળસી, ચાહ, ગળા, તેલીબીયા યગેરે યસ્તુઓ આપણી સરકારને. વેપારમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે-એટલે ગરીબ બિચારો

૧ વાલજી દેસાઈ કૃત ‘ગોરક્ષા કલ્પતર’ પા. ૩૩

૨ ‘ઇન્ડિયન ઇમેનીટરિયન’-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦

૩ મોહનલાલ કા. પંડ્યાનો લેખ ‘હિન્દ કેમ પાશ્વમાલ થયું ?’ પા. ૧૩૩-૩૪

૪ વાલજી દેસાઈ કૃત ‘ગોરક્ષા કલ્પતર’ પા. ૬૩

૫ કપાસ વાવેતરનો વિધાસ કેટલો વધ્યો તે નીચેના આંકડા પરથી જાણીશો:-

ખેડુતોને તે પાક કરવો પડે છે. એ કાચા માલમાંથી તૈયાર થાય તેમાં આડતિયાઓ કમાય અને ખેડુતો ચૂસાય. + અને આ બધા સંજોગોમાં જમીનનો દસ તો ઉતરતો જ જાય છે. “ ત્યાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં) અકબરના વખતમાં દર એકરે ૧૧૪૦ રતલ પાક ઉતરતો હતો, પણ હવે માત્ર ૮૪૦ રતલ જ પાક ઉતરે છે. છગલ-ડની પાકની સરાસરી દર એકરે ૧૭૦૦ રતલ છે ત્યારે ભારતની ૭૦૦ રતલ છે.”

આવી કસ વગરની જમીનમાંથી નીકળતું ખાવાલાયક અનાજ પણ જો હિંદમાં રહેતું હોત તો ખેડુતનું કંઈકે ઉજળું રહેત. પરંતુ એ અનાજ આપણી સરકાર પરદેશ ધસાડી જઈ ખેડુતોની કાંઈ ખાત્રી કરી મૂકે છે. ૧૯૨૩-૨૪ ના આંકડા પ્રમાણે અનાજની નિકાશ નીચે પ્રમાણે થઈ હતી.

ચોખા	રૂ. ૩૪,૮૯,૭૩,૦૦૦
ધાં	૯,૧૧,૮૧,૦૦૦
ખારલી	૧,૭૬,૯૦,૦૦૦
કુલ	રૂ. ૪૫,૭૮,૪૪,૦૦૦ **

આવી રીતે લગભગ ૪૬ કરોડ રૂપિયાનું અનાજ પરદેશ ધસાડાય ત્યાં દુકાળની લાચકરતા વધી જાય એમાં શી નવાઈ !

માત્ર દુકાળથી જ કેટલાં માણસોનો સંહાર થાય છે તે નીચેના આંકડાથી જણાશે.

બ્રિટીશ યુગ દરમિયાન દુકાળો*

સમય-વર્ષ	ક્યા રથળે	મરણ	ખાસ વિશેષતા
૧૭૬૯	બંગાળમાં	એક કરોડ	આટલો પ્રત્યક્ષારી દુકાળ આ દુનિયામાં કોઈ પણ રથળે કદી થે પડ્યો હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. દર ૧૬ માણસે ૫ મરણ. છતાં એ વર્ષની મહેસુલ માફ નહતી થઈ !

૧૮૯૨-૩	કપાસનું વાવેતર
૧૯૨૦-૨૧	૮૯૪૫ હેક્ટર
૧૯૨૪-૨૫	૧૫૩૧૮ ”
	૨૬૪૮૦ ”

[આદી નિર્ગંધ પા. ૯૯]

+ “ પાંચ કરોડનું રૂ લઈ જાય અને સાડ કરોડનું કાપડ લાવે. વચમાંના ૫૫ કરોડ ક્યાં ગયા ? આ હુંટ કરતાં નાહિશાહની હુંટ સારી. ” ગોહનલાલ કા. પંડ્યા. ‘ હિંદ કેમ પાવમાલ થયું ? ’ પા. ૧૨૭

= પ્રાંત મદન ગોહન માલવિયા.

* Economics of Khadi; Babu Rajendra Prasad.

× બ્રિટીશ યુગ પૂર્વે નીચે પ્રમાણે દુકાળોની માહિતી મળે છે:—

૧૧મી સદી ૨; ૧૩મી સદી ૧; ૧૪મી સદી ૩; ૧૫મી સદી ૨; ૧૬મી સદી ૩; ૧૭મી સદી ૩; ૧૭૦૦ થી ૧૭૪૫ સુધીમાં ૪.

એટલે કુલ ૭૪૫ વર્ષમાં ૧૮ દુકાળ પડ્યા હતા.

(યુગધર્મ ટાપીરી—કારતક ૧૯૭૬ પૃ. ૬૪૮)

વર્ષ	ક્યા સ્થળે	મરણ	ખાસ વિશેષતા
૧૭૮૩	સંયુક્ત પ્રાંત		
૧૭૮૮	મદ્રાસ		
૧૮૦૩	ગુજરાત-મહારાષ્ટ્ર		
૧૮૦૭	"		
૧૮૩૭	આખા હિંદુસ્તાનમાં	૮ લાખ	
૧૮૫૪	"		રાણી વિક્ટોરિયાના શાસનકાળનું
૧૮૫૮	"		પહેલું જ વર્ષ. અપશુકન.
૧૮૬૦	સંયુક્ત પ્રાંત	૨ લાખ	
૧૮૬૪	ઓરીસા	૧૩ લાખ	એટલા નાના પ્રાંતમાંથી !
૧૮૬૫	બંગાળા-બિહાર	૫ લાખ	
૧૮૭૧	બંગાળા-રજપુતાના	૧૦ લાખ	
૧૮૭૩	બંગાળા	૩ લાખ	આ ત્રીજી વાર.
૧૮૭૬	મુંબઈ ઇલાકા	૯ લાખ	
૧૮૭૭	મુંબઈ ઇલાકા } મદ્રાસ ઇલાકા }	૬૧ લાખ	આ દુકાળ માટે દુકાળ નિવારણનાં કામો નીકળ્યાં હતાં, પણ બહુ થોડાં; કરણ ? પત્રવ્યવહારમાં જ સંકટનો સમય પસાર થઈ ગયો !
૧૮૭૮	મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહાર		
૧૮૮૮	આખા હિંદમાં	૮૦ લાખ	
૧૮૯૨	આખા હિંદમાં		
૧૮૯૭	"	૩૨ લાખ	

એટલે ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના દુકાળો અત્યંત ભયંકર હતા.

ક્રમ	દુકાળ સંખ્યા	મરણ
૧૮૦૧ થી ૧૮૨૫	૫	૯ લાખ
૧૮૨૬ થી ૧૮૫૦	૨	૫ લાખ
૧૮૫૧ થી ૧૮૭૫	૬	૫૦ લાખ
૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦	૧૮	૨૬૦ લાખ
	<u>કુલ ૩૧</u>	<u>૩૨૪ લાખ</u>

એટલે ૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦ સુધી દર મિનિટે અઢી માણસો ભૂખને લીધે મરણ પામ્યાં.

આખી ઓગણીસમી સદીમાં આ આખી દુનિયામાં જેટલાં યુદ્ધો લડાયાં તેમાં એકંદર સરવાળે લગભગ ૫૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યા; ત્યારે આ અભાંગી દેશમાં ફક્ત ૧૯ મી સદીનાં છેલ્લાં પચ્ચાસ વર્ષમાં જ એટલે ૧૮૭૬ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં માત્ર દુકાળને લીધે, માત્ર ભૂખને લીધે (બીમારીને લીધે નહિ) ૨૬૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. માદ

રાખતું જોઈએ કે. આ ૧૯ મી સદી એ દુનિયાના ઇતિહાસમાં યુદ્ધોની સદી છે અને એ સદીમાં જ નેપોલિયનની લડાઈઓ લડાઈ હતી.

વીસમી સદીમાં ૧૯૦૬, ૧૯૧૮, ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૫ માં દુકાળો પડ્યા. પણ તે એટલા ભયંકર લાગ્યા નહિ કારણ કે વીસમી સદી એ સભ્યતા અને વિજ્ઞાનની સદી છે. એટલે દુકાળ પણ સભ્યતાથી અને વૈજ્ઞાનિક રીતે પડે છે ! દુકાળોએ બીમારીનું રૂપ પકડી લીધું છે !

ભારતવર્ષની દયાજનક દરિદ્રતા જે ૧૯ મી સદીમાં 'દુકાળ' ને નામે ઓળખાતી તે હવે ૨૦ મી સદીમાં 'બીમારી' ને નામે ઓળખાય છે. એટલે જે મરણપ્રમાણ દુકાળને નામે ચડતું તે હવે પ્લેગ, મેલેરિયા, ઈન્ફ્લ્યુએન્ઝા વગેરે બીમારીને નામે ચડે છે. અરે, આ ૨૦ મી સદીનાં ૨૭ વર્ષોમાં જે ખુવારી રોગોથી યજ્ઞ છે તે ૧૯ મી સદીના દુકાળોથી કેટલી યે વધારે છે. દર વર્ષે રોગચાળાથી લાખો માણસો મરે છે. એકલા ૧૯૧૮ માં માત્ર ઈન્ફ્લ્યુએન્ઝામાં જ ૮૦ લાખ મરણ થયાં.

આવી ગરીબ દશામાં ખેડૂતને મૂકી દઈ છેવટે બ્રિટીશ સરકારે તેની પાસેથી તેની જીવનદોરી સમેા રેંટિયો પણ જીંટવી લીધો. "અંગ્રેજોએ અહીં પગલાં ભર્યા તે અગાઉ હિંદ પોતાનાં લાખો જીંટપડાઓમાં કાંતતું તથા આજીવનિકામાં રહેતી ખેાટ 'ભરી કહાડતું. જીવનદોરી સમેા આ ગૃહહિંસા કહી ન શકાય એટલા નિષ્કુર અને અમાનુષી ઉપાયો વડે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો, જેનાં બ્યાનો અંગ્રેજ સાક્ષીઓએ કરેલાં છે." ભૂખમરને લાંગનાર રેંટિયા સાફ તેથી જ મહાત્માજી આટલો બધો આગ્રહ કરી રહ્યા છે.

આજનો ખેડૂત આવી ભયાનક દુર્દશાએ પહોંચ્યો છે. પોતાના ધંધામાં સર્વ દિશાથી રિખાતા ખેડૂતને હિન્દની વિચિત્ર કુટુંબપ્રથાથી પણ ઓછું સહન નથી કરતું પડતું. જમીનના ટુકડા નિરંતર પડતા જાય છે અને તેથી ખેતરમાં કૃષિકર્મની સુરક્ષાઓ વધતી જ જાય છે. બાળકો, લગ્નમરણના ખોટા ખર્ચ, દારૂની બદી, ખાતર તથા ઓળંગેલાં વિશે બેદરકારી વગેરે હાડમારીઓ ખેડૂતની દુર્દશાનું બીજું ચિત્ર ખડું કરે છે અને અહિંયા તેમની એ દશા માટે સરકાર સાથે સમાજ પણ જવાબદાર છે. ખેડૂત આજે મરણ પયારીએ સતો છે કારણકે તે ગરીબ છે એટલા જ માટે જાણે સમાજ, સરકાર એને જ પોતાના જીવનના શિકાર સાફ પસંદ કરે છે. સરકારના ખર્ચમાં દર વર્ષે લગભગ ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલો હિસ્સો આપનાર ખેડૂતને માટે શાળા નથી, ગામડામાં રસ્તાઓ નથી, બાળકો માટે દૂધની વ્યવસ્થા નથી, બીમારી સાફ ઔષધાલય નથી, પીવા સાફ-સ્વચ્છતા જળવવા સાફ ચોકબા. પાણીની વ્યવસ્થા નથી. કેળવણી પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચનાર સરકારે આજ સુધી ગ્રામ કેળવણીનો પ્રશ્ન હજી ઉપાડ્યો જ નથી. કરોડો રૂપિયાનો ધુમાડો કરનાર આપણું ખીલવણી ખાતું (Development Department) હજી પોતાની ખર્ચાળ પ્રવૃત્તિને મોટા ખેચાર શહેરમાં જ પયોજ કરે છે. રસ્તા જ જ્યાં ખેતરની કેરીઓ જેવા હોય ત્યાં ગામડામાં રાત્રે દીવાઓની તે શું વ્યવસ્થા થઈ શકે ? એક શહેરમાં ચાર પાંચ ઔષધાલય ખડકાયા હોય પરંતુ ગામડામાં માછલોના માછલ કાપો પરંતુ એક પણ ઔષધાલય લાગ્યે જ દર્શન દે અને પછી રોગનો પ્રચાર વધે તેમાં મીસ મેથે જેનાં 'પરમાર્થ' બહેનો બિચારા ખેડૂતને ઝાટકે !

ભારે સરકાર કરે છે શું ? સરકાર તો હમેશાં ખેડુતને વધારે ચૂસી પોતાના— પરદેશીઓના ખિસ્સા ભરવાની નવી નવી યોજનામાં જ મગ્ન રહે છે. આપણા ખેડુત વાઇસરોયે આવી ખેતીવાડી પંચ નીચું અને તેણે પર્વત આપો ખુંદી વળી ઉઠર કાઢ્યો ! ખેડુતોની દુર્દશા વિચારી પંચે મુખ્ય મુચના એ કરી કે થોડાક ખેતી અમલદારો વધારી દો અને તેને લગતી બેચાર બીજી સંસ્થાઓ ખોલી પરદેશીઓને નોકરીની સવક કરી આપો એટલે ખેડુત સુખી થઇ જશે ! યાત્રિક સાધનોના ઉપયોગ માટે તેમ જ તેને લગતી શોધ-ખોળ માટે મધ્યવર્તી ખાતું ખૂબ જરૂરનું છે માટે તે ઝટ શરૂ થયું જોઇએ. ઉપરાંત કપાસ શણુના વાવેતરમાં સુધારો થાય ! એમાં બિચારા ખેડુતને શો લાભ ! અને આપણા ખેડુતો વિશે સરકાર આટલો પછુ વિચાર શા માટે કરે છે ? એક તો તેમનાં વિલાપતી ઓળંગેા ખપાવવા. બીજું કારણ હમણાં સ્પષ્ટ થયું. થોડા જ દિવસ પર પાલોમેન્ટમાં શીલીપ રોડને જળ્યાવ્યું કે ખેડુતોનું જીવનધોરણ વધશે તો માંચેસ્ટરનાં કારખાનાં સતત ચાલુ રહેશે. તગાવી, સહકારી મંડળો, દુધકાળ નિવારણ વગેરે યોજનાઓ રચાઈ અને તેથી ગરીબ બિચારો ખેડુત વધારે હુંડાતો ગયો. તગાવી સાફ “ સરકારના હક્કા એટલે મારવાડી કે કાશુવી કરતાં પછુ વધારે ત્રાસદાયક. ” “ સહકારી મંડળોઓથી લાભ શો થયો તે વિષયમાં હું ઉતરતો નથી. તેનું વ્યાજ, તેમાં થતી દંડાઇ, તેના હક્કા, તેની સખત દેખરેખ અને તેના ગોટાળાથી જે ગામમાં તે થઇ છે ત્યાંના લોક કંટાળ્યા છે. ”+ દુધકાળ-નિવારણ કાર્યમાં સરકારની કુટિલતા અને શિથિલતા ખેડાના સત્યાગ્રહથી સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. “ જમીન મહેસુલના કાયદા મુજબ ચાર આનીથી ઓછો પાક હોય તો જમીન મહેસુલ મુલતવી રહે છે. પછુ મહેસુલ મુલતવી રાખ્યું કે વસુલ કરવું તેના આધાર તલાટી પર છે એ સ્પષ્ટ છે. તેને આગેવાન ખેડુતોની કે પ્રજા વર્ગના કોઇ માણસની સલાહ લેવાની હોતી નથી એટલું જ નહિ પછુ તલાટી કે ઉપરી અધિકારી ખરાબ વર્ષમાં સર-કારી તિજોરી તર કરવા ધારે તો પાકની આનાવારી રહેજ વધારી લઇ તેમ કરી શકે. * ”

ખેડુતની દુર્દશાની આ કરુણ કથની છે. ભારતની પરાધીનતાને એ સૌથી વિશેષ અગત્યનો સવાલ છે. દોઢસો બસો વર્ષો પૂર્વે ખેડુતની કાડી ખાત્રી ન હતી. એટલા હુંક સમયમાં ખેડુતની પાપમાડી કેટલી લયંકર દહે પહોંચી ગઇ છે ! સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચેલો ભારતદેશ આજે જગતમાં સૌથી વધારે ગરીબ જની રહ્યો છે અને એ જૂખમરો સાડા સાત લાખ ગામડામાં કરોડોને પીડી રહ્યો છે. રાજકીય જીવનના બધાંયે પ્રશ્નોને ઢાંચી દે એટલે વિરાટ પ્રશ્ન એ જૂખમરો રજુ કરે છે, અને જગતના મદાતમાના આખા યે જીવનમાં એ નળદમયંતીના પોષાકમાં ફરતા દાડપિંજરોએ એવી આગ લગાડી છે કે તે કરોડો ગરીબોના હુખમાં પુન્ય સદભાગી જનવા તે મદાતમા કેવળ એક કમજોરી, રેટિયાનો મંત્ર પ્રગ્નને સુણાવી, તે જૂખમરોને દૂર કરવા ભગીરથ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. ખેડુતની એ લયંકર દુર્દશા સમજી એ તપસ્વીની તપશ્વર્ધોમાં આપજે પછુ દુલખાંખડી તો અર્પણ કરીએ જ. એજ પ્રાર્થના...

દિલખુશ બ. દિવાનજી

* ખેતીવાડી પંચે કેળવણી વિશે કંઈક ઠીક મુચનાએ કરી છે પરંતુ સરવાળે એનું પરિણામ મુચનામાં જ સમાય એમ લાગે છે; કારણ કે જૂખમરોનું ઓસર શોધવાની તેણે બહુ તકલીફ લીધી નથી.

+ મોદનલાલ કા. પંડ્યા. “ દિદ કેમ પાપમાલ થયું ? ” પા. ૧૩૩-૧૩૪

* ગોડગદાશ પારિખનો “ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” માં પત્ર. ખેડાની લગ્ન પા. ૧૬

માછલીઓ દોડી રહી હતી. એ વખતે કિનારા પર ભયંકર અવાજો દેતા તારકાસુરના રાક્ષસો આવ્યા. અને તેમનો સ્વામી જલવિહાર કરવા આવે છે એ સમાચાર ઇંદ્રને આપ્યા. અવનત મુખ કરીને ઇંદ્ર બહાર નીકળી ગયો. અને રાક્ષસોના મરકરી કરતા અવાજો વચ્ચે યજ્ઞને ગુલામની માફક ચાલ્યો ગયો. હિમાલયનો કોઈ પ્રદેશ દેવો માટે નહિ હતો; સર્વત્ર તારકાસુરની આણુ વર્તતી હતી; અને એના નામ માત્રથી દેવોનાં બાળક ધૂજતાં હતાં. તારકાસુરે દેવો પાંસેથી સારા સારા રસાળ મુલકો પડાવીને પોતાનાં રાક્ષસોને તેમાં ખેતી કરવા મૂક્યા હતા.

રાક્ષસો માટે હિમાલયની વિશાળ પર્વતમાળા ફરવાના મેદાન જેવી બની રહી હતી. માનસ સરમાંથી નીકળતાં ખેતી માત્ર તારકાસુર જ પહેરી શકતો. આકાશમાં વિમાનના માર્ગ નક્કી કર્યા હતા. રમણીય અને દંડ મુલક ઉપર માત્ર તારકાસુરનાં જ વિમાનો ફરતાં. દેવો પરાધીન બન્યા હતા. સર્વત્ર પરાધીનતામાંથી જન્મેલી ગુલામી મનોદશા, ધૃષ્ટો અને કુસંપ ફેલાઈ રહ્યાં હતાં.

પોતાની ઘોળા રૂપેરી લાંબા વાળની દાઢીને હાથથી સમારતાં સમારતાં ઊંડાં ચિંતનમાં હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીચીને એક ગુફામાં બેઠા હતા. આજે ઇંદ્રનું વિમાન તારકાસુરે મગાવ્યું હતું, અપ્સરાઓને પોતાને ત્યાં નૃત્ય કરવા બોલાવી હતી, અને આવતી કાલથી દેવોનાં બાળકો તારકાસુરને પગે લાગવા જવાનાં હતાં. તારકાસુર તેમને દરેકને એક એક ખેતી ધનામ આપવાનો હતો.

સર્જનનું સપ્તયુગ રહસ્ય જેના અનુભવમાં હતું, એવા બ્રહ્મદેવ તારકાસુરને હજી તેવું સર્જન કરાવવા માટે ઊંડું ચિંતન કરી રહ્યા હતા; તેણે દેવોના મંડળમાંથી એક પછી એક નામ શોધી જોયાં, નાનાં બાળકોનું તેજ માપી જોયું, અપ્સરાઓમાંથી કોઈ અદ્ભુત સત્ય જન્મવાની શક્યતા વિચારી જોઈ, ઋષિઓનાં મંડળ ગણી ગયા, અને તેમણે અત્યંત નિરાશાથી એટલાં એટલાં માથું ધૂણાવ્યું. તારકાસુરને હજી એવા નરપુંગવને જન્મ આપનાર કોઈ પણ સ્ત્રી દેવજાતિમાં હતી નહિ; તારકાસુરને હજી એવા બાળકનો પિતા યનાર કોઈ પણ પુરુષ દેવજાતિમાં હતો નહિ. દેવજાતિએ પોતાનું હીર ગુમાવી દીધું હતું. કોઈ નિષ્કલંક મહા આદર્શવાદી, તારકાસુરને હજી શકાય એવી મનમાં પણ દિમ્મત રાખનાર મુગલ મળી આવે માટે દેવજાતિનાં એક પછી એક બધાં કુટુંબો, તેમણે ફરીવાર મનમાં ગોઠવ્યાં; ઇંદ્ર એના કુટુંબનાં બધાં માણસો પાણી જેવી આછી રેશમી ઝોડણીમાં શણગારાયેલી અપ્સરાઓ સાથે જલનૌકામાં વિહાર કરવા જેટલી જ યોગ્યતા ધરાવતાં હતાં; અને આ પ્રમાણે ધણાં કુટુંબો પોતાનું તેજ ખોઈ બેઠાં હતાં. બ્રહ્મદેવે નવા સર્જન માટે નિરાશા બતાવી; અને ઊંડી વેદનાથી માથું ધૂણાવ્યું.

અને અચાનક તેમના મનમાં સંકરનું નામ ઊગી નીકળ્યું. સતી જો ફરી સચેતન થાય, અને સંકર જો પ્રેમસમાધિમાંથી જાગે, તો આ એક તો શું પણ દસદગુણ તારકાસુરને હજી તેવો નરપુંગવ દેવજાતિમાં જન્મે. તે જિલ્લા યજ્ઞને જોરથી પોતાની ગુફામાં આંટા મારવા લાગ્યા. અમૃતનો કુંડ ઉઘાડીને જોયો તો તે હોયોછલ અમૃતથી છતકાતો હતો;

સતી તો સચેતન થાય પણ સંકરને એની પ્રેમસમાધિમાંથી કોણ જગાડે ? એ શન્યતાના સાગરને કંઈ ઊભા રહેવાની હિમ્મત પણ કોણ કરે ? એ નિરવ પ્રદેશમાં ગયા પછી શિલા એવો જડ થઇને ઊભો ન રહે એવો કોણ હોય ? જે પ્રદેશમાં અવાજ કરવાની તારકા-સુરની પણ હિમ્મત નથી, તે પ્રદેશમાં જઇને સંકરને કોણ જગાડે ?

અને તેમને એક અત્યંત સુખી યુગલ યાદ આવ્યું. દેવળતિમાં એ યુગલ જેવું કોઈ હતું નહિ; ખીલતાં ફુલ જેવું તાજગી ભર્યું જીવન એ ગાળતું. ન્યારે જુઓ ત્યારે એ આનંદથી મલકાતું હોય. ખીજા દેવોમાં નિત્યયૌવન હતું; આ યુગલમાં નિત્યપ્રેમ હતો. શન્યતાને તો આવા અમર પ્રેમના સ્પર્શ વિના ખીનું કોણ જગાડે ?—નિરવતાને તો આવા નિત્ય પ્રેમ વિના ખીનું કોણ ખોલાવે ? . . . પણ એ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો તરત જ દેવ જાતિના ઉદાર માટે નવા સર્જનની આશા રાખનાર, એ વૃદ્ધ પુરુષના પગ પણ ઢીલા પડ્યા. હાથ ધ્રુજવા લાગ્યો, ઉત્સાહ ઊડી ગયો; અને જાણે કોઈ ભયંકર દોષ કયો હોય તેમ ધડીભર સ્થિર થઇ ગયા. અત્યંત દુઃખથી માથે હાથ દબાવે તે ખેસી ગયા. અને વેદનામાં ને વેદનામાં તેનાથી ખોલાઇ ગયું: ‘ઓ દેવજાતિ ! તારા ઉદાર માટે આવો મોંઘી બલિ—અરે મને ત્રાણથી પણ વહાલા એવા યુગલનો બલિ—દેવો પડશે એ દુઃખ સહ્યું જતું નથી. દેવજાતિમાં એક નરયુગવ જન્મશે પણ દુનિયાએ ક્યારેય નહિ નિહાળેલું એવું એક સુખી યુગલ—હમેસાને માટે વિષ્ણુ પડશે.’

પોતે સળવેલી કોઈ ઉત્તમ કૃતિને બાળતાં જે દુઃખ કલાકારને થાય તેવા દુઃખથી બ્રહ્મદેવ ધડીભર મૂર્ચિત એવા થઇ ગયા: સંકરને પ્રેમસમાધિમાંથી જગાડનાર ખીનું કોઈ જ એમને મળ્યું નહિ. પાદુકા પર ચડીને ચૂકાની બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમના ચહેરામાં અકસ્મત દુઃખની છાયા પથરાઈ રહી હતી. આડે અવળે માર્ગે થઇને તે એક સુંદર વાડી પાસે આવીને ઊભા.

હરધડીએ કાતરી કાતરીને નિયમિત ખનાવેલા બગીચા જેવી એ વાડી ન હતી. મોટા મોટા લાંબાં વૃક્ષોથી શણગારાયેલો વિરાળ બાગ પણ ન હતો. પરંતુ યુવાજની પાંખડીથી ઢંકાયેલું ડોલરનું ફુલ હોય, જાણે છાંપમાં ખેસીને હસતું મોતી હોય, જાણે રંજનીરાણીએ પાડેલું પ્રેમનું આંસુ હોય, તેવું સુંદર નાતું સરખું એ ઉદ્યાન હતું. એ રચનામાં જાણે અકાલે વસંત ખીલતી હોય તેમ ફુલે ફુલમાં, કળાએ કળામાં, પાને પાનમાં તાજગી ભરી હતી. બધી ઋતુનાં ફુલ એક સાથે ખીલ્યાં હતાં: અને પ્રેમનું જ સામ્રાજ્ય હોય તેમ મધૂર નાચતા હતાં અને સામે જ સર્પ એ નૃત્ય પ્રમાણે ડોલી રહ્યા હતા: અંદર કિલકિલાટ હસતાં, ધડીક ચૂલાખના ક્યારામાં તો ધડીક ડોલરના ફુલોમાં દોડી દોડીને એક બીજાને પકડવા મથતાં, સ્ત્રી અને પુરુષ બેલી રહ્યાં હતાં. બન્નેમાં કોણ રૂપાળું હતું એ કળતું સુસ્કેલ હતું. પરંતુ બન્નેના ચહેરા પર એટલો નિર્દોષ આનંદ હતો, એવી રમણીય છટા હતી, કે જાણે એમને જોતાં જોતાં જ ચંબી જઇએ : અને એ સુખદ અનુભવમાંથી ફરી જાગીએ જ નહિ. જ્યાં જ્યાં એ દોડતાં હતાં ત્યાં જાણે પાન કળા અને ફુલ; પથ્થર ઝાડ ને પાણી; પંખી પશુ ને સજીવ સૃષ્ટિ નવા રંગે રંગાઇ જતાં હતાં.

કામદેવ અને રતિનું આવું સુંદર અનુપમ યુગ્મ જનકદેવ નિહાળી રહ્યા; અને બેમાંથી એક હોમાશે ત્યારે જ દેવગતિનો ઉદ્ધાર થશે એ વિચાર આવતાં, જદ્દ જનકદેવની આંખમાંથી પણ બે આંસુ ખરી.

*

જનકદેવની પાદુકાનો અવાજ સાંભળીને જનને યંબી ગયાં. ત્રણે કોણ ભયંકર ભવિષ્યની આગાહી થતી હોય તેમ રતિ, કામદેવને ખભે માથું મૂકીને, હુંગરમાંથી આવતો, એમની પાદુકાનો પડથો સાંભળી રહી: કામદેવ પોતાના પિતાને આવતા નિહાળી, જરાક દાવકો થકને સામે આવ્યો: રતિ તેની સાથે સાથે ચાલી. આવું સુંદર, નિત્યયૌવન ભર્યું, નિત્યપ્રેમ ભર્યું, માત્ર કલ્પનામાં જ જનને તેવું, સુખી યુગ્મ નિહાળીને જનકદેવ ધડીભર ડગ્યા: અને દેવગતિના ઉદ્ધારનું સ્વપ્ન કિસરી જવા લાગ્યા.

કમળપત્રમાં અમૃત જેવો સોમરસ લાકડે કામદેવ આગળ આવ્યો. એક જગ્યાએ પારિજાતકના ફુલની બિછાત હતી ત્યાં ત્રણે જણાં બેસ્યાં.

યુલાબની પાંખડીના બતાવેલા સુંદર પાત્રમાં કામદેવે સોમરસ રેડ્યો અને પિતાની પાસે મૂક્યો.

આજે આ સુખી યુગ્મનો છેલ્લો દિવસ છે એ વિચાર આવતાં જનકદેવ ફિક્કા પડી ગયા. અને પેલા પાત્રમાંથી થોડો સોમરસ લાકડે પીવા લાગ્યા. પણ તેનું મન એટલું બધું વિદ્વજ હતું કે ભવિષ્યના બચને લીધે તેની ધોળા દાઢીના વાળ પણ મૂંઝતા હતા.

‘કામદેવ’ મન કંઈક કરીને સોમરસ પીના પીતા તે બોલ્યા ‘તારો ખપ પડ્યો છે.’

રતિ ફિક્કી બની ગઈ. ન્યારે ન્યારે દેવો કામદેવને યુદ્ધમાં મોકલતા ત્યારે ત્યારે આવી રીતે જ બોલતા.

‘શું ?’

‘સતી અચેતન થયાં છે, સંકર પ્રેમસમાધિમાં પડ્યા છે, તારકાસુર દેવોને હજો છે; અને દેવો તેને હણનાર એક નરપુંગવની રાહ જુએ છે.’

કામદેવ સાંભળી રહ્યો. બચથી મૂંઝતી રતિ કામદેવ પાસે સરી. અને તેણે કંકમાં ધારેલી ડોલરની કળાની માળા, કામદેવના સ્પર્શથી ફૂલની માળા બની ગઈ. રતિ પોતાના રસ ભરેલા હાથથી કામદેવના કેથ સમારી રહી.

‘અને આ હિમાલય જેવી દેવભૂમિ આજે અસુરોના હાથમાં જઈ પડી છે. કામદેવ, બેટા, તારા જેવો રૂપરૂપનો સાગર પુનઃ ફરી જન્મશે નહિ: રતિના જેવી સુંદર સ્ત્રી ફરી જન્મશે નહિ; પણ દેવભૂમિ બોગ માગે છે.’

‘કોનો ?’ રતિએ અધિરતાથી પૂછ્યું.

નીચાં નેણું ઢાળીને જનકદેવે વેદના દગાવી: મંદ સ્વરે જવાબ વાલ્યો.

‘કામદેવનો.’

એક તીક્ષ્ણ ચીસ પાડીને રતિ નીચે ઢળા પડી. કમળના પાનથી કામદેવ તેને પવન નાખવા લાગ્યો. મોતીની પ્યાલીમાં સોમરસ રેડીને ગુલાબની પાંખડીથી તેના હોઠ લોજવવા લાગ્યો.

રતિએ થોડીવારમાં નેણ ઉઘાડ્યાં, અને જાણે અમૃતનો સાગર પીતી હોય તેમ કામદેવના રૂપને પીવા લાગી: નિષ્પન્દ નેણે કામદેવને નિહાળી રહી: નિહાળી જ રહી. કેટલો સુંદર રૂપરૂપના સાગર જેવો, તાજો ચૌવન ભરેલો એ ચહેરો હતો !

બ્રહ્મદેવ ફરી બોલ્યા: ‘દેવનાં સંતાનો, તમારી પાસેથી હું શ્રેષ્ઠ બલિદાન વાચું છું. અણુસમજીને તમે આપેલું નહિ, સમજીને આનંદથી તમે આપેલું. જુઓ—’ અને તે પુરુષની નિશ્ચલતા સરવા લાગી. તેની આંખ ભીની થઇ ગઇ. રતિ અવાજ વિનાનું શાંત રૂપ દેવ લાગી: કામદેવ જરાક ફિક્કો પડી ગયો; તે પોતે રતિનાં આંસુ લૂછવા લાગ્યો.

બ્રહ્મદેવ ફરી સ્થિર થયા: ‘જુઓ, શંકરની પ્રેમસમાધિ છોડાવવા, કામદેવ, તારે પોતાને જ જલું પડશે. અને ન્યારે ત્યાં ફરી ગયેલી સૃષ્ટિ તારા પ્રભાવથી જરાક હાલતી થશે, ન્યારે અધે ગતિ થશે, ન્યારે કળામાંથી ધ્રુવ ખીલવા માંડશે, પક્ષીઓ સંચાર કરશે, પોદિયો કાન ફફડાવશે, પેલો સર્પ જરાક હાલશે, ત્યારે સૃષ્ટિમાં આ પ્રાણસંચાર ક્યાંથી થયો તે જોવા માટે શંકરનું ત્રીજું નેત્ર ખુલશે, અને . . .”

‘અને શું ?’

‘અને તું એ અગ્નિમાં ભસ્મ થશે. તારી ભસ્મમાંથી જન્મેલું નવું જીવન દેવજાતિનો હાર કરશે.’

રતિની આંખમાંથી ખરખર આંસુ ચાલવા લાગ્યાં ! ‘અને આ મારો રસિક કંથ ને પાછો ક્યારે મળશે ?’ તેણે બ્રહ્મદેવને અધીરાઈથી પૂછ્યું. ‘એ મને પાછો ક્યાં મળશે ? અરે ! આલું અમારૂં અખંડ યુગલ તમે કેમ તોડો છો ?’

વજ્રનો ધા પડ્યો હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીંચી ગયા. ‘એ વિયોગ, રતિ, એક બે ધડીનો નથી; એક બે દિવસનો નથી, બે પાંચ વરસનો નથી, એક બે યુગનો નથી: સનાતન અને અખંડ છે. તમારૂં આ યુગલ પાછું સદેહે કોઇ દિવસ મળી શકશે નહિ. અને તે પોતે પોતાના શબ્દેથી વિષાદ ગયા હોય તેમ તે આગળ બોલી શક્યા નહિ.

‘હે ! અમારે પાછું ક્યારે ય મળવાનું પણ નહિ !’ એટલું બોલી રતિ કામદેવને કંઠે વળગી પડી, અને તેના બોળામાં ઢળા પડી. ‘ઓ મારા કામદેવ !’ તેણે હૃદય વીંધી નાંખે તેવો મૂંઝો વિનાય શરૂ કર્યો.

કામદેવે તેના સોનેરી વાળ હાથમા લઇને પોતાની આંખો દાંડી દીધી. એક ધડીભર એ બોલી શક્યો નહિ. પછી તરત જ વેદના ખંખેરી નાંખતો હોય તેમ તેણે હાથથી પોતાના કેશ સમાર્યા પણ હવે ધડી બેઘડી પછી જેની સાથે જુગજુગનો અખંડ વિયોગ થવાનો છે તે રતિને સ્પર્શ કરતાં, તેની આંખમાંથી એક બે આંસુ જોર કરીને નીકળી પડ્યાં. તેણે અત્યંત કોમગતાથી રતિના સુંદર હોઠને, અમૃતગિદ્ધી લોજવ્યા. અને પોતાના બોળામાંથી તેની રૂપરૂપના સાગર જેવી ચૂર્તિ બેડી કરી: કદાચ આ છેલ્લો— છેલ્લો જ સ્પર્શ હશે !

જેવો ચિત્રામણ્ય જેવો શોભી રહ્યો—‘મારા કામદેવને લઇ લેવો હોય તો મને પણ લઇ જાઓ. અરે કામદેવ વિનાના જીવનને હું શું કરું અને તે પણ પાછું અમર જીવન. મારે કોઈ દિવસ મરવાનું પણ નહિ, અને મારા કામદેવને મગવાનું પણ નહિ—આવો અખંડ તાપ શ્રે સહેવાય ?—

‘મને દેવ મટાડીને મનુષ્ય તો કરો—છેવટે એટલું તો કરો—એટલું તો કરો કે જેથી હું ક્યારે કે પણ મરું તો ખરી—અહરદેવ !—મને છેવટે મરવાનો આનન્દ આપો.’

રડતું સૌંદર્ય નહિ જોવાયાથી જોણે આખો મોંઘી હતી, આવું યુગલ ખંડિત થાય એ નહિ ખમાયાથી જોણે નેત્રો બંધ કર્યા હતાં, તે અહરદેવે એક જોડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો: ‘અરેરે ! રતિ, હું પોતે પણ શું કરું ? કોણ જાણે શું છે, નવા સર્જન માટે જ્યારે જ્યારે ભોગ જોઈએ છીએ ત્યારે તે તદ્દન નિષ્કર્ષક—ચાંદની જેવો જીજ્ઞાસુ ને પ્રુત્ત જેવો તાત્તે—જોઈએ છીએ. તું પોતે અખંડ વિરલ સદન કરે અને અગ્નિદાનની ઉગ્રતાથી ગભરાઇ જઇને દુઃખને પુંકાવવાનો માર્ગ ન શોધે તો જ આ શ્રેષ્ઠ અગ્નિદાન દેવાને ખપે—તો જ પેલી નિઃસ્તબ્ધતા હાલે: તો જ આ ભૂમિમાં નરધુંગવ જન્મે. તારે તો અખંડ વિયોગ જ રહેશે—’

અને અહરદેવ વધુ બોલે તે પહેલાં જેમ માનસસરની ઢંસી ઢળા પડે તેમ રતિ ઢળા પડી હતી. ‘અહરદેવ ! અમારું યુગલ તોડો માં. મારા કામદેવથી મને છૂટી પાડો માં’ એટલું જ એ બોલી શકી.

અહરદેવે કામદેવ સામે જોયું. અત્યંત ઉગ્ર સંયમથી તે બેઠો જેવો યર્ષ ગયો. દુષિયા બાળકનાં શ્વાસ જેવો મુગ્ધો શ્વાસ જેના મોંમાંથી આવી રહ્યો છે તેવી રતિના શ્વાસનો જ સ્પર્શ તેના શરીરને રહ્યો. તે અત્યંત બળથી બેઠો ગયો.

અહરદેવ કાંઈ બોલ્યા નહિ. તેને નિદાણી રહ્યા.

આવું અનુપમ સૌન્દર્યવાળું શરીર—હવે પૃથ્વી પર ફરીને દ્યારેય નહિ દેખાય—એ વિચાર આવતાં તે પોતે પણ આવા શ્રેષ્ઠ અગ્નિદાનના વિચારથી મૂઠ જેવા યર્ષ ગયા. કોઈ રસની કંપનાની તદ્દન અસ્પર્શ્ય સુન્દર મૂર્તિ હોય તેવા કામદેવ રિમત કરી રહ્યો હતો. અહરદેવે પોતે આવું સુન્દર, હસતું, શ્રેષ્ઠ અગ્નિદાન ક્યારેય નિહાળ્યું નહોતું. તેણે કામદેવને ફરી ફરીને જોયો—અને એ હાથથી પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. ‘કામદેવ !’ એટલું જ તે બોલી શક્યા. ‘હવે તું જ’ એમ બોલતાં તો તેમનું હૃદય વિદાહ જશે તેમ લાગ્યું. તે વધુ બોલી શક્યા નહિ.

પણ અત્યંત દલ સ્વરે કામદેવે જવાબ વાળ્યો: ‘પિતા ! સર્વ શ્રેષ્ઠ અગ્નિદાન તરીકે મને સ્વીકારીને મારી કામગ દેહ તમે વજ જેવી અભેદ અને અખંડ કરી દીધી. આ અગ્નિદાનથી દેવજાતિનો ઉદ્ધાર થાઓ.’

એક વખત રતિ તરફ ફરીને તેણે તેને નિદાણા. ફરી નિદાણા. વળી નિદાણા. ૬૭ નિદાણા—અરે, મૂર્ચિત સૌન્દર્યને અને સૂતેલા જીવને કોણ રડ્યું નથી—અને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

*

તદ્દન ધીમે પગલે, પણ દલતાથી, અને અહરદેવને નમીને એ જતાં જાણે જીવન ચામું ગયું હોય તેમ એવાડીનાં ફુલ કરમાવા લાગ્યાં; તરત પાને પાનમાં ભરેલી તાજગી

સરી ગઈ એકદમ મચૂરને નાચતો જોઈ સર્પ દોડી ગયો. પોતાના છોકરાને પોતે હણીને કાંઈ યુગયુગની કલ્પનામાંથી જન્મેલી રસિક જોડ પોતે ખેંચી કરી એ ભયંકર પથ્થાતાપથી પ્રહરેવ સળંગી બિડ્યા: 'અરેરે ! હવે એલું સર્જન-એવી મૂર્તિ-એવી રસિકતા ફરી ક્યારે જન્મેશે ?'

કુંગરાઓ પડ્યા પાડતા હોય તેમ ઉત્તર મળ્યો :

'ક્યારે ય નહિ, ક્યારે ય નહિ.'

રતિના સોનેરી વાળથી તેનાં પોપચાં ઢાંકીને અને સંધ્યાના રંગોમાંથી વિશ્વકર્મીએ ઘડેલી એક પ્યાલીમાં અમૃતરસ મૂકીને તે પોતે પલ્લુ મેદ પગલે ચાત્રી નીકળ્યા.

અત્યંત શોકભારથી જર્જરિત થયેલા પોતાની ગુફામાં એકલા પાછા ફર્યા. પલ્લુ હણવા માટે આગળ વધતો કામદેવ તેમની કલ્પના સામે ખડો થઈને તેમને તીવ્ર વેદનાથી વિધી નાખવા લાગ્યો.

જ્યારે ખરફના કુંગરાઓ સળંગી બેઠે તેવો ભયંકર અગ્નિ પ્રગટયો, જ્યારે આકાશને પૃથ્વી તેજથી લિપાઈ ગયા, અને જ્યારે 'આ શંકરના ત્રીજા નેત્રનો અગ્નિ છે' એમ બોલતા હોય ઉપર વિમાનોમાંથી ધૂળવા લાગ્યા ત્યારે રતિ એઆંકળી બેઠી ધઈ મઠ : માંડાની જેમ જે દિશામાં અગ્નિ દેખાતો હતો તે તરફ દોડી: 'કામદેવ ! કામદેવ !'

હિમાલયના પહાડો ભયંકર પડ્યામાં ગાજી રહ્યા: 'કામદેવ ! કામદેવ !'

અને તે અત્યંત તીવ્ર વેદનાથી જાણે ઉછળી: જાણે પોતે અગ્નિનો ભયંકર સ્પર્શ અનુભવતી હોય તેમ, જાણે કામદેવને જાગતો નિહાળતો હોય તેમ, 'અરે નહિ, અરે નહિ, એને બાળો માં, એને બાળો માં' એમ કરતી માંડાની જેમ દોડી.

પલ્લુ થોડક દૂર ન ગઈ, ત્યાં ઉપર વિમાનોમાં મંધવોને 'અનંતભક્ષમ' ની પ્રશસ્તિ ગાતા તેણે સાંભળ્યા: તે એકદમ સ્થિર થઈ ગઈ, ખરફના સળંગતા કુંગરાઓ જોઈ રહી, અને જાણે પોતાનું જિગર કાઢી નાખતી હોય તેમ અત્યંત વેદનાથી, બોલી બોલી: 'પ્રહરેવ ! છુદો ! બીજું તો શું પલ્લુ જા આ રતિને શાપ છે કે હું કલ્પનાની-રસની-કલાની-સર્જનની મૂર્તિ. ધકનારો, દેવ જેવો મનુષ્ય, એક હજાર વર્ષ માંડ એક આપી શકશે. તારી ગરીબીથી હમેશાં હું કારમાયા કરજે. અને જા, તે નવા સર્જન માટે કામદેવને બાળ્યો છે માટે હવે પછી નવાં સર્જન કામદેવ જ કરશે; અમારું યુગ તે ખેંચી કઈ છે માટે હવે સર્જન માત્રે અકસ્માતથી જ થશે: અને શ્રેષ્ઠ સર્જનની પણ હજાર બે હજાર વર્ષ ક્યારેક જ આવશે.'

નિ:સત્ત્વ સર્જનોથી જાણે પોતાની ગુફા રૂધાતી હોય તેમ જળાતાં પ્રહરેવે અચાનક આંખ બિધાડી. કામદેવનું દહન તેમણે કલ્પનામાં દીઠું, ન દીઠું ને ભવિષ્યના નરપુંગવની કલ્પનાથી હસ્યા ન હસ્યા, ત્યાં તો રતિનો મૂર્તિમત શાપ નિહાળીને એ યંબી ગયા: વૈતિયાં દોઢ વૈતિયાં-નિ:સત્ત્વ પરમાણુઓ 'અમને સરજો અમને સરજો' કહેતાં તેમની સામે કુદવા લાગ્યા, અને પોતાની ગરીબીથી પોતે શરમાતા હોય તેમ તીચે મોંએ નેણ ઢાળીને પોતાના અંતરમાં અખંડ વેદના પામતી રતિની જખી નિહાળી રહ્યા.

પારસી વાર્તાઓ

“પારસી વાર્તાઓ” એ બહુ બહેળો વિષય છે. સામકું વિવેચન કરવા બેસીએ તો આખું પુસ્તક ભરાય. માટે થોડાક સામાન્ય વિચારો કુંકમાં આપીને તથા પારસી વાર્તાઓની લખાવટ વિશે ઉપર ટપકે શોરીક ટીકાઓ દર્શાવ સરિત કરીને આપણે સંતોષ ‘ધરીશું.

“પારસી વાર્તાઓ” એ શિર્ષક વિષયસૂચકતા પૂરતું કહેવાય. વાસ્તવિક જોતાં “પારસી વાર્તાઓ” પારસીઓની જનાવેલી હોતી નથી. પ્રતિવર્ષે એમનાં જે પાંચ કે સાત વાર્તાનાં પુસ્તકો પ્રકટે તેમાંની એકપણ વાર્તા મૌલિક ન હોય; એમનાં બધાં દૈનિક અને અઠવાડિક વર્તમાનપત્રોમાં દર સ્તુધ, શનિ અને રવિવારે જે મોટી વાર્તાઓ આપી આવતી જ રહે તેમાં મૌલિકતાનો છાંટો જે ન હોય; ઉપરાંત એમનાં અર્ધો ડગ્ગન ઉપર માસિકમાં આવતી ઢગલાબંધ નવલિકાઓ બેગી જે બજાએ ત્રણ ત્રણ નવલિકાઓ હોય તે માંહેથી એક પણ તરલુમા વિનાની ન જ હોય, તો પછી એવી વાર્તાઓ ઉપર “પારસી” એવી મહોરછાપ મારવાનો અર્થ શો ?

અંગ્રેજી વાર્તાઓનો ગુજરાતી તરલુમા કરતે કરતે પારસીઓએ અર્ધા ઉપર સદી વાવરી નાંખી તો જે પારસી દોંગરીને પોતાના વાઘા સજવવા જેટલી આવડત (જે ત્રણ અપવાદ સિવાય) તેમણે સંપાદન કરી નથી. “તદન મૌલિક” નહિ તો “મૌલિક કેદી સકાય” એટલા સારૂ અંગ્રેજી વાર્તાઓને નવો વર્તાય (Treatment) અને નંબી તાઝગી (Freshness) આપવા જેટલી કળાકુશળતા એમનામાં ન હોય પછી “પારસી વાર્તાઓ” એ સંસાર ખોટા નામવાળી (Miserable) કહેવાય કે નહિ ?

એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત જે ગુજરાતીમાં તેઓ અંગ્રેજી વાર્તાઓ રજુ કરે છે તેના સંધારણ વાચ્યસંધારણ (Composition) માં કે શૈલી (Style) માં પણ પોતાની લખાવટનો ઘાટ નહિ પણ અસલ અંગ્રેજી કતોની લખાવટનું સ્વરૂપ પ્રલય દેખાંધ આવે. આમ પોતાની કહેવાય એવી એકે લાખા જે ‘તરલુમિયા’ અને શૈલી પણ ‘તરલુમિયા’ જ પ્રક્ટી નીકળે તો પછી એવી વાર્તાઓ કેમ કરી “પારસી” કહેવાય ? કેવળ લોખંડેર ચર્ચો, અથવા તો જૂજ વાર્તાઓ અંગ્રેજ સંસારમાંથી પારસી સંસારમાં એના એ સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ એટલાથી જ એમને “પારસીની જનાવેલી” કહેવી-કહેવડાવવી ચોગ્ય ન ગણાય.

આ બધું પારસી વાર્તા લખનારાઓના ઘણા ઘણા મોટા ભાગને સંપૂર્ણ પણે લાગુ પડે છે. અપવાદો દેતા અને છે, તેમને ન્યાય આપવા કદી સકાય કે એમાંનાં કોઈકે તદન મૌલિક વાર્તાઓ લખી દરી અને કેટલાકે અંગ્રેજી વાર્તાને ગુજરાતી સ્વરૂપ આપવામાં પોતાનું પાણી જનાવ્યું છે જ. મર્દમ શેઠ કે ખુશરો કાગરાઈની એકાદ “દુખિયારી જયુ”

કે “ગુલી ગરીબ”, સદ્ગત પારસી શાયર રુસ્તમ ધરાનીની “રજપૂત વીરસ કથાઓ”, શેઠ જહાંગીર મર્ઝ્યાનની “કૌતક સંગ્રહ” કે “તલેસમ”, સ્વર્ગસ્થ કવિ દાદી એદલજી તારાપોરવાળાની “હુખી દાદીબા”, “ગુજરાતી” પત્રના “બીરબલ” તે મહુર્મ શેઠ ખરશેદજી ખમનજી કરામશેઝની “જંગલનું ગુલ-ગુલાબ”, સમર્થ પારસી વાર્તા લેખક શેઠ ફિરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝ્યાનની “અંગ્રેમહ-મુસ સાથ એગ્રીમેન્ટ” તથા “મહોબત કે મૂસીબત” શેઠ ખમનજી કાબરાજીની “પતથરના પ્રતાપ” વિદ્વાન શેઠ પાલજીજી બ. દેશાઈની “કનોજની રાજકન્યા” તથા “ખુદાનો લાલ” અને ‘સી બોધ’ માસિકના એક તંત્રી બહેન પુતળીબાઈ જહાંગીર, કાબરાજીની નવલકથાઓ આદિ બીજી થોડીક વાર્તાઓ વધતી ઓછી મૌલિકતા દર્શાવતી ગુર્જર વાર્તા સાહિત્યમાં સુંદર કથાઓ લેખે પોતાનું સ્થાન ધરાવે છે જ.

આપણને અંગ્રેજી વાર્તાઓનો ગુજરાતીમાં પરિચય કરાવનાર પહેલ વહેલા પારસીઓ જ હતા. આગલા કાળની સારામાં સારી ગણાતી ઘણીએક અંગ્રેજી વાર્તા કૃતિઓ પારસી કલમે આજ દાહેકાઓ થયાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે; જેમાંની કેટલીક અતિ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી વાર્તાઓના અનુવાદ હિન્દુ લેખક ભાઇઓને હસ્તે હમણાં હમણાં થવા માંડ્યા છે. વળી કેટલીક સારામાં સારી ફારસી કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદ કરીને, તેમ જ રમંજી દુયકા, રમુજી રકેચ અને ન્હાની મોટી રમુજી વાર્તાઓ લખીને વાંચકોને તેનું પ્રથમ રસપાન કરાવનાર પારસીઓ જ હતા.

પણ આ પછી જેમ જેમ વખત વહેતો ચાલ્યો-હુંકી અને મોટી વાર્તાઓની માગણી પારસી વાંચકો અને પારસી અધિપતિઓથી વધતા અને વધતા પ્રમાણમાં થવા માંડી-લખનારાઓની એક પછી એક ઝડપથી નવી નવી વાર્તાઓ લખવાની હોંસ-ઉત્કટ તથા પ્રકાશમાં આવવાની અલિલાપા વધી તેમ તેમ તેના ઉજ્જ્વળતા પૂરમાં સંખ્યાબંધ કાથાં કે અધકચરાં લખનારાંઓ સપાટી પર તરી આવ્યાં. એ બધાં કારણોને લઇને જે સારામાં સારી પારસી વાર્તાકૃતિઓ ભાષામાનના કાંઇક પણ સમજદાર લેખકોથી પ્રકટ થતી તે ઓછી જ થતી ચાલી. પરિણામે પારસીઓનું વાર્તા વિષયક થોડુંક પોતાપણું અને આગલી આગેવાની પાછળ અને પાછળ હઠતાં જ ગયાં. છેવટે એવી ખેદકારક સ્થિતિએ પહોંચ્યું કે કેવળ તરબુમિયા ઘાટની અને તરબુમિયા શૈલીવાળી વાર્તાઓથી જ પારસી વાર્તાક્ષેત્ર ઉભરાઈ જવા લાગ્યું અને હજી એવું ને એવું ઉભરાતું જ ગય છે.

એમાં વિશેષ શોચનીય ઘટના આ બની: કેટલાક જુના સારા ગણાતા વાર્તા લેખકો-પણ પોતાની જાતે ગુજરાતી લખાવટ કરવાનું ધીમે ધીમે છોડી બેઠા. તેઓ કલ્પમાથી હરયા ન હરયા, ચલ્યા. એઓમાં સૌથી પહેલા અને આગેવાન તે અથાક વૈતિયાં દોઢ વૈતિયાં નિઃસસ્ત્ર પરખખમનજી ન. કાબરાજી. વાર્તા લેખનના સંબંધમાં તેઓશ્રીએ સામે કૂદવા લાગ્યા, અને પોતાની ખુશરો કાબરાજી પેઠે, શેઠ જહાંગીર મર્ઝ્યાન અને તેમના પુત્ર દાળોને પોતાના અંતરમાં અહીં કામ ન લીધું, જેમ જેમ તેઓ ઉપરા ઉપર વધુ અને વધુ વાર્તાઓ તમ તેમની લખાવટ એક જઝ પ્રકારે ઠરેલ થવા પામી ખરી; પણ તે બીજે શોભિત લાગે એવી ફગારી ‘ઝમક’ વાળા અને એટલી તો તરબુમિયા ઘાટની

દોષિત અને કળાવિહોણી શૈલીવાળા થવા માંડી કે પારસીઓમાં વાર્તા સાર એક અયોગ્ય શૈલીના ગણેશ અહીંથી જ મેંડાયા.

એ એક સરખાતનો કાળ હતો. તે વેળાએ (અને હજુ પણ) તરલુમિયા શૈલીના આ પિતા સમાન પારસી વાર્તા લેખકને અને તેમનાં “ દુરસદ ” માસિકમાં તેમનાંથી જ ઉત્તેજન પામેલા તેમના સંખ્યાબંધ અનુયાયી ઉગતાં કાયાં વાર્તા લખનાર બાધાઓ અને ખેંચેને કોણ સમજાવે કે આ તરલુમિયા શૈલી કિંવા “ જમનજી શૈલી ” માં દોષ કયાં કયાં અને કેમ છે ? આ નમ્ર લખનાર ક્ષમા માગીને પણ લખ્યા વિના રહી શકે એમ નથી કે આજે પણ પારસી વાંચકોને, પારસી ટીકાકારોને અને પારસી જાપાનાઓને મોટો ભાગ વાર્તાકળાશાસ્ત્રમાં કે ભાષાશાસ્ત્રમાં બેઠેલ એવો સુઘ તો નથી જ, જેથી તેઓ પોતાની કોમનાં જુનાં નવાં વાર્તા લખનારાંઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે. પરિણામ એ જ આવ્યું કે ઉપર જણાવેલી નહિ ઈચ્છવા યોગ્ય તરલુમિયા વાર્તાશૈલીના વખાણનાર પારસી વાંચકોનો વર્ગ દિન ઉગતે વધતો અને વધતો જ ચાલ્યો. તેઓ અનેક કારણોને લઈને એમ જ માની બેઠાં કે આ “ લાયક ” ‘ ઝમકદાર ’ અને ‘ જોશદાર ’ શૈલી છે. એવી માન્યતાવાળા પારસી વાંચક વર્ગમાંથી જ પારસી વાર્તા લેખક વર્ગ ઉઠી ઉભો થયો. આમ આ અણુધટતો લેખનપ્રકાર તે યુગના અને તે પછીના લગભગ બધા પારસી વાર્તા લખનાર છોકરા-છોકરીઓ તથા યુવક યુવતીઓ સાર વાર્તા લખવા કાળેની એક ખાસ લોકપ્રિય શૈલી (Style) બની રહ્યો. તરલુમિયા ઘાટના અને બીજા પણ વિષવિધ ઈજનબંધ દોષોથી ભરેલા આ અણુધટતા શૈલીપ્રકારને નવા ઉગતા પારસી લખનારાઓએ પોતાનો કરી લીધો તે તેમને ફક્ત મોઢો રસીકો કે ‘ ઝમકદાર ’ અને ‘ જોશદાર ’ લાગ્યો તેટલા જ સાર નહિ, પણ ભાષાશૈલીનો એવો તરલુમિયા પ્રકાર અંગ્રેજ વાર્તાનું ગુજરાતી કરવામાં તેમને સહેલો અને સરલતાવાળો થઈ પડતો હોવાથી જ અને ખરા પ્રકારની રસીકી સચોટ ભાષાશૈલી માટે પ્રયાસ આદરવાનું કાર્ય સરળતામણીમાં બહુ મુશ્કેલ હોવાથી તેઓએ તે ઝટ કરતો પ્રહી લીધો. પારસી શૈલી અભ્યાસ કરવા માટે છે-અનુકરણ કરવા સાર નથી. પણ આ નવા-જુના પારસી વાર્તા લખનારાંઓને વધારે સારી અને ઠીક ઠીક પ્રકારની શૈલીનું અનુકરણ કરવા બે કોઈની શાળાએ જ બેસવું હતું તો શેક કેજુથરો કાજરાજ કે મર્ઝબાન પિતા-પુત્રની શાળાઓ તેમનાં માટે ઘણી સારી હતી. એ શાળાએ બેસવાની તેમને ઈચ્છા તો ઘણી જ હોય, પણ ઉપર્યુક્ત સારા પારસી વાર્તા લેખકોની શૈલી વ્યક્તિત્વમય એટલે અનુકરણ માટે મુશ્કેલ અને “ જમનજી શૈલી ” ની શાળા ‘ તરલુમિયા ’ એટલે સહેલીસદ હોવાથી તેનું જ અનુકરણ-અને તે પણ આંધળું અનુકરણ-તેઓએ કીધું. પારસી વાર્તાઓની સ્વતંત્ર લખાવટના મોતનો ઘંટ અહીં ઠોકાયો. શિષ્ટ સારી વાર્તાશૈલીના અને વાર્તાકળાની પ્રગતિનાં દાર પારસીઓ માટે અત્રે જ બંધ થયાં.

અત્રે કોઈ પૂછશે કે “ પારસી વાર્તાઓ ” વિશે લખતાં તેમની લખાવટ ઉપર જ ખાસ વિશેષ વિવેચન શા સાર ? ઉત્તર આ: વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે મુખ્ય વિવેચન એના ઉપર જ થાય. પારસી વાર્તાઓનું વસ્તુ (Plot) પાત્રલેખન (Characterization) સંવાદ (Dialogue) વર્ણન આદિ પારસીઓનાં પોતાનાં દોષ તો તે પર

વિવેચન થાય ના ? બાકી રહી તેમની વાર્તાની લખાવટ. માટે એને જ આલેખવાની આવશ્યકતા રહે છે.

હવે, વાર્તા સાથે એક અણુધટ્ટી શૈલીના વારસો પારસી લખનારાંઓએ જેમનાથી મેળવ્યો, કહો કે મેળવી લીધો-તેમની જ લખાવટમાંથી આપણે કેટલાંક દૃષ્ટાંત વાંચી આપણી ખાત્રી કરી લઈશું:—

“ તે ક્યેસ સાથે કદી દરબારના મેલાવડામાં જતે ખરી પણ ત્યાં બી તે તેના બહાલા જોન સાથે એક મિનીટબી પુરી પાધરી હોઠ ઉધાડી વાત કરી શકતે નહીં; કે જ્યારે હવે તો માંમલો એ આજ રાતના સુભાગ્ય સંભોગોના પરીણામમાં છેક એવી અણીની ઠીકે આવી ગયો હતો કે બીજીને એક અઠવાડિયું વહી જાય તે પહેલાં સાહુનું ખુદાનું તો તે તેના બહાલા જોનની હકદાર ધણણી થઈ શકવાની ઉમેદ ધરાવી શકતી હતી.”
(બ. ન. કૃત “ રાજના મહેલમાં ”)

દૃષ્ટાંત બીજું:—“ તે છાકરી કે જે તે મોટા મેલાવડામાં પોતાની હઠ વિનાની ખુખસુરતીથી ઉભા થયલા ખુશીના ઘોઘાટથી તમામ નીરદોશ ને નાવાકેદ દેખાતી હતી.”
(બ. ન. કૃત એક વાર્તામાંથી)

દૃષ્ટાંત ત્રીજું:—“ તે કેસો પોતાના દીકરામાં સખ્ત નાઉમેદ થયો હતો જ્યારે કે ‘ શ્રીવાલીટી મ્યુઝીક હોલ ’ ના છેલ્લા ઝગડામાં ભાગ લેવા માટે તેને ગોટી રકમનો ‘ ફંડ ’ કરતાં માછરૂંદે તે રખડેલ અને રદ બાતલ ઉમરાવના કુલીન ખાનદાનની મોટી માન પામેલી ધનિત ધુળ થતી હોરાનું કેટલુંક બેન્ચ પરથી કહી સંમલાવ્યું અને તે વાત અખ-ખારમાં જ્યારે જાહેર થઈ ત્યારે એ ધરડો અર્લ દુનિયા તમામ હારી બેઠો.” (બ. ન. કૃત એક નવલકથામાંથી)

પરંપરા અંગ્રેજી પાઠ પર ગુજરાતી ગાડી—“ પહેલાં ગાડી અને તેની પાછળ થોડો જોડેસો ” એવી ખોટી બાંધણીવાળું પાંચ પાંચ સાત સાત લીટીનું બનેલું આખું એકેકું વાક્ય-વાક્યોની ગુંચળાં વણેલી આખડગુંચડ (Involved) શૈલી—ગુજરાતી ભાષા બંધારણને તદ્દન પ્રતિકૂળ થઈ પડે એમ ક્રિયાવિશેષણ વડે વાક્યોનાં અંતુસંધાન કરવાની ખોટી અને નકામી રીતિ ઉપલાં દૃષ્ટાંતોમાં જાહેર થાય છે. એમની આ અણુધટ્ટી શૈલીના તથા એ શૈલીની નકલ થવાથી બીજા અનેક પારસી વાર્તા લખનારાંઓની સર્વ સામાન્ય રૂપ થઈ પડેલી ખોટી લખાવટનાં સંખ્યાબંધ બીજા દૃષ્ટાંત આ લખનાર પાસે તથા પડેલાં છે, પણ સ્થળસંકેચને કારણે તે રજુ ન કરતાં અહીં જ અટકીશું.

પારસીઓની વાર્તા લખવાની સામાન્ય દૃષ્ટિ કેવી છે અને તેમને એ કેમ લાગુ પડી, તે આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા. હવે કાંઈ પૂછશે કે પારસી વાર્તા લખનારાંઓ આવી અયોગ્ય લખાવટમાંથી બાહેર કેમ નથી આવતાં ? એનો ખુલાસો આ કે પ્રથમ તો તેઓ “ મૌલિક વાર્તા ” માં માનતા નથી. “ એરીશનલ ” વાર્તા એ શબ્દની ત્રેઓ પર કશી અસર નથી. એની તેમને હોંસ નથી કે અલિમાન નથી. તેમનાં સૌથી સરસ વાર્તા લેખક ભાઈશી ફિરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝબાન તો એરીશનલ વાર્તાના ખ્યાલને સાવ હસી કાઢી તેની વારંવાર ખુશી ઠેકઠી કરે છે. આમ જ્યાં સ્વતંત્ર વાર્તાકૃતિઓ માટે માન

કે માન જેવું કશું જ નથી તો પછી પારસી વાર્તા લખનારાંઓ શૈલી વિષયક આ ખોટા વળગાડમાંથી છુટે શેના ?

ભણે તેઓ મૌલિક વાર્તા ન ઉપજાવે પણ ધણા હિન્દુ વાર્તાલેખક ભાષાઓ “તરજુમા” તો અર્થ જે બહોળા સમજમાં કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતાની વાર્તા વિષે કરી ખતાવે છે તેટલી ધ્રુજા કે તેટલી કુશળતા પણ પારસી લખનારાંઓએ મોટે ભાગે હજી સુધી પ્રાપ્ત કરી નથી. પારસી ભાષાની વાર્તામંદી આવેલ વસ્તુને, વર્ણનને, વિચારોને અને વચનોને યોગ્ય ફેરફાર તથા સુધારા વધારા સહિત ગુજરાતી ભાષા પદ્ધતિ અનુસાર પોતાની સ્વતંત્ર શૈલી વડે તથા વાર્તા શાસ્ત્રને લગતી વિવિધ કળા વડે મન પર છાપ બેમાટે તથા હૃદયને કુશલે એવી ભાવવાહી (Expressive) અને અસરકારક ભાષામાં ઉતારવાં એવું નામ તરજુમા. ‘તરજુમા’ ની આવી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા અને બહોળા સમજણથી તેઓ ઘણાં ધણા દૂર છે, તો પછી એ અકુદરતી અને કદંબી ભાષા શૈલીના જળો સમ ચોટલા ચંડસમાંથી તેઓ છુટે શેના ?

જેમને હિન્દુ વાર્તા લેખકોની વિધવિધ વાર્તાશૈલીનું જરા યે વાંચન કે અભ્યાસ નહિ, જેમને ગુજરાતી ભાષાનું અંધારણ અંગ્રેજી ભાષા અંધારણથી કેમ અને ક્યાં ક્યાં જુદુ પડે છે તેનો ખ્યાલ જ નહિ, જેમને ગુજરાતીમાં વાર્તા ઉતારતી વેળાએ અસંજ અંગ્રેજી પુસ્તકને ટેબલ પર નજર સામે ખુલ્લું રાખીને તેમાં જોઈ જોઈ વાંચતે વાંચતે લખવાની મહા ભૂંડી ટેવ પડી ગયેલી, તેઓ ઉપર ખતાવેલી અયોગ્ય લખાવટની (“ મૂર્ખતા સ્વર્ગ ” જેવી) ગુનામગીરીમાંથી છુટે શેના ?

હવે પારસી વાર્તાઓમાં આવતા એક બીજા ખોટા પ્રકાર લણી નજર કરીએ. એની તો પારસીઓએ જાણે ‘ફેશન’ બનાવી છે; અને એ ‘ફેશન’ તેમનામાં ‘ફૂદકે અને સુરકે’ વધતી જ ગય-છે. તેમની વાર્તાના સંવાદ (Dialogue) માં કોઈ કંદાય પાત્ર પ્રમાણે અહીં તહીં ચોડાક અંગ્રેજી પારિભાષિક શબ્દો આવે એ સમજી શકાય એવું છે; પણ વાર્તામાં વર્ણન આપતી વેળાએ પણ એ ‘ફેશન’ રણુ ધાય, એ અમુક અંશે ચોક્કસ ‘ટચાકપણું’ તથા અમુક હદે અસંજ અંગ્રેજી બોલોના સચોટ શબ્દાર્થ જાણવાને લગતી પોતાની અશક્તિ ગહેર કરે છે. દર્શાત: “ વાંચક, તને એ જુવાન સાથે એક “ ઈન્ટર-રોડયુશ ” ની જરૂર છે. ” (એક પારસી નવલિકામાંથી) વિશેષ નમુનો:—“ એક મહા જ, લકેઝરસલી સીણગારેલા ડ્રોઇંગ રૂમમાં જરદાવર પોતાની દીત લોભાવનાર ઝેસથી ફેરા ખાતી જોવામાં આવતી હતી. ” “ મરદોને, ફસાવનારા એ કંગારા ચઢેરા ઉપર આવી એક હેવનલી લાઇટ ખુદાએ પાથરવી નહીં હતી. ” “ તે તે રાત્રે તમામ પરફેક્ટ હતી. ખુજસુરની-ટીગર અને ઝેસની સામટી હારમની રણુ કરતી એક પરફેક્ટ પીકેચર ! ” (‘ સ્વભોગ ’ નામક પારસી નવલિકામાંથી) એવા બીજા સંખ્યાબંધ દોષજ્ઞા અપાય.

અત્રે પારસી વાર્તા લખાવટને બગાડી બેડોળ બનાવનાર એક બીજો પણ મુખ્ય દોષ જોઈ લઇએ: અંગ્રેજીમાં નામ (Noun) ની આગળ A-An-The “ આર્ટિકલ ” લાગે છે તેનો વાર્તા લખતી વેળાએ પારસી વાર્તાઓમાં ધુબકળ અને નકામો ઉપયોગ ધાય છે. ખાસ કરી જે વસ્તુ, જે વ્યક્તિ, જે બનાવ, જે પ્રસંગ અને જે સ્થળ વિષે વાર્તામાં

આગળ કહેવાઇ ગયું છે તેને વિશે પાછું લખતાં પણ “તે-તે-તે” (અંગ્રેજી The નો અર્થ) વંચાયા કરે તો તેથી મુત વાંચક કંટાળે, શૈલી કંકશ અને અને લખાવટ દાસ્તારપદ થઇ પડે તેમાં નવાઇ શી? અસંખ્ય દૃષ્ટાંતોમાંથી અત્રે એક જ બસ યશ:- “તે (The) છોકરી ચમકતી આંખોએ અને ઘણા ઉલટમંદ છગરે આગળના તે (The) કામમાં રોકાઇ. તે (The) ટેબલ વગર ખામીએ અને ઘણી જ સરસ રીતે શણગારેલી તૈયાર કીધી અને હવે સેકન્ડકોર્સના તે (The) બેલ (Bell=બંદ) માટે તેણી બહાર ચાલી.” (‘નામોશી પહેલાં મોત’ની પારસી વાર્તામાંથી)

વાર્તાશૈલીનું કચરિયું કરી નાંખનારા બીજા વિધવિધ પ્રકારના કોડીબંધ હોય પારસીઓની વાર્તામાં કગલે અને પગલે દેખાતા રહે છે. પણ આ દુકી જગ્યામાં એ લાંબી વાત આપણે માંડી જ વાળીશું. દુંકમાં એક વાત તો આપણે “ગુજરાતી ભાષા”ના અને “પારસી વાર્તા”ના સારા નામ ખાતર ખાસ માગી લઇશું કે હવે કૃપા કરીને વાર્તા લખનારાં પારસી ભાઇબહેનો “તેણીનો-તેણીની-તેણીનું-જ્યારે કે-જ્યારે-તે ત્યારે-તે કે જે-જ્યારે કે જ્યારે-ત્યારે કે જ્યારે-અને જો કે-અગર જો કે-તો જો કે-એમ તો ત્યારે-તો બી તો-દત્તિદાદિ ઇત્યાદિ હસવા જેવા અણધક રૂઢિ પ્રકારોથી પોતાની લખાવટને દૂર રાખે તો બહુ સારું.

એક બીજી વાત : દુંક-સાદ-સરળ વાક્યોની ચમત્કૃતિ શી છે તે પારસી વાર્તા લખનારાંએ જાણતાં જ નથી. સંક્ષિપ્તતાનું સૈદ્ધ્ય તેઓ સંમજતાં જ નથી. વાર્તાનાં વર્ણન વિભાગમાં યે લાંબાં લાંબાં વાક્યો આવે અને સંવાદમાં પણ તેમ જ હોય. કિન્તુ લેખક ભાઇએ આ બાબતમાં કેટલા મુધર્યાં છે અને કેટલા મુધરતા જાય છે તેનું પારસી વાર્તા લેખકોને ભાન જ નથી. બે ગાત્રોને વાત કરાવવી હોય ત્યારે ત્યાં પણ લાંબા લટકકટક હોય જ. પ્રેમમાં પડેલી એક યુવતીના મુખમાં સંસારમાં જેવી સ્વાભાવિક બોલાય છે તેવી પ્રેમભાષા આપવાને બદલે કેંક નાટકી દબે આવું લાંબું બાંધું અને અકુદરતી લખી જ નાંખે:- “બ્યાન કરાવવાને બોલો વટીક નહીં મળી શકે તેટલા બધા પ્યારના મુસ્તકિમપણા સાથે મોહત મુઠ્ઠી અને મોહતની બી પેલે પેલે પાર તક હું તમારી જ છેઉ.” (બ. ન. કાખરાજકૃત નવલકથામાંથી)

પારસી વાર્તા વાંચકોના મુખમાંથી અને પારસી છાપાઓમાંથી આ એક પ્રસંસાસ્પદ વારંવાર બાહર પડતું જણાય છે: “જોરાવર ઝમકદાર રસીલી ભાષામાં લખાયેલી એક વાર્તા.” એક અસ-ત નાનો વર્ગ બાદ કરતાં પારસી વાંચકચે શૈલીનાં અમૃત તો કદિ જણ્યાં જ નથી. શૈલીનાં શરખત જરિક જ ચાખ્યાં હશે—શૈલીનાં ગોળનાં પાણી જ ઘણું કરીને પીધેલાં; છતાં તેમને પોતાને એક ચોક્કસ પ્રકારની જે લખાવટ સાધારણે ગમે છે તેને વધારી લેવા સાર તેઓ હમેશાં ઉપર પ્રમાણે જ વગર સમજનાં વખાણુ હોકે જ જાય છે. ખરેખરી “ઝમક” તે શું, “રસ” તે શું, તેની વાસ્તવિક સમજ ન હોવાને લીધે પારસી વાંચકો અને પારસી લેખકોનો મોટો ભાગ વાર્તાની કેવી ભાષાશૈલીને ‘ઝમકદાર’ અને ‘રસીલી’ સમજે છે, તેનું એક દૃષ્ટાંત અવલોકીએ:

“તેનું ચિત ચોરાઇ ગયું; તે ગોળા જંગતાં બી ગ્લેડીઝ સ્વપ્નાં બોયાં કરતો. ઉઘમાં પણ તેજ મોમીની મુસ્તની મીઠી યાદમાં શુંરકતદાર ગરક થતો. ગ્લેડીઝે કરેલા એ ગંભીર બીગાડ માટે તેણી પર કીનો લેવા તે ખુનખાર તે તલગગાર થઇ રહ્યો મગર હજી મુઠ્ઠી તે

કીનો લઈ રોકે એવું કોઈ દૃષ્ટીપાર તેને આવી ચઢ્યું ન હતું.” (ખ. ન. કૃત નવલકથા-માંથી) આવી એક લખાવટ પર પારસી વાંચક વર્ગ આનંદમય બની જઈ જરૂર આવે મત આપશે: “શું સરસ ‘પાવરફુલ’ લખ્યું ચ; કેવી ઝમકદાર અને રસીલી ભાસા છે!”

પણ થોડાક અપવાદ લણી જોતાં આપણે કહી શકીએ કે આવી કોણ “ઝમકદારી” અને “જોશદારી”ને બધાં જ પારસી વાંચકો અને સર્વે પારસી વાર્તા લેખકો વશ થઈ ગયેલાં નથી: સ્વર્ગસ્થ શ્રેષ્ઠ કેપુશરો કાબરજી બનતાં સુધી ભાષાશુદ્ધિ જાળવતા, અને પોતાની લખાવટ ઠગારી ઝમકથી અલગ રાખતા. શ્રેષ્ઠ જદાંગીર મર્ઝ્યાન રસિકતાથી તથા સચોટતાથી સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં વિચાર દર્શાવે છે. શ્રેષ્ઠ ફિરાજશાહ મર્ઝ્યાન “બમનજી શેલી”ના દૃષ્ટાંતથી વેગળા ખરેખરી પાણીદાર ભાષા રચી શકે છે.

પરંતુ દલ જે આવા સારા પારસી વાર્તાકારોની લખાવટ કાંઈ કાંઈ ઉણપ ધરાવે છે. હિન્દુભાઈઓ જે ગુજરાતીમાં વાર્તા લખે છે તેવી જ દમની હિન્દુશાહ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જ તેઓ પારસી સંસારી વાર્તા લખે એવી કોઈ ફરિયાદ કે આગ્રહ આપણે કરતા નથી, (આ લેખમાં પારસી વાર્તાની જોડણી અને વ્યાકરણ દોષની ચર્ચા તો જવા જ દીધી છે) પણ તેમની શૈલી (style) તરફ જોતાં એક ખાસ ઉણપ આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે: અંગ્રેજીમાં જેને આપણે “Artistic sentences” કળાપૂર્ણ વાક્યો કહીએ, તેવાં વાક્યો પારસી વાર્તાઓમાં લગભગ નહિ જ જેવાં જણાશે. લેખકની કલ્પના શક્તિ વડે રચાયેલા અર્થપૂર્ણ વિચારો, અનુકૂળ થતી કળાવંત વાક્ય બાંધણીમાં લખાયેલા પારસી વાર્તાઓમાં વંચાય એની તો નવાઈ જ છે. દર્શાવ લેખે:—“રસનાં જમેલાં પુષ્પો તે સૌદર્ય.” (‘ઉવા’-કવિ ન્હાનાલાલ) “નસીબ! હા, એ હાથ લુહવાને ચાંભો કીક છે-કાયરનું એ વિશ્રામ સ્થાન!” (‘કેનો-વાંક’-કનૈયાલાલ મુનશી) “દિમાલયે અનેક બચ્ચાં-એને પોતાની આંગળાએ વળગાડ્યાં છે. બધાં જ બચ્ચાં સુંદર અને રસ ભર્યાં હાથે છે. જાજી નામે એક પહાડી ગામ દિમાલયની તળેડીના ડુંગરાઓમાં છે. મેળામાં જતાં કોઈ ન્હાનાં બચ્ચાંની માફક વિવિધ શણગાર ધરીને તે ઉડ્યું છે.” (‘તણખા’-ધુમકેતુ) “આજ તૃપ્તિથી અને આંતર રસહીનતાથી જીવનમાં જે ચ-વતા આવે છે તેની શાન્તિમાં અને સ્વા પીવા મંડ્યાં.” (હૃદય પત્રો-ફિરેક) “મ્હારું કલામય જીવન અદ્ભુત હતું પણ મ્હારું પ્રેમ-મય જીવન અપૂર્વ છે. કળાને પામતી ને પકડતી પડતી-પ્રેમ તો મન જ પકડી રાખે છે.” (પાંચ પાત્રો-લીલાવતી મુનશી) “જીવન તો દરિયા જેટલું અગાધ અને અનંત; અને મનુષ્યની શક્તિઓ આ હોડી જેટલી.” (‘કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો’-છંદુલાલ પાલિક) “શબ્દોની જરૂર ન પડે એવી એ રાગણીઓમાંથી આપોઆપ અર્થ ઉડેતા.” (દેવના ચૂરા—જવેરચંદ મેઘાણી).

કલ્પના, રસ, રહસ્ય, ચાતુર્ય અને સૌદર્યનું જોડણું આનું અર્થ વિષયક તથા શૈલી વિષયક ઉચ્ચ પ્રકારનું દર્શન પારસી વાર્તાઓમાં અત્યારે નહિ તો કવે પછી ચે યશે?

આજની પારસી સમાજ રિયલિટી ખુબ મર્યાદિત છે. એટલે પારસી સંસારી વાર્તાઓને વસ્તુ (Plot) વિષે અત્યંત સાંકડું અને બંધનવાળું જ ક્ષેત્ર મળી શકે છે. પારસી વાર્તાઓ વિષે આ એક ફરતી કમનસીબી છે. હિન્દુ સંસ્કારમાં તો રાગપ્રકરણ, ધર્મપ્રકરણ, આમીરો, ઉમરાવો, સેનાપતિઓ, સૈનિકો, બાગાઓ, બાપીઓ, બદારવડીયાઓ, લંટારાઓ ઇત્યાદિ

ઘણું યે હોય. પારસી સંસારમાં એવું તો કશું જ ન હોય. મૌલિક લખેા કે તરજુમા કરેા, પણ જો પારસી સંસાર દર્શાવેા હોય તો વસ્તુ વિષે પારસી લખનારાંઓની તો આ એક મોટી મુશ્કેલી જ રહી. પરિણામે મોટે ભાગે અંગ્રેજ વાર્તાઓ અંગ્રેજ સંસાર જ દર્શાવતી પ્રકટાવાય અને તેમ નહિ તો પછી ભાષ્યથી દ્વિરેજશાહ મર્ઝબાન પેકે “પારસી-ઈન્ડુ-મુસલમાન સંસાર”ના સંપુક્ત વેષેા કેંક તાણતોડ કરીને પણ લાવવા જ પડે.

પારસીઓએ અત્યાર આગમજ ‘રેનોલ્ડ’ની વાર્તાઓ અને તેટલી તરજુમા કરીને પ્રગટાવી; મિસિસ હેન્રીપૂઝની વાર્તાઓનો પણ જખરો ઉપયોગ કયો; કુમા, મૌરી કેરેલી અને રાઇડર હેમર્ડનેા પણ લેવાય એટલેા લાભ લીધેા. જેવટ તરજુમા સારૂ આર્થર્સ જ્વરવિસ (જે જૈરાઓ અને ‘સોલજર્નિમા’ઓનો “માનીતો વાર્તા લેખક” કહેવાય છે) તે પણ વપરાઈ ચૂકયો; પણ હજી સુધી કોઇ પારસી માસિકમાં પારસી કલમે લખાયેલી કવિવર ટાગોરની વાર્તાનો અનુવાદ આપણા જેવામાં નથી આવ્યેા. સહેનાઇથી તરજુમા કરી શકાય એવા અંગ્રેજ વાર્તાકારોના પુસ્તકોનો તો પુષ્કળ લાભ લેવાય છે; પણ હજી સુધી આ દેશના અને પરદેશના સાહિત્યકાર વાર્તા લેખકોની શિષ્ટ વાર્તાઓમાંની એક પણ વાર્તા પારસી કલમે ગુજરાતી સ્વરૂપ ધરી શકી નથી. હિન્દુ લેખક ભાઈઓએ આ દિશામાં થોડુંક પણ કાર્ય કરી બતાવ્યું છે; પણ પારસીઓએ તો સાવ પછાતપણું જ દાખવ્યું છે. દેખાડો, પારસી વાર્તા સાહિત્યમાં એકાદ એચ. જી. વેલ્સની કે જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉલી, થોમસ હાર્ડીની કે જોન ગેલ્સવર્થીની, આનાતોલ ફ્રાંસની કે મોરીસ મેટરલિન્કની વાર્તાઓ કે નાટ્યોની ગુજરાતીમાં બનાવેલી એક પણ, ન્હાની કે મોટી કૃતિ ?

એ ઉપરાંત પારસી વાર્તા સાહિત્યમાં કોઈ બતાવશો એકાદ ‘ધૂમકેતુ,’ ‘મેઘાણી,’ ‘દિરેક,’ ‘નારદ,’ ‘ઉમરવાડિયા’ કે ‘લીલાવતી બહેન’ લખે છે એવી ચિતાકર્ષક કળામય નવલિકાઓ ? ક્યાં છે બધે હોહાકાર મચાવી મેમે અને સમરત ગુર્જર વાર્તા સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવી કોઇ પારસી નવલકથા ? ક્યાં છે નવા ઉગતા પારસી લેખકોની વ્યક્તિત્વમય કોઈ નવિન વાર્તા શૈલી ? ક્યાં છે પારસીઓમાં ‘ઉષા’ ના મહાન લેખક જેવો શૈલીકાર કથાકાર ન્હાનાલાલ દલપતરામ ? ક્યાં છે “ભગવાન કૌટિલ્ય” નો કથામાં આવેલું ‘નૈમિષારણ્ય’ જેવું એક જ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકરણ લખનાર કોઈ કનૈયાલાલ મુનશી ? કોઈ છે એવો ? કાંઈ છે એવું ? જવાબ મળે છે, નહિ જ.

તોયે આશા મોટી વાત છે; કારણ પારસી હૈયું આજે પણ રસિક છે. પારસી મન આજે પણ ચંચળ છે. હારમ હેડળ અગ્નિ જેવી લપાઇ રહેલી પારસીઓની કાલ્પનિક અને સર્જક શક્તિમાં આ લખનારને આજે પણ વિશ્વાસ છે. દીન માત્ર એને ચેતવવાની છે— મહેનત માત્ર વાર્તા વિષયક તેમની અનેક ખોટી સમજણો અને રીતિઓના મસ મોટા ખડકોને તોડવાની છે. જો પારસી વર્તમાનપત્રોના તેમ જ પારસી માસિકોના અધિપતિઓ તેમ જ પારસી અવલોકનકારો ઉત્તાડી આંખ રાખીને ખરી સ્થિતિનું સત્ય જ્ઞાન તથા ચાન ધરાવતા યદને પ્રયત્નવાન બને તો તેઓ પારસી વાર્તા સાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડવાના મહાન કાર્યમાં મોટી મદદ આપી શકે. અસ્તુ !

દ્વિરેજશાહ સુસ્તમજી મહેતા

દર્શનોના અભ્યાસમાં જળવવા ગ્રાજ્ય મધ્યસ્થતા

જૈન ભાષ્યોના પર્થુષણના પવિત્ર દિવસોમાં જૈનેતર ગૃહસ્થને પ્રવચન કરવાની વિનંતિ કરનાર પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ જૈનધર્મને જાજો તેવી ઉદારતા મારા પ્રતિદર્શી છે તે બદલ સર્વથા તેમનો આભારી છું. જૈન બંધુઓને જૈનધર્મ સંબંધમાં મારે કંઈ વિશેષ કહેવું એવા આશયથી આ વ્યાખ્યાન કરવા હું ઉભો થયો નથી. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશાળ પ્રદેશનાં જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસ્થાનો અથવા માર્ગોની શ્રેણીઓ છે તેના અભ્યાસમાં આપણે કયા સદૃશ્યોનો આદર કરવો જોઈએ તે ઉપર હું યથાશક્તિ આજ બોલવા માગું છું.

(૧) લૌકિક જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન

આપણા જ્ઞાનના બે મુખ્ય વર્ગ પડે છે: (૧) લૌકિક જ્ઞાન એટલે આપણા મનુષ્ય પ્રાણીને મળેલી ઇન્દ્રિયો અને મન વડે જે રૂપ વસ્તુઓનું બાહ્યદારિક જ્ઞાન થાય છે તે. (૨) તત્ત્વજ્ઞાન એટલે દેખાતા પ્રાણીપદાર્થનું વાસ્તવ સ્વરૂપ કેવું છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા અનુભવ. લૌકિકજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન-એ બેનો વિષય એક જ હોય છે, પરંતુ તેમાં વિષયના સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોની સ્પષ્ટતા અધિક અધિક વધતી જાય છે. લૌકિક જ્ઞાનના પુનઃ બે વિભાગ પાડી શકાય છે. (૧) લૌકિક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન (૨) લૌકિક શ્રુતિના વિશેષ પ્રદર્શથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જેને આપણે "વિજ્ઞાન" સંજ્ઞા આપીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે સૂર્ય આપણી ચક્ષુરિન્દ્રિયને જેવા વર્ણ, આકૃતિ, દાઢ, પ્રકાર, વગેરે ધર્મોવાળો જણાય છે તે તેનું લૌકિક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે; અને તે ખરી રીતે પૃથ્વીથી અનેક ગણો મોટો છે એટલે પૃથ્વી કરતાં દસ લાખ ગણો મોટો છે અને તે યાજ્ઞા જેવડો મોટો દેખાય છે તેવો નથી; વળી તે જેટલે અંતરે પ્રથમ દૃષ્ટિથી જણાય છે તેટલા અંતરે નથી, પરંતુ ૯૩,૫૦,૦૦૦ માઈલના અંતરે રહેલો છે; વળી તેનું તેજ ઉગવાની સાથે આપણને જણાય છે તેમ નથી, પરંતુ તેના ભિન્નમાથી નીકળતાં કિરણો આપણને ખરી રીતે આઠ મીનીટ પછી અનુભવમાં આવે છે વગેરે ન્યાય અને વિચારથી સંસ્કાર પામેલી શ્રુતિ વડે આપણને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ વિજ્ઞાન.

સામાન્ય પ્રત્યક્ષથી અથવા વિશેષ સામગ્રીય પ્રત્યક્ષથી પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તેની સમાલોચના કરી, વિશ્વના અનેક પદાર્થો સાથે તેનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે; તેનું આપણને પૂર્ણ રૂપે જ્ઞાન થાય છે કે અપૂર્ણ રૂપે; તેનું વાસ્તવ અસ્તિત્વ કેવા પ્રકારનું છે; તે સ્વભાવ જડ છે કે ચેતન છે-વગેરે સર્વ વસ્તુના અથવા વિશ્વના અનુભવ મંદિરમાં બંધ બેસે તેવું જે પર પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાતુલ્ય તેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાન સંજ્ઞા આપીએ.

આપણને પ્રાપ્ત થતાં લૌકિક જ્ઞાન-સામાન્ય અથવા વિશેષ કોટિનાં-અથવા તત્ત્વજ્ઞાન જે શ્રુતિદ્વારથી પ્રકટ થાય છે તે શ્રુતિ અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય વગેરે રાનાવરણ કરનાર દોષોથી દણાએલી હોય છે, અને પ્રસંગે રાગ-દ્વેષાદિ ક્રમેશોના આવરણોથી દણાએલી હોય છે. શ્રુતિના રાનાવરણ અને ક્રમેશાવરણ દોષને લીધે સામાન્ય જ્ઞાન અને પરીક્ષા પણ

વસ્તુનિર્ણય કરવામાં સ્પષ્ટતા કરે છે. એક સુંદર બગીચાનું સૌંદર્ય જોઈ પ્રસન્ન થએલી આપણા ચિત્તની વૃત્તિ તે બગીચો આપણા કેઈ શનુનો છે એવું કલેશનું અંકુર ઉત્પન્ન થવાની સાથે તેના સૌંદર્યમાં ખામી ડાઢવાને તત્પર થઈ જાય છે. આપણે જલ્પ અને વિતંડા કરી-તે બગીચો સુંદર નથી એવું સાબીત કરવા કમર કરીએ છીએ. આ પ્રભાવ આપણા ચિત્તમાં રહેલા રાગદ્વેષના બળનો છે, અને તેથી જેટલા જેટલા અંશમાં રાગદ્વેષ ઉપર જાય થાય, જેટલા જેટલા અંશમાં આપણે જિનપક્ષપાતી થઈએ, તેટલા તેટલા અંશમાં આપણો જ્ઞાનનો પ્રકાશ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ થતો જાય છે.

(૨) દર્શનશુદ્ધિમાં વીતરાગત્વની જરૂર

શુદ્ધિનાં જ્ઞાનનાં આવારક નિમિત્તો આપણે થોડા શ્રમથી દૂર કરી શકીએ છીએ. સામે પડેલા પદાર્થનું અસ્પષ્ટપણું હોય તો દીવો વગેરે લઈ વધારે સ્પષ્ટતા મેળવીએ છીએ; સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે દૂરસ્થ પદાર્થને નજીક જોઈએ છીએ. આ જમાનામાં પદાર્થોને લગતા અજ્ઞાનને દૂર કરવાનાં અનેક વિદ્યાનાં સાધનો વિજ્ઞાનદ્વારા મળ્યાં છે, અને તે વડે આપણી જ્ઞાનમર્યાદા વિસ્તારવાળી થઈ છે. પરંતુ આપણી શુદ્ધિને લાગેલું કલેશનું પડળ અથવા આવરણ પાતળું થવાને બદલે અથવા ખસી જવાને બદલે ગાઢું અથવા સંજોગ થતું અનુભવાય છે. આપણે પારકા દોષો જેવામાં જેટલા તત્પર હોઈએ છીએ તેટલા તત્પર પોતાના ચિત્તનાં દોષોના નિરીક્ષણમાં હોતા નથી. આ સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવ છે. પરંતુ અવિદ્વાનો જ આ કલેશાવરણથી હણાય છે એમ નથી, પણ વિદ્વાનો પણ આ પાશમાં જકડાએલા છે. અશિક્ષિતજનોના કલેશો ધર્મશાસ્ત્ર અથવા રાજ્યશાસ્ત્રના શાસનબળથી દૂરાય છે, પાતળા થાય છે, અને પ્રસંગે છૂટી પણ જાય છે, પરંતુ કહેવાતા શિક્ષિતજનો અથવા વિદ્વાનોના રાગદ્વેષો એવા તો બદ્ધમૂલ હોય છે કે તેઓ ધર્મતંત્રને અથવા રાજ્યતંત્રને તાણે થતા નથી. રાગદ્વેષનું બલ એવું તો ચિત્તના ઊંડાણમાંથી નીકળે છે કે પ્રસંગે તે ચિત્તનો સ્વામી એટલે પુરુષ તે જાણતો પણ નથી, અને તે ગુપ્ત શત્રુઓથી છતરાય છે. પોતાના ચિત્તના રાગદ્વેષના બલાબલને જાણવું એ અરધી જીત છે, પણ તેવા રાગદ્વેષથી હું પ્રેરાતો નથી, અને સત્ય જ નિર્ણય કરું છું એવી મતાધતા આપણને પુરુષાર્થ સિદ્ધિમાંથી બ્રષ્ટ કરે છે.

(૩) “મારું તે સાઈ કે સાઈ તે મારું?”

ત્યારે “મારું તે સાઈ”—એવા નિર્ણય ઉપર આવવા કરતાં “સાઈ તે મારું”—પછી તે ગમે તે દેશ, કાળ અને વસ્તુમર્યાદામાં હોય—એ નિર્ણય આપણે જો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હોઈએ તો સ્વીકારવો ઘટે છે. તે ઉપરાંત “હું કરું તે ખરું”—તેના કરતાં “જે સત્ય છે તે હું જાણું”—આ નિર્ણય આપણે જાંધવો જોઈએ. મતાધતાનો રોગ બ્રાહ્મણોમાં, બૌદ્ધોમાં, અને જૈનોમાં એટલો બધો પ્રસરેલો જણાય છે કે તેઓ દર્શનોના સિદ્ધાંતોની પરીક્ષામાં એવા તો દુરાગ્રહી અને ન્યાય મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર જણાય છે કે જે આપણે તત્ત્વ શુદ્ધિ પકડીએ તો આપણને હસવું આવે કે આ વિદ્વાનોએ આવી મૂર્ખ પ્રવૃત્તિ કેમ કરી હશે? “યજ્ઞમાં પશુવધ કરવામાં હિંસા નથી”—આ સિદ્ધાન્તની સાબીતી કરવામાં વિદ્વાન મીમાંસકોએ અહિંસાને મહાત્મ માનનાર જૈનોનો કેવો ઉપહાસ કર્યો છે; તેવી જ રીતે

અધ્યારોપ કરવામાં બ્રાહ્મણોએ અને જૈનોએ યાદી પાતી કાઢી નથી; અને બ્રાહ્મણોના અદ્વિતબ્રહ્મવાદમાં વેદાંતીને બ્રાંતિની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ કહી નિંદનાર જૈન વિચારકો પણ છે. આ સર્વ એટલું જાતાવી આપે છે કે રાગદ્વેષના આવરણ પિનાની શુદ્ધિ જ્યાં સુધી પ્રકટ થાય નહિ, ત્યાં સુધી અણુઘટતા અને ન્યાયથી વિરુદ્ધ આક્ષેપો કરતાં આપણે અટકતા નથી. ન્યાય અને અનુભવને અનુસાર થતાં વચ્ચે કદાચ અગ્રિય હોય તો પણ તેમાંથી દ્વેષના વિષનાં અણુઓ તો નીકળી ગએલાં હોવાં જ જોઈએ. જે વિચારકો અથવા પરીક્ષકો પરપક્ષના ખંડનમાં રાગદ્વેષ પિનાનું ચિત્તનું જળ જળવાતી જાણતા નથી, તેના નિર્ણયો દૂધપાકમાં ઝેરની કણી પડવાથી જેમ કેાષ જાણનાર સૂંધતા પણ નથી તેમ સમજી મનુષ્ય વચ્ચનવાળા ગણતા નથી.

ચિત્તના રાગદ્વેષોનું આવરણ ખસેડવામાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓએ તટસ્થતા કેળવવી જરૂરની છે. આ કેળવણી અથવા સંસ્કાર આપવામાં તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શ્રેણીઓ અથવા પદ્ધતિઓમાં મને જૈનોની સ્વાહવાદની અથવા અનેકાન્તવાદની પદ્ધતિ ઘણી ઉપકારક જણાય છે.

(૪) તટસ્થતાનું શિક્ષણ સ્વાદ્વાદ આપે છે. ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યનયો

હિંદુસ્થાનમાં વેદાનુસારી દર્શનો અને બૌદ્ધાદિ સ્વતંત્ર દર્શનો જે કે અધિકારીભેદથી સિદ્ધાન્તોની પ્રક્રિયાઓ જુદી જુદી રહે છે અને પ્રત્યેક દર્શન પોતપોતાની મર્યાદામાં પોતાના સિદ્ધાન્તો ઘણાં સુંદર રીતે ચર્ચે છે, તોપણ જ્યાં એકાન્તવાદ ઉપર આગ્રહ બંધાય છે કે સત્યાગ્રહને બદલે દુરાગ્રહ ડોકિયું કાઢ્યા વિના રહેતો નથી. આપણી વસ્તુની પરીક્ષાની પદ્ધતિને દષ્ટિ અથવા નય કહે છે. વિશ્વના પદાર્થોને કેવલ સામાન્ય ભાવથી જોવાની પદ્ધતિ તે નૈયાયિકોની છે, અને તેને વિશેષ ભાવથી જોવાની પદ્ધતિ તે વૈશેષિકોની છે. સામાન્ય અથવા વિશેષ ઉપર ભાર મૂકી જોવાની પરીક્ષક દષ્ટિને નૈગમનય કહે છે. તેઓના મત પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થ અમુક “ચોક્કા”માં જોડે તેવા જ જોઈએ. પછી પોતાનું ચોક્કું વાંકુંચુંકું હોય અને પદાર્થ તેમાં બંધ જોડે નહિ, તો પણ ગારીમચડીને દરાવેલા સોળ પદાર્થોમાં અથવા સાત પદાર્થોમાં કેાષમાં તે અંતર્ગત થવો જ જોઈએ.

વસ્તુને અથવા અર્થને કેવળ સત્તાની પ્રધાનદષ્ટિથી જોતું તેનું સંગ્રહનય કહે છે. સર્વ ભેદવાળા પદાર્થ સત્ છે અથવા બ્રહ્મરૂપ મહાસામાન્ય છે અને ભેદો નામરૂપાત્મક દેખાવા માન છે અથવા મિથ્યા છે—આ એકાન્ત અદ્વિતમતને સંગ્રહદષ્ટિ કહે છે.

કેવલ સંગ્રહ દષ્ટિ રૂપે નહિ, તેમ કેવલ નૈગમ દષ્ટિ એટલે નહીં કરેલા પદાર્થોના ચોક્કામાં જોડાવાની દષ્ટિ પણ નહિ, પરંતુ દરેક વસ્તુ કાર્યકારણરૂપ-અથવા સામાન્ય-વિશેષાત્મક મિથ્ય છે એમ માનનાર સાંખ્યયોગીની દષ્ટિ તે વ્યવહારનય.

ઘટ એ મૃત્તિકા છે-કાર્ય કારણરૂપ છે-એ મુદ્દો સંપ્રદનયવાળા વેદાંતીનો ખરો છે, પરંતુ ઘટ અને મૃત્તિકા સ્વતંત્ર કાર્ય કરનારા અથવા લિન્ન અર્થક્રિયા સાધનારા પદાર્થો છે, જે પ્રયોજન ઘટથી સધાય છે તે મૃત્તિકાથી સધાતું નથી તેથી ઘટ એ એક વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયા સાધનાર નવું કાર્ય છે, અને તે મૃત્તિકાથી લિન્ન છે એમ કહેનાર નૈગમન્યવાદી વૈશેષિક અસત્ય બોલે છે એમ કહેવ.માં કેટલું સાદસ છે તે સદજ સમજાય તેમ છે. તેવી જ રીતે સાંખ્યશાસ્ત્રના પરિણામવાદમાં જે વ્યવહારનય સમાયો છે તેમાં જગતની ઉત્ક્રાંતિવાદનું પરમ રહસ્ય સમાયેલું છે. પરંતુ જ્યાં વ્યવહારનયવાળા એમ કહે કે કાર્ય તે કારણમાં ગ્રામ રહેલું માત્ર, જેમ બંધ ગાળી ઉવડે અથવા કેળાનું લુપ્તખું જેમ ઉધડે, તેમ સ્વયંપૂર્ણ કાર્યો ક્રમશઃ પડામાંથી ઉપડી બહાર આવે છે એવું કહેનાર જગતના વિચિત્ર વિસદશ પરિણામોમાં સમાયેલા આરંભવાદના મર્મને સમજતો નથી એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જલનો ખરફ થાય, અથવા વરાળ થાય ત્યાં સુધી વ્યવહારનયનો પરિણામવાદ માનવામાં વાંધો નથી, પરંતુ જગતના અણુઓનું પૃથક્કરણ થઈ “ હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજન ” નામના વાયુનાં પરમાણુઓ લિન્ન શુદ્ધર્મવાળા ચર્ધ જાય અને તે અમુક પ્રમાણમાં મળે તો પાણી થાય ત્યાં કેવળ પરિણામવાદ કરતાં આરંભવાદ વધારે ખુલાસો આપણને આપે છે. આ સૂચનું વિશ્વ પરમ અણુઓનું અનેહું આકાશ તરવમાં તરે છે, અને આકાશમાં રમતા વિદ્યુત્ કણો ની માત્ર ચનાવિશેષ તે જ પરમાણુઓ છે એવું પ્રતિપાદન કરનાર હાલનો વિજ્ઞાનવાદ (Scientific Theory) વેદાંત સંપ્રદનય અથવા બ્રહ્મનરયના વિવર્તવાદ સાથે કંઈક વધારે બધ એસનો લાગશે. નિરપેક્ષ એકાન્ત નૈગમનય, અથવા સંપ્રદનય, અથવા વ્યવહારનય વિશ્વના વિચિત્ર અનુભવનો જેવો જોઈએ તેવો ખુલાસો કરી શકતો નથી.

આ કારણથી જૈન દર્શનના વિચારકો વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત માને છે. પ્રથમ દર્શને આ અનેકાન્તવાદ “ હસલું અને લોટ ફાકવા ” જેવો લાગે છે. એક જ પદાર્થમાં અનેક વિરુદ્ધ ગુણોનો આશ્રય શી રીતે હોય ? તે પદાર્થનું નિશ્ચિત એક પ્રકારનું રૂપ હોવું જ જોઈએ એવું આપણું સ્વાભાવિક મનવ્ય હોય છે. પણ વધારે ઊંડી સમજણથી આપણને જોતાનું મંતવ્ય ખરૂં લાગ્યા વગર નહિ રહે.

(૫) દ્રવ્યનયોમાં એકાન્તવાદ અને અનેકાન્તવાદ

આપણે દરેક વ્યક્ત પદાર્થને તેના ચેતાના સ્વરૂપ અને પારકા રૂપથી લિન્ન કરી ઓળખીએ છીએ. તેના ચેતાના સ્વરૂપના અનેક પર્વાયો અથવા ધર્મો વડે તે પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજીએ છીએ, તે સાથે તે બીજા પદાર્થોના પર્વાયો અથવા ધર્મોથી તેને નિરાળો સમજીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે હું તમારા સમક્ષ ઉભો છું તે શરીરી તરીકે ઉભો છું. “ હું બ્રાહ્મણ છું ”—આ વાક્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કામ અને લાવની અપેક્ષાએ પ્રથમ વિચારવા યોગ્ય છે.

દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી “ હું પાંચભૌતિક સચેતન પુતળું છું ” એ ખરૂં પણ પાંચભૌતિક બીજાં શરીરોથી જુદો છું. એટલે સ્વદ્રવ્યથી હું સત્ છું પણ પરદ્રવ્યથી હું અસત્ છું. વળી “ હું કાયરજના ક્ષેત્રનો છું, ” પરંતુ આ ક્ષણે અન્ય ક્ષેત્રમાં નથી; વળી હાલ “ હું વર્ષા-ઋતુમાં છું, ” એ ખરૂં પરંતુ તે સાથે બીજી ઋતુમાં હું હાલ નથી; વળી “ હું ઘડવર્ણુવાળો

પણી શકાય તેવો ન હોય ત્યારે સ્યાદવક્તવ્ય કહેવાય. જેમકે આ ધડો દેવદત્તે ધડેલો કે યજ્ઞદત્તે તેનો નિશ્ચય ન જણાવી શકાય ત્યારે તે સ્યાદવક્તવ્ય કહેવાય. અસ્તિત્વ સાથે અવક્તવ્ય, નાસ્તિત્વ સાથે અવક્તવ્ય અને અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વ સાથે અયક્તવ્ય બોડવાથી પદાર્થનું સ્યાદસ્તિ અવક્તવ્ય; સ્યાન્નાસ્તિ અવક્તવ્ય અને સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્ય એવી ત્રણ રીતિઓ વિધાન કરવાની થાય છે. આ પ્રમાણે પદાર્થનું સાત રીતિએ અથવા ભંગી વડે જે પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ સત્તર્ભંગીનય. સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં આ સાત પ્રકારે વિધાન કરી શકાય છે, અને તેથી સર્વ પદાર્થો પ્રથમદર્શને એકરૂપના જણાય છે અથવા સમજવાય છે તો પણ બીજા રૂપમાં અથવા અંશમાં ભાવરૂપે, અભાવરૂપે અથવા અનિર્વચનીય રૂપે યુગ્માએલા હોવાથી સર્વ પદાર્થો અનૈકાન્તિક ગણાવા ધટે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમદર્શને એકાંત રૂપવાળો પદાર્થ અધિક વિચારથી અનૈકાન્તિક છે એવી સમજણ ધારણ કરનારને એકાન્તિકપ્રદ વળગતો નથી. વસ્તુના સ્વરૂપ નિર્ણય પ્રસંગે અમુક મુદ્દામાં તે નિર્ણય એકાંત ગણી વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ વસ્તુવિચારથી તે વસ્તુ બીજા રૂપે સમજાય છે આથી અન્ય મતભેદને આવકાર દર્શાવેલા હોય છે, આવો ઉદારવાદ સમભંગીનયમાં સમાવેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપેલ સત્યત્વવાદ (Theory of Relativity) દાલ જે કહેવામાં આવે છે તેનું પુરાતનરૂપ આ સ્યાદવાદમાં અથવા સત્તર્ભંગીનયમાં છે.

(૭) સ્યાદવાદમાં કસાએલી છુદ્ધિનું તાટસ્થ્ય કેવું હોય છે ?

આ કારણથી શ્રી યશોવિજયજી પોતાના જ્ઞાનસારના ૧૬મા અષ્ટકમાં કહે છે કે:-

સ્વાગમં રાગમત્રેણ દ્વેપમાત્રાત્પરાગમમ્ ।

ન શ્રયામસ્યજામો વા કિંતુ મવ્યસ્થયા દશા ॥

[અમે માત્ર રાગથી સ્વ એટલે જૈન આગમનો આશ્રય કે માત્ર દ્વેષ વડે પંર એટલે જૈનેતર આગમનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી યથોચિત્ત કરીએ છીએ.]

આગમ સંબંધમાં જેવી તટસ્થતા જરૂરી છે, તેવો આત્મ પુરુષના સંબંધમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનસુએ તટસ્થ ભાવ સ્વીકારવો જોઈએ. ૧૨મ વીનરાગ દરિભક્તસૂરિ એક સ્થળે કહે છે કે:-

પક્ષપાતો ન મે વીર, ન દ્વેષઃ કપિલાદિપુ !

સુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

વળી તે જ યતિવરે મહાવીરમાં ભક્તિભાવ બંધાવાનું કારણ જણાવ્યું છે:-

વંધુર્ન નઃ સ ભગવાન્ રિપવોડપિનાન્યે ।

સાક્ષાન્ દષ્ટચર ઇકતરોડપિ ચૈવામ્ ।

શ્રુત્વા વચઃ સુચરિતં ચ પૃથગ્ વિશેષમ્ ।

વીરં ગુણાતિશયલોલ્લતયા શ્રિતાઃ સ્મઃ ॥

સાધાર્થ :—

વીર ભગવાન એ કંઈ મારા બંધુ અથવા સગા નથી કેમકે તે ક્ષત્રિય જાતિના અને હું બ્રાહ્મણ જાતિનો છું. વળી કપિલ, શુદ્ધ વગેરે મોટા ધર્મ ધુરંધરા મારા શત્રુ નથી. આ વ્યક્તિઓમાંથી કોઈને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા નથી; તો પણ વિશેષરૂપે દરેકના ચરિત્રને મેં શ્રવણ કર્યું છે તથા દરેકે પદાર્થનું જે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે મેં ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કર્યું છે. છેવટે વીર ભગવાનમાં વિશેષતા જણાવાથી તેના શાસનનું અવસંબન કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આગમ સંબંધમાં અથવા આમ મહાપુરુષ સંબંધમાં જેમની મતિ પક્ષપાત વિનાની અથવા તટસ્થભાવવાળી છે તેઓ જ તત્ત્વજ્ઞાનના સાચા અધિકારી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીમાં દેવતાવાદનું પ્રાધાન્ય નથી. તત્ત્વ દેવતાનું રૂપ ધરી શકે, પરંતુ દેવતા તે કંઈ તત્ત્વ જ એટલે સત્ય આત્મા હોય એવું નથી. તત્ત્વજ્ઞ તત્ત્વજ્ઞાનવસ્તુ લઈએ તો દેવતા મારા તમારા જેવા અભિમાની અથવા જીવ અણ્યા. પછી તે ક્રમથી મુક્ત થએલા હોય કે નિત્યસિદ્ધ હોય. આત્મવસ્તુ સંયુક્ત પરમેશ્વર અથવા તીર્થંકરનું રૂપ પકડે, પરંતુ સંયુક્ત પરમેશ્વરની પીઠમાં નિર્જુલ વસ્તુ છે. શુણ્ણના આધારમાં “અંતર્જુલ” અથવા “બૈહિર્જુલ” પરદેવતા—નિર્જુલતા અથવા સંયુક્તતાની દેવી ભાવ પ્રકટ થઈ શકે. આધારસત્યમાં અનેક પૃથક ધર્મો સંભવી શકે છે. પછી તે ધર્મો પૈકી ઉપાસકને ક્યા ઇષ્ટ છે અને ક્યા અનિષ્ટ છે તે ઉપાસકની અંતિરોહ ઉપર આધાર રાખે છે. પરમાર્થવસ્તુ સમગ્રતા પછી “ઈષ્ટદેવતા” ચિત્તના શુણ્ણાધિકારને લઈ જિલિ હોઈ શકે, પરંતુ એકની ઇષ્ટદેવતાને બીજીની ઇષ્ટદેવતાને નિહાનો હક ઉભો થતો નથી. ચઢીઆતા શુણ્ણવાળી દેવતાનું સ્વરૂપ જેમ જેમ તટસ્થ વૃત્તિના અભ્યાસથી સમજાતું જશે તેમ તેમ ઇષ્ટદેવનું ચઢીઆતું રૂપાંતર ઉપાસકની મતિ ક્યા વિના નહિ રહે. આ નિયમ બ્રાહ્મણો, જૈનો, બૌદ્ધો વગેરે સર્વ ધર્મોના શુદ્ધ ઉપાસકોએ પાળવો જોઈએ. આવી માધ્યસ્થ વૃત્તિ કેળવવામાં જેન શાસનનો સ્વાદુષાદ વિચારકને ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે.

છેવટે જણાવવું જોઈએ કે જેઓ એકાંતવાદી છે તેમને પણ પ્રકારાંતર-જાણ્યે અજાણ્યે—આ સ્વાદુષાદ અથવા અનેકાંતવાદ સ્વીકારવો પડ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે ત્રણ શુણ્ણના સામ્યભાવવાળા પ્રકૃતિમાં પ્રસાદ, સંતોષ, દૈન્ય વગેરે અનેક ધર્મોનો એકાગ્રમમાં સ્વીકાર સાંખ્ય વિચારકને કરવો પડ્યો છે. વળી નૈયાયિકો પણ દ્રવ્ય, શુણ્ણ અને ક્રમે એ ત્રણ પદાર્થો સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપ છે એમ માને છે. બૌદ્ધોએ પણ પાંચ વર્ણવાળા રત્નને “મેયક” કહી ચિત્રગુપ્તનો સ્વીકાર વિજ્ઞાનવાદમાં કર્યો છે. પૂર્વ મીમાંસકોએ પ્રમાતા, પ્રમેય અને પ્રમિતિના જ્ઞાનને એકરૂપે માન્યું છે. જલ વસ્તુ અંતર્ગત માયાશક્તિના પ્રભાવથી એકી વખતે અનેકાકાર થઈ જગતનો વિભ્રમ કરે છે એવું માનનાર વેદાંતી શું અનેકાંતવાદી નથી? આ ઉપરથી સમજાશે કે સર્વ વિચારકોને ન્યાયની દૃષ્ટિથી જોતાં આ એકાંતવાદનો જાણ્યે-અજાણ્યે પણ સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે. તો જૈનોના તે વાદ ઉપર થતા આક્ષેપો વગર વિચારના અથવા પ્રદેવથી પ્રેરાયેલા છે એમ તટસ્થ ચિત્તકને સમજાયા વિના તુદિ રહે. આવી માધ્યસ્થ અથવા તટસ્થ વૃત્તિ સેવ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાન વાસ્તવ ઉદય થતું જ નથી.

પશ્ચિમના નિપુણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ચિત્તકોને પણ અનેકાંતવાદનો મદિમા સમજાયો છે. બ્રેટેસર ડેનીયલ ફેર્મીંગ “Attitude towards other Faiths”

“ પરધર્મો પ્રતિતી ભાવના ”-એ નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે કોઈ પણ ધર્મવાળાએ એવું માની બેસવું ન જોઈએ કે તેનો પોતાનો જ ધર્મ સત્ય છે અને બીજા પરધર્મીઓ અંધારામાં ફટાય છે. પરમતને માનદષ્ટિથી જોવી એનો અર્થ એવો નથી કે બધી ધર્મસંસ્થાઓ સમાન રીતે સત્ય છે, અથવા સમાન રીતે આપણા આત્માનું સંતર્પણ કરી શકે તેમ છે; તેમ તેનો હેતુ એવો પણ નથી કે બધા ધર્મો એકસમાન કક્ષા ઉપર બળાકારથી લાવી મૂકવા. “શ્રીઓસોશી”ની સંસ્થા સર્વ ધર્મોને એક જ સપાટી ઉપર લાવી મૂકે છે તેથી પણ ઇષ્ટકાર્ય થતું નથી. મનુષ્યનું સામાન્ય મનુષ્યત્વ સધળા ભૂમંડળ ઉપર સરખું છે. અંતર્યામી આત્મા સધળા જાતની પ્રજામાં ચિત્તનું શોધન કરવાના સમાનપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઘણા ધર્મોનાં તંત્રોમાં અથવા પદ્ધતિઓમાં સત્યના અને કલ્યાણના અંશે જોવામાં આવે છે, અને તે એવું મૂલ્ય છે કે સર્વ સત્યના આધારભૂત પરમેશ્વર તેવાં જાંખાં સત્યોના પ્રેરક છે, પરંતુ આવાં જાંખાં સત્યો અથવા અર્ધસત્યો અચાન અને બજટાના વાતાવરણમાં ગુંચાએકાં હોય છે. બીજા ધર્મો પ્રતિ ન્યાયવાળા દષ્ટિ ત્યારે જ આવી શકે કે જ્યારે આપણે બુદ્ધિ હૃદયથી અને સમભાવથી તે ધર્મોનો અભ્યાસ કરીએ. વળી આવા અભ્યાસથી એવું પણ ન સમજવું કે આપણા પોતાના ધાર્મિક અનુભવમાં શિથિલતા અથવા અનાદર છે. કાશીના પંડિતોએ સાધુ સુન્દરસિંહને પૂછ્યું: “ખ્રીસ્તી ધર્મમાં તમને શું મોટું સત્ય જડ્યું ?” એનો ઉત્તર તે સાધુએ આપ્યો: “મેં જીસસ ક્રીસ્ટને મેળવ્યા.” આવો જ ઉત્તર જૈનધર્મીઓમાં પણ આપી શકે કે “મેં શ્રી મહાવીરમાં ધર્મેસત્ય જોયું.” તેવો જ ઉત્તર એક ભક્ત હિંદુ પણ આપી શકે કે “મારા ધર્મનું સત્ય મેં શ્રી કૃષ્ણમાં અથવા શ્રી રામચંદ્રમાં જોયું છે.” પરધર્મો પ્રતિ આદરભુક્ષિ અને તેમનાં શ્રદ્ધામય મંતવ્યો પ્રતિ માનદષ્ટિ એ એક જાતની સંસ્કારવાળી મતિનું ફલ છે. જો કે પોતાનો ધાર્મિક ભાવનાનો અનુભવ ચઢીઆતો હોય, તો પણ પારકાની ધર્મભાવના પ્રતિ તેથી આદરભુક્ષિનો ભંગ થતો નથી. છેવટે એટલું પણ સમજવું જોઈએ કે સર્વ ધર્મો અને દર્શનો એકાંત જડવાદ અને નાસ્તિકતા સામે સમાન કક્ષાથી વિરોધ કરવાને બંધાએકાં છે. આથી ચેતન્યવાદ અને આસ્તિકતાના સંબંધમાં સર્વ મતોએ એકતંત્ર થવું જરૂરનું છે. બ્રાહ્મણોએ, બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ એકતંત્ર યજ્ઞ આર્યભૂમિનાં ધર્મનાં અને દર્શનનાં ધ્યેયો સ્ફુટ કરવાં જોઈએ. પોતાપોતાનાં સ્વાધ્યાય અને તપ વડે ધર્મતત્ત્વનાં ધ્યેયો અનુભવમાં આવે તેનો સમયોચિત પ્રકાશ કરવો એ એવાં પર્યુષણાદિ પવોનં પ્રયોજન હોવું જોઈએ.

ખોરદેહ અવસ્તા

ખોરદેહ અવસ્તા પારસી ભાષાઓના ધર્મગ્રંથ છે, એમાં મુખ્યત્વે ઈશ્વરનાં ગુણગાન છે, અહિંસાને પરમ ધર્મરૂપે સ્વીકારેલી છે અને સાથે સાથે આપણી ધાર્મિક અને નૈતિક ફરજો વિષે પણ સંવિસ્તર જણાવેલું છે. વૈદિક, બૌદ્ધ અને ખ્રીસ્તી ધર્મોમાં અહિંસાની જે સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે પણ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. ઈશ્વરને લગતા વિચારમાં વૈદિક ધર્મ અને આ ગ્રંથનો આશય બહુ મળતો જણાય છે. આ ગ્રંથનાં કેટલાંક પ્રકરણોની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને ધણી મળતી આવે છે, ભેદ માત્ર ઉચ્ચારણ પદ્ધતિનો છે. આ ગ્રંથ વિષે અહીં લખવા કારણ મુખ્ય મુદ્દાઓ આર છે: (૧) ઈશ્વર વિચારણામાં વૈદિક ઋષિઓ અને પારસી ધર્મગ્રંથોની તુલના. (૨) અહિંસા તત્ત્વમાં જૈન શ્રમણો અને પારસી ધર્મગ્રંથોનો એકમત. (૩) સંધ્યાની ક્રિયામાં જૈન સંધ્યા અને પારસી સંધ્યાની સમાનતા. છેલ્લો મુદ્દો (૪) ગ્રંથની ભાષાને લગતો છે.

(૧) ઈશ્વર વિચારણા—

ખોરદેહ અવસ્તાના 'હોરમજ્દ યસ્ત આ માએની' પ્રકરણમાં ઈશ્વરનાં જે અનેક નામો જણાવ્યાં છે તે જોતાં ૨૫૪ જણાય છે કે ઈશ્વર કે પરમાત્માને સ્વીકારનારા ધર્મો તે માટે જે જે નામો વાપરે છે તેને બરાબર મળતાં આ નામો છે. એ પ્રકરણમાંનાં શોધાંક નામો આ પ્રમાણે છે:

"કક્ષત્ય નામં અહિ, યત્ અહિ પ્રતુશ્ચ; હમયો પ્રતુમાઓ; અસ્તેમો યત્ અહિ ચિસ્તિશ્ચ; નાહોમો-ચિસ્તિવાઓ; x x x હદસો અહુરો; x x અસ્તદસ અએપન્ય" -૫૦ ૧૫૩-૧૫૪ તથા "પાણુશ્મ અહિ, દાતા ચ દ્રાતા ચ અહિ, જૂનાતા ચ x અએપન્ય નામં અહિ અએપન્યોતેમ નામં અહિ, અહુર નામં અહિ, પોહિરદસ્ત નામં અહિ, દરએદસ્ત નામં અહિ, વીત નામં અહિ, સરાઓ નામં અહિ, દરએશ્ચ નામં અહિ તાઓસ્ ચ પ્રમાઓ નામેનીય" -૫૦ ૧૫૬-૧૫૮.

ગ્રંથકાર કહે છે કે, ઈશ્વરનું પહેલું નામ અરિમ છે એટલે 'સત' છે, છઠું નામ કદુ છે એટલે શાન્ત વા શુદ્ધિ છે. સાતમું નામ કદુમાન એટલે શુદ્ધિમાન છે, આઠમું નામ ચિસ્તિ એટલે ઉદાપણ અને નવમું નામ ચિસ્તિમાન એટલે ઉદાપણવાળો છે, બારમું નામ અસુર એટલે મેઘ અર્થાત્ પ્રાણદાથી છે અને અદારમું નામ ભેષજ એટલે આરોગ્ય છે" તથા એ જ પ્રકરણમાં બીજી ઠેકાણે ઈશ્વર દ્વારા જ તેનાં નામો દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને તે "દૂ રક્ષક હું, દાતા હું, શાતા હું, શાતા હું, ભેષજ અને ભેષજતમ હું, અસુર હું, પ્રચુરદર્શી હું, દરદર્શી હું, વ્યાપક હું, યર હું અને દૂરેક્ષક હું. આ બધાં (મારાં) નામો છે" આ દરેક નામનો ભાવ બહુ વિશાળ છે. એ દરેક નામ દ્વારા ઈશ્વરનું ઔશ્વ્ય બરાબર સૂચિત થય છે, હિંદુ ધર્મના ગ્રંથોમાં પણ આ જ નામોથી ઈશ્વર ગવાયેલો છે, એ બધાં નામો સંસ્કૃત સાથે

કેટલાં બધાં મળતાં છે તે તો સાંભળતાં જ જણાઈ આવે છે. એ નામોમાં એ એક નામ એવાં છે કે જેનો અર્થ સમજવા નિશ્ચયકાર પારકાચાર્યનું શરણ લેવું પડે તેમ છે. 'કતુ' નો અર્થ શુદ્ધિ છે, યશ પણ છે. 'અસુર' નો અર્થ મેધા છે અને સુપ્રસિદ્ધ અસુર પણ છે. પારકાચાર્યના પોતાના સમયમાં શુદ્ધિ અને શિલ્પના પયોય તરીકે 'કતુ' અને મેધના પયોય તરીકે 'અસુર' શબ્દ વપરાયેલો છે.

“કેતુઃ કેતઃ ચેતઃ ચિત્તમ્ ક્રતુઃ અસુઃ X X इति एकादश प्रज्ञाज्ञामानि.”

—૩-૯. પારકં

“ક્રતુઃ કરંણાનિ શિલ્પમ્ इति पट्विंशतिः कर्मनामानि.” —૨-૧. પારકં

“કૃત્તઃ અસુરઃ કોશઃ इति त्रिंशन्मेघनामानि” —૧-૧૦ પારકં

હિંદુ ધર્મમાં અને પારસી ધર્મમાં ઈશ્વર માટે વપરાતાં નામો કેટલાં બધાં સરખાં છે. તે માત્રા આટલા ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અર્થાત્ એ બંને ધર્મોચાર્યોનો ઈશ્વર માટે એક સરખો મત છે એ એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે.

(૨) અહિંસા વિચાર—

જૈન ધર્મના પ્રથમ આગમ આચારાંગ સૂત્રમાં જીવના છ બેદો અંતર્વિધામાં આવ્યા છે અને એ છ એ બેદોમાંના કેાઈ પણ જીવને કેાઈએ કેાઈ પ્રકારે ન દૂભવેા એ પણ ખાસ બાર દહને કરમાવવામાં આવ્યું છે; તે જ પ્રકારના જીવના છ બેદો અને તેને નહિ દૂભવવાનું કરમાવ પવિત્ર ખોરદેહ અવસ્તામાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. જીવના એ જાતના સૂક્ષ્મ બેદોની અહિંસાનું વિધાન બૌદ્ધ કે વૈદિક સાહિત્યમાં બાળે જ દેખાય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ એટલે ગતિમંત પ્રાણી એ છ જીવસૃષ્ટિના મુખ્ય બેદો છે. આચારાંગ સૂત્ર માં તો એ પ્રત્યેક બેદ અને તેની રહેણાં ઉપદેશ માટે એક એક અધ્યયન રોકાયેલું છે, જિવાસુઓએ તે બધું ત્યાંથી જ નોંધેલું નોંધ્યું, એ વિધિ અહીં વિસ્તાર કરવી અસ્થાને છે; ખોરદેહ અવસ્તામાં એ માટે જે કાંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે મૂળ અને અનુવાદ સાથે આ નીચે આપવામાં આવે છે:—

૧ ૦૦ એઠ્ઠ હમોઠ્ઠ હર આઠ્ઠ ગુનાહ, હર આઠ્ઠ મર્ગરુત, હર આઠ્ઠ દરોહ માન્હ, હર આઠ્ઠ માંનીહ, હર આઠ્ઠ ગુનાહ અંદર ગુનાહ, ઓએમ્ અંદર અંદરમંજુહ, મરદુમ્, મરદુમ્ સર્દગોત્ જરત્ પ પતેત્ હોમ.

૨ ઓએમ્ અંદર અંદમન્, ગાઓ ગોરપંદ, ગોરપંદ સર્દગોત્ જરત્ પ પતેત્ હોમ.

૩ ઓએમ્ અંદર અરદોમેહેરત્, આંતર, આંતર સર્દગોત્ જરત્ પ પતેત્ હોમ.

૪ ઓએમ્ અંદર શહેરેવર અયોખશરત, અયોખશરત સર્દગોત્ જરત્ પ પતેત્ હોમ.

૫ ઓએમ્ અંદર સપંદારમહ, જમીન, જમીન સર્દગોત્ જરત્ પ પતેત્ હોમ.

+ જૈન ધર્મના સૂત્રકાંઠ, ઉત્તરાચ્યન, દશવૈકલિક અને જાંબવીસૂત્ર વગેરે આગમોમાં પણ આ વિધે સંવિસ્તર કહેવામાં આવ્યું છે. જૈન ગ્રંથોના આચાર્યો જાંબાવણ પંથ એ મુદ્દા પર જ રચાયેલું છે.

૬. ઓઝિમ-અંદર ખોરદેહ આવુ, આવુ તો ખમમાંનું જરૂર પતેલ હોમ

૭. ઓઝિમ-અંદર અમરદેહ ઓર્વર-ઓર્વર સદ્ગાનું જરૂર પતેલ હોમ

૮. ઓઝિમ-અંદર દામે અહુરમઝ્દા જરૂર સુમ-સતર માહુ ઓ ખોરદેહ ઓતશ સોહર સોજ, સગ, વએ, ગોરપદ પંજ આછન ઓ અવરે ગવહે દેહેરનાનું ધન અહુર મજ્દ ખેશ સુન અંદર જમીન ઓ આસ્માન સુન મન અંદર અનેહગાર છું એસ્તેહ હોમ અનુઃઆનું-અનાહઃ મનસ્ની ગવસ્ની કુનસ્ની x x x પતેલ હોમ પતેલ હોમ અંજ અનાહઃ (ખોરદેહ ૧૦.૧૧૮-૧૨૨ કરો ૮),

૧. અર્થાત્ તમામ પ્રકારનો (તથા) દરેક જાતનો અનાહ દરેક જાતનો, મરગર જન (યાને) મોતની શિક્ષાને લાયકનો અનાહ; દરેક જાતનો સાથેત યએલો (અનાહ) દરેક જાતનો રહી ગએલો (યાને તોજેય નહિ યએલો) અનાહ-દરેક જાતનો (એક અનાહથી (ઉપન થતો) (ખીજો) અનાહ કે જે મારીથી (દાદર) હોરમજ્દ (તથા) માણસો (અને) માણસોની જાત સાથે થયો હોય તો (તે તમામ અનાહથી) હું પતેલ કરી પરીમાન થાઉં છું.

૨. એ જ રીતે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનો જે અનાહ મારીથી બહમન, ગાએ ગોરપદ, ગોરપદોની જાત સાથે થયો હોય તો (તે તમામ અનાહથી) હું પતેલ કરી પરીમાન થાઉં છું.

૩. અરદી એહેસ્ત, આતશ, આતશોની જાત સાથે જે અનાહ થયો હોય તે તમામ અનાહથી પતેલ કરી પરીમાન થાઉં છું.

૪. શેહેરવર, ધાવુ, ધાવુઓની જાત સાથે જે અનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પરીમાન થાઉં છું.

૫. સપદારમઝ્દ, જમીને, જમીનેનીં જાતો સાર્થે જે અનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પરીમાન થાઉં છું.

૬. ખોરદેહ, પાણી, પાણીની જાતો સાર્થે જે અનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પરીમાન થાઉં છું.

૭. અમરદેહ, આડપાન, આડપાનની જાતો સાથે જે અનાહ થયો હોય તેથી પતેલ કરી પરીમાન થાઉં છું.

૮. હોરમજ્દની પેદાશ સાથે જેમકે, સેતારા, માહતાય, આસ્તાય, રાતા બળતા આતશ, કુતરો, પક્ષી, પાંચ જાતના ગોરપદ તથા જમીન અને આસ્માનની વચ્ચે ખીજ સારી પેદાશ સાથે જે હું અનેહગાર થયો હોઉં તો અનથી, વચનથી અને ચરીયથી પતેલ કરી પરીમાન થાઉં છું.

આ ઉપરથી પારસી ધર્મનો અહિંસાવાદનો ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંત આપણું ખ્યાલમાં આંતરી શકે તેમ છે અને તેના એ અહિંસાના સિદ્ધાંતનું વિશેષ સાંગ્ય તો જૈનધર્મની સાથે છે. વર્તમાનમાં જૈનો પંચ સંધ્યો કરતી વખતે નિત્ય પ્રતિ એ જ પ્રમાણે બોલે છે જેમકે: “સોત લાખ પૃથ્વીકાંય, સોત લાખ અપકાંય, સોત લાખ તેહકાંય, સોત લાખ વાહિકાંય, દશ લાખ પ્રત્યેક વનરપતિકાંય” ચૌદ લાખ સાધારણ વનરપતિકાંય, એ લાખ એ છત્રિય;

x જમીન, અગ્નિ, પાણી અને આડપાનના અનાહનું વિવરણ કરતાં રા. પેસ્તનજ કાંગાએ નાણાંનું છે કે, જમીન વગેરેને ખરાબ ન કરવી, ગંદી ન કરવી અને એનો સંરૂપયોગ કરવો. આ વિવરણ વર્તમાનમાં આપણને વિશેષ ઉપયોગી અને આશ્ચર્યજનક લાગે છે.

૧ પાણી ૨ તેલ ૩ પવન ૪ જમીનથી બહાર પાંચવી વનરપતિ ૫ જમીનની અંદર પાકની વનરપતિ-કદમૂળ વગેરે.

જે લાખ તેણેદ્રિય, જે લાખ ચેહરિદ્રિય, ચાર લાખ દેવતા, ચાર લાખ નારંગી, ચાર લાખ તિર્યચ પંચેદ્રિય, અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય-એવંકારે ચોરાશી લાખ જીવાણીનિ માંહે માહરે જીવે જે કાષ્ઠ જીવ હણ્યો. હોય, દણ્ણ્યો. હોય અને દણ્ણતાં પ્રાણે અનુભોલો હોય તે સર્વે મને, વચને અને કાયાએ કરી તરસ મિચ્છા મિ દુક્કહં.

(૩) સંધ્યાની ક્રિયા—

જૈનધર્મમાં સંધ્યાની ક્રિયાને પ્રતિક્રમણ કહે છે. પ્રતિક્રમણ એટલે પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવાની વિચારણા. પારસીધર્મમાં આ ક્રિયાને પતેત પશેમાની કહેવામાં આવે છે અને એનો અર્થ પાપનો પંશ્ચાત્તાપની ક્રિયા જેવો થાય છે.

પ્રતિક્રમણ શરૂ થતાં જૈન સંધ્યામાં જે જે સૂત્રો બોલવાની પદ્ધતિ છે તેવા જ બોલો આ પતેત પશેમાનીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જેમકે,

“ સ્વસ્સ વિ દેવસિચ દુર્ચિતિચ દુર્મ્મા—સિચ દુર્ચિત્તિચ તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કહં.”

અર્થાત્ સર્વ પ્રકારનું દૈનિક દુર્ચિતિન, દુર્ભોષિત અને દુર્ચેષ્ટિત થયું હોય તે મિધ્યા થાઓ એટલે તેની ખારી માણું છું.

આને જ લગતા પારસી બોલો આ પ્રમાણે છે:

“ ફરાજ્ સતાએમ્ હરવેશ્પ દુરમત્ હમ્ત હવરેશ્ત મનરને ગવરને કુનરને અવાજ્ સતાએમ્ હરવેશ્પ દુરમત્ દુરુમ્ત દુજ્જરરત અજ્ મનરને ગવરને કુનરને.”—

(ખોરદેહ પૃ. ૧૦૯ કરો ૧).

અર્થાત્ બધા સારા વિચારો, સારા વચનો અને સારા કાર્યોની હું મનથી, વચનથી અને તનથી પ્રશંસા કરું છું અને બધા નરસા વિચારો, નરસાં વચનો અને નકારાં કાર્યોની હું મનથી, વચનથી અને તનથી નિંદા કરું છું.” વળી, જૈન સંધ્યામાં માનવની અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અંગે જે જે ગુણો થાય છે તે વીચનથી જણાવી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક તેનું ગર્હણ કરવાનું જણાવેલું છે અર્થાત્ ખેતરને અંગે, વ્યાપારને અંગે કે કુટુંબ ઇત્યાદિને અંગે પ્રવૃત્તિ કરતો મનુષ્ય જે જે અપરાધો જાણ્યે અજાણ્યે કરે છે તેનું ગર્હણ કરવાનું અને ફરી તે અપરાધો ન થાય તે માટે સાવધાન રહેવાનું પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે તે જ રીતે પતેત પશેમાનીમાં પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. એ સંબંધે જૈનસંધ્યા અને પશેમાનીના બોલો નીચે પ્રમાણે છે:

જેમકે, કોઈને ઘેરઘનસાશીથી તુકસાન કરવું; સારાં કામમાં ખલલ કરવી—કોઈને ખરાબ શિખામણ આપવી, જીવું બોલવાને કહેવું તથા ખોટો માર્ગ દેખાડવો—કોઈ રાખસ મરતી વેળા અથવા મુસાફરી જતી વખતે પોતાનાં ફરજંદને અથવા બીજાઓને વસીઅત કરી જાય અને તે પ્રમાણે નહિ ચાલવું બદલે તેથી ઉપરી રીતે કરવું—માનવો અથવા જનવરોને ચોરીને વેચવાં તથા સારાં કપડાં અને સોજા લેહેજીતદાર ખાવાની ચીજોને હાથે કરીને ખરાબ કરવી—શક્તિમાન હોવા છતાં ગરીબ લાચારોની પરવરેશ નહીં કરવી પણ સાંજું તેઓને દુઃખ દેવું તથા પોતાનાં હાથ હેઠળનાં જનવરોને ભુખાં રાખવાં અને તેઓને ઇજ્જ કરવી, કોઈને મારવા માટે હાથમાં હથિયાર પકડવાનો ગુનાહ.” x પારકાની

ખોરત સાથે તંજદીકી કરવાનો તથા પારકા રાખ્સનો માત્ર ચોરવાનો ગુનાહ x x x તે તમામ ઉપર જણાવેલા ગુનાહથી દુ. પતેત કરી પદ્ધતિમાં આઉં છું ”-૫. ૧૧૩ કરદો ડં જો.

જૈનસંધ્યામાં પશુ આ જ આશયને દર્શાવતી નીચેની ગાથાઓ રાજ બોધાય છે:

“ વહ-વંધ-પ્હવિષ્ઠેષ અદ્ધારે મત્તપાળવુષ્ઠેષ ।

પદમવંચસ્સડ્ધારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥ ૧૦ ॥

સહસા રહસ્સ.દારે મોસુવણ્ણે કૂડલેહે અ ।

ઘોમવચ્ચસ્સડ્ધારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥ ૧૨ ॥

તેનાહડપ્પબોગે તપ્પહિત્તવે વિરુદ્ધગમણે અ

કૂડતૂલકૂડમાણે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥ ૧૪ ॥

અપરિગ્ગાહિઆદ્ધત્તમળંગાવિવાહતિન્વગપુરારો

ચડરચવચ્ચસ્સડ્ધારે પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થાત્ “ * દ્વિપદ ચતુષ્પદ પ્રત્યે રીશવચ્ચે. આદો ધાવ ધાથ્થો, આદ બંધને બાંખ્યા, અધિક ભાર ધાથ્થો. ગાગપાણીતણી વેલાયે સાર સંભાળ ન કીધો, લેણે દેણે કિણ્ણિં પ્રત્યે લંધાથ્થો, તેણે બૂખ્યે આપણુ જમ્યા, કને રહી મરાથ્થો, ‘બંધીખતે ધસાથ્થો ૧૦. કુંજુદ પ્રત્યે અલુગતું આલ અભ્યાખ્યાન હીધું, સ્વદારામેત્ર ભેદ કીધો,’ અનેરા કુંજુદનો મેત્ર આલોચ મૂર્ખ પ્રકારેયો, કુણ્ણને અનર્થ પાડવા દૂરી છુદિ હીધો, ‘કૂડો લેખ લખ્યો, દૂરી સાખ બરી, ચાપણુ મોસો કીધો ૧૨. ચોરાજ વચ્ચ વહોરી, ચોર ધાડ પ્રત્યે સંકેત કીધો, તેહને સંબલ હીધું, વચ્ચતણા ભેલસંભલ કીધા, કૂડાં માન માપ રાખ્યાં, દાહુચોરી કીધી, લાંચ લીધી, વિશ્વાસપાત કીધો, માતાપિતા પુત્ર કલ્પન વંચી કુણ્ણને હીધું, પરી વચ્ચ ઝોળવી લીધી ૧૪. વેચ્યા પરચી કુલાંગના સ્વદારા રોકાય તણે વિષે દટિ વિપર્યાસ કીધો, કામભોગતણે વિષે તીવ્ર અભિલાષ કીધો ૧૬ ઇત્યાદિ તમામ પ્રકારના સૂક્ષ્મ બાહર દોષ જે જાણ્યે અર્જાયે થયા હોય તે સવિ દું મને વંચને-કાથાથ્થે ‘કરી તસ્સ મિચ્છા મિ દુલ્લડ’-ધાવક પ્રતિકંબણુસૂત્ર.

આવા બીજા પશુ અતેક બોલો જૈન સંધ્યા અને પારસી પદ્ધતિમાં આવે છે, અહીં તો માત્ર સરખામણીના હેતુથી જ સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી સંખ્યાક્રિયાની જાણતમાં જૈન અને પારસી ધર્મની સરખામણીનો મુદો સ્પષ્ટ થાય છે. વેદિક સંધ્યા અને બૌદ્ધ સંધ્યામાં પરમાત્માની સ્તુતિ અને આત્મનિરીક્ષણનું તત્ત્વ નથી એમ નહિ પણ જે વીગતથી જૈન અને પારસી સંધ્યામાં એ તત્ત્વ આવે છે તેમ તો તેમાં નથી જણાતું માટે જ અહીં સરખામણીમાં વેદિક અને બૌદ્ધ સંધ્યાનો ઉપયોગ નથી કર્યો.

(૪) ચંચળી ભાષા—

હેવટનું સામ્ય તે ભાષાનું સામ્ય છે. તેમાં વેદિક અને અવસ્તા ભાષાનું સામ્ય પ્રસિદ્ધ છે. ઉચ્ચારાન્તરના નિયમે એટલા ચોક્કસ છે કે અવસ્તાના પાઠમાંથી વેદિક પાઠ તૈયાર કરી શકાય છે. મારે અહીં માત્ર એક જ ચળદ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું છે. સંસ્કૃત શસ્ત્ર.

* ચોલાના દેસાનું સમીક્ષણ કરતી વખતે આનંદાલ જૈનો જે તત્ત્વો ભાષાપ્રયોગ કરે છે તે જ અહીં અપરિવર્તિત રીતે જણાવેલા છે. આ પ્રકરણનું નામ અતિચાર છે—ભેષક

શબ્દનું અવસ્થામાં, જોહુ, થયેલું છે, અને તેનો અર્થ 'પવિત્રાત્મા' થયેલો દેખાય છે. 'વસુ' શબ્દના પ્રસિદ્ધ અર્થો જોતાં એમાં કયાંય આ અર્થ જણાતો નથી પણ જૈન-સૂત્ર સાહિત્ય જોતાં એમાં એ અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. આચારાંગ સૂત્રમાં ધૂતાધ્યયનમાં

“વસિત્તા ક્ષમચેરંસિ સ્વસુત્તા અણુવસુત્તા”

આ વાક્યનો રહસ્ય કરતાં દીકાકાર જણાવે છે કે, “સ્વસુત્તાધુઃ અણુવસુત્તાઃ” તદુપરાંત એના સંવાદમાં જણાવે છે કે,

“વીતરાગો વસુર્જયો જિનો વા સંયત્તોડથવા”

સગમો હાનુવસુઃ પ્રોક્તઃ સ્થવિરઃ શ્રાવકોડ્ધિમિ વા” ॥

(અ. ૬ ઉ. ૨ ૫૦ ૨૪૦ સુ. ૧૮૧)

એ રીતે 'વસુ' શબ્દ આ અર્થમાં જૈનસૂત્રમાં સચવાયેલો છે અર્થાત્ 'વસુ' શબ્દ પરત્વે જૈન અને પારસી એ બંને પરંપરા આજ સુધી એક સરખી સચવાઈ છે એ તરફ ઇતિહાસકારો જરૂર લક્ષ્ય કરશે.

અહીં મારે ૨૧, ૨૨, ૨૩મજા અરશેદજીના નામનું વિસ્તરણ ન કરવું જોઈએ. એઓ લાવનગરના પ્રસિદ્ધ નાગરિક છે અને એમણે 'ખોરદેહ અવસ્થા'નું પુસ્તક અને જેળવી આપી મારી એ વિષયની જિજ્ઞાસાને શતિમતી કરેલી છે. સાથે આ વિષયને અંગે મારે કાંઈ સખ્તન જણાય તો પારસી ભાઈઓ દરમજર કરશે અને સ્નેહભાવે મને જરૂર સહાયશે.

સંહિત એવરહાસ હાશી

આલમના ઉસ્તાદને

મરુનું આ વિશ્વનું સંગીત
ને નાચે બધી દુનિયા;
અયે આલમ તથા ઉસ્તાદ !
મુજ વીણા મિલાવી દે.

મુખ્યા સંગીતના સુરમાં
સુરજ ને ચંદ્ર ને તારા;
ખંસરી એક મુજ વીણા,
રહી, એને મિલાવી દે.

ચલાવી આંગળી અણુપડ
બધા યે તાર એ તોડ્યા;
કરી સાંધી હુલેલા તાર,
મુજ વીણા મિલાવી દે.

હરિહર પ્રા.

બ્રાહ્મસમાજ

કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજનો શત સંવત્સરી ઉત્સવ ગયા માસની વીસમી તારીખે ઉજવાયેલ. એ પ્રસંગે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તો, તેની સ્થાપના, ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ અને હાલની તેની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ મળાય.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ ના ઑગસ્ટની વીસમી તારીખે કલકત્તામાં બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના રામમોહનરાયે કરી.

વેદકાળથી માંડી અત્યાર સુધીમાં આપણા દેશમાં ધર્મસિદ્ધાન્તો, ધાર્મિક આચારવિચાર વગેરેમાં કાલાનુસાર ફેરફાર થતા જ આવ્યા છે. ચેતનવંતી સમાજનું એ ખાસ લક્ષણ છે કે તે પોતાની માન્યતા અને આચારમાં જમાનાને અનુકૂળ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતાં, પ્રગતિ કયે જ જાય અને ફેરફાર કર્યા કરે. આજ ધોરણે વેદોના યથા યાગદિક કર્મકાંડ પછી ઉપનિષદ તથા દર્શનોનું તત્ત્વજ્ઞાન, ત્યારપછી ભાગવત ધર્મ, પુરાણોનો યુગ, શુદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, મધ્યકાલીન ભક્તિ સંપ્રદાયો, શક્તિસંપ્રદાયો, શાક્ય સંતોના નાના મોટા પંથો—એમ ધર્મના વિવિધમાં અનેક ફેરફાર થતા આવ્યા છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મના અમુક એકાદ અંગ ઉપર હલ ઉપરાંત અગર અયોગ્ય ભાર મૂકવામાં આવે, અથવા જનસમાજના હૃદયની ઊંડી પિપાસા તૃપ્ત થવાને બદલે શુષ્કતા પ્રેરક અંશે અથવા જડતા દાખલ થાય ત્યારે સમાજના ધાર્મિક હૃદયને પોષનાર તરવો દાખલ થઇ સમાજની ધર્મભાવના અખંડિત રાખવાનો ક્રમ આપણા દેશમાં છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો છે. એવા જ કોષ ખાસ સંજોગવશાત્ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરવામાં આવી. જે સમયમાં—એટલે આજથી સો વર્ષ પહેલાં—બ્રાહ્મ સમાજની સ્થાપના થઇ તે વખતે દેશમાં—ખાસ કરીને બંગાળામાં—સ્પષ્ટ જડપૂજા, હલકા વહેગો, શાક્ય સંપ્રદાયો, વામમાર્ગ વગેરે પૂર જોસમાં પ્રસરેલાં હતાં. પ્રાચીનધર્મ ભાગોમાંથી આત્મા ઉઠી જઈ માત્ર મૃતપ્રાપ્ત દેહ રહેતો હતો અને તે છતાં રુદિયુસ્ત સંસ્કૃતિકા, મૃત માતાના શયને વળગી રહેલા બાળકની માફક પ્રાચીન મૃતપ્રાપ્ત વિધિઓને વળગી રહી તેમાંથી ધર્મબળ મેળવવા વૃથા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ જમાનામાં અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રચારની શરૂઆત હતી. પદ્ધતિસર કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપન થઇ ન હતી અને જે છૂટી છવાઈ સંસ્થાઓ અંગ્રેજ કેળવણી આપવાનો પ્રયાસ કરતી હતી તેમાં કેળવણીના યુવકોમાં સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદ—નિરંકુશતા પ્રવર્તતાં હતાં, હિંદુ ધર્મની તેઓ અવગણના કરતા અને વેદમંત્રને બદલે “ઇલીયડ”ની કડીઓ બોલનારના દાખલા પણ એવામાં આવતા. આ ઉપરાંત દેશમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય પદ્ધતિસર શરૂ થયું હતું. હિન્દુસ્તાનના—બંગાળાના—જનસમાજને આવી અધમાત્વસ્થામાંથી બચાવવાને તેમ જ પરધર્મમાં જતો અટકાવવાના સ્તુત્ય હેતુથી રામ રામમોહનરાયે બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરી. બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના એ પ્રચલિત બાહ્યચારો, જડક્રિયાકાંડ, ધર્મને નામે થતી અનીતિ, અનાચાર, પરશુદ્વિસા, કલહ કલેશ દૂર કરી ધર્મની શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ભાવના અને વિશાળ દષ્ટિ સ્થાપવાનો પ્રયાસ હતો.

દેશમાં અનેકાનેક સંપ્રદાયનાં દેવ મંદિરોમાં આ એક નવીન પ્રકારના ધર્મ મંદિરની સ્થાપના હતી, કારણકે એનું મુખ્ય લક્ષણ સામાજિક ઉપાસના હતું.

આપણા દેશમાં ભજન મંડળીઓ, કર્યા કીર્તનો, પુરાણોના પારાયણો, રામલીલાઓ એ સહુ કરતાં આ જૂદા પ્રકારની સામાજિક ઉપાસનાનો પ્રબન્ધ હતો. અમૂર્ત પરમાત્માની માનસિક ઉપાસના, ધ્યાન, પ્રાર્થના, સહુ સાથે કરી તેમાં ક્રમે ક્રમે તક્ષીન યતાં હૃદયમાં પરમાત્માનાં દિવ્ય તેજનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો-એકાંત ધ્યાન યોગમાં નહિ પણ સામાજિક ઉપાસનામાં-આ ક્રમ નવીન જ હતો.

બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના રાજા રામમોહનરાયે કરી તે સંમેયથી આજ સુધીમાં તેની માન્યતાઓમાં મહત્વનો ફેરફાર થતો આવ્યો છે. રામ મોહનરાયના સમયમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપની ભાવના કેટલેક અંશે Deistic હતી. સમસ્ત બ્રહ્માંડનો કર્તા વિધાયક પ્રભુ છે એવી માન્યતા હતી પરંતુ ઈશ્વરના યજુર્વેદ ચિન્તન, જોડા ધાર્મિક અનુભવ, હૃદયગુહામાં પરમાત્મતત્ત્વનું શોધન, તેનો આવિર્ભાવ થયેથી થતો આનંદાનુભવ-એ જોવામાં આવતાં નહતાં. ઈશ્વરના નિરાકાર સ્વરૂપ ઉપર અતિશય ભાર મૂકવામાં આવતો અને સાકાર પૂજન-મૂર્તિપૂજનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવતો. આ વૃત્તિ રાજા રામમોહનરાયના ઇસલામ ધર્મના જોડા અભ્યાસને લીધે તેમના મન ઉપર પડેલા સંસ્કારને લીધે હતી. પરમાત્મા એ બ્રહ્માંડથી પાર, મન વાંચાતીત કોઈ અગોચર પરમતત્ત્વ છે એવી માન્યતા વધારે આમળ પડતી જણાતી. One that is closer than your hand and feet એવી ભાવના ઓછી જોવામાં આવતી. રામ મોહનરાય સ્થાપિત બ્રાહ્મસમાજમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો હિન્દુધર્મ અંશે અનુસાર, એકેશ્વરવાદ (નિરાકાર ઈશ્વરની પૂજા અને સાકાર ઈશ્વર પૂજનો વિરોધ) ઇસ્લામ ધર્મોત્સાર અને નીતિનાં તત્ત્વો ખ્રિસ્તિ ધર્મોત્સાર જોવામાં આવે છે.

મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના સમયમાં બ્રાહ્મસમાજ એ Theocentric church બની. એમના ઉપનિષદના જોડા અભ્યાસ અને નૈસર્ગિક આધ્યાત્મિક વૃત્તિને લીધે આધ્યાત્મિક અનુભવ, જોડું તત્ત્વચિન્તન, ધ્યાન, પરમાત્મા સાથે માનસિક યોગ (communion), પરમાત્માના અસ્તિત્વની માન્યતા જ નહિ પણ તેનો ધ્યાનોપાસના દ્વારા સાક્ષાત્કાર, હૃદયોષ્ઠન, સ્મૃતિ પ્રાર્થના, ભજન વ્યાખ્યાન વગેરે એ કાળની બ્રાહ્મસમાજનાં ખાસ લક્ષણ બન્યાં-પરિણામે કવચિત્ mysticismનો અંશ પણ જોવામાં આવે છે.

બ્રહ્માનંદ કેશવચન્દ્રસેનના સમયમાં પરમાત્મા સાથે personal touchનું દર્શન થાય છે. વૈષ્ણવધર્મની અને ખ્રિસ્તિ ધર્મપુસ્તકોના અભ્યાસની આ અસર હતી. ઇશ્વર તે પિતા, માતા, પ્રિયજન એવી ભાવના-પ્રેમભક્તિની ભાવના વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ભક્ત હૃદયમાં ભગવાંનના નિકટ સાક્ષાત્કારની અને ઈશ્વર transcendental જ નહિ પણ Immanent છે એવી માન્યતા થઈ-આની કેટલીક વખત અતિશયતા થવાથી એક પ્રકારની ecstasy પણ જોવામાં આવે છે.

સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના પછી આ રિયલિટીમાં મોટો ફેર પડ્યો અને હાલ એ બ્રાહ્મસમાજમાં શુદ્ધિવાદનો-તર્કવાદનો-એક વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ધ્યાન, ચિન્તન, ભજન, કીર્તન, પ્રાર્થના, ભક્તિની આદ્રતાનો અંશ થોડો થતો જોવામાં આવે છે એટલું જ

નહિ પણ નવા જમાનાનાં સ્ત્રી પુરુષોની એ વિષયો પરની શ્રદ્ધા સિયિલ થતી જાય છે અને તેની આવશ્યકતા તેમને ઓછી જણાય છે, અને જીવનની શુદ્ધિ, નમ્રતા, નીતિની ઉન્નત ભાવના, માનવસેવા, સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાની ખીલવણી, ઐદિક જીવનમાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ-એમાં ધાર્મિકતાની ખ્યામિ મનાતી જોવામાં આવે છે.

આ ફેરફારો મહત્વના છે અને તે કયાં અટકશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ આપણા દેશની વિચારશ્રેણી બદલાતી જાય છે, નવી નવી ભાવનાઓ રજુ થાય છે, જીવનના આદર્શો બદલાતા જાય છે, સમસ્ત જગતમાં એક પ્રકારનો મન્યનકાળ પ્રવર્તે છે તે વખતે બ્રાહ્મસમાજમાં પણ કાલાનુસાર ફેરફાર થાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે, એ સમાજ ચેતનવંતી અને જીવંત છે એની એ સાબીતી છે.

બ્રાહ્મસમાજના અગ્રેસરોએ દેશના રાજકીય, સામાજિક અને ઇતર ઉન્નતિના કાર્યમાં કેટલો ખોલો અગ્રેસર ભાગ લીધો છે એ સુવિદિત હોય એ બાબત અહિં ચર્ચા કરી નથી. આનંદમોહન બોઝ, સત્યેન્દ્રપ્રસન્નસિંહ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા દેશનેતાઓ અને મહાપુરુષોએ દેશની ઉન્નતિના કાર્યમાં જે ભાગ આપ્યો છે તેનું પ્રેરણાબળ તેમના બ્રાહ્મસમાજના આધ્યાત્મિક સંસ્કારમાં રહેલું છે એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

દેશની અત્યારની સ્થિતિમાં બ્રાહ્મસમાજ જેવી ધર્મસંસ્થાની જરૂર છે? એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે. રાજા રામમોહનરાયના સમયમાં દેશમાં ધર્મની અને સમાજની અધોગતિ ટાળવા માટે એવી સંસ્થા ઉપકારક હતી, પરંતુ સમયના બળથી, કેળવણીના પ્રચારથી, ખ્રીસ્ત દેશોના સંપર્કથી, સમાજને ઉત્કર્ષ જળ ખીજા અનેક રીતે મળતાં હોવાથી સમાજની જગૃતિ થઈ છે, ધાર્મિક જડતા અને વહેમો દૂર થતા જાય છે, તેમજ હિન્દુધર્મની વ્યાપકતાને પરિણામે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તનાર સર્વ રીતે હિન્દુ સમાજનાં રહી શકે છે, હિન્દુસમાજ તેને હિન્દુ જ ગણે છે એટલી સહિષ્ણુતા તેણે કેળવી છે તો પછી બ્રાહ્મસમાજ જેવી પૃથક સંસ્થાની જરૂર શી છે? આ પ્રશ્ન કેટલીકવાર કરવામાં આવે છે, આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં જણાશે કે બ્રાહ્મસમાજ એક ધાર્મિક સંસ્થા ઉપરાંત એક સંઘ community છે. એ community માં માત્ર હિન્દુઓ જ નહિ પણ વર્ણોન્તર લગ્નવાળાં અને તેનાં લગ્ન સંબંધને પરિણામે ઉદ્ભવેલાં સ્ત્રી પુરુષો પણ છે. તેમને હિન્દુસમાજ “હિન્દુ” તરીકે ગણી અપનાવવા હજી તૈયાર નથી. એટલે તેમને એક સ્વતંત્ર સંઘ તરીકે રહ્યા સિવાય છુટકો નથી. આ ઉપરાંત કુટુંબ અને રાત્રિમાં પ્રચલિત વ્યવહારના અને ધર્મના આચાર વિચારનો મનથી વિરોધ કરનાર, સત્ય ધર્મ સંશોધનની શ્રુતિવાળાં, ભાવનાશીલ, હૃદયની ઊંડી ધર્મ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ ધરાવનાર, જડ બાહ્ય ક્રિયાઓ અને વિધાનોની નિરર્થકતા સમજી ધર્મની શુદ્ધ સાત્ત્વિક ઉપાસના અને ભક્તિના પિપાસુ, ધર્મમાંથી સમાજસેવા અને દેશાન્નતિને પોષક પ્રેરણા શોધનાર અનેક સુશિક્ષિત સ્ત્રી પુરુષોને માટે બ્રાહ્મસમાજ સિવાય ખીજી કોઈ ધર્મસંસ્થા દેશમાં છે? ઉપર જણાવેલા વર્ગના અનેક સ્ત્રી પુરુષોને બ્રાહ્મસમાજે આધ્યાત્મિક બળ પ્રેર્યું છે અને દેશાન્નતિના મહાકાર્યમાં તેઓ ઉપકારક નીવડ્યાં છે એ જ બ્રાહ્મસમાજની સાર્થકતાનું પ્રમાણ છે.

બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જલ્લ એટલે શ્રી. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણેનું નિવર્તનપક અનેય અચિન્ત્ય પરમાત્મ નિર્ગુણ તત્વ માત્ર જ નહિ પરંતુ સત્ય, ગોન અને

આનન્દ, પ્રેમ, ન્યાય, કરુણા ઇત્યાદિ અનેક પરમ ઉન્નત ગુણોવાળો સગુણ (Personal) પરબ્રહ્મ અને તે છતાં તે એક અદ્વિતીય, અપૌરુષેય, મનવાચાતીત, અવ્યક્ત, અબ્યય, નિત્ય, શાશ્વત, પરમ તત્વ સ્વરૂપ, અર્થાત્ અનાદિ અને અનંત કેવલ તત્વ સ્વરૂપ (absolute). સત્ય જ્ઞાનમય પરમાત્મ તત્વ, સગુણ સ્વરૂપ સિવાયનું કદીપી શકાતું નથી એવો બ્રાહ્મસમાજનો ધર્મ સિદ્ધાન્ત છે. એવા પરમાત્મ સ્વરૂપ સાથે પ્રત્યેક જીવાત્માનો, પ્રેમ, ઉપકાર વૃત્તિ દ્વારા યોગ થઈ શકે છે, તેના સાક્ષાત્કાર-હૃદયમાં આવિર્ભાવ—પ્રત્યેક માનવ આત્મા કરી શકે છે એવો બ્રાહ્મસમાજનો મત છે. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો માર્ગ બ્રાહ્મસમાજે યોગ્યેશો નવીન માર્ગ નથી. પરંતુ પ્રચલિત માર્ગોમાં જડ વિધિઓ, પૂજા પદ્ધતિ અને રમૂલ બાહ્ય ક્રિયાઓનું પ્રધાન પદ હોવાથી નિરાકાર નિર્દેશન એક આદિતીય પરમાત્માની માનસિક પૂજાને બદલે, જડ વિધાનો પ્રવર્તતાં હતાં અને પરિણામે ધર્મનાં પ્રાચીન સત્ય તત્ત્વોનું વિરમરણ થતું હતું, તે દૂર કરી, છેલ્લા શતકે દર્મિયાન, આપણા દેશના બુદ્ધિમાન અને સત્ય ધર્મ જિજ્ઞાસુ જનો માટે ધર્મના સત્ય સ્વરૂપના સિદ્ધાન્તો અને ધર્મની વિશાળ ભાવના રજુ કરવાનું તેમ જ બાહ્ય પ્રકૃતિના વધતા જતા અવ્યાસ અને સંશોધનને પરિણામે રમૂલ વહેંચે અને જડતાનો કબેઠો ત્યાગ કરી ધર્મનું શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ રજુ કરી, ધર્મજિજ્ઞાસુ સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષોના હૃદય વિશાલ કરવાનો પ્રયાસ, પુરતકો, વ્યાખ્યાનો અને અન્ય સાહિત્યો દ્વારા, બ્રાહ્મ સમાજે કર્યો છે. આ ઉપરાંત ભક્તિમીનાં હૃદયોને સંતોષનારાં ભજનો અને સ્તોત્રો દ્વારા આપણા દેશની માનવતાના મુખ્ય લક્ષણને ધોષક તાવ આપવું ચાહુ રાખ્યું છે. પરિણામે બ્રાહ્મ સમાજેના સભાસદો ઉપરાંતનો ધણો મોટો જનસમૂહ, પરમાત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને કોઈ પણ પ્રકારના મધ્યસ્થ સિવાય તેની સાથે માનસિક યોગ-આત્મામાં સાક્ષાત્કાર-મનુષ્ય માત્ર સિદ્ધ કરી શકે છે એ પરમ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર લાલ કરતો જાય છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે મનુષ્યાત્મા પાપનો વારસો લઈ દેહ ધરે છે. Original Sin-આદિથી પાપમય મનુષ્યાત્માનો મત બ્રાહ્મ સમાજને સ્વીકાર્ય નથી. એ મત સેમેટિક પ્રજાઓનો ખાસ મત છે. બ્રાહ્મ સમાજના ધર્મ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે

“આળો દું તાત, તુજ ધામથી તો વિશુદ્ધ,
સંસાર પંક પડતાં બનીયો અશુદ્ધ.”

મનુષ્યાત્મા પરમાત્માનો અંશ હોય, દિવ્યાંશી હોય, જન્મથી પાપ રહિત પવિત્ર છે. મનુષ્યાત્માની જન્મથી આવી ઉત્તર રિપતિ હોવાથી તે સંસારમાં લોભ અને પ્રભોભનો રહામે ટક્કર ઝીલતાં ઝીલતાં કમે કમે વધારે શુદ્ધતર બનતો જઈ અંતે પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં જવા વિશેષ પાત્ર બને છે.

મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્માના સામ્યનો બ્રાહ્મ સમાજનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદોના પરમ સિદ્ધાન્તને અનુસરતો છે. આપણા દેશના તત્વ દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં મનુષ્યાત્મા અને પરમાત્માના સામ્યનો સિદ્ધાન્ત સંદૃષ્ટી અપ્રસ્થાન બોજવે છે બદ્ધે એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. શાંકર મતાનુસાર જીવાત્મા પરમાત્માનો અલેદ નદિ, તેમજ રામાનુજ મતાનુસાર એ બેમાં જ્ઞાન શક્તિ અને બુદ્ધિનો જ ભેદ નહિ પરંતુ પૂર્ણ અને અપૂર્ણ, પુરુષ અને પુરુષોત્તમ, સકલ ગુણ સંપૂર્ણતાનો મૂલાધાર પરમાત્મા અને એ પરિપૂર્ણતાને માર્ગે પ્રવાસ

કરતો, એ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય નિરંતર જીવનભર પ્રયાસ કર્યો કરતો, અનંતકાળ સુધી તે પ્રયત્નમાં જ જેની પર્યાપ્તિ થવાની એવો અદ્ય શક્તિ જીવાત્મા એ એ વચ્ચેનો ભેદ અને તે છતાં બંનેના સ્વરૂપમાં સામ્ય. એવું સામ્ય બ્રાહ્મસમાજના ધર્મ સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલું છે.

બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોને વિગાનની દિન પ્રતિદિન થતી નવી નવી શોધોથી આઘાત લાગવાનો નથી. પ્રાચીન ધર્મોના અનેક 'ધર્મ' સિદ્ધાંતો વિગાનની શોધબોજથી દીલ્લા પડ્યા છે, અગર અસત્ય હયાં છે. આનું એક કારણ એ છે કે જે વિષયોનો ધર્મના વિષયોમાં યોગ્ય રીતે સમાવેશ કરી શકાય નહિ તેવી અનેક બાબતોનો પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગાનની બાલ્યાવસ્થામાં સ્વીકારેલાં મન્તવ્યો વિગાનની શોધબોજને પરિણામે અસત્ય જણાય એ સ્વાભાવિક છે, એ સર્વને આત્મા, પરમાત્મા, પાપ, પુણ્ય, પરલોક, મોક્ષ ઇત્યાદિ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી અને એના સનાતન સિદ્ધાંતોને તેથી હાની પહોંચતી નથી. પરંતુ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોએ ગાનની સર્વ દિશામાં સિદ્ધાંતો બાંધી નિયમો સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યોને લીધે, વિગાનની જુદીના સમયમાં એમાંના ઘણા સિદ્ધાંતો અને નિયમો અસત્ય જણાયા. આનું પરિણામ બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોની બાબતમાં બનવાનો સંભવ નથી કારણ કે વિગાન અને ધર્મનો કાર્યપ્રદેશ એમાં જૂદો મનાયેલો છે. વસ્તુનું અંતર્ગત સ્વરૂપ, ચેતન જગતના વ્યાપારો અને કાર્ય પ્રદેશ, મનુષ્યનાં હૃદય, બુદ્ધિ, વૃત્તિ અને ભાવનાનો પ્રદેશ અને તેના વ્યાપાર એ વિગાનના ક્ષેત્રની ખંદારો વિષય છે. માનવ જાતિ સમસ્તના સર્વ દિશાના અનુભવોના પૃથક પૃથક અને ધરધર અવલંબી રહેલા સમસ્ત વ્યાપાર અને ક્રિયાના નિયમો જ્યાં સુધી વિગાન ઉઠેલી શકે નહિ ત્યાં સુધી ધર્મના શુદ્ધ સાત્વિક પ્રદેશને વિગાનની બદલાતી જતી માન્યતાઓના આક્રમણનો લેશ માત્ર પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી.

ધર્મ સંસ્થાપકો અને પયગમ્બરોના સંબંધમાં બ્રાહ્મસમાજની વૃત્તિ વિગાન પરત્વેની તેની વૃત્તિ જેવી જ છે. સદૃશી મહાન સંસ્થાપકો અને પયગમ્બરો પણ મનુષ્ય હોઈ મનુષ્યની અપૂર્ણતાવાળા હતા. એવી માન્યતા હોવાથી તેમણે ઉપદેશોના ઉત્તર વિચારો અને તત્ત્વ-સિદ્ધાંતો બુદ્ધિની કસોટી ઉપર ચડાવીને જ પ્રદણ કરવામાં આવે છે; તેથી સર્વ સાધુ સંતો મહાત્માઓ અને પયગમ્બરો પ્રત્યે અત્યંત આદર અને પૂજ્યભાવ હોવા છતાં તે મહાત્માઓનું ઐતિહાસિક અસ્તિત્વ શંકારપદ જણાય તો પણ તેમણે અવર્તાવેલા ધર્મસિદ્ધાંતોને આઘાત લાગતો નથી અગર તે અગ્રાણ થતા નથી. એવી બ્રાહ્મસમાજની માન્યતા છે, દાખલા તરીકે ઇસુખ્રિસ્ત જેવી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ ઐતિહાસિક પુરાવાથી સાબીત ન કરી શકાય એવું અને તો પણ "ગિરિપરના વ્યાખ્યાન"ના પરમ ઉત્તર ઉપદેશની મહત્તા ઓછી થતી નથી તેમ જ ગીતાના ઉપદેશનો પ્રસંગ (મહાભારતના યુદ્ધક્ષેત્રમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કરેલો) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કલ્પિત હોય તોપણ તેથી ગીતાના ઉપદેશના સ્વરૂપની મહત્તા લેશ માત્ર પણ ઓછી થતી નથી. આ પ્રકારની વૃત્તિને લીધે બ્રાહ્મસમાજને અન્ય કોઈ ધર્મો કે ધર્મ-મત સાથે તીવ્ર વિરોધનો પ્રસંગ કદી આવ્યો નથી.

પાપ, દુઃખ, દુઃસ્વેચ્છ, સંતાપ વગેરે પ્રશ્નો સંબંધી બ્રાહ્મસમાજનો મત પ્રાચીન મતથી જૂદો છે. જગતમાં પાપદુઃખ વગેરેના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો સિવાય આવે તેમ જ નથી.

પરન્તુ તેથી જીવનની નિઃસારતા, નિરાશા અને અસહાય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાને બદલે મનુજ-બંધુઓના દુઃખ ક્લેશ ઇત્યાદિમાં સાહાય્યના પ્રસંગો એ જીવનને વિશેષ ઉન્નત, વિશેષ ધર્મપરાયણ અને સાત્વિકતા આર્પનારા પ્રસંગો ગણવાની તેની વૃત્તિ છે. જગતમાં અસત્ (evil) ના અસ્તિત્વના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનો દાવો બ્રાહ્મસમાજનો નથી. જગતના સર્વ વ્યાપારના મૂલ હેતુ વિધેનું મનુષ્યનું જ્ઞાન કેવલ પરિમિત છે અને પરિમિત જ રહેવાનું. પરન્તુ પરમાત્માની કૃપાણુમય યોજના ઉપર જાડી શ્રદ્ધાનાં ભાવથી એ વસ્તુસ્થિતિમાં જીવનને ઉન્નત બનાવનારા અંશે શોધી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ આચરણ કરવાનો ધર્મ બ્રાહ્મસમાજે સ્વીકાર્યો છે.

બ્રાહ્મસમાજના ધર્મસિદ્ધાન્તોની રુપરેખા ઉપર જે બતાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી જણાશે કે અર્વાચીન કાળમાં ધર્મમતોમાં સદૃશી ઉદાર અને ઉન્નત ધર્મભાવનાના ઘણા અંશે બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તોમાં જોવામાં આવે છે. માનવસમૂહ માટે સર્વમાન્ય અને સર્વ સ્વીકાર્ય વ્યાપક ધર્મને અનુકૂળ ઘણાં તત્ત્વો પણ એમાં નજરે પડે છે. બ્રાહ્મસમાજની દાલ જે સ્થિતિ છે તે સ્થિતિમાં જ તે વિશ્વવ્યાપી સર્વગ્રાહ્ય ધર્મ થશે એમ કહેવાનો આશય નથી. દાલ તો એમાંના ઘણા અંશે સ્થાનિક 'જરૂરી'આતો અને આનુષંગિક સંજોગોને લીધે દાખલ થયેલા છે, તેમ જ તેમાં વિશ્વસ્વીકાર્ય સ્વરૂપ માટે જોઈતાં તત્ત્વો પણ પૂરાં નથી. પરન્તુ કદિ કોઈ કાળે સમસ્ત જગત માટે એક જ ધર્મ પ્રવર્તમાન થાય તો તે ધર્મ-સિદ્ધાન્તોના મૂળ બંધારણમાં બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તોનો મોટો હિસ્સો હશે. કારણ કે યુગે યુગે અને પ્રસંગે પ્રસંગે ઉદ્ભવેલા અનેક "ઐતિહાસિક" ધર્મોમાનો એ એક ધર્મ નથી, પરન્તુ સાંપ્રત કાળના ધાર્મિક માનસે સ્વતંત્ર રીતે યોગેશ્વર ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર તે રચાયેલો છે-એ ધર્મ તે શાસ્ત્રગ્રન્થ કે ધર્મસંસ્થાપકના વચનના પ્રમાણ પર રચાયેલો નહિ પણ માનવસમાજના સમસ્તજીવનના અનુભવ ઉપર, મનુજહૃદયની સર્વવ્યાપક ધર્મજિજ્ઞાસાને સંતોષવાના ધોરણ ઉપર યોગ્યેશ્વર, સર્વ ધર્મોના સમીકરણ કરવાના ઉન્નત ઉદ્દેશને આધારે રચાયેલા સિદ્ધાન્તો ઉપર તે ટકેલો છે. એ ધર્મમાં બાહ્યાચાર, જડવિધાનો, પુરોહિતોની પરંપરા વગેરે ન હોવાથી તે જીવંત રહેવાનો સંભવ વિશેષ છે. જગતને નવો ધર્મ, નવું તત્ત્વજ્ઞાન, નવાં વિધાનો આપવાનો તેનો દાવો નથી, પરન્તુ જીવન્ત જગત ઐતન્યમય સર્વ કર્મના સાક્ષી સચરાચર વ્યાપક એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રત્યેક મનુષ્યહૃદયમાં અખંડ જીવંત રાખવાનો તેનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે, અને તેથી ધર્મમતો, પૂજા-વિધિઓ, અને જડ બાહ્યાચરોને તેમાં અવકાશ ન હોવાથી સર્વમાન્ય તત્ત્વોનાં મૂળ તેમાં સદૃશી વધારે પ્રમાણમાં છે. જગતની ધાર્મિક સ્થિતિની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર સર્વ ભાવિક હૃદયોની એ અંતરની મહેચ્છા છે કે એવી ઉદાર ધર્મસંસ્થાની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ થાઓ!

(મળેલું)

પારસીઓ સંબંધી સોળ સંસ્કૃત શ્લોકો

[આ અંકના પૃ. ૩૦૪ ઉપર પ્રો. દાવરે જે શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નીચે આપ્યા છે. આ શ્લોકો The Dastur History Mamorial Volumenaં પૃ. ૭૦-૯૪ ઉપરથી લીધા છે. શ્લોકોમાં ઘણી જગ્યાએ બ્રષ્ટ થયેલો છે. પણ તે જેવા મળ્યા તેવા અહીં ઉતાર્યા છે. શ્લોકો સાથે એરવદ જમશેદ એરવદ માણેકજી રસ્તમજીએ સંવત ૧૮૭૪માં કરેલું બાપા-ન્ટર છે તે પણ જૂની તે સમયની ગુજરાતીના એક નમૂના તરીકે કૌંસમાં લીધું છે. આ શ્લોકો આ પહેલાં એક બે સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાનું જણ્યું છે છતાં તે અંતરે અંતરે સમાજના ધ્યાન પર મૂકવા જેવા હોવાથી અહીં ઉતાર્યા છે. તંત્રી.]

૧

સૂર્ય ધ્યાયંતિ ચે વૈ હુતવહમનિલં ભૂમિમાકારામાયં

તોયો સંપંચતત્વં ત્રિભુવનસદનં ન્યાસમંત્રૈલિસંધ્યં ।

શ્રી હોર્મિજ્દ સુરેશં વહુગુણગરિમાણં તમેવં કૃપાલં

ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા વહુવલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સૂર્યનું ધ્યાન કર્યું. અગ્નિને માનુંચ વાધઉને માનુંચ. જુમિને માનુંચ. આકાશને માનુંચ. જલને માનું. એવાં પાંચ તત્ત્વોનિ પ્રથમ માનું. ત્રિભુવને વીષે માનું. ન્યાસનું મંત્ર દિવસમાંદિ ત્રિવાર સંધ્યા કરૂં. શ્રી હોર્મિજ્દ શર્વે અમશારપદ ધઅજ્ઞોનુ સ્વામિતિના ધણાં ગુણને માનું. તઓતં કૃપાનુ કરણાદર તિને માનું. તિણિ કર અમો ગોરા ધણા ધીરા રૂઝ વીર ધણા બલવંત એવા અમો પારસી છો.]

જેઓ સૂર્યનું અને પાંચ તત્ત્વો-અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આદ્ય આકાશ અને જલનું તથા ત્રિભુવનસદનનું તથા બહુ ગુણથી ગરવા કૃપાનું પ્રસિદ્ધ શ્રી હોર્મિજ્દ સુરેશનું ત્રિકાલ ન્યાસ મંત્રો વંડે ધ્યાને કરે છે તેવા અને ગૌર, ધીર, સુવીર, બહુબળતા સ્થાનરૂપ પારસીઓ છોએ.

૨

સ્નાને ધ્યાને સુપાઠે હુતવહહવને પ્રાશને માજ્યમૌત્રે

શાલોક્તં સત્તમૌનં નિદધતિ ત્વરાઃ સર્વદા સર્વદા નઃ ।

નાનાધૂપૈઃ સુપુષ્પૈર્વરફલવહુલૈઃ પૂજયંતીહ ધેનો'

ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા વહુવલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સ્નાન કરતાં ધ્યાન કરતાં રૂંકુ ભનતાં અગ્નિનું હવન કરતાં કરાણ કરતાં ભોજન જમતાં પેસાળ કરતાં બાહેરલી જુમી જતાં શાસત્રને અરથે સાતવાતની મૌન અસન્નિતિ

* મૂળ સંસ્કૃત ન ઘણી જગ્યાએ ખોટું છે.

૧ પાકાંતરો ધણાં છે અને કોઈ સંતોષકારક નથી. એમોચિવવના લેખનો લેખક ધેનુનો અર્થ પૃથ્વી કરે છે તે પણ સંતોષકારક નથી.

નરનિ તેનિભિ એ વાતની મુન. નાનાં પકોરનાં ધૂપ કરતાં રૂડિ ભાતનાં ધૂપે કરિ ઘણાં રૂડાં ફૂલે કરિ તિણે કરિ ગાએને પુણું છૌ. તિણે કરી અમો ગોરા તેવા અમો પારસી છૌ.]
 જે સર્વસ્વ દાન કરનારા નરવેરા, સ્નાન ધ્યાન પાઠ હોમ ભોજન મક્ષ અને મૂત્ર કરતાં
 શાસ્ત્રમાં કહેલું સાત પ્રકારનું મૌન હમેશાં પાળે છે, અને નાના પ્રકારના ધૂપ ઉત્તમ ફૂલો
 અને સુંદર ફળો વડે અહીં ઘેનુની પૂજા કરે છે તેવા.....

૩

રમ્યં વલ્લં પવિત્રં કવચગુણમયં કંચુકં નિત્યમંગે
 યુક્તમૂર્ણાસકુસ્તીમહિમુલ્લસમતાવંધનાં ચૈવ કટ્વ્યાં ।
 મૂર્ધાનં વલ્લગુપ્તં પટયુગલતલે રક્ષણં કુર્વતો યે
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા વહુવલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[સુંદર સર્પુ પવિત્ર વસત્ર પેદેરનું સહસ્રેનાં શર્પુ તેને સદેરા કઢીએ. નેત્ર અંગમદિ
 યુક્ત શિદિ છે. ઉતની કુસતિ શાંપના મૂખજેવું તેનું ગાંઠ તે કમરનિ નાભે બાંધવિ.
 માથાનિ વીધે શુભ વસત્ર રાખવું. પાગડી દિલ્લ કુસેરા રાખવી તેવા અમો પારસી છૌ.]
 જેઓ હમેશાં કવચના જેવું પવિત્ર વસ્ત્ર કેડિયું શરીરે રાખે છે, જીનની બનાવેલી,
 સરખે એતરે સરપના મોઢા જેવી ગાઠિ વાળા, કુસ્તી કેડે બાંધે છે, જેવડા કપડાની ટોપી
 ઉપર વસ્ત્ર વીંટીને માથાનું રક્ષણ કરે છે તેવા.....

૪

યશ્માંગલ્યે વિવાહે કથિતશુભદિને સુસ્વરં ગીતવાર્ધ
 શ્રીરવળં ચંદનાર્ધં વપુષિ યુવત્તયો ધારયન્તીહ ચેર્ષાં ।
 સ્વાચારાગે પવિત્રા વહુગુણવિધયો રમ્યશાસ્ત્રાર્થયુક્તાઃ
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા વહુવલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[જે માંગલ્યને વિષે વિવાહને વિષે કહેલા એવા શુભ દિન તેને વિષે ગીતવર્ણતર
 આત્મજ કરવું, શુભઅંદન અસત્રિ ચોતાના શરીરને વિષે લગાડિને ગીતનાદ વર્ણત કરે.
 આચાર પવિતર જે ઘણાં શુનનું વિધી છે. રમ્ય શાસ્ત્રનેયે જૂગતે છે. એવા અમો
 પારસી છૌ.]

જેમના મંગલ વિવાહે કહેલા શુભ દિવસે યુવતીઓ સારા સ્વરે ગીતવાદ્ય કરે છે
 અને શરીરે શ્રીખંડ ચંદન વગેરે ધારણ કરે છે, સદાચારથી જે પવિત્ર છે અને જેમના
 ખડુ શુભવાળા વિધિઓ રમ્ય શાસ્ત્રાર્થથી યુક્ત છે તેવા.....

૫

યેષાં ગેહે સુરમ્યં મધુરસમયં ચાન્નદાનાદિ નિત્યં
 કાસારં કૃપવાપીજલપુલ્લરચનં દાનમેભિઃ પ્રકારૈઃ ।
 ચલાધં દ્રવ્યદાનં દદાતિ ગુણવલાં સર્વદા યાચકાનાં
 ગૌરા ધીરાઃ સુવીરા વહુવલનિલયાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[રૂંડાં એવા પોતા ગ્રહે મીઠી જાણી બોલનાર...અનનું દાન નિત્ય કરિ. કુએ વાતથી પવિત્ર પાણી ભરી લામી. પાડા (=ખાડા) માંહિથી નહીં ભરવું. હર પ્રકારનું દાન કરિ. વસત્રનું દ્રવ્યનું દાન કરિ. તે સર્વે ગુણવંતા જયકને આપે. તેવા અમે પારસી છી.]

જેમને ઘેર સુરમ્ય અને મધુર રસવાળું અન્નદાન. વગેરે હમેશ કરે છે, તળાવિ કુવેા વાવ પાણી ઉપરનો પૂલ એ પ્રકારે દાન કરે છે, વસ્ત્ર વગેરેનું અને દ્રવ્યનું દાન ગુણવાન યાચકને હમેશ કરે છે તેવા....

૬

યાદગ્ હર્ષો વિપાદઃ સુખમસુખમહોજ્ઞાનમૌને ચ યાદગ્
ધર્માધર્મૌ ચ યાદગ્ વિમલકુલક્ષતૌ યાદગારોગ્યરોગૌ ।
જર્વાધસ્તૌ ચ યાદગ્ શુભિતિમિરમયૌ સૃષ્ટિસંહારકારૌ
યેપામુકૌ મતૈ દ્વૌ નરવિધિપુરુષૌ તે વયં પારસીકાઃ ॥

[હરપ નિ શોક, સુખ નિ અસુખ, અધિક યાન ને થોડું-યાન, ધરમ ને અધરમ, શુભિઆદ, ને બેશુભિઆદ, રોગ્ય ને નરોગ્ય, અજવાહું બેહેસત ને અંધાઈ દોજમ. સરેષ્ટ મેદા થાએ ને સિહાર થામ. નૃવિધિપુરુષ. એવા રૂંડાંનિ બૂડા બેહુ માર્મ સમજેઆ જોષએ. એવા અમે પારસી છી.]

જેવો હર્ષ તેવો વિપાદ, જેવું સુખ તેવું દુઃખ, જેવું યાન તેવું મૌન, જેવો ધર્મ તેવો અધર્મ, જેવું વિમલ કુલ તેવું હીન કુલ, જેવો રોગ તેવું આરોગ્ય, જેવું જર્વા તેવું અધઃ જેવી શુભિ તેવું તિમિર, જેવી સૃષ્ટિ તેવો સંહારઃ એ પ્રમાણે જેમની ઉક્તિમાં બે પ્રકારના પુરુષો માનેલા છે તેવા અમે પારસી છીએ.

૭

ગોમૃત્તૈર્મૈત્રપૂતૈઃ શિરવદનમિતાઃ સ્ત્રીપયઃપાનશુદ્ધાઃ
ચાઘાંતસ્ત્રાનમુક્તં તદનુપરિવૃત્તા મધ્યદેશેષે ચ મુદ્રા ।
મુદ્રાંચાઘાં ન નિદ્રા જંપનવંમનસાં સ્વાદુપૂજાંદિકાર્ય
યેપાં માર્ગે હિ તત્ત્વં સતતંતમમયનં તે વયં પારસીકાઃ ॥

[ગાએનૂ મૂત્રમંત્રને જોગતે કરે. શ્રગલિ સરીરે લગાડિ, સન્નિ પાએ વૃ સુધિ થાએ. એક ઉઘાડું સનાન ને એક ઢાંપેડું સનાન તેએણિ કરિ પવિત્ર થાએ. સુદેરા જાતમાંહિ પિહરે. કાંઇ ખાલું ને પદવું પુગનું કામ જપનું કામ તે સદરા જગર નહી થાએ. એવો રૂંડા મારગ ધર્મનો જાણવો. તેવા અમે પારસી છી.]

જેઓ મંત્રથી પવિત્ર કરેલા, ગોમૂત્ર વડે શિર અને વદનને સ્પર્શ કરીને, સ્ત્રીઓએ આલેલા પાણીથી અંતર ખાણ સ્નાન કરી શુદ્ધ થાય છે અને તે પછી કેડે કુસ્તી પહેરે

+ અર્થ અરપટ છે. પણ શ્રેય અને અશ્રેયના માર્ગો માણસ પોતાની હઝારથી પસંદ કરે છે એવો અર્થ લાગે છે.

છે, જેઓ કુસ્તી વિના નિદ્રા લેતા નથી અને જપથી તાગ થયેલા મન વડે સ્વાદુ પૂજાદિ કર્યા કરે છે, જેમના માર્ગમાં સતત અશય રાખવો એ જ તત્ત્વ છે એવા અમે પારસી છીએ.

૮

કાષ્ટૈઃ ષટ્માસશુષ્કૈર્ગુરુમલયજૈઃ કાષ્ટકર્પૂર્મધૂપૈઃ
હોમઃ સ્યાત્ પંચકાલં પ્રતિદિનમુદિતૈરકરૈર્મંત્રયુક્તૈઃ ।
નિર્વાણાગ્નિસ્તુ સૂર્યાદૃતઘનરુચિરૈર્નો યુગાંતેપિ ચેપાં
સત્યન્યાયૈકનિષ્ઠા ન ચયુવતિરતારતે વયં પારસીકાઃ ॥

[કાષ્ટ (=કાષ્ટ) માસ ૬ નાં મુકાં લેખ્યે. ચોપાં (=ચોખા) મરીઆતના જેવા લેખ્યે. કાષ્ટ અગર સાથે ધૂપે. પંચ કાલવેસે હોમ હોયે. દિનપ્રતે અક્ષરને લેગતે મંગલને લેગતે હોય. સુર્યને વદિતને સનમુખ યાદી પંદ્ર વગરે ને કાફી ગંધ હોયે. એ લેગતે કરીને કરે. તે ધરમના સાચા ન્યાય કરી. નયનય (?) શોષન ચરખી (=સરખી) લેત ખસે. તેવા અમે પારસી છી.]

જેમનો હોમ, અગર મક્કાજનાં ૭ માસનાં સૂકાં લાકડાં વડે અને કાષ્ટ અને કપૂરના ધૂપ વડે મંત્રયુક્ત બેલાયેલા અક્ષરો વડે દરરોજ પાંચ વખત યાપ, અને જેમનો અગ્નિ સુર્યને+ ઢાંકી દેતાં વાદળાંથી યુગાન્તે પણ છુટાતો નથી, તેવા સત્ય અને ન્યાયમાં એકનિષ્ઠાવાળા અને યુવતિઓમાં આસક્ત નહિ એવા અમે પારસી છીએ.

૯

યેપામેવાંગના યા ઋતુસમયદિનાઃ સતરાત્રોમવેયુઃ
પૂતાઃ સૂતાશ્ચ માસે પ્રસવનસમયાદ્ દેહશુદ્ધાસ્તથૈવ ।
રમ્યાચોરેણ ગૌરા નવકનકનિમાં વૌર્યન્યયો વલિષ્ઠાઃ
પૂતાત્માનોપિ નિત્યં વિકસિતવદનાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[જે વારે સત્રિ ચાતિ થાયે રતૂના સમય આવે તે વાર સમ. દિવસની રાત્રે લગિ વગલી રહે. પુત્ર જથ્થુ તે વારે માર ૧ ને દન ૧૦ લગે વેગલી રહે. તે વાર પછી તે અસત્રી પોતાની દેહે શુધ્ધ કરે. તેડેવિ દેહે શુધ્ધ કરિ તેના પુત્ર શોભાવંદ હોયે. જિમ શોધન આતશમાદિથી કાઢે તે વાતે જવંત હોયે. વીરજવંત ધણા બધવંત હોયે. નિત્યે પોતાનો આતમા પવિત્ર રાખે. મુખ દસવ સોઢ નહીં કરવે. તેવા અમે પારસી છી.]

જેમની સ્ત્રીઓ મરુ સમયના દિવસથી સાત રાત્રિએ પવિત્ર યાપ છે, પ્રસવના સમયથી એક માસે દેહ શુદ્ધ યાપ છે, આચાર વડે રમ્ય, તાગ સોના જેવી પ્રમા વાળી, વૌર્યવાન અને બસિદ, પવિત્ર આતમાવાળા અને વિકસિત વદનવાળા હોય છે તેવા અમે પારસીએ છીએ.

+ સૂર્યોરણકરપનઃ એવો પાઠ દેહી થકે ?

૧૦

વેશ્યાસ્ત્રીર્મિત્ર સંગઃ પિતૃપુ શુચિમુક્તં શ્રાદ્ધમગ્નિશ્ચ ધેયો
નો માંસં યજ્ઞવાલ્ક્યં સ્વાપતિ મહિધરાશપ્યહો પુષ્પનારી ।
વૈવાલ્ક્યં લગ્નશુદ્ધિર્ન હિ ભવતિ શુચિર્મનુહૌના પુરંત્રી
યેપામાચાર એવં પ્રતિદિનમુદિતસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[વેશ્યા સત્રિ સાથે સંગ નહિ કરવા પ્રણેશી હોય તે અમોને સુધિ. શ્રાદ્ધપશુને વેશે યજ્ઞ કરવું. માંસ હોમનું. રતુવંતીઃ અસત્રિને ધરમાં ન રાખવું. તેને શાંભવેલું નહિ જોઈએ. પ્રણેશ વના શુધ નહિ થાય. તે અસત્રિ ભરતારની શુધિ હોય. એવા આચાર રૂઢા ધરમનો દિનપ્રતે મૂઠેલ લગિ રાખવો (નરાખવો). તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેઓ વેશ્યા સ્ત્રી સાથે સંગ કરતા નથી. પિતૃઓનું પવિત્ર શ્રાદ્ધ કરે છે, અગ્નિમાં હોમે છે, યજ્ઞ સિવાય માંસ ખાતા નથી, જેમનામાં ઋતુમતી સ્ત્રી પૃથ્વી ઉપર મુકે છે, અને વિધવા-સ્ત્રીથી વિવાહમાં લગ્નશુદ્ધિ મનાતી નથી, એવો જેમનો હમેશનો આચાર છે. તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૨

ચત્વારિંશદ્વિનાનિ પ્રચરતિ ન વધૂઃ પાકકાર્યે પ્રસૂતા
મૌનાવસ્ત્વલ્પનિદ્રા જપનવિધિરતા સ્નાનસૂર્યાર્ચનેષુ ।
ધ્યાયંતે ચૈવ નિત્યં મરુદનલધરાતોયચંદ્રાકેયજ્ઞાન્
યેપાં વર્ણે વિદીનાઃ^૧ સતતમભિયતાસ્તે વયં પારસીકાઃ ॥

[ચિત્તાર દાદાડાની સાત દદાડાની રતુવંતી હોય. દેહે પાક કીધાવન કાંઈ કારજ નહીં કરિ...મનમાં હિ મૌન રાખિને અને થોડી નીદરા કરી. મનમાંથી જપનાં રાધિ. સનાન કીધા વનાં સુરજ નહિ જોવો. અગ્નિને વાણને જગ્નને ચંદ્રમાને મુખે નેત્ય એ થકી શરીર દુર રાખવું. એવા પારસીના રૂઢા ધર્મ સરવને જાણવેડ. તેવા અમો પારસી છૌ.]

જેમનામાં વધુ પ્રત્યં પછી ૪૦ દિવસ સુધી રોધવાનું કામ કરતી નથી, જેઓ અશ્વ નિદ્રાવાળા હોઈ જપના વિધિમાં અને સ્નાન અને સૂર્યના અર્ચનમાં રત હોઈ વાણ, અગ્નિ, પૃથ્વી, જલ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને ચંદ્રનું પ્યાન કરે છે અને જેમના વર્ણમાં આવા નિયમો કરેલા છે તેવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૨

પાનીયં વ્યોમ ચંદ્રં હુતગૃહમનિલં ભૂમિમાદિત્યમેવં
શ્રીહોર્મિજ્દં ચ દાતારમચ્છલમપરં ચેતસા ચિન્તયન્તિ ।
નિત્યં યે ન્યાસપાઠં વિદધન્તિ જયદં ધર્મદં કાન્દં ચ
આહારે મૌનમાદૌ તનુશુચિકરણે તે વયં પારસીકાઃ ॥

[પાંત્રીને આકાશને ચંદ્રમાને અગનીને વાયુને જ્વાલિને સૂર્યને પ્રથમ એને માનું. શ્રી હોર્મિજદ દાતાને અચ્છ ને અમર તેને નિત્ય ચિતવું છું. તેને નિવારતે કરિ ધ્યાસ્તે કરિ વદિદાદે એવે જાણવે કરિ આરાધ્ય. તે યજ્ઞી અમોને અચ્છયઃ હોએ. ધર્મે કરી ગાઇને પુણુ છું. પાતાં (= ખાતાં) બોલવું નહિ. તિથિ કરિ અનંતન પવિત્ર કર્વું. તેવા અમો પારસિ છી.]

જેઓ પાણી, આકાશ, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, જ્વાલિ, આદિત્ય અને અચ્છ અને જેનાથી કોઇ પર નથી એવા શ્રી હોર્મિજદ દાતાનું ચિત્તથી ધ્યાન કરે છે, જેઓ જપ અને ધર્મ અને કામ આપનાર ન્યાસનો દર્શક પાઠ કરે છે, અને આદાર અને સ્નાન સમયે મૌન પાળે છે એવા અમે પારસીઓ છીએ.

૧૩

ऊर्णामय्यां श्रुतायामतिफलबहुलां जान्हवीस्नानतुल्यां
येषां नित्यं नराणां घनगुणरचितां हेमवर्णां च रम्यां ।
योगाकारां विशालां गुरुजनवचनैर्मैत्रलां धारयन्ति
शास्त्रोक्तैः श्रोणिदेशेऽरुतकवचमिदं ते वयं पारसीकाः ॥

[ઉનની કુસ્તી બાંધીએય. તેનો ગાંઠ ચાપના મૂખ સરખુ પડે છે. અતિશે ધણુ ફક્ત તેનું હોએ. તુલ્ય સ્નાન અમોને કુસ્તી બાંધ્યાથી હોએ. નિત્ય અદમોને પાપહી નરાજા રાખે. કુસ્તી બાંધ્યાથી ધણુ યુન એનો હુઈ. કુસ્તીની શોધન શરીરથી વર્ણુ છિ. જેવા સરખ સરખ તે વારની છે. (?). યજ્ઞને વચને કરી સાચલ માફક નવરાત કરે તે વાર સદા પેહેરે. તે ઉપરિ બાંધવી. તેવા અમો પારસી છી.]

જેને નિત્ય ધારણ કરવાથી ગંગામાં ન્દાયા જેવું ધણું ફક્ત મળે છે એવી, ઉનની, ધણુ દોરાની બનાવેલી, સોનાના જેવી વર્ણુવાળી, રમ્ય, યોગાકાર, વિશાલ, મેખલાને શુભનાં વચન સાથે, શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણે, કેડ ઉપર કવચની માફક જેઓ ધારણ કરે છે તે અમે પારસીઓ છીએ.

૧૪

प्रायश्चित्तं पवित्रं पशुमति सहसा हन्ति चेत्पंचगव्यं
गोमूत्रं स्नानपूर्वं घनतरदिवसैः शुद्धिरेवं मनोज्ञा ।
नित्यं नित्यं गुरुणां सुवचनकरणं कर्मपद्मालनायै
येषामाचार एवं प्रतिदिनमुदितास्ते वयं पारसीकाः ॥

[પાપ યજ્ઞી પવિત્ર ચાષ, એવાં પ્રકારનાં પશુ બાદરું અંત્રનું સનાન તેનું કરવું. નિત્ય ગાઇનાં મૂત્રનું સ્નાન પિપિલું નિત્ય ધણું દિવસ જે તિથિ કરે તુ મન શુદ્ધ થાએ. યજ્ઞનાં જે રૂડા વચન તે નિત્ય કરવી. તેણે કરી પાપને ફેડું. ધરમ આચાર દિન અમોને કરવું. તેવા અમો પારસી છી.]

જેઓ પશુને અગ્નિજ્વાલાં માટે છે ત્યારે પશુ પંચગવ્ય અને ગોમૂત્ર વડે સ્નાન કરીને પવિત્ર પ્રાપ્તિ કરીને ઘણે દિવસે જેમની મુદર શુદ્ધિ થાય છે, જેઓ પાપ ધોવાને માટે

ચુરનાં સુવચનો નિત્ય નિત્ય કરે છે, જેમનો હમેશનો આચાર આવડે છે તે અને પારસીઓ છીએ.

૧૫

पूर्वाचार्यप्रबंधै विरचितरुचिरै मौक्षमार्गप्रदातैः

संस्कारैः संस्थितानां विकसितविधिना कथ्यते व्योम दावै ।

सर्वेषां च त्रयाणां दहनवसुमती भास्कराणां च पूजा

शुद्धे रम्या य एवं प्रगदितमहिमास्ते दयं पारसीकाः ॥

[પુરપના જે આચારી તેણે બાંધ્યાં. જે એવા પુસ્તક તેમાં સંસ્કાર રૂઝા છે. એવા મોક્ષમાર્ગ ન આપે. કવિ જે તેણે વિકાસ જે કહેવા મારગ સરવને એ માર્ગદર્શી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ યાદ: ત્રણ પ્રકારનાં જે પાપની મતં તેને બાત્ર, એવા રૂઝા મર્મ પારસીની સરવ તે પુષ્કાત (?) કરિને કરવું. તેવા અને પારસી છી.]

જેમનામાં એમ કહેવાય છે કે પ્રકટ કરેલા વિધિ વડે પૂર્વાચાર્યોએ પ્રબન્ધ કરેલા સુંદર રચનાવાળા, મોક્ષ માર્ગ દેનારા, સંસ્કારમાં રહેલા પુરુષોને ઉદાર સ્વર્ગ મળે છે; અગ્નિ પૃથ્વી અને સૂર્ય એ ત્રણેયની જે સર્વ પૂજા કરે છે, અને શુદ્ધિથી જેઓ રમ્ય છે—એવા જેમો મહિમા કહેશે છે એવા અને પારસીઓ છીએ.

૧૬

श्री होर्मिन्दमुत्तं सकलविजयहृत्पुत्रपौत्रादि वृष्ट्यै

दाता श्री आतशोयं स भवतु भवतां पापनाशाय नित्यं ।

श्री सूर्यः स्वानुकूलो बहुतरफलदा न्यासजात्राय पंच

हे सर्वे पारसीका असुरविजयिनो यांतु मान्यं च नित्यं ॥

[શ્રી હોમિન્દ જે મુખ તે સર્વને જીતવું કરેલાહર. પુત્રનું ધનું આપનારૂં. નીત્ય શ્રી આતસ પાપ જે તેને નાસવું કરતા હર ને માગીછ તે આપે. સૂર્યની ચંદ્રમાંની આતસની પાંથીની ભુમિની એવાં પાંચની ભક્તી પ્રથમ પારસીને કરવી. અમારાં અંજમનનિ સદા જીતવું. હોએ.]

સ્વત ૧૮૭૪ માગસર સુદિ ૨) ને છુધે યાકે ૧૭૪૦ રોજ શ્રી મુબારક અમેરદાદ એ દેનકે પુસ્તક લખેતં, એરવદ જમસ્ટે એરવદ માણેકજ રસ્તમજ તે પુસ્તકે પારસિ-ક્ષાતિયં ધમચ શોદસ સલોકં ઘટે સંમપુર્ન કર્તુ.]

શ્રી હોમિન્દનું મુખ સકલ વિજય કરનારૂં યાઓ અને પુત્રપૌત્રની વૃદ્ધિ કરો, આ દાનવીર શ્રી આતશ હમેશાં આપના પાપનો નાશ કરો. શ્રી સૂર્ય અને પાંચ તત્ત્વો તમને અનુકૂલ યાઓ, ન્યાસના જાપ તમને બહુ રૂઝા આપનારા યાઓ. હે સર્વે પારસીઓ તમે અસુરનાં વિજયી યાઓ અને હમેશાં માન પામે.

ભાવે કલાનું સ્વરૂપ

[ટૉલરટૉયે પોતાના સાહિત્ય અને કલા વિષેના બધા વિચારો જે ગ્રંથમાં આપ્યા છે તે 'કલા એટલે શું?' માંથી આપ્યા પુસ્તકના સારરૂપ પ્રકરણનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે. કલા જેવા લલિત વિષયને વિષે આવા વિચારો કેટલાકને સ્થૂલ, અણુધડ, તરંગી અથવા કાલ્પરસત લાગે તો નવાઈ નથી. ટૉલરટૉયનું પુસ્તક યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે ત્યાં પણ કલાના ઉપાસકો અને ભોક્તાઓમાં હાહાકાર મચ્યો. આ વિચારો આપણને ગમે એટલા અગવડ ભરેલા લાગે, પણ જે મનોવૃત્તિમાંથી તે ઉદ્ભવ્યા છે તે મનોવૃત્તિ જાણ્યા પછી જાણ્યારી કે ઉપરના એકે અક્ષેપને પાત્ર આ વિચારો નથી. ટૉલરટૉયે જેને બીજે એક ઠેકાણે લખ્યું છે:

“ એકત્વર્ગનું ગ્રામીણ જીવન, તેમનાં ઘર, ખોરાક, પોરાક, રીતભાત વગેરે ની સાદાઈ-એ બધું જેને હું પહેલાં નહાઈ અને દલકું ગણતો તે જ બધું હવે મારી નજરે સુંદર અને મહાન દેખાવા લાગ્યું છે. હવે, જે વસ્તુ મને ખાલ દેખાવમાં બીજા ભોક્તાથી અલગ પડતી જનાવતી હોય, અથવા જે મને તેમનાથી અજાણ કરતી હોય તે વસ્તુમાં હું ભાગ નથી લઈ શકતો. સૌને માણસ તરીકેના જે એકમાત્ર ધક્કાજ કે અધિકાર છે તે ઉપરાંતના કંઈ પણ હક, દરજ્જા કે લાયકાત નથી હું પોતે ભોગવતો, નથી કોઈ બીજાનો કબ્જા રાખતો. હું કીર્તિ અને પ્રશંસા શોધતો નથી. બીજા માણસોથી મને અજાણ પાડે એવી સંસ્કારિતા પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર મને ગમતો નથી. મારા આખા જીવનમાં—મારા ઘરમાં, મારા ખોરાકમાં, મારા પહેરવેશમાં, દુનિયા જોડેના મારા વ્યવહારમાં, મનુષ્યજાતિના મોટા ભાગથી અજાણ પડવાને બદલે હું તેની તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાઉં એવા પ્રયાસ કર્યો વિના મારાથી રહેવાતું જ નથી. ”

આ સર્વોદયનો ધર્મ એ ટૉલરટૉયના કલા વિષયક વિચારોની બદલે તેમના સમગ્ર જીવનની ચાવી છે. ગાંધીજી પાસેથી પણ આપણે આ જ જાતના વિચારો નથી સાંભળના? સર્વોદયનો આદર્શ ધરાવનાર જે વસ્તુ ગરીબમાં ગરીબ માણસને ન મળે તે પોતાને ન ખપે એવું કંઈયે વસ્તુ ધારણ કરનાર એ જીવનવ્યાપી આદર્શને કલાના ક્ષેત્રમાં પણ દાખલ કરે તો ટૉલરટૉયે કહ્યું છે એથી બીજું શું કહી શકે? આ વિચારો પાછળ ટૉલરટૉયના આખા જીવનનું મનોમંથન છે, તેમની ઉત્કટ તપસ્યા છે, અને જગતની સર્વોચ્ચ કલા કૃતિઓના અવલોકન અને સેવનમાંથી નીપજતી આર્પદષ્ટિ છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખીને આ વિચારો વાંચવાની જરૂર છે.

—ચંદ્રસેન શુક્લ]

જે ભોક્તા ભાવિ કલા વિષે ખોલે છે તેઓ માને છે કે આજે જે કલા ઉત્તમ કોટિની મનાય છે તેમાંથી જ કાળે કરાને એક વિસિષ્ટ, સંસ્કારી, નવીન કલાનો વિકાસ થવાનો છે. પણ ખરે જોતાં ભવિષ્યમાં એવી નવી કલા નીપજવી અશક્ય છે, અને નીપજવાની

છે પણ નહિ. આપણા ઉચ્ચ વર્ગોની એકલપેટી કલાને આગળનો રસ્તો જડતો નથી. જે રસ્તે તે ચાલી આવી છે તે રસ્તે આગળ વધાય એવું છે જ નહિ. કલાનો જે ખરો આદર્શ (કે કલાએ ધર્મવૃત્તિને જ અનુસરવું જોઈએ) તેનો ત્યાગ કર્યો પછી આ કલા વધારે ને વધારે સ્વાર્થી બનતી ગઈ છે. વધારે ને વધારે બ્રષ્ટ થતી ગઈ છે, અને દરેક તેને આગળ પગલું માંડવાની જગા રહી નથી. ભવિષ્યની કલા—જે કલ્પનામાં નહિ રહેતાં ખરેખર અસ્તિત્વમાં આવવાની છે—આજની કલાના વિસ્તાર રૂપ નહિ હોય. ભાવિ કલા તદ્દન જુદા, નવા જ પાયા પર રચાયેલી હશે. આજની ઉચ્ચ વર્ગોની કલા જે મૂળતત્ત્વોને આધારે ચાલે છે તે મૂળતત્ત્વો જોડે ભાવિ કલાને કશો સંબંધ નહિ હોય.

ભાવિ કલા એ આજની જેમ ધનિક વર્ગોના મૂકીબર લોકો સમજી શકે એવી ભાવનાઓનું જ પ્રતિબિંબ નહિ હોય. પણ એ કલાએ આધુનિક પ્રગ્નની જાયામાં જોઈ ધર્મવૃત્તિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હશે. મનુષ્યોને જાતૃભાવની એકતા તરફ આકર્ષે એવી ભાવનાઓ અથવા સમસ્ત માનવજાતિને એક કરી શકે એવી સાર્વભૌમ ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ જે કૃતિઓમાં હશે તે જ કલાકૃતિઓ ગણાશે. એવી જ કલાને નોખી પાડી પસંદ કરવામાં આવશે, તેને સમાજમાં પ્રવેશ આપવામાં આવશે, તેના જ સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવામાં આવશે. પણ મનુષ્યજાતિએ જેને અજમાવીને ફેંકી દીધાં છે એવાં કાલપ્રસત્ત ધર્મનિરૂપણોમાંથી ઉદ્ભવતી ભાવનાઓને વ્યક્ત કરનારી કલા—એટલે કે સાંપ્રદાયિક, સંકુચિત દેશાભિમાનની અને શુભાશિક કલા, જે વહેમ, અભિમાન, શુભાન, સૈનિક પૂજા જેવા ભાવોને વ્યક્ત કરે છે, અથવા જે કલાઓ સંકુચિત રાષ્ટ્રપ્રેમને કે વિષયવાસનાને ગમગીન કરે છે—તે બંધી ખરાબ, હાનિકારક કલા ગણાશે, અને લોકમત એનો તિરસ્કાર કરી તેને ફેંકી દેશે. ખાકીની કલામાંથી જેટલી ગણ્યા ગાંઠવા જ માથુસો સમજી શકે એવી ભાવનાઓ વ્યક્ત કરનારી હશે તેવી કલા કશા લેખામાં ગણાશે નહિ, અને તેનો તિરસ્કાર પણ નહિ થાય તેમ સ્વીકાર પણ નહિ થાય. વળી આજની પેઠે કલાની કદર અને વિવેચન કરનાર ધનિક માથુસોનો એક જુદો વર્ગ જ નહિ હોય, પણ આખી પ્રગ્ન કલાનું વિવેચન અને કદર કરતી ધશે. તેથી કાલ પણ કલાકૃતિ સારી ગણાઈ તેનો સ્વીકાર અને પ્રચાર ત્યારે જ ધશે જ્યારે તે મોટેભાગે અસ્વાભાવિક જીવન ગાળનાર મૂકીબર માથુસોને નહિ પણ મજૂરીની સ્વાભાવિક રિયલિટમાં રહેનાર જનસમૂહને સંતોષ આપી શકશે.

અને કલાકારો—એટલે કે કલાના સૃષ્ટિઓ આજની જેમ પ્રગ્નના એક નાના વર્ગમાંથી વીણી કાઢેલા—ધનિક વર્ગના કે તેમને આશ્રયે રહેલા મૂકીબર લોકો નહિ હોય, પણ સમસ્ત પ્રગ્નમાંથી જે છુદ્દિસાળી લોકો કલાના ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ અને વક્ષણ ખતાવી આપશે તે કલાકારો બની શકશે.

ભવિષ્યમાં કલાની પ્રવૃત્તિ સૌને માટે ખુલી રહેશે. આ પ્રવૃત્તિ સૌને માટે ખુલી રહેશે એનાં ત્રણ કારણો છે. એક તો, આજની કલાકૃતિઓને વિરૂધ્ધ કરનાર જે અટપટું શાસ્ત્ર છે, અને જેની પાછળ શક્તિ અને સમયનો ભાર વ્યય થાય છે, તે ભાવિ કલામાં જરૂરનું નહિ ગણાય; એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ રૂપરૂપ, સાદાઈ અને સંક્ષિપ્તતા એ કલાના શુભો મનાશે. આ શુભો નેજાવવા માટે શાસ્ત્રચાલની જરૂર નથી પડતી, પણ અભિ-સંચિ કેજવવી પડે છે. કલાની પ્રવૃત્તિ આખા જનસમૂહને માટે ખુલી ધશે એનું ખીલું

કારણ એ કે આજે થોડા જ માણસોને લણાવી શકે એવી જે ખાસ ધંધાદારી નિશાળો છે, તેને બદલે બધા માણસોને પ્રગ્નકીય પ્રાથમિક નિશાળોનાં લેખન વાચનની સાથે સાથે જ સંગીત અને ચિત્રકલા (ગાયન અને આલેખન) શીખવવામાં આવશે. એટલે ચિત્રકલા અને સંગીતવિદ્યાનાં મૂળતરંગોનું આટલું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જે જે માણસને કોઈ પણ કલા વિશે પોતાની શક્તિ અને અભિરુચિ જણાશે તેને તે તે કલામાં સંપૂર્ણતા મેળવવાની તક મળશે. અને ત્રીજું, આજે ખોટી કલા પાઠ્ય જે શક્તિ વેગદર્શક રહી છે તેને સદૃશ્ય જનસમૂહમાં સાચી કલા ફેલાવવામાં યશે.

લોકો માને છે કે જો કલા માટે ખાસ નિશાળો નહિ રહે તો કલાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નબળું પડશે. આજે જેને કલાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ માનવામાં આવે છે એવી કલાની આંદી-ધુંટીઓને જો શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કહેવામાં આવતું હોય તો તે જરૂર નબળું પડશે. પણ જો વિશાદતા, સુંદરતા અને સાદાઈ—એટલે કે કલાકૃતિની સુષુક્તતા—એ જો કલાનું શાસ્ત્ર ગણાતું હોય તો તે નબળું નહિ પડે, (એ તો આપણે લોકકલા પરથી પણ જોઈ શકીએ છીએ.) પણ ઉત્કૃષ્ટ સોગવું સુધરશે; પછી ભલેને કલાના શિક્ષણ માટે ખાસ નિશાળો ન હોય, અથવા પ્રગ્નકીય નિશાળોમાં પણ આલેખન અને સંગીત ન શીખવતાં હોય. આ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ, ખનશે એનું કારણ એ કે આજે જે પ્રતિભાશાળી કલાકારો જનસમાજમાં છૂપા પડેલા છે તે બહાર આવી કલાના ક્ષેત્રમાં ભાગ લેતા થશે. તેમને આજની જેમ અટપટા શાસ્ત્રીય શિક્ષણની જરૂર નહિ રહે. અને તેમની આંખ આગળ સાચી કલાના નમૂના—સાચી કલાના નવા નમૂના તો પડેલા જ હશે. કલાકારોને માટે આ નમૂના એ જ શાસ્ત્રજ્ઞાનની ઉત્તમ નિશાળ હશેનાં થતા આવ્યા છે તેમ થઈ પડશે. અત્યારે પણ દરેક સાચો કલાકાર નિશાળમાં અભ્યાસ નથી કરતો, પણ જીવનનો અભ્યાસ કરે છે, મદાન કલાકારોની આદર્શ કૃતિઓનું ધ્યાન ધરે છે. પણ જ્યારે આખી પ્રગ્નના સૌથી પ્રતિભાશાળી લોકો કલાના ક્ષેત્રમાં ઉતરશે, અને કલાકૃતિના નમૂના વધતા જશે અને એ નમૂના લોકોને સહેલાઈથી જોવા મળી શકશે, ત્યારે ભાવિ કલાકારને શાળાનું શિક્ષણ ન મળવાથી નુકસાન નહિ થાય. સમાજમાં ફેલાયેલા સુંદર કલાના સંખ્યાબંધ નમૂનાઓ કલાકારને જો શિક્ષણ આપશે તેથી ઘાતીશિક્ષણની ખોટનો સોગવો બદલો મળી રહેશે.

ભાવિ કલા અને આજની કલા વચ્ચે એક ભેદ તો આ હશે. ખીજો ભેદ આ હશે: ભાવિ કલાના સર્જક કલાકારો ધંધાદારી નહિ હોય, એટલે કે પોતાની કલાનું પારિતોષિક લેનારા અને પોતાની કલાની બહાર દુનિયા તરફ નજર સરખી ન કરનારા એવા નહિ હોય. ભાવિ કલાની નિર્મિતિમાં સમાજના સૌ માણસો ભાગ લઈ શકશે, અને જ્યારે જ્યારે તેમનું મન આ પ્રવૃત્તિ તરફ વળશે ત્યારે ત્યારે જ તેઓ એ કામ કરી લેશે.

આપણા સમાજમાં લોકો માને છે કે કલાકારને પોતાના ભરણપોષણની ચિંતા કરવી ન પડે તો તે સાફ કામ કરી શકે. આ અભિપ્રાય વળી સાબીત કરે છે—જો દશુ જે સાબીતીની જરૂર રહી હોય તો—કે આપણે જોને કલા ગણીએ છીએ તે કલા નથી, પણ કલાનો ભાસ માત્ર છે. જો કોઈ રોટી ખનાવવામાં અમવિભાગ બહુ લાભદાયક છે એ ઝાણું. મોઝી કે ભદિયારને જો પોતાની રસોઈ રાંધવી ન પડતી હોય કે લાકડાં ફાટી લાવવાં ન પડતાં હોય તો તે વધારે જોડા કે રોટી ખનાવી શકે ખરો. પણ કલા એ કંઈ કારીગરી

નથી. કલાકાર પોતે અનુભવેલી લાગણીઓ ખીખમાં સંક્રાંત કરે તેનું નામ કલા. હવે માણસમાં લાગણી ત્યારે જ ઉદ્ભવે જ્યારે તે સ્વાભાવિક જીવન ગાળાને મનુષ્ય માત્ર અનુભવે છે એવી અધી સ્થિતિમાંથી પસાર થતો હોય. અને તેથી કલાકારોની બધી આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી એ તેમની સર્જન શક્તિને માટે ધાતક વસ્તુ છે. એમ કરવાથી, પોતાનું જીવન તેમ જ અન્યનાં જીવન ટકાવવા અને પોષવા માટે કુદરત સાથે જે લડત માણસ માત્રને સલાવવી પડે છે તેમાંથી તેઓ છટકી જાય છે. અને તેથી માણસ માત્રને સ્વાભાવિક એવી સૌથી મદદરતની લાગણીઓ અનુભવવાનો સંભવ અને પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થતા નથી. કલાકાર સામાન્યપણે આપણા સમાજમાં ભોગવે એવી સંપૂર્ણ સલામતી અને સુખચેતની સ્થિતિ જેથી કલાકારની સર્જનશક્તિનો ધાત કરનારી ખીજ સ્થિતિ નથી.

ભવિષ્યનો કલાકાર અન્ય મનુષ્યો જેવું સામાન્ય જીવન ગાળશે; કંધક મજૂરી કરીને તે પોતાની આજીવિકા મેળવી લેશે એના જીવનમાં જે ઊંચામાં ઊંચી આધ્યાત્મિક શક્તિના ઝબકારા થતા હશે તેનાં ફળ તે વધારેમાં વધારે માણસોને આપવાનો પ્રયત્ન કરશે; કેમકે પોતાના હૃદયમાં ઊંડતી લાગણીઓ વધારેમાં વધારે માણસોમાં ફેલાવવામાં એનો આનંદ અને એની કૃતાર્થતા રહેલાં છે. કલાકાર, જેનો મુખ્ય આનંદ પોતાની કૃતિના બહોળામાં બહોળા પ્રચારમાં રહેલો છે તે પોતાની કૃતિઓ અમુક ક્ષિપ્ર લીધા વિના કેમ નહિ આપતો હોય એ જ ભવિષ્યનો કલાકાર નહિ સમજી શકે.

કલાના મંદિરમાંથી જ્યાં સુધી વેપારીઓને હાંધી કાઢવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કલાનું મંદિર એ મંદિર નહિ અને. ભાવિ કલા તેમને હાંધી કાઢ્યા વિના નહિ રહે.

અને તેથી ભાવિ કલાનું મેં કહેલું સ્વરૂપ આજના સ્વરૂપ કરતાં તદ્દન ભિન્ન હશે. ભાવિ કલામાં લોભ, વિષાદ, અતિભ્રમિ અને સંગારના તમામ પ્રકારો જેવી સ્વાર્થી લાગણીઓનું પ્રતિબિંબ નહિ હોય. કેમકે મનુષ્યમાત્રને માટે ફરજરૂપ એવા શ્રમમાંથી જેઓ બળજેરીથી છૂટી ગયા છે એવા જ લોકો ઉપરથી લાગણી સમજી શકે છે, તેમાં રસ લાઈ શકે છે. જે માણસ મનુષ્યમાત્રના જેવું સાધારણ જીવન ગાળતો હોય તેણે અનુભવેલી અને આપણા જમાનાની ધર્મવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલી લાગણીઓ અથવા મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં ઉદ્ભવતી લાગણીઓનો સમાવેશ ભાવિ કલામાં થશે.

ભાવિ કલામાં જેનો સમાવેશ થવાનો છે એવી લાગણીઓ આપણા વર્ગના માણસો સમજતા નથી, અથવા કહો કે તેઓ સમજી શકતા નથી ને સમજવાના નથી. તેમને લાગે છે કે પોતે જેની પાછળ પડેલા છે એ સ્વાર્થી કલામાં જે સુંદર અંશો છે તેને મુકાબલે ઉપસી વસ્તુ સાવ નિર્મોલ્ય છે. તેઓ માને છે, ‘પડેલા પ્રેમની ખિસ્તી ભાવનાને વિશે અમે શી નવી વાત કહી શકીએ? મનુષ્યમાત્રને સમાન એવી ભાવનાઓ અતિશય નજીવી અને એકસૂરી નથી?’ પણ ખરૂં જોતાં તો ખિસ્તી—એટલે કે ધાર્મિક ભાવનાઓ, અને સૌ સમજી શકે એવી ભાવનાઓ જ આપણા જમાનામાં નવી ગણાય એવી છે. આપણા જમાનાની ધર્મવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવતી ભાવનાઓમાં—ખિસ્તી ભાવનાઓમાં પારવિનાની નવીનતા અને વિવિધતા રહેલી છે. આનો અર્થ ઘણા માને છે તેમ એવો નથી કે ધૃત્યુપસની અને આધ્યાત્મની વાર્તાઓને કલામય રૂપ આપવું, અથવા એકના, બાનુબાન,

સમાનતા, રનેહ જેવાં ધાર્મિક તત્ત્વોને નહું રૂપ આપી તેની પુનરુક્તિ કરવી. એનો અર્થ તો એ છે કે જીવનની છેક જૂનામાં જૂની, સ્વાભાવિક યથા પડેલી, અને પૂરેપૂરી પરિચિત યથા પડેલી ઘટનાઓ તરફ માણસ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવા લાગે તે ક્ષણે જ સૌથી નવી, સૌથી અણધારી અને સૌથી હૃદયસ્પર્શી ભાવનાઓ હૃદયમાં જન્યત કરવાની શક્તિ એ ઘટનાઓમાં છે.

પતિપત્નીનો સંબંધ, માઆપનો બાળકો જોડેનો સંબંધ, બાળકોનો માઆપ જોડેનો સંબંધ, મનુષ્યનો પોતાના દેશભાઈઓ જોડેનો તથા યદેશીઓ જોડેનો સંબંધ, તેમજ હુમલો, બચાવ, માલમલકત, જમીન, જનાવરો જોડેનો સંબંધ—આના કરતાં જૂના સંબંધો કયા હોઈ શકે ? છતાં જે ક્ષણે માણસ આ સંબંધોનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા માટે કે તરત જ તેના હૃદયમાં અનંત વિવિધતાવાળા, તદ્દન નવી, સાવ અટપટી અને સૌથી હૃદયસ્પર્શી ભાવનાઓ જન્યત થાય છે.

એટલે, સાદામાં સાદી અને સૌ સમજી શકે એવી લાગણીઓ પ્રગટ કરનારી ભાવિ કલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નથી થતું પણ વિસ્તૃત થાય છે. આપણી જૂની કલામાં એક અમુક સ્વાર્થી રિચિતિના માણસો અનુભવી શકે એવી લાગણીઓ જ કલા દ્વારા પ્રગટ થવાને લાયક ગણાતી. અને એ પણ મોટા ભાગના માણસો સમજી ન શકે એવી અતિશય સંસ્કારી શૈલીમાં પ્રગટ કરવી પડતી. પણ પ્રજ્ઞનાં બાળકોની કલા—ટુચકા, દહેવતો, ઊખાણાં, ગીતો, નાચ, બાળકોની રમતો, રમૂજ અનુકરણો—નો આખો વિશાળ પ્રદેશ કલાનો વિષય થવાને નાલાયક ગણાતો.

ભવિષ્યનો કલાકાર સમજશે કે થોડાક પેમાદાર લોકોને થોડાક વખત રીઝવે અને પછી હમેશને માટે ભૂલાર્થ જાય એવી નવલકથા, ગીત કે ચિત્ર રચવા કરતાં લોકોના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એવી નાનકડી બાળવાતો કે ગીત રચવું, અથવા લોકોને રમૂજ પડે એવો કોપડો કે ઊખાણું બનાવવું, લોકો દસે એવી મજાક કરવી, અને માણસોની પેઢી દર પેઢીને, લાખો બાળકોને તેમ જ મોટેરોને આનંદ આપે એવું ચિત્ર દોરવું એ અનંતગણું મહત્ત્વનું અને ફળદાયી છે. માણસમાત્ર સમજી શકે એવી આ સાદી લાગણીઓવાળી કલાનો પ્રદેશ વિશાળ છે, છતાં લગભગ અસ્પૃશ્ય રહેા છે.

આ રીતે ભાવિ કલાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નહિ થાય, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તરું અને નીચું સમૃદ્ધ થશે. એ જ પ્રમાણે ભાવિ કલાનું સ્વરૂપ કલાના આજના સ્વરૂપ કરતાં ઉતરતું નહિ થાય, પણ અનંતગણું ઊંચું થશે. ઊંચું એટલે સંસ્કારી અને અટપટી શાસ્ત્રીયતાવાળું એ અર્થમાં નહિ; પણ જે લાગણી કલાકારે અનુભવી છે અને જે તે પીઞને જણાવવા મુશ્કે છે તે લાગણી સંક્ષેપ, સાદાર્થ અને સ્પષ્ટતાથી, તેમજ નકામા આડંબર વિના વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જેનામાં છે તે ઊંચું, એ અર્થમાં.

મને યાદ છે એકવાર એક પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા આકાશગંગાના તારાઓના 'સ્પેક્ટ્રમ એનેલિસિસ' ઉપર ભાષણ આપતો દતો તેને મેં કહ્યું: 'તમારી પાસે આટલું જ્ઞાન છે અને ભાષણ કરવાની આટલી શક્તિ છે, ત્યારે તમે વિશ્વરચનાના વિષય પર, પૃથ્વીની સૌથી મહત્ત્વની ગતિઓ વિષે જાહેર ભાષણ આપો તો કેવું ?' સાહેબ! આકાશગંગાના તારાના સ્પેક્ટ્રમ એનેલિસિસ વિષેનાં તમારાં આ ભાષણો મંગળનારમાં ધણા લોકો—ખાસ કરીને

કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી છે જેમને દિવસ અને રાત, શિયાળો અને ઊનાળો કેમ થાય છે એની પણ ખરાબર ખબર નથી !” પેલો હોશિયાર ખગોળવેત્તા જરા દરયો અને કહ્યું : ‘ હા, એ સાઈ થાય ખરું, પણ એ બહુ અવરૂં છે. આકાશગંગાના સ્પેક્ટ્રમ એનેક્સિસ પર ભાષણ આપવું બહુ સહેલું છે. ”

આ વાત કલાને વિષે પણ સાચી છે. કદીઓપેટાના જમાના વિષે હંદગદ્દ કાવ્ય લખવું, અથવા નીરોને રોમ બાળતો ચિતરવો, અથવા બ્રેહ્મસ અને રીચર્ડ સ્ટ્રાસના જેવું એકાદ ગાયન બનાવવું, અથવા વૅગનરના ભાવનું આપેશનું ગીત રચવું એ સહેલું છે. પણ એક સાદો વાર્તા કસા નકામા આડંબર વિના, છતાં કહેનારનો ભાવ પૂરેપૂરો આવી જાય એવી રીતે કહેવી, અથવા બેનારના હૃદયને દગાવે અને તેને આનંદ આપે એવું ચિત્ર દોરવું, અથવા ભાવને પૂરો વ્યક્ત કરે અને સાંભળનારની છબિ પર ચોટી જાય એવી સાદી, સ્પષ્ટ અર્થવાળી કવિતાની ચાર કદીઓ લખવી, એ એટલું સહેલું નથી.

આપણા જમાનાના કલાકારો કહે છે : ‘ અપણી આટલી પ્રગતિ થયા પછી દુનિયાની શરૂઆતની રીતિ પર પાછા જવું અશક્ય છે. હવે ન્યાયી યુગદેશના જેવી અથવા ઓરીસી જેવી વાર્તાઓ લખવી, મીસોની વીનસના જેવી મૂર્તિઓ ધડવી, અથવા રાષ્ટ્રગીતો જેવાં ગાયનો બનાવવાં અમારે માટે અશક્ય છે. ’

હા, આ વસ્તુ આપણા જમાનાના કલાકારો માટે જરૂર અશક્ય છે, પણ ભવિષ્યના કલાકારો માટે અશક્ય નથી. ભવિષ્યનો કલાકાર સાચી કલાનો અભાવ દાંકનાર શાસ્ત્રીય સંપૂર્ણતાથી બ્રજતાને ઓળખશે નહિ. તે ધંધાઘરી કલાકાર નહિ હોય, અને પોતાની કલાના પેસા નહિ કરતો હોય, તેથી તેને બ્યારે અંદરથી ન રોકાય એવી જીર્મિ આવશે ત્યારે જ તે કલાની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરશે.

આજે જેને કલા ગણવામાં આવે છે તેના અને ભાવિ કલાના આંતર તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપમાં આવો જખીનઆતમભવનો ફરક દશે. જે ભાવનાઓ મનુષ્યોને એકના તરફ દોરતી દશે અથવા આજે એક કરતી દશે તેને જ ભાવિ કલાના અંતરંગમાં સ્થાન મળી શકશે; અને કલાનું બાહ્ય સ્વરૂપ સૌને માટે સુવલ અને સમજાય એવું દશે. અને તેથી ભવિષ્યમાં સંપૂર્ણતાનો આદર્શ ભાવનાને થોડા જ માણસને સમજાય એવી સંકુચિત બનાવવાનો નહિ હોય, પણ તેને સાર્વભૌમ બનાવવાનો દશે; આજની જેમ કલાના બાહ્ય સ્વરૂપમાં વિસ્તાર, અસ્પષ્ટતા અને અટપટાપણું વધારવાનો નહિ હોય પણ ઉચકું સંક્ષેપ, સ્પષ્ટતા અને શબ્દોની સાદાષ વધારવાનો દશે. અને બ્યારે કલાનું આવું રૂપાંતર થશે ત્યારે જ તે આજની જેમ લોકોને રાજી રાખી અને બ્રજ કરી તેમની સર્વોત્તમ શક્તિને પાલમાલ કરતી અટકશે, અને તેના ખરા કર્તવ્યનું પાલન કરતી થશે. કલા એ ધર્મવૃત્તિને નર્ક અને શુદ્ધિના પ્રદેશમાંથી ખસેડી ભાવનાના—હૃદયના પ્રદેશમાં લઇ જવા માટેનું એક સાધન છે. ધર્મવૃત્તિ મનુષ્યોને જે સંપૂર્ણતા અને એકતાનો આદર્શ બતાવે છે તેની સમીપ મનુષ્યોને આ ભવે જ લઈ જવાં એ કલાનો ધર્મ છે.

નં ૬

પારસીઓ વિશે લેખો મોકલવાને માટે અમે તે તે લેખકોના આભારી છીએ. પારસીઓ આપણા દેશ અને સમાજના જીવનમાં જે આગળ પડતો ભાગ લે છે તેના પ્રમાણમાં તેમને વિશેની માહિતી આપણને ઘણી ઓછી છે. હજી આ દિશામાં વધારે વિસ્તારવાળા અને જાડાણવાળા પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે.

આ અંકમાં “ દર્શનોના અભ્યાસમાં જાગવવા યોગ્ય મધ્યસ્થતા ” નો શ્રીયુત નર્મદાસંકર-ભાષિતો લેખ છે તે પન્નસૂત્રને અંગે પંડિત શ્રી. બહેચરદાસજીએ ઉપક્રમ કરેલ વ્યાખ્યાન-માલામાં અપાએલું વ્યાખ્યાન છે. એમણે ગયાં પન્નસૂત્રમાં એક વ્યાખ્યાનમાત્રા શરૂ કરી અને તેમાં જુદા-જુદા વિદ્વાનોને વ્યાખ્યાનો કરવા નિમંત્રણ આપ્યું. આખી સમ્રાજ્ય જુદા જુદા વિષયો ઉપર મનનીય વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. વ્યાખ્યાનની જાહેરાત આપેલી નહોતી એટલે શ્રોતાવર્ગ ખુબ મોટો નહોતો પણ હતો તેટલો જિજ્ઞાસુ અને સંસ્કારી હતો અને દરેક વિષય ઉપર રસભરી ચર્ચા ચાલેલી હતી.

આપણા ખીમ હિન્દુ સંપ્રદાયોને આ પ્રણાલી પ્રદણ કરવા યોગ્ય છે. આ માસમાં જ શ્રી કૃષ્ણજન્માષ્ટમી ગાઇ. તે વખતે હિન્દુઓ એક મદાન સભા ભરે અને તેમાં ખીમ સંપ્રદાયો અને અન્ય ધર્મના વિદ્વાનોને કૃષ્ણના જીવન ઉપર જ અથવા ખીમ કોઇ ધાર્મિક વિષય ઉપર શા માટે ભાષણ કરવા ન નહોતરે ? આપણે હિન્દુઓ ધીમે ધીમે સામાજિક ધાર્મિક વિધિઓથી દૂર જતા જઇએ છીએ અને તેથી ધાર્મિક એકતાની ભાવના આપણા માંથી ઘટતી જાય છે. જન્માષ્ટમીએ તો માત્ર ભાષણો જ નહિ પણ રાસ, ગરબા, મંથન-કુસ્તી, નાટક વગેરે સર્વ ચઇ રીતે કારણ કે કૃષ્ણના જીવનમાં જેમ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાન હતું તેમ રસિકતા, કાવ્ય, કુસ્તી અને રાજકારણને પણ સ્થાન હતું. હિન્દુઓએ તહેવારોને વિશાળ રૂપ આપ્યું જોઇએ. એ જ હિન્દુઓનો જીવનમાં વિજય છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૬

આસો : ૧૯૮૪

અંક ૬

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રમુખનું ભાષણ.

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

આપણા ક્રાન્તદર્શી પ્રાચીન સાહિત્યકારોને પ્રણામ કહી પ્રાર્થાએ કે—એ વાણી આપણી હો, કે જેનાં અંગે અંગ તેજે ઘડ્યાં હોય, જે સદા જીવંત હોય, અને જે ‘આત્માની કંઠા’—નામ, સુકલિત અંશ, અને તે પણ આત્માનો અંશ—હોય. પાંડિત્ય અને સહૃદયતાના સમન્વયરૂપ, અક્ષર તત્ત્વના મહાન ઉપાસક, કવિ ભવભૂતિનું આ મંગલાચરણ, જે જગતની સર્વ સાહિત્યપરિષદનું એક સનાતન મંગલાચરણ થવાને યોગ્ય છે, એ જ આપણી આ નવમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદની પણ મંગલ પ્રાર્થના હો ! આટલી પ્રાર્થના કરી, આજનું કાર્ય આરંભીએ.

સાહિત્યપ્રેમી ભાઈઓ અને બહેનો,

૧.

આપે મને આ નવમી ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદમાં પ્રમુખપદનું માન આપ્યું છે તે માટે હું આપ સર્વનો અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનું છું; ખાસ કરીને ઉપકારપ્રદર્શન. એટલા માટે કે આપ મ્હારી ખાતીઓ અને મુશ્કેલીઓ જાણો છો, છતાં પણ આપે મ્હારી પસંદગી કરી છે. હું વર્ષમાં ધણો ભાગ દૂર પ્રાન્તમાં રહું છું, અને તેથી આપણી પ્રિય ગુર્જરભૂમિની સેવા મ્હારાથી થોડી જ બને છે, તથા એની સાહિત્યવિષયક અવૃત્તિ સંબન્ધી પણ હું કાંઈક અચાનક હોઈ એ સ્વાભાવિક છે. એટલું જ નહિ, પણ ભૂતકાળમાં તેમજ અત્યારે વખતોવખતના

જીવનઉદ્દેશ વખતો વખત દેશકાલાનુસાર વિચારાતો અને ધડાતો આવે એ સ્વાભાવિક તેમ જ આવશ્યક છે. એ ઉદ્દેશ મૂળાન્ધી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ વિચાર રહેવાથી આપણા બાંધબાંધમાં એના કાર્ય વિષે વારંવાર આ પ્રશ્ન પૂછાયાં કરે છે કે સાહિત્યપરિપદે આનુસૂધીમાં કયું શું?, અને એ પ્રશ્નમાં હંમેશાં જોડાએલું એક પ્રિય વિશેષણ સંભારીએ તો, 'સંગીત' કાર્ય કયું શું? પરિપક્વતા ઉદ્દેશ વિષે આપણે જ્યાં સુધી એકમત નહિ થઈએ ત્યાંસુધી એના કાર્ય પરત્વે અશક્ય આશાઓ અને ખોટી કાર્યકલ્પનાઓ બંધાયાં કરશે. અને સામસામા પવનથી આમતેમ ખેંચાતા વહાણની માફક આપણી પરિપક્વ એનો માર્ગ કાપી શકશે નહિ. તે માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે આપણે વખતો વખત શા શા રૂ મળાએ છીએ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે કે સાહિત્યને લોહપ્રિય કરવા માટે? કે બંને માટે? બેમાંથી એક અમુક જ એમ જટ નિર્ણય કરી. એ ઉદ્દેશ સાધવા આપણે તન મન ને ધનથી મચી શકીએ. અને એ ઉદ્દેશમાં જોડલા સાથે રહે તેટલા ખર્ચ, અને ન રહે તેટલા માટે હર્ષ શોધવું કારણ નહિ—એવી આત્મસંતોષની વૃત્તિ રાખી શકીએ. અથવા તો બેમાંથી એક જ નહિ, પણ બંને એમ પણ આપણે નિર્ણય કરી શકીએ. પરંતુ એમ કરવામાં સામસામા કારણથી અસંતોષનો ધમાળો અગ્નિ વખતો વખત સળગ્યાં કરવાનો અને આપણા ફૂંજા પ્રયત્નને બાળ્યાં કરવાનો સંભવ છે. તે માટે કાર્ય કરવું હોય તો તેની સ્પષ્ટ કપરેખા દોરી લેવી જોઈએ. અને તે માટે જે કાંઈ ચોજના ધરાવી તથા અમલમાં મૂકવી પડે તે વિષે વિચાર અને નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. આમ ક્યાં પછી અસંતોષન કાળજી નહિ રહે, અને રહેશે તો તે એટલું નિયમન કરવા કામ લાગશે કે જેથી વહાણ એક બાલુનો ભારથી નમી ન પડે, અને ઉભય તરફ સરખું વળન રહી સમતાથી આવે.

(૨) બીજું—કાર્યની કપરેખા વિષે કાંઈ વિચાર કરતાં પહેલાં, મતભેદનો એક બીજો વિષય પણ આપણે ચોખ્ખો કરી નાંખવો જોઈએ: સાહિત્યપરિપદે કેળવવાનું, પોષવાનું, સંવર્ધવાનું સાહિત્ય કયું? સકલ વાઙ્મય, કે એનો એક પ્રદેશ કવિતા—નામ, શબ્દ અર્થ અને રસમાં આર્વિભૂત થતી આત્માની કલા? અહીં પણ પાછો બે વચ્ચે વિફલ—બેમાંથી એક પસંદ કરી લેવાનો પ્રસંગ—ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તેમ ન કરતાં એનો સમુચ્ચય—બંનેનો એકમાથે સ્વીકાર—કરીએ તો શું? પરંતુ એમાંનું બીજું, સુન્નિત અર્થમાં સાહિત્ય માને કવિતા, એને સાહિત્યપરિપદે કેટલે અંશે ઊપજાવી શકે એ પણ એક વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

(૩) ત્રીજું—પૂર્વોક્ત કાર્ય માટે સ્થાયી અને સુઘટિત એવી મંદિરાની જરૂર! કે પરિપદે પોતે પોતાના વિચાર, મંત્રી અને પ્રમુખ દ્વારા, અન્ય સ્થાયી મંદિરાઓને જણાવી, એની પાસે કામ કરાવવું એ ઠીક? અહીં પણ બે જુદી જુદી ભાવના સંભવે છે: એક 'સંઘોવધૂ'ની અને બીજી 'અભવાદિની'ની; અર્થાત્ એક મત એવો કે પરિપદે તુરત ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો અને એના કલેષ, દંઠણાદિ, અને કર્તવ્યભારથી કરી ન જતાં, એને સુન્દર રીતે ધીરતાથી અને વીગતાથી ચલાવવો: બીજો મત એવો કે પરિપદે ગૃહસ્થાશ્રમની જાળમાં ન પડવું. અભવાદિની રહેવું, અને અભોધના સ્વતન્ત્ર કાર્યમાંજ સર્વ શકિત વાપરવી. મને લાગે છે કે પરિપદે પોતાના બંધારણનો કાયદો ધડોળ, પોતાનું મંડળ બાંધવું અને ધનપરિગ્રહ કર્યો ત્યારથી એનું સ્વતન્ત્ર છૂટું જીવન પૂરું થયું, અને પ્રથમ પણ જ હવે વિચારવાનો રહ્યો. પરંતુ ઉપનયનસંસ્કાર ખામી હટાડી અભવાદિની નાજી નિર્માણના કામ જવું

એ એક અન્તની કોટિ છે, તેમ યાવજીવ ધ્વજવલ્લિનીજ રહેવું એ બીજા અન્તની કોટિ છે. એ કોટિની વચ્ચે મધ્યમ પ્રતિપદા (મધ્યમ માર્ગ) એ છે કે ધ્વજવર્ધ પળાઇ તદન્ત-ગત વિદ્યાભ્યાસ થઇ જાય એટલે સંસારમાં નેહાવું. પરિપક્વનો આ શાસ્ત્રોક્ત બીજો કાળ આવી ગયો છે એમ એનું વય (૨૩ વર્ષ) નેતાં માની શકાય. અને ધ્વજચારી કરતાં ગૃહસ્થામી વધારે લોકોપકાર કરી શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ ત્રણે વિચારણીય પ્રશ્નોમાં સમુચ્ચયનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખી, તેમજ એક એક પદાની મર્યાદા બતાવી મહેં ગર્ભ પરિપક્વ વખતે પરિપક્વના કાર્ય સંબન્ધી જે ચર્ચા કરી હતી એનું સ્મરણ આપવામાં આપતો કાંઈક સમય લઉં તો તે ક્ષમા કરશે. મહેં કહ્યું હતું—

“અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યપરિષદમાં નિમ્ન-ધો ધણા વચ્ચાઈ ગયા, હવે તો સાહિત્ય-પરિષદે કાંઈ કામ કરી બતાવવું નેહ્યું એવા ઉદ્ગાર આપણે ધણીવાર ભાંભળીએ છીએ, અને પરિપક્વની દૃષ્ટિ સંસ્થાઓ રચવા તરફ અત્યારે વળતી અને વાળવામાં આવતી આપણે નેહ્યું છીએ. હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સંસ્થાઓનો છે. અને એ દ્વારા ધણું કાર્ય થઈ શકે છે એ અમે માનીએ છીએ. પણ અનાજ ઓર્ડા વિનાની ધંટી ધર્ધણુ જ કર્યા કરે, એમાંથી લોટ નીકળે નહિ—એટલું ધ્યાનમાં રાખીનેજ ધંટી ફેરવવા અમારા ભાઈઓને અમારી વિનંતિ છે. કોઈ કહેશે કે અનાજ પણ ધંટીમાં આકાશમાંથી ઊતરશે ? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની યાન્ત્રિક યોજના જરૂરી છે. આ કહેવું ખરું છે; પણ અર્ધજન ખરું છે. મનુષ્ય જીવે છે—સુન્દરતાથી જીવે છે—તે માત્ર અનાજ ખાઈનેજ નહિ; પણ સુન્દર જોશે ઉપરથી લચ્ચતાં ફળ ખાઈને પણ. એ ફળ ધંટીમાં ઓ-રાતાં નથી; પ્રાંતિર્મધુરરસાદ્રાંસુ મજ્જરોષ્ઠિય જાયતે । તેમ તે સાથે મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે. આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિના એ ભાગ પડે છે: એક અનાજ અને એક ફળ. એક યાન્ત્રિક યોજના યાને સંસ્થાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનરાશિ, અને બીજો નૈસર્ગિક રીતે કવિપ્રતિભાના કલ્પતરુ ઉપર ફળરૂપે જમતો રસપ્રવાહ. આ બેમાંથી રસ-પ્રવાહ-ઉત્પન્ન કરવામાં પરિપક્વ બહુ ન કરી શકે, અને એ ન કરી શકે એમાં એની હિનતા પણ નથી, કારણ કે એ કાર્ય એના ઉદ્દેશમાં હોઈજ ન શકે. એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાશિ ઊપજવવાનું છે—જો કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જેટલો સંબન્ધ છે તેટલા પૂરતી જ્ઞાનને કહેલી સેવા રસને પણ ઉપકારક થાય છે. ઉપરની ઉપમા ફરી ઉપયોગમાં લઈને બોલીએ તો વનનાં ફળ પણ હવે બગીચામાં પ્રથત્તપૂર્વક ઉગાડીને વધારે રસીલાં અને સુન્દર બનાવવામાં આવે છે. તેટલા પૂરતી પરિપક્વ પણ કુશળ આગવાનનું કામ કરે તો કવિપ્રતિભાનાં ફળને પણ તેવાંજ બનાવી શકે. પણ આ કાર્ય એને માટે હજી કંઈ છે, એનું વિશેષ કાર્ય જે જ્ઞાનરાશિ ઊપજવવાનું તે પરિપક્વ વધારે સારી રીતે કરી શકે. પરિપક્વ આગળ બોલોનાં અણખેડયાં ક્ષેત્ર પડ્યાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા માટે, એમાં ખાતર પ્રવવા માટે, ન્હાના ન્હાના જમીનના કકડા એકા મેળવવા માટે, નવા ફૂવા ખોદવા માટે, પાણીની નહેરો ખેતરમાં વાળવા માટે, ખેડુતોનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો રચવા માટે, પરિપક્વ વિશાળ અને વિવિધ યોજના પરિપક્વ આગળ રજુ કરશે. ”

અસારશુધી અચરીરી રહેલા આત્માને ચરીરી ક્યો છે, જેથી એ વિશેષ કાર્પસાધક થઈ શકે. (જૂની વાંચનમાળામાં “તથા દૈત્યની વાત” માં ઉદ્દેશપ્રવાહના પુત્ર વરાગીચાની વાત સ્મરણમાં લાવવા જેવી છે.)

આપ પૂછશો કે પરિપક્વ આત્માએ દેહ ધારણ કર્યા પછી શું શું કાર્ય કર્યું ? પરિપક્વ મંડળના આવેદનપત્રથી એ આપના જાણવામાં આવશે. પણ એટલા કાર્યથી આપને અમેનોષ રહેશે તો એ ‘દિવ્ય અસંતોષ’ અમુદયનું જ બીજ છે એમ વિચારી અધિકારિ-મંડળ આનન્દ પામશે. પણ હું એક વાત આપને ધ્યાનમાં લેવા લીનું છું. પરિપક્વ મંડળ એટલે આપણે પોતે જ. આપણે જો કાર્યો નોટલી ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી શક્યા નથી તો તેનું કારણ શું ? આપણા આ ક્ષેત્રમાં તેમજ અન્ય દિશામાં અનેક પ્રયાસો કરી શકે છે એ કાદપણ સાચા દેશહિતચિન્તકને જણાયા વિના રહે એમ નથી. એનું કારણ જગતપાસીએ.

યશોવર્મા યુગ, રાષ્ટ્રકૂટ ચાલુક્ય અને પરમાર યુગ, અને અર્વાચીન સમયમાં આવતાં મોગલ-પાદશાહી અને હિન્દુપદપાદશાહીના લાપાયુગ—ઇત્યાદિ સર્વ યુગો એક જ મહાન નિયમ પોકારી રહ્યા છે કે: ક્ષોભ-મનન-વિગ્રહ એ વિના ખરી શાન્તિ નથી, અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી. આમ 'ક્ષોભ અને શાન્તિ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ દીસતાં કારણોમાંથી સાહિત્યનાં અમૃતનીકળે છે. જડ જગત્ જીવનનો નાશ એ જીવનના પુનરુદ્ધાસ માટે આવશ્યક છે. પાન ખરે છે ત્યારે જ નવી કુંપળો ફૂટે છે. આમ જીવનની વિષમતા એ સાહિત્યની માતા બને છે. અત્યારે આપણા દેશનું જીવન એવી વિષમતામાંથી પસાર થઇ રહ્યું છે, અને એ વિષમતાથી પ્રજામાં જે નવજીવન પ્રકટયું છે—લાઇ મુનશીનો શબ્દ વાપડે તો જે 'મૂલ્યપરિવર્તન' ('change of values') થઇ રહ્યાં છે, એમાં જ આપણા ભવિષ્યના સાહિત્યની આશા રહેલી છે. આથી એમ ન સમજાવું જોઇએ કે આપણા જીવનનું બહાણું હજી હલે જ બહાય છે. દુર્ગારામ મહેતાજીના સમયથી જે પહેા ફાટવા માંડ્યો હતો એમાંથી હલે ધીમે ધીમે 'અરાણું પ્રભાત' થતું આવે છે, અને જીવનના જે પ્રદેશમાં જોશો તેમાં એ જીવનનો વિસ્તાર અને વિકાસ થતો જ અત્યારે નજરે આવશે. પરંતુ સ્મરણમાં રાખવું પડશે કે મનુષ્યજીવનનાં ઉત્સર્ગણ એક સીધી લીટીમાં, ઊભી સીડીનાં પગથીયાં પેકે કે આકાશમાં ચઢતા સૂર્યની પેઠે, એકસરખાં થતાં નથી. ધણી વાર એતું દર્શન અને ધણીવાર એતું વિનશન (લોપ) થાય છે. પણ એ વિનશનમાં આગળની ગતિ માટે બળ-સંચય થતો હોય છે. લાવના પણ કેટલીક વાર દીપ્તિમંત તો કેટલીક વાર જાંખી થાય છે, તેમાં જાંખપનો કાળ એ ધણી વાર વિશ્રામનો હોય છે, એટલે જેટલો વિશ્રામ તેટલી જ એમાં આગળ વધવાની તૈયારી વા કોઇ નવા માર્ગની શોધ ગૂઢ રીતે ચાલતી હોય છે.

૪

મીરાંનાં પદ, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયાં, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાન, સામળલટના છંપા, અને વાર્તા, અખાતી જ્ઞાનવાણી, બોજા ભગતના ચાળખા, દયારામની ગરબીઓ ઇત્યાદિ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનું ઘેરે ઘેર ગાવાતું અને પ્રેમથી સંગ્રહાતું સાહિત્ય છે. એના ગુણ અને ગુણની મર્યાદાનું ચિન્તન રસિક છે. પરંતુ એ સર્વ અત્યારે 'દૈવતરૂપાંકિત' યાને લક્ષ્મી-પૂજનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઇ ગયેલું એવું સાહિત્યદ્રવ્ય છે, બ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય—જેના આધાર ઉપર આપણા નવા જમાનાનો બહેતાર ખેડીએ—એવું એ દ્રવ્ય નથી. ભવિષ્યની આશા કેટલે અંશે સકારણ છે એનો ન્યાં વિચાર કરવાનો છે ત્યાં વર્તમાન સ્થિતિની જ સ-માલોચના ઉપયોગી અને પ્રાસંગિક છે. તે માટે, એની ન્યૂનતાના કારણથી નહિ, પણ પ્રસ્તુત વિચાર માટે અનુપયોગિતાના કારણથી, એ જૂના સાહિત્યને રહેવા દઇ—આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની ગઇ સાડીના છતિદાસ ઉપર જ નજર ફેરવીએ. એ સાહિત્યને આપણે કાલક્રમના ત્રણ ખંડમાં વહેંચી શકીએ છીએ: પહેલા ખંડનું ખાસ ગદ્ય સાડીની સાહિત્ય-લક્ષણ જ્ઞાનદર્શિ માટે સલામોનું સંસ્થાપન: ગૂજરાત બહારીકયુધ્ધર પ્રવૃત્તિનું અવલોકન. સોસાયટી, શુદ્ધિવર્ધક સલા જ્ઞાનપ્રસારક સલા, ફોર્મ્સ સલા ઇત્યાદિ. અને એમાં ગૂજરાતી સાહિત્યને સેવા કરનાર મહાપુરુષો ફોર્મ્સ, બોળાનાથ, મહીપતરામ, નન્દરાંકર, દક્ષપતરામ, નર્મદારંકર, મનઃજીવરામ. રણદાસભાઈ,

એક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીતું સ્થાન તો પ્રાચીન શિક્ષાએખના શોધક અને અભ્યાસક તરીકે અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનનાં મહાન વિદ્વાનોમાં છે. પરંતુ એ જમાનામાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ હાલ જેટલો વિશાળ ન હતો, અને જીવન હાલ કરતાં ઘણું ઓછું સંકુલ હોઈ એના વિચારમાં વિશેષ સાદાઈ હતી. એનું પ્રતિબિંબ્ય તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ધડીકમાં સલાનું મનરંજન કરી દે એવી દલપતરામની કવિતા. નર્મદનાં સદ્વિસૌન્દર્યનાં અને ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો. વિગતભર્યાં પણ ભર્મગ્રાહી નહિ. એમનાં શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિ રસના ઉછાળા તેમાં કૃત્રિમતા નહિ તેમ દલા પણ નહિ, માત્ર સીધા અને પ્રબળ આવેશ. “જયજય ગરવી ગૂજરાત ! દીપે અરણ્ય પ્રભાત” એ ઉત્થાનિકામાં આપણી માતૃભૂમિની ઉચ્ચ ઉદાર અને મનોહર સ્વરે જ્યોષ્ણા, પણ તે પછી એ યોષ્ણાના સ્વરને આકાશમાં ટકાવી રાખે એવી બલવતી પ્રતિભા નહિ; ગૂજરાતનાં ધાતહાસ અને ભૂગોળ ઉદાત્તાલંકારથી જે કાંઈ જાણી રમણો કરાવી શકે તે કરાવીને, અન્તે ‘કાની કાની છે ગૂજરાત’ એમ નિશાળીઆઓ એકે અવાજે ઉચ્ચારે એવું કથન. રણછોડભાઈના ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ નાટકની કળા સહજ સમગ્રી લેવાય એવી. ‘કંચુ ઘેલા’ અને ‘વનરાજ આવરો’ એમાં, વિશેષરૂપે ‘દરજુઘેલા’માં ઐતિહાસિક સમયનું ચિત્ર સાદું અને સુંદર; તથા તે વખતના આચારવિચાર તથા કામળ સ્ત્રીપુરુષના મનોભાવના વર્ણનની શક્તિ સારી; અને સાદી પણ જીવવર્ણી ભાષાનું બળ ધ્યાન ખેંચે એવું. નવલરામ ગૂજરાતી ભાષાના વિદ્વાન, પણ એમની વિશિષ્ટતા સાહિત્યવિવેચનમાં. એમનામાં સાહિત્યના શુદ્ધોપ સમતોલશુદ્ધિથી પારખવાની અદ્ભુત સ્વાભાવિક શક્તિ, પણ બહુ વિશાળ સાહિત્યના જ્ઞાનથી એ સંસ્કાર પામેલી નહિ, તેમ વિશાળ બનેલી પણ નહિ; જેવું તે સમયનું સાહિત્ય, તેને અનુરૂપ એમની વિવેચના; પરંતુ તે સાથે આગામી સમય સમજવા જેટલી ઉદાર સહૃદયતા ખરી, અને તેથી ‘કુસુમગાળા’નું શુદ્ધદર્શન. મનઃસુખરામભાઈનું વેદાન્ત તે વિચારસાગર પંચદશી અને શાંકર ભાષ્યનો સમ્પ્રદાય અને વાક્યાર્થ અને ‘સંપ્રદાયસિદ્ધ’ અર્થ જાણવા પૂરતું, અને એમની પિપાસા પણ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન માટે જ; પણ તે માટે ખરા ઉદ્યોગી પ્રેમ અને આગ્રહ. આ સમયમાં ઝવેરલાલભાઈએ શાકુન્તલ અને મનુરમૃતિનાં ભાષાન્તર કર્યાં, એની કિંમત આ મર્ગની આઘ કૃતિઓ તરીકે સારી. એ જમાનાના કાર્યની ગદારી આ વિદ્વંગદર્શિથી આપને કદાચ લાગશે કે હું એની દર દરવામાં મન્દ છું. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. હું એટલી જ દૃઢતાથી માનું છું કે નર્મદાસંકરમાં સાચું ઉદ્યોગી કવિત્વ હતું, કવિત્વના અનેક પ્રદેશમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્યસાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નીકર સાંસારિક જીવન માટે, એમણે ઉત્તર કાળમાં દર્શાવેલી વિરમ સત્યનિષ્ઠા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે (પછી ભલે એમાં આપણે સંમત થઈએ વા ન થઈએ) તેમ જ એકદમ હાથે ગૂજરાતી ભાષાની એમણે દેલી સેવા માટે, ગદાકે શિર એમને ચરણે નમે છે. દલપતરામની શાણી કવિતા-એનાં સાદાં સીધાં રમુજી વર્ણન, વાર્તાશૈલી અને મીઠો હાસ્યરસ મને આનન્દ આપે છે. સાદી ગૂજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકે છે એ દલપતરામ અને નન્દરાંકર જેવું કાષ્ઠએ બતાવ્યું નથી. નન્દરાંકરનો કંચુઘેલો આપણે આનન્દથી વાંચીએ છીએ, અને વર્તમાન સમયની મુદ્રકતાથી કંદાલિસા આપણે ધણીવાર એ ભૂત કાળની સાદાઇ તરફ વળીએ છીએ-જેમ જાઉં.

નિંગ શેલી કાલ્કાઇલ કે મેરેડિથની ઊંડી ખાણમાંથી નીકળી કાઢવાર ગોઠડરિમંથ અને રકાંટની સપાટ ભૂમિમાં વિહરવાનું મન કરીએ તેમ. નવલરામની ખોરખ અને સમતોલપણું વિવેચનના કામમાં આજ પછી દુર્લભ છે. મનઃસુખરામે દેશી રાત્રીની ખટપટ અને બંહોળલાલીમાં વિચરતાં છતાં, વિદ્યા પ્રત્યે જે સાચો પ્રેમ અને આદર, સંસ્કૃત ઉપર અભિરુચિ અને શ્રદ્ધા, ભાષાનું વંદનું તથા આવશ્યકતા સમજવામાં દીર્ઘદર્શિતા દર્શાવ્યા છે એ બૃહદ્દાં એમ નથી. રણછોડભાઈએ સમયોચિત રસિક માટકોથી ગૂજરાતમાં સંસારસુધારાની પ્રશ્નો નેવો પ્રખરે બગૃત કરી હતી.

હરગોવિન્દદાસભાઈ પ્રથમ ખંડનાં હોંપને એમનું કામ બીજા ખંડમાં થયું છે, એમનો સંસારસુધારનો, કેળવણીનો, અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કવ્યોના શોખ સાચો અને પુષ્ટિય છે, પણ એમો વિચારની ઊંડી ગડમથલમાં એ ઊતર્યા નથી. પણ નાંધારાકરની સંહ્યાંતાથી અને મહારાજની સંયોજનાવંતથી મીણુભાઈ નેશભાઈની ઉદાર રાત્રીનીતિના આશ્રયથી પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યમાળા પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમણે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને હજુ પણ સ્વામ્યભાવે ઉઠાવે છે તે માટે ગૂજરાત એમનું સંદેહુ કણી રહેશે. આ સર્વ લેખકોમાંથી હરગોવિન્દદાસ ઉપરાંત મંદેદાસકર અને નવલરામ તે પછીના યુગ સાથે પોતાના યુગને સાધે છે. આ બીજા યુગનાં સાહિત્યકારો તે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, હરિલાલ, ખાંજારાકર, નરસિંહરાવ, કેશવલંકાલ, ગોવિંદભાઈ, મુસિહાચાર્ય, કમળાકર, મુખાર્દિ અને એમનાં ન્હાના ભાઈઓ—રમણભાઈ, મણિયંકર, કૃષ્ણલાલ, બેળવંતરાય, કસોપી વગેરે—એ યુગની મંદાન કૃતિ ગોવર્ધનરામનું સરસ્વતીચંદ્ર—પ્રાચીન કાવ્ય ભાષના, વર્તમાન નવસંસ્કાર, અને પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજ કેળવણીનો અસર—એ ત્રિવેણીની ભેમરીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે. એની અંદરના કંપના, પાંચાસેખન, અને ચિત્રકલા, ગોવર્ધનરામ, કૃષ્ણ વિચારોચ્ચિત્ર, અને યુગાદરૂપ ભાષા તથા સંપદનાંકાર, આ શ્રેણી ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ મંદાન કૃતિને અંદિતીય પદ અપાવે છે, અને મહારા નર મત પ્રેમાણી નેતૃત્વનાં સાહિત્યમાં અત્યારે કાષ્ઠ પણ ગૂજરાતી પુસ્તકને રચાન મળેલું થાયે હોય તે તે સરસ્વતીચંદ્રને જ છે. એ કૃતિ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાદમ્બરીની પેઠે—જે કે મહાન શૃંગારી—અંતર રહેશે. છતાં પણ કહેવું નોંધવું કે આંજો એ પુસ્તક વિષે બહુ બોલાતું લખાતું નથી, કારણ કે પ્રખરના સંહ્યાંતા કોઈક બીજે માર્ગે વહેવા લાગી છે, જેમાં વિસ્તીર્ણ કયાનું રચાન દૂડી વાંતાએ અને જાનંઝરી કલાનું રચાન કેવલ કલાએ લીધું છે. અત્યારનાં વિવેચનચાર્યમાં વિચાર કરતાં કલાની સંમેરખતા, અને ભાવના કરતાં વધારિયત જીવન વધારે પસંદ થાય છે. જે કે સરસ્વતીચંદ્ર માં પૂરેલા, ભાવનાના નેતૃત્વથી વિહરતા, મનુષ્યલંબની વૃત્તિઓનો રંગ કહી પણે ઝાંખાં પડશે નહિ. તથાપિ એની વિચારમલામાં કૃષ્ણ હવે વાશી થવા લાગ્યાં છે એમ ધણેને નેણાય છે. નરસિંહરાવે કુસમમાળા માં ગૂજરાતને એક નવીજ ભૂમિનું દર્શન કરાવ્યું. અને ગૂજરાતમાં જે કીટસ જેવો કવિ હોત તે અંખમેનના હોમર વાંચીને એના મનમાં સ્ફુરેલાં ભાવ એક સાનેટમાં જેમ એણે અંખરે દર્શા છે તેમ આપણે કવિ કરે. માત્ર એ ભૂમિનાં લોક્ષણિક સ્વરૂપમાં અર્થતાને બદલે સીન્દર્ષ એ લુંટી વાંત. કુસમમાળા એક અંખર

સુદૃઢ વિશેષ વડઝવરેના કવિહૃદયનું, અનુકરણ છે. અનુકરણ છે, પણ તે અનુવાદ નથી. અર્થાત્ એ નિર્જીવ પરાધીન ફોટોગ્રાફ નથી, પણ મૂળમાંથી પ્રેરણા પામી ઉપજવેલું સ્વતંત્ર જીવંત ચિત્ર છે. પણ હજી આ કૃતિમાં આગલા જમાનાની સાદાઈ છે. કુસુમમાળામાં પ્રકટ થએલી ન્હાનીથી શક્તિ ‘હૃદયવીણા’ માં અને ‘નંદુરઝંકાર’ માં વધારે સમર્થ થાય છે, નવા આકાર પણ રચે છે. તે પછી કવિએ સ્મરણસહિતામાં ટેનિસનના ‘ઇન્નેમેરિયમ’ ની માત્ર આકૃતિ લઈ એમાં સ્વતંત્ર બળથી જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને કરજીરસની ત્રિવેણી વહેવરાવી છે. નરસિંહરાવની ‘કુસુમમાળા’ અને ‘હૃદયવીણા’ એ એ કૃતિઓએ એમના પાછળના ધણા ન્હાના મ્હોટા કવિઓમાં કવિતા પૂરી છે. આ સર્વ હોઇને પણ, એમની કવિતાનું સ્વરૂપ અને ભાષાની વિશિષ્ટતા એવી છે કે એ સર્વને આકર્ષક ન થાય, બે કે જોને થાય તેને મુઝ્ય કરી મુકે. નરસિંહરાવની કવિતામાં વિચાર કે ભાવનું વૈવિધ્ય, હૃદયનો જોસ કે નર્મણી આનન્દવૃત્તિ એ ગુણોની ખોટ છે. આ જાતની આનન્દવૃત્તિ જે જીંચી કવિતા કરતાં ગદ્યને વધારે શોભે એ ‘સ્મરણમુકુર’ માં ભરપૂર ભરેલી છે. પણ એ સ્વાનુભવરસિક કવિમાં સામાના હૃદયનું ભાન થોડું હોઈ અભવ્યે એમણે કેટલાંક હૃદયને દુઃખમાં છે, અને તેથી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે એની કિંમત જીંચી હોવા છતાં એની પૂરી કદર થવામાં વધી આવ્યો છે. ‘વસન્ત’ માં પ્રકટ થતી ‘વિવર્તલીલા’ ગંભીર આકાશમાં સ્વચ્છન્દે ઊડતા વિચારપંખીઓની શ્રેણિ છે. એ ઉપરાંત અભિનય સંગીત આદિ ઉપરના એમના નિબંધગ્રન્થ તે તે વિષયનો પૂરો અભ્યાસ ગતાવે છે. નરસિંહરાવની સાહિત્યકાર તરીકે જોઓ જીંચી કદર કરતા નથી તે પણ એક જીંચી ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે અને જોડ-ણીના આગ્રહી આચાર્ય તરીકે એમને સ્વીકારે છે, અને વિવાદમાં એમની જીદ્દિની એવી ઝીણવટ અને ચોકસાઈ છે કે એમને પહોંચી વળવું એ ‘પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ’માં જીવન ગાળતા કાઢીના પડિતને પણ ભારે પડે. મણિલાલને બાલ પ્રૃતિ આકર્ષતી ન હતી: ‘કુસુમ-માળા’ નાં કુસુમો એમને નિર્ગન્ધ વિશાયતી ફૂલ લાગ્યાં. કારણ એ હતું કે એમની કાવ્યરુચિ મનુષ્યહૃદયના ભાવ ઉપરજ હતી. અને એ ભાવમાં પણ પ્રેમ, પ્રેમના ધા, પ્રેમની કળાઈ સાચાઈ નિખાલસપણું, નિવેદ, આત્મનિમજ્જન, અમેદપિપાસા એમાંજ એમનું કવિહૃદય રૂએકું રહેતું. એમણે એ એકતારા ઉપરજ કામ કર્યું છે, અને તે થોડું કર્યું છે, પણ જેટલું કર્યું છે તેટલું હૃદયવેધક છે. કવિ તરીકેની એમની ખામી એમની વિવેચકદષ્ટિમાં પણ જોતરી છે. ગૂજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું સ્મરણ કવિ કે વિવેચક તરીકે નહિ — જો કે એમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ચિરાયુ રહે એવાં છે — પણ એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે રહેશે. એમનાથી દશ પંદર વર્ષ પછીનો અમારો જમાનો — બહુ ફિલોસોફીના તે વખતના ઍન્જ્યુએટો પણ હજી મિલના જનહિત-વાદમાં અને જીદ્દિવાદમાં ભરાઈ રહ્યા હતા, તે વખતે મણિલાલે નિઓ-હેગેલિયનિઝમ માને અભિનવ દેગલના તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન દરી લીધું હતું, અને એમના અભિનવ વેદાન્ત ગૂજરાતને પાઈ રહ્યા હતા. એમના પહેલાંના ગદ્યસાહિત્યમાં, નર્મદાશંકર અને નવસરામની ભાષામાં કેટલીક ખૂબી હતી, પણ અદ્ભુત બળ વીર્ય અને અભિમાન-ભરી મણિલાલની ગદ્યશૈલી ગૂજરાતની ભાષામાં એકલી જ વિરાજે છે. સુશી હૃદયનો અને સુશી કાવ્યનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવનાર કવિ બાળાશંકર, મણિલાલના એ મિત્ર, અને મણિ-

લાલને સુશી ગઝલનો શોખ લગાડનાર પણ એ જ. જાત અનુભવ અને દિલ્લદર્થી એમની કવિતા અંકાએલી છે. હરિલાલ દુવની સાહિત્યસેવા જુદાજ પ્રકારની છે. ભાષાની કંકશતા, સંગીતની વિષમતા, એ એમની કવિતાના દોષો છે, તેમ તે ગુણ પણ છે. એ ગુણોએ જ એમના કાવ્યમાં અત્યંતસાધારણ જુરસો પૂર્યો છે. એમનો દેશભક્તિનો વેગ નર્મદાશંકરનું રમરણ કરાવે છે, પણ એમના કરતાં એ બહુ આગળ જાય છે. જેમ ખાચરના પુષ્કળ લખાણમાંથી ચિરંચર્યાથી થાય એવું ઘોડું જ રહે છે, તેમ હરિલાલ દુવના કાવ્યકુંજમાંથી સુધી ગૂંચવાએલી લતાએ ઘણી નીકળી જશે; છતાં છેવટે કેટલીક ડાળોએ રહેશે, જે દેશભક્તિના રસથી ઉછળતી સદા ખૂલ્યાં કરશે.

આ યુગનાં ખીળ સાહિત્યસેવકોમાં ભીમરાવ, કેશવલાલ, ડાહ્યાભાઈ, હગનલાલ, નંરસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર, અને વયમાં પછીના યુગના હોર્ષને પણ પૂર્વયુગના ઉત્તરાર્ધમાં જેમણે સાહિત્યસેવા કરી છે એવા નગીનદાસ સંઘવી. એમાં ડાહ્યાભાઈનું “હુલ્હુલ” એના હૃદયના આવેશથી નિખાલસ ઉદ્ગારથી અને લલિત પદાવલીથી અને ભીમરાવનું “આ અજુગજીતારાજ” દીપે સ્થાપિત નિશામાં ઇત્યાદિ સુરપાળની છાવણીનું ચિત્ર એની મર્મગ્રાહી ભવ્યતા અને વિષયાનુરૂપ પદ-બન્ધથી મેન હરે છે. એ કાવ્યના કવિઓએ એમની અન્ય કૃતિઓ હોર્ષને પણ—એક એક કાવ્ય યુગીજ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંતન સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. દોલતરામની પ્રભાવશાહી સંસ્કૃત સર્ગી અને નગીનદાસ રાંધવીની દર્શપતેશાહી છતાં સંસ્કૃત પાંડિત્યવાળી કવિતા એ પણ આ યુગમાં પ્થાન ખેંચે છે. નૃસિંહાચાર્યે નવી કેળવણીના ધોરી માર્ગથી જુદીજ ક્રેડિએ કામ કર્યું છે. સામાન્ય તેમજ કાંઈક વિચારસીલ જનની ધાર્મિક તૃપા છીપાવે, અને વર્તમાન જમાનાનાં બેહુમાં ન તણાતાં કુંડળ રીતે-સંસાર ચલાવવાનો રીઝોને પણ માર્ગ ખતાવે, એવા વાતાનિબન્ધો સાદી ભાષામાં અને આદ્યર્થક સ્વરૂપમાં એમણે લખ્યા છે. મહિલાલ પેઠે એ પણ આપણા જનસમાજને પ્રાચીન સંસ્કૃત તરફ વાળવા ચત્ન કરે છે, પણ તે મહિલાલ કરતાં વધારે મીઠાસથી, પણ ઓછા વિદ્યાબળથી, અને ઓછા ભાષાબળથી. કમળાશંકરલાલની શિષ્ટતા અને પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ છે, પણ એમની સાહિત્યસેવા ઘણે ભાગે સંસ્કૃતને કરવામાં આવી છે અને તેથી ગૂજરાતી વાચકનું પ્થાન એણે ઘણું ખેંચ્યું નથી. પણ એમની વિદ્તાએ સંસ્કૃત વિદ્યાને કરેલી સેવાથી હિન્દુસ્થાનના વર્તમાન વિદ્વાનોમાં ગૂજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય સ્થાન અપાવ્યું છે તે માટે ગૂજરાત એમનું અણી છે. કેળવણીકાર તરીકે પણ ગૂજરાતમાં એમનું સ્થાન ગ્રેહાં છે. રોળ નહિ પણ સત્ય; ગતાનુગતતા નહિ પણ રેવમતમાં દદતા; શિષ્ટતા, પણ તે સાથે પુરાણપણું કાંઈક વિરોધ, જમાનાને રચે તે કરતાં વધારે; પણ સર્વમાં સત્યાનધ્યા: એ એમની ખાસિયતો. ભાષાન્તરકાર તરીકે હગનલાલ અને કેશવલાલે મહિલાલ કરતાં અધિક યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. હગનલાલનું ટાઈમ્પરીનું ભાષાન્તર એ ગૂજરાતી ભાષાનું મહાન પરાક્રમ છે. કેશવલાલ ખીળ ખડના હોર્ષને પણ એમનું ઘણું ખર્ચે કાર્ય એના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજા ખડમાં થયું છે. છતાં એની અત્રેજ નોંધ કરી લેવી ઠીક પડશે. ભાષાન્તર એ નિશાળીઆનો તરજુમો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવતો પ્રકાર છે એનું લાન પૂરેપૂરું ગૂજરાતી વાચકને કેશવલાલભાઈએ જ કરાવ્યું

સુદૃઢ સંશોધન, તથા ઉપોદ્ધાત માટે પુષ્કળ શોધ, અને શ્રમ એ એમની કૃતિનાં લક્ષણ છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગૃજરાતીનો અભ્યાસ, એને લગતી શોધખોળ, નિર્ણય કવિના કાવ્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત જડતાં પણ 'એકમાત્રાલાઘવથી પુત્રોત્સવ માનનારે વૈયાકરણ' જેટલો આનન્દ- આ એમના મોટા ગુણ છે. આ બીજી પ્રવૃત્તિમાં કેશવલાલજી સાથે ગણાલાઘનો સહયોગ પણ ચાલુ જ છે.

બીજા જમાનાના ન્હાના લાઘવોમાં, નવલરામનું રચન રમણલાલજી સીધું નવલરામની સુન્દર વિવેચક શુદ્ધિ તેમજ સીધી વિશદ લાપા રમણલાલમાં આવી. પણ નવલરામ કરતાં રમણલાલની વિદ્વતા ઘણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે જોડાં, વિશળ, અને ઉદાહરણથી સંપન્ન; અને લાપાની સંસ્કૃતિ પણ વધારે જોડી; તથા શબ્દભંડાર વધારે મોટો; પણ રમણલાલની વિવેચનશક્તિની કદર એમના યુવાવસ્થાના લેખોથી યાદ છે એમાં કોઈક જૂલ કેપાય છે. એ જેણે અમુક પ્રકારની જ કવિતાથી પ્રેમ્યા હતા, અને તેટલા પૂરતી એમની કૃતિની કસોટી એ કરેલી રહ છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનનાં તરવાની પોતાની શુદ્ધિમાં મિલાવટ, અને આપણા સાહિત્યનાં ઉદાહરણોથી એની પરિપુષ્ટિ, એ એમનાં વિવેચનોનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો. અને તેથી વર્તમાન જમાનાના વિવેચકોમાં એ આજસુધી પ્રથમ રચાતે રહ્યા છે. રમણલાલની પ્રકૃતિ ગંભીર સંસ્કારી અને શિષ્ટ હતી, અને તદનુસાર એમની સાહિત્યસેવા પણ એજ પ્રકારની છે. 'રાષ્ટ્રો પર્વત' વર્તમાન શિષ્ટ નાટકોમાં સર્વોત્તમ છે. જાવના અને વારતાવિષ્ણુનો એમાં વિરૂદ્ધ સંયોગ છે. પણ શિષ્ટતાની બહુ દરકાર ન દરનારો વર્ગ 'ભદ્રંભદ્ર' ને જ જીએ; પ્રદ્ આપશે. 'ભદ્રંભદ્ર' એ અત્યુક્તદ્વારા ઉપજવાતા હારથરસના પ્રકાશનું આપણા સાહિત્યમાં એકનું એક ઉદાહરણ છે. ગોદગન દેવરીનું રમણજી જેમ નરસિંહરાવે કરાવ્યું તેમ પિતૃત્રિક પેપર્સનું રમણલાલજી કરાવ્યું. પણ એથી એ મહાન સાહિત્યકારની હીનતા સમજવાની નથી. કારણ કે શેક્સપિયર ટેનિસન વગેરે અગણિત કવિઓ જેજ રીતે અન્ય કવિઓમાંથી પ્રેરણા લઈને કવિઓ બન્યા છે, છતાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઝોઘી ગુણાધ નથી. રમણલાલ સાથે બળવંતરાય અને મણિચંદ્રનાં નામ ઉપરિચિત યાદ છે. મણિચંદ્રનાં 'વસન્તવિજય' 'સાગર અને શશી', વગેરે કાવ્યો સુરેખ સૌન્દર્યના કુટક છે. એમાં શબ્દની અને અર્થની સુન્દરતા એક બીજા સાથે એવી મળા-ભળા છે કે એમને ઘૂંટી પાડવી અશક્ય છે. એમણે સંગીતકરૂપ કાવ્યની સૂચના નરસિંહરાવમાંથી લીધી; સામે, 'વસન્તવિજય' ની અપૂર્વ આકૃતિને 'હૃદયવીણા' ના કવિએ અનુકરણનું માન આપ્યું. 'શોકુ' પણ તે અતીવ સુન્દર એટલા શબ્દો 'કાન્ત' ની મનોહર કાવ્યકૃતિ ઉપર સદા લખાએલા રહેશે. એમના ધાર્મિક પરિવર્તને એમની કવિત્વશક્તિમાં વધારો ન કર્યો; એ સમયનાં કાવ્યોમાંથી શોડાજ ચિરંજીવ રહે એવાં છે. બળવંતરાય દરકાર જેવી અનેક પ્રેરણાચારી શુદ્ધિ નરસિંહરાવ અને રમણલાલને બાદ કરતાં કોઈની જ નથી. કાવ્ય નાટક ગ્રંથ નિબંધ કૃતિદાસ વિવેચન આદિ વાંચનથી ધરી શાખામાં એમણે ગૃજરાતની સેવા કરી છે. પ્રોફેસરને શોભતો વિચારનો પરિપાક એ એમની શુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનાં કાવ્યોમાં એના બંધારણને અનુકૂળ અસાધારણ અર્થગૌરવ હોય છે, અને કલાની 'technique' પારિભાષિક વિગત ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય દેવાય છે. પણ એમનાં કાવ્યમાં મોદકતા થોડી છે-એમનો રસ કાચનો નહિ પણ શેરડીનો.

છે. કલા ઉપર પ્રબળ લક્ષ્ય છતાં, એમનો હૃદય વિદ્યહતાનો પ્રેમ એવો છે કે એને પરિણામે એમની કૃતિઓ ધણીવાર દ્વિયમ બને છે, અને ચૂંટી ચૂંટીને મૂકલા અર્થલયાં મુન્દર શબ્દોને અન્તે કે વચમાં એકાદ બેરોળ શબ્દ આવેને ખેડો હોય છે. પણ બળવંત-રાય જે કરે છે તે જુદીપૂર્વક કરે છે: એમની ખાખાઓ પણ પોતે જાણી નેદને શુધ્ધ માનીને ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે. 'કલાપી'—દાદાનશી સુન્દરિણ—રણિલાલ અને રણિશંકરમાંથી પ્રેરણા પામ્યા છે. પ્રોત્તે સ્વભાવે ત્રાઝ અને ઉમદા હોઈ એ પ્રેરણા હેતાં સદાચાળ નથી, પણ વરતુત: કવિત્વનો રકુલિંગ એમનો પોતાનો જ છે, અને પ્રેમ વિશ્વાસ સ્વાર્પણ અતુકંપા-આદિ આત્મશુદ્ધતા અનેક ટહુકા 'સુરતાની વાડી'ના એ મીઠા મોરલા' ને કંટેથી નીકળ્યા છે. એમની ભાષામાં વિદ્યાનો સંસ્કાર નથી, પણ સાચી સંધી સાદી વાણીનો પ્રસાદ મન હરે છે. 'કલાપી'ના મંડળના 'જટિલ' અને ત્રિજુવન પ્રેમશંકર અહીં યાદ આવે છે. જટિલના અઢાળ અવસાનથી ગૂજરાતે એક આશાજનક કવિ અને એથી પણ વિશેષ વિવેચક ખોયો છે, જો કે નવું ગૂજરાત કદાચ એમને ઝાળખતું પણ નહિ હોય. ત્રિજુવન એક મરત કવિ હતા. તે પખતના ખીજ સૌરાષ્ટ્રવાસી સેવકમાં 'કાઠીઆવાડી'એ ગૂજરાતને એમસંનના નિખંધા અને શેકસંપિયરના કેટલાંક નાટકો ગૂજરાતીમાં ઉતારીને આપણા સાહિત્યને બહુ દિમ્ભતી સેવા કરી છે. તેવુંજ એક રમઃસ્થીય નામ જો કે સાહિત્યના જુદાજ ક્ષેત્રમાં અદ્યતલાલ પદીયારનું છે. સામાન્ય મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચતર કરવા માટે એ ખરા હૃદયથી તલસતા હતા, અને યથાશક્તિ એમની સાંધુ વાણીથી એ માર્ગે સેવા કરતા હતા. આ સમયના ઉત્તરાર્ધના સાહિત્યકારમાં કૃષ્ણલાલની સારિલસેવા સહુ કરતાં જુદાજ પ્રકારની છે. પણ એ કાર્પ, આ સાડીના ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. ગૂજરાતના અસાર સુધીના સહુ સાક્ષરોમાં એમણે એકલાએ જ ગૂજરાતના સાહિત્યનો પરિચય પરદેશી અને પરપ્રાન્તી વાચકોને કરાવ્યો છે, અને એ રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

ત્રીજા ખંડના સાહિત્ય ઉપર આવતાં પ્રથમ નામરતરણ આ મહાન સંસ્થાના આચાર્યપદ રણજીતરામનું કરવાનું છે. એ અને એમના ઉત્સાહી સહ-યોગી દાદારલાલ ગદારે ઘેર ગોવર્ધનલાલને મળવા આવ્યા અને સાહિત્યરૂપિણી યોજના વિષે વાત કરી સારે અમે વૃદ્ધનેએ (૧૬ વે મે ૧૯૧૬) એવો મેં યાદ આવે છે. કે હું તો ૩૫ વર્ષનો જ હતો.) અમારી લાક્ષણિક રીતે એમના ઉત્સાહ ઉપર ફેદણ ફાફ પાણી રેડ્યું હતું, એ જે જ્ઞાણે તે જ એ શુભલાલએની સેવાનું પૂરું માપ લઈ ચકશે. રણજીતરામ એટલે તે સમયના 'ગૂજરાતની ભાવના.' ખંડના ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજાના પૂર્વાર્ધમાં ગૂજરાતી વાચકને એમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને શૈલીથી ચકિત કરતાર કવિ તે ન્હાનાલાલ એમની જન્મ વિનાની કવિતાથી મંડાએલું ગૂજરાત પણ એમના રાસને ગરબે ચડ્યું છે, અને અર્થસૌન્દર્ય શબ્દમાધુર્ય અને ભાવનાપ્રકર્ષના વિવેક સુયોગથી ન્હાનાલાલે રાસનું એક અનેક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. એ વર્ષ ઉપર એ કવિના આયુષ્યનો સુવર્ણમહોત્સવ બિજીને ગૂજરાતે એમના કવિત્વની પૂરી ફદર કરી છે. ન્હાનાલાલ જેટલા 'તેજે ઘડ્યા' શબ્દો ગૂજરાતી ભાષાને કોઈએ આપ્યા નથી, દેશભક્તિ અને આર્થસંસ્કૃતિનો પ્રેમ એમની કૃતિઓમાં જ્વાળી રહ્યો છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતનું જીવન એમણે તન્મયતાથી પ્રલક્ષ કર્યું છે. લગ્નની વિશુદ્ધ

ભાવના એમણે તેજસ્વી રંગે રંગી છે. અને ભાવનાના જીવનનો મધુર રસ એમનાં નાટકોમાં અને રાસમાં ગૂંજરાતને ખૂબ પાયો છે. નાટકોમાં એમની ભાવનાની પ્રેરણા ગોવર્ધનરામ-માંથી આવેલી લાગે છે, પણ ગોવર્ધનરામ નવલકથાકાર હોઈ ભાવનાનાં ગિરિશુંગ ઉપરથી જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિ ઉપર પણ કિતરે છે, કવિ ન્હાનાલાલ હમેશાં દિમાસયને શિખરે જ વસે છે. એમની કવિતા 'તેજે ધડ્યાં મુજ અંગ' એમ જગતને કહી શકે છે, પણ એમાં પાર્થિવ અંશનું નેટલી ખોટ છે તેટલી એની મનુષ્યજીવનથી વિદૂરતા છે. એમના કવિહૃદયમાં દૈવી તેજ પુષ્કળ છે, મનુષ્યહૃદયનો જુરસો થોડો છે, જો કે ભાવનાખળ અમાપ છે: એજ એમની કવિતાનો ગુણ અને એની ખામી. કવિતા ઉપરાંત ગૂંજરાતી સાહિત્યને એમણે ખીજી મોટી સેવા એ કરી છે કે કેટલાક જૂના કવિઓ અને ઇતિહાસોનાં ચિત્રો ઉપરથી ધૂળ ખંખેરી એને ઉત્ત્જવળ કરી ગૂંજરાત આગળ મૂક્યાં છે. ખખરદારના આઘગુરુએક મહાબારી અને ખીજા પારસી-ભાષાઓના પ્રિય કવિ દલપતરામ, દલપતરામનો પ્રિય છંદ મનહર ખખરદારને પણ પ્રિય છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યની એમની કવિતા, આરંભમાં, એમાં કોરો ભાવ શોધનારને બહુ પસંદ પડે એવી નહોતી. પણ નવા જમાનાનો શોખ એ તરતજ સમઝી ગયા, અને એમનાં પછીનાં કાવ્યો ગૂંજરાતને બહુ ગમ્યાં છે. સાદી ભાષાથી કામ કરવાની એમની શક્તિ એમણે પૂરેપૂરી ખીસવી છે. એમનો અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય પણ સારો છે, અને બળવંતરાયની માફક એમણે પણ ઇન્દોવિચિતિ ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન દીધું છે. પણ એમની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા આ છે કે એમણે દિન્દોનો વર્તમાન પ્રજાહૃદનો ખ્વનિ બહુ જોસ અને આદરપૂર્વક કીધ્યો છે, તથા એનાં રજુગીત ગાયાં છે, જેમાંના કેટલાંક ગૂંજરાતી સાહિત્યની કિંમતી સમૃદ્ધિ યઈ પડશે. વીર અને સુંગારથી ભરપૂર કાવ્યો લખવા ઉપરાંત કૌન્સેસના આદિકાળનાં પ્રજાગીત જેમ દરિલાલ ધ્રુવે ગાયાં; વિચિત્ર પ્રકારનાં સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક ઊર્મિગીત અને ખંડકાવ્યની કુમુમાંંજલિ ગૂંજરાતને અર્પવા ઉપરાંત બંગાળાની સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી જાગૃતિનાં ગીત જેમ મગનશાષ્ટએ ગાયાં; તેમ અન્ય કાવ્યપ્રવૃત્તિચાલતી રાખીને ગાંધીજીના સમયનાં પ્રજાગીત ખખરદારે ગાયાં. પણ જે એક કાવ્યથી ખખરદારની કીર્તિ ગુર્જરસાહિત્યમાં સદા ઝળકતી રહેશે તે વીસ વર્ષ ઉપર મુળાધની સાહિત્યપરિપદ વખતે એમણે સર્જેલું “ ગુણવંતી ગૂંજરાત. ” ગુર્જર માતાને કંઠે ધરેલી એ પુષ્પમાળ કદી કરમાશે નહિ. ન્હાનાલાલ અને ખખરદાર એ ખીજા જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાંથી ત્રીજા જમાનાના પૂર્વાર્ધમાં કિતરી આવેલા કવિઓ છે. અને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પહેલાં કરતાં કિતરતી વા મન્દ, પણ દૃઢ ચાલતી, છે. ત્રીજા જમાનામાં ‘ લલિત ’ના મંજરાનો મંલુલ ખ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ, ગૃહજીવનની પવિત્રતા અને બાલોદ્યાનની સુન્દરતા ગાનાર અને એમાં પ્રભુનાં દર્શન કરાવનાર આ ન્હાના કવિની કદર દૃઢ ગૂંજરાતે જોઈએ તેવી કરી નથી. પણ ‘ મદૂલી પેસે તોર ’ એટલા અંગુલિનિર્દોશથી એ કવિએ ગૂંજરાતને ધણું સૂચ્યું છે. આજ ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં બોટાદ્દર એ નવા વ્દેષમાં ન ખેંચાએલા, પણ વર્તમાન વાતાવરણમાં છૂટથી આસોંજવાસ લઈ શકતા, અને અંગ્રેજીની ખોટ સંસ્કૃતથી પૂરી પાડતા એવા શુદ્ધ શબ્દસંસ્કાર અને કામજ ભાવ દર્શાવનારા કવિ: એમણે પણ ધણાં ખ્યાન ખેંચ્યું છે. આ કવિઓની સમાલોચનાને અને એક સુન્દર સહૃદય વિવેકી માલાકાર—દિગ્મતલાલ અંજનીઆ—નું નામ જૂલું ન જોઈએ. એમનું “ કાવ્યપ્રાર્થ ” એ પાલમેવની ગોદગત દ્રેઝરીના જેવી જ

સહૃદયતાની સુન્દર કૃતિ છે. આ જ સમયમાં સંસ્કૃતના પ્રેમથી કીલાભાષ્યને જેમ મેધદત્ત અને વિક્રમેશ્વરીયનાં ભાવાન્તર કર્યાં છે તેમ બળવંતરાયે અને મગનભાષ્યને શાકુન્તલનાં કર્યાં છે. એ સર્વ કેટલાક અંશમાં ફેરાવલાલભાષ્યનાં ભાવાન્તરનાં સમાનકક્ષ ન ગણી શકાય, છતાં સર્વ સફળ છે અને કીલાભાષ્યનો પ્રસાદ ફેરાવલાલભાષ્ય કરતાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ચઢી ગયો છે. કીલાભાષ્યના સમાનવયસ્ક મણિલાલ છાયા-રામે વાર્તા નવલકથા વગેરે રચીને ગૂજરાતને જે સેવા કરી છે તેમાં ભાવાની સરળતા શુદ્ધતા અદ્વિતિયતા આગલા જમાનાનું સ્મરણ કરાવે છે. ઉત્તમલાલ ફેરાવલાલની સાહિત્યસેવા માટે હું શું કહું ? ગૂજરાતે એ સાક્ષરનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું બદલ્યું જ નથી—ગણવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નથી. જે વાંચન જ્ઞાન વિચારનો ખમ્મનો એ પુરવઠાં ભર્યો હતો, એમાંથી થોડું થોડુંજ બહાર આવ્યું છે. પણ એમની સંસ્કારી કલમ ન્યારે ન્યારે ચાલી છે ત્યારે ત્યારે પુખ્ત વિચારથી ભરેલી ચાલી છે. ધ્રુવરાવ દીવેદીઆ અને સત્યેન્દ્રરાવ દીવેદીઆ એ-મનામાં એમના કુટુંબની સુન્દર સાહિત્ય રચિ હતી. એકે નવલકથાથી અને બીજાએ લઘુકાવ્યોથી. ગૂજરાતની સેવા કરી છે. સત્યેન્દ્રરાવ મુવાવસ્થામાં જ પરલોકવાસી થયા અને તે જ પ્રમાણે નલિનકાન્ત દિવેદીઆ સાહિત્યની સેવા કરવા માંડતાં જ છેક ન્હાની ઊંમરે મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા. મોહનલાલ દવેએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કવિતામાં તેમજ વિવેચનમાં સુન્દર રીતે ચર્ચા કરી પણ બેલી છોડી દીધી. પણ તે ફરી ગ્રહણ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. અતિપ્રખરશંકર અને જ્યેન્દ્રરાવ દૂરકળે ગૂજરાતીમાં અંગ્રેજી બોલેના Essay યાને સ્વૈરવિહારી અનિબદ્ધ નિબંધ લખલ કર્યો છે. જનાર્દન પાંડકર અને વ્યોમેશચન્દ્ર જુનાં સ્મરણો અને અવલોકન લખે છે. સ્વ. વિભાકર અને ઉમરવાદીઆ—એમણે પશ્ચિમના સાહિત્યની છાયાવાળાં જોરદાર નાટકો રચ્યાં છે. વિભાકર તો તરુણ વયમાંજ પરલોકવાસી થયા એટલે એમની કલાની પરિપાક-દશા જોવાનો ગૂજરાતને પ્રસંગ જ ન આવ્યો. ઉમરવાદીઆ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખશે તો સાહિત્યને સારી સેવા થશે એમ આશા રહે છે. રંગભૂમિની આંદોલન સેવા કરનાર બીજા ખંડના સાક્ષર ગદ્યાભાષ ધોળરામ, અને મૂળશંકર પછી, હાલમાં મજેન્દ્ર-શંકર પંડ્યાએ એ કર્તવ્ય ઉપાડ્યું છે અને તેમની સાહિત્યશક્તિ સાથે સારાસાર તત્ત્વગ્રાહી જુદી જોડશે તો જગતી પ્રજાની સારી સેવા કરી શકશે. ગદ્યલેખકમાં ચન્દ્રશંકરનું ગદ્ય આસ્પષ્ટાણનાં સુન્દર ઘડેલાં ચોરસાંની ફરસમંદી છે. એની કૃત્રિમતા ખુલ્લી છે, પણ કૃત્રિમતા સાથે ભાવાની જડતા કે વિચારની નિર્માલ્યતા નથી, તેથી એ કૃત્રિમતા પણ સુન્દર હોઈ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે. એથી ઉલટીજ, સીધી અને જુસ્સાદાર શૈલી ઇન્દુલાલની. રમણીયરામ ચાણુ રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ઉત્સાહથી લખે છે. ગૂજરા-તમાં ઘણાં વર્ષો જેણે સાહિત્યસેવા કરવા માંડી હતી તેનું અમદાવાદમાં સ્થપાએલું એક યુવક મિત્રમંડળ ‘બન્ધુસમાજ’. એ મંડળમાંથી ભોમીન્દ્રરાવ, શિવભાઈ, ગદ્યાભાષ યુવાન વયમાંજ મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા, રામમોહનરાય અને શંકરરાય સેવા કરે છે. પણ ઉચ્ચભાવના અને સેવાવૃત્તિથી પ્રેરાએલા એ સાહિત્યપ્રેમી મંડળના કેટલાક બન્ધુઓ ઉપર ફર મૃત્યુનો હાથ ન પડ્યો હોત તો એ મંડળ ગૂજરાતી સાહિત્યને સારી સેવા કરી શકત એમ લાગે છે. આ મંડળની મુખ્યસેવા સ્ત્રી-ઉપયોગી સાહિત્યમાં તથા સંસારશુધારાની નવલકથા અને લઘુવાર્તા રચવામાં છે.

આ અન્યવ્યવસ્થામાં પરાયણ હોડાદોડના યુગમાં અશ્વિર્મમાં લઘુ વાર્તાનું સાહિત્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં ઉચ્ચ કલાના નમૂના પણ છે, અને ટૂંકાં શું સિવાય બીજાં કોઈ જ શું નહિ એવાં નિર્માદ્યતાનાં દષ્ટાન્તાં અસંખ્ય છે. એનો પંડો આપણાં દેશમાં પણ પંડો છે. એના અનેક લેખકામાંથી સારા લેખક તરીકે વિશિષ્ટ રૂપે 'ધૂમકેતુ'નું નામ યાદ આવે છે. કવિશિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ગૂજરાતમાં લઘુ વાર્તાનું અને વિશેષમાં ગદ્યકાવ્યના ચુલ્લિંગાનું કેટલુંક સાહિત્ય રેપું છે. આમાં પ્રથુ શુક્રેનું 'કુલપાંદડી' જાણીતું છે. સૌન્દર્યનું પાન કરીને અને કરારીને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ 'કેટલીક' સેવા કરી છે. મંલુલાલ દવે, વિજયરાય કલ્યાણરાય, યુનિકુમાર અને ગગનવિહારી અને રમેશ્વ-લાલ યાજ્ઞિક અગ્રેજ સાહિત્ય અને વિવેચકતામાં ગૂજરાતને પરિચય કરાવતાં રહે છે. અને 'કુસુમાકર' પણ વખતો વખત ઊર્મિ કાઢ્યો તથા સચંક વિચારભાગીનું ગદ્ય ગૂજરાતને આપે છે. ઊછરતા લેખકોમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યરસથી અંગ્રાજી અવલોકનની વિશિષ્ટ શૈલી દાખલ કરી છે.

ઇતિહાસના વિષયમાં આજકાલ નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. રાંધેચુરાં અને મેંધીણી વગેરે સૌરાષ્ટ્રભાષાએ જે લોકગીત અને રાસોનું સાહિત્ય પ્રદર્શમાં મૂક્યું છે એ કોઈક ઇતિહાસ (તવારીખ) કરતાં વિશાળ અર્થમાં ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્યને ઉપયોગી થાય એવું છે. શુદ્ધ ઇતિહાસ-માર્ગે રત્નમણિરાવે ગૂજરાતનાં શહેરો મસ્જિદો અને ખોળાં શિંદેવ-કામનો ઇતિહાસ ઉકલવા માંડ્યો છે. એ બાલ પાદ્ય વિસ્તરશે તો અવિષ્કૃત મહાદુર્લભ યવાની આશા પડે છે. મહાપુરુષનાં ચરિત્રલેખમાં સાહિત્યની કાશિમાં આવી શકે તેવું માત્ર વિનાયકભાઈનું 'નન્દસંકરનું જીવનચિત્ર' છે. આધારભૂમિ અને પરિરિધિત ભૂમિનાં ચિત્ર થાયે મુખ્ય પુરુષનું જીવનચિત્ર એમાં આવેખ્યું છે. નર્મદાસંકરનું નવસરામે લખેલું અને નવસરામનું ગોવર્ધનરામે લખેલું જીવન એ બે વિચારની બાબતમાં બહુ ઉચ્ચ કક્ષાની એ ઇતિહાસ છે કાન્તિલાલનું ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર એની ભાષાથી મન દુરે છે. કાન્તિલાલે 'ગૂજરાતી' પત્રમાં જે 'વિજ્ઞાનમંદિર' ઉદ્ઘાટ્યું છે તેની નૂતનતાથી ગૂજરાતમાં વિજ્ઞાનનો પ્રેમ જગશે એમ આશા રહે છે એમના સહકારી પોપટલાલ શાહ, પદ્મન્યારાવ મેઠ, ખંડુભાઈ નાયક, વીરમિત્ર દીવેડીઆ અને વિજયલાલ મુવ વગેરે મળીને ગૂજરાતમાં એક સુંદર વૈજ્ઞાનિક મંડળ બાંધવા ધારે છે એ દર્શનું કારણ છે. વર્તમાનયુગમાં પુરાતત્ત્વમંદિર અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના અન્ય સંસ્થાઓએ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યને બહુ સેવા કરી છે. કાલેશ્વરની મધુર પ્રાસાદિક અને મસ્કારી શૈલી વાચકને મુગ્ધ કરે છે. મહાદેવલાલિએ પણ મધુર સોદો અને અસરકારક, કાંઈક ગાંધીજીને અનુસરતી, એક વિશિષ્ટ શૈલી ઇંગણી છે. જિનં વિજયજી બહેરચદાસ અને સુખલાલ પંડિતે પ્રાકૃત અને અર્ધપ્રકૃત ભાષા અને પ્રાચીન જૈન દર્શનના અન્યો ઉપર સારો પ્રકાશ નાખવા માંડ્યો છે. રસિકલાલ અને રામનારાયણ પાંડે સાહિત્ય અલંકાર અને નાટ્યશાસ્ત્રનાં ક્ષેત્ર ખેડ્યાં છે. વાલંજી દેસાઈ એમની લીક્ષણિક શૈલીમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની વાતો કહે છે. નરહરિ વિનયમંદિરને ચોથા સાહિત્ય રમે છે. ભાવનગરમાં દક્ષિણમર્તિભવનમાં બાલકૃષ્ણનાં શાસ્ત્ર અને કલાને નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ અને ગીતુભાઈ બપેકા અપૂર્વ સેવા કરી રહ્યા છે. બાલોપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં જેમ એમણે લાગ લીધો છે તેમ રવિચંકર રાવણે કુમારાવરથાના શિક્ષણમાં કલાના રંગ પૂર્ણ છે.

ગયા ખંડમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો શોધવામાં હરગોવિન્દદાસની સેવા ગણાવી તે સાથે ઇન્દુભાઈ સૂર્યરામ અને ઇગનલાલ રાવળની પણ ગણાવવી જોઈએ. અને એજ વર્ગની સેવા ત્રીજા યુગમાં રામલાલ મોદી, અને કેશવલાલ અને કાલાભાઈ સાથે હીરાલાલ પારેખ કરે છે, અને ઇન્દુભાઈ સૂર્યરામનો એ સેવાનો પ્રેમ અંબાલાલ જનનીમાં ઉતર્યો છે. મહુભાઈ કાંટાવાળા પોતે સાહિત્યના તન્ત્રી તરીકે છે સેવા કરે છે તે ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના ત્રીણા અભ્યાસી છે; તથા આમ વર્ગની જોડણીના પ્રયજ દિમાયતી છે. જૂની ગૂજરાતી અને અપદ્ધરાના કાવ્યોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચમતલાલ દલાલનો વિદ્વાતભર્યો પરિશ્રમ જગજગદ છે. તે ઉપરાંત મોહનલાલ દલીયંદ શાહે પણ આ દિશામાં બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે. દુર્ગાશંકરશાસ્ત્રી મધ્યકાલીન ધાર્મિક સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને એના કાવ્યોના કાલ-નિર્ણય સંબંધી મનનભર્યા લેખ લખે છે. આમ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધવામાં આપણી પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નથી, પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ શરૂ કરેલું અને બીજા ખંડના આરંભમાં હરિલાલ મુવ રતિરામ દુર્ગારામ અને વલ્લભજી આચાર્યે ચાલુ રાખેલું કામ એજ જમાનાના ઉત્તરાર્ધથી બંધ થઈ ગયું છે, તે હવે ગિરિનાશંકર આચાર્ય કરી જાણડો એમ આશા રાખીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મણિલાલની ગાદી સૂતી જ છે. તે પણ નર્મદાશંકર મહેતાની વિદ્વાતએ ગૂજરાતી વાચકને હાલમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂરો પાડ્યો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા એના પ્રવાચક તરીકે અત્યારે ગૂજરાતમાં એમનું જીવું રમાય છે. હીરાલાલ શ્રેષ્ઠ પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી કેટલાક અંશો જોડ્યા છે, અને એક તત્ત્વચિંતક તરીકે એમણે પ્રતિજ્ઞા મેળવી છે, તેમજ કેળવણીના કામમાં યશસ્વી ભાગ લીધો છે. હરભિલ્લાઈ દીવેડીઆએ પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્રનો એક મહાન કામ ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યો છે, ભગનલાલ શાસ્ત્રી અને મૂલચંદ્ર તેલકીવાળા એમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સાંપ્રદાયિક કાવ્યો પ્રકટ કરવામાં તથા એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રતિ પ્રજ્ઞનું ધ્યાન ખેંચવામાં બહુ પ્રશંસા પાત્ર શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નયુરામજી જેમનું કાર્ય ત્રીજા ખંડના પૂર્વાર્ધથી આગળ પડતું થયું છે એમણે બ્રાહ્મણધર્મને એમનાં ભાષાન્તરોથી તેમજ પ્રવચનોથી જાણ્યો છે. અખંડાનન્દજીએ કેટલાક અર્વાચીન રચના કાવ્યો ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મકાવ્યો ભાષાન્તર કરાવીને પ્રકટ કર્યાં છે.

ગૂજરાતનાં દૈનિક સાપ્તાહિક માસિક ત્રૈમાસિકનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ તો એક પુસ્તક રચાય એટલું વરતુ છે. પારસી ભાષાઓને જેમ ગૂજરાતીમાં સાંસારિક નવલકથા ઉત્પન્ન કર્યાં માન છે તેવું જ વર્તમાનપત્રોનો પાયો નાખ્યાનું માન છે. બીજા યુગમાં 'ગૂજરાતી' ના તન્ત્રી ઇન્દુભાઈ સૂર્યરામે, 'પ્રભાવંધુ' એ અને 'ગૂજરાતી પંચ' ઐતિહાસિક અને સાંસારિક નવલકથાનું જહોળું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. માસિક ત્રૈમાસિક સાહિત્ય વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન આદિ શાખાઓમાં કરેલી સેવા જાણીતી છે. પ્રથમ યુગમાં 'જુદ્ધિપ્રકાશ', 'જુદ્ધિવર્ધક', 'વિજ્ઞાનવિલાસે' જુદ્ધિનો પ્રકાશ કરવા માંડ્યો; આ સાંકડી કર્તવ્યભાવનાને બીજા યુગમાં 'પ્રિયવદા', 'સુદર્શન' અને 'જ્ઞાનસુધા' એ વિસ્તારી; ત્રીજા યુગમાં સુદર્શન અને જ્ઞાનસુધાના વિવાદથી તટસ્થ એવો સાહિત્યસેવાનો માર્ગ 'સમાજોચક' લીધો, જલ્દી દહાડે 'વૈસમી સદી' એ પશ્ચિમના સોક્રિય માસિકાની ઢબનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવ્યો, અને અત્યારે ગૂજરાતની આશાનાં અસંખ્ય ફિરજો ગૂજરાત

શારદા નવચેતન સાહિત્ય પ્રસ્થાન કૌમુદી આદિ માસિક ત્રૈમાસિકમાંથી સમસ્ત ગૂજરાતમાં પ્રસરી રહ્યાં છે. આ ત્રીજા યુગનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સાહીના ત્રણ યુગોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ યુગ અંગ્રેજ કેળવણીથી પ્રાપ્ત થએલી સામાન્ય વિદ્યાન અને માહિતીનો, બીજો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, અને ત્રીજો સાહિત્ય અને કલાનો અને વિશેષ રૂપે માસિકાનો જોવામાં આવશે.

છેવટે આપણા સાહિત્યમાં આપણા મુસલમાન અને પારસી લાઇઓનો હિસ્સો અલગ ગણાવવા જેવો છે, પણ તે પણ ભૂલવા જેવો નથી. પારસીઓ પૈકી પહેલા જમાનામાં મલબારીએ રમેલું દેશભક્તિનું અને સંસારમુધારાનું કાવ્યસાહિત્ય એ સમયનાં લાક્ષણિક ગુણ અને ખામીઓ ધરાવે છે. કાળગાળની સેવા પણ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થઇ છે અને એમની કેટલીક નવલકથાઓ એનાં માંસારિક ચિત્ર અને બોધથી પારસીઓમાં તેમજ હિન્દુઓમાં પ્રિય થઈ પડી છે. ત્રીજા યુગના આરંભથી ખચરદારે કરવા માંડેલી સાહિત્યસેવા જે આપણે અવલોકી ગયા એ હિન્દુ લેખકને પણ અભિમાન કરાવે એવી છે. તે ઉપરાંત આ નવીન યુગમાં મંજુલા અંગ્રેજ સાહિત્યના વિશાળ પરિચયનો અને તર્જન્ય વિવેચક દૃષ્ટિનો ગૂજરાતને કોઇકોઇ વાર લાલ આપે છે. મુસલમાન લાઇઓ પૈકી પહેલા બીજા 'યુગના નાન-જ્યાણીનું નામ મદુને જણીતું છે. એમના પછી ત્રીજા યુગમાં કરીમ મહમ્મદ માસ્તરે ગૂજરાતી ભાષાને સેવા કરવા માંડી છે. પરંતુ એ વર્ગમાંથી આ નવીન યુગમાં મહોટામાં મહોટી સેવા 'વીસમી સદી'ના ચોજક અને પ્રકાશક મહમ્મદ હાજી મહમ્મદ અલ્લારખીઆએ કરી છે. હાલમાં સાદિક અને શયદા એ બે મુસલમાન લાઇઓએ આરંભેલા કાર્યમાં બે ધડી મોજ સાથે એક ધડી ગંભીર વિચારની પણ ઉમેશરો તો ગૂજરાતને સારી સેવા થશે એમ લાગે છે, કારણ કે ભૂલનું ન જોઇએ કે આપણી મીઠામાં મીઠી મોજ એ જ છે કે જેમાં એકાદ લક્ષુ પણ ચિન્તનની હોય.

ત્રીજેખંડા એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. વિદ્યાબહેન અને સૌ. શારદાબહેનની ગંભીર અને ઉત્સાહીસેવા આ ત્રીજા ખંડના આરંભથી શરૂ થઈ ચૂકી છે. તેમાં એ જ માર્ગે સૌ. સરોજિની બહેને પણ જોસદાર લખાણથી ઉમેરો કર્યો છે. કવિ તરીકે સ્વ. મુમતિ બહેને પહેલ કરી હતી તે પછી સ્વ. કુનુબહેન ચૈતન્યબાળા અને સૌ. દીપકબાનાં નામ મુખસિક્ક છે. સૌ. હંસા બહેને ત્રણ નાટક સારાં લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત સૌ. જયમનબહેને પિતા અને માતામહના યશને શોભતી સાક્ષર જીવનની શરૂઆત કરી છે. સૌ. લીલાવતીએ લેખક તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સંસ્કારી ભાવના સાથે વિચાર અને કલ્પનાની દિંમતનો સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. સૌ. લવગિકા બહેને એમની ડિઝીના વિષયને શોભતી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા આરંભી છે.

પણ આ યુગના સાહિત્યના નજોમ'ડગમાં flash light યાને ચમકતા તેજઃ પટ પેડે વિસ્તરી રહેનાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ જ્યોતિર્ગણને દાબી દેનાર વર્તમાન સાહિત્યજ્યોતિ તે દર્નવાલાક મુનથી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિકામી કલ્પનાથી, એના વિશાળ ચિત્રપટથી, અને પ્રભાવશાલી પાનાલેખનથી, તેમજ જ્ઞાતાન્તના બાહુલ્યથી ગૂજરાતને ચરિત કરી નાંખ્યું છે. એમનાં નાટકો એમની નવલકથા જેટલાં

આકર્ષક થયાં નથી, પરંતુ એમાં પણ એમની કલ્પનાનો અને ભાષાનો ભુસ્સો ઉભરાય છે. નિર્માલ્યતા જેવું પાપ જેમ પ્રકૃતિમાં તેમ મુનશીના નીતિશાસ્ત્રમાં ખીલું નથી. એમનામાં સંસ્કારી બદલે કાંઈ પણ સંયમ ભાવે જ છે, અને જીવનનો ઉત્સાહ પુષ્કળ છે. ભાષા નોડણી શબ્દશુદ્ધિ એ સહુને મુનશીએ, ન્હાનાલાલે વૃત્તાનાં ઝાંઝર તોડીને ફેંકી દીધાં હતાં તેટલા જ ભુસ્સાથી, ફેંકી દીધાં છે. પણ અત્યારે તો અત્યારે નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ ખખરદારનાં નીર કંઈક થંભ્યાં લાગે છે તે વારે વહેતો પ્રવાહ મુનશીના જ દેખાય છે. પહેલા ત્રણ વિગે છેવટનો મત ઉચ્ચારવાનો કાળ પાકી ગયો છે, પણ મુનશીનું સાહિત્ય હજી યુવાવસ્થામાં હોઈ, એ ઉપર સમગ્રદષ્ટિનો મત આધવાને વાર છે. અન્તમાં એક મહાપુરુષ—જેનું સઘળું અન્ય સહુથી અંતર જ છે—એની નોંધ લેવી બાકી રહે છે. ગાંધીજી કેવિ નથી, વિદ્વાન નથી, અન્ધકાર નથી, એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ભાષામાં સાદી સીધી અને સચોટ, છતાં તળપટી નહિ કિંતુ આત્મમંસ્કારની સાદી રોલા ધરાવતી એવી, કોઈક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે.

આ અવલોકન—જે આપને કંટાળો આપે એટલું લાંબું છે અને વ્યક્તિઓને અન્યાય કરે એટલું ટુંકું છે—એનો હેતુ તે તે સાહિત્યકારની કૃતિઓને અત્યારનો જમાનો. ઠીક કસોડીએ ચઢાવીને એનું મૂલ્ય આંકવાનો નથી. હું બાણું છું કે આ આંકણી પર્વામિ નથી. અને જેટલી છે તેટલીમાં પણ મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે. મોટા લેખકોને ન્હાનાની સાથે બેસાડ્યા છે, એકની પણ સઘળી કૃતિઓનો નિર્દેશ કરી શકાયો નથી, અને કોઈ સારા લેખકનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય એ પણ સંભવિત છે. અને ઉપરનું લખ્યા પછી એવાં વિસ્મરણ કોઈ કોઈ સ્મૃતિગોચર થયાં પણ છે. હું આ અવલોકનથી જે એક વાત બતાવવા માગું છું. તે હું આશા રાખું છું કે હું બતાવી શક્યો છું, તે એ કે ગાંધી સાહીના લગભગ વીસ પચીસ વર્ષના ત્રણ ખંડ પાડીએ તો પહેલો ખંડ બાલપાદમનો હતો, બીજા ખંડમાં વૃક્ષ ખૂબ દુર્યુષ્ટ ફાલ્યું છે, અને ત્રીજા ખંડમાં કાંઈક ચૂકવણો વાયુ વાઈ જઈને અન્તે નવી કંપો ડાળીએ નીકળે છે, પણ તે બીજા ખંડની ઉત્તેજિતને પહોંચી નથી. એક વૃક્ષને બદલે વનનું રૂપક લઈએ તો પહેલા ખંડમાં ઉંમદાં વૃક્ષો હતાં, પછી તે બહુ પત્ર શાખા કે ફળના ભારથી લચેલાં નહિ; બીજા ખંડમાં વૃક્ષો વધારે ઊંચાં, વધારે વિસ્તીર્ણ, તેમ એનાં ફળ પણ મોટાં; ત્રીજા ખંડમાં ધ્યાન ખેંચે એવાં મોટાં વૃક્ષો થોડાં, પણ ઝાડી વધારે ગાંઠી : એમાંથી ઉમદા ફળ આપે એવાં મોટાં વૃક્ષો આગળ જતાં કેટલાં નીકળે એ જોવાનું : છતાં, સ્થિતિ, અવનતિની હોદ્દાને પણ, નિરાશા ઊપજાવે એવી નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતી અવનતિમાં જ આગામી ઉત્તેજિતનાં બીજાં શેષાંતો દેખાય છે. અત્યારે સાક્ષાત્તે બદલે આડકતરી રીતે, અને એકને બદલે એકને દાથે, સાહિત્ય-સેવા ચોતરફ ચાલી રહી છે. મેઘાણી અને રામચુરા સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ગૂજરાતમાં રેલાવી રહ્યા છે; મુનિ જિનવિજયજી મોહનલાલ દલીયદ વગેરે જૈનભાષ્યો જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ યુગના પડ ઉઠાવવા મથી રહ્યા છે; રત્નમણિરાવ હીરાલાલ વગેરે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરી રહ્યા છે; હરિપ્રસાદ ડાકટર, રવિશંકર રાવળ અને ન્હાનાલાલ મોટાં કલાની કદર કરવા પ્રમ્ણનાં નેત્ર ઉઘાડી રહ્યા છે; કાન્તિલાલ વગેરે

ન્દાના મહોટા લેખકો નવી ટબની વાર્તાઓ, નવી ટબનાં નાટકો, ગદ્યના નવા પ્રકારો ગૂજરાતને આપવા નીકળી પડ્યા છે. આપણી જાહેતો પણ એમને હાથે એમનો સંસાર અને ગૃહજીવન સુધારી રહ્યાં છે, સ્ત્રીવિવશી અને સ્ત્રીસ્વતંત્રતા વધતાં આવે છે અને ગૂજરાતના સામાજિક જીવનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવા માંડ્યા છે. જીવણીના વિવિધ પ્રયોગો થાય છે, એના પાયા વિસ્તારવાની અને શિખર ઊંચાં કરવાની ધ્વજા પ્રકટ થવા માંડી છે, અને આ નવજીવનના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે આપણાં માસિકામાં થએલો અસાધારણ વધારો અને સુધારો છે. આ સર્વચિહ્નો શુભસૂચક છે.

૫

પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે સાહિત્ય—ખરૂં અને ઊંચું સાહિત્ય—એક બગીચાની રીતે કૃત્રિમતાથી જીતપત્ર કરી શકાય ખરૂં ? જગતના મહાન સાહિત્યના ઇતિહાસ સાહિત્ય અને ઉપર દૃષ્ટિ નાંખીએ છીએ તો જણાય છે કે “યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્ય-પ્રજ્ઞ જીવનનો સ્તસ્યૈષ આત્મા યિવૃણુતે તન્નુ ધ્યામ્” —એ અક્ષર પદાર્થ—જેને રાજશેખર ‘કાવ્યપુરુષ’ કહે છે—તે બંન્નાં પ્રકટ થવા ધ્રુવે ત્યાં પ્રકટ થાય છે, એને કાંઈ બલાતકારે પ્રકટાવી શકતું નથી. આ ખરૂં છે, તથાપિ એના પ્રાકટ્યના કાંઈક નિયમો આપણે જાણી શકીએ છીએ, અને એના ઉપર આપણી આશાઓ બાંધી શકીએ છીએ તથા યોગ્ય વાતાવરણ રચી શકીએ છીએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા દેખાય છે કે બ્યારે દેશમાં ધુરામાં ધુરી રિચિતિ ચાલતી હોય તેવે વખતે—પ્રતિકૂલ વાતાવરણમાં—પણ મહાન કવિ કે સાક્ષરનો અવતાર થાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેમ કવિનો આત્મા કાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ એ વચનની યથાર્થતા સમજાવા માટે આપણે કવિનું સ્થૂલ જીવન બેઠી એનું સૂક્ષ્મ યાને આન્તર જીવન જોવું પડે છે, તેમ સાહિત્યને પ્રતિકૂળ એવા વાતાવરણમાં પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખરૂં જોતાં ઉપરના પડની નીચે ગૃહ શક્તિઓ કામ કરી રહી હોય છે, જે કવિ યાને સાક્ષરના આત્મામાં પ્રકટ થાય છે, અને સમય પાકતાં એ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્ત કરે છે. વૉલ્ટર, રસો, ટૉલ્સ્ટૉય એ આ જાતના પરિવર્તક કાન્તદર્શી આત્માઓ છે. ઉચ્ચ સાહિત્યના ઉત્થાન માટે પ્રજાજીવન સુખી જ હોવું જોઈએ અથવા તો રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી ચૂક્યું હોવું જોઈએ એમ કાંઈ નથી. ડેન્ટી અને ગેટ જન્મ્યા તે સમયે ઇટાલિ અને જર્મનિનું રાષ્ટ્રીય જીવન અને સામાજિક દશા ઊજાળિત હતાં. પણ મનુષ્ય ભાવનાથી જીવે છે, સ્થૂલ દેહ કે શુદ્ધિથી જીવતો નથી: એ કવિદૃષ્ટિનું મુત્ર એમને પ્રત્યક્ષ થયું હતું. એલિઝાબેથના સમયમાં ઈંગ્લંડની લોકરિચિતિ કેવી હતી તે એક ઇતિહાસકારના નીચેના શબ્દોથી સમજાશે: “At the first glance the political and moral situation in England does not present that aspect of civilisation which one would expect at the time of Shakespeare. The population hardly amounts to five millions, and stagnates under conditions of revolting inequality fostered by the violence of the nobles, the profound demoralisation of the clergy and the idleness of the lower classes. On the one hand there are the magnificent gardens and verdant lawns

of the abbeys, of the majestic castle walls of the bloodthirsty baron; on the other the miserable collection of huts which constitute the village. There are endless marshes and wide expanses of heath, which cover the greater part of the country. Neither industries nor commerce exist to ward off the menace of famine. The inhabitants of town and country are a prey to epidemics and the victims of extortion. Finally, ignorance among high and low was so great that the majority of the peers of the realm were unable to read and write." પરંતુ આ ઉપરથી સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનની સ્થિતિ એક બીજીથી વિરુદ્ધ છે અથવા તો એમનો પરસ્પર સંબંધ નથી એમ માનવું બરાબર નથી. એ વચ્ચેનો કાર્યકારણભાવ કેટલીકવાર પૂર્વાપરસ્પર્ય-એ અને કેટલીક વાર સહચારસંબંધે હોય છે. પ્રજાજીવનના કેટલા અંશે આગલા જમાનામાંથી કિતરી આવેલા તે જુલું થતા જાય છે, અને નવું જીવન જે પૃથ્વી ફાડી બહાર નીકળવાનું તે હજી સ્પૂર્ણ નેત્રે જોઈ શકાતું નથી.

વસ્તુતઃ, સામાન્ય રીતે, સાહિત્યના મહાન યુગો એ પ્રજાજીવનની વિશાક્ષતા અને વિપુલતાના યુગો જેવામાં આવ્યા છે. ગ્રીક સાહિત્યનો પેરિક્લિસ યુગ યુદ્ધમાં જય અને દરિયાઈ જહોપાર સફર સંસ્થાન આદિ ક્ષાત્ર અને વૈશ્ય જીવનના પ્રાદ્યયનો હતો. અને રોમનો ઓગસ્ટન યાને વર્જિલ યુગ પણ રોમન સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને ધટનાનો હતો. મધ્યયુગની યોગનિદ્રામાંથી યુરોપની જાગૃતિનો યુગ, અને એની અસર તથા જન્મેલો ઈન્ક્વિઝિશનનો યુગ—એમાં મનુષ્યજીવન જેવું પ્રખળ પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી થવા લાગ્યું હતું એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રશ્નના વિચારમાં આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર પણ દૃષ્ટિ ફેરવવી ઉપયોગી થશે. રામાયણ અને મહાભારત એ પ્રજાજીવનના જ ઉદયાસ્તની કથા છે એ કાણ નથી જાણતું? એક કૌંચપક્ષીના વધથી વાત્સીકિ સુનના હૃદયમાં પ્રકટેલો કરજુરસ જ્યાં પ્રકટેલો ત્યાં જ શમી જાત, અને પરિણામે જાતુ તો એક કરજુરસનું ભિન્ન-ગીત જગતને મળ્યું હોત, પણ પ્રજના અન્તરાત્મામાં જે આર્થતાની ભાવના વિરાજતી હતી તે જ વાત્સીકિની પ્રતિભામાં પ્રકટ થઈ શબ્દસ્ત્રાવર પેરિણમી. મહાભારતકાલમાં આર્થપ્રજા જે આત્મઘાત કરી રહી હતી એનું કરણ અને લવ્ય ચિત્ર વ્યાસ મુનિએ દર્શ્યું છે; અને એ કરણતાને, સામા પડછામાં પ્રાચીન આર્થજીવનની ભાવનાનાં કેટલાંક આખ્યાનો ઉપરજો વગેરે મૂકીને, ઘેરી બનાવી છે. એક દ્રષ્ટા અપિતું તો બીજું મનનશીલ મુનિનું કાવ્ય છે; પણ ઉલ્લંઘન દિન્દની ઉગતી અને આઘમતી રાષ્ટ્રીય એકતામાંથી જન્મેલાં કાવ્યો છે. બૌદ્ધ કાળનું સાહિત્ય ખાસ્યું વિરત્યું તે સમયે સિન્દુસ્થાનની પ્રજા કેટલી પરાક્રમી હતી તે અશોકના શિલાલેખથી અને મધ્ય એશિયા ગાંધાર તિબેટ ચીન જાવા આદિ રથજો મળતાં પુસ્તકો ચિત્રકામ બાંધકામ દત્તાદિથી સિદ્ધ થાય છે; બૌદ્ધ ત્રિપિટકની સ્થાપના, જાતકની રચના, જૈનશાસનનો સંગ્રહ, કૌટિલ્યનું આર્થશાસ્ત્ર, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, વાત્સ્યાયનનું કામશાસ્ત્ર, પતંજલિનું મહાભાષ્ય, અશ્વધોષનાં કાવ્યો તથા નાટકો, ગુણદયની જુદાકથા, બૌદ્ધ મહાયાનનો પ્રાદુર્ભાવ, ધર્મપદ, ભિલિન્દ્રપ્રથ, લલિતવિસ્તર, લોકાવતાર, સદ્ધર્મપુંડરીક,

માધ્યમિકકારિકા, આઠાણુ ધર્મસૂત્ર ગૃહ્યસૂત્ર ન્યાયયોગાદિદર્શનસૂત્ર આદિ સર્વ સાહિત્ય એ યુગમાં પ્રકટયું છે. ઈ. સ. બીજા સૈદ્ધા પછી સો દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસ અંધારામાં પડેલો છે. પરંતુ એ સમય સાહિત્યની પાનખર ઝાલુનો હોય તો નવાઈ નહિ. એ પછી ગુપ્ત રાજ્યઓના સમયમાં ફરી બહાર (વસન્ત) આવ્યો. એ સમય હિન્દના ઇતિહાસમાં ઈર્ષ્યાકંડના એલિઝાબેથના યુગ કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી છે. આઠાણુ અને બૌદ્ધના સમત્વનો એ સમય; પુરાણુ રચિત આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનરુજ્જવન અને પુનર્ધર્ટનાનો એ સમય; બૌદ્ધ મહાયાનના વિકાસનો એ સમય; કાવ્ય કોષ ન્યૌતિપ આદિ શાસ્ત્રોમાં કાલિદાસાદિ નવરત્નોના ઝગઝગાટનો એ સમય; લામહાદિ આલંકારિકોના એ સમય; વસુબન્ધુ દિક્-નાગ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોના એ સમય; દર્શનમૂત્રોના અન્તિમ ગ્રન્થનનો એ સમય; દેવર્ષિ-ગણિ સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ નૈન શાસ્ત્રોના ઉદ્ધારક અને પ્રવર્તકનો એ સમય. આ સમયમાં ગુપ્ત રાજ્યની અને એના પ્રભાવની સીમા એક વખતે પશ્ચિમે કાઠિઆવાડના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તિબેટ અને લગભગ ચીનની સરહદ સુધી પહોંચી હતી. અને તેથી એનો વ્યવહાર પશ્ચિમે ઇરાન એશિયામાધ્યનર સુધી અને રોમ સુધી, અને પૂર્વે ઈશાનકોણમાં ચીન અને અમિઝોણમાં જવા સુધી, ચાલતો હતો. આ કારણથી હિન્દુ-સ્થાનનાં વિવિધ શાસ્ત્રો ઉપર પરદેશી અસર થએલી કહેવાય છે તેટલી બધી તો નથી જ થઈ, તો પણ પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં હિન્દુસ્થાનનો ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સમય એલિઝાબેથના સમયને મળતો હતો એમાં સંશય નથી. આટલો દૈદિપ્યમાન યુગ હિન્દુસ્થાનમાં ફરી આવ્યો નથી.તોપણ યશોવર્મા અને હર્ષવર્ધનનાં રાજ્ય તેમજ ગુર્જર પ્રતિહાર રાષ્ટ્રકૂટ પરમાર અને સોલંકી રાજ્યો પણ એમનાં રાજકીય પરાક્રમે માટે તેમજ સાહિત્યની પ્રવૃક્ષતા માટે યશસ્વી થયાં છે. ભવબુતિ બાણ અને રાજશેખર, ઉદ્યોતકર ધર્મકીર્તિ કુમારિલ શંકર અને વાચસ્પતિ, હેમાદ્રિ, બોપદેવ, સાયણ, માધવ સોમદેવ અને હેમચન્દ્ર એ સમયના નોંખાંડના તેજસ્વી તારાઓ છે.

આપણા વર્તમાન યુગના સાહિત્યના ભવિષ્ય માટે મોટાટી આશાઓ પડે છે. કારણ કે જગતના સાહિત્યોત્થાનના મોટામાં મોટા યુગો સાથે એનું અનેક આપણી આશાનાં રીતે મળતાપણું છે. સાધારણ રીતે યુરોપની ૧૩ થી ૧૬ મી સદીની કારણ. જગતિનો યુગ અને એનાં લક્ષણો સહુને સારી રીતે જાણીતાં હોઈ એની સાથે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મકાળની સરખામણી કરીએ. યુરોપનો એ કાળ ધાર્મિક સુધારાનો કાળ હતો. પણ એટલું જ હોત તો એ પછીનું યુરોપીય સાહિત્ય આપણા સંતયુગના સાહિત્ય જેવું ઘણું ભાગે ધાર્મિક સાહિત્ય જ નીવડત. પણ વસ્તુતઃ, એ યુગમાં પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો. ઇતિહાસકાર કહે છે કે ઇટાલિની જમિ ઉપર એક ચમત્કાર જન્મ્યો. સૌન્દર્યની દેવી જે ઘણા સમયથી લોક ચુમાવી બેઠા હતા તે તેમને જડી. તેઓ જેને મરી ગઈ માનતા હતા તે માત્ર નિઘ્રવશ થઈ હતી. ૧૪૮૫ ના એપ્રિલની ૧૮ મી તારીખે વસન્ત ઝાલુ બેસતી હતી તેવે એકદિને લૅઅબર્ડીના મન્દૂર લેકા રોમમાં કાંઈ બોદાણુ કામ કરતા હતા. તેમાંથી એમને એક પ્લેટ મુએમરમરની કપર નજરે પડી. ઉપરનું આચ્છાદન દૂર કર્યું ત્યાં એક દેવી મુનેડી દેખાઈ; જાણે હવતી જ! એઓએ એના ઉપર યુગન્ધી વનસ્પતિઓ ફેરવી. એટલા-

માં એ જાણે આખ ઉઘાડતી હોય એમ એમને દેખાયું. એના ગાલ ગુલાબી, અને અધર ઉપર સ્મિત રમતું હતું. આ મધુર ચમત્કારથી જન્મતાનું હૃદય હાલ્યું, લોકોનાં ટાલેટાળાં ભરાયાં. દેવીને ભક્તિભાવથી કૃપિટોલ યાને રોમતા ટાઉનહોલમાં લઇ ગયા. ત્યાં આપું શહેર એને જોવા ઉઘાડયું અને એ દૈવી આકૃતિ જોઈ મુન્ધ બન્યું. પાદરીઓને લય પેટો: રખેને લોકમાં મિથ્યાત્વ અને પ્રતિમાપૂજા ઉત્પન્ન થાય. પોપે રાતોરાત એને ત્યાંથી ઉપાડીને અન્યત્ર દાદી દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ લોકોએ એ દેવીનાં દર્શન એક વખત કર્યા તે કર્યા જ. એક લેખક કહે છે તેમ; "She had a beauty of ancient time; through having simply gazed upon her the world began to blossom once more." આમ પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના ઉદ્ધાર અને સૌન્દર્યદેવીના પ્રાકટ્ય સાથે, શુદ્ધ ધાર્મિકતાની ભેડીઓ પણ તૂટવા લાગી; અને પ્રાચીન ગ્રીક રોમન સંસ્કૃતિનું જે ખાસ લક્ષણ—ઐહિક જીવનમાં રસ—તે ફરી ઉત્પન્ન થયો; અને પ્રજા પરાક્રમે પંથે ચડી. આ સર્વના પ્રતિધ્વનિ ઈંગ્લંડ સુધી પહોંચ્યા. પ્રાચીન સાહિત્યના અનુવાદો છટાલિયન અને ફ્રેંચ ભાષામાં થયા અને ત્યાંથી અંગ્રેજીમાં ઉતર્યાં. આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મની પણ એ જ હકીકત છે. અહીં પણ ગયા શતકમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાને જે રચાન અપાયું તથા પરદેશી (અંગ્રેજી) સાહિત્ય સાથે સંપર્ક શરૂ થયો, એમાંથી ધાર્મિક સુધારો, નવી સ્વાતંત્ર્યની ભાવના, ઐહિક જીવનમાં રસ અને એ સ્ત્રી તરબોળ એવું નવીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું. એ યુરોપના સંજીવનના યુગમાં, અને વિશેષ કરી એલિઝાબેથના ઈંગ્લંડમાં, પ્રજાજીવનમાં જેમ અપૂર્વ વેગ પરાક્રમ અને સમૃદ્ધાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કારણ બન્યું હતું, તે જ પ્રમાણે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે. માત્ર આપણી નસોમાં એ વેગ પરાક્રમ અને સમૃદ્ધાસનું બળ જેટલું ઓછું, તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ એલિઝાબેથના સમયના ઈંગ્લંડના સાહિત્ય કરતાં કિતરું છે. ઈંગ્લંડનો વહાણુવડી નદી ભૂમિ શોધવા લૂટવા તાબે રેવા સમુદ્ર ખેડતો હતો, કૃષ્ટમાં આનન્દ પામતો હતો, અને પોતે સ્વતંત્ર છે એ અદ્ભુત બલદાયી લાગણીથી ભરેલો રહેતો. આપણે ત્યાં આ સર્વ સ્થિતિ શરૂ થવા લાગી છે, પણ તે કુંપળ અવસ્થામાં છે, સિદ્ધને બદલે સાધ્ય અવસ્થામાં છે, પૂરી વસ્તુસ્થિતિને બદલે ધણું આકાંક્ષામાં છે, પણ જે છે તે ઉત્સર્જણને માર્ગે હોઇ આરાગ્ગનક છે.

૬

સાહિત્યવિભાગે વિચારવાનું 'સાહિત્ય' તે વિશેષ અર્થમાં 'સાહિત્ય.' સામાન્ય અર્થના સાહિત્યની ઇતર શાખાઓથી વિલક્ષણ એવું, વિશેષ સાહિત્યપરિષદનું અર્થમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ 'સાહિત્ય' શબ્દની પોળનાથી આપણા કર્તવ્ય: સાહિત્યને પૂર્વજોએ બતાવ્યું છે. "શબ્દાર્થો સદિતૌ કાવ્યમ્:" જેમાં શબ્દ અનુકૂળ વાતાવ- અને અર્થ વિશિષ્ટ રૂપે એક બીજાની સાથે મળેલા હોય. "વાગર્થા-રણ ઉત્પન્ન કરવું. વિચ સમ્પૃક્તૌ" શિવપાર્વતીવત્ ન્યાં અર્થ અને વાણી એક બીજાનાં અર્ધાગ હોય એ કાવ્યસાહિત્ય. આ કાવ્યસાહિત્ય એ સાહિત્ય સામાન્યનો આત્મા છે. ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન તત્વજ્ઞાન સવળાં શાસ્ત્રનું પર્યવસાન કાવ્યમાં: કાવ્ય એ કાન્તદર્શીની દૃષ્ટિ પડી એ ગદ્ય હો વા પદ્ય

હો. પદ્યમાં અર્થસંગીત સાથે શબ્દસંગીતનો સહચાર, તેટલું પદ્ય ગદ્ય કરતાં કાવ્યને વિશેષ અન્તરંગ, અને ગદ્યમાં જેટલો શબ્દસંગીતનો અભાવ તેટલું તે કાવ્યને બહિરંગ. અન્ય શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી કાવ્યનો વ્યાવર્તક ધર્મ એ કે. શાસ્ત્ર અને વિદ્યા મનુષ્ય-શુદ્ધિના અમુક અમુક ખંડને ઊઝાળે, ત્યારે કાવ્ય અખંડ વસ્તુનું-વસ્તુના ઊંડા અન્તરમાં વિરાજતા દિવ્ય તત્ત્વનું-સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે. પ્લોટીની ગુફાના ઉદાહરણથી સમજવા યત્ન કરીએ તો બહાર જતાં આવતાં મનુષ્યોના ગુફાની ભીતિ પડતા પડછાયા ઉપરથી અનુમાન કરવું તે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા, અને ગુફાના મુખ સામે એસી જનતાને સાક્ષાત્ નિહાળવી એ કવિધર્મ; અને એ સાક્ષાત્ દર્શન પણ અખંડ વસ્તુનું એના અમુક અમુક પાસાનું નહિ. ખેશક, એ અખંડતાને કવિ તરફ વળેલું પાસું કહેવું હોય તો તે જુદી વાત. આમ કાવ્ય એ શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે, છતાં સર્વનો વાસ મનુષ્યના આત્મામાં છે, અને તેથી એમની પરસ્પર અસર થયા વિના રહેતી નથી.

રાજશેખર કવિઓના ત્રણ ભેદ પાડે છે: સારસ્વત, આભ્યાસિક અને ઔપદેશિક. સારસ્વત કવિઓ તે કે જેઓ ઉપર સરસ્વતીનો અનુગ્રહ હોય, એમની કવિત્વશક્તિ 'સહજ' છે, અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાંથી ઊતરી આવી છે, અને આ જન્મમાં માત્ર થોડોક જ સંસ્કાર મળતાં ખીલી ઊઠે છે. આભ્યાસિક કવિઓ તે કે જેની કવિત્વશક્તિ 'આદ્યાર્થ' એટલે કે આ જન્મના અભ્યાસથી—અર્થાત્ સંસ્કારથી, કેળવણીથી—પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. અને ઔપદેશિક કવિઓ તે કે જેઓમાં સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ બિલકુલ નથી પણ જેઓ મહેનત કરી કરીને કાવ્ય રચતાં શીખ્યા છે. આ ત્રીજા વર્ગને તો આપણે લક્ષ્યમાં જ નહિ લઇએ. પણ જગતના મહાન કવિઓ બધા સારસ્વત યાને કેવલ સરસ્વતીના પ્રસાદ યજીજ્ઞ કવિ થયેલા છે એમ નથી. ઘણાં મોટાં નામો—મિલ્ટન ટેનિસન લવજૂતિ રાજશેખર આદિ અસંખ્ય—આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી ઊંચી કેળવણીથી કવિ બન્યા છે. અને આ જાતના કવિઓ માટે ફલદ્રુપ ભૂમિ રચવાનું જનસમાજના હાથમાં છે. ખીજા બે વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગના—'સારસ્વત'—કવિઓ આપણી ભૂમિમાં નીપજવવાની પ્રભુતી ધન્ય હશે તો તે સાહિત્યપરિપક્વતા કાર્યની વાટ નહિ જીવે. ગૂજરાતમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને જનસ્વભાવનું વૈવિધ્ય અર્થાત્ કવિતાની સામગ્રી થોડી નથી. છતાં, વર્તમાન જમાનામાં સર્વથા સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ ધરાવનાર એવા સારસ્વત કવિઓ ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સારસ્વત કવિઓનો જન્મો તો એક રીતે ક્યારનોએ વહી ગયો છે. જેમ મનુષ્યજાતિનો સુધારો વ્યવસાયી અર્થાત્ વસ્તુગ્રાહી મટીને અનુવ્યવસાયી—અર્થાત્ જ્ઞાનગ્રાહી—થયો છે, અને અત્યારે એનાં સઘળાં પગલાં અનુવ્યવસાયી દશામાં જ ભરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે વર્તમાન યુગમાં વ્યવસાયી કવિની એટલે કે માત્ર કાવ્યસામગ્રીના માનિધ્ય-યજી જ પ્રજવળી ઊડનાર એવા હોમરની જાતના કવિની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ થોડો છે; વર્તમાન કવિઓમાં તો થોડીક સ્વાભાવિક શક્તિ ઉપર આ જન્મનાં સંસ્કારો—એટલે કે જીવનનો અનુભવ અને વાચનની કેળવણી—એની છાપ પુષ્કળ પડે છે, અને એમાંથી એમનું કવિત્વ સ્પૂરે છે. એજહાટ 'primary' અને 'secondary' અર્થાત્ પ્રથમ અને આદ્યાર્થ એવા કવિઓના બે વર્ગ પાડે છે તે આ રીતે જ; હોમર શેક્સપિયર આદિ પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે, વર્જિલ મિલ્ટન વગેરે દ્વિતીય વર્ગમાં આવે છે, પણ પ્રથમ વર્ગના સંસ્કારો

કવિઓ દ્વિતીય વર્ગના સર્વ કવિઓ કરતાં ચઢીઆતા હોય એમ કંઈ નિયમ નથી. માત્ર આ બે વર્ગ એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું કારણ લક્ષ્યમાં લેતાં પહેલા બે પ્રકાર છે. અને પહેલા વર્ગના એક કવિતા કરતાં બીજા વર્ગના એક કવિ ચઢીઆતા હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. સ્પેન્સરને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં 'Poets' poet'નો ઇલકાબ મળ્યો છે, અને અગણિત અંગ્રેજી કવિઓ એક લૅટિન છટાલિયન કવિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એ કાણુ નથી જાણતું? નવીનતાના મોહને વખોડી કવિસંપ્રદાયનો મહિમા વર્ણવતાં મિ. ન્યૂબોલ્ટ એક ઠેકાણુ કહે છે:—

"To be in the tradition is not to be obsolete, either in civilization or in poetry; to be 'derivative' is not necessarily to be inferior, even in the aeroplane factory. The truth on the other side is that the human spirit grows not by singularity but by admiration and assimilation; that the deepest waters of human life come from no private well, but from an underlying pool, vast and immemorial, and that poetry, as Shelley knew, is not an unrelated collection of separate inventions, but a vision of the eternal which all poets like the co-operating thoughts of one great mind, have built up since the beginning of the world." આ જ્ઞાતનું કાવ્યવાતાવરણ સાહિત્યપરિષદ રચી શકે છે. આ માટે ઊંચી જ્ઞાતના વિવેચનશાસ્ત્રની જરૂર છે—જે સામાન્ય વાચકમાં જોયી વિવેચનદષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ, પણ જેને આધારે શાળામાંથી આજકાને શિશુશુશાસ્ત્રની ભાષામાં જેને 'Appreciation lesson' કહે છે તેવા પાઠ દ્વારા કવિતાના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરતાં શીખવી શકાય. વામનમાંથી સૂચના લઈ રાજશેખરે 'ભાવક' માને સહકથના પ્રથમ એ પર્વ પાડ્યા છે: અરોચકી અને સત્તાભ્યવહારી; એટલે એક તો એવા કે જેમને કંઈ સ્વે જ નહિ, અને બીજા એવા કે જે ધાસ સુદાંત ગમે તે ખાધ જાય. આ બંને અવિવેચક છે. તેમાં ત્રીજો વર્ગ એક 'મતસરી' એટલે કે અદેખા અને સામાના દોષ જોયા કરે એવાનો ઉમેરો છે, અને ચોથો વર્ગ 'તત્ત્વાભિનિવેશી' એટલે ખરા તત્ત્વ ઉપર ચિત્ત લગાડનારનો જણાવે છે. આ છેલ્લો વર્ગ જ સાહિત્યને ઉપકારક થઈ પડે છે. હજુ સુધી ગૂજરાતીમાં કાવ્યકલાની તત્ત્વાભિનિવેશી ચીમાંસા બહુ થોડીજ થઈ છે. પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલસથી માંડીને કિવલર ફ્રમ સેઈન્ટસબરિ જોસ ન્યૂબોલ્ટ અને સ્કાપર સુધી, સૂર્યથી માંડી ન્હાના દિવાસુધી, કાવ્ય અને એના વિવિધ ભેદનાં તત્ત્વ ઉપર પ્રકાસ નોંખનાર ન્યોલિઓ અસંખ્ય થયા છે, અને જેમ જેમ કાવ્યનાં નવાં નવાં રૂપ પ્રકટ થયાં છે તેમ તેમ એ તત્ત્વોના વિવેચનમાં તેમજ એના પ્રયોગના વિચારમાં ઘણું કામ થયું છે. આપણે ત્યાં પણ ગ્રામીન આલંકારિકાએ કેટલું બધું કર્યું છે એવું જ્ઞાન સામાન્ય પ્રગતને બદલે સુશિક્ષિત જનોમાં પણ મોટું છે. આ ખોટા પૂરી પાડવા સાહિત્યપરિષદ બહુ સારો પ્રયત્ન રચી વા રચાવી શકે છે. આવી સારાસારગ્રાહી ઉચ્ચ વિવેચનની વિદ્યાને અભાવે—કાવ્યક્ષેત્રમાં પુષ્કળ ધાસ ઉગે છે, અને બિચારા ધાસને હું ધાસ છું એટલું જ્ઞાન થયું પણ અચક્ય રહે છે. રાજશેખર કવિઓનું તારતમ્ય બતાવતાં નોંધે છે કે—

“ एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य-
मन्यस्य गच्छति सुहृद्वचनानि यावत् ।
न्यस्याविदग्धवदनेषु पदानि शश्वत्
कस्यापि संचरति विश्वकुतूहलीव ॥ ”

--કાષ્ટ કવિનું કાવ્ય તો એના ઘરમાંજ રહે છે; બીજાનું મિત્રોના ઘર સુધી પહોંચે છે; કાષ્ટકિનુંજ એવું હોય છે કે જે અવિદ્યમજનના મુખ ઉપર પગ મૂકીને—એમના વચનની દરકાર કર્યા વગર—જાણે વિશ્વ જોવાના કુતૂહલથી બહાર નીકળી પડે છે. આવા ગૃહકવિ-એની અને મિત્રકવિઓની ઉપેક્ષા કરી, બહુ તો એમને સહી લાઇ, વિશ્વકવિઓના ગુણ પારખી, એનો આસ્વાદ લઇ જાણુવો એ ખરા વિદ્યમનું કામ છે. એ કર્તવ્યને અંગે, આપણા ગુર્જર કવિઓ અને કાવ્યો ઉપર આપણે સવિશેષ આદર ધરાવીએ એ સ્વાભાવિક છે અને કેટલેક દરજ્જે ફીક પણ છે. પણ ઘરદીવડાંના પ્રેમથી મુગ્ધ બની આપણી રમણિતને સાંકડી કરી રાખીએ તો તેથી આપણી વિદ્યમતાને હાનિ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ કવિઓના રસાત્માને પણ જોઇતું પોપણ મળતું નથી. ખરૂં છે કે કવિ અને ભાવક (સહૃદય વિદ્યમજન) એક હોતા નથી; “ एकः सूते कनकमुपलस्ततपरिक्षाक्षमोऽन्यः ” સુવર્ણ એક જાતના પથરમાંથી પેદા થાય છે અને એની કસોટી કાઢનાર પથર લુદો હોય છે. તથાપિ કવિ ત્યાં સુધી પોતાના કાવ્યનો વિવેચક ન થાય અને વિવેચક કવિનું હૃદય અનુભવવા પૂરતો કવિ ન થાય, ત્યાં સુધી કાવ્ય આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરે, અને વિવેચન મર્મભાંડી ન બને. આપણાં કાવ્યો આપણી ભૂમિમાં જ પાકવાં જોઇએ, અને આપણાં વિવેચન પણ સ્વદેશી હોવાં જોઇએ એ દૃષ્ટિબિન્દુ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ મનુજ આત્મામાં સ્વ અને પરનો અદ્ભુત સમન્વય હોય છે—મનુજ પોતાની ભૂમિનો વતની છે તે સાથે મનુજ હોઇ સમસ્ત ધર્માંડનો વાસી છે, અને તેથી એને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય કેળવવાનું છે તે સાથે એના વિશેષણમાં સ્વ અને પર ઉભય તત્ત્વો રહેલાં છે એ બૂલવાનું નથી. જગતનાં સર્વ મહાન સાહિત્યો એ રીતે જ ઉદભવેલાં છે. કાષ્ટ પણ પ્રજા જે પરદેશી સાથે આત્માની આપ-લે કરવા તૈયાર નથી તે પોતાના આત્માને કદી ખીલવી શકતી નથી. જેમ પરદેશી રમ ચૂસ્યાં કરનાર પોતાના આત્માને ખુવે છે, તેમ એ રસથી વિમુખ રહેનાર પોતાના આત્માને ગૂંચળાવે છે. વર્તમાન સમય સંક્રાન્તિનો હોર્ષ સ્વ અને પરનાં ઉભય તત્ત્વ યોગ્ય માપમાં રહેવાં કાંચુ છે. અસારે પશ્ચિમની નવલકથાઓનું ટૂંકા વાર્તાઓનું અને નાટકનું અનુકરણ પુષ્કળ થવા લાગ્યું છે, પણ ધીમે ધીમે એમાંથી ઊભરો નીકળી જઈ માત્ર ભારજ રહેશે અને આપણા સાહિત્યના વિશિષ્ટ આત્મામાં લગી શકે એટલુંજ પરદેશી તત્ત્વ છેવટે રહી જશે. તેથી આપણા સાહિત્યે ધારણ કરેલા વર્તમાન વલણથી આપણે ક્ષોભ પામવા કારણ નથી, જો કે કાંઈક ચેતતા રહેવાની અને સ્વદેશાભિમાનને જાગૃત રાખવાની તો જરૂર છે જ. પશ્ચિમના જે રસસ્વરૂપને આપણુ સાહિત્યમાં સત્કાર આપવો છટ છે તે એ રસસ્વરૂપને કે જે એના મહાન સાહિત્યમાં મૂર્તિ-મન્ત થએલું છે. છેલ્લી આગ્યોટમાંથી ઉતરેલાં નૌવેલો વા માસિકાની વાર્તાઓ એ યૂરોપીય મહાન સાહિત્ય નથી; એનું ચર્ચણ એ તો ઘણીવાર ઘાસનું ચર્ચણ કરવા સમાન હોય છે. એના મહોટા ઇન્સુદંડ વર્તમાન સમયમાં પણ Dynasts કે Saint Joan જેવી ધૃતિઓજ ગણાય છે, અને વસ્તુતઃ એનાં અમરરૂપ તો એ કરતાં પણ લુદાં હોય છે. આ

વિષયમાં ખરી વિવેકભરી રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ નવીન વિવેચનશાસ્ત્રનું, અને તે માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો એ સાહિત્યપરિષદનું, કામ છે.

નાટક વિષે લખતાં ડ્રાઇડને ત્રણ જાતના 'publics' યાને ભોક્તા ગણાવ્યા છે. એક તો ખરા વિદ્યુ અને સંસ્કારી, જેની સંખ્યા સદુચી ઓછી; બીજા 'warm young men' ઉત્સાહી યુવકો, જેમનો કલાવિષયક ઉત્સાહ સાચો પણ કેટલીકવાર ઉપરજડેલો અને ભ્રાન્ત: એમની સંખ્યા વધારે; અને ત્રીજા સામાન્ય લોક, જે સાહિત્યની કૃતિમાંથી કેવળ આનન્દ જ માગે છે—એમની સંખ્યા ખુબ મોટી. આમ વિદ્વદ્ભોગ્ય, યુવકભોગ્ય અને લોકભોગ્ય એમ સાહિત્યના ત્રણ વર્ગો પડે છે. અહીં વિવેચનશાસ્ત્રનો વિકટ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે આમાંથી કયા વર્ગના પ્રેક્ષક કે વાચક માટે કવિએ કાવ્ય નાટક કે નવલકથાઓ રચવી ? વર્તમાન સમયમાં આ ત્રીજા વર્ગ તરફ તાણી જનારાં બે જગરાં વહેણુ છે; એક તો આ જમાનો democratic યાને લોકસામાન્યના મતની દરકાર કરનારો છે; બીજું, એ દ્વારે ધનની પ્રાપ્તિ હોઇ કવિને પણ એ માર્ગે જ સરવાળું મન થાય છે. યુવકો એ લવિષ્યની પ્રણ હોઇ, અને નવી રસભાવનાની ઉત્પત્તિનું રચાન હોઇ, એમની દૃષ્ટિમાં નવાં તેજ પ્રકટ થતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ સાહિત્ય એ જીવનનું પરિપક્વ દર્શન હોય તો યુવકોની સાહિત્યભાવના કાચી હોવાનો પણ સંભવ છે જ. ખરા વિદ્યુ અને સંસ્કારી વિવેચકો જડ ન થઇ જાય તો એમની દૃષ્ટિ સદુચી ઉત્તમ છે, અને ખરા કવિને એમના જ મતની દરકાર હોવી જોઇએ. પણ એએ પણ બિગતી ભાવનાને જોઈ ન શકે એવી દૂંધી દૃષ્ટિવાળા અને જડ હૃદયના થઇ જવાનો સંભવ છે. તેથી ઉત્તમ વિવેચકો પહેલા અને બીજા વર્ગના સમન્વય રૂપ છે. પણ તેથી લોકભોગ્ય યાને 'democratic' સાહિત્ય અવગણનાયોગ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. જગતનું પરમ મહાન સાહિત્ય રામાયણ અને મહાભારત, પંચતન્ત્ર અને ઇસપની વાર્તા—એ લોકભોગ્ય નથી ? એ લોકભોગ્ય છે તેવું જ વિદ્વદ્ભોગ્ય પણ છે. પ્રાકૃતજન પણ મનુષ્ય જ છે અને તેથી મનુષ્યની હુદ્દિ અને રસના શાશ્વત અંશો એનામાં પણ રહેલા છે. અને શાશ્વત અંશને એ સાહિત્ય સ્પર્શે છે એમાં એની મોટાઇ છે. પણ પ્રાકૃત જનની પ્રાકૃતતાને પરિણામે એનામાં જે ભ્રાન્ત અને ઉપરજડી દૃષ્ટિ હોવાનો સંભવ છે, જે કાન્તદૃષ્ટિગમ્ય હિંડાં તત્ત્વ જોવાની એનામાં અશક્તિ છે, તેને પણ પૂર્ણવી એ democracy અને mob rule વચ્ચે બેદ ન સમજવા જેવી ભૂલ છે.

વિવેચનશાસ્ત્રમાં આપણે ધણું કરવું બાકી છે. સામાજિક કે માસિક પત્રમાં જે અન્યાયલોકન થાય છે તેમાં આ વિશાળ ક્ષેત્રની સીમા પણ ભાગ્યે જ ખેડાય છે. વિવેચનશાસ્ત્રની રચનાને અંગે, કલાના અને તેઉપરથી સાહિત્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કરવું એ એનો એક પ્રકાર છે; સાહિત્યના વિવિધ પ્રકાર લઈએનાં સ્વરૂપલક્ષણ બાંધવાં એ બીજો પ્રકાર છે; અમુક કૃતિના ગુણુ હોય કે ગુણુની મર્યાદા અવલોકવી એ ત્રીજો પ્રકાર છે; તેમ ગુણુ હોવાનો વિચાર પડતો મૂકી માત્ર એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બિંદા બિનરીતે સમજવા યત્ન કરવો એ ચોથો પ્રકાર છે; સર્વાનુભવ રસિકથી બિન્ન સ્વાનુભવરસિક વિવેચન—જેમાં વાચકના બોધ માટે નહિ પણ પોતાના જ ઉપબોધ માટે અમુક સાહિત્યકૃતિનું નિરીક્ષણ થાય છે અને,

એ રીતે વિવેચનરૂપ એક વિશિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એ એનો પાંચમો પ્રકાર છે—દ્વિતીય અગણિત રૂપે વિવેચનકલા ખીલવવાની જરૂર છે. કારણ કે જેમ જીવ્યું સાહિત્ય વિવેચનશાસ્ત્ર માટે નવું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જીવ્યું વિવેચન સાહિત્યને નવા માર્ગે સજ્જાડે છે.

કાવ્યના અર્થમાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે, અને એને અંગે જાતી વિવેચનશક્તિ ફળવવા માટે, આ પરિપદનું શું કર્તવ્ય છે એ આપણે જોઈએ. પરંતુ એ જાતના સાહિત્યને ખીલવવા માટે બુદ્ધિ અને હૃદયના સંસ્કાર પણ જોયા કરવાની જરૂર છે. એ સંસ્કારની પોતાની કિંમત—સાહિત્ય સાથે એના સંબંધ વિના સ્વતંત્રરૂપે પણ—થોડી નથી. પણ સાહિત્ય એ 'finer breath of all knowledge' જ્ઞાન માનવો વધારે સુદૃઢ અને સુંદર પ્રાપ્ત છે, તો એ પ્રાપ્તિને વસવા માટે રમૂલ દેહ પણ જોઈએ. પંકજ પણ પંક વિના ચતું નથી, તો કવિતાસાહિત્ય પણ બુદ્ધિ અને હૃદયને ફળવે એવાં શાસ્ત્રના ક્યારા વિના કેમ જોઈ ? તે સાફ, ખીલ્લ શાસ્ત્રની ફળવણી માટે પણ આ પરિપદે લગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૭

આપણા ઇતિહાસવિભાગે વિચારવાના પ્રશ્નો ઘણા છે: પ્રથમ તો ગુજરાતનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખી, એનું નિરૂપણ જે ઇતિહાસ સંશોધન. અત્યાર સુધી ગુજરાતની વર્તમાન ચતુર્સીમાની દૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવ્યું છે એમાં મૌલિક પરિવર્ત કરવો જોઈએ: ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ઉત્તરમાં પંજાબ સુધીના પ્રદેશનો, અને દક્ષિણમાં દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશનો: એ ઇતિહાસનાં ઘણાં બાકાં હજી હવે પૂરવાનાં છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોઘલ અને બ્રિટિશ અમલની જ દરકાર કરતું. તે પછી મદમદ ઘેરી અને મદમદ ગિજની સુધી, અને તે પછી પ્રાચીન-ઇતિહાસસંશોધનની કિંમત યતાં સિકંદરની સવારી સુધી, આપણે જૂતકાળમાં ગયા. પરંતુ તે પહેલાંનો સમય કેવળ પૌરાણિક એટલે ઇતિહાસદૃષ્ટિયા અપ્રમાણિક એવી વાર્તાઓથી જ ભરેલો હોઈ ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે નકામો છે એવી સમજણ ઘણો વખત ચાલી. પરંતુ વધતી જતી શોધને પરિણામે સમગ્રાયું કે પુરાણમાં કરેલી નોંધ, હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓના ઇતિહાસકારોએ તથા અન્ય મુસાફરોએ જે નોંધ કરી છે તેની સાથે અદ્ભુત રીતે મળતી આવે છે. આથી પુરાણની પ્રમાણ તરીકે પ્રતિષ્ઠા વધી, અને પુરાણના મહાન અભ્યાસી પાર્સિટરે એ પ્રતિષ્ઠાનું સારા-સારવિવેચનપૂર્વક એટલું બધું ગૌરવ વધારી દીધું કે વેદાદિક અન્ય કરતાં પણ એનું પ્રમાણ વધારે માન્યું. આટલે સુધી જતું મધ્યરથ ઇતિહાસકાર માટે અશક્ય છે, પણ અન્ય પ્રમાણથી બાધિત ન હોય, અથવા અન્ય પ્રમાણને બાધિત કરે એટલું સંભવિત હોય, તો પુરાણના કથનને ઇતિહાસરૂપે માનવાને અત્યારે સહુ ઇતિહાસકારો તૈયાર છે. તે જ પ્રમાણે તે પછીના સમયમાં આવતાં કેવળ શિલાલેખ, સિક્કા અને તામ્રપટ્ટના જ પ્રમાણને વળગી ન રહેતાં ઇતિહાસ રચવામાં બાધાબાધના સામાન્ય નિયમાનુસાર સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો પણ ઉચિત છે: વળી વિશેષ,

સાહિત્ય જ્યારે તારીખો નક્કી કરવામાં ઉપયોગી નથી થતું, ત્યારે પણ પ્રજાના વાસ્તવિક કે બાવનાત્મક જીવનની ઝાંખી કરવા માટે બહુ કામનું ચર્ચ પડે છે. પરંતુ આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશનું એક મોટું સાધન હજી હવે જ આચાર્યશ્રી ઉપર ઊગતું દેખાય છે. સિંધ અને પંજાબની સરહદો ઉપર મોહન-જો-ડારો અને હરપ્પાનાં ખોદાણકામથી ઝગવેદના બદ્ધ તેથી પણ પૂર્વના મનાતા કાળ ઉપર પ્રકાશનાં કિરણો પ્રગટ્યાં છે. પણ હજી એ માત્ર કિરણો જ છે, એટલામાં તો ઇન્ડિયન આર્કિયોલોજીના ડિરેક્ટર સર જૉન માર્શલ લખે છે કે: "The opinion has lately been gaining ground that the cradle of Sumerian and Egyptian civilisation is to be sought somewhere east of Mesopotamia. If indeed, such a cradle ever existed, it is as likely as not to have been in the vast richly watered plains of Northern India. Migrations there undoubtedly were—and those on a large scale, and nothing is more probable than that the teeming populations of Northern India expanded westward through Seistan across the Iranian plateau and northward to the plains of Transcaspia." આ અનુમાન જે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર અને પુરાતત્ત્વ વિદ્વાની માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત છે એ પુરાણની હકીકત સાથે મળે છે, અને પરિણામે હિન્દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર અને એની વસ્તીમાં લાગી જનાર 'Foreign Tribes' યાને પરદેશી જાતિઓ સંબંધી આપણા અર્વાચીન વિદ્વાનોના લેખો જુદી દૃષ્ટિથી તપાસવા પડશે એમ સૂચવે છે. કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિકરત્નગર્ભા વસુન્ધરા હજી ખોદવી તદ્દન બાકી છે. સૌરાષ્ટ્ર, દ્વારકા અને વલભીપુરના ઇતિહાસનાં કેટલાંએ પડ એ જમીમાં દટાએલાં કાઠિવાર બહાર નીકળશે એ કહેવાતું નથી, અને એ નીકળશે ત્યારે આપણા અત્યાર સુધી માનેલા ઇતિહાસને ટેકો આપશે કે ઉથલાવશે એ વિષે અત્યારે કાંઈ પણ ગ્રામાણિક કલ્પના ચર્ચ શકતી નથી. પણ એ શોધ ઇતિહાસના યથાર્થ જ્ઞાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે એટલું તો નક્કી જ છે. ખીજું, આપણા ઇતિહાસના રાજવંશો અને એમની તારીખો આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શક્યા છીએ તેમાં પણ હજી લોકરિચિતિ વિષે ધણું જ્ઞાન હિમરવું બાકી છે. સાહિત્ય એ આ જાતના કાર્ય માટે એક મોટું સાધન હોય છે, પણ દુર્ભાગ્યે, આપણા તે કાળના ધણાખરા કવિઓએ એમના સાહિત્યને, ધર્મ સિવાય કોઈપણ રસથી લોગવા દીધું નથી. આથી લોકરચિતિ જાણવાના નિયમમાં આપણને ધણી મુશ્કેલી પડે છે.

રત્નમણિરાવે મુસલમાન સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ પ્રકટ કરવા માંડ્યો છે, તથા એને અંગે માત્ર સામાન્ય નિરૂપણથી સતોષ ન માનતાં વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવા માંડી છે, એ પદ્ધતિએ ધણું કામ કરવા જેવું છે. રાવચુરા અને મેઘાણી કાઠીયાવાડની જૂની વાતોમાં ચાસા વગેરે સાહિત્ય એટલું કરે છે એનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધણું ન હોય પણ સમયનું ચિત્ર દોરવામાં તો ધણું જ કામનું છે. વળી એક સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રી લખે છે તેમ 'સર્વશાસ્ત્રો કાવ્યમુખપ્રેક્ષી' છે—અર્થાત્ કાવ્યનું જ સુખ નિહાળતાં કાવ્યનાં સેવક છે—અને તે પ્રમાણે ઇતિહાસ પણ કાવ્યરૂપ થયા વિના એનું તત્ત્વ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરી શકતો નથી. કવિપ્રતિભા વિનાનો ઇતિહાસ એ જીવંત માંસ અને

રુધિર વિનાનું માત્ર કાલનું મૃત હાડપિંજર છે: તે માટે આપણે ઇતિહાસ ખરી રીતે જાણવા માટે આપણે ન-દશાંકર તુળનશાંકર અને કનૈયાલાલ મુનશીની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. કલા ખાતર સત્યનો ભોગ આપવાની જરૂર હોય તો ગૂજરાતના ઇતિહાસ ખાતર કલાનો ભોગ આપવા પણ લાઈ મુનશીને આપણે વિનંતિ કરીશું. આપણે એમને કહીશું કે સત્ય અને કલા-ઇતિહાસ અને કલા-ઉલ્લેખો સુન્દર સમન્વય કરી શકે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે, એકનો ભોગ આપવો પડે એવા એ કલામાં અનિયુક્ત કે ઇતિહાસમાં યથાર્થતાની કિંમત ન સમગ્રી શકે એવા પ્રાકૃત નથી. છતાં ભોગ આપવો પડે એટલા એ અશક્ત હોય તો કલાનો ભોગ આપે, ઇતિહાસનો નહિ; કારણ કે કલાનાં ક્ષેત્ર બધું છે, ઇતિહાસનું એક છે.

વળી, એક પ્રશ્ન ઇતિહાસ અને ભાષાશાસ્ત્રની સીમા ઉપર આવેલો અને તેથી ઉલ્લેખ વિદ્યાના વિદ્વાનોએ વિચારવાનો એ છે કે આપણા પ્રાન્તના નામની વ્યુત્પત્તિ શી? બોમ્બે ગેઝેટીયરે ગુર્જર રાષ્ટ્ર (સં) ગુર્જરરટ્ટ (પ્રા) ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માની હતી. પરંતુ 'ગુર્જરરટ્ટ' ઉપરથી 'ગૂજરાત' કે 'ગૂજરાટ' થાય, 'ગૂજરાત' ન થાય: એ શબ્દો કોઈ પણ લેખમાં મળતા નથી અને ગૂર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત કાઢવું એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. તેથી પછીના વિદ્વાનોએ ગુર્જરના શબ્દને કેડવાણુકના તથા મંગલાનકના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ શબ્દ ઊપજ્યો છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી શકાતું નથી એ ખરૂં પણ તે સામે થોડાક વિચાર પણ આવ્યા વિના રહેતા નથી. એક તો 'ત્રા'નો આવો પ્રયોગ, સર્વનામને ત્ર (અત્ર તત્ર, સર્વત્ર, અન્યત્ર) લાગે છે તે સિવાય, કોઈ દેશવાચક શબ્દમાં થયો જાણ્યો નથી. તે સાથે સુરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્ર એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા તથા દેશવિભાગના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાગ 'ગૂર્જરાષ્ટ્ર' કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે? વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વાંધો વજનદાર છે, પણ અશોકના ધંમયુત્તસ ચ ચોનકંવોજ ગંધારાનં રિસ્તિક પેતેનિકાનં ચે વાપિ અંજે અપરાતા (ગિરનાર) ધંમયુત્તસ ચોનકંવોજગંધારાલેસુ લટિકપિતેનિકેસુ ય વા પિ અંજે આપલંતા (ધૌલી), ધંમયુત્તસ ચોનકંવોચગંધરનં રિસ્તિકનં પિતિનિકનં ચે વપિ અપરંત (શહબાઝગદી) ધંમયુત્તસ ચોનકંવોજગંધરનં રટ્ટિકપિતિનિકન ચે વ પિ અજે અપરંત (માનસેરા) એમ ચાર જુદાં જુદાં સ્થળના લેખમાં પેતોનિક, પિતેનિક પિતિનિક શબ્દ છે તેનો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સર્વ વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠાનિક માન્યો છે, :ત્યાં પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિયમ કે ટ નો ટ થાય 'ત' ન થાય એ વાંધો ગણ્યો નથી. દેવદત્ત ભાંડારકરે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને પિત્તનિક શબ્દનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે. અંશુતર નિકાયમાં રટ્ટિકસ્સ પેત્તનિકસ્સ અને રટ્ટિકો પેત્તનિકો એમ એ શબ્દયુગ્મ એ વાર આવે છે ત્યાં એનો સહચાર ગામગામિકસ્સ પૂગગામણિકસ્સ ગામગામિકો પૂગગામણિકો ઇત્યાદિ શબ્દોના અધિકારી વાચક શબ્દો સાથે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવતો શબ્દક કહેવાતો શબ્દાધિકારી એવો અર્થ દીકારે કર્યો છે. એટલે અશોકના શિલાલેખમાં પણ રિસ્તિક પેતેનિકનો એ જ અર્થ થયો ઘટે છે. અર્થાત્ પેતેનિક એ પ્રતિષ્ઠાનિક=પેકણું એમ નહિ. પરંતુ દેવદત્ત ભાંડારકરના આ પેતનિક=પૈતૃક સામે એક વિદ્વાન

તરફથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો ખીજો વાંધો લેવામાં આવ્યો છે કે તુ નું ત્ત કેમ થાય ? પણ તુ નો તુ ઉચ્ચાર થવાથી ત્ત થાય એ સંભવિત હોઈ એ વાંધામાં માલ દેખાતો નથી. તથાપિ એક વિકટ સ્થિતિ એ આવીને રહી છે કે અંગુત્તર નિકાયમાં રાષ્ટ્રિકપેતનિકનો સહચારી શબ્દ જોતાં અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ બંધ બેસે છે, ત્યારે અશોકના લેખમાં સ્પષ્ટ ‘યવન-કમ્બોજ-ગોધાર-રાષ્ટ્રિક-પેતેણિક (પિતિનક) અને ખીજ અપરાન્ત (સામ્રાજ્યના આમા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુદ્રકોંડાના દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતેણિકની ગણના કરી છે. બંને પક્ષનું સમાધાન એ રીતે થઈ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ મૂળ ધણીથી સ્વતંત્ર થઈ રાજ્ય વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિકારી વાયક નામથી ઝાળખાયાં કરે, અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી વાયક શબ્દ લોકવાયક અને દેશવાચક યર્થ જાય. આ રીતે રાષ્ટ્રિક પેતનિક શબ્દની ગતિ થઈ હોય. ગમે તેમ હોય પણ પેતનિક શબ્દનો પ્રતિષ્ઠાન શબ્દ સાથે સંબંધ્ય સર્વમાન્ય રહ્યો એટલે અશોકના લેખના ઉદ્ઘાટનથી ગુર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો યત્ન સફળ થતો નથી—જો કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સદૃષ્ટિ વિદ્વાનોએ અશોકના લેખમાં એ વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી અવગણી છે. હજી ‘રાષ્ટ્ર’ ઉપરથી ‘ગત’ બિખાવવાનો એક મન્દ યત્ન સંભવે છે અને તે એ કે—મૂર્ધન્ય જનો દન્ય ત થાય છે અને ષ નો સ્ત થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય ટ નો—દન્ય ત્ત કેમ ન થાય ? વળી પ્રકૃતસ્થળમાં ટ પણ મૂળ ત્ત (રાજ્ + ટ્ત = રાટ્) જ હતો. એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે. વળી ભરતે કહ્યું છે કે ચર્મણ્વતીનદીપારે યે ચારુદસમાશ્રિતાઃ । તત્કારવહુલાં નિત્યં તેષુ ભાષાં પ્રયોજયેત્—અર્થાત્ અબ્જ નદીની પારના અને આશુના વાસીઓ ત્ત વધારે બેસે છે: એ વાક્ય પણ કાંઈ પ્રકૃત ગ્રન્થ ઉપર પ્રકાશ ન નાંખે ? આ વિચારપર પપરાતું ખીજ ગુર્જરના શબ્દની વિચિત્રતા, અને દેશવાચક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે; વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું વિરમરણ નથી. વળી એક ખીજ મૂચના પણ કરવાની મૂંઝે છે: ગૂજરાત = ગુર્જરાટ્ હોય તો તે = ગુર્જરાતું રાષ્ટ્ર એમજ શા માટે હોતું બોધ્યે ? ગુર્જર (ઉત્તર ગૂજરાત) અને રાષ્ટ્ર જે લાટ (દક્ષિણ ગૂજરાત) નામે પ્રસિદ્ધ છે તે મળીને ચએલો દેશ અથવા ગુર્જરાનો લાટ, દક્ષિણ લાટથી ભિન્ન ઉત્તર લાટ, એમ અર્થ પણ ન હોઈ શકે ? લાટ એ રાષ્ટ્ર ઉપરથી ચએલો શબ્દ છે, અને ટ્રાલેમી, પાલયાયન વગેરેને જાણીતો હોઈ, અશોકના લેખમાં લટિક નામનો જે એક ‘અપરાન્ત’ (સામ્રાજ્યમાં અપર નામ સામે અંતે કે પશ્ચિમ છેડે આવેલા પ્રદેશ દેશમનો એક) કલો છે તે લાટ જ હોવાનો સંભવ છે. લાટ—અન્તર્ગત ભર્ય નગરમાં ગુર્જરાની એક શાખાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અને તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રટ્ જાતિના રાજાઓ, જેઓ મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિશેષ સંભવ છે, એમણે દક્ષિણમાં મ્હોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને ગૂજરાતમાં આવેલા લાટ ઉપર પણ એમની મત્તા કાઈ કાઈવાર પહોંચી જતી. આપણો ગ્રાન્થ ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગના દક્ષિણ ઉત્તર પ્રદેશ મળીને બનેલો છે, અને એમાં ત્રીજો ખંડ સૌરાષ્ટ્રનો ઉમેરતાં, એકતા અને અનેકતાની એક અદ્ભુત ત્રિમૂર્તિ—જ્ઞાતા વિપ્લુ અને સિવ સમી અને કાંઈકે એમને મળતી—આપણી દૃષ્ટિ આગળ ચીતરાઈ જાય છે.

આ રાજકીય ઇતિહાસમાંથી ફક્ત ચતો ગૂજરાતના જનસમાજના બંધારણનો અને એની

ભાષાનો ઇતિહાસ પણ ઇતિહાસના ગવેષકોએ હજી પુષ્ટિ શોધવાનો છે. ગૂજરાત જેટલી સાતિઓ હિન્દુસ્થાનના બીજા કોઈ ભાગમાં નથી, અને સાતિવિભાગનાં જે કારણો બીજા ભાગમાં પ્રવર્તેલાં છે તે ઉપરાંત અહીં બહુ વિશેષ છે. એ સર્વ સાતિઓના ઇતિહાસ અને રિવાજ સંબંધી ઘણી માહિતી બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં સંકલિત કરેલી છે, તથાપિ ઘણાં વર્ષો ઉપર ચર્ચેલા એ કાર્યને અત્યારે ફરી શોધવા વધારવાની જરૂર છે, તેમજ ગૂજરાતને એક અલગ પ્રાન્ત માનીને એની સાતિઓનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેને પણ ઉત્તર-દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની સાતિઓના ઇતિહાસ સાથે જોડીને ફરી રચવાની જરૂર છે.

૮

ત્રીજું આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ પણ હજી ઘણો વધારે શોધવાનો છે. સરન્યોર્ડ ભાષા. ગ્રીયર્સન એમનાથી જે બન્યું તે કરીને લખે છે:—

“ We have thus a connected chain of evidence as to the growth of the Gujarati language from the earliest times. We can trace the old Vedic language through Prakrit down to Apabhramsa and we can trace the development of Apabhramsa from the verses of Hemachandra, down to the language of a Parsi newspaper. No single step is wanting for nearly four thousand years.” આ આપણી ગરબી ગૂજરાતની ગરબી ભાષાની વિશિષ્ટતા છે. અને તેથીજ એને માટે આપણું કર્તવ્ય ઘણું છે. ગ્રીયર્સને તો ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધોના આધારે માત્ર થોડીક લીટીઓ જ દોરી છે. પરંતુ ટેમ્પ્લેટારી અને નરસિંહરાવભાઈએ એમાં ઘણું વધારે કામ કર્યું છે. પણ તેઓએ કર્યું છે તે કરતાં હજી ઘણું ઘણું વધારે કરવું બાકી છે. અપભ્રંશ સાહિત્યના છૂટક અવશેષો કેટલાક સમયથી ઉપજીવ્ય હતા, પણ સજાગ કાંચો હજી હવે જ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે, અને અપભ્રંશ એટલે એક સ્થિર અધિકારી ભાષા-જેનું બાકરણ હેમચન્દ્રે ધડી આપ્યું છે—એમ મનાઈ રહ્યું છે, તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે છે: જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપજીવ્ય છે એ પ્રકાશમાં મૂકી—આ અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન—રાજસ્થાન—થી માંડી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જરૂરું છે તે રચનામાં પણ મોટા અંશ જેનોનો છે. પણ હેમચન્દ્ર વગરેએ ઉચ્ચરેણાં ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય જેનેતર થકી પણ રચાએલું હોય તો તે સંભવિત છે. એ સઘળું સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિન્દુસ્થાનના ઉત્તર દક્ષિણ ‘અપરાન્ત’નું છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગૂજરાતી છીએ. આપણા ગૂજરાતમાં આવ્યાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો ઉદ્ભવ—પ્રાચીન આર્ય ભાષા, પડી સંસ્કૃત, પડી પાલી, પડી ચૌરસેની પ્રાકૃત, પડી ચૌરસેની અપભ્રંશ, અને તે ઉપરાંત ગુર્જરાની મૂળ ભાષા દર્દેસ્તાની વા પૈચામી: આટલાં તત્ત્વોમાંથી ચર્ચેલો મનાય છે. હવે આ સઘળાં તત્ત્વોને પૃથક્ કરી આપણી બાધાના પ્રત્યેક શબ્દની ઉત્પત્તિ આપણા કામમાં આપણે બનાવવી જોઈએ. તેમાં પૈચામીનું તત્ત્વ-શોધનું કાજ છે તથાપિ તે માટે

યત્ન થવો જોઈએ, અને અસિદ્ધ મનાતા એના ખૂણા ખોલવાની બોલીના શબ્દો પણ એકઠા કરીને તપાસવા જોઈએ. આ સઘળું કાર્ય અસાધ્ય પણ મહત્ત્વનું છે તેવું જ ખર્ચનું છે: વળી વર્તમાન જમાનામાં કોઈ પણ કોઈ ન્યાં સુધી સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રૂપી મૂળ ઉપરાંત, હિન્દી મરાઠી અને જંગાળી સાથેના સમાનતા અંશે નહિ દર્શાવે ત્યાં સુધી એ અપૂર્ણ જ ગણાશે. Political Federationની લાવના સાથે Linguistic Federationની લાવનાને જોડી જ પડશે.

૯

હવે વિજ્ઞાનવિભાગના વિષયમાં આપણે શું કરવાનું છે એ જોઈએ. આ વિષયમાં જે કાર્ય કરવાનું હોય છે તેનાં બે પ્રકાર છે: એક નવી શોધ, અને બીજો લોકપ્રચાર. નવી શોધની બાબતમાં તો ગૂજરાતે

વિજ્ઞાન.

આખા હિન્દને બધે સમસ્ત પૃથ્વીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સાથે રહીને કામ કરવાનું છે. પણ જે નહાતું કામ—છતાં અતિ આવશ્યક કામ—સાહિત્ય પરિષદ પોતે ઉપાડી શકે એવું છે તે વિજ્ઞાનના લોકપ્રચારનું છે. છેલ્લાં દશ પંદર વર્ષમાં આપણા પ્રથમ અને મધ્યમ કક્ષાના શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આપણે સ્થાન આપ્યું છે, અને સારી નિશાળોમાં એ કામ થતું હશે એમ પણ આપણે માની લઈએ, તો પણ એની બહાર સામાન્ય લોકમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર હજી નહિ જોવો છે. અને એ પ્રચાર સારી પેઢે થાય તે માટે સાહિત્યપરિષદે ખરા અન્તઃકરણથી મોટી યોજના રચવાની આવશ્યકતા છે. મહારા મિત્ર મિ. કોઈલાં—જે હમણાં થોડા વખત ઉપર બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી માં એનજીનિયરિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ હતા અને હાલમાં પટણાની એનજીનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા છે—એમણે કલકત્તા રિવ્યૂમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપર લેખ લખવા માંડ્યા છે, એમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે ઈંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઔદ્યોગિક શાળાને નહિ પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાને આભારી છે. આ કહેવું ઈંગ્લંડ પરત્વે ખરૂં છે, પણ અન્ય પ્રાણી કરતાં મનુષ્યોમાં વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય એને પણ એ પ્રયત્નજન્ય કરી શકે છે. ઔદ્યોગિક કારખાનાંથી ઈંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો એ ખરી વાત, પણ એ કારખાનાંને સુધારવામાં ઔદ્યોગિક શાળાનું વિજ્ઞાન અત્યારે મોટો ભાગ લે છે: બધેકે ઈંગ્લંડ પણ શાળા અને કારખાનાંને પરસ્પર જોડવામાં અન્ય દેશોથી—ઉદાહરણ તરીકે જર્મનીથી—પછાત છે તેટલી એની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ પણ હાલ સહન કરે છે. આપણા દેશમાં કારખાનાંના કામમાં શાળામાં મેળવેલી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી બહુ ઉપયોગી થયે: બધે, આપણા દેશની સ્થિતિ એવી છે કે ત્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી આપણી હવાને ભરી દેવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી આપણાં કારખાનાં પણ ગતા-નુગતિક અને જમાનાથી ખ્યાસ વર્ષ પછાત રહેવાનાં. તે માટે સાહિત્યપરિષદે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવા સાથે જે કાંઈ યત્ન થઈ શકે તે કરવા મગી પડતું જોઈએ. આરંભમાં વિજ્ઞાનનાં લોકપ્રિય લાપણો અને પ્રયોગો ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડનાં અમુક શહેરોમાં કરવા માટે ગોઠવણ કરી દેવી જોઈએ, અને એ કામમાં પ્રજાની સેવા કરવા ડૉ. કાન્તિલાલ, ડૉ. નાપક, પ્રોફેસર વીરમિત્ર દીનેશીઆ, રા. પોપટલાલ શાહ, રા. સાંકળચંદ શાહ, રા. પર્ણવ્યગ્રાય મેડ, અને રા. વિજયલાલ ધ્રુવ તૈયાર છે એમ હું જાણું છું. અન્ય પણ ઘણા લોકો સાહાય્ય કરશે.

૧૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણું બે જાતનું કર્તવ્ય છે. એક તો આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં મીરાં અને નરસિંહ મહેતાથી માંડી આજ તત્ત્વજ્ઞાન. પર્યન્ત જે જે વિચાર આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થયા છે, એ તારવવાનું, એનો ઇતિહાસ રચવાનું, તથા એને હિન્દુસ્થાનમાં અન્યત્ર પ્રકટ થએલા ધર્મ અને તત્ત્વવિચાર સાથે સંકળવાનું મોટું કાર્ય છે. પણ એટલેથી જ સંતોષ પામવાનો નથી. જેમ સાહિત્યમાં જૂના સાહિત્યના પાનથી સંતુષ્ટ થવાનું નથી, પણ નવું સાહિત્ય રચવાનું છે, તેજ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આપણે આગળ પ્રગતિ કરવાની છે. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ઇતિહાસ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે ગૂંથ્યું હતું. પરંતુ એ કાર્ય મહાન કવિઓ જ કરી શકે. આપણે તો, એજ કાર્યની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે કેળવી પોપી સંવર્ધો શકીએ. તત્ત્વજ્ઞાન એ સંસારને વિલોકવાની એક દૃષ્ટિ છે, અને તે જેમ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણુ સહુને સાધ્ય છે અને આપશ્યક છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓની સમાન કક્ષાનું એક શાસ્ત્ર છે એ સમજણ પણ જૂલ ભરેલી છે. જ્ઞાનની સર્વશાખામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે એ સર્વના મૂળરૂપે એનું સ્થાન છે. તેથી જીવંજીવ અને પરમાત્માના સ્પર્શપત્તું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે, ચિન્તન; એટલામાં જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ, એનો આ પરિવૃત્તમાન વિશ્વ સાથે સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિર્જિતિની લાવનાઓ-ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે. એ વિચારનું બહોળું પણ મુશ્કિલિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. એ જ ભવિષ્યના દાખ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણરૂપે, પ્રેરી શકશે. અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગભેરંગી પરપોટા જેવું જ રહેશે.

વણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, અને એના વિસ્તાર તેમજ શુણ્ણમાં દિન પર દિન સુધારા કરવાનું છે.

ક્ષણવાર વિચારો કે આજકાલ પશ્ચિમમાં ગ્રામ્યમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને સરલ સુખોપ અને રસિક કરવા માટે કેટલા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે ! કેળવણીના કાર્યમાં પહેલાને જણીતું છે કે અત્યારે સેંકડો પુસ્તકો જગતના મહાન સાહિત્યને બાલ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉતારવા માટે રચવામાં આવે છે. તેમ, વર્તમાન વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી પણ તેઓ અનુભવમાં ન રહે તે માટે કઠિન વિજ્ઞાન પણ સુગ્રાહ્ય રૂપમાં સુકવામાં આવે છે. આ કાર્ય સફળ રીતે કરવા માટે વિદ્વાન લેખકોની તેમજ બાહોશ પ્રકાશકોની જરૂર છે. બીજું: કેળવણી એ શાળાના શિક્ષણને અંતે જ સમાપ્ત થતી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રને એક સુવિદિત સિદ્ધાન્ત છે, પણ એ સુત્રનો અત્યાર સુધી એ જ અર્થ થયો છે કે શાળામાંથી નીકળી મનુષ્ય જીવનમાં પડે છે ત્યારે જીવનરૂપી મહાશાળામાં એનું શિક્ષણ ચાલ્યાં કરે છે. આ સત્ય છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એક બીજા અર્થ ઉપર પણ હવે ધ્યાન દેવાવા લાગ્યું છે તે એ કે જીવનના વ્યવસાયમાં પડ્યા પછી પણ મનુષ્યને આત્મશિક્ષણ માટે કંઈકે રૂપાન્તર સાથે શાળા કાયમ રાખવાની જરૂર છે. આ 'adult education'નો સિદ્ધાન્ત ગરીબોને જ માટે છે એમ નથી; ધનિકોને પણ શાળા હોડ્યા પછી મૂર્ખ બની જવાનો એટલોજ સંભવ છે. ત્રીજું, કૃષ્ણ લગવાને જેટલા પ્રેમથી ગોપાલ આદીરોને પોતાના માન્ય દત્તા તેટલા જ પ્રેમથી ગામડાંની વરતીની સાથે એકતા કરવાની જરૂર છે. અને તેથી ગામડાંની કેળવણીનો પ્રશ્ન, —એ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તથા એને કેવી રીતે રાચક તેમજ દિતપ્રદ અને ઉપયોગી કરી શકાય એ પ્રશ્ન—પણ મન લગાડીને વિચારવાનો છે.

૧૨

પરિષદના સામાન્ય ઉદ્દેશ સંબંધી, સાહિત્યના પ્રવિણતા માટે જોઈતી વસ્તુચિત્તિ સંબંધી, અને તે તે વિભાગમાં કરવાના કાર્યની દિશા સંબંધી, યથાશક્તિ અને યથાવકાશ મારા વિચારો આપની સમક્ષ મેં મૂક્યા. અન્તમાં હવે પૂર્વોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એ વિષે બે શબ્દો બોલીને મારું નિવેદન સમાપ્ત કરીશ. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં આપણા કર્તવ્યપથમાં પડેલી એક બે સુરહેલીઓ નોંધવા જેવી છે. ગયા માર્ચ માસના મોડર્ન રિવ્યુમાં એક રચને હિન્દુસ્થાનની જુદી જુદી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આપી છે તેમાં પ્રકૃતમાં ઉપયોગી મોટી ચાર ભાષાના આંકડા આ પ્રમાણે છે:—

હિન્દી બોલનારની સંખ્યા.	૯૮,૧૧૫,૦૦૦
બંગાળી " "	૪૯,૨૬૪,૯૦૦
મરાઠી " "	૧૮,૭૬૮,૦૦૦
ગૂજરાતી " "	૯,૫૫૨,૦૦૦

અર્થાત્ હિન્દી બોલનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં બંગાળી બોલનારની સંખ્યા લગભગ અડધી છે, મરાઠી બોલનારની પૂરી એક પંચમાંશ પણ નથી, અને ગૂજરાતી બોલનારની એક દશમાંશ પણ નથી. આ કારણથી અન્ય પ્રાન્તોમાં લેખકોને એમના પુસ્તકના વિદ્યથી જે

પરિતોષ મળી શકે છે તે આપણે ત્યાં દુર્લભ છે. વિશેષમાં આપણે ત્યાં ખીજા પ્રાન્તો જેવા આર્થિક જવાબદારી માથે લઇને પુસ્તક છાપનારા ('ગૂજરાતી' અને 'સસ્તું સાહિત્ય' એ બેને ગણીએ તો તે સિવાય) પ્રકાશકો નથી, તેથી મોટે ભાગે અન્ય-કર્તાને પોતાને ખર્ચે પોતાને આર્થિક જોખમે જ પુસ્તક છાપવા પડે છે, અને તેથી એક પુસ્તકની જાળમાંથી એ મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી એ ખીજામાં પડી શકે તો નથી. દેખીતી રીતે જૂજ અને હલકું જણાતું આ આર્થિક કારણ વસ્તુતઃ આપણા સાહિત્યના વિદ્યાસમાં એક મોટું પ્રતિબંધક છે. એની સામેના ત્રાજવામાં મૂકી શકીએ એવી બે બાબતો છે. એક તો આપણા પ્રાન્તમાં મધ્યમ વર્ગની જનસંખ્યા અન્ય પ્રાન્તોના કરતાં વધારે ધનિક છે, અને બંગાળી બોલનારનાથી અડધી હોઇને પણ હિન્દી કરતાં ચઢીઆતું સાહિત્ય બંગાળ ઉત્પન્ન કરી શક્યું છે તેમ ગૂજરાત પણ ધારે તો કરી શકે. અને પ્રકાશક મંડળની ખામી પણ આપણી સાહિત્યસંસ્થાઓ જરા ઉદારતાથી કામ કરીને પૂરી શકે. તે માટે આ પ્રતિબંધક કારણથી મુંઝાઇ ન રહેતાં, આપણી કાર્યસિદ્ધિ માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એનો વિચાર કરીએ તો—'સ્લોકાધેન પ્રવક્ત્ર્યામિ' એ ન્યાયે સધળો ઉત્તર ત્રણ શબ્દોમાં સમાવી શકાય છે: (૧) માતૃભાષા; (૨) ગૂજરાત યુનિવર્સિટી; અને (૩) તે તે વિષયનાં મંડળો. આમાં, માતૃભાષા એટલે ગૂજરાતીમાં સારી રીતે લખતાં આવડે, અથવા તો એનો એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે અભ્યાસ થાય, અથવા તો ગૂજરાતીને સંસ્કૃત પ્રાચીન માતૃશુદ્ધિને બદલે સપત્નીશુદ્ધિ જેતાં શીખવાય એ વિવક્ષિત નથી. વિવક્ષિત એ છે કે ન્યાં સુધી આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને છાત્રાલયો ગૂજરાતી ભાષામાં જ ચાલતા ઉચ્ચ શાસ્ત્રના હિઠાપોહથી ગાળે નહિ, ત્યાં સુધી એ ભાષામાં ઉચ્ચ વાઙ્મય ઉત્પન્ન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે, પરંતુ આ કરવા માટે ગૂજરાતના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને યોગ્ય એવી એક યુનિવર્સિટી ગૂજરાતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. ૧૮૫૭ માં આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપાઇ તે વખતે સર ચાર્લ્સ વૂડે પ્રકટ કરેલી આશા કે ઍંડયુએટો પોતાના જ્ઞાન નીચેના વર્ગમાં ઊતારશે એ અત્યાર સુધી સફળ થઇ નથી તેનું કારણ ઍંડયુએટોનો દોષ નથી, પણ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં સર્વ શાસ્ત્રના મુખ્યગ્રંથમાં માતૃભાષા સૂત્રવત્ પાઠવાયેલી નથી એ જ છે. રાજા રામગોવિંદરાય અને મેકાલેએ સ્થાપેલી અને વર ચાર્લ્સ વૂડે અભિષિક્ત કરેલી શિક્ષણપ્રણાલી લગભગ સો વર્ષ સુધી એના એ ૩૫માં જ ચાલ્યાં કરે એ જ એની જડતાની પુરી નિશાની છે: સુભાષે દવે એ પ્રણાલી બદલવા તરફ વિદ્ય-મત વળ્યો છે. અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપીને ઉચ્ચ શિક્ષણનો નવો સુગ આપણે આરંભીએ તો તે સાટે સમય પાડી ચૂક્યો છે.

મુંબાઇમાં યુનિવર્સિટી છે તો પછી ગૂજરાતમાં શામાટે જોઇએ એમ પૂછવામાં આવે તો એનો ઉત્તર બે વર્ષ ઉપર મહેં આપ્યો હતો એજ આજ આપું છું. રાજ્ય—અર્થ —અને મનુષ્ય સંસ્કૃતિનાં શાસ્ત્રોથી સ્વીકારાયેલું આ સત્ય છે કે દરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિ સમપ્રમાણ વિસ્તરતી જોઇએ. ગામડાં તૂટીને ગામ વસે કે ગામ તૂટીને શહેરો વસે, કે શહેરો તૂટીને રાજધાની જ પરિપુષ્ટ થાય એમાં દેશનું કલ્યાણ નથી. માત્ર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જ એમાં અપૂર્ણતા છે એમ નથી. પણ રાષ્ટ્રદેહના અમુક અમુક અવયવોનો એમાં પક્ષાઘાત છે, અને પક્ષાઘાતવાળું રોગી શરીર માત્ર અમુક અવયવમાં જ રોગી

રહીને અટકતું નથી, પણ આખા દેહની તંદુરસ્તીને બગાડે છે, અને પરિણામે એનો વિનાશ કરે છે. ગૂજરાતની શુદ્ધિશક્તિ કે નૈતિક સામર્થ્ય કે ધનસંપત્તિ બધી મુંબાઇમાંજ જઈ વસે એ કદાપિ ઘટ નથી. ગૂજરાતના દરેક સહેર ગામ અને ગામડામાં આ શક્તિ સામર્થ્ય અને સંપત્તિનું સ્થિર કરતું રહેવું જોઈએ, જેથી એનો લાભ દરેક અવયવને મળતોજ રહે. કેટલાક તરફથી આ સામે વિચારવા લાયક પણ વસ્તુતઃ ઊંડા વિચાર વિનાની એક દલીલ સાંભળશો કે મુંબાઇની કોલેજમાં લાણવા જવાથી ચાલાકી આવે છે, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેમનું દુર્ભાગ્ય રજવાડાની સાંકડી ખટપટમાં ઉછરવાનું છે તેમને માટે આ મુક્તિ પણ છે. પણ આવી દલીલ કરનારને પૂછશો કે આ રિથિતિ સાથી ઉદ્ભવી છે ? એ દૂર કરવાનું સુખ્ય સાધન એ છે કે મુંબાઇની ઉચ્ચ કેળવણી અને સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ જે મુંબાઇમાં જ ભરી ગૂંચ્યું છે એનો વિસ્તાર ગૂજરાતના સર્વ ભાગમાં થવો જોઈએ; અને એ જ ખર્ચ જીવન છે: રાજધાની એ જ પ્રજા નથી. કૃષ્ણમંદુકવૃત્તિ બેશક ખોટી છે, પણ ક્રવા અને નદીઓ વિનાનું મનુષ્યજીવન કેવું ? સાગરથી નદીઓની ગરજ સરે ? બલકે નદીઓ વિના સાગર કેવો ? ગૂજરાત વિના મુંબાઇ પણ તેલુંજ. મુંબાઇ માથે ભાર ધણો છે, એ ભાર ધટાડો. ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે ઘણાં કારણો છે. પણ અન્ય કાર્ષ પણ કારણ ન હોય તોપણ આ એકજ કારણ મુંબાઇના હિતખાતર પણ ચોડું નથી. મુંબાઇને પોતાને પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા દેવું હોય તો એને માથે પડેલા ભારની બેઠેયણી ધધ જવી જોઈએ. મુંબાઇથી પણ વિશિષ્ટતા વગરની, મુંબાઇનીજ પ્રતિબિમ્બભૂત, ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ થાય તો તે પણ મુંબાઇના ભાર ધટાડવા માટે ઘટ છે. જો કે તેવી જ યશો એમ માનવાને કારણ નથી. ”

અત્યારે પ્રશ્ન યુનિવર્સિટિ માટે જોઈતા ધનનો જ રહ્યો છે અને ધન પણ ગૂજરાતમાં નથી એમ નથી. તેથી અરે પ્રશ્ન તો ધનનો પણ નહિ, કિંતુ ધનને દાનમાં વહેવરાવવાનો જ છે. તે માટે પ્રજાજ્ઞ લોકમત ઉત્પન્ન કરવો, સર ચિમનલાલ જેવા અનુભવી જનોને અગ્રેસર કરવા, અને આપણા ધનિકોને રાજરજવાડાઓને અને સિટિશ અધિકારીઓને કર્તવ્યપરાયણ કરવા એ કામ પરિપક્વ વિના વિલગ્ને ઉપાડી લેવું જોઈએ. પરંતુ એ મોટું કર્તવ્ય કરવામાં ગૂંચાતાં આપણાં ન્હાનાં કર્તવ્ય બૂલવાં ન જોઈએ. એવું એક ન્હાતું કર્તવ્ય તે વિવિધ જ્ઞાનવર્ધક મંડળોની સ્થાપના છે. આ કાર્ય માટે આપણા અર્વાચીન યુગના પહેલા ખંડના પૂર્વજોની પદ્ધતિમાંથી દાખલો લેવાનો છે. એ જમાનો મંડળસ્થાપનાનો હતો: ગૂજરાત બેનાઈટ્યુલર સોસાયટી, શુદ્ધિવર્ધક સભા, ફ્રીપર્સ સભા વગેરે મંડળ રચીને સદાકારની પદ્ધતિએ સાહિત્યસેવા કરવા માટે એણે ઊંડા પાયા નાંખ્યા છે. એ જમાનાએ એના સમયને ઉચિત મંડળો રચવાનાં હતાં. પશ્ચિમની વિદ્યા પૂર્વમાં કેમ ઉતારવી એટલેજ એના આગળ પ્રશ્ન હતો, વર્તમાન જમાનાનો પ્રશ્ન એ વિદ્યાને પણ અનેક રીતે કસોટીએ ચઢાવી શુદ્ધ કરી અત્રે વસાવવાનો છે. એટલુંજ નહિ પણ પ્રાચીન આર્ય ઐત્રતિને પણ પૂરી ન્યાય આપવા એણે તત્પર થવાનું છે. તે માટે તત્ત્વચિંતક, ઇતિહાસશોધક, વિદ્યાનપ્રચારક, શિક્ષણસુધારક, સાહિત્ય-સંવર્ધક, કલાપ્રેરેચક આદિ અનેક વિષયનાં મંડળો સ્થાપી ગૂજરાતની શુદ્ધિને અને એની ભાષાને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ ચઢાવવાની છે.

આપણી પરિપક્વ એકંતી એક પ્રણાલિકામાં ધણાં વર્ષો ચાલી. હવે યુગ પરિવર્તનો કાળ

આવ્યો છે. અને સઘળી સ્થિતિ પરિવર્તને અનુકૂળ છે, ફાલુવાર વર્તમાનને બેઠી ભવિષ્યમાં દષ્ટિ નાંખો. ચર્મચક્ષુ મીઝી, પ્રતિભાચક્ષુથી આપણો સારસ્વત ઉદ્યાન નિહાળો. સર્વત્ર વસન્તના વાયુ વાર્ધ રહ્યા છે, વૃક્ષો નવપદ્મલવ. થઇ ગયાં છે, આંખે મહેર બેઠો છે. ભ્રમરો ગુંજે છે—અદ્વા રાખો કે થોડા સમયમાં આમ્રફળ પણ આવશે, ડાળો ફળભારથી લચશે, અને વૃક્ષે વૃક્ષે કોયલ ટહુકશે. આ આપણું સ્વર્ગનાં નથી, આપણા સાચા મનોરથ છે, આપણી આશાઓ છે, આ સુંદર આસો માસની શરદ પુનમની મંનિધિમાં વિશ્વના રાસેશ્વર બંસીધરને આપણી પ્રાર્થનાઓ છે.

આ પ્રાર્થના સફળ થાય, પ્રભુના અનુગ્રહના આપણે અધિકારી થઇએ, તે માટે શું કરીશું? મીરાં પ્રાર્થતી હતી તેમ પ્રભુના બાગના બાગવાન થઇશું: ક્યાં નવા રોપ રોપવા, ક્યાં પાણી પાવું, ક્યાં શું ખાતર પૂરવું, ડાળીઓ ક્યાં કેવી વાળવી, કેવી, ટેકાવવી, ક્યાં કાતર મુકવી, કેાની ક્લમ કાપવી ક્યાં ચોટાડવી છત્યાદિ અમૃત્યુ વિગતોવાળી બાગવાનની ક્ષમા આપણે શીખીશું અને પ્રયોજીશું.

એ જ્ઞાન અને શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે—

સહં વીર્યં કરવામહૈ । તેજસ્વિનોઽપ્યધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષામહૈ
મા વિદ્વિષામહૈ
મા વિદ્વિષામહૈ॥

શાન્તિરસ્તુ પુષ્ટિરસ્તુ આત્મકલાસમૃદ્ધિરસ્તુ ॥
સર્વે મેધાવિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।
આત્મજ્યોતિશ્ચ પશ્યન્તુ મા કથિત્તમં આપ્નુયાત્ ॥

ૐ શાન્તિ:

શાન્તિ:

શાન્તિ: ॥

કાવ્ય વિશે કંઈક

ઇદમન્યં તમઃ કૃત્સ્નં જાયેત સુવનત્રયમ્ ।
યદિ શબ્દાદ્યં જ્યોતિરાસંસારાન્ન દીપ્યતે ॥

x x x

ગૌર્ગૌઃ કામદુઃખા સમ્યક્ પ્રયુક્તા સ્મર્યંતે બુધૈઃ ।
દુષ્પ્રયુક્તા પુનર્ગૌત્વં પ્રયોક્તુઃ સૈવ શંસતિ ॥
તદલ્પમપિ નોપેક્ષ્યં કાવ્યે દુષ્ટં કથંચન ।
સ્પાદ્યપુઃ સુન્દરમપિ શ્વિત્રેણૈકેન દુર્ભગમ્ ॥

જે શબ્દનામનું જ્યોતિ સંસારમાં ન પ્રકાશનું હોય તો આ સમગ્ર સુવનત્રય ધોર અન્ધકારમય થઈ જાય.

ગૌ (વાણી) થોડી રીતે વપરાય હોય તો તે કામદુઃખા ગૌ (ગાય) છે એમ કહ્યા માણસોનું માનવું છે. પણ તે જ અથોડી રીતે વપરાયેલી, વાપરનારનું જ ગોત્ર (બળદપણું) કહી આપે છે. એટલા માટે કાવ્યમાં અલ્પ પણ હોયતી કાંઈ પણ કારણે ઉપેક્ષા કરવી નહિ. સુન્દર શરીર પણ કોઢના એક કાઠાથી દુર્ભગ થાય.

દંડી

પ્રતીયમાનં પુનરન્યદેવ વસ્ત્વસ્તિ વાણીપુ મહાકર્ત્ત્વિનામ્ ।

યત્તત્પ્રાસિદ્ધાવપવાતિરિક્તં વિભાતિ લાવણ્યમિવાદ્વનામ્ ॥

પણ મહાકવિઓની વાણીમાં બીજા એ કાંઈ ભૂલો જ વસ્તુ છે. જે સુંદરીઓમાં તે તે પ્રસિદ્ધ અવગણેથી ભિન્ન લાવણ્યની જેમ શોભે છે.

આનંદવર્ધન

નાનૃપિઃ કવિરિત્યુક્તમૃપિથ કિલ દર્શનાત્ ।

વિચિત્રમાવધર્મીશતત્ત્વમરુયા ચ દર્શનમ્ ॥

સ તત્ત્વદર્શનાદેવ શાસ્ત્રેષુ પઠિતઃ કવિઃ ।

દર્શનાદ્વર્ણનાચાય રૂઢા લોકે કવિશ્રુતિઃ ॥

તથાહિ દર્શને સ્વચ્છે નિત્યેઽપ્યાદિકર્ત્ત્વેર્મુનેઃ ।

નોદિતા કવિતા લોકે યાવજ્જાતા ન વર્ણના ॥

કવિ ન હોય તે કવિ ન હોય એમ કહેવાય છે, અને કવિ એને દર્શન થયું છે માટે કહેવાય છે. વિવિધ વસ્તુઓના ધર્મોના અંશના તત્ત્વનો પ્રકાશ (જ્ઞાન) તે દર્શન કહેવાય છે. તત્ત્વ દર્શનથી જ તે શાસ્ત્રોમાં કવિ કહેવાય છે. અને લોકમાં દર્શનથી અને વર્ણનથી કવિ શબ્દ રૂઢ થયો છે.

જેમકે: આદિ કવિ મુનિને નિત્ય સ્વચ્છ દર્શન હતું છતાં પણ જ્યાં સુધી વર્ણનનો જન્મ ન થયો ત્યાં સુધી કવિતાનો ઉદય ન થયો.

૧૬૬ તોત—હુમયન્દ્રના કાવ્યાનુશાસનમાંથી

સંનિવેશવિશેષાત્તુ દુરુક્તમપિ શોભતે ।
 નીલં પલાશમાવદ્ધમન્તરાલેક્ષજામિવ ॥
 કિંચિદાશ્રયમૌદર્યાદ્ધત્તે શોભામસાધ્વાપિ ।
 કાન્તાવિલોચનન્યસ્તંમલીમસમિવાંજનમ્ ॥

દોપરાણી ઉક્તિ પણ વિશિષ્ટ સંનિવેશ (સ્થાના) ને લીધે શોભે છે, માળાઓના અંતરાલમાં ગૂંથેલા ખાખરાના નીલ પાનની જેમ.

કંઈક અસાધુ પણ આશ્રયના સૌંદર્યને લીધે શોભે છે. જેમ કાન્તાની આંખમાં આંજલું કાળું આંજણુ.

ન નિતાન્તાદિમાત્રેણ જાયતે ચારુતા ગિરામ્ ।
 વક્રાભિધેયશબ્દોક્તિરિષ્ટા વાચામલંકૃતિઃ ॥

‘નિતાન્ત’ જેવા શબ્દો માત્રથી વાણીની ચારુતા થતી નથી. પણ વક્ર અભિધેય જેવું છે એવી શબ્દોક્તિરૂપ વાણીની અલંકૃતિ ઇષ્ટ છે. ભામહ

આધાનોદ્ધરણે તાવદ યાવદ્દોલાયતે મનઃ ।
 પદસ્ય સ્થાપિતે સ્થૈર્યે હન્ત સિદ્ધા સરસ્વતી ॥

જ્યાં સુધી મન દોલાયમાન હોય ત્યાં સુધી શબ્દ મૂકવાની અને ખસેડી લેવાની ક્રિયા ચાલે છે. પણ પદનું સ્થૈર્ય સ્થાપિત થતાં બસ સરસ્વતી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાસ્તાવિક વામનની કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિમાંથી

યેઽપિ શબ્દાવિદો નૈવ નૈવ ચાર્થવિવક્ષણાઃ
 તેષામપિ સતાં પાઠઃ સુષ્ટ્ઠ કર્ણરસાયનમ્ ॥

જેઓ શબ્દને જાણતા ન હોય, અને અર્થ પણ સમજતા ન હોય તેમને પણ સત્ય-રૂપોનું વાચન સરસ કર્ણના રસાયન જેવું લાગે છે.

યથા વ્યાગ્રી હરેત્પુત્રાન્ દંટૂમિશ્ચ ન પીડયેત્ ।
 મીતા પતનમેદાશ્ચામ્ તદ્દ્વર્ણાન્ પ્રયોજયેત્ ॥

જેમ વાધજી, બચ્ચું પડી જાય કે બચ્ચાને વાગે એ બન્નેની ખીકથી, બચ્ચાને દાઢથી લઇ જાય પણ પીડા ન થવા દે, તેવી રીતે વર્ણોના પ્રયોગ (ઉચ્ચાર) કરવો.

પ્રાસ્તાવિક. કાવ્યમીમાંસામાંથી

ઉપશમફલાદ્ વિચાવીજાત્ ફલં ધનામિચ્છતો
 ભવતિ વિફલો યદ્યાયાસસ્તદત્ર કિમદ્ભુતમ્ ।
 ન નિયતફલા કર્તું ભાવાઃ ફલાન્તરમીશતે
 જનયતિ સ્વલ્લ વ્રીહિર્વાજિં ન જાતુ યવાંકુરમ્ ॥

જેનું ફળ ઉપશમ છે તેવા વિદ્યા બીજમાંથી ધનરૂપી ફળની ઇચ્છા રાખનારનો પ્રયાસ ને વિફળ જાય તો તેમાં શું નવાઈ છે! જેમનું ફળ નિયત છે તે બીજનું ફળ આપી શકતા નથી. વરીનું બીજ જવના અંકુર ઉત્પન્ન કરતું નથી.

પ્રાસ્તાવિક. હેમચંદ્રનું કાવ્યાનુશાસન.

કાવ્યની શક્તિ

યદુન્મીલનશક્યૈવ વિશ્વમુન્મીલતિ ક્ષણાત્ ।

સ્વાત્માયતનવિધ્રાન્તાં તાં વન્દે પ્રતિભાં શિવામ્ ॥^૧

આપણું વિવેચનસાહિત્ય પોતાના વિષયને સ્પૃષ્ટ કરવાને વધારે વિશાલ અને જાડી દૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી છે. અંગ્રેજ દ્વારા ઉપલબ્ધ થતું બીજી મદાગ્રગ્યોનું સાહિત્ય જોઈને તેની દૃષ્ટિ વિશાલ બને છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જોઈને જાડી બને છે. આમ થવામાં દંધક સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉપેક્ષા થતી જણાય છે. પશ્ચિમનું વિવેચનસાહિત્ય જેમ ભાંગા ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયું છે, તેમ આપણું પણ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થવું જોઈએ. પશ્ચિમના વિચારોનો તેણે સંપૂર્ણ લાભ લેવો જોઈએ પણ તેની સાથે પોતાના ઇતિહાસનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આમ નથી થતું તેનું કારણ એ છે કે આપણા શિક્ષિતો આપણા કરતાં પશ્ચિમના વિવેચનનો ઇતિહાસ વધારે જાણે છે. તેમના અભ્યાસમાં આપણું વિવેચન આવતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એમ નહિ ચાલે ત્યાંસુધી આપણા જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો સમન્વય થવો શક્ય નથી. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોના કેટલાક વિચારો ધણા જ તાજા અને સ્વતંત્ર વિચારપદ્ધતિને ગતિ આપે તેવા છે. આપણે એનો અભ્યાસ નહિ કરીએ ત્યાંસુધી આપણું વિવેચન માત્ર પશ્ચિમના બદલાતા વિચારોના પડધારપ રહેશે અને આપણો અભ્યાસ આપણા જૂનકાળમાં મૂળ ધાલી કઢી સ્વતંત્ર રીતે વધશે નહિ. થોડા અભ્યાસીઓ તેનો અભ્યાસ કરશે પણ તેઓ પોતાના અભ્યાસનું ફળ બીજાને નહિ આપી શકે. અભ્યાસની ખૂમિકા પિના બીજાઓ તેમનું વિવેચન સમજશે નહિ. અને તેનાં પુસ્તકો પણ લખારો નહિ કારણ કે વિદ્યાર્થી સિવાયની સામાન્ય જનજૂ ખપત ઉપર આધાર રાખીને આવું પુસ્તક પ્રગટ થઈ શકે નહિ.

બીજી જાણુ અંગ્રેજ દ્વારા પશ્ચિમના જે કલામીમાંસા (Aesthetics) ના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે તેનાથી આપણું વિવેચનસાહિત્ય જાડું થવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સંસ્કૃત વિવેચનસાહિત્ય પણ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બંધાયેલું છે એ ખરું. પણ માત્ર કલામીમાંસા સાહિત્યકલાના વિવેચનને એકદમ ઉપકારક થઈ જાય એ અત્યારે સંભવિત નથી. કલામીમાંસા પોતે જ હજી ઘણી અપૂર્ણ છે. પાશ્ચાત્ય કલામીમાંસાઓ અત્યાર સુધી અનેક પરસ્પર વિરોધી મતો જ આપ્યા કયાં છે. પણ એ સિવાય વિશેષ કારણ એ છે કે કલામીમાંસા કલાસામાન્યની જ ચર્ચા કરી શકે. દરે કલાઓ એક બીજાથી એટલી બધી ભિન્ન છે, ભિન્ન ઉપાદાનોથી કલા કલાની શક્તિ, તેની અર્થોદા, દૃઢવચ્ચ થવાની રીતિ અને તેનાથી ઉપજતા સંસ્કારો એટલાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, કે માત્ર કલાસામાન્યની ચર્ચાથી દરકોઈ એક કલાની શક્તિનો ખાસ ખ્યાલ આવી શકે નહિ. કલામીમાંસાનો અભ્યાસ સ્વતંત્ર રીતે

૧ જેની ઉપરવાની-ખીલવાની શક્તિથી વિશ્વ સંપૂર્ણ થાય છે તે, પોતાના સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન એવી, સિત્ત પ્રતિસાને હું વંદું છું.

આગળ ચાલવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે, પણ વિવેચનને માટે હજી તો હરકોઈ એક કલાનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. એક કલાનો અભ્યાસ બીજીને ઉપકારક થાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

ત્યારે કાવ્યની શક્તિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો કાવ્યકલાને જ મુખ્યત્વે દષ્ટિ આગળ રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

કાવ્યકલાની શક્તિ અને તેની મર્યાદા બન્ને તેના ઉપાદાન ઉપર આધાર રાખે છે. કાવ્યનું ઉપાદાન અર્થપ્રતિપાદક શબ્દ છે એમ કહીશું. અંગ્રેજ કવિ શેલિ બીજી બધી કલા કરતાં કાવ્ય-કલાની શક્તિ વિશેષ માને છે કારણકે તેનું ઉપાદાન શબ્દ અર્થવ્યંજક છે. ચિત્રકારનો રંગ પોતે અર્થવ્યંજક નથી પણ કવિનો શબ્દ પહેલેથી જ અર્થવ્યંજક છે. પણ તે અર્થવ્યંજકતા સાથે જ એક બીજી મુરકેલી જોડી થાય છે. શબ્દો માત્ર સામાન્ય ધર્મોના બોધક હોય છે. પશ્ચિમના તેમ જ પૂર્વના પ્રમાણુશાસ્ત્રીઓ સંમત થાય છે કે શબ્દ માત્ર ‘ઉપાધિ’ એટલે સામાન્ય ધર્મોના બોધ કરે છે. હવે કલામાં રસનિષ્પત્તિ વિશિષ્ટ પ્રત્યયમાં રહેતી છે. પ્રદીપકાર ગોવિન્દ કહે છે, પ્રત્યક્ષમેવ જ્ઞાનં સ્વચ્છમત્કારમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ અત્કારક છે, કારણકે તે આત્મનત વિશિષ્ટ છે. કોઈ અનેકરંગી મૂળ ચિત્ર કરતાં માત્ર તેજજાયાનો તેનો ફોટો જોઈએ રસપ્રદ લાગશે. હવે બીજી કલાઓમાં કૃતિ જે ઉપાદાન દ્વારા આપણી ઇન્દ્રિયોને ગોચર થાય છે, તે ઉપાદાન, ગોચર થતાં જ, વિશિષ્ટ સંસ્કાર પાડે છે. આડું ચિત્ર જોતાં આડની વિશિષ્ટ આકૃતિ જ દ્રઝોચર થાય છે. સંગીત સાંભળતાં સંગીતના વિશિષ્ટ સૂરો જ શ્રવણગોચર થાય છે. પણ ‘પ્રેમ’ શબ્દ સાંભળતાં પ્રેમનું કોઈ પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ચિત્તમાં અંકિત થતું નથી. માત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો જ બોધ થાય છે જે રસોદ્બોધક નથી. આવા ઉપાદાન દ્વારા કાવ્યે વિશિષ્ટ સંસ્કારો પાડવાના છે. આ મુરકેલી એક શબ્દ એકલો બોધાય તે કરતાં વાક્યમાં બોધાય ત્યારે કંઈકે જોડી થાય છે. ‘બાળકને કુતરાં ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો’ એમાં પ્રેમ કંઈક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લે છે. અને તે પ્રમાણે વાક્યોનો સંદર્ભ થતાં અને તેમાંથી પ્રબંધ થતાં એ મુરકેલી જોડી જોડી થતી જાય છે. વાક્યનું તાત્પર્ય કોઈ વિશેષાર્થ છે એમ પ્રાચીનોએ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. છતાં વક્તવ્યને વિશેષ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવા કાવ્ય એક લંગીનો આશ્રય લે છે. આ લંગી તે લક્ષણ અને અલંકાર છે. બીજી કોઈ કલા કરતાં કાવ્ય કદાચ અલંકારનો સૌથી વધારે આશ્રય લે છે. અલંકાર, વસ્તુથી બિન્ન, વસ્તુને અલંકૃત કરવાને યોગ્યેલી, આગ-તુક વસ્તુ છે એમ કહેવું જોઈએ. કાવ્યને, સમ-જાવવા વસ્તુ અને અલંકાર એવા બેદ સ્વીકારાય તેનો વાંધો નથી, પણ તેને તત્ત્વતઃ બિન્ન માનવાં તે જોઈએ. અલંકાર, સામાન્ય અર્થની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવવાને જ કાવ્યમાં આવે છે. એક સામાન્ય દાખલો લઈએ: ‘માઈ મન જાણે ડોળાઈ ગયું.’ મનની ક્રિયા તરીકે ડોળાવાનું કથન થતાં આપણે મન સાથે એ ક્રિયાનો અન્વય કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તે માટે, પાણી ડોળાવાની ક્રિયા, ચિત્ત બને તેટલું પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને એ ક્રિયાનો કયો અંશ મન સાથે અન્વય પામે છે તે વિચારી લઈને તેનો અન્વય કરે છે. તેમ કરતાં મનની સ્થિતિનું જે વિશેષ રૂપ પ્રતીત થાય છે તેથી વર્ણનમાંથી રસ આવે છે. કોઈ ઘરેણું સુંદર હોય, તે માણસને પહેરાવવાથી માણસ સુંદર લાગે, તેમ અહીં થતું નથી.^૧ અહીં

૧. તત્ત્વદષ્ટિએ તો આ દૃષ્ટાંતમાં પણ એમ બનતું નથી. ગમે તે સુંદર વસ્તુ ગમે તે વસ્તુને અલંકૃત કરી શકશે નહિ. તેમાંપણ ઔચિત્ય જોઈએ જ ધીએ.

ડોળાવાની ક્રિયા પોતે સુંદર છે માટે તે મનને લગાડવાથી મન સુંદર લાગે છે એમ બનતું નથી પણ ડોળાવાની ક્રિયા મનને લગાડવાથી મનની અભિપ્રેત દશા વિશેષ રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમાં રસનિષ્પત્તિ રહેલી છે. ઉપર કહ્યો તે બ્રમ અલંકાર શબ્દથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે આગન્તુક નથી. કાવ્યમાં કશું આગન્તુક હોઈ શકે જ નહિ. કદાચીમાંસક કોશીએ આપેલી દલીલથી આનો વિચાર કરીએ. તે પૂછે છે: 'જેને તમે અલંકાર કહો છો તે કાવ્યમાં એકતા પામ્યો છે કે નહિ?' જો પામ્યો હોય તો તે આગન્તુક નથી, પામ્યો ન હોય તો તે કાવ્ય નથી.

અલંકારનું આ જ ખરું સમર્થન છે. પ્રામાણિક અલંકારિકાએ તેનું આ સ્થાન સ્વીકાર્યું છે. ધ્વનિકાર કહે છે:

રસાક્ષિતતયા યસ્ય વન્ધઃ શક્યક્રિયો ભવેત્ ।

અપૃથક્ યત્ન નિર્વૃત્યઃ સોષ્ટ્લંકોરો ધ્વનૌ મતઃ ॥

રસથી આક્ષિપ્ત થતો હોવાને લીધે જે અલંકારનો બંધ શક્ય થાય, અને પૃથક યત્ન વિના બની શકે તે, 'ધ્વનિ' માં એટલે ઉત્તમ કાવ્યમાં ઇષ્ટ છે. આગળ જતાં ટીકાકાર આનંદવર્ધન કહે છે કે અલંકારાણિ નિરૂપ્યમાણદુર્વૃદ્ધનામ્યપિ, રસસમાહિત-ચેતસઃ પ્રતિભાનયતઃ કવેઃ અદ્વંપૂર્વિકયાં પરાપતન્તિ । વિચારતાં દુર્ધૃટ લાગે તેવા અલંકારો, રસમાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા પ્રતિભાવાળા કવિ આગળ દરિદ્રાથી આવી આવીને પડે છે.^૧ છેવટે કહે છે તસ્માન્ન તેષામ્ ચહિરગત્યમ્ રસાભિવ્યક્તૌ । જ્યાં રસનું વ્યંજન થતું હોય ત્યાં અલંકાર બાહ્યજ નથી.^૨

દસ્ય વસ્તુને શબ્દોથી પ્રત્યક્ષ કરાવવા, કાવ્ય જે અનેક અલંકારો વાપરે છે તેમાં માનવ કૃતિ કે માનવ ભાવનું આરોપણ ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. આના ધણા દાખલા કાંઈબરીમાં મળે છે. તેમાંનો એક, શાસ્ત્રલિ વૃક્ષના વર્ણનનો, ભાસજીના સુંદર અનુવાદમાંથી નીચે ઉતાર્યું છું.

તે તરુબંડનિ સમીપિ શીમલિ વૃક્ષ વિશાલ,
મૂલ અન્નગરિ વીટિડ, જળી રમ્યું આવાસ.
શાખાઘ નિમોક, જળી ઉત્તરીય વર્ષન,
ચુકુ દિશિ વાધી કલ્પિ, જળી મેહેવા માન ગર્જન.
વેલિ વીટાણી ધણી તે દીસિ એલ પ્રકાર,
જરાગૂરણ દેવ કેરી નીસરી નસ બદારિ.

૧. સરખાવો. Somehow or other Figures naturally fight on the side of Sublimity, and in turn receive a wonderful reinforcement from it.

A Figure looks best when it escapes one's notice that it is a Figure. Longinus on the Sublime.

Loci Critici p. 47.

૨ ધણા કવિઓ, અને શાશ કવિઓ પણ ક્યાંક ક્યાંક, પૃથક યત્નથી અલંકારો વાપરે છે, વસ્તુને શાશ્વત્તવા જ અલંકાર તેના પર મૂકે છે, અને તે તે રચે કાવ્ય અથવા જ અજાય, પણ તેટલા માટે અલંકાર કાવ્યમાં આવરંચક નથી એમ ન કહી શકાય.

અનેક શાખાઈ કરી શશિશેખરનું જે હાસ્ય
 સદસ્યુજ્ય કલ્પાંત કાલનું નહિ દેખાડી હાસ્ય !
 જીર્ણ પડવા બી ભણી પવનની વલયુ જાણિ;
 નંદનવનની શોભા જોવા વાધિઉ થું પ્રાણિ !
 તુલિ કરી નિ ધ્રુવલ શાખા દીસિ અતિ આકાશ;
 શીણોટા રવિ અશ્વિ જાણી નાંખયા લેહ શ્વાસ.
 મનિ કપોલ ધશા યકી જે વળગી મધુકર માલ,
 જાણી લોહોની શૃંખલાઈ બાંધિઉ છિ કરાવ.
 કોટર મોહાં પંખી કરી ધ સજી એમ જણાય.
 શકુનિનિ સંગિ કરી તે દુર્યોધન સમ ચાય.
 દંડકારણ્યનું નાયક જાણીછ વૃક્ષ તેહ અનુપ.
 (વૈશંપાયન ઉચ્ચારિ) સાંભલુ સાચું ભૂપ.

કવિ અહીં એક શાસ્ત્રમિતિ-શીખ્યાનું વર્ણન કરે છે. આડની જોયાછ તેનો વિસ્તાર
 એ સર્વે જોટલાં ચિત્રથી વિશિષ્ટ રૂપે બતાવી શકાય તેટલાં શબ્દોથી ન જ બતાવી
 શકાય. કવિ શબ્દશક્તિની એ ન્યૂનતા માનવ ભાવો આરોપીને ઉત્પ્રેક્ષાથી સાધે છે.
 આડની અનેક ડાળાઓ ચોપાસ વિસ્તરેલી હતી તે કલ્પાન્ત કાલના નટરાજની સદસ્ય
 જુજ્ય જેવી દેખાતી હતી. જૃત્પની ક્રિયા સાથે સરખાવવાથી આડની અનેક ડાળાઓનો
 વિસ્તાર પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એ જ ચિત્ર હજી એક વધારે અસરકારક ઉત્પ્રેક્ષાથી રજુ
 કરે છે. ' ધરકું થઈ ગયું છે તે જાણે પડવાની બીજથી પરનને વળગાનું કરે છે.
 દૂર આવેલા નંદનવનની શોભા જોવા માટે જાણે તેણે પોતાનું શરીર વધાર્યું છે..... '

આપણે જેમ ડાળા હાથેનાં ઉપયોગ ન કરતાં બળવાન જમણા હાથનો ઉપયોગ
 કરીએ છીએ, તેમ કવિ, ઉપાદાનની શક્તિ એક જગાએ ન્યૂન લાગતાં, જ્યાં તેનું બળ
 અધિક છે ત્યાંથી શક્તિ લાવી-તેનો ઉપયોગ કરે છે. શબ્દો બીજા કેઈ પણ ઉપાદાન
 કરતાં માનવ ભાવને વ્યક્ત કરવાનું સૌથી પ્રબલ સાધન છે. માણસ જાત અનંત યુગોથી
 પોતાની વૃત્તિઓ અને ભાવો વ્યક્ત કરવા બાધાનો ઉપયોગ કરતી આવી છે. એ શબ્દનું
 બળ છે. અને માટે કવિ તે દિશાથી પોતાનું બલ લાવે છે. પ્રકૃતિનાં કાવ્યોમાં પણ તે જ
 રીતિનો ઉપયોગ આપણે જોઈશું.

સન્ધ્યા રમાડે ધરોને ઉછંગે
 આ શુકતારાકણોને શરૂ રંગે !
 ને સિન્ધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
 જોતી રહી રસ યકી રવિનાય પેલો. ચિત્રવિશેષન

તિમિર તારક સર્વ ગયાં રમી,
 ઉઠો ઉપા કંઈ કેશ સમારતી;
 શશિકલા ગગનાડ્ગણમાં રમી,
 નવજ શુકશું પ્રેમથી લાડતી. ગૂઢ કોકિલા

ઝીલી પ્રિયા નયનનાં સરને વૌધાઈ
 પોદયો હતાશ પ્રિય મુક્તિ રૂપ દર્શ;
 તે વ્હાલી સ્પર્શથી સચેતન થાય તેમ
 જગયો નૃસેક નવચેતન ચન્દ્રી સ્પર્શે.

સરતપૂર્ણિમા

ધણાંખરાં પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં આવી રીતે મનન ભાવનું જ આરોપણ હોય છે.

આ પ્રમાણે કાવ્ય, શબ્દના ઉપાદાનદારા, અલંકારના ઉપયોગથી, વિરોધાર્થ પ્રતિપાદિત કરે છે, છતાં દૃષ્ટિના વિષયનાં દર્શયો, દર્શનથી કે ચિત્રો દારા જેવાં વિશેષ રૂપે અંકિત થાય, તેવાં શબ્દો દારા ન થઈ શકે. એટલે, નજરે જોતાં આકારસૌક્યની જે ચારુતા અનુભવી શકાય તે ચારુતા કાવ્ય અંકિત કરી શકે નહિ. તાજનું દર્શ્ય કે સુંદર ફરસબંદી, કે સંધ્યાના રંગો, કે વરસાદનું પ્રત્યેક તોફાન, કાવ્ય સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે નહિ. પણ આમ એક તરફ ચિત્રકલાની અપેક્ષાએ કાવ્યમાં જો શક્તિની ન્યૂનતા છે તો બીજી રીતે કાવ્યમાં અમુક ચિત્રો પ્રત્યક્ષ કરાવી આપવાની એક વિશિષ્ટ શક્તિ પણ છે. કમા-વીકાઈની લોકવાતોમાંથી એક દુહાના ઉદાહરણથી તે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

વીકાઈ વળા મ જાલ્ય, વળે વાશોગણું નહિ,

જઈલુવારય^૧ કાળો ઝાઝ, કમા મન કોળે નહિ.

કમાને વહેમ આવ્યો છે કે પોતાની પત્ની વીકાઈને કાળા ઝાઝ તરફ ગ્રેમ થયો છે અને તે પોતા તરફ બેવફા થઈ છે. તે પત્નીને ધરની બહાર કાઢે છે. નિર્દોષ વીકાઈ પતિના જનકારાથી ધર બહાર તો નીકળે છે પણ ધર છોડી શકતી નથી. બહાર જઈને પણ ધરના વળા ઝાલી જીમી રહે છે અને દીન દૃષ્ટિથી કમાને સંધરવા વીનવતી કરે છે. ત્યારે કમા જવાબ આપે છે " વીકાઈ, વળા જાલ્યે શું વળશે ? વળામાં એણું વસી શકવાનું હતું ! તું તારે કાળા ઝાઝ પાસે જા. આ કમાના મનમાં ફેરી રતેલનો અંકુર ફૂટવાનો નથી. " આ એક જ દુહામાં, આપણે ધરની અંદર ફર જરસા જેવા કમાને, તેને દીન વદને વીનવતી, કંઈક છાપડું નીચું ફોનાથી અને કંઈક સોરઠિયાણી જાચી હોવાથી, છાપરાના વળા ઝાલીને જીમી રહેલી વીકાઈને એક જ દર્શયમાં જોઈ એ છીએ. વ્યક્તિએ ચિત્રમાં જેટલી વિશિષ્ટ રૂપે દેખાય તેટલી વિશિષ્ટ આ કાવ્યનિષ્પન્ન ચિત્રમાં જોઈ શકાશે નહિ. દાખલા તરીકે કમા બેઠેલો છે કે જીમી છે—હું બેઠેલો કહ્યું છું પણ કોઈ જાહેલો પણ દાખલા તરીકે કમા બેઠેલો છે કે જીમી છે—હું બેઠેલો કહ્યું છું પણ કોઈ જાહેલો પણ કહી શકે—તેણે હાથ કેમ રાખ્યો છે, ચરીરે શું ખરેખર છે વગેરે અનેક વિગતો આ ચિત્રમાં દેખાતી નથી. પણ બીજી બાજુ આ ચિત્ર જ કોઈ ચિતારો નહિ કરી શકે. ચિત્રકારને કોઈ પણ ચિત્ર કાદની વખતે પોતાની આંખ દર્શયથી બહાર કયાંક તટસ્થ રિયર રાખવી પડે છે. ત્યાંથી પોતે જોતા હોય તેમ કહીને તે ચિત્ર દોરે છે. આ દર્શયમાં ધરની અંદર બેઠેલો કમા તેને બહાર જીમી જીમી વીનવતી વીકાઈ, નીચું છાપડું, એ સઘળા વિગતો એક જ જિન્દુએ દૃષ્ટિ રાખી જોઈ શકારો નહિ, અને તેથી તેનું ચિત્ર કાઢી શકાશે નહિ. સીતેમાં આનું ચિત્ર બતાવવા એક દૃષ્ટિજિન્દુથી કમાનું મોઢું, વળા સ્થાનાન્તર કરી વીકાઈનું મોઢું, અને વળા ધરની બહાર જઈ છાપરા અને વીકાઈ સાથે આખું ધર એમ એક પછી એક દર્શ્યો બતાવે, જે પછીથી કદવનાથી આપણે સમન્વિત કરી લઈએ. પણ કાવ્ય એક જ દુહામાં

^૧ અહીં પાંડ સંદેહ છે. પ્રકરણ ઉપરથી અર્થ જણાયો છે.

એ આખું ચિત્ર આપણને દોરી આપે છે. કાવ્યમાં જુદાં જુદાં ચિત્રો સમન્વિત થતાં નથી. જાણે મન પોતાના ઉપાદાનમાંથી આખું ચિત્ર ધડે છે, અને જેમ ધ્વજરતું વિરાટ સ્વરૂપ પોતાની ધડેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, તેના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત હોય છે તેમ મન પણ પોતાની સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે-સર્વતઃ વ્યાપે છે.

ચિત્રમાં પણ એકવાર ચિત્ર જોયા પછી કલ્પના તે ચિત્ર સર્જે છે અને ચિત્ર તેને પણ સર્વતઃ સ્પર્શે છે. આદી વક્તવ્ય એ છે કે કાવ્ય જ્યારે ચિત્ર ચીતરે છે, ત્યારે તેને દૃષ્ટિની મર્યાદા નડતી નથી. આતું કારણ એ છે કે કાવ્યનું ઉપાદાન શબ્દો અમુક અર્થોના ખેલ કરે છે, અર્થાત્ મનમાં પરબાધુ જ ચિત્ર ધકાવા માંડે છે. મનને સીધી અસર કરવી એ કાવ્યની વિશિષ્ટ શક્તિ છે. કાવ્ય એ શક્તિનો જ આશ્રય લે છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે કાવ્ય પોતાની શક્તિથી વરસાદનું તોફાન પ્રત્યક્ષ ન કરાવી શકે એ ખરૂં, પણ એ તોફાનથી માણસોના મનમાં કેવી અસર યર્ષ દતી કે થાય તેના વર્ણન દ્વારા તોફાનથી થતી મન ઉપરની વિશિષ્ટ અસરને વર્ણવી શકે.

એક બીજી દૃષ્ટિથી જોતાં આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. કલામાં જે સુંદર છે તેના સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વિલાસો પાડવા ચિત્રકલામાંથી ત્રણ દાખલા લઈએ. ધારો કે આપણી સમક્ષ એક સુંદર આકાર (design) ની લાદી જડેલી છે. બીજો દાખલો એક રંગચિત્રનાં લઈએ. ધારો કે તેમાં એક વનનું ચિત્ર છે અને તેમાં માત્ર વૃક્ષો કાઢેલાં છે. ત્રીજું ચિત્ર માનો કે દ્રીપદીપચાદરણનું છે. આ ત્રણ ચિત્રોના વિવચના શો ફરક છે તે જરા સ્થૂલ રીતે વિચારીએ. ત્રણેય દશ્ય છે. ત્રણેય સુંદર છે એવો આપણે પ્રાથમિક સ્વીકાર છે. ફરક એ છે કે લાદીનો આકાર સુંદર છે પણ તેનો કરો અર્થ^૧ થતો નથી. તેની સુંદરતા ચારુતા ગાત્ર આકાર સૌષ્ઠવની છે. વનચિત્રનો અર્થ થાય છે. તેનો અર્થ વન છે. પણ તેમાં નિરૂપમાણ વિવચના કોઈ લાગણી નથી. છેલ્લા ચિત્રમાં લાગણી છે. 'દુઃસાસનના મોં ઉપર બુંડપની છે, દ્રીપદી ઉપર લાચારીની છે, વગેરે વગેરે. કેવળ આકારસૌષ્ઠવના સૌંદર્યને આપણે ચારુતા એવું પારિભાષિક નામ આપીએ. ચારુતા કરતાં અથવત સૌંદર્ય કે ભાવ-નિરૂપક સૌંદર્ય વધારે ઉત્તમ કે ઉત્કૃષ્ટ એમ સર્વત્ર માની શકાય નહિ, જો કે ઉપરના દાખલામાં એમ જણાય છે. કદાચ ચિત્રકલામાં એમ હશે પણ ખરૂં. પણ સર્વ કલાઓ માટે એવો નિયમ કરી શકાય નહિ. સંગીતકલા અને રચાપત્યકલા કેવળ આકારસૌષ્ઠવની જ છે, અને જન્ને માટે નહિ, તો સંગીત માટે તો સૌ સંમત થશે, કે સંગીત બીજી કોઈ પણ કલા કરતાં ઓછું સુંદર કે રસપ્રદ કે આનંદપ્રદ નથી.

૧ લાદીના સુંદર આકારનો અર્થ થતો નથી એમ કહ્યું છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સમજવાનું છે. તત્ત્વદૃષ્ટિએ તો ચિત્રમાં કે દ્રશ્યમાં વસ્તુ જે અસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે. એવી રીતે અમુક આકૃતિ દ્રશ્યમાં જે અસર કરે તે જ તેનો અર્થ છે. સમુદ્ર કે પર્વતનું દશ્ય ચિત્રમાં જે અસર કરે છે તેને આપણે ગંભીર કે લઘ્ય એવું નામ આપીએ છીએ. નાની આકૃતિને માટે તેવું નામ લાપામાં નથી, હાડોનાં અમુક પ્રકારનાં જુદાંને માટે 'વન' એવું નામ છે, એક આકૃતિને બીજીથી જુદી પાંદવર તેવું નામ લાપામાં નથી, એ જ મૂલગત ફરક છે. અર્થાત્ વનને માટે 'વન' કહી શક્યા અને આકૃતિને માટે કોઈ નામ ન આપી શક્યા એ જ લાપાની અશક્તિ કે મર્યાદા બતાવે છે. હું માત્ર કાવ્યશક્તિ માટે બોલું છું એટલે એ દૃષ્ટિએ 'અર્થ' નથી' એમ કહી શકું છું. કલાસામાન્યની દૃષ્ટિથી એમ કહી શકું નહિ. દશ્ય કલાઓનું વિવેચન લાપાથી જ કરવામાં આ એક મોટી અગવડ છે.

ગુજરાતીમાં લખતાં તો 'દ્રશ્ય' 'ચિત્ર' વગેરે શબ્દોનો પણ આપણે ચોક્કસ અર્થ નક્કો નથી કર્યો એ બીજી મુશ્કેલી છે.

આ વિભાગના શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને કહી શકાશે કે કાવ્યને પહેલા કરતાં બીજો અને બીજા કરતાં ત્રીજો પ્રકાર વધારે અનુકૂળ છે. ફરસબંદીના આકારસૌષ્ઠ્યને તો તે બાબે જ પ્રત્યક્ષ કરાવી શકશે. વનનું વર્ણન કંઈકે કરી શકશે પણ ચિત્ર બેટલું નહિ. પણ કરુણનું નિરૂપણ તે દુઃખ વધારે સારી રીતે કરી શકશે. ફરસબંદી કે વનનું વર્ણન કરવા કંતાં, તે બોતાં માણસના મનમાં જે ભાવ થાય તેનું વર્ણન કરવા તંદુરુદ્ધ કાવ્ય વધારે ધ્યાન આપશે. માટે કાવ્યનો નિરૂપણમાણ વિષય મુખ્યત્વે માનવ લાગણી કે ભાવ છે. વનનું વર્ણન માત્ર ન કરતાં તે વનમાં આવેલા કોઈ માણસના ભાવનું વર્ણન, તેના દર્શક કે ભયનું વર્ણન કરવાથી કાવ્ય વધારે સારી રીતે રસનિષ્પત્તિ કરી શકે દૂરમાં વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે.^૧

આહોં મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે બીજી કોઈ કલાની શક્તિ સ.થે હું કાવ્યકલાની શક્તિની તુલના કરતો નથી. માત્ર કાવ્યની શક્તિ કયા પ્રકારની છે, કંઈ દિશાની છે તે જ જણાવવા પ્રયત્ન કરું છું.

માનવ લાગણી કે ભાવ વિશે આમજ વિચાર કરીએ તે પહેલાં આહોં બેટલું નોંધવું જોઈએ કે કાવ્યને પોતાને પોતાનું આકારસૌષ્ઠ્ય છે. તે પદ્ધત્યનાથી અને શબ્દોના વર્ણોચ્ચારથી થાય છે. આમાંથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે કે કાવ્યને પદ્ધત્યના આવશ્યક છે કે કેમ ? આજના વિષયમાં મેં સર્વ સર્જનાત્મક સાહિત્યનો સમાવેશ કર્યો છે. એટલે એમાં નવલકથા પણ આવી જાય. નવલકથાએ પણ જન્દોખદ જોઈએ એમ કોઈ કહેવું નથી. પણ કાવ્ય શબ્દ પરંપરાથી માત્ર પદખંધને માટે વપરાતો આવ્યો છે. અને એ પણ ખરૂં કે વાક્યમય ઉપાદાનની વધારેમાં વધારે શક્તિ આપણે જન્દોખદ કાવ્યમાં જ જોઈએ છીએ. જનતાએ તેની ઉત્તમમાં ઉત્તમ લાગણીઓ ધણેલાએ પદોમાં જ સંધરી છે. પદ્ધત્યના આખા કાવ્યને કોઈ ગૂઢ રીતે એકત્વ અર્પે છે, આંતર અર્થથી એકત્વ પામેલ કૃતિને બાહ્ય-ધ્વનિથી-અવાજથી એકત્વ આપે છે, અને કાવ્યના એક લાગમાં આખાની આકાંક્ષા જાગ્રત કરે છે, તીવ્રતર કરે છે. એટલે પદ્ધત્યના કાવ્યને અનેક રીતે ઉપકારક થાય છે તેમાં મતભેદ નથી. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે તે વિનાની કૃતિને દૂર અર્થમાં કાવ્યસંજ્ઞા આપી શકાય કે નહિ ? મારો વિષય વિશાળ અર્થમાં સમસ્ત સર્જનસાહિત્યનો છે અને આની ચર્ચાનો આહોં પૂરતો અવકાશ નથી. માત્ર એટલું કહીશ કે શબ્દમાં જ શક્તિ છે, તેનો

૧. આ નિયમ ચિત્રકલાને માટે પણ સાચો છે. વનની લયકરતા, ચિત્રમાં, વનથી ડરતો સંકોચાતો કંપતો માણસ બતાવવાથી વધારે સારી અસર કરે. પણ સંજીવમાં આપણે એને લાગુ કરી શકીએ નહિ.

એક કલાના નિયમો બીજી કલાને અવશ્ય લાગુ પડે નહિ. કવિશ્રી ન્હાનાદાદા 'એક જ અવયવ-વની પુનરુક્તિપરંપરા' એ એક જ સૌન્દર્યનો મહા નિયમ નથી એમ કહેતાં, અણસરખી પાંદડીઓનું ફૂલ કે પગલે પગલે વંકજોગામણીથી વહેતી નદીનું દશાંત આપે છે, ત્યાં ઉપમાનંદોષ (false analogy) થાય છે એમ મને લાગે છે. દમ્ભોચાર કલાનો નિયમ શ્રુતિગોચર કલાને લાગુ કરી શકાતો હોય તો સંજીવ કે નૃત્ય પણ તાલ વિનાનું હોઈ શકે એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવે. નિયમિતતા આવશ્યક છે કે નહિ, તે તે કલા પોતે કહે ત્યારે મનાય. અને અત્યાર શ્રુતિ તો શ્રુતિગોચર કાવ્યકલાએ સંજીવ સાથે જ બેનપણું કર્યું છે.

અલગત એમની જાણ, આ ઉપમાનથી સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા જેવી છે.

પૂરેપૂરે ઉપયોગ બે કવિ બાણી બોધને ન કરે તો તેને માટે પૂરતું કારણ હોવું જોઈએ. નવલકથામાં આપણે પઘની અપેક્ષા નથી રાખતા કારણ કે ત્યાં ભાવ એટલી ધનતાએ નથી પહોંચતો. ઇંગ્લિસેને કહ્યું હતું કે મારાં સામાજિક નાટકોમાં હું પદ નથી વાપરતો કારણ કે દુનિયાનું સાધારણ વ્યાવહારિક વાતાવરણ હું તપ્તા ઉપર બતાવવા માગું છું. સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ રસ અને ભાવની ધનતાના સૂક્ષ્મ નિયમ પ્રમાણે ગદ્ય અને પદ આવે છે. આવું કારણ ન હોય, ભાવ પઘને અનુકૂળ હોય, છતાં કવિ બે પદ ન વાપરે તો તેટલે અંશે સંસ્કારી વાચકની અપેક્ષાને કંઈક અધૂરી રાખે છે એટલું તો કહેવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિને અનુકૂળ રહીને પ્રાચીનોત્તરો મત મઘે કઘીનાં નિકામં વદન્તિ એ મને માન્ય છે. આપણા સાહિત્યનો આ એક રસિક પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચા બંધ પડી છે પણ તે પ્રશ્ન બંધ પડ્યો નથી. કોઈ વિવેચક આ ઉપરથી ગઘને લય (rhythm) અને તેના નિયમો શોધવાને પ્રેરાય તો તેથી વિવેચનસાહિત્ય ઉપર નવો પ્રકાશ પડે.

આપણે જોયું કે કાવ્યનો નિરૂપમાણ વિષય માનવ ભાવ કે લાગણી છે. ભાવ કે લાગણીનો અર્થ આપણે જરા ચોક્કસ સમજવા અહીં પ્રયત્ન કરીએ. જડ અને ચેતન પદાર્થોનો એક ફરક સ્પૂલ રીતે આપણે અહીં કરીયું. ઉનાળાના તાપને લીધે લોહું તપે છે ત્યારે આપણે એમ કહીએ કે તાપના કારણથી લોહું ગરમ થયું. બંને વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવ સ્પષ્ટ છે. પણ ઉનાળાના તાપથી માણસનું શરીર એમ ગરમ થતું નથી. તેનું ઉષ્મા-માન વધતું નથી. શરીર સજીવ હોઈ પ્રસ્વેદ પેદા કરી તે પોતાની ઉષ્મા વધવા દેતું નથી. એટલે ફરક એ થયો કે સજીવ પદાર્થ બાહ્ય વસ્તુની અસરને કેવળ અધીન થઈ તેની ક્રિયાનું આધાન માત્ર કરતો નથી, પણ તેની ક્રિયા સામે ટકી રહેવા, પોતાના કોઈ આંતર તત્ત્વની આવશ્યકતા પ્રમાણે, પોતામાં ફેરફાર કરે છે. જડ અને સજીવ સૃષ્ટિમાં આપણે બે જોયું, તે દૃષ્ટિને ચેતન સુધી લંબાવી જતાં, જણાશે કે એ જ રીતે આપણું ચિત્ત, બાહ્ય વસ્તુઓ અને તેના ફેરફારોની અસરનું અવસ આધાનપાત્ર ન થતાં, પોતાના કોઈ આંતર તત્ત્વની આવશ્યકતા પ્રમાણે, તે ક્રિયાની સામે કે તરફ, અમુક વૃત્તિ ધારણ કરે છે. એમ વૃત્તિ ધારણ કરવી તે ચેતનનો ધર્મ છે—ચેતનનો સ્વભાવ છે.

આવી વૃત્તિઓ માત્ર બહારની જડ દુનિયાં તરફ જ નથી થતી. બીજા માણસની અમુક વૃત્તિ જોઈને પણ આપણામાં વૃત્તિ થાય છે, તેમ જ વળી આપણી પોતાની એક વૃત્તિ તરફ આપણામાં બીજી વૃત્તિ થાય છે. આડ પડતું હોય ત્યારે ભયની વૃત્તિ થાય, તેમ જ કોઈ મારવા આવે ત્યારે ભયની વૃત્તિ થાય, તેમ જ લયમાં આવી પડેલા માણસને બચાવવાની વૃત્તિ થાય, તેમ જ પોતાને થયેલ ભયને માટે શરમની કે હાસ્યની પણ વૃત્તિ થાય, તેમ જ પોતાને ચતા ક્રોધ વિશે સંભમની વૃત્તિ થાય, તેમ જ એક સાથે અનેક વૃત્તિઓ પણ થાય. આ પ્રમાણે વૃત્તિઓનું તંત્ર ઘણું જ જટિલ અને સૂક્ષ્મ છે.

આ વૃત્તિઓને જ આપણે લાગણી કહીએ છીએ. એ વૃત્તિ થવી એ જ ચેતન્યનું લક્ષણ છે, એ જ જીવન છે. બે એવી વૃત્તિઓ ન જ થતી હોય તો આપણે આપણને ચેતન પ્રાણી ગણી શકીએ નહિ. આ વૃત્તિઓ એ જ ચેતન્યનું સ્પુરણ છે. એ વૃત્તિઓમાં જ ચેતન્ય પોતાની આત્મસિદ્ધિ કરે છે—ચેતન્ય કૃતાર્થ થાય છે અને એ જ આનંદ છે.

સ્વપ્ન દષ્ટિએ જોતાં, જડસૃષ્ટિના કાર્યકારણના નિયમમાં અને આ વૃત્તિઓના ઉદ્ભવના નિયમમાં એક ભેદ સ્વીકારવો જોઈએ. જડસૃષ્ટિમાં સૂર્યાતપને આપણે લોહું ગરમ થવાનું કારણ કહીએ છીએ. સૂર્યનો આનાપ સોદા ઉપર ક્રિયા કરે છે, લોહું તેને અધીન થાય છે, અને કાર્યરૂપે લોહું ગરમ થાય છે. ઉનાળાના તાપમાં શરીરને પ્રસેદ થાય છે તેમાં શરીર પોતે તાપની ક્રિયાને અધીન થતું નથી, બલકે નેની સામે ટકાવ કરવા પોતાની આંતર-શક્તિથી પ્રસેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ભેદ સ્વીકારવા આપણે ઉનાળાને પ્રસેદનું કારણ ન કહેતાં નિમિત્ત કહીશું. પ્રસેદ પેદા કરવાની શક્તિ નો શરીરમાં હતી જ, અને તે નિમિત્ત મળતાં વ્યક્ત થઈ એમ કહીશું. એ જ શબ્દો વૃત્તિઓના સંબંધમાં લગાડી એમ કહીશું, કે બાહ્ય પરિસ્થિતિ એ આંતર વૃત્તિને વ્યક્ત થવાનું નિમિત્ત છે. આ ભેદ સ્વીકાર્યા પછી એમ કહીશું કે કાર્યકારણના નિયમને અધીન થવું એ ચૈતન્યના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. કારણની સામે ટકાવ કરવો તેમાં ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે.

જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં ચૈતન્યનો ઝાઝો વત્તો ઉત્કર્ષ થાય છે એવો પણ આપણો અનુભવ છે. ઉદાહરણ, એક માણસ ખીખને મારતો હોય અને ત્રીજા માણસને કશી લાગણી જ ન થાય તે પાશાણવત્ જડના છે. તેને જાગૃતતાની ઇચ્છા થાય પણ ભયથી કશું કરે નહિ તેમાં ચૈતન્યની સ્ફુરણા છે પણ જહુ ઝોછી, પણ તે માણસને જાગૃતતા સામે થાય તેમાં વિશેષ સ્ફુરણા છે, તેને જાગૃતતામાં પોતાનો પ્રાણ સમર્પે તેમાં તેથી પણ વધારે ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ છે. રાત્રીનો ક્રોધથી નારા કરે ને કરતાં ક્ષમા કરે તેમાં વધારે ઉત્કર્ષ છે. નાનું જાળક ટ્રેનને જુએ અને તેને કાંઈ અસર જ ન થાય તેમાં ચૈતન્યની સ્ફુરણા જ નથી, નેનાથી ખીએ તેમાં કંઈક સ્ફુરણા છે, તેનાથી આશ્ચર્ય પામે તેમાં વિશેષ સ્ફુરણા છે, નેનાથી હર્ષ પામે તેમાં મેથી પણ વધારે સ્ફુરણા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉપલા દાખલામાં ભય કરતાં આશ્ચર્ય અને આશ્ચર્ય કરતાં હર્ષમાં ચૈતન્ય કાર્યકારણના નિયમને ઝોહું વસ વતે છે.

કલાનો અનુભવ અને આ વ્યાવહારિક અનુભવ તત્ત્વદષ્ટિએ ભિન્ન નથી. વ્યવહારમાં જેમ મનની લાગણીઓ પ્રત્યક્ષથી જ વિશેષ જાગે છે તેમ કલામાં પણ પ્રત્યક્ષ જેવા જ જ્ઞાનથી—પ્રત્યક્ષ જેવી પ્રતીતિથી લાગણીઓ જાગે છે. મદાભારતનું દ્રોપદી-વસ્ત્રાહરણનું વર્ણન અથવા તેનું કાઢેલું ચિત્ર ચિત્ર ઉપર પ્રત્યક્ષ જેવા જ સંસ્કારો પાડે છે. વ્યવહારમાં જેમ અમુક સંસ્કારો માટે અમુક અધિકારની જરૂર છે તેમ જ કલાનો અનુભવ થવાને માટે પણ અધિકારની જરૂર છે. જાળક વ્યવહારમાં જે દંપતીપ્રેમ નથી સમજી શકતું તે કલામાં પણ નથી સમજી શકવાનું. માટે રસાસ્વાદમાં સહૃદયને જ અધિ-

૧. જડસૃષ્ટિ અને ચેતનસૃષ્ટિ જન્મેને સરખી રીતે દાઝ પડે તેવા સામાન્ય શબ્દોમાં કાર્ય-કારણનો નિયમ મૂકી શકાય, છતાં જડ અને ચેતન સૃષ્ટિનો આ ભેદ અનુભવનિષ્ઠ છે.

૨. ઉદાહરણોમાં પરિસ્થિતિ પૂરતી વિશિષ્ટ કરી નથી તે વક્તવ્યને અનુકૂળ કહી લેવા વિનંતી છે.

૩. પારમાર્થિક સત્ય અને વ્યાવહારિક સત્ય એવી વેદાન્તની પરિક્ષાપાને અવલંબી અહીં કલા સિવાયના અનુભવને વ્યાવહારિક અનુભવ કહ્યો છે. જન્મેમાં કાંઈ તારતમ્ય દર્શાવવાનો તેમાં હેતુ નથી.

કારી કે પ્રમાણભૂત ગણ્યો છે. કલા સર્વોપબોધ છે એ ખરું પણ તેમ તો સત્ય અને નીતિ પણ શું સર્વસ્વીકાર્ય નથી ? છતાં એ ત્રણેયમાં અધિકારની અપેક્ષા રહે છે. તેથી અમુક કાવ્યમાં એકને રસ લાગે તેમાં બીજાને ન લાગે એમ બને.

ત્યારે વ્યવહારના અનુભવમાં અને કાવ્યના અનુભવમાં કશો ભેદ જ નથી ? આનો જવાબ આપણા શાસ્ત્રકારોએ ધણી સરસ રીતે આપ્યો છે. તેને લાંબાંચુથી ચર્ચવા કરતાં ટૂંકમાં એટલું જ કહીશ કે એ અનુભવનો મુખ્ય ફરક એ છે કે કાવ્યમાં વૃત્તિ લાગણી કે લાવ વધારે શુદ્ધ પ્રકારનો થાય છે. આનું એક કારણ એ છે કે વ્યવહારમાં પરિસ્થિતિ ધણી વાર શુદ્ધ રૂપે જણાતી જ નથી. જેમકે કોઈ માણસ આવીને પોતાની કરુણ દશાનું વર્ણન કરે તો આપણને પ્રથમ તો વહેમ જાય કે 'કદાચ ખોટું કહેતો હશે તો ?' અને તેથી તેના તરફ ધ્યાનકરણ દ્રવ્યું જોઈએ તેવું દ્રવે નહિ. કાવ્યમાં સ્વકલ્પિત સૃષ્ટિ હોવાથી પ્રમાણ પોતે શુદ્ધ રૂપે બંને છે કે આ કરુણ વર્ણન ખરું છે જ અથવા નથી જ, અને તેથી પરિસ્થિતિને ઉચિત વૃત્તિ ચિત્તમાં જાગે છે. વળી બીજું એ કે વ્યવહારમાં શુદ્ધ રૂપે વૃત્તિ જાગે તેને માટે આપણે તૈયાર હોતા નથી. દરેકને જવાની ઉતાવળ હોય કે કોઈ બીજી બાબતમાં મન બાંધત હોય, તો તેથી સમસ્ત ચિત્ત તે જ પરિસ્થિતિની સંમુખ થઈ વૃત્તિ કે લાગણી પ્રગટ કરી શકતું નથી. કલામાં સંમત ચિત્ત એટલી જ પરિસ્થિતિની સંમુખ થઈ એસે છે. ત્રીજું એ કે વ્યવહારમાં પ્રમાણના પોતાના પ્રહો શુદ્ધ વૃત્તિસ્ફુરણમાં આડા આવે છે. કોઈ માણસે પાછા ન ખરચવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો તે નિશ્ચય, શ્રમ રીતે અને અચૂત રૂપે, બિખારીની વાત સાચી માનવામાં અને તેના તરફ દ્રવવામાં આડા આવે. કાવ્યાનુભવમાં આમાં વિધ્ન નથી આવતાં માટે અભિનવમુક્તપાદ કલાનુભવોગ્ય શુદ્ધિને અવિચ્છન્ન સંચિત્ત કહે છે. એને જ બીજાએ બ્રહ્માચરણા ચિત્ત કહેલી છે. આ સર્વ વિધ્નના મૂળમાં રહેલું ખરું કારણ માણસનું અભિમાન છે. એ અભિમાન જ વૃત્તિઓને કુટિલ કરનાર છે. પાપ મૂલ અભિમાન. એ સૂત્ર નીતિમાં તેમજ સત્યશોધન અને સૌંદર્યાનુભવ સર્વમાં એક સરખી રીતે સાચું પડે છે. કાવ્યાનુભવમાં એ અભિમાન કે અહંકાર ગણિત થઈ જાય છે. આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે નાટકમાં 'હું જ જોઈ છું તે મને જ બને છે કે બીજા કોઈને જ બને છે' એવા પ્રકારનો અનુભવ નથી થતો. એ અનુભવ ચિત્તાના એવા કોઈ બિન્દુએ થાય છે જ્યાં 'હું' 'તું' નો ભેદ હોતો નથી. આ વ્યાપારને સાધારણીકરણ વ્યાપાર કહ્યો છે, કારણકે તે સર્વને એક સરખી રીતે થાય તેવા હોય છે, અને તેમાં વ્યક્તિનું સાંકડું અભિમાન હોતું નથી.^૧

વ્યાવહારિક અનુભવથી વિલક્ષણ રીતે પ્રમાણના અભિમાન કાવ્યમાં ગણિત શા માટે થાય છે ? તેનો એક જ જવાબ છે, કે તે આત્માનો—ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે. રમતની ક્રમશઃ જેમ બાળકમાં સ્વાભાવિક છે; રમતમાં અનુકૂળ અને ઉત્કર્ષક વ્યાપાર મળતાં જેમ શરીરનું જાન બૂલી બાળક રમે છે; જેમ રમત સાચી નથી એમ જાણવા છતાં બાળક તે સાચી જ હોય તેમ રમે છે અને તેમાંથી તેને સ્વાદ આવે છે; તેમ કાવ્યમાં વિહાર કરવા તે મનુષ્યનો સ્વભાવ

છે; તેમાં ચિત્તને અનુકૂલ વ્યાપાર અને ઉત્કર્ષ મળતાં ચિત્ત અહંકાર બૂલી તેમાં રાચે છે; અને કાવ્યનું વસ્તુ સાચું નથી એમ જાણતાં છતાં તે સાચું હોય એમ માની તેમાંથી રસ લે છે.^૧ આ ક્રીડા કે લીલાનો વ્યાપાર અને કાવ્યભુજવ એટલા બધા સરખા છે કે કેટલાક વિવેચકો કાવ્યને એક ક્રીડા જ ગણવા કહે છે. પણ ખરે વ્યાપારો ભિન્ન છે. દશરૂપકાર આ બન્નેનું સરખાપણું અને ભેદ જાણતો હતો. તે કહે છે:

ક્રીડતાં મૃગયૈર્યદદ્ વાલનાં દિરદાદિમિઃ ।

સ્વોત્સાહઃ સ્વદત્તે તદ્વજ્રોતૃણામર્જુનાદિમિઃ ॥

“ માટીના હાથી વગેરેથી રમતાં બાળકોને જેમ પોતાના ઉત્સાહનો સ્વાદ આવે છે, તેમ અર્જુન વગેરેથી શ્રોતાઓને ” જેમ બાળકો આનંદની અપેક્ષાથી રમતમાં જોડાતાં નથી પણ તેમનો સ્વભાવ જ રમતના અનુકૂળ વ્યાપારને ઝોળખી લે છે, તેમ માણસ પણ આનંદની અપેક્ષાથી નહિ, પણ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ વ્યાપાર ઝોળખી કાવ્યનું શ્રવણ કરે છે. નિરતિશય આનંદ એ એનું પરિણામ છે. આ પ્રમાણે અનુકૂળ વ્યાપાર મળતાં સમસ્ત ચેતન, અહંકારના ગ્રહો છોડી, કાવ્યના વસ્તુની સંમુખ થાય છે, કાવ્યની સાથે તક્ષીન, તન્મય, થાય છે; અને તેમ યવામાં રસાસ્વાદ કરે છે. વ્યવહારમાં કોઈ પણ વિષયની ઉપલબ્ધિ કરતાં મન જાણે અહંકાર સાથે અનુસંધાન રાખી તે વસ્તુને પોતામાં સંધરવા પ્રયત્ન કરે છે; કાવ્યવ્યાપારમાં જાણે મન પોતાની અહંકારમનિયથી છૂટું થઈ વિષયમાં લય પામે છે, જાણે વિષય જ મનનું ઢરણુ કરે છે, મારે આપણે કલામાં ‘મનોહર’ શબ્દ વાપરીએ છીએ. આમ યવાથી વ્યવહારમાં જે ઉન્નત અનુભવો કદી નથી ચતા તેવા કાવ્યમાં થાય છે. ચેતનનો કોઈ અપૂર્વ ઉત્કર્ષ કાવ્યમાં અનુભવાય છે.

કલાભુજવમાં અહંકાર ગલિત નોંધાયે એ ખરું પણ તે સાથે સર્વ ચેતન—સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાની સર્વ શક્તિ, જગરુક નોંધાયે. વ્યવહારમાં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઇન્દ્રિયો ઉપર અચકાવાથી પણ ચિત્તમાં કંઈક ભાવ થાય, પણ અહીં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ જેનું કોઈ જ નથી, સધળું જ ચિત્તે કલ્પવાનું—ચકવાનું છે, એટલે ચિત્ત જગરુક રહેતું નોંધાયે. એમ થાય તો જ કાવ્યના ભાવમાં ચિત્ત તન્મય થઈ શકે અને કાવ્યનો ભાવ ચિત્તમાં અંકિત થઈ શકે. જેટલે અંશે માણસ અહંકાર ગલિત કરી શકે, અભિમાનમૂલક ગ્રહો છોડી શકે, અને તે સાથે ચેતનને જગરુક રાખી કવિને અનુકૂલ પોતાનું ચિત્ત કરી શકે, તેટલે અંશે તે કાવ્યનો ખરાબર અનુભવ લઈ શકે, અને કાવ્યાનંદ ભોગવી શકે. આ સ્થિતિ બંધી વ્યક્તિઓને અને બધે પ્રસંગે સુગ્રામ્ય હોતી નથી. પણ એ જ સાચી સ્થિતિ છે. વિવેચક પણ જો આવી રીતે કાવ્યનો ભાવ ગ્રીવી શકે તો જ સાચો વિવેચક થઈ શકે. મારે વિવેચન કરવું છે એટલો સંકલ્પ પણ કાવ્યના શ્રવણ સમયે ન નોંધાયે.

કલામીમાંસકો વ્યાવહારિક અનુભવમાં અને કલાનુભવમાં એક બીજો ભેદ કહે છે. વ્યવહારમાં સર્વ જ્ઞાન કાર્યપર, કાર્યપ્રેરક કે કાર્યપર્યવસાયી હોય છે. કલાનુભવ એવો કાર્યપર્યવસાયી નથી, તે કેવલ ચિંતનાત્મક હોય છે. આપણે ઉપર જે મુખ્ય ભેદો કલા તેના

૧. આને કેટલાક અંગ્રેજ વિવેચકો self-illusion કહે છે.

પરિણામ રૂપ જ આ બેઠ છે. કાર્ય સંકલ્પમૂલક છે અને સંકલ્પની પાછળ અહંકાર રહ્યો છે, એટલે કાવ્યમાં કાર્યસુદ્ધિ જાગ્રત રૂપે ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આટલા ઉપરથી કેટલાંક એમ કહે છે કે કાવ્ય માણસને કાર્યવિમુખ કાર્યશયિત બનાવે છે એ યથાર્થ નથી. કેટલાંક કાવ્યોપસેવીઓ કાર્યશયિત હશે. પણ એમ તો શુદ્ધિમાં પણ બને છે. માણસ કસરત કરવી એમ જાણે છે છતાં નથી કરતો. માટે શુદ્ધિ નકામી છે એમ કોઈ નથી કહેતું. આ દોષ ચિત્તની અવ્યવસ્થાનો છે. જાગૃત્તા સંચારમાં જો એક ચક્ર ફરે અને તે સાથે ફરતું જોઈએ તેમ બીજું ચક્ર ન ફરે, તેમ આ ચિત્તમાં એક ભાગની ક્રિયાથી બીજા ભાગની ક્રિયા થવી જોઈએ તે નથી થતી. પણ તે કાવ્યનો દોષ નથી, ચિત્તનો દોષ છે, વ્યક્તિનો દોષ છે, તેની કેળવણીનો દોષ છે. કાવ્યનું કામ સંસ્કાર પાડવાથી પૂરું થાય છે.

આ પ્રમાણે કાવ્યનો જે સંસ્કાર પડે તેને જાવ કે જાગણી કહીએ. તે જાવને ઝીલનારને જાવક કહીએ. એ જાવની રજુઆત એ જ કાવ્યનો આનંદ.

ઉપર વ્યવહાર અને કાવ્યનો સંબંધ બનાવ્યો તેથી એવો પ્રશ્ન થાય કે, ત્યારે શું વ્યવહારમાં પણ કલાની પેઠે આનંદ આવી શકે? હું માનું છું. કે અહંકાર ગણિત કર્યો છતાં સર્વ ચેતનથી કોઈ જાગરુક રહી શકે તો તેને એવો આનંદ થાય. ત્યારે, જીવનના દરેક અનુભવે દર્શનબોધ થાય. ત્યારે કદાચ કાવ્યથી પણ વધારે આનંદ થાય કારણકે કાવ્યમાં તો માત્ર કાવ્યસૃષ્ટિ પૂરતાં જ જાગરુક રહેવાનું છે અને વ્યવહાર તો આ અનેન વિશ્વની સંમુખ આપણને રાખે છે, અર્થાત્ અનેન કાવ્યની સંમુખ રહેવાનું થાય. પણ આ રિયાત દજ માણસની કલ્પનાના છે, તેને સિદ્ધ થઈ નથી, પણ જોટલે અંશે સિદ્ધ હોય તેટલે અંશે માણસને આનંદ મળે.

અર્થાત્ કાવ્યાનુભવનો અને વ્યવહારાનુભવનો મુખ્ય ફરક એટલો જ છે કે કાવ્યમાં અહંકાર ગણિત થાય છે. તે સિવાય વ્યવહારની રસદષ્ટિ અને કાવ્યની રસદષ્ટિ એક જ છે. કાવ્યને માટે સહૃદય જે અધિકાર મેળવે છે તે વ્યવહારના તેમજ કાવ્યના અનુભવથી મેળવે છે. ર અને સૃષ્ટિઓમાં ચૈતન્ય એક જ સરણીએ ઉત્કર્ષ મેળવે છે. જીવનમાં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે રોહ શક્ય છે તો જ તે કાવ્યમાં શક્ય બને છે. જીવનમાં પતિના સંબંધમાં આવેલી બીજા તેના રમારક તરીકે વિધવા સાચવી રાખે છે તો કાવ્યમાં પણ તેવી જાગણી અને ક્રિયા ધ્રુવ છે. પણ જીવનમાં આવા કોઈ કારણ સિવાય કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને લોહાના અર્થદોન કડકા સાથે પ્રેમ થતો નથી, તો કાવ્યમાં પણ લોહાના કડકા પછવાડે તેના વિયોગમાં સતી થતી સ્ત્રી કે જુરતો પુરુષ ન નિરૂપાય. જીવનમાં પાગલ સ્ત્રી કે પુરુષ જ એવી એટલા દરે અને તેથી દયા, અથવા 'વિવેક શક્તિવાળું માણસ ઘેલું યઈને કેવું બની જાય છે!' એવું આશ્ચર્ય થાય, તો કાવ્યમાં પણ એવાં નિરૂપણો એવીજ જાગણી કે જાવો વ્યક્ત કરવા આવે, અન્યથા નહિ.

૧. આપણા શાસ્ત્રકારોએ અહંકાર વિના, કર્મફલની અપેક્ષા વિના, કર્મ કરવાનો કર્મયોગ પ્રતિપાદિત કર્યો છે, તે ખરેખર જીવનની કલા છે, અને ભગવદ્ગીતામાં તેને લગભગ કલા કહી છે. યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્. પણ આ સામાન્ય દૃષ્ટિની ચર્ચામાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત હું ભેગવવા ઇચ્છતો નથી.

૨. સરખાવો: લોકે પ્રમદાદિભિઃ સ્વાપ્યનુમાને પાટવવર્તા, કાંવ્યે નાટયે ચ...સામાજિકનાં ...રસઃ । કાવ્યપ્રકાશ, ચતુર્થોદ્ધત.

‘કાવ્યમાં તો કલ્પના ગમે ત્યાં વિહરે અને કાવ્ય થાય’ એ માન્યતા, આ મર્યાદા બહાર, ખોટી ઠેરે. જીવનમાં અને કાવ્યમાં એક જ રસદષ્ટિ રહેતી છે, અને રહેવી જોઈએ.^૧

આપણે ઉપર જોયું કે અભિમાનનું તિરોધાનપૂર્વક પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરાવી ભાવ નિષ્પન્ન કરવો એ કાવ્યની વિશેષ શક્તિ છે. કાવ્યની આ શક્તિ તેના કર્તા કવિમાંથી ઉતરી આવેતી હોય છે. કાવ્યમાં જે ભાવ સહૃદયને થાય છે તે ભાવ પ્રથમ કવિને થયેલો હોય છે. કવિનું કૌશલ એ કે તે પોતાનો ભાવ પોતાની કૃતિદ્વારા સહૃદયમાં સંક્રાન્ત કરી શકયે. એ ભાવ કવિચિત્તમાં પણ સાધારણીકૃત universal સ્વરૂપમાં હોય છે. કવિ કાવ્યદ્વારા સ્વાતુભવ ગાતો હોય કે યરાતુભવ ગાતો હોય પણ તેનો સ્વાતુભવ પણ યરાતુભવ જેટલો જ સાધારણીકૃત હોવો જોઈએ. એ ભાવ સાધારણીકૃત હોય છે માટે જ તે સર્વોપજોગ્ય બને છે. અને એ સાધારણીકૃત હોય છે, માટે જ કવિ તેને માનવજાતિ આગળ ગાય છે—તેને માનવજાતિમાં સંક્રાન્ત કરવા ઇચ્છે છે. સાધારણીકૃત અનુભવનો એ સ્વભાવ છે કે તેમાં તે સર્વને ભાગીદાર કરવાની ઇચ્છા રાખે. ‘કવિ તો મરત હોય છે, તે તો માત્ર પોતાની આંતર તૃપ્તિને માટે જ લખે છે, લોકો વાંચે કે ન વાંચે તેની તેને પરવા હોતી નથી.’ એ મત મને યથાર્થ લાગતો નથી.^૨ જેમ મરકરી કરતી વખતે બીજો તે સમજી શકે તેવી અપેક્ષા હોય છે, એવી અપેક્ષા એ જ તેની પ્રેરણા હોય છે, જેમ બેટ આપની વખતે તે બેટનું રક્ત્ય અને તેની પ્રેરક વૃત્તિ બીજો સમજી શકે એવી અપેક્ષા હોય છે, તેમ કાવ્ય માનવ જાતિ સમજી શકે એવી અપેક્ષાથી લખાય છે. પોતાના નિર્દોષને તિરસ્કારનાં પણ ભાવભૂતિ એવી આશા રાખે છે કે હાલ નહિ તો અનંત ભવિષ્યમાં કોઈને કોઈ તો તેની કૃતિની કંઈ કરશે જ. એ નિર્દોષ તરફનો તિરસ્કાર અને ભાવીની આશા બંને કવિની અપેક્ષાની જ સાત્પ્રીતી છે. ટાંક્કરોય કહે છે કે કલા એ કલાવિધાયકના ભાવનું સંક્રમણ છે.

કવિમાં ઉદ્ભવેલો ભાવ તેના દેહના અનુભવમાં આવેલો હોવો જોઈએ એમ માનવાની જરૂર નથી. કવિની પ્રતિભાનો એ અર્થ છે કે તે સાંકડા અભિમાનની મર્યાદાની પાર જઈ આપ્યા વિશ્વમાંથી અનુભવ લઈ શકે છે. તેની પ્રતિભાના બળ પ્રમાણે તેની દષ્ટિ બેઠક હોય છે. કવિ દ્રષ્ટા છે. તે જે જુએ છે અર્થાત્ એ અનુભવથી તેના મનમાં જે ભાવ થાય છે તે ભાવને તે બીજામાં પોતાની કૃતિ દ્વારા સંક્રાન્ત કરી આપે છે. ભદ્રે તોત કહે છે:

નાટ્યપિઃ કવિરિત્યુક્તમ્ ઋષિષ્વ કિંચ દર્શનાત્ ।

×

×

દર્શનાદ્દર્શનાન્નાથ રૂઢાલોકે કવિશ્રુતિઃ ॥

આવી કૃતિની વિધાનશક્તિ તેજ કવિની સર્જનશક્તિ છે. તેનો આપાર અતિ ગૂઢ છે, બુદ્ધિની પારનો છે, તેને વિશે અહીં વિશેષ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ આ વિષયમાં

૧. સરખાવો. પ્રો. ઠાકોરે ઉદ્ધારેલું G. B. S. નું વચન: Let no man dare to create in art a thing that he would not have exist in life.

કલાક્ષેત્રમાં સર્વથા તે નિષિદ્ધ,

ન જે જીવનક્ષેત્ર કાળે વિશુદ્ધ.

૨. ત્યારે મસ્તીનાં કાવ્યોમાં શું ખોટો ભાવ હોય છે? ના. તે કાવ્યો દ્વારા કવિ પોતાની બેપરવા તેના ભાવકોમાં સંક્રાન્ત કરે છે. એવી બેપરવા ભાવકોમાં સંક્રાન્ત કરવાની અપેક્ષા એ કાવ્યો નીચે હોય છે.

એક બે ગેરસમજ છે તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ. કેટલાક માને છે કે કવિના આ વ્યાપારને માટે જ્ઞાનની જરૂર નથી એ ખોટું છે. જ્ઞાનની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન ધણા જ તાત્ત્વ સ્વરૂપે, સદા સતતોપલબ્ધ હોવાની જરૂર છે. આ સ્ફુટ કરવાને માટે, ચિત્તના એક અત્યંત ભિન્ન વ્યાપારનો દાખલો લઈએ. કોઈ ભૂલાર્થ ગયેલો શબ્દ સંભારવાનો પ્રયત્ન કરતાં, શબ્દ શોધવા શબ્દકોશનાં પાનાં ફેરવીએ તેમ, મન અનુભવકોશનાં પાનાં ફેરવતું લાગતું નથી, પણ મનના સંકલ્પથી જોઈતી વાત જીવતી થઈને, જાદુગરના પાનાની પેઠે ઉપર કોઈયું કાઢી જાલી રહેતી હોય તેમ લાગે છે. કાવ્યસર્જન વ્યાપાર આનાથી અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનો છે, પણ તેમાં પણ, કવિને જે ભાવ પ્રગટ કરવો હોય તે—ભાવનિષ્ઠ કવિ બનતાં, તેનું સમસ્ત જ્ઞાનતંત્ર સચેત થાય છે અને અનુકૂલ સંસ્કારો ભાવની આસપાસ ગૂંથાવા માંડે છે. જેમ આપણે મિત્રને જોઈને હર્ષમાં આવી જઈએ, મસ્કરી કરવાની વૃત્તિ થાય અને એ વૃત્તિ થતાં આપણા જ્ઞાનમાંથી એ વૃત્તિને અનુકૂળ વાતો એકદમ ઉપર આવી જાય છે, અથવા એવી વાતો પ્રેરનાર છે, તેમ કવિને પણ થાય છે; પણ આપણા દાખલા કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં, ઘણી સૂક્ષ્મ રીતે, ઘણી વિવિધતાથી, અને ઘણી જાતી ભૂમિકા ઉપર. એટલે જ્ઞાન કવિત્વને પોષક છે અને આવશ્યક પણ છે. શેલિ કહે છે કે જ્ઞાનનું સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપ—જીવંત સ્વરૂપ કાવ્યમાં અવતાર લે છે.

અને ખીણું એ કે આ સર્જનશક્તિ ચિત્તની ગમે તે વૃત્તિમાં રમમાણું નથી થતો પણ જેમાં તે જીવનનું રહસ્ય જુએ છે, જેમાં ચેતનનો આવિર્ભાવ-ઉત્કર્ષ જુએ છે તેમાં જ રાય છે. તેવા સર્જનમાં જ વિવિધતા આવે છે. તે સર્જન જ લોકોત્તર બને છે. તે સર્જન જ ખરું ‘મનોહર’ બને છે. તેમાં જ તક્ષીન થઈ ભાવક પોતાનું અભિમાન હુમ કરી શકે કે. જીવનની ખરી રહસ્યભૂત વૃત્તિ જ વિવિધરૂપે આવિષ્કાર પામી શકે, અને વિવિધ આવિષ્કારમાં રહેલી એક વૃત્તિ એ જ કલાનું સ્વરૂપ છે—જેને વૈવિધ્યમાં એકત્વ કહીએ શીએ. ખાવાની વૃત્તિ હલકી છે, કામવૃત્તિ હલકી છે, લોભવૃત્તિ હલકી છે. એ વૃત્તિઓ પૂરતી વિવિધતામાં આવિષ્કાર પામી શકે નહિ. પ્રેમવૃત્તિ સાથે સરખાવતાં ખાવાની વૃત્તિના આવિષ્કારનું વૈવિધ્ય નહિ જેવું છે. તે વૃત્તિને વૈવિધ્યથી નિરૂપી હોય તો પણ તે મનોહર થશે નહિ. જેમ દાનવીરતા, ધર્મવીરતા વગેરે વીરરસના પ્રકારો છે તેમ લક્ષણવીરતા વીરનો પ્રકાર થઈ શકે નહિ. કારણકે અત્યારે આપણી સંસ્કૃતિમાં આપણે એટલે જાણે આવ્યા છીએ, જ્યાંથી ખાઉધર વૃત્તિ એ આપણને જીવનનું રહસ્ય લાગતી નથી. પણ નીચી કોટિની સંસ્કૃતિના કવિને ખાવાનો ઉત્સાહ એ કાવ્યનો મુખ્ય રસ થઈ શકે. આંકિકાના નૂપી હાસ્યોનાં એક ગીત ત્યાં જઈ આવેલા મારા એક મિત્રે મને સંભળાવ્યું હતું.

વાનુષી ફૂલા માંબા,

વાનુષી ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

ફૂલા માંબા,

વાનુષી ફૂલા માંબા.

“ હે નખી લોકો ! મગર ખાઓ, મગર ખાઓ, મગર ખાઓ. ” એ એનો અર્થ છે. એ ગીત ત્યાંના લોકો ખૂબ ઉત્સાહથી નાચના ક્રૂરતા ગાય છે એમ સાંભળ્યું છે. તેમને એમાં કાવ્યનો રસ આવે છે એમ જ માનવું જોઈએ. આપણને તેમાં કાવ્યનો રસ આવે નહિ.

ત્યારે આપણાં કાવ્યમાં ખાવાની વાત આવે જ નહિ ? આવી શકે, અને આવે છે. તેમાં ખાવાની વાત પણ આવે ખાઉંધર વૃત્તિનું નિરૂપણ પણ આવે. પણ તે હાસ્યનો વિભાવ બને. ખાઉંધર વૃત્તિ આપણી બમિકાના સહૃદયને માટે લુગુપ્ત્રાકારક છે અથવા ઉપદક્ષનીય છે, અને તેથી કાવ્યમાં પણ તેનાથી લુગુપ્ત્રા કે હાસ્ય જ થાય. કાલિદાસના વિદૂષકોનો લગભગ અરધો અરધ હાસ્ય આ ખાઉંધરવૃત્તિના નિરૂપણથી જ થાય છે. કવિનું કૌશલ એવું છે કે એ ખાઉંધરવૃત્તિ બરાબર ઉપદક્ષનીય દેખાય એ રીતે આપણી આંખો તેને રજુ કરે છે.

એ જ રીતે કામોત્સાહ એ મુખ્ય રસ ન થઈ શકે પણ હાસ્યનો વિભાવ થઈ શકે. દમયંતીસ્વંયંવરને પ્રસંગે

શરીર હ્રદ શાજનાં ખેડ, તેને દમયંતી પરણ્યાના કેડ,

બાળ પૌવન ને વળા વૃદ્ધા, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા

વગેરેથી પ્રેમાનંદે વૃદ્ધ રાગ્યોના કામાવેશનું વર્ણન કર્યું છે. કામવશ રાગ્યો જોઈ પાસે જોઈ જોવાવે છે, આખી રાત વળુ કરાવે છે, પગી ચૂંટાવે છે, બેસી ગયેલા ગાંધ ઉપસાવવા ગણેશમાં સોપારી રાખે છે, વગેરે વગેરે. પણ અહીં પણ કાવ્યનો મુખ્ય રસ કામોત્સાહ નથી પણ તેના વિભાવથી થયેલો હાસ્ય છે. આ વૃદ્ધ રાગ્યો પણ કામ-વૃત્તિથી જીર્ણ નથી રહી શકતા, કામાવેશમાં તણાય છે એ જોઈ હાસ્ય ઉદ્ભવે છે. એ જ રીતે કેવળ પૈસા કમાવાની વૃત્તિ પણ ઉપદક્ષનીય છે. ભવાઈમાં આ ખાઉંધરવૃત્તિ, કામવૃત્તિ અને લોભવૃત્તિ એ ત્રણેયનો વારંવાર ઉપહાસ કરેલો હોય છે.

અહો આપણે જોઈ ચકીએ છીએ કે રાગ્યોમાં દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા થાય એ વાતમાં રસ નથી, પણ એ વાતથી આપણને હસવું આવે તેમાં રસ છે. અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ રકુરે તેમાં રસ છે. જો આ વસ્તુ તરફ આપણે હસી ન ચકીએ તો આપણને રસનો અનુભવ થયો નથી. એટલે રસ ભાવકના ચિત્તમાં થાય છે, અને તે યોગ્ય વસ્તુ તરફ ઉચિત ભાવ થવામાં છે. આ ઔચિત્ય સાચવીને કવિ ગમે તે વૃત્તિ નિરૂપી શકે. મોટી ઉંમરના માણસની ખાઉંધરવૃત્તિ નિરૂપીને તે હાસ્ય નિબંધન કરી શકે; એવી જ રીતે નાની ઉંમરના કોઈ બાળકનો ખાવાનો ઉત્સાહ વર્ણવી, તે રતિ નિબંધન કરી શકે. કારણકે નાના બાળકમાં એ વૃત્તિ અનુચિત નથી. ઉઘટી તરવરતા જીવનનું ચિહ્ન છે. કૃષ્ણના દૂધ પીવાના અને માખણ ખાવાના અનેક તોફાનમાં કંઈક ઔચિત્યભંગ નથી થતો. ઉચિત શબ્દો વગેરેમાં, વસ્તુને ઉચિત ભાવ અને ભાવને ઉચિત વસ્તુ એ જ કાવ્ય શ્લેષનું કહે છે: **ઔચિરયં રસસિદ્ધસ્ય સ્થિરં કાવ્યસ્ય લક્ષણમ્.**

સાદિત્યમાં વારંવાર પૂછાય છે: શું કાવ્યમાં અનીતિ ન આવી શકે ? દુનિયામાં અનીતિ છે તો કાવ્યમાં કેમ ન આવે ? વળી વારંવાર ફરિયાદ કરાય છે કે રીકાકારો કાવ્યને નીતિની દૃષ્ટિથી લુચ્છે છે તે પોતે કાવ્ય સમજતા નથી, કવિને અન્યાય કરે છે,

અને સમાજની રસવૃત્તિ યગાડી તેને ખરા રસથી વંચિત કરે છે. આ પ્રત્યેકના પુત્રાસે ઉપરના સિદ્ધાન્તમાં આવી જાય છે. કાવ્યમાંથી કશું ખાતલ કરવાની જરૂર નથી. દુનિયાની હરેક યીજ તેમાં આવી શકે. પ્રત્યેક માત્ર એટલોજ છે કે કવિને તે યીજ તરફ જે ભાવ થાય છે, તે ઉચિત છે કે અનુચિત છે ? આપણા સમાજની સંસ્કારિતાની આ દૃષ્ટિએ અનીતિનો ઉત્સાહ એ ઉચિત ભાવ નથી, તેનો તિરસ્કાર કે જીરુપણા કે ઉપહાસ એ ઉચિત ભાવ છે. કવિ ઔચિત્ય છોડી દઈ અનુચિત ભાવમાં રાખે, તો તે પોતે સંસ્કારિતાની એવી નીચી દૃષ્ટિનો છે એવો ખરું જ પણ તેથી તેનું કાવ્ય સંસ્કારી સહૃદયને આકર્ષી પણ ન શકે. સંસ્કારી સહૃદય, કાવ્યમાં ચિત્તન્યના જે લોકોત્તર ઉદ્ધર્ષની અપેક્ષા રાખે છે તે તેને તેવા કાવ્યમાં મળશે નહિ. જેમ લોહાના કડકા સાથે પ્રેમ કર્યાની કથામાં ઔચિત્ય નથી, જેમ તે પ્રમાણે દૃષ્ટવતી જતાં ચિત્તને અસ્વાભાવિક પ્રત્યક્ષ કરવો પડે છે અને તેમાં કલેશ થાય છે, તેમ જ અનીતિનાં કાર્યોમાં ઉત્સાહ લાવતાં ચિત્તને કલેશ થાય છે, તેમાં કલાનો પરમ આનંદ તે અનુભવતું નથી. અનીતિમાં ઉત્સાહ લેનારું સાહિત્ય કલાની અને રસની દૃષ્ટિએ હીન છે. જેમ ઉત્તમ સાહિત્ય અમુક વિષયનું જ હોવું જોઈએ—સ્વદેશાભિમાનનું જ હોવું જોઈએ એમ ન કહી શકાય. તેમ નીતિનું ઉપદેશક જ હોવું જોઈએ એમ પણ ન કહી શકાય પણ અનીતિમાં ઉત્સાહ પ્રેરતું સાહિત્ય હીન છે એ તો ચોક્કસ.^૧ તેમાં પણ રસ લેનારો વર્ગ મળી રહે છે તેનું કારણ એટલું જ કે સમાજની સામાન્ય સંસ્કારિતા હજી સિદ્ધ કરી ન હોય એવો બાલક વર્ગ હમેશાં થોડો ધણો હોય છે. કલાને જોવાને નીતિની નહિ, પણ કલાની જ—રસની જ દૃષ્ટિ જોઈએ એ ખરું. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કલા અનીતિમાં રસ લઈ શકે.

અને અનીતિમાં રસ લેનાર સાહિત્ય તે સમાજને જૂઠામાં જૂઠા શાપરૂપ છે. માણસના મનને તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રીતે વિકૃત અને કુટિલ કરે છે, તેનાં મર્મસ્થાનોને ઝેર આપે છે, તેની વિવેકદૃષ્ટિને—તેની મૂલ્યપરીક્ષક દૃષ્ટિને ત્રાંસી બનાવે છે. દૂંકમાં તેનાથી મોહાતો વાચક પછી આખી સૃષ્ટિને ઉલટી રાખે છે.

પણ નીતિની સામેની આંકિરણમાં કંઈક સત્ય છે. નીતિનાં કુરામદથી ખરાબ સાહિત્ય પણ સારા સાહિત્યનો સિક્કો ધણીવાર મેળવી જાય છે. પણ એવી કિરિયાદ માત્ર એ પ્રકારના જ સાહિત્ય સામે સાચી નથી. ધણું સાહિત્ય એવું જ અધમ હોવા છતાં, કેવળ કામવાસનાને ઉત્તેજનારું હોવાથી જ સાહિત્યમાં અપે છે, એ પણ એવું જ છે. સાહિત્યના ખરા વિવેચકે બનેને એક સરખાં તિરસ્કારી કાઢતાં જોઈએ. આવા સાહિત્યમાં રસ પડે છે તે અભિમાન ગલિત યવાથી નહિ, પણ અભિમાની જીવનમાં જે ગમતું હોય છે તેને ઉત્તેજન મળવાથી. એ કલાનુભવ જ નથી.

૧ What we have to bear in mind is that moral purity in the purpose of art or beauty does not constitute aesthetic purity, though moral impurity in the purpose of art or beauty does constitute aesthetic impurity.

B. Bosanquet's History of Aesthetic p. 54.

કામવાસના જેવી અધમ વૃત્તિ જેમ કલાનુભવમાં વિવેનકર્તા થાય તેમ જ નીતિનેા આગ્રહ પણ થાય. નીતિ તો અમુક જ હોવી જોઈએ એમ કોઈ ગ્રહપૂર્વક માને અને તે જ દૃષ્ટિથી કાવ્ય વાંચે તો તે કાવ્યનેા રસ સમજી શકે નહિ. માત્ર ભાવકમાં જ આ વૃત્તિ કે આગ્રહ વિવેનકર્તા થાય એમ નહિ, પણ કવિમાં પણ તે તેવો જ થાય—કદાચ વધારે વિવેનકર્તા થાય. આવા આગ્રહોથી કવિના ચિત્તમાં સંસ્કારો યથાતથ પડે નહિ. નીતિના આગ્રહથી જુએ તો તે અનીતિમાન માણસોની વૃત્તિઓ સમજી શકે નહિ. માત્ર આખા જગત માટેનો પ્રેમ જ એવી વૃત્તિ છે કે જે વિવેનકર્તા થવાને બદલે ખીગનાં માનસ ખુલ્લાં કરી આપે. અને પ્રેમ ખરી રીતે અભિમાનની વૃત્તિ નથી, અભિમાન છોડાવનારી, માણસની દૃષ્ટિને આત્મકેન્દ્રી મટાડનારી વૃત્તિ છે.

એટલે નીતિની દૃષ્ટિ સામેની ફરિયાદમાં એટલું સાત્ય છે કે જ્યારે જ્યારે કવિ કાવ્ય દૃષ્ટિથી શ્લિગત નીતિની પાર જઈ, તેની સાથે વિસંવાદી હોય એવી કોઈ વાત કરે ત્યારે સમાજ તે સમજવાને બદલે તેનો વિરોધ કરે છે. આનું કારણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ભાવકનો અધિકારદોષ છે. ભાવક એ નવા સંસ્કારો ગ્રહણ કરવા જેટલો અધિકારી નથી. અને એમ તો વ્યવહારમાં અને કલામાં બંનેમાં બને છે. છતાં ઇતિહાસ એમ જ બતાવે છે કે એવા વિરોધ છતાં એવી કૃતિઓ પછી સફળ થઈ છે, અને સમાજે નવી નીતિદૃષ્ટિ ગ્રહણ કરી છે. પણ તેનો અર્થ એવા નથી કે અનીતિપ્રેરક કાવ્યો ઉત્તમ કાવ્યો હોઈ શકે. નવી નીતિ અને અનીતિ એક જ વસ્તુ નથી.

આપણા સાહિત્યમાં નીતિ સામેની ફરિયાદમાં મને સર્વત્ર નવી નીતિનેા ઉદય જણાતો નથી. નીતિભંગનેા પક્ષવાદ જુદાં કારણોથી થયેલો જણાય છે. આપણો સમાજ જૂનો—હવે અર્ધહીન થયેલાં—શ્લિખન્ધનોથી જઠગાયેલો છે. સમાજ અને વ્યક્તિઓ તેમાંથી છૂટી શકતી નથી; તેનું કારણ કંઈક અંશે અજ્ઞાન છે પણ વધારે અંશે નિર્બળતા છે. નવું સાહિત્ય એ બળ સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું સાહિત્ય એ શ્લિધી સ્વતંત્ર થવા, એ શ્લિ તોડવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેના આવેશમાં નીતિને પણ તોડી નાંખે છે. કાવ્ય બળપ્રેરક હોઈ શકે, બળ એ પણ એક રસનો વિભાવ છે. પણ તેની સાથે તે નીતિને તોડે ત્યારે તેમાં ઔચિત્યભંગ થાય છે. પણ આ આપણા સાહિત્યનેા ક્ષણિક વિકાર લાગે છે, અને થોડા સમયમાં તે પસાર થઈ જશે એમ ખીગ સાહિત્યનેા ઇતિહાસ જોતાં મને લાગે છે.^૧

^૧ A great idea suddenly came to him, (Swinburne) and he resolved to put it into execution. This idea was nothing less than to attempt to obtain for English poetry the same liberty enjoyed by French poetry in recent times, to attempt to obtain the right of absolute liberty of expression in all directions, and to provoke the contest with such a bold stroke as never had been dared before... ..The result of absolute liberty in French literature gives us a good idea of what would be the result of absolute liberty in English literature. Extravagances of immorality were followed by extravagances of vulgarity as well, and after the novelty of the thing was over a reaction set in, provoked by disgust and national shame. Appreciations of Poetry by Lescadie Hearn.

નીતિદષ્ટિ સામે ફરિયાદ કરનારા હજી એક દલીલ કરે છે. ઉત્તમ સાહિત્યસર્જનને નીતિ-અનીતિ સાથે લેવા દેવા નથી. તે જોવું જગત જુએ છે તેવું નિરૂપે છે. જગતમાં અનીતિ છે, અનીતિનો ઉત્સાહ કે રસ પણ છે, તો કાવ્યમાં પણ એ વસ્તુઓ આવી શકે. અહીં પ્રથમ એ કહેવાનું છે કે ખરેખરી ફરિયાદ આ નીતિ-અનીતિની ખરી ઉદાસીનતા સામે હોતી નથી, પણ સંસ્કારી વાંચનાર આ ઉદાસીનતાના દાવા નીચે, અનીતિમય વાસનાનો સૂક્ષ્મ પક્ષપાત કવિમાં સ્પષ્ટ દેખે છે અને માટે ફરિયાદ કરે છે. પણ આપણે આગળ ચાલીએ. મેં ઉપર સ્વીકાર્યું છે કે સર્જકને નીતિ-અનીતિનું દષ્ટિ બિન્દુ નથી હોતું. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે એવા ખરેખરા તટસ્થ કવિનાં કાવ્યો અનીતિમાં રસ પ્રેરે છે. એવો એક સર્વમાન્ય કવિ કાલિદાસ હઈએ. પ્રેમની પ્રથમ ભૂમિકાનાં યુગલોની કામવૃત્તિનું તેમાં આબેહૂજ વર્ણન ધણી જગાએ છે. વિક્રમેશ્વરીય માં પુરુષવસ ઉર્વશીના પ્રેમમાં પડે છે. ત્યારે તેના આવેશમાં તે એક વાર, કામની વિરોધી તપોવૃત્તિને લાંડી નાંખે છે. ઉર્વશીના પિતા નારાયણ ઋષિ વિષે તે કહે છે.

વેદાભ્યાસજઙઃ કથં નુ વિષયવ્યાવૃત્તકૌતુહલો...

વિષયથી પરાક્રમુખ થયેલો ઋષિ તેને વેદના અભ્યાસથી જડ થઈ ગયેલો લાગે છે. કામનો વેગ અહીં ઓછો નથી. છતાં તેમાં કવિનું તટસ્થ છે અને તેથી સંસ્કારી વાંચનાર આ કામાવેગ સમજવા છતાં, તેની પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરવા છતાં તેનાથી તટસ્થ રહી શકે છે. જરા વધારે જટિલ પણ ચોક્કસ મર્યાદાવાળો એ જ કવિનો એક બીજો દાખલો હઈએ: શકુન્તલનો પાંચમો અંક. જગતના કરુણ (tragic) સાહિત્યમાં તેને રચાન મળે તેવો તીવ્ર અને મર્મભેદી તેના કરુણ છે. ત્યાં આપણે જોઈ શકીશું કે કવિ દરેક પાત્રની લાગણી ખરાખર નિરૂપતાં છતાં તટસ્થ રહે છે. અને એજ પ્રમાણે સહૃદયને પણ થાય છે. દુષ્યન્ત ચેતે તો શકુન્તલાને સ્વીકાર્યાનું સંભારી શકતો નથી. તે કહે છે: "હું શું કરું? મને સંભારતું નથી. હવે હું તે દારત્યાગી યાદ કે પરસ્પરીપર્શનું પાપ વહોરું?" તેને હમણાં જવા દઈએ. શકુન્તલા તરફ જોતાં થાય છે, કે તેણે યુરુજનને પૂજ્યા વિના, જાહેર લગ્નવિધિ વિના, દુરયન્ત સાથે ગુપ્ત સંબંધ ગાંધો તે બૂલ કરી. એ બૂલને કવિ જાણે સિદ્ધાન્ત રૂપે મૂકતો હોય તેમ શાર્દૂરવ પાસે બોલાવે છે.

અતઃ પરીક્ષ્ય કર્તવ્યં વિશેષાત્ સંગતં રહઃ ।

‘લગ્ન સંબંધ હમેશાં પરીક્ષા કરીને બાંધવો જોઈએ, પણ ગુપ્ત સંબંધ તો બહુ જ પરીક્ષા કરીને બાંધવો જોઈએ.’ પણ કાલિદાસનું અહીં દષ્ટિબિન્દુ શારદત કે શાર્દૂરવ પણ નથી. શારદત કહે છે:

તદેષા મયતઃ કાન્તા ત્યજૈનાં વા ગૃહાણ યા ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥

‘તું જાણે ને એ જાણે તારી સ્ત્રી-છે. તારે ચાહે તેમ કર.’ એવા અર્થનું કહી, એટલાથી યુરુનો સંદેશ પૂરો થયો એમ માની ચાલવા માંડે છે. ત્યારે જરૂર થાય છે કે ના ના, સ્ત્રી ઉપર આવી સર્વતોમુખી પ્રભુતા પુરુષની ન ઘટે. શકુન્તલા એ લાચાર થઈ જોઈ રહે છે. ‘અરેરે, તમે પણ ચાલતાં યથાં!’ જૌતમીનું સ્ત્રીહૃદય ખીગળે છે, તે ઊભી રહી કહે છે ‘ધણી તરછોડે તેમાં એ બીચારીનો શો દોષ?’ પણ એ તાપસી પણ સ્ત્રી જ છે. તેને પણ સ્વાતન્ત્ર્ય નથી. એથી વધારે તે કરી શકતી નથી. અને શાર્દૂરવ જાણે ન સ્ત્રી

સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એ સિદ્ધાન્ત કહેતો હોય તેમ પાછળ આવવા કરતી શકુન્તલાને કહે છે “પુરોભાગે, કિં સ્વાતન્ત્ર્યમવલંબ્યતે ? દુષ્ટ, સ્વાતંત્ર્ય લે છે ?” શકુન્તલાને માત્ર ધરતી પાસે માગ માગવાનું રહે છે. કાલિદાસ આ શિષ્યોની વિરૂદ્ધ એકે શબ્દ પણ કાઢી જગાએ કહેતો નથી. પણ આ શકુન્તલાની કરુણ અવસ્થા જોતાં, જે હૃદયભેદક રીતે કવિ તેનું ચિત્ર આપે છે તે જોતાં, નથી લાગતું કે આ શિષ્યો ખરેખર વેદાભ્યાસજનક, તપોજનક છે ? દુષ્યન્તે શાપસંમૂલક ચિત્તથી શકુન્તલાનો તિરસ્કાર કર્યો હતો, પણ તે સર્વતોમુખી પ્રજ્ઞતાવાળા પતિને પણ સાતમા અંકમાં, શકુન્તલાને પગે પ્રણિપાત કર્યો પછી તેનું આંસુ લૂછવાનો પણ અધિકાર મળે છે, ત્યારે ન હ્મી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એ સૂત્રની પણ ખીજ બાજુ નથી દેખાતી ? કાલિદાસ જીવનના એવા કોષ ઉત્તર અને તટસ્થ દૃષ્ટિબિંદુ તરફ આપણને લઇ જાય છે ત્યાંથી આપણને સમજાય છે કે શકુન્તલાએ મોહમય પ્રેમથી આકર્ષાઈ દુષ્યન્ત સાથે ગુપ્ત લગ્ન કર્યું તે જોઈ કંઈ. સ્ત્રીએ આવો સંબંધ બાંધતાં બહુ વિચાર કરવો જોઈએ; પણ એવી સ્ત્રી તરફ લોકો નીતિના આગ્રહને નામે તિરસ્કાર બતાવે છે, તેના તરફ ફર ચાલ છે તે જોઈ છે, સ્ત્રી બિચારી અનાય છે, અજાણ છે, અને ગમે તેવાં કારણોથી પરણેલી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો તે મહાન પાતક છે. કારણકે સ્ત્રી કુળની પ્રતિષ્ઠા છે એટલું જ નહિ, શકુન્તલામાં બને છે તેમ, દેશની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. આ તટસ્થતાને લીધે, જગત તરફ જરા પણ અભિમાનમૂલક આગ્રહ ન રાખતાં, કેવળ ઉત્તાન-હૃદય રહી, સંસ્કારો ઝીલી, તે સંસ્કારોને એવી જ તટસ્થતાથી નવી સૃષ્ટિ રચવા દેનાથી, કૃતિ ચિરંજીવ બને છે; જમાનો બદલાતાં, જમાનાના આચારવિચારો બદલાતાં પણ કાવ્ય જૂનું થતું નથી. આવી કૃતિમાં ચિત્ત, નિરૂપિત દરેક ભાવ સાથે તન્મય થઈ તેનો અનુભવ કરે છે તે ઉપરાંત, એ ભાવોને અતિક્રાંત કરી તેની પાર જાય છે. પહેલાંના શબ્દો વાપરીને કહું કે ચિત્ત પોતાની બનાવેલી સૃષ્ટિને સર્વતઃ સ્પર્શે છે, સર્વતઃ વ્યાપે છે એટલું જ નહિ, તેને દશાંગુલ અતિક્રમીને જાય છે. આવા સાહિત્યની સામે અનીતિની ફરિયાદ કોઈ કરતું નથી. આવું સાહિત્ય તો ઉલટું નિરૂપેલા દરેક ભાવનું રહસ્ય સાથે સાથે બતાવતું જાય છે.

પણ આથી ભિન્ન પ્રકારનું એક ખીજું સાહિત્ય છે જેમાં આવું તાટસ્થ્ય હોતું નથી, અને જેના પક્ષકારો કાવ્યમાં તાટસ્થ્ય આવશ્યક માનતા નથી. આ સાહિત્યનો સર્જક પોતાના ભાવના વેગમાં પોતે જ ધસડાય છે, એમ ધસડાવામાં એક પ્રકારનો મૂર્ચ્છાનો આનંદ અનુભવે છે, અને તેનો ભાવક પણ એવો જ ભાવ ઝીલે છે. એવા સાહિત્યના વિવેચનમાંથી તારતમ્યદૃષ્ટિ ચાલી ગઈ હોય છે. ‘જે કાંઈ કથ્યું છે તે સુંદર રીતે કથ્યું છે કે નહિ ? કવિએ કૌશલ દાખવ્યું છે કે નહિ ? કવિનિરૂપિત ભાવના વદનમાં ધસડાવામાં મગ્ન પડતી હોય તો પછી ભાવનું તારતમ્ય, મૂલ્ય શા માટે પૂછવું ? એ ભાવનું, સમસ્ત જીવનયોજનામાં કયું સ્થાન છે એ શા માટે જોવું ? છે તે મ્હાલી લ્યો. ‘કાલે ફૂળી જઈશું તેનું આજે શું ? આજે તો સહેલ કરીએ છીએ અને ગાઈએ છીએ !’ આવી કવિતામાં, પછી કવિનું કૌશલ હોય, તો કાવ્ય કાવ્યની વચ્ચે તારતમ્યનું

1 What matters,
If we drown to-morrow,
So long as to-day:
We may sail and sing !

Ibsen.

કશું કારણ કે ધારણ રહેતું નથી. જ્યાં કાવ્યો સરખાં ! આવાં કાવ્યો વધારે એવા છે કારણ કે તેમાં તાંદરચ્ય નથી. આ શૈલીમાં કાવ્ય, પ્રેમ કે શ્રદ્ધા કે એવા કેઈ ઉચ્ચ ભાવને વિષય કરે ત્યારે તો હીક. પણ કવિને પોતાને તાંદરચ્ય ન હોવાથી, તેનું પોતાનું હૃદયતંત્ર વ્યવસ્થિત ન હોવાથી, તે ધણી વાર હીન વૃત્તિમાં પણ પ્રેરાય, અથવા તેને પ્રેમ અનુચિત રીતે વહે, અથવા તેને જેમાં માત્ર ક્ષણિક સુખ લાગ્યું હોય તેવી વૃત્તિમાં રાગે, અને ભાવકના ચિત્ત ઉપર પણ તેના ચિરસ્થાપી સંસ્કરણ પાડે. મૂલ્યદષ્ટિ નહિ હોવાથી હીન સાહિત્ય પણ જોયા સાહિત્ય તરીકે અપવાને આમાં ધણો સંભવ છે. ખરી ફરિયાદ આવા સાહિત્ય સામે છે અને તે સાચી છે. હીન વૃત્તિમાં પણ આનું સાહિત્ય રસિક લાગે છે તેનું કારણ તેના ભાવનું ઘેન છે. તેમાં ઔચિત્યદષ્ટિ મૂર્છિત થાય છે. સમસ્ત ચેતન તેમાં જાગરુક હોતું નથી. ધણી વાર, પ્રમાતા તેમાં અહંકાર ગલિત કરવાને બદલે ભોગલાલમાની વૃત્તિ કે તેનું ઉત્તેજન શોધે છે. ત્યાં એ ખરા કલાતુલ્ય નથી.

આ જાતની કવિતા દિંદના સાહિત્યમાં હજી હમણાં જ થવા માંડી. પશ્ચિમમાં પણ તે શિષ્ટ સાહિત્યના જમાના પછી જ થઈ છે. આ જાતની દરેકોઈ ભાવ ભોજવી લેવાની અધીરાઈ અને તેના આંતર રહસ્ય તરફનું દુર્લક્ષ, પશ્ચિમની પ્રગ્નના હૃદયની અતંત્રતામાંથી આવેલ છે, એમ તેના વિવેચકો કહે છે. પશ્ચિમની પ્રગ્નની મૂળ સંસ્કૃતિ શ્રીસની છે, અને તેમાં ક્રિશ્ન ધર્મે પછીથી આવીને જૂની ગ્રીક વ્યવસ્થા તોડી છે. તેથી સમસ્ત પ્રગ્નમાનસ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. એ પ્રગ્નમાં નીતિના સ્પૂલ આચારો જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો પણ વારંવાર બદલાયા ક્યાં છે. હેલ્લા એક સૈકાની વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ એ અવ્યવસ્થા વધારી છે. પરિણામે નીતિમાં તેમ જ કલામાં સ્વૈરવાદ પ્રગટ્યો છે. વહાણ આપું હોય ત્યાં સુધી તે એક જ નિશાનથી ચાલે અને અંદર બેઠેલાં બધાં મોણસો પણ પોતાનું સ્થાન કબ્જીને બેસે. પણ તે ભાંગતાં તેનાં પાટિયાને વળગેલા મોણસોને દિશા નથી હોતી, એક ખીમની ગતિ સાથે સંબંધ નથી હોતો, દરેક મોણસ ફરિયાનાં અંધ બળોથી દોરાઈ ગમે ત્યાં ગતિ કરે છે, તેવી જીવનની અને કાવ્યની સ્થિતિ થઈ છે. આપણે અહીં એ કવિતા પશ્ચિમના અનુકરણથી આવી છે. અને કંઈક પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના આધાતથી આપણું માનસ પણ એવું જ અવ્યવસ્થિત થયું છે. એ પણ એક કારણ છે. પણ પશ્ચિમમાં એ સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. ત્યાંના સૂક્ષ્મ વિવેચકો કવિતામાં રહસ્ય કે ઉત્તમ ભાવની માગણી કરવા માંડ્યા છે.^૧ કાવ્ય જે ભાવ કથે છે તે બરાબર કૌશલથી કથે છે કે નહિ એટલે જ પ્રશ્ન વિવેચનનો નથી, પણ જે ભાવને કથે છે તે

૧. પરિશિષ્ટમાં આ પરિચયિત અને તેના નિદાન સંબંધી લાંબા ફકરા આપેલા છે.

૨. આપણામાં 'કલાકૌશલ્ય' એમ બન્ને શબ્દો ભેગા બોલાય છે. કલા અને કૌશલ્ય એમાં ધણો સૂક્ષ્મ તફાવત છે. કૌશલ્ય વિના કલા ન સંભવે, પણ એકલું કૌશલ્ય તે કલા નથી. આ વિવેકથી, અત્યુક્ત કૃતિ કલા છે કે નથી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ધણીવાર સહેલું થઈ જવા સંભવ છે. સુંદર રંગોની ફરસખંદીને, કે ધરણા ઉપરની કોઈ સુંદર આકૃતિને આપણે માત્ર કૌશલ્ય કહીએ છીએ કલા નહિ, કોઈ અપૂર્વ ભાવના ચિત્રને કલા કહીએ છીએ. તેમ કાવ્યમાં પણ જ્યાં લોકોત્તર ભાવ પ્રગટ થતો હોય તેને જ કાવ્યકલાની કૃતિ કહીએ, અને જ્યાં કેવલ સાધારણ ભાવ કૌશલ્યથી કહ્યો હોય તેને માત્ર કૌશલ્ય કહીએ તો ચર્ચામાં ચોખ્ખવટ આવે એમ નથી લાગતું? આગળ આવેલા ભેદ તોતના શબ્દોમાં જ્યાં દર્શન અને વર્ણન બન્ને હોય ત્યાં જ કાવ્ય, અન્યત્ર માત્ર કૌશલ્ય.

ભાવ પોતે પણ હિમ્મ છે કે નહિ, રહસ્યવાળો છે કે નહિ એ પણ વિવેચનનો પ્રશ્ન છે, એમ હવે સ્વીકારવા લાગ્યું છે. અને તેથી ફરી વ્યવસ્થા થશે એવી આશા રાખી શકાય. કંશું અવ્યવસ્થિત રહેવા દેવું એ મનુષ્યસ્વભાવની વિરૂદ્ધ છે. તો હૃદયના ભાવો જેવી માર્મિક વસ્તુઓ કેટલોક કાળ અવ્યવસ્થિત રહી શકશે ?

ત્યારે કાવ્યની વિશેષ શક્તિ એ યર્ષ કે તે અલંકાર ગણિત થાય તેવી રીતે ભાવો કે લાગણીઓનાં સ્વરૂપો યથાતથ આપણને દર્શાવે છે અને તે સાથે આપણા જીવનમાં તેનું કેટલું રહસ્ય છે તે પણ જણાવે છે. જેમ આંખમાં ને ને રંગો આવે તેના સમન્વય કરીને ચિત્ત તેને નજીક દૂરના સંબંધમાં વ્યવસ્થિત કરે છે, તેમ કાવ્ય તેમાં ને ને વસ્તુ આવે તેને તેના રહસ્ય પ્રમાણે કે મૂલ્ય પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરે છે. માટે એથી આનોંદ કાવ્યને જીવનની સમીક્ષા કહે છે. કાવ્ય જીવનનું એવું કોષ્ટક દર્શિખિન્દુ આપે છે કે જ્યાંથી અમુક ભાવ તેના ખરેખરા રહસ્ય પ્રમાણે દેખાય. જેમ પરિધનો દરેક ખંડ (arc of a circumference) પોતાના આકારથી જ મધ્યખિન્દુનો આક્ષેપ કરે છે, તેમ કાવ્ય-નિરૂપિત વસ્તુ એ નિરૂપણથી જ જીવનના દર્શિખિન્દુનો આક્ષેપ કરે છે. એક મહાન વર્તુલમાં એક જ ખિન્દુથી જુદી જુદી પ્રિત્યાએ અનેક વર્તુલો કે વર્તુલખંડો દોરેલાં હોય તો તેનું મધ્યખિન્દુ તરત જડે, તેમ કાવ્ય જેમ વધારે ભાવોને વિષય કરે તેમ તેમાંથી જીવનનું દર્શિખિન્દુ તરત જડે. એક જ લાગણીનું એકાદ મુક્તક કે ભાર્મિકાવ્ય તે એક મહાન વર્તુલના પરિધના એક નાનકડા ખંડ જેવું છે. તેનાથી ખડું હિસાબ કરીએ તો મધ્યખિન્દુ જડે પણ પેલા જીવન જેવું સહેલાઈથી નહિ. એક મહાભારત જેવા કાવ્યમાં, જેમાં બીધના જેવો બળવાન પ્રાચીન રૂઢિનો સમર્થક, દુયોધન જેવો બળવાન અભિમાની, ધૃતરાષ્ટ્ર જેવો અંધ પુત્રપક્ષપાતી, કર્મરાજ જેવો નીતિને માટે ચીવટ રાખનાર, અર્જુન જેવો આદર્શ વીર, બીમ જેવો શરીર બળવાળો, કર્ણ જેવો દાનવીર વગેરે વગેરે હોય, તેવા કાવ્યમાં અનેક લાગણીઓનું તરત રહસ્ય સમન્વય, જીવનની યોગજાનું દર્શન થાય, ટૂંકમાં જીવનનું ખરું દર્શિખિન્દુ જડે. પશ્ચિમના મતને અનુસરીને આપણામાં એક મત હતો કે આત્મલક્ષી કાવ્ય જ ઉત્તમ ગણાય અને ફલક્ષી કાવ્ય લોકપ્રિય વધારે થાય પણ એટલું ઉત્તમ ન ગણાય, એ મને પ્રામાણિક લાગતો નથી. આત્મલક્ષી કાવ્યમાં કવિ પોતાનો જ અનુભવ કહે છે માટે તેમાં લાગણીનું વધારે યથાર્થ નિરૂપણ હોય એમ કહેવાય છે, પણ કવિની પ્રતિભા ખરી હોય તો તેને પોતાના દેહે લીધેલો અનુભવ અને પારકા દેહમાં જોયેલો અનુભવ તાદશતામાં સરખા જ હોય. એ જ એની પ્રતિભા છે. બ્યવહારના વ્યવ-સાયને લીધે લાંબાં કાવ્યો કે લાંબી નવલકથાઓ વાંચવાને આપણને ધુરસદ ન હોય અને તેથી ટૂંકાં કાવ્યો જ વાંચી શકતા હોઈએ, અને એ ખપત પૂરી પાડવા એવાં જ કાવ્યો લખાય તેની સામે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ લાંબાં કાવ્યો વાંચવા અને સમજવા જેટલું ધૈર્ય જ ન હોય એ મને કલ્પના અને શુદ્ધિ બંનેની નિર્બળતા લાગે છે. આપણા અભ્યાસક્રમમાં લાંબાં કાવ્યોનો પુષ્કળ પરિચય યર્ષ જોવા જોઈએ. એ કાવ્યો જ આનંદ સાથે હૃદયને વ્યવસ્થિત કરે છે, લાગણીથી તટસ્થ રહી તેનું યથાર્થ દર્શન કરતાં શીખવે છે, શુદ્ધિ અને લાગણીનો યોગ કરી આપે છે.

કોઈ કહેશે કે મેં પણ નીતિનું નામ ન વાપરતાં છેવટે તો એમ જ કહ્યું કે કાવ્ય

નીતિની વિરુદ્ધ ન હોઈ શકે. દા. એટલું જ નહિ પણ મારે એ પણ અભિપ્રાય છે કે નીતિ અને કાવ્ય બંને એક જ લક્ષ્ય તરફ જાય છે. નીતિ રાષ્ટ્ર મેં નધી વાપર્યો તે નીતિ-વાદીમાં ગણાવાની બીતિએ નહિ, પણ મારે નીતિ કરતાં કંઈક વિશેષ અભિપ્રેત છે મારે. નીતિ આત્માની એકદેશીય પ્રવૃત્તિ છે. હું તેથી આગળ જઈને કહું છું કે ફિલસૂફી અને કાવ્ય બંને એક જ માર્ગે જાય છે. સમસ્ત આત્મચેતન-મનો ઉત્કર્ષ અનુભવાવશે એ કાવ્યનું કામ છે, કાવ્યની શક્તિ છે. કાવ્યની નીતિની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવી જોઈએ એમ નહિ, પણ કાવ્યની રસદૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરતાં-પરીક્ષા પણ નહિ, કાવ્યનો રસ લેતાં, અનીતિમાં આનંદ મેળવનાર કાવ્ય મને રસમાં ઉતરતું લાગે છે. કાવ્ય અને નીતિ બંને આત્માના એક જ રસમયિનિ-દુમાંથી પ્રગટ થાય છે. પછી જન્મે વિરોધી ન જ હોય. અને એ તો રસને ઉલટું પોષક છે. એમાં કાવ્યની સમૃદ્ધિ જરા પણ ઓછી નથી થતી.

અને કાવ્ય માત્ર ફિલસૂફી નથી, ફિલસૂફીથી વિશેષ છે, અને તેની પદ્ધતિ ફિલસૂફીથી વધારે કાર્યકારી છે. ફિલસૂફી માત્ર તર્કપરંપરાથી બદ્ધ બદ્ધ તો કોઈ ઉચ્ચ સ્થાનનો અંશુલિનિર્દેશ કરે છે. કાવ્ય તો તે સ્થાને જ આપણને લઈ જઈને મૂકે છે. ફિલસૂફી માત્ર શુષ્ક રીતે, કદાચ અણુગમે થાય એવી રીતે-નીતિ સામેનો ધણો વિરોધ શુષ્કતાને લીધે આવે છે-કહે છે, કે લોભ કામ આદિધરપણું વગેરે હીન છે, માણસે તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ જવું જોઈએ. કાવ્ય આપણને ખરેખર તે સ્થિતિએ લઈ જઈને બતાવે છે કે વ્યવહારમાં જે લોભ વગેરે વૃત્તિઓમાં તમે દમ્ભેશાં રમ્યાપર્યા રહો છો, તે જુઓ અહીંથી કેવી ઉપદ્રવનીય દેખાય છે ? સ્ત્રીરીઓરૂપમાં જોનાર, કેટલે અંતરે લેન્ડ રાખ્યાં, તે દર્શનની સુરેખતાથી અને યથાર્થતાથી પોતાની મેળે નક્કી કરી લે છે. એ જ અંતર તે જો કાવ્યના લેન્ડો, આંખનાં લેન્ડો, અને દસ્મયિત્ર એ ત્રણેયની ગણતરીથી નક્કી કરવાનો પ્રયાત્ન કરે તો ગણતરી ઘણી જ મુશ્કેલ થાય અને છતાં યથાર્થ દર્શન થાય કે નહિ તે વહેમ પડતું જ રહે. તે જ પ્રમાણે ફિલસૂફી, અનેક તર્કોથી જીવનનું દૃષ્ટિબિન્દુ આપવા પ્રયાત્ન કરે અને છતાં તે આપી ન શકે. કાવ્યમાં ભાવક યથાર્થ દર્શન મેળવવા પોતાની મેળે ગોચર દૃષ્ટિબિન્દુએ જાય છે. દરેક દિવિ, પોતે જે દર્શન કર્યું હોય છે તે ભાવકને સિદ્ધ સ્વરૂપે આવે છે.

આ દૃષ્ટિ બિન્દુ કયું ? એ તો જોણે સિદ્ધ કર્યું હોય તે જ કહી શકે. પણ તેનો માત્ર નામનિર્દેશ કરવો હોય તો તેને સ્થિતપ્રજ્ઞતા કહેવાય—એનું બિન્દુ કે જ્યાંથી દરેક લાગણી યથાર્થ દેખાય, દરેક લાગણી સમજાય, તેનું રસમય અંકાય, અને જીવનની ગદાન ગોળનામાં તે પોતાનું ઉચ્ચિત સ્થાન લે. આને જ આપણા પ્રાચીન ભરત મુનિએ શાન્ત કહ્યો છે.

ન યત્ર દુઃસ્તં ન મુસ્તં ન દ્વેષો નાપિ મન્સરઃ

સમઃ સર્વેષુ મૃતેષુ સ જ્ઞાન્તઃ પ્રથિતો રસઃ

માવા વિકારા ત્યાવાઃ શાન્તસ્તુ પ્રકૃતિર્મતા ॥

શ્રેણીએ ‘પ્રેમનો પક્ષપાત અને દ્વેષનો દ્વેષ’ ગાથો તેના જેવું આ કંઈક છે. ઉપરના શ્લોકો ઉપર અભિનવગુપ્તપદ ગ્રીકા કરનાં કહે છે નરવજ્ઞાનં નુ મલ્લમાવાનર

ભિત્તિસ્થાનીયમ્ સર્વસ્યાયિમ્યઃ સ્યાયિતમમ્ । અર્થાત્ સર્વસ્યાયી ભાવોમાં પણ સ્યાયી તે તત્ત્વજ્ઞાન છે. અને અભિનવગુપ્તપાદ બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી હોવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્માને એક ગણે છે. તે જ કહે છે આત્મૈવ...સ્યાયી । આને આધુનિક ભાષામાં કહીએ કે ચૈતન્ય એ જ ખરું સ્યાયી તત્ત્વ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞત્વ કે શાન્તનો અર્થ, હું લાગણી વિનાની નિષ્ક્રિયતા કે નિષ્ક્રેષ્ટતાની સ્થિતિ નથી કરતો. કવિવર રૂઢીન્દ્રનાથ ટાગોર શાકુન્તલનું રહસ્ય એ ખતાવે છે કે પ્રેમ છેવટે તપથી શુદ્ધ થઈ શાન્ત રૂપ પ્રકાશ કરે છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ હવે એક બીજાને આદરે નહિ. સ્થિતપ્રજ્ઞતા ભાવશૂન્યતા નથી પણ સર્વ ભાવોની એકતન્ત્ર વ્યવસ્થા છે, સંવાદ (harmony) છે, જે મનુષ્યે હમેશાં સાધવાનો છે.

આ રીતે જીવનમાં અને કવનમાં એક જ આત્મા રુકે છે. તેને જીવનથી સ્વતંત્ર કહો કે જીવનની સમાન્તર કહો કે જીવનનો અવિભાજ્ય ભાગ કહો. તેમાં વ્યવહારજીવનનું પ્રયોજન નથી, તેને ભોગવતાં વ્યવહાર જીવન શાન્ત થઈ જાય છે, કાવ્યને વ્યવહારથી અલગ થઈ ભોગવતું જોઈએ માટે તેને વ્યવહારથી સ્વતંત્ર કહો, નિયતિકૃત નિયમથી રહિત કહો; પણ જે આત્મા વ્યવહાર જીવનમાં વિલસે છે, તે જ આત્મા કાવ્યમાં વિલસે છે. એ ચિદ્દેવતામાં પણ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અનુકૂળ વિલસે છે. કશું પોતાના સ્વભાવથી સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે. વ્યવહારજીવન અને કાવ્ય જીવન બન્ને આપણા રહસ્ય જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે તેનો અર્થ જ એ કે બન્ને એક જ જાતનાં છે. સમાનનો સરવાળો થઈ શકે, અસમાનનો ન થાય, વિરોધીઓ એકબીજાને હેડે—હણે. વ્યવહારજીવન જેમ હીન વૃત્તિઓમાં વહી આત્માનો અપકર્ષ કરે છે, આત્માને હણે છે, તેમ જ કાવ્યજીવન હીન વૃત્તિમાં વહે તો આત્માને હણે. અને જો કે કાવ્યાનુભવમાં અભિમાન મલિત થાય છે એમ કહ્યું છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે કાવ્યના સંસ્કારો આત્મા કે ચિત્તની બહાર કયાંક પડે છે, તે સંસ્કારો પણ ચિત્તમાં જ પડે છે અને ખરાબ હોય તો તે માણસને હીન પથે દોરે જ. કાવ્યની એવી શક્તિ છે. માટે જ આપણે કાવ્યને ઉચ્ચ જીવનના સંસ્કારો પાડવાનું પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન સાધન ગણીએ છીએ. જીવનની ન્યૂનતાઓ પામરતાઓ પૂરી, મનુષ્યને સંપૂર્ણતા તરફ—તેની અંતિમ આત્મસિદ્ધિ તરફ લઈ જવો એ કાવ્યની શક્તિ છે, એ તેનો અધિકાર છે, એ તેનું સાધક્ય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય એ માર્ગે વિચરે એજ એ મહાન કવિ પાસે યાચના, કે જેના આ વિશ્વરૂપી કાવ્યને સમજવા, માનવ કાવ્ય પ્રયત્ન કરે છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

परिशिष्ट

This poetry should be viewed in relation to the general moral crisis and imaginative disintegration of which it gives a verbal echo; then we shall avoid the injustice of passing it over as insignificant, no less than the imbecility of hailing it as essentially glorious and successful. We must remember that the imagination of our race has been subject to a double discipline. It has been found partly in the school of classic literature and polity, and partly in the school of Christian piety. This duality of inspiration, this contradiction between the two accepted methods of rationalizing the world, has been a chief source of that incoherence, that romantic indistinctness and imperfection, which largely characterize the products of the modern arts.....

In these latter times, with the prodigious growth of material life in elaboration, and of mental life in diffusion, there has supervened upon this old dualism a new faith in man's absolute power, a kind of return to the inexperience and self-assurance of youth. This new inspiration has made many minds indifferent to the two traditional disciplines; neither is seriously accepted by them, for the reason, excellent from their own point of view, that no discipline whatever is needed. The memory of ancient disillusion has faded with time. Ignorance of the past has bred contempt for the lessons which the past might teach. Men prefer to repeat the old experiment without knowing that they repeat it.

x

x

x

.....The reverse has now occurred and the spirit of life, innocent of any rationalizing discipline and deprived of an authoritative and adequate method of expression, has relapsed into miscellaneous and shallow exuberance. [Religion and art have become short-winded....It is true that the multiplicity of these incompetent efforts seems to many a compensation for their ill success, or even a ground for asserting their absolute superiority. Incompetence, when it flatters the passions, can always find a greater incompetence to approve of it.....

It is thus that the imagination of our time has relapsed into barbarism.....Trivial stimulations coming from vulgar objects... by making us forget altogether the possibility of a deep satisfaction, often succeed in interesting and in winning applause. The pleasure they give us is so brief and superficial that the wave of essential disappointment which would ultimately drown it has no time to rise from the heart.

The poetry of barbarism is not without its charm. It can play with sense and passion the more readily and freely in that it does not aspire to subordinate them to a clear thought or a tenable attitude of the will.....The defect of such art—lack of distinction, absence of beauty, confusion of ideas, incapacity permanently to please—will hardly be felt by the contemporary public, if once its attention is arrested; for no poet is so undisciplined that he will not find many readers, if he finds readers at all, less disciplined than himself.

Santayan's Poetry and Religion pp. 169-175.

×

×

×

Never, we suppose, was an age in which art stood in greater need of the true law of decorum than this. Its philosophy has played it false. It has passed from the nebulous Hegelian adulation of the accomplished fact...to an adulation of science and of instinct. From one side comes the cry, 'Man is a beast'; from the other, 'Trust your instincts'. The sole manifest employment of reason is to overthrow itself.....

...At all events it is certain that in Aristotle the present generation would find the beginnings of a remedy for that fatal confusion of categories which has overcome the world. It is the confusion between existence and value. That strange malady of the mind by which in the nineteenth century material progress was supposed to create *ipso facto*, a concomitant moral progress, and which so plunged the world into catastrophe, has its counterpart in a literature of objective realism.

The Cry in the Wilderness, p. 171.

The differentia of verse is a merely trivial accident; what is essential in poetry, or literature if you will, is an act of intuitive comprehension. Where you have the evidence of that act, the sovereign aesthetic process, then you have poetry. What remains for you, whether you are a critic or a poet or both together, is to settle for yourself a system of values by which these various acts of intuitive comprehensions may be judged.

Poetry and Criticism, p. 179

Aspects of Literature by

J. Middleton Murry.

પુસ્તકો વિરૂદ્ધ નાટ્યશાળા

આપણે આપણી આનંદની ટેવોમાં ભોક્તા કે દષ્ટા છીએ એ જોવાની જરૂર છે. વાંચનમાં આપણે ભાગ લઈએ છીએ. થીએટરમાં આપણે જોઈએ છીએ. એનાટોલ ફ્રાન્સ કહે છે કે “ જ્યારે તમે પુસ્તક વાંચો છો ત્યારે તમને ગમે તેવી રીતે અને ગમે તે વાંચો છો. પુસ્તક બધું કલ્પના ઉપર ઊભી દે છે. આથી બીનકેળવણી લેણે વાંચવામાં થોડો રસ લે છે. થીએટરમાં બધું આંખ આગળ મુકાય છે, અને કલ્પનાની મદદની જરૂરિયાત રહેતી નથી. આ જ કારણથી થીએટર એ મોટા સમુદાયને પસંદ પડે છે, અને વિચારકને એ ગમતું નથી. નાટક પાસીવ-પેસિવ-Passive-રસ પેદા કરે છે, વાંચન એક્ટીવ-એક્ટીવ-Active-રસ પેદા કરે છે. આપણું મગજ સીતારના તારની ગાંઠ દરેક સંબંધની તકુમ આંગળીથી ધૂણી જીંઠે છે. ” (ગાર્ડન ઓફ એપીક્યુરસ)

એનાટોલ ફ્રાન્સ પુસ્તકનો પ્રેમી હતો તેથી તે થીએટરને જરા અન્યાય કરે છે. પરંતુ રસની મીમાંસા કરવાનો સિદ્ધાંત ઉપયોગી છે. જેમાં વધુમાં વધુ ભાગ લેવાય તે ઉચ્ચમાં જાયો રસ. “ તમે મદાયુદ્ધ વખતે કેમ કામ ચાલુ રાખી શક્યા ? ” આ પ્રશ્નના જવાબમાં લોહક જ્યોર્જ જાણીયું કે “ તમે જાણો છો કે ચિંતા અને ઉપાધિ (trouble) નો ફેરફાર એ પણ રમ છે. પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર એ નિવૃત્તિ છે.

x

x

x

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડિયાદ

મહામહોપાધ્યાય રાયબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનું

ભાષણ

ચિત્તોડના કિલ્લા પર ગુજરાતના સોલંકી

રાજ્યોનો અધિકાર

ચિત્તોડના કિલ્લામાંથી ગુજરાતના સોલંકી રાજા કુમારપાલના બે શિલાલેખો મળ્યા છે. તેમાંનો એક વિક્રમ સંવત ૧૨૦૭ નો છે, અને તેમાં સપાદલક્ષ (અજમેર રાજ્ય)ના રાજા આનાક (આના, અણોરાજ)ને છત્તીને કુમારપાલ ચિત્તોડની શેલા ભેવા સાડ ત્યાં આવ્યો અને ત્યાંના શિવમંદિરને એક ગામ લેટ કર્યું એવો ઉલ્લેખ છે.^૧ આ લેખ નાનો છે અને ૨૮ પંક્તિઓમાં લખાયેલો છે. બીજો મોટો શિલાલેખ જે ત્યાંથી મને મળ્યો, જે હમણાં ઉદેપુરમાં વિક્ટોરિયા હાલ નામના સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે, તેના મધ્યનો કેટલોક ભાગ ઘસાઈ ગયો છે તો પણ વિશેષ અંશ સુરક્ષિત છે. આ લેખમાં સંવત આપેલો નથી તો પણ એમાં સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અપુત્ર હોવાથી સોમનાથ ગયો અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે શિવની પ્રાર્થના કરી તે પરથી સોમનાથે કહ્યું કે તને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે નહિ અને તારા પછી કુમારપાલ ગુજરાતનો સ્વામી થશે વગેરે વર્ણન છે; અને કુમારપાલની તરફથી ચિત્તોડમાં જે શાસક (સૂબો) રહેતો હતો તેનું વર્ણન છે.^૨ આ શિલાલેખથી નિશ્ચય થાય છે કે ચિત્તોડનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં હતો, અને ત્યાં તેનો સૂબો પણ રહેતો હતો.

‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં પણ લખ્યું છે કે ‘કૃતજ્ઞ ચક્રવર્તી રાજા કુમારપાલે પોતાનું રક્ષણ કરનાર આલિંગ કુમારને સાતસો^૩ ગામવાળો ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)નો પટ્ટો આપ્યો હતો. તેના વંશજે કુમાર હોવાથી શરમાતા હતા અને હજુ સુધી ‘સગરા’ કહેવાય છે.’^૪ આ કથન પણ તે કિલ્લા પર કુમારપાલનો અધિકાર હોવાની સાક્ષી આપે છે.

૧. અંપિયાદિપા ઇડિકા, વૉલ્યમ ૨, પૃ. ૪૨૨-૨૪.

૨. આ શિલાલેખ હજુ સુધી પ્રકાશિત થયો નથી.

૩. આ સંખ્યામાં અતિશયોકિત હોય એ સંભવ છે.

૪. પ્રબંધચિંતામણિ, પૃ. ૧૯૯ (મુંબઈનું સંસ્કરણ).

હવે એ નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કુમારપાલના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો. ‘કુમારપાલચરિત’, ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના ઇતિહાસ સંબંધી અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા શિલાલેખોમાં કહીં પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી કે ચિત્તોડનો કિલ્લો કયા સોલંકી રાજાએ કેની પાસેથી અને કયારે લીધો. આ વિષય સમસ્યાનો ખુલાસો કરવો કઠિન છે તો પણ મેવાડ (ઉદેપુર રાજ્ય), મારવાડ (જેધપુર રાજ્ય) તથા આબુના શિલાલેખો તથા જિનપ્રબસૂરે રચિત ‘તીર્થકલા’થી કાંઈક સહાયતા મળી શકે છે.

ઉદેપુર રાજ્યના ચીરંવા ગામના વિષ્ણુમંદિરમાં મેવાડના ગુહિલવંશી રાજા સમરસિંહના રાજ્ય સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૩૦ કાર્તિક સુદિ ૧ નો શિલાલેખ છે, જેમાં મેવાડની જૂની રાજધાની નાગદા (નાગદ્રહ) અને ચિત્તોડના તાલારક્ષો (ફોજદારો)ના વંશનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેમાં ચિત્તોડના ફોજદાર મદનના સંબંધમાં લખ્યું છે કે ‘રત્નનો નાનો ભાઈ નિળપાપી મદન થયો. તેણે રાજા સમરસિંહની કૃપાથી ચિત્તોડની વંશપરંપરાગત તલારતા (ફોજદારી) પ્રાપ્ત કરી, અને તે શ્રી ભોજરાજના બનાવેલા ત્રિભુવનનારાયણ નામના મંદિરમાં પોતાના કલ્યાણ સાથે સદા શિવની પૂજા કરતો હતો.’^{૧૨}

આ લેખ પરથી અનુમાન થાય છે કે માળવાના પરમારવંશી રાજા ભોજે ચિત્તોડના કિલ્લામાં ત્રિભુવનનારાયણ નામનું શિવમંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્રિભુવનનારાયણ તે રાજાનું ઉપનામ^૩ હતું તેથી તે મંદિરનું નામ ત્રિભુવનનારાયણ રાખવામાં આવ્યું હશે.

ચિત્તોડના કિલ્લાના રામપોળ દરવાજા પાસેથી મેવાડના રાજા સમરસિંહના સમયનો વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૮ માઘ સુદિ ૧૦ નો એક શિલાલેખ મને મળ્યો.

૧. એ ભોજરાજ માળવાનો પરમાર રાજા હતો.

૨ રત્નાનુજોસ્તિ રુચિરાચાર પ્રહ્યાત ધીર સુવિચારઃ ।

મદનઃ પ્રસન્નવદનઃ સતતં કૃતદુષ્ટજનકવનઃ ॥ ૨૭ ॥....”

શ્રી ચિત્રકૂટદુર્ગે તલારતાં યઃ પિતૃક્રમાયાતાં ।

શ્રીસમરસિંહરાજપ્રસાદતઃ પ્રાપઃ નિઃપાપઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીભોજરાજરંચિતત્રિભુવનનારાયણાલ્યંદેવગૃહે ।

યો વિરચયતિસ્મ સદા શિવપરિચર્યાં સ્વશિર્વાલિન્સુઃ ॥ ૩૧ ॥

(ચીરવાના મૂળ લેખથી.)

૩. ભોજના ઉપનામ ‘ત્રિભુવનનારાયણ’ માટે ભુજો—‘નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા’ (સંવત્ ૧૯૭૬) ૫. ૧-૧૮ માં પ્રકાશિત ‘પરમાર રાજા ભોજ કા ઉપનામ ત્રિભુવનનારાયણ’ નામનો મારો લખેલો નિબંધ.

તેથી જણાય છે કે ‘પ્રતિહારવંશી મહારાવત પોતાના પુત્ર ધારસિંહે શ્રી લોજસ્વામિ દેવજગતીમાં (રાજ લોજના બનાવેલા મંદિરમાં) પ્રશસ્તિપટ્ટિકા સહિત.....કરાવ્યું.’^૧

ઉપરના બંને શિલાલેખોથી જણાય છે કે રાજ લોજે ચિત્તોડમાં એક મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું.

હવે એ વાતનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે કે માળવાના રાજા લોજે ચિત્તોડમાં શિવમંદિર બનાવ્યું તેનું કારણ શું? આ પ્રશ્નનું કાંઈક સમાધાન મારવાડના હરિતકુંડી (હથુંડી) ગામથી મળેલા રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) રાજા ધવલ અને તેના પુત્ર બાલપ્રસાદના સમયના વિ. સંવત ૧૦૫૩ માઘ સુદિ ૧૩ ના શિલાલેખથી થઈ શકે છે. તેમાં લખ્યું છે કે ‘જ્યારે રાજા મુંજે^૨ મેદપાટ (મેવાડ)નાં મદરૂપી આઘાટ (આહાડ-મેવાડની પ્રાચીન રાજધાની) નગરને નષ્ટ કર્યું ત્યારે ધવલે મેવાડના સૈન્યની રક્ષા કરી હતી.’^૩

આ કથનથી અનુમાન થઈ શકે છે કે માળવાના રાજા મુંજે મેવાડ પર ચડાઈ કરીને આહાડનગર નષ્ટ કર્યું તે સમયે ચિત્તોડનો કિલ્લો અને તેની આસપાસનો માળવાથી જોડાયેલો પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો હશે, તેથી રાજા લોજ કોઈ કોઈ વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હશે અને તેથી તેણે ત્યાં શિવમંદિર બંધાવ્યું હશે.

આ અનુમાનની પુષ્ટિ આજુ પરના વિમળશાહના જૈન મંદિરના છલોદારની વિ. સંવત ૧૩૭૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૬ ની પ્રશસ્તિ તથા જિનપ્રભસૂરિ રચિત ‘તીર્થકલ્પ’થી થાય છે.

પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે ‘ચંદ્રાવતી નગરીનો રાજા ધંધુ (ધંધુક) વીરામાં અગ્રણી હતો. જ્યારે તેણે રાજા ભીમદેવની સેવા સ્વીકાર ન કરી ત્યારે ભીમદેવ તેના ઉપર નાખુશ થયો, તેથી તે મનસ્વી (ધંધુક) ધારાના રાજા

૧. આ શિલાલેખ ઉદેપુરના વિકટોરિયા હોલમાં સુરક્ષિત છે.

૨. મુંજ માળવાના પરમાર રાજા જોજના પિતા સિધુરાજ (સિધુલ) નો મોટો ભાઈ હતો અને તેનું ઉપનામ ‘વાક્યતિકાજ’ હતું.

૩. મંત્રુવાવાટં ઘટાગિઃ પ્રકટમિવ મદં મેદપાટે મટાનાં

જન્યે રાજન્યજન્યે જનયતિ જનતાજં (!) રણં મુંજરાજે ।

શ્રી.....માળે પ્રણટે હરિણ દ્વ મિયા મૂર્જરશે વિનટે

તત્સૈન્યાનાં સ (શ) રણ્યો હરિરિવ શરણે યઃ સુરાણાં વમૂવ ॥ ૧૦ ॥

લોજની પાસે ચાલ્યો ગયો. તેથી રાજા લીમ્ને પ્રાગ્વાટ (પોરવાળ) વંશી મંત્રી વિમલને અર્જુદ (આણુ) નો દંડપતિ (સેનાપતિ, મુખો) બનાવ્યો. તેણે વિ. સંવત્ ૧૦૮૮ માં આણુના શિખર પર આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું.^૧

એ જ પ્રસંગનું વર્ણન કરનાર જિનપ્રભાસૂરિ પોતાના ‘તીર્થકલ્પ’માં લખે છે કે ‘જ્યારે ગુજરાતના (લીમ્ને) રાજા ધંધુક (રાજા ધંધુક) ઉપર દોષાયમાન થયો ત્યારે ભક્તિથી પ્રસન્ન થયો અને ધંધુકને ચિત્તોડ (ચિત્તોડ) થી લાવીને તેની આજ્ઞાથી વિ. સંવત ૧૦૮૮ માં ભારે ખર્ચથી વિમલવસતી નામનું (આદિનાથનું) મંદિર કરાવ્યું.’^૨

ઉપરનાં બંને પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં, એવું કહી શકાય, કે ગુજરાતના સોલંકી રાજા લીમ્ને (પ્રથમ) ની સાથે વિરોધ થવાથી આણુનો પરમાર રાજા ધંધુક, માળવાના પરમારવંશી રાજા લોજની પાસે-જે તે વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હતો-ચાલ્યો ગયો. વિમલ તેને સમજાવીને ચિત્તોડથી પાછો લાવ્યો અને લીમ્નેની સેવાનો સ્વીકાર કરાવ્યા પછી તેની આજ્ઞાથી આદિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. આથી એ પણ સાબિત થાય છે કે તે વખતે ચિત્તોડનો કિલ્લો રાજા લોજની પાસે હતો.

૧ તત્કુલકમલમરાલઃ કાલઃ પ્રત્યર્થિમંડલોકાનાં ।

ચંદ્રાવતીપુરીશઃ સમજનિ વીરાવળી ધંધુઃ ॥ ૫ ॥

શ્રીભીમદેવસ્ય નૃપસ્ય સેવાગલમ્બ્ય (?) માનઃ કિલ ધંધુરાજઃ ।

નરેશરોપાષ્વ તતો મનસ્વી ધારાધિપં મોજનૃપં પ્રપેદે ॥ ૬ ॥

ત્રાગ્વાટર્વશામરણં વભૂવ રત્નપ્રધાનં વિમલાગિયાનઃ । .... ॥ ૭ ॥

તતથ્થ ભીમેન નરાધિપેન પ્રતાપવહ્નિર્વિમલો મહામાતિઃ ।

કૃતોર્વુદે દંડપતિઃ સતાં પ્રિયો પ્રિયંવદો નંદતુ જૈનશાસને ॥ ૮ ॥

શ્રીવિક્રમાદિલ્લનૃપાદ્યતીતેષાશીતિયાતે દારદાં સહસ્રે ।

શ્રીઆદિદેવં શિલોર્વુદસ્ય નિવેશિતં શ્રીવિમલેન વંદે ॥ ૧૧ ॥

આણુની પ્રશસ્તિ-અપ્રકાશિત.

૨ રાજાનકશ્રીધંધુકે કુદ્ધં શ્રીગુર્જરશ્ચરં ।

પ્રસાદ્ય મક્ત્યા તં ચિત્રકૃટાદાનીય તદ્વિરા ॥ ૩૬ ॥

વૈક્રમે વસુવસ્વાશ । ૧૦૮૮ મિતેષ્વદે મૂરિરૈવ્યયાત ।

સપ્રાસાદં સ વિમલવસત્યાહં વ્યાધાપયત્ ॥ ૪૦ ॥

‘તીર્થકલ્પ’ નો ‘અર્જુદકલ્પ.’

હવે એ જાણવાની જરૂર છે કે ચિત્તોડનો કિલ્લો માળવાના પરમારો પાસેથી ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં કેવી રીતે આવ્યો.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા ગુજરાત અને માળવાથી મળેલા શિલાલેખોથી જણાય છે કે ‘જ્યારે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) સોમેશ્વર (સોમનાથ)ની યાત્રાએ ગયો હતો, તે સમયે માલવ દેશનો રાજા નરવર્મા^૧ ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો. મંત્રી સાંતુએ તેને પૃછ્યું કે આપ શી રીતે પાછા જઈ શકો? એના ઉત્તરમાં રાજાએ કહ્યું જો તમે તમારા સ્વામીની સોમેશ્વરની યાત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો હું પાછો જાઉં. આ વચન સાંભળી મંત્રીએ તે રાજાના પગ ધોયા અને પોતાના સ્વામીની સોમેશ્વર યાત્રાનું પુણ્ય હાથમાં જળ લઈ તેના હાથમાં અર્પણ કર્યું અને માળવાના રાજાને ગુજરાતથી પાછો વાળ્યો. જ્યારે આ વાતની ખબર રાજાને મળી ત્યારે તે પોતાના મંત્રી પર ક્રુદ્ધ થયો. મંત્રીએ કહ્યું હે સ્વામિન! મારું આપેલું આપનું પુણ્ય ધીનને મળતું હોય તો હું તે રાજાનું તથા ધીન પુણ્યવાન પુરોહિતનું પુણ્ય આપને અર્પણ કરું છું. શત્રુના સૈન્યને આપણા દેશમાં આવતું રોકીને કોઈ પણ ઉપાયથી દેશની રક્ષા કરવી જોઈએ. આ ઉત્તરથી રાજા પ્રસન્ન થયો, પણ માલવપતિ પર ક્રોધ કરી સહસ્રલિંગ ધર્મસ્થાનનું ચાલી રહેલું કામ શીઘ્ર પૂર્ણ કરાવી તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી દીધી.^૨

૧. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં ગુજરાત પર આક્રમણ કરનાર માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા આપ્યું છે (પૃ. ૧૪૨-૪૩). તે સ્વીકાર કરી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપર લખેલી માળવાના રાજાની ચર્ચાને બદલે લેવા સારું સિદ્ધરાજે માળવા પર ચઢાઈ કરી અને ૧૨ વર્ષ લડ્યા પછી તે દેશને છૂટી લીધો હતો એવું જિનમંડનગણિના ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, જયસિદસુરિરચિત ‘કુમારપાલ ચરિત’, ચારિત્રસુંદરગણિકૃત ‘કુમારપાલચરિત’, મેરુતુંગ-પ્રણીત ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ તથા રાજશેખરના ‘ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ’થી સ્પષ્ટ થાય છે. યશોવર્મા નરવર્માનો પુત્ર હતો અને નરવર્માનું મૃત્યુ વિ. સંવત્ ૧૧૬૦ ક્રિષ્ટિક સુદિ ૮ ને દિવસે થયું ત્યારે યશોવર્મા માળવાનો રાજા થયો. સિદ્ધરાજ (જયસિંહ)નો દેહાવસાન વિ. સં. ૧૧૬૯માં થયો, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે યશોવર્માના રાજ્યાભિષેકે થયા પછી સિદ્ધરાજ ૧૨ વર્ષ સૂધી તો જીવતો પણ રહ્યો ન હતો. ઉત્તજેનથી મળેલા સિદ્ધરાજના વિ. સંવત્ ૧૧૬૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ના શિલાલેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જયસિંહે માળવાના રાજા યશોવર્મા પાસેથી માળવદેશ છુટ્યો હતો. તે શિલાલેખથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે જયસિંહે વિ. સંવત્ ૧૧૬૫ ના પહેલાં માળવાના રાજાની સાથની લડાઈ જીતી લીધી હતી. આ લડાઈના અંતમાં યશોવર્મા કેદ થયો હતો માટે લડાઈનો પ્રારંભ નરવર્માના સમયમાં થયો જોઈએ. નરવર્મા લડાઈના સમયમાં મરણ પામ્યો અને સારથીથી યશોવર્મા પણ લડતો રહ્યો હતો.

માળવાના રાજાઓ (નરવર્મા અને યશોવર્મા) ના સાથેની લડાઈ ૧૨ વર્ષ સૂધી ચાલતી રહી પણ ધારાનગરી જીતી શકાઈ નહિ ત્યારે એક દિવસે રાજાઓ એવું પણ લીધું કે આજે મારે ધારાનગરીનો લંગ કર્યો પછી જ લોગન કરવું. રાજાની આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં પરગાર વંશના ૫૦૦ રાજપુત્રો, કંઈ જીવિવાન પ્રધાનો (મંત્રીઓ) અને ઘણા સૈન્યનો નાશ થયો, તો પણ સંધ્યાસમય સૂધી રાજાનું પણ પૂરું થઈ શક્યું નહિ તેથી કૃત્રિમ ધારાનગરી બનાવી તેનો લંગ કરાવીને રાજાને શાંત કર્યો પછી મુંબલ મંત્રીએ ધારાનગરીનો દુર્ગ શી રીતે વિન્ય થાય એ વિષયની ચર્ચા પોતાના ગુપ્તચરોની મારફત ચકલે ચોટે ચર્ચાવી. તેવામાં ત્યાંના એક પુરૂષે કહ્યું કે જો ત્રિપોલિયા દરવાજેથી હટલો કરવામાં આવે તો કિલ્લો લાગે, બીજી કોઈ રીતે નહિ. જ્યારે મંત્રીએ એ વાતની સૂચના રાજાને દીધી ત્યારે તેણે તે તરફ મૈન્ય ચોકદર્યું અને પોતે યથાપટલ નામના હાથી પર સવાર થઈ તે દરવાજે હાથીની પાસે તોડાવવાની સામલ મહાવતને આજ્ઞા કરી. તેથી સામલે ત્રિપોલિયા દરવાજાનાં બે કમાડની લોદાની ભૂંચળ હાથી પાસે તોડી નંખાવી. આ પ્રમાણે વધારે બળ વાપરવાથી તે હાથી તો મરી ગયો પણ દરવાજો તુટી જવાથી ધારાનગરીના દુર્ગ પર જયસિંહને અધિકાર થઈ ગયો. જયસિંહે યશોવર્માને કેદ કર્યો અને તેને સાથે લઈને ૧૨ વર્ષ તે પાછો પાટણ આવ્યો.^૧

યશોવર્માને કેદ કર્યો પછી સિદ્ધરાજે સઘળો માળવદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો. તેની સાથે માળવાના રાજાઓના અધિકાર વીણે રહેલો ચિત્તોડનો કિલ્લો પણ સિદ્ધરાજના હાથમાં આવ્યો. સિદ્ધરાજની પાછળ કુમારપાળ ગુજરાતનો રાજા થયો અને તેના અધિકારમાં પણ તે કિલ્લો રહ્યો જ્યાં તેણે સૂબા પણ નિયુક્ત કર્યો હતો. કુમારપાલના ઉપર જણાવેલા શિલાલેખો ચિત્તોડમાંથી મળ્યા છે. તેનું કારણ ત્યાં તેનો અધિકાર જ છે.

ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ પાસેથી ક્યારે અને કયા રાજાના સમયમાં મેવારના શુહિલવંશી રાજાઓના અધિકારમાં ગયો એ વિષયમાં ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો, શિલાલેખો તથા મુંબઈ ગેઝેટિયરમાં

૧. સોમેશ્વર (કીર્તિ-કંમુદીના કર્તા) જિનમંડનશાસ્ત્રી, તથા જયસિંહ મુરિએ માળવાના રાજા નરવર્માને કેદ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માનવા જેવો નથી. તેમની વિશ્વ આચાર્ય હેમચંદ્રમુરિએ પોતાના ' આત્રપ મદાકાવ્ય 'માં, અરિસિંહે 'સુકૃત સંકીર્તન' માં અને મેશ્વરગાચાર્યે ' પ્રબંધગિતામણિ 'માં યશોવર્માને કેદ કર્યાનું લખ્યું છે તે જ માનવા-યોગ્ય છે. હેમચંદ્રમુરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં જીવિત દત્તા અને તેના દરબારના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન દત્તા.

૨. ' પ્રબંધગિતામણિ ', ૫. ૧૪૨-૪૪.

પ્રકાશિત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જરા પણ સહાયક થતો નથી. તો પણ મંત્રી તેજપાળના બનાવેલા આશુ પરના લૂણિગવસર્ધ (નેમિનાથ) નામના જૈનમંદિરની પ્રશસ્તિ (જેની રચના નાગર જાતિના ગુજરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર કરી હતી) તથા તે જ વિદ્વાનનું રચેલું ' સુરથોત્સવ કાવ્ય ' કાંઈક સહાયબૂત અવશ્ય થાય છે. ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે ' આખૂના પરમાર રાજા ધારાવર્ષના નાના ભાઈ પ્રહ્લાદનની તરવારે ગુજરાતના રાજાની એવા સમયમાં રક્ષા કરી કે જ્યારે તેનું બળ સામંતસિંહે રણક્ષેત્રમાં તોડી નાખ્યું હતું'¹.

ઉપરના લેખથી એટલું તો જણાઈ આવે છે કે સામંતસિંહે ગુજરાતના કોઈ રાજાનો પરાલવ કર્યો હતો પણ તેનું નામ જણાવ્યું નથી.

ગુજરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર ' સુરથોત્સવ કાવ્ય 'માં પોતાના પૂર્વજ કુમારના વિવચમાં લખે છે કે ' તેણે કટુકેશ્વર નામના શિવ (અર્ધનારીશ્વર)ની આરાધના કરી અજયપાલ રાજાના રણગણમાં વાગેલા ધાની દારૂણ પીકા શાંત કરી હતી.² ગુજરાતના કોઈ પણ ઇતિહાસમાં અજયપાલના ધાયલ ધયાનું વર્ણન મળતું નથી, તોપણ સોમેશ્વરના કથનથી તેનું ધાયલ ધવું નિશ્ચિત છે.

¹ શત્રુશ્રેણીગલવિદલનોત્તિદ્રામિસ્તં (સિં) શધારો

ધારાવર્ષઃ સમજનિ સુતસ્તત્વ વિશ્વપદાસ્યઃ । .... ॥ ૩૬ ॥

સામંતસિંહસમિતિક્ષિતિવિક્ષતોજઃ

શ્રીગૂર્જરક્ષિતિપરક્ષણદક્ષિણાસિઃ ।

પ્રહ્લાદનસ્તદનુજો દનુજોત્તમારિ-

ચારિત્રમત્ર પુનરુજ્જ્વલયાંચકાર ॥ ૩૮ ॥

અંધિઆશિયા ઇડિકા, વૉલ્યમ ૮, પૃ. ૨૧૧.

² યઃ શૌર્યસંયમપટુઃ કટુકેશ્વરાલ્ય-

મારાવ્ય મૂધરસુતાઘટિતાર્ધદેહમ્ ।

તાં દારુણામપિ રણાક્ષ્ણજાતઘાત-

ઘાતવ્યધામજયપાલતૃપાદપાસ્યત્ ॥ ૩૨ ॥

³ કાવ્યમાલા 'માં પ્રકાશિત ' સુરથોત્સવ કાવ્ય ', સર્ગ, ૧૫.

તે જ પુસ્તકમાં ઉપરના શ્લોક ગણના ટિપ્પણમાં લખ્યું છે કે-

સામંતસિંહયુદ્ધે હિ શ્રી અજયપાલદેવઃ પ્રહાર પીડયા મૃત્યુકોટિમાયાતઃ કુમારનાન્ના પુરોહિતેન શ્રી કુટકેશ્વરમારાવ્યઃપુનઃ સ જીવિતઃ ।

૫ળા બુએ પરમાર પ્રહ્લાદનરચિત ' પાર્થમરાકમન્યાયોગ 'ની ચિમનલાલ ડી. દલાલની લખેલી અંગ્રેજી ભૂમિકા, પૃ. ૪. (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ્ સીરીઝમાં પ્રકાશિત.)

ઉપરના બન્ને કથનોનો સારાંશ એ જ છે કે સામંતસિંહની સાથના યુદ્ધમાં ગુજરાતનો સોલંકી રાજા અજયપાલ ઘાયલ થયો હતો. એ બન્ને રાજાઓ સમકાલીન હતા. સામંતસિંહના બે શિલાલેખો મળ્યા છે તે વિ. સંવત્ ૧૨૨૮ અને ૧૩૩૬ ના છે અને અજયપાલે વિ. સંવત્ ૧૨૩૦ થી ૧૨૩૩ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેથી એ માનવામાં કાંઈ પણ ખાધા જેવું નથી કે મેવાડના રાજા સામંતસિંહે ગુજરાતના રાજા અજયપાલને ઘાયલ કરી તેની પાસેથી ચિત્તોડનો કિલ્લો લઈને પાછો બોડી દીધો હશે. સામંતસિંહ પછીના મેવાડના ગુહિલવંશી રાજાઓના શિલાલેખો ચિત્તોડથી મળ્યા છે તે પણ આ કથનની પુષ્ટિ કરે છે.

નિષ્કર્ષ એ જ કે સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) અને કુમારપાલના સમયમાં ચિત્તોડનો કિલ્લો ગુજરાતના સોલંકીઓના અધિકારમાં રહ્યો. પણ નિર્ભળ અજયપાલના સમયમાં તે કિલ્લો ગુજરાતના રાજાઓ પાસેથી છૂટ્યો અને મેવાડના રાજાઓના અધિકારમાં પાછો ગયો.

ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા

ગ્રામસુધારણા અને ખેતીવાડીનું કમીશન

“દિન્દુસ્થાન ગામડામાં વસે છે શહેરોમાં નહિ તેથી ગ્રામસુધારણા એ જ મદતની વસ્તુ છે” એ વિચારને દિવસે દિવસે વધારે જળ મળતું જાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬માં નીમાએલા ખેતીવાડીના શાહી કમીશને પોતાની તપાસને અંગે આ વિષયનો થોડો વિચાર કર્યો છે અને ગ્રામસુધારણાના વિચારને કંઈક વેગ આપ્યો છે. જમીન મહેસુલ જેવા મદતના પ્રશ્નને અડકવાનો કમીશનને અધિકાર હતો નહિ એટલે જે પ્રશ્નોની તપાસને અંગે સરકારની કસૂર જણાઈ જાય અને સરકારને પોતાની નીનિ જાલવાની જરૂર પડે એવા પ્રશ્નો યાદ કરીને કમીશને પોતાની તપાસ કરી છે અને તેમાં ખેતીની પદ્ધતિ, તેને અંગે બી, પાણી વગેરેના પ્રશ્નો, ગામડાની સુખાકારી, શિક્ષણ અને શૃદ્ધિલેખ જેવા પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો છે.

૧ કમીશનની નીમણૂકના કારણમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“It will not be within the scope of the Commission's duties to make recommendations regarding the existing systems of land ownership and tenancy or of assessment of land revenue and irrigation charges or the existing divisions of functions between the Government of India and local Governments.”

કમીશનના સભ્યો ભાગ્યે જ દિંદમાં ગામડાંની સ્થિતિથી ખરી રીતે માહિતગાર હતા અને તેમણે પોતાની તપાસ શહેરોમાં ફરીને એમકદરો મારફત અને કોઈ રૂઝવાણ્યા ખેડુતો મારફત માહિતી મેળવીને કરી છે એટલે તેમના વિચાર ખેડુતોની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આપી શકે નહિ તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ચોંદ લાખ જેટલું ખર્ચ કરીને અને લગભગ બે વરસ સુધી મહેનત કરીને કમીશને જે કામ કર્યું છે તે કેટલેક અંશે ઉપયોગી તો છે જ. પ્રમુખ આવા ભારે ખર્ચના બોગે એ લાભ ન ઇચ્છે અને તે કામ વધારે સારી રીતે થઈ શકે એ જુદી પાત છે પરંતુ જેની નીમણૂકમાં પ્રજાની પસંદગીને સ્થાન નથી એવા સંડળ પાસેથી પણ કોઈ વિચારોને ઉત્તેજન મળે તો તે આવકારવાયક છે. કમીશનના કેટલાક વિચારો તો આમસુધારકોને પ્રોત્સાહન આપે એવા છે અને નોંધવા લાયક છે. કેવળ વિચારો રજુ કરવાની દિશામાં કમીશને ઠીક કામ કર્યું છે. આપણે આ લેખમાં તેમના નીચેના પ્રશ્નોને લગતા વિચારો જોઈશું.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ (૨) ઓશિક્ષણ (૩) મોટાઓનું શિક્ષણ (૪) માધ્યમિક શિક્ષણ (૫) ઉચ્ચ શિક્ષણ (૬) ગ્રામનાયકો (૭) ગ્રામસુખાકારી અને ખેતરાક (૮) ગૃહઉદ્યોગ

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવા માટે દેશમાં કેટલાય વખતથી માગણી થતી આવી છે. સ્વ. ગોખલેએ ૧૯૧૧ માં તેને માટે ચળવળ ઉપારી અને ધારાસભામાં ઠરાવ કરાવ્યો. ભારપછી લગભગ સત્તર વરસ થયાં છતાં દિંદમાં ફરજિયાત શિક્ષણ લાખક કરવા માટે પૂરતો પ્રયત્ન થયો નથી અને પોણાસો ટકા કરતા પણ વધારે ભોકોને પોતાની ભાષામાં લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નથી. આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં કમીશન લખે છે:—

પ્રાથમિક શિક્ષણનો ચારે તરફ સંતોષકારક ફેલાવો થયા વિના આર્થિક સ્થિતિમાં સારો સુધારો ચવાતી ખદુ જ ઓછી આશા રાખી શકાય. . . . છતાં થોડાં વરસોમાં બેશક પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે પરંતુ સ્થિતિ તપાસતાં જણાય છે કે તે ભાગ્યે જ સંતોષકારક છે. વધારે પ્રગતિ ન ચવાતા લણાં કારણો છે. આમાંનું મુખ્ય એ છે કે શિક્ષકો ખરાબર કામ આપે તેવા નથી. ફરિયાદ એની છે કે ગામડામાં કેળવણી માટે રસ પેદા કરવાના કામમાં શિક્ષક નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. પોતાની નિષ્ફળતાને ભોળે શિક્ષક કંઈક ન્યાય-

૨ કમીશનના દસ સભ્યોમાંથી પાંચ મોટાઓ હતા અને બાકીના દિંદીઓ હતા. દિંદી સભ્યોમાંથી બે વિદ્યાપીઠોમાં ભાગ્યે આપનારા પ્રેફેસરો, એક દેશી રાજ્યના મહારાજ અને એક પંજાબના જમીનદાર હતા જેઓ તપાસ દરમિયાન જુવરી સથા હતા. બાકીના એક ધારાસભાના જુના સભ્ય અને ખેતીના વિષયમાં રસ યેનારા વંખારી હતા.

૩ મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, કરાંચી અને દિલ્લી જેવાં મોટાં મોટાં જગીસ શહેરોમાં ફરીને કમીશને પોતાનું કામ કર્યું હતું.

૪ કમીશન આખા હિન્દુસ્તાનમાંથી કુલ ૩૬૫ માણસોની જુબાની લીધી હતી. તેમાંથી ૭૮ ખેડુતો હતા એમ કહી શકાય. તેમાંથી બે મોટા લાલના સાંચ ઉપર જવનારા જમીનદારો હતા. ખરા ખેતી કરનારા ૧૫—૨૦ હજો. આવા લગભગ ૭ કોટ ખેડુતોમાંથી ૧૫—૨૦ કમીશનને જુબાની લેવા મેલ્ય લાગ્યા !

૫ લખતાં વાંચતાં આવડતું એટલે 'મિત્રને કામળ લખતાં અને તેનો જવાબ વાંચતાં આવડતું.'

પૂર્વક કહી શકે કે તેનો પગાર અને ધંધાનું ભવિષ્ય સારા કામને માટે ઉત્તેજક નહોતાં અને નથી. માત્રાપ કહી શકે કે શિક્ષણ માટે પૂરતી અનુકૂળતા નથી. . . . પૂરતી અનુકૂળતા ન હોવાની માળાપની દલીલને નીચેની હકીકતનો ટેકો મળે છે કે પાંચ લાખ ગામડાં માટે ૧,૫૭,૦૦૦ કરતાં વધારે પ્રાથમિક શાળાઓ નથી. . . . જે જાતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે બેશક મહત્વની વસ્તુ છે. ગામડીઓ ભલે અલણ હોય પરંતુ પોતાનાં જીવનને અંગે શિક્ષણમાં કેટલી ઉણપ છે કે શિક્ષણ કેટલું ઉપયોગી છે તે જાણવા પૂરતું તેનામાં કહાપણુ સામાન્ય રીતે હોય છે. ત્યાં પ્રગ્નના મોટા ભાગને શિક્ષણની ઉપયોગિતાનો અનુભવ ન હોય અને તેને માટે ખર્ચ કરવા પ્રગ્ન અશક્ત નહિ તો નાખુશ હોય, ત્યાં કદિને અનુસરવાનું અને નિશાળમાં છોકરાંને નહિ મોકલવાનું વલણ અવસ્ય મજબુત હોય. . . . અમારી ખાત્રી યદ્ય છે કે માળાપની છોકરાંને નિશાળમાં મોકલવાની અનિચ્છા ટાળવા માટે અને છોકરાંને લખતાં વાંચતાં આવડે એટલું શિક્ષણ મળે ત્યાં સુધી શાળામાં રાખવા માટે, વધારે ને વધારે ફરજિયાત પદ્ધતિ દાખલ કરવી એ જ એનો ઉપાય છે."

કમીશનને જણાવું છે કે મોટા વિદ્યાર્થીઓ પહેલા અને બીજા ધોરણમાંથી જીડી જાય છે અને તેથી તેમની કેળવણી પાછળ કરેલું ધણુંખરું ખર્ચ નકામું જાય છે તેથી તેઓ લખે છે:—

"પ્રાંતિક સરકાર જે પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચમાં મોટા ફાળો આપે છે તેમજે સ્થાનિક અધિકારીઓના લક્ષમાં લાવવું જોઈએ કે હાલના સંજોગોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ કરેલું ધણુંખરું ખર્ચ નકામું જાય છે, અને આ દુરુપયોગ જો ધીમે ધીમે ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવે તો જ દૂર થઈ શકે. હાલની મરજિયાત પદ્ધતિમાં કરેલું ધણુંખરું ખર્ચ એજે જાય છે એ હકીકત સોંસરી ઉતારી દેવાની અમને અંગત્ય જણાય છે."

ફરજિયાત પદ્ધતિ કેવી જાતની હોવી જોઈએ તેને માટે લખ્યું છે:—

"ફરજિયાત શિક્ષણ બનતી તાકીદે દાખલ કરવાની અમે ભલામણ કરી છે પરંતુ તેને માટે અમલદારોનું ધાડું ઉઠું કરવાનો કે એક સામટી શિક્ષાઓ કરવાનો અમારો વિચાર નથી. કાયદાપોથી ઉપર એવો કાયદો રહે અને અમુક વિભાગમાં તેનો અમલ થાય તે જ તેના કાનૂનોનો અમલ કરાવવા માટે પૂરતું છે. પંજાબમાં થયું છે તેમ અમારો વિચાર એવો છે કે નિશાળ મોકલેલા છોકરાને ત્યાં ચાલુ રાખવા માટે ફરજિયાત પદ્ધતિનો વિશેષ કરીને ઉપયોગ થવો જોઈએ. નહિ કે ગામડાના દરેકે દરેક છોકરાને નિશાળમાં ઘસડી લાવવા માટે. છેલ્લામાં છેલ્લા રૂબરૂ છોકરાને નિશાળમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે ખર્ચમાં જે જિગાડ થાય છે તેને જ અટકાવવો એ વધારે અગત્યનું છે."

દરેક પ્રાથમિક શાળામાં ઓછામાં ઓછા બે શિક્ષકો તો હોવા જ જોઈએ એ બાબત ઉપર કમીશનને ખાસ ભાર મૂકીને લખ્યું છે:—

"જે પ્રાથમિક શાળામાં બે કરતાં ઓછા શિક્ષકો હોય તે બરાબર ચાલી જ ન શકે એમ માનનારા કેળવણીખાતાના અધિકારીઓની સાથે અમે સંપર્ક રીતે સંમત થઈએ છીએ. જે નિશાળમાં અત્યારે એક શિક્ષક હોય તેમાં બીજા શિક્ષક નીમવો જોઈએ અથવા તેમાં એક બે ધોરણો જ રાખીને તેને શાખા બનાવી દેવી જોઈએ અને છોકરાં

મધ્યસ્થ શાળામાં ચાલીને લણવા જઈ શકે ત્યાં સુધી તેમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ. જે આમ ન થઈ શકે તો શાળા બંધ થાય એ ઇચ્છિ છે. કારણ તેમાં કરેલું ખર્ચ નકામું અને ખર્ચાળ છે. નાની પ્રાથમિક શાળામાં બીજો શિક્ષક રાખવો એમાં નાણાની મુશ્કેલીના પ્રશ્ન ઉભો થાય એની અમને ખબર છે. . . . પરંતુ એટલી હદીકત નજર આગળ લખી રાખ્યા વગર છૂટકો નથી કે 'જે' ગામમાં પ્રાથમિક નિશાળ એક શિક્ષકથી ચાલતી હોય તે ગામમાં શાળા હોય ન હોય એ સરખું છે. "

શિક્ષણ કઈ દિષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને આપવું જોઈએ તેને માટે જણાવ્યું છે:—

" ગામડાંનાં છોકરાંના હિતને માટે અને તેમની કાર્યકુશળતા માટે જરૂરનું છે કે તેમનો વિકાસ તેમના વાતાવરણને અનુકૂળ થવો જોઈએ અને આ ઉદ્દેશથી એ ખાસ ઇચ્છ્યા યોગ્ય છે કે ગામડાંની શાળામાં તેઓ જે શિક્ષણ લે તેની પ્રેરણા અને બળ ગ્રામ જીવનમાંથી જ મળવાં જોઈએ. . . . શિક્ષકો બનતાં સુધી તો ખાસ કરીને ગામડાંમાં જન્મેલા અને ત્યાં જ ઉછરેલા હોય એવા પસંદ કરવા જોઈએ.

" પ્રાથમિક શિક્ષણને અંતે જે છોકરો સહેલાઈથી અને છુદ્ધિપૂર્વક વાંચી શકે, જે તેના બાપના ધંધાને અંગે ખબરનું સાદું ગણિત ગણી શકે, જે તે તન્દુરસ્તીના સામાન્ય નિયમો જાણે, જે તે હાથપગ વાપરતાં શીખે, જે ગામડાના વાતાવરણને માટે તેનામાં પ્રેમ પેદા થાય અને પાડોશી તથા મુંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેનામાં ન્યાયવૃત્તિ પેદા થાય તો ગામડામાં રહેવા માટે તેનામાં પ્રબળ ઇચ્છા પેદા થશે અને ગામને વધારે રહેવા લાયક બનાવવાની તેનામાં શક્તિ આવશે. જે પ્રાથમિક શિક્ષણનું આટલું પરિણામ આવે તો ફરજિયાત પદ્ધતિ અને શિક્ષકો બન્ને સારી રીતે સજ્જ થયાં ગણાય. "

(૨) સ્ત્રીશિક્ષણ

હિન્દુસ્થાનમાં ૨૦ વરસ ઉપરની સ્ત્રીઓમાંથી ફક્ત બે ટકા સ્ત્રીઓ પોતાની લાખામાં લખી વાંચી જાણે છે અને નિશાળ જવા યોગ્ય છોકરીઓમાંથી આશરે ૭૬ ટકા નિશાળે જાય છે. તેમાંથી ૯૫ ટકા ઉપરાંતની સંખ્યા તો પ્રાથમિક શાળાઓમાં જાણે છે. તેમાંથી બે અઝક ઉપરની સંખ્યા પહેલા અને બીજા ધોરણમાંથી બીજી જાય છે એટલે લણ-તર ઉપર પાછળથી પાણી ફેરે છે. આ ઉપરથી સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રશ્ન કેટલો ભારે છે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. કમીશન આ વિષે લખે છે:—

" ગામડાંના વિકાસના પ્રશ્નને અંગે હિન્દી શિક્ષણની પદ્ધતિ તપાસતાં અમને બરાબર ખાતરી થઈ છે કે ગ્રામવિકાસને અંગે હિન્દી સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર થાય એ અતિશય અગત્યનું છે. . . . વહેમ અને રૂઢિપદ્ધતિને લીધે આવેલી જડતા, પડકારના રિવાજો તેમાં કરેલો ઉમેરો, બાળકોની પ્રથા, લાયક શિક્ષકોનો અભાવ, નિશાળમાં છોકરીઓને લાવવા લઈ જવા માટે માખાપને સંતોષકારક લાગે એવી વ્યવસ્થા કરવાના મુશ્કેલી, નાનાં ગામડાંમાં સ્ત્રીશિક્ષકો માટે અનુકૂળ વ્યવસ્થા કરવાની અશકેલી—આ બધી સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રચારમાં મહાન અગવડો છે. . . . નાનાં છોકરાંમાં કાયમનું શિક્ષણ ઘર કરે એમાં જ સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રગતિ ઉપયોગિતા રહેલી છે. "

સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર કરવા કમીશનને નીચેની સૂચના કરી છે:—

" જે કુટુંબમાં મા લાભેલી હોય તેવાં ખેડૂત કુટુંબમાં બાળકોનો વિકાસ કેવી રીતે થાય

છે તેની દૃષ્ટિએ બેધી કરવી અને તેવી જ દૃષ્ટિએ જે કુટુંબોમાં મા અભાણ હોય તેની બેધી કરવી તથા તેનાં પચકો સરખામણી માટે તૈયાર કરવાં. . . . એ બંધનું છે કે કુટુંબો શહેરનાં નહિ પણ પૂરેપૂરાં ગામડાનાં જ હોવાં નોંધએ. જ્યાં ભણેલાં કુટુંબો ન ગળે ત્યાં કેટલીક જુવાન માતાએને ભણાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો નોંધએ. પદ્મદગી એવી કરવી નોંધએ કે જ્યાં સંજોગો ધણા જ અનુકૂળ હોય અને જ્યાં પહેલાં આવો અગતરો થયો ન હોય. અમને આશા છે કે આવી સરખામણીથી ભણેલાં માતાઓ પોતાનાં છોકરાંને નિશાએ મોકલવા અને ભણતર પુરું થતાં સુધી રાખવા માટે ખાસ કરીને પ્રેરાશે. ”

(૩) મોટાઓનું શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને કન્યા શિક્ષણ માટે આ પ્રમાણે પ્રયત્નો થાય છતાં તેની અસર બાળકો ઉપર જ થવાની અને તેનું પરિણામ તે બાળકો મોટાં થાય ત્યારે બીજા જાનનામાં જણાવાનું. એટલે પુખ્ત ઉંમરનાં અભાણ સ્ત્રી પુરુષોને શિક્ષણ મળે નહિ ત્યાં સુધી દાક્ષીની રીતિ જિંદુ સુધરે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. કમીશને તેથી મોટાઓની કેળવણી ઉપર પણ યોગ્ય લાભ મૂક્યો છે અને લખ્યું છે કે:—

“ જહોળા પ્રમાણમાં મોટાઓના શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે જે ક્ષેત્ર પડ્યું છે તેથી અમને ઘણું આકર્ષણ થયું છે. તેને પરિણામે શિક્ષણનો પ્રચાર એક જાનો વહેલો થશે. બધી દિશામાં સુધારો કરવા માટે તેની આવશ્યકતા છે. તેની અસર ખેડૂતની દૃષ્ટિ મર્યાદા ઉપર થશે. તેનામાં ખેતીનાં એજન્ટો વાપરવાની ઈચ્છા વધશે. પોતાનો માત્ર લેવા વેચવામાં પોતાનું દિત જળવવાની તેનામાં શક્તિ આવશે અને પેદાશ ઘણી વધશે. . . . બાળકોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે આથી જે પ્રોત્સાહન મળશે તે વળી વિશેષ અગત્યનું છે. આપણે જોયું છે કે શિક્ષણના પ્રચારમાં મોટી નડતર એ છે કે માતાઓ પ્રતિદુગ્ધ છે. આ રીતિ સુધારવા માટે તેમને પોતાને શિક્ષણ આપી શિક્ષણના લાભ સમજાવવા. એનાથી વધારે સારો ઉપાય હોઈ શકે નહિ. . . . વળી પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ લીધા પછી બાળકોના ભવિષ્યના ભણતર માટે પણ આથી સારી અનુકૂળતા થશે કારણ કે માતાઓને શિક્ષણ મળ્યું હશે તો પુરુષોની મામણી વધશે ”

(૪) માધ્યમિક શિક્ષણ

આપણા દેશમાં દસ દબાર માધ્યમિક શાળાઓ છે અને તેમાં લગભગ સોળ લાખ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આમાંની કેટલીક શાળાઓની સાથે પ્રાથમિક શાળાઓના પર્વો ચારે છે એટલે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જણાય છે તે કરતાં ઓછી ગણવી નોંધએ. આશરે પાંચ લાખ ઓછા ગણવા નોંધએ એવી ગણતરી થએલી છે એટલે અગીયાર લાખ વિદ્યાર્થીઓ આ શાળાઓમાં ભણે છે એમ અંદાજ કદી શકાય. ખેતીનું શિક્ષણ નાનાં બાળકોને પ્રાથમિક શાળામાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અર્થ છે એમ કમીશને બીજા દેશોના અનુભવ ઉપરથી જણાવ્યું છે તેથી તેમણે માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતી સિખરવાની મુશ્કેલી કરી છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ખેતીની ક્રિયાઓનું વ્યવહારિક જ્ઞાન અપાવ્યું અને ખેતર ઉપરનું ધણુંબધું કામ વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કરી શકે એવી મુશ્કેલી છે. આથી પોતાના મંદાના જ્ઞાન સાથે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ મળશે અને ગામડાના હિંમતમાં તેઓ રસ લેવા થશે.

પૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓમાં જેતી દાખલ કરવાના સંબંધમાં કમીશને લખ્યું છે:—

“પૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓમાં જેતીનું તાત્વિક જ્ઞાન આપવાની અમે સદંતર વિરૂદ્ધ છીએ કારણ કે તેથી ફક્ત મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સહેલાઈથી ગોખી શકાય એવા એક વિષયનો ઉમેરો થશે. જ્યાં શાળાઓ શહેરમાં હોય અને જ્યાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ શહેરના હોય ત્યાં પણ અમે જેતીનું શિક્ષણ દાખલ કરવાની સલાહ આપતા નથી. પરંતુ જ્યાં મોટા ભાગના છોકરાઓ ગામડાંના હોય અને જ્યાં જેતર કે વાડીની જોગવાઈ હોય ત્યાં પ્રથમ જુદો છે. દમણાં દમણાં આ શાળાઓના અવ્યાસક્રમમાં સુધારો થયો છે અને તેમાં આરોગ્યશાસ્ત્ર અને શારીરિક મહેનત જેવા વ્યવહારિક વિષયો દાખલ થયા છે. આમાં જેતીનું તાત્વિક અને વ્યવહારિક જ્ઞાન ઉમેરીને એક ડગલું આગળ જઈ શકાય.

(૫) ઉચ્ચ શિક્ષણ

આપણા દેશમાં લઘુતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી છોકરાઓ અને છોકરીઓ યદ્યપે એક ટકા જેટલી સંખ્યા ફક્ત ઉચ્ચ કેળવણી લઈ શકે છે. ગાદીના ૯૯ ટકા તો અગાઉથી જ પોતાનું શિક્ષણ આટોપી લે છે. તેમાંથી પણ ૮૭ ટકા જેટલા પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી પાછા ફરે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ જ જ્યાં પ્રમત્તના મોટા ભાગને મળતું નથી ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણની તો વાત જ શી કરવી! એટલે આમસુધારણાના વિચારને ઉચ્ચ કેળવણી સાથે જોડી આપણે સંબંધ હોય છે પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ જેમને મળ્યું હોય તેઓ આમસુધારણામાં ધણી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે એટલે કમીશને એ દષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને જણાવ્યું છે:—

“આમવિકાસના કાર્યને અંગે વિદ્યાર્થીઓ ધણી સારી અસર પાડી શકે અને અમારા મત પ્રમાણે તો તેમ કરવાની વિદ્યાર્થીઓની ઓખી ફરજ છે; કારણ કે વિદ્યાર્થીઓનાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાંથી આવે છે એટલે તેમનામાં આમસેવાનો આદર્શ ટુંકવાની ફરજ વિદ્યાર્થીઓએ સમજી લેવી જોઈએ. આ કામ એ રીતે થઈ શકે:

કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય અને જેમનામાં તે કામ કરવાની શક્તિ હોય તેમને માટે કાર્યનું અમર્યાદ ક્ષેત્ર પડેલું છે. ”

(૬) ગ્રામનાયકો

ગામઝંતના કામ માટે ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવા કમીશને સૂચના કરી છે અને તેને અંગે પંખળખના ગરગામ છતાંમાં ચાલી રહેલા પ્રયોગ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એ યોજના પ્રમાણે ફેટલાક ખેડૂતોને ખાસ શિક્ષણ આપીને ગામઝંતના કામ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમનામાં પરસ્પર સહાય અને સંઘકામ માટે આદર પેદા કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને તેમને આરોગ્યના નિયમો, પ્રાથમિક વૈદક જ્ઞાન, સહકાર પ્રવૃત્તિ અને ખેતીવિષયક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. ફેટલાક સાદા ગૃહઉદ્યોગોનું પણ શિક્ષણ અપાય છે. લોકોના વહેમો દૂર કરવા અને તેમનામાં સુધારાની લાગણી જગૃત કરવા ગીતો, લાખણો, મેલકલેન્ડરના દેખાવો, નાટક, સીનેમા વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. આથી તે પ્રદેશમાં ખેડૂતોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. આ અખબરા વિશે કમીશન લખે છે:—

“ ગ્રામનાયકો તૈયાર કરવા વિષેનો વિચાર અતિશય ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે અને ગ્રામસુધારણામાં રસ લેના દરેક આનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરે એવી અમારી લાલામણ છે. છતાં અમને લાગે છે કે બીજી રીતે પણ આ હેતુ સરી શકે અને જુદા જુદા રચાન પ્રમાણે જુદી જુદી પદ્ધતિ પણ અનુકૂળ થઈ પડે. ”

(૭) ગ્રામસુખાકારી અને ખોરાક

ગામઝંતની તન્દુરસ્તી વિશે કમીશન લખે છે:—

“ ખેતી અને લોકોની તન્દુરસ્તી વચ્ચે નિકટ સંબંધ રહેલો છે એ સ્પષ્ટ છે. જન્મેની એક બીજા ઉપર ઘણી અસર થાય છે. રોગને લીધે થતું નુકસાન પાર વિનાનું છે. મેક્સે-રીઆથી દાનરો મરી જાય છે અને લાખોની કામ કરવાની શક્તિ ધરી જાય છે. પ્લેગ અને કોલેરા વખતોવખત દેશમાંથી દાનરોને ધસડી જાય છે. . . . ગામઝંતમાં સ્વચ્છતાની જાળવણી જેવું કંઈ છે જ નહિ. લોકોનું સૌચનું રચાન એ ઘણું કરીને નદી કે તળાવનો કાંઠો હોય છે. આથી વાળાનો રોગ પેદા થાય છે અને ખરાબ પાણીથી પેદા થતા રોગો વધે છે કારણ કે ઘણે ઠેકાણે નદાવા અને ખીવા માટે પણ એ જ પાણી વપરાય છે. . . . સામાન્ય રીતે ગામઝંતના લોકો દવા ન આવે એવા મકાનમાં, વળાતા ન હોય એવા મહોલ્લામાં અને અસ્વચ્છ કુવા અને તળાવની નજીક રહે છે અને છતાં અંગત સ્વચ્છતા અને સુધકતાનું ઊંચું ધોરણ જાળવી શકે છે. દુષ્ખની વાન તો એ છે કે આ દોષો સંઘળળથી સહેલાઈથી દૂર થઈ શકે એમ છે છતાં આવી પરિસ્થિતિ છે. કુવાઓનું રક્ષણ કરવા માટે, ગામઝંત સ્વચ્છ રાખવા માટે અને ખને તેટલું નદીનું પાણી ચોખ્ખું રાખવા માટે જે ગામઝંતના લોકો સાથે રહીને નિશ્ચય કરે તો લોકોની તન્દુરસ્તીમાં બેશક ઘણો સુધારો થઈ શકે. ”

ખેડુતના ખોરાકનો તેના કામ અને તન્દુરસ્તી સાથે પણ નજીકનો સંબંધ છે એમ કમીશને જણાવ્યું છે. પૂરતો પોષણકારક ખોરાક નહિ મળવાથી શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને રોગ સામે ટકી શકવાની શક્તિ રહેતી નથી. ચોખા વિશેષ ખાતામાં

આવે છે ત્યાં આંતરડાંની ફરિયાદો વધારે હોય છે અને જ્યાં ઘઉં જેવો ખોરાક લેવામાં આવે છે ત્યાં પ્રગ્ન વધારે મજબૂત જણાય છે. આ વિષેના વિચારોની હમણું હમણું પ્રગતિ થવા માંડી છે તેથી તેને અંગે કયા ખોરાકમાં કયાં તત્ત્વો રહેલાં છે અને કેવી જાતનો ખોરાક લેવો જોઈએ એ વિષે તપાસ કરવાની કમીશને જરૂર જણાવી છે.

(૮) ગૃહઉદ્યોગ

ગૃહઉદ્યોગને અંગે કમીશન લખે છે:—

“ ગામડાંના લોકોને સંયુક્ત કાર્ય કરવા માટે પુષ્કળ વખત ફાળવેલ હોય છે. . . . દિન્દની ખેતીનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે ખેડૂતને સમગ્ર ફાળવેલ પડે છે. સમગ્રની મર્યાદામાં સ્થાનિક ખેતીના સંજોગો પ્રમાણે ધણો ફેર પડે છે પણ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેડૂતોના ધણા મોટા ભાગને વરસમાં ખેતી ચાર માસ માટે કંઈ કામ હોતું નથી. ફાળવેલ વખતમાં ખેડૂતોને ઔદ્યોગિક કામ મળે એવો પ્રયત્ન કરવાનો આધાર સ્થાનિક સંજોગો ઉપર છે. જ્યાં બંગાલા, ગિહાર, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ તથા સંયુક્ત પ્રાંતોની પેઠે વરતી ભરચક હોય ત્યાંના વધારાના લોકોને દેશના બીજા ભાગોમાં મોકલી આપવા અથવા ઉદ્યોગોમાં જોડાવી આપવા એ જ એનો ઉપાય છે. દિન્દના મોટા ભાગમાં ખેડૂતને આખું વરસ કામ હોતું નથી એટલે બાકીના ભાગોને માટે પ્રયત્ન એ છે કે ખેડૂત અથવા તો તેનું કુટુંબ ખેતીને નુકસાન કર્યા વિના પોતાના ફાળવેલ વખતમાં કયું કામ અનુકૂળ-તાથી કરી શકે. ”

આમાંના ધણા વિચારો ઉમદા છે અને કોઈ દેશનેતાના ભાષણમાં લખી કાઢ્યા હોય તો પણ શોભે એવા છે. રોગનું નિદાન તો કમીશને કીક કર્યું છે અને તેમાં ભાષા પણ સારી વાપરી છે. પણ ત્યારપછી સ્થિતિ બદલાય છે. જ્યાં તેના ઉપાયો વિચારવાનો વખત આવે છે અને ખાસ કરીને રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવાનું સારૂ થાય છે ત્યાં કમીશનનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે અને પરદેશી રાજ્યના સ્વભાવની ઓળખાણ થયા માંડે છે. તેમાં કદાચ તેમના વાતાવરણનો અને અજ્ઞાનનો દોષ હોય. જે વાતાવરણમાં કમીશનો કામ કરે છે તે સ્થિતિમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ ભાગ્યે જ જણાય છે અને ખેતી જેવા વિષયમાં ગામડાંમાં ફરીને વિસ્તીર્ણ પાયા ઉપર લાંબા વખત સુધી તપાસ કર્યા વિના યોગ્ય મુદ્દારા ન જ સૂચવી શકાય. ભલામણ કરવામાં કમીશનને સરકારનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ ખાસ લક્ષમાં રાખવું પડે એટલે કમીશને કરેલા તાત્ત્વિક વિચારોમાં જેટલું જોર જણાય છે તેટલું તેમણે સૂચવેલા ઉપાયોમાં નથી જણાતું અને કેટલાક ઉપાયો નકામા, તો કેટલાક અધુરા, તો કેટલાક વિચિત્ર છે. ઉપર કમીશનના જે વિચારો ઉતાર્યા છે તે પ્રયત્નોને અંગે કમીશને કેવી ભલામણો કરી છે તે જોવાથી તેમની ભંડારમણોનો એકંદર ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની સરસ શબ્દોમાં જરૂર જણાવ્યા પછી તે દાખલ કરવાની જવાબદારી કમીશને સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને લોકલ બોર્ડો ઉપર નાખી છે. તેમણે જણાવ્યું છે:—

“ બધા પ્રાંતોમાં ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાની જવાબદારી કાયદાથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને આપવામાં આવી છે. તેથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને સમજાવવાની જરૂર છે કે

આમંત્રિકાસના કામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મદત્વનો ભાગ લેવાનું હોય તો તેને બરાબર કરવા માટે અને તેનો ચારે તરફ પ્રચાર કરવા માટે વધારે હિંમતથી પગલાં લેવાં જોઈએ.”

આ તો ‘જાનિહી કુત્તેકુ માર’ એના જેવી ભાષામણુ ચર્ષ. આ સૂચના પ્રમાણે લોકલ બોર્ડોએ ગામડાંના પ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ. તે કામમાં આગળ પગલું તેમણે લેવું જોઈએ. આ કામ પૈસા વગર તો આગળ ચાલી ન શકે. દરેક લોકલ બોર્ડોની સરેરાશ આવક આશરે પાંચ લાખ રૂપિયાની ગણાય છે. તેમાંથી તેમને શિક્ષણ ઉપરાંત રસ્તા સુધારવાનું, પૂતો ખાંધવાનું તથા દવાખાનાં ચલાવવાનું વગેરે સ્થાનિક કામ કરવાનું હોય છે. તેમાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે નવું ખર્ચ શી રીતે કરે? દવાખાનાં બંધ કરી દે કે રસ્તાઓ સુધારવાનું છોડી દે? ત્યારે શું નવા કર નાખે? પ્રાંતિક સરકાર અને મધ્યસ્થ સરકારના કરોથી ચૂસાર્થ ગણેલી પ્રગત પાસેથી નવા કર પણ શી રીતે લે? એટલે ત્યાં સુધી ઉપરનાં ખાતાંઓનું બીજું ખર્ચ ઓછું કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે વધારે રકમ ફાળવેલા પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ બંધા સદ્-વિચારોથી શું વળે? લશ્કરી ખાતાં જેવાં ખર્ચાળ ખાતાંઓનું ખર્ચ ઓછું કર્યા વિના આવા સુધારાઓ લાગ્યે જ ચર્ષ શકે.

(૨) શ્રીશિક્ષણના ખર્ચ માટે પણ કમીશને કંઈ જુદી વ્યવસ્થા સૂચવી નથી.

(૩) મોટાઓની કેળવણી માટે લક્ષમણુ કરી છે અને લખ્યું છે કે “મોટાઓની કેળવણીનો પ્રચાર કરવો એ સરકારી ખાતાનું કામ નથી. બીન-સરકારી ખાતાએ તે કામ કરવું જોઈએ. સરકાર તેમાં બનતી બધી મદદ આપે.”

આમાં ખરી રીતે સરકારને કાંઈ ધોઈ નાખવાની ભાષામણુ છે.

(૪) માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતી દાખલ કરવાની જવાબદારી તે તે સંસ્થાઓ ઉપર રહે છે.

(૫) ગામડાંની સેવા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવાનું કમીશને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે પણ દાખની ખેતીવાડીની કોલેજોમાં મોટે ભાગે સરકારી ખાતાંઓ માટે માણુસો તૈયાર થાય છે અને ખેતીને લાભ થતો નથી એવી ફરિયાદ છે જ્યાં તેને અંગે કમીશને કંઈ સુધારો સૂચવેો નથી. પછી બીજી કોલેજો ગામડાં માટે માણુસો તૈયાર કરશે એવી શી આશા રાખી શકાય? તેગણે જણાવ્યું છે:—

“ખેતીવાડીની કોલેજોનું ખાસ યુખ્ય કામ સરકારી ખાતાંઓ માટે માણુસો તૈયાર કરવાનું છે કારણ કે તે સિવાય તે ખાતાંઓ બંધ પડે.”

(૬) આમનાયકો તૈયાર કરવાની જરૂર બનાવ્યા ઉપરાંત કમીશને તેને માટે કોઈ વ્યવસ્થા કરવાની સરકારને ભાષામણુ કરી નથી અને લખ્યું છે: “પંચાયતના ગરગામ છતાંના અખતરાનાં પરિણામ સૌને જ્ઞેયા માટે ખુલાં છે, જેને ખેડૂતનું દિન દેને વચ્ચું હોય તેને માટે એ પ્રોત્સાહનરૂપ નીવડે.”

(૭) ગામડાંની તન્દુરસ્તીને અંગે સુધારો કરવાના સંજોગમાં કમીનાઈનના પાક તરફ વધારે ધ્યાન આપવા કમીશને સરકારને સૂચના કરી છે. સુખાકારી વધાવવાના ઉપાયો લેવામાં જે ખર્ચ થાય તેને માટે લખ્યું છે:—

“જે લોકોમાં સ્વચ્છતાના જનજન ન ચર્ષ શકે તો ગામડાંની સુખાકારીમાં મોટું પરિવર્તન કરવાની આશા છોડી દેવી જોઈએ. ખેડૂતની પાગે મજ્જુરીથી કામ કરાવવા માટે

પૂરતા પૈસા નથી અને એ પણ સ્પષ્ટ છે કે આવાં કામ માટે સ્થાનિક સરકાર કે પ્રાંતિક સરકાર પણ માણસો કે પૈસા પૂરા પાડી શકે નહિ. ”

ખોરાકના સંબંધમાં ખેડુતના મુખ્ય ખોરાકમાં ઘોષક તરતો ઓછાં છે તેથી બદારથી વધારે સારો ખોરાક લાવીને મુખ્ય ખોરાક સુધારવાની જરૂર કમીશને જણાવી છે અને સાથે જણાવ્યું છે:—

“ સમસ્ત દેશનું દિત ધ્યાનમાં લઇને માછલીનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઇએ. . . . દેશના મોટા ભાગના લોકોના ખોરાકમાં ઉમેરા તરીકે માછલીનો ખોરાક પૂરો પાડવાનું આગને જોટલું બધું આશાજનક જણાય છે કે તેને અંગે અમારી લક્ષમણો કરવા માટે પૂરતાં કારણો છે. ”

આ સૂચના કરવામાં કમીશને હિંદના લુદ્ધ લુદ્ધ પ્રાંતોની સ્થિતિ અને લોકલાગણીનો પૂરતો વિચાર કર્યો નથી અને નાની આગતને મોટું રૂપ આપી દીધું છે. મૂળગતના કષા ખેડુતો માછલી આપવાનું શરૂ કરશે અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં પણ તે કેટલે અંશે લાખલ થઈ શકશે? હિન્દુસ્તાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં પણ લોકોને ખોરાકને માટે કાંઈ મારવાનાં ?

(૮) ગૃહઉદ્યોગમાં બધા કરતાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધા તરફ કમીશનનું વધારે ધ્યાન ગયું છે. તેને માટે લખ્યું છે:—

“ હિન્દુસ્તાનમાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધાને ખીલવવા માટે ખેશક તક રહેલી છે. . . . મુખ્ય જરૂરિયાત એ છે કે સરકારે તેમાં કાયમી રસ લેતા થયું જોઇએ અને પ્રયોગો કરવા માટે ઓછસ યોજનાઓ મુજબ કાળજીથી કામ થયું જોઇએ. પ્રયોગોનાં પરિણામો જોયો આ ધંધો કરવા માગતા હોય તેમને તાત્કાલિક મળી રહેવાં જોઇએ. ”

કમીશન સમક્ષ કાળજીના ઉદ્યોગ, લાયસાળ અને રેશમ વગેરે ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે સૂચનાઓ થઈ હતી પરંતુ તેમાંના કોઈ ઉદ્યોગ માટે કમીશને આટલી લાગણીપૂર્વક લખ્યું નથી. હિન્દુસ્તાનના ખેડુતોને વિલાયતના ખેડુતોના જેવા ધારીને કમીશને આ લક્ષ-મણ કરી લાગે છે. આ દેશના ખેડુતો જલદીથી સાધી શકે અને કોઈ પણ વખતે કુટુંબનાં કોઈ પણ માણસો મારફત નહિ જેથી મૂઠીથી ચલાવી શકે એવા લાયકતામાણના ઉદ્યોગની તો કમીશને મોંઘ સરખી પણ લીધી નથી. એ શબ્દ સરખો પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. એ શબ્દને જ કમીશને અરપૂર્ય ગણ્યો હોય એવું લાગે છે. એના જેવો કોઈ ઉદ્યોગ દેશમાં હયાત જ નથી એમ સમજીને કમીશને ગૃહઉદ્યોગની વાત કરી છે. આ એક જ હકીકત કમીશનના આખા કામ માટે અણવિશ્વાસ પેદા કરવા માટે પૂરતી છે. ખંડી રીતે તો ખેડુ-તોના ખોરાકમાં માછલી લાખલ કરવાની લક્ષમણુ ચાય અને ગૃહઉદ્યોગમાં મરઘાં ઉછેરવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાની સરકારને લક્ષમણુ કરવામાં આવે એ બધો દર્શિખિંદુનો દોષ છે. પરદેશીઓના અને પરદેશી જેવા થઈ ગયેલા હિંદીઓના દર્શિખિંદુની એ બલિહારી છે.

લાખનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે અને તેની વિગાનની દૃષ્ટિએ શોધખોળ કરવા માટે પણ કમીશને લક્ષમણુ કરી છે. તેમ જુદાં જુદાં ખીયાંમાંથી તેજ કાઢવા માટે, કળકળાદિ અને શાકપાનના બગીચા કરવા માટે તથા ખેતીનાં ઓળંગરો તૈયાર કરવા માટે પણ સૂચનાઓ કરી છે પરંતુ ગૃહઉદ્યોગોનું એકંદર લક્ષિય કમીશનને આશાજનક લાગ્યું નથી. તેઓ લખે છે:—

“ ખેડુતોમાં નવા વિચારો આવે, તેમને ધંધાનું જરૂરી શિક્ષણ મળે અને તેનો માલ વેચવામાં મદદ મળે તો પણ ખેતી ઉપરનો બોજો ઓછો કરવાના કામમાં ગામડાંના ઉદ્યોગો

નહિ જેવા જ કાળો આપી રાકશે અને વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે સાધારણ રીતે આ ઉદ્યોગો દમોશાં વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગોની સામે વધતી જતી દરિદ્રાઈમાં ટકી રાકશે નહિ. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ખેડૂતો જુદા જુદા પાક કરે અને વધારે પડતે એમાં જ તેમના પ્રશ્નોનો મુખ્ય નિઠાવ રહે છે. દુકામાં, ગામડામાં ઉદ્યોગો સ્થાપીને ગ્રામપ્રજાની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઘણા જ ઓછા અવકાશ છે.”

હિન્દુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેડૂતો કાબજ સમયમાં કરી રાકે એવા શુદ્ધ ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા સિવાય ક્ષુદ્રદેશ નથી એ હવે હવે દેશને દિવસે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે. તે સિવાય ખેડૂતોને જીવનું જ મુશ્કેલ થઈ પડશે. સાથે પાકે માત્ર તૈયાર કરવાના ઉદ્યોગો પણ દેશમાં વધવા જ લેખ્યે. પરંતુ પરદેશીથી આવતો કરોડોનો માત્ર દિંદને બજારમાં ખડકવાનો અભિલાષ હોય ત્યાં ખીલું શું થાય ? ઉદર ખિલાડીનો મેળ શી રીતે ખાય ?

ખેતી ઉપરનો બોલે ઓછો કરવા કમીશનની એક સૂચના એવી છે કે જ્યાં વધારે વસતી હોય ત્યાંથી લોકોને ઓછી વસ્તીવાળા ભાગોમાં જવાની અનુદાતા કરી આપવી અને કેટલાકને ખ્રિસ્તીય સંસ્થાઓમાં વસાવવા. પણ ઘર છોડીને ખીજા પ્રદેશમાં વસતું કેટલું મુશ્કેલ છે અને ખાસ કરીને તેને અંગે કેવા ગંભીર રાજકીય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે જાણીતી વાત છે. કમીશને જણાવ્યું છે કે ખ્રિસ્તીય મત્તાયાગાં ૨૦ લાખ જેટલા માણસો ગોઠવાઈ રાકે. દક્ષીણની ખાતર સ્વીકારીએ કે આ વ્યવસ્થા થઈ રાકે તો પણ તેથી ખેડૂતોને કેટલી રાહત મળવાની ? સાત કરોડ ખેડૂતો ઉપર બાર કરોડ આધાર રાજનારા માણસો છે. તેમના પ્રશ્નો નિઠાવ આ સૂચનાથી કેટલે અંશે આવવાનો ? ખેડૂતોને વધારાનો ઉદ્યોગ આપ્યા વિના અને દિંદમાં ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા વિના ખીજે આરો જ નથી. દિંદી પ્રજાના લક્ષ જાળવીને ખ્રિસ્તીય મત્તાયાગાં દિંદીઓને વસાવી શકાય તો એ સૂચના અમલમાં મૂકવા જેવી છે પરંતુ તેથી રોગનો ખરો ઉપાય થવાનો નથી. એ અર્થ ઉપર ઉપરનાં ચોંગાં છે.

આ પ્રમાણે તપાસતાં કમીશનની ભલામણોમાં બહુ સાર જણાતો નથી. તેમના કેટલાક વિચારો સારા છે અને તેનો લાભ કોઈ પણ સુધારક લઈ શકે છે પણ મુખ્ય વસ્તુ તો ભલામણો છે. જુદી જુદી વ્યવસ્થા ઉત્તમ વિચારો તો પ્રજા આગળ પડેલા જ છે. દિંદને વિચાર કરનારાઓનો તોરો નથી. કમીશને રજુ કરેલા વિચારોમાં ખાસ નવીનતા પણ નથી. પ્રજાને એ વિચારોની ખજાર નથી એમ નથી, પણ એ કામ કેવી રીતે કરવું એ સવાલ છે. આવાં કામ માટે સરકાર તરફથી પોતાની જ પરાંદગીના માણસોનું કમીશન નીમાય અને તે વિચારો કમીશન સ્વીકારે એટલે પ્રજા તો રાજાભાષિક રીતે આરા રાખે કે તે દિંદામાં સરકાર પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ અને નાણું વાપરે એવી ભલામણ કમીશન કરશે. તેને માટે કમીશન ગોખ્ય લેખવાઈ કરશે પરંતુ કમીશનની ભલામણોમાં આનું કંઈ જણાવું નથી. આપણે આ લેખમાં તેમણે કરેલી બધી ભલામણો વેંચ નથી પરંતુ ટાંકેલા વિચારોના એકંદરે વલણ ઉપરથી કમીશનના બાકીના વિચારો અને ભલામણોનો સંદેશ આપ આંધી શકાય છે. ખીજા પ્રશ્નો ઉપરના તેમના વિચારો અવશ્ય લક્ષમાં લેવા જેવા છે પણ ભલામણોમાં એટલું જ અધુરોપણ છે એટલે ખેડૂતના પ્રત્યક્ષ દિતની દૃષ્ટિએ કમીશનનું એકંદરે કામ આશાજનક નથી. આપણે ‘હિન્દુસ્થાન ટાઇમ્સ’ના ગ્રાન્ડોમાં એટલું જ કહી શકીએ : “નિઠાવ સાધારણ રીતે જરાજર છે, પરંતુ રોગની ચિકિત્સા ઉપર ઉપરની છે અને કેટલીક જગ્યાએ તો સાવ અધુરી છે.”

વિચાર-નોંધ

(૧) સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે સ્વતંત્રતા

છેલ્લી મદ્રાસની મદાસલા વખતે, મદાસલાની કારકીર્દિમાં પહેલી વાર દરાવ થયો કે હિંદી પ્રજાનું ધ્યેય સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવું જોઈએ. ત્યારપછી સર્વપક્ષ પરિષદ તરફથી સ્વરાજ્યનું બંધારણ ઘડી કાઢવા પં. મોતીલાલ નહેરુના પ્રમુખપણા હેઠળ સમિતિ નીમાધ હતી તે સમિતિએ હિંદી પ્રજાને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય જોઈએ છે એમ જણાવ્યું છે. મદાસલાની કાર્યવાહક સમિતિ અને સર્વપક્ષ પરિષદ આ વિચાર સ્વીકાર્યો છે. પં. જવાહીરલાલે તેના વિરોધરૂપે સ્વતંત્રતાનું દિમાયતી મંડળ સ્થાપ્યું છે. આ મંડળ સ્વતંત્રતા દેવી રીતે હસ્તગત કરવા માગે છે અને કેવું કામ કરે છે તે જોવાનું છે પરંતુ સ્વતંત્રતાના વિચારમાં ઘણું જોર રહેલું છે.

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ હિંદને માટે સ્વાભાવિક આદર્શ હોઈ શકે નહિ. દરેક દેશે સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ સાધવો જોઈએ અને પોતાની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ. કોઈ દેશ બીજા દેશના હાથ તળે સદાને માટે રહેવા સરખાએલો નથી. સ્વતંત્રતાથી જ દરેક દેશનો સ્વાભાવિક વિકાસ થઈ શકે છે. બીજાના પગપાયામાં ઉઠવામાં કોઈ છોડ ખરાખર ખીલી શકતો નથી. આવી સ્થિતિ છે છતાં આપણા મોટેરાઓ પ્રજા આગળ સ્વતંત્રતાની વાત કરતા નથી પણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લક્ષમાં રાખીને કામ કરવાની શિખામણ આપે છે. આનાં બીજાં કેટલાંક કારણો છે પરંતુ એક કારણ એ જણાય છે કે તેમનો જમાનો હવે જાદલાતો જામ છે. તેમના વિકાસની દૃઢ આવી ગઈ છે. તેઓ સરકારને અરજીઓ કરીને ધીમે ધીમે સુધારાઓ મેળવવાના યુગમાંથી સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લેવાના વિચાર ઉપર આવ્યા છે. વધારે આગળ પગલું તેઓ કદાચ ન લઈ શકે. તેમના વિચારોને આગળ વધારવાનું કામ જુવાનોનું છે. દરેક જમાનો વિચારોમાં એમના જેટલો ફાળો આપી શકે અને દેશને આગળ વધારી શકે તોય જસ છે. અત્યાર સુધીના આપણા રાજકીય જીવનનો વિકાસ એ રીતે થયો છે. દરેક જમાનામાં પ્રજાના આગેવાનોએ થોડા નવો વિચાર આપ્યો તે લખને પ્રજા આગળ ગઈ. તેમના પ્રત્યે સંપૂર્ણ માન છતાં તેમના બધા વિચારોને વળગી રહેવાનું પ્રજાએ ગોચ ધાર્યું નથી. દાદાભાઈએ હિંદની ગરીબાઈની સ્થિતિનું પ્રજાને લાન કરાવ્યું અને હિંદની યતી હુંદ સ્પષ્ટ કરી તે વિચારોના પ્રજામાં પ્રચાર થયો પણ તેમના બીજા વિચારો પ્રજા સ્વીકારતી નથી. પાર્લામેન્ટમાં જઈને સુધારાઓ મેળવવાની ચળવળમાં તેઓ માનતા અને હિંદની ગરીબાઈ એ ચિંતનના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ કાર્યોનું પરિણામ છે એમ તેઓ કહેતા. બ્રિટીશોની સારી લાગણી જાગૃત કરીને હિંદનું દુઃખ ઓછું કરી શકાશે એમ તેઓ આશા રાખતા. એ વિચારોનું આજે મહત્વ રહ્યું નથી. તે જ પ્રમાણે ચિંતનના ઉદારમતવાદીઓની મહેરબાનીથી કે મનુષ્ય પક્ષની શુભેચ્છાથી સ્વરાજ્ય મેળવવામાં જેઓ માનતા તેમણે બીજી રીતે ઉત્તમ કામ

કરેલું હોવા છતાં તેમના વિચારો પ્રમાણે કામ કરવામાં પ્રગતિ વિચાર સરો નથી. ગિપીનચંદ પાત્ર જેવાએ દેશની ઉમદા સેવા કરી હોય પણ આગે પ્રગતિ એમ સમજાવે કે 'સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ સ્વતંત્રતા કરતાં રાજકીય દૃષ્ટિએ ઊંચા પ્રકારનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ ઊંચ પ્રકારનું છે' તો એ વિચારોને પ્રગતિ કેવી રીતે સીકારે ? ગદ્યા પડોનો મેળ કરવો હોય તો આટલું જ શક્ય છે એમ કહે તો સમજાય એવું છે, પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય શ્રેષ્ઠ છે એમ બહુ ઓછા સ્વીકારશે. તે જ પ્રમાણે એવો વખત આવતો જાય છે કે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવાની વાત કરવી એ જુના જમાનાની વાત ગણાય. એ દિશામાં પ્રયાસ શરૂ થઈ ગયું છે. ખોયને જલદીથી પહોંચવું એ જુવાન વયેના હાથમાં છે.

કેટલાક સ્વતંત્રતાના વિચારો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ઉતારી પાડે છે. પણ કયા સમયે શું વ્યાવહારિક છે એનો આધાર સંજોગો ઉપર છે. આગે અવ્યાવહારિક હોય તે આવતી કાલે વ્યાવહારિક થઈ જાય. મુખ્ય આધાર કામ કરનારાઓ ઉપર છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રગતિની શક્તિનું માપ નીકળી શકે નહિ. કોને ખબર હતી કે બારડોલીના લોકો બહાદુરી અને દૃઢતાથી જરાજર લડશે. એટલે પ્રગતિ કેટલું કામ આપી શકશે એનો આધાર સંજોગો ઉપર અને પ્રગતિ સેવકો ઉપર છે. જુદા જુદા આગેવાનો અંદર અંદર બાંધછોડ કરવા માટે ગમે તેમ સમાધાની કરે પરંતુ પ્રગતિ તૈયાર નથી, પ્રગતિમાં શક્તિ નથી, એમ ધારીને અમુક વિચાર અવ્યાવહારિક છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. પોતાનામાં પ્રગતિ દોરવાની શક્તિ ન હોય એટલે પ્રગતિ તે પ્રમાણે કામ કરવા તૈયાર નથી એમ કેટલાક માની બેસે છે. પણ પ્રગતિ પોતાનું તન મન ધન આર્પણ કરવા આગેવાનો તૈયાર હોય તો પ્રગતિમાં એટલી મુખ શક્તિ પડેલી છે કે તેને જગાડવામાં આવે તો ગમે તે આદર્શ માટે પ્રગતિ તૈયાર થઈ શકે.

વળી કામ કરવાની દૃષ્ટિએ કયો વિચાર પ્રગતિ આગળ રજુ કરવો વ્યાવહારિક છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની આશાએ પાર્ટીમેન્ટ તરફ નજર રાખી પ્રગતિ કામ કરે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે કે પાર્ટીમેન્ટને કરવું હોય તે કરે, આપણે સ્વતંત્ર થવાનું છે એ વિચારથી કામ કરે એ ઇચ્છ છે ?

પ્રગતિ સ્વતંત્રતા માટે તૈયાર ન થાય તો સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની આશા રાખવી એ જ અવ્યાવહારિક છે. જે ખોયને લક્ષમાં રાખી કામ કર્યું હોય તેને પૂરેપૂરું ભાગ્યે જ પહોંચી શકાય છે. ગાળ્યું હોય તેનાથી દમેશમાં જોણું મળે છે. સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લક્ષ્ય હોય તો ચળવળને અંતે તે પૂરેપૂરું ન મળે. તેથી લક્ષ્ય ઊંચું જ હોવું જોઈએ. પ્રગતિ કરવાની દૃષ્ટિથી પણ લક્ષ્ય ઊંચું હોવાની જરૂર છે.

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિચાર કેટલે અંશે વ્યાવહારિક છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો પાપો નજીક પ્રગતિઓના વેપાર ઉદ્યોગ ઉપર રચાયેલો છે. બ્રિટનના કરોડો રૂપિયા દિલ્લમાં ખીરાએલો છે. તેમના ગાણસોને અહીં લારે નોઢરીઓ મળે છે. તેમના કરોડોનો માત્ર દિલ્લમાં ખર્ચ છે અને તેમના હાથો મજૂરોને રોજી મળે છે. ટુંકામાં, બ્રિટનની સમૃદ્ધિનો ધણો આધાર દિલ્લ ઉપર છે. આ સ્થિતિમાં તેમનું અને આપણું જનનેન દિન જળપાય એવું સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવું એ ઝાંઝ ગિજારીનો મેળ કરવા

ખરાબર છે. થોડો ધાસ ખાસ કે ધાસની દોરતી કરશે ? ખરી રીતે તો હિંદનું હિત જળવાય એવું સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવું અસંકલ્પ્ય જેવું લાગે છે. પણ ધારો કે પ્રગ્નની શક્તિને વશ થઈને બ્રિટીશ પ્રગ્ન ન છૂટકે નમતું આપે તો પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે તથા તેનું પરિણામ શું આવે તે જોવું જોઈએ.

આ ચળવળનું એક પરિણામ એ આવે કે પ્રગ્ન ખૂબ જોસથી પ્રયત્ન કરે અને આશું માંગ્યું હોય ત્યારે અડધું પણ મળે તો સંતોષ પામી જાય. કેટલાક બ્રિટીશ પ્રગ્નની ઉદારતાથી અંગમૂઠ જાય અને ચળવળ એક દાયકો લંબાય. ફરી ખૂબ મહેનત પછી પ્રગ્નની લાગણી જાગૃત થાય ત્યારે વળી કંઈક મળે. આ પ્રમાણે બ્રિટીશ પ્રગ્નની અને તેમની સંસ્કૃતિની જડ દિવસે દિવસે વધારે જોસે અને હિંદી પ્રગ્ન પોતાનું બધું ગુમાવીને બ્રિટનના હિતમાં રસ લેતી થાય ત્યારે કોઈ દિવસ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળે, કદાચ એના જેવું કંઈક મળે. કારણ બ્રિટીશ પ્રગ્નનો હિંદમાં જે સ્વાર્થ છે તે સ્વાર્થ નાણુંદ ચર્ધ જાય તો સ્વતંત્રતા વિનં સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો આગ્રહ બ્રિટીશ પ્રગ્ન શા માટે રાખે ? પોતાનું બધું હિત ગુમાવીને હિંદમાં રાજ્ય કરવાનું શા માટે ઇચ્છે ? એટલે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં પણ ખારીઓ રહેવાની. તેમાં કદાચ નૌકા અને પરદેશી સાથેના સંબંધની ચાવીઓ પોતાના હાથમાં રાખે. દરમિયાન વેપાર ઉદ્યોગ પરનો તેમનો કાબુ મજબૂત કરવાની ચાવીઓ શોધાયા કરે. હિંદના બધા ઉદ્યોગો પરદેશીઓના હાથમાં જતા રહે ત્યારપછી કદાચ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળે તો કામનું શું ? આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રિટીશનો હિંદમાં એટલો સ્વાર્થ છે કે તેઓ પોતાનું હિત જળવળાવવા વિના હિંદને વધુ સત્તા આપે એવી રિયતિ નથી. જ્યારે વધુ સત્તા મળશે ત્યારે તેમની જડ હિંદમાં ખરાબર ખેરશે મઈ દશે અથવા તો હિંદમાં એવું પરિવર્તન થયું દશે કે હિંદીઓ બ્રિટીશનો આંખે જ લુએ.

આવી રિયતિ આપણા રાજ્યકર્તાઓ ધ્રુવજતા નથી એમ નથી. દુ-શાહીના પુરસ્કર્તા લાયનલ કર્ઝરો જણાવ્યું હતું કે હિંદીઓ, કેનેડા કે આયર્લેન્ડના લોકોની પેઠે બ્રિટન તરફ લાગણી ધરાવતા થયા નથી તેથી તેમને વધારે તકો આપવામાં જોગબ છે. મોન્ટેગ્યુ સાહેબે કંઈક મહેરબાની ખતાવી તે પણ તેમને નીચે પ્રમાણે ખાતો મક્ક લાગે:—

“હિંદના શિક્ષિત લોકો સરકારનો મને તેટલો વાંક કાઢે તો પણ બ્રિટીશ તાજ પ્રાણે તેમની સાચી વફાદારી છે અને તેમના પોતાના રાષ્ટ્રો ઉપરથી સહેલાઈથી ખતાવી શકાય કે તેઓ બ્રિટીશ રાજ્યનીતિના ઉચ્ચ આશયો સમજે છે અને તેની કિંમત આકે છે. જર્મન લોકોના ‘મારે તેની તલવાર’ના મુત્ર પ્રત્યે અને નવજાને તાબે કરવાના વિચારો પ્રત્યે તેમને નાસ અને તિરસ્કાર છૂટે છે અને આપણા મિત્રદેશોની શુદ્ધ રીતિની, જર્મન લશ્કર તથા ખત્રાસીઓએ જે જંગલી અત્યાચારો કર્યા છે તેની સાથે તેઓ વારંવાર સરખામણી કરે છે. . . . એવી સામાન્ય માન્યતા બેનાર્ડ છે કે હિંદ ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકવા માટે અને તેને વધારે ઉદાર રાજ્યતંત્ર આપવા માટે હિંદ પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદીઓ બ્રિટનના દુઃખે દુઃખી થયા તેવાર ન ચાય ત્યાં સુધી સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય પાર્લામેન્ટ આપે એવી આશા રાખી ફાટક છે. લગાઈ વખતે

તો હિંદે સારી મદદ કરી હતી છતાં મોન્ટેગ્યુ સાહેબે હિંદીઓને પુરી પરીક્ષામાં પસાર કર્યા નહિ. હવે તો ગાંધીજી જેવા પણ કહે છે કે ફરીથી લડાઈ જાગે તો તેઓ આ સરકારને મદદ ન કરે. આ રીયતિમાં હિંદીઓને છિટનના પ્રત્યે સહલાવનું કેવું પ્રમાણુપત્ર મળે ?

આપણા સમાજ જીવન ઉપર જે અસર થઈ છે અને થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. અત્યારે પરદેશીઓના જુના ચક્ષ મગેલા વિચારો અને કંટંગા રીતરિવાજો પાછળ આપણા ઘણા માણસો ઘેરા થએલા છે અને અંધ અનુકરણ કરે છે. હિન્દુનું જીવન તે બધું નકામું એવું માનનારા પણ પડ્યા છે. જો છિટન પ્રત્યે જ નજર રાખવાનો આદર્શ પ્રજા આગળ મૂકવામાં આવે તો આ જાતના વિચારો તરફ પ્રજાનું લક્ષ વધારે દોરાય. પરદેશી સંસ્કૃતિ અને રીતરિવાજોની અસર પ્રજા ઉપર વિશેષ પડે અને હિન્દુનો વિકાસ પૂર્વની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ રૂપે નહિ પરંતુ છિટનના પડછાયા રૂપે થાય. આ સંજોગોમાં પરદેશી રાજ્યની મદદરજાની ઉપર જીવીને સ્વતંત્રતાના વિચાર કરવો એ ઘટ્ટ છે કે ‘ પારકી આશ સદા નિરાશ ’ એ ધોરણે રહીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો જ વિચાર કરવો એ જરાખર છે ?

આમ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચારતાં સ્વતંત્રતા એ જ હિન્દુનો સ્વાભાવિક અને વ્યાવહારિક આદર્શ હોઈ શકે. પ્રજા આગળ બીજી કોઈ વસ્તુ મૂકવી જોઈએ નહિ. પ્રજાની શક્તિની દૃષ્ટિએ અને કામ કરવાની દૃષ્ટિએ તથા ભવિષ્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ એ જ આદર્શ સેવવા જેવો છે. તાત્કાલિક ખોય તરીકે પણ પ્રજા આગળ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું વાત મુકવી હિતકારક નથી. પોતાના મનના સાંત્વનની ખાતર આગેવાનો અંદર અંદર બંધે બંધે તેમ નહીં કરે. પુસ્તકોમાં ફાવે તેમ લખી રાખે. પ્રજાને એ વિચારોમાં સંડોવવાની જરૂર નથી. એમ કરવું એ ભવિષ્યના કામને નુકશાનકારક છે. પ્રજા તો સ્વતંત્રતાને વિચાર સેવે એ ઈચ્છે છે.

પણ કેવળ વિચાર કરવાથી સ્વતંત્રતા મળી જતી નથી એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. પ્રશ્ન એ છે કે સ્વતંત્રતા મેળવવી શી રીતે ? તેને માટે પ્રજામાં શક્તિ જમાવવી શી રીતે ? તેને માટે કોણ ખુબાર ચલાવે છે ? સુખ્ય વસ્તુ અહોરાત્ર સ્વતંત્રતા માટે કામ કરવાની છે. એ રસ્તો જો જુવાનો ઝોળખી લે તો આ ચર્ચો જ વધારા ગડત્ લાગશે. કયું ખોય સેવવા લાયક છે એનો બહુ વિચાર કરવાનું પણ નહિ રહે. પ્રજામાં કામ કરવા માટે એની બહુ જરૂર પણ નહિ લાગે. જેમને કામ કરવું છે એમને આવી ચર્ચોની શી જરૂર ? ગાંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે ‘ સ્વરાજ્ય ’ શબ્દને વળગી રહે તો પણ શું ? છેલ્લાં આઠ વરસમાં એ શબ્દથી કામ ન થયું ? એ કામથી પ્રજા જેટલી સ્વતંત્રતા સમજતી થઈ છે તેટલી સ્વતંત્રતાના દરાવોથી નથી ચલાવી. ખરી રીતે તો સ્વરાજ્ય શબ્દ જ વધારે પસંદ કરવા જેવો છે. તેમાં સ્વતંત્રતા આવી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે લોકજાણનો રૂઢ શબ્દ છે. કોઈ તેનો જુદો અર્થ કરે તેથી શું ? છેવટે તો પ્રજાની શક્તિમાં જ સ્વરાજ્ય રહેલું છે. પ્રજા તૈયાર થશે તો આજે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય નહીં કરી રાખ્યું દશે તો નકામું જશે અને સ્વતંત્ર ચલાવવા સિવાય પ્રજા નહિ જંપે; અને જો પ્રજા તૈયાર નહિ હોય તો સ્વતંત્રતાનો દરાવ કરી રાખ્યો દશે તો પણ નકામો જશે. એટલે સુખ્ય વસ્તુ પ્રજાની તૈયારીની છે, પ્રજાની શક્તિની છે. એ શક્તિ પેદા કરવાના

રચિતને જેમ ઉતારી પાડ્યો છે તેમ આર્થિક અને ધાર્મિક જીવનના આદર્શોને જુદા પાડવાનો વિચાર પણ ઉતારી પાડવા જેવો છે. જોવાનું એ છે કે તે વિચારો જીવનમાં સ્વીકારવા જેવા છે કે નહિ. અથવા તો ધાર્મિક અને આર્થિક સંઘવાદ વચ્ચે વિરોધ જોવું છે કે નહિ અને તેના અમલમાં કંઈ અનિષ્ટ થાય છે કે નહિ. આપણે આનો વિચાર કરીએ.

આર્થિક સંઘવાદનો મુખ્ય વિચાર વ્યક્તિ વિનં સંઘની માલિકાતા છે. ઉત્પત્તિનાં સાધનો ઉપર વ્યક્તિનો અધિકાર ન રહે એટલું જ નહિ પરંતુ પેદા થએલો માલ કંઈ રીતે વાપરવો તેનો નિર્ણય સંઘની મારફતે થાય. દરેક માણસ તેની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરે અને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે સમાજની વસ્તુઓ વાપરે. જે ધોરણે કેટલાક આશ્રમો ચાલે છે તેના જેવો આ વિચાર છે. સમાજમાં ધણા આશ્રમો રચાયા અને એ સ્થિતિ સમાજવ્યાપક થાય એટલે સંઘવાદ ઉપર સમાજનું ધોરણ રચાઈ એમ ગણાય. આ રીતે સંઘવાદના વિચારનો પાયો ધાર્મિક તેમ જ આર્થિક જનનેમાં સરખો છે. દૈવ તેની એક યોજના લખે.

સંઘવાદી કુરીઅરની યોજના એવી હતી કે ૧૫૦૦ માણસોના જુદા જુદા સંઘો રચાયા, દરેક સંઘની પાસે ૪૦૦ એકર જમીન હોય, તેમાં ખેતી અને ઉદ્યોગ થાય, તેમાંથી બધા માણસો પોતાને જરૂરી અનાજ અને ઘીએ પેદા કરે. કાંઈ વધારે ઘીનેની જરૂર પડે તો આપ-લે માટે સંઘો એકર એકર વ્યવસ્થા કરી લે. માણસો ધણુખર્ચે એક રસોડે જાય અને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ઘીને વાપરે. જેમને જમવા તથા રહેવા માટે જુદી સગવડ જોઈએ તેમને જુદી સગવડ મળી શકે. જુદી જુદી જાતના કામ માટે મહેનતાણું આપું વળું હોય. જે કામ કરવામાં તકલીફ વધારે છે એવું હોય અને જે કામ આવશ્યક હોય તેને માટે મહેનતાણું વધારે અને જે કામ એટલી તકલીફથી અને આનંદથી થઈ શકે એવું હોય તેને માટે મહેનતાણું આપું. પણ દરેકને આછામાં આછું અમુક તો મળે જ. મૂઠી આખા સંઘની ગણાય. જે વ્યાપક થાય તેમાંથી રૂ (૬૬) મૂઠીમાં જાય, રૂ૬ કામદારોને મળે, અને રૂ૬ વધારે ઉપયોગી કામ કરનારાઓને મળે. વગેરે.*

આવી યોજનાઓ ખીજા સંઘવાદીઓએ પણ કરેલી છે તેમાં ધાર્મિક સંઘવાદની જોડે કાંઈ જાતનો વિરોધ નથી જણાતો.

સંઘવાદની આ જાતની ચર્ચા કોઈને અરથાને લાગે કારણ કે સરકાર સંઘવાદનો નહિ પરંતુ બોલશેવીઝમનો ભય બતાવે છે અને બોલશેવીઝમનો પ્રજાને જેટલો ભય લાગે છે તેટલો સંઘવાદનો નથી લાગતો; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોનાં બોલશેવીઝમ એ રશિયન સામ્યવાદ છે અને સંઘવાદ એ સામ્યવાદ કરતાં એકે ડગલું આગળ છે. સામ્યવાદમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનો સમાજ દ્વારા કરવાનું ધ્યેય હોય છે ત્યારે સંઘવાદમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનો એને ઉપભોગનાં સાધનો જનને સમાજ દ્વારા કરવાનો વિચાર હોય છે એટલે

* આમાં આવકની અમુક ધોરણે વહેંચણી કરવાનું જણાવ્યું છે એટલી કુરીઅરના સંઘવાદની ખામી છે.

નોંધ

આ અંક નાટક સંબંધી ખાસ અંક કરવાની ઇચ્છા હતી. પણ સાહિત્ય પરિષદની તારિખો આગળ ગઇ અને તેથી સાહિત્ય પરિષદનાં જાને તેટલાં ભાષણો વાચકોને પહેલાં મળે માટે આમાં એ ભાષણો મુખ્યત્વે હાથમાં છે. દરે નાટક અંક સ્વાસ્થ્ય પ્રસિદ્ધ કરીશું તેનો આધાર આવતા અંકોમાં પરિષદ અને તે પછી મહાસભા કેટલી જગ્યા રોકે છે તેના પર છે. અને નાટકનો વિષય બે કે ધણો જ અગત્યનો છે છતાં સાહિત્ય અને રાજકારણની આ પરિષદોની ચર્ચાને તે તે પ્રસંગે પૂરતો અવકાશ આપવો જોઇએ.

આ સાથે પ્રસ્થાનનું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે. આ વર્ષમાં અન્ય લેખકોએ સહકાર આપી 'પ્રસ્થાન'નું વૈવિધ્ય વધાર્યું છે તેને માટે તેમના આભારી છીએ. આ વર્ષમાં પ્રાચીનો પણ સાફ ઉત્તેજન આપ્યું છે તેની સાથાર નેધ લઇએ છીએ અને તે પ્રમાણે આવતું વર્ષ સંખ્યા વધતી રહે તો 'પ્રસ્થાન' પગલાર ચઢ તેની આર્થિક ચિંતાથી અમને મુક્ત કરે.

આ વર્ષ 'પ્રસ્થાન'ના લોકચર્ચા, રાજગોચરી સ્વૈચ્છિક, નોંધ વગેરે ચાલુ વિભાગોને સંગીન કરવાના અમારા પ્રયત્નની તેમ જ ખાસકરી, પારસી ભાષાઓ સંબંધી સાહિત્ય વગેરેના ખાસ અંકોની વાચકવર્ગે દર કરી છે તે નોંધનાં ધણો જ સંતોષ થાય છે. વાચકવર્ગમાંથી એક બે ભાષણોએ લોકચર્ચા આપવા કૃપા કરી છે તે પ્રમાણે આખા ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાંથી અમને દૃષ્ટિકૃત મળતી રહે તો એ વિભાગ વધારે ઉપયોગી અને માહિતીપૂર્ણ થઈ શકે. સામાજિક સ્થિતિ એક બે વિચારકોના પ્રયત્નથી નહિ પણ સમગ્ર સામાજિક વિચાર અને મનનથી જ સુધરી શકે. અને એ વિભાગમાં ભાષાની શૈલી કે સુદૃઢતા કરનાં દૃષ્ટિકૃતની સાત્યતા અને મનન કે અભ્યાસ વધારે જરૂરનાં હોવાથી પણ ગુજરાતી ભાષાઓ ધારે તો અમને મદદ કરી શકે એમ અમારું માનવું છે.

આવના વર્ષમાં પ્રેમાનંદનો દારૂચરમ, સ્વસ્થતીચંદ્રનું માનસ વગેરે અધૂરી રહેલ લેખમાત્રા પુરી કરવાની તથા 'શાકુન્તલ' 'રાધાનો પર્વત' વગેરેનો અભ્યાસ વાચકો સમક્ષ રજુ કરવાની અમારી ઉમેદ છે. બોલશૈલિમ અને જગનનાં બીજાં રાષ્ટ્રોનાં રાજતેજોની ચર્ચા, ઇતિહાસના વીરપુરોનાં છત્રચરિત્રો કે ઇતિહાસના સ્વસ્થપૂર્ણ જનાવેલી ચર્ચા, તેમ જ નવીન જાનને પ્રકાશ પાડનાં પુસ્તકોનું સ્વસ્થ પણ ગુજરાતના વાચકવર્ગ આગળ રજુ કરવાની ઉમેદ છે. પણ આ સર્વ ઉમેદ છે અને ઉમેદ અને કાર્યની વચ્ચે થોડો તફાવત રહી જાય છે એ યાદ આપીને અમે અમારા વાચકવર્ગને ખાતરી આપવા માગીએ છીએ કે જે તેમને સહકાર અને ઉત્તેજન ઉત્તરોત્તર વધનાં જશે તો યથાકાલ આ સર્વ કરી શકીશું. અને એ શુભેચ્છા સાથે અમારા વાચકોની સંગતિના દર્પ સાથે આ અગ્રીમ કાલનું એક પગથિયું ચઢીએ છીએ.

કાલે મનઃ કાલે પ્રાણઃ કાલે નામ સમાહિતમ્ ।

કાલેન સર્વા નન્દન્ત્યાગતેન પ્રજા ઇમાઃ ॥ અથર્વવેદ.

કાલમાં મન, કાલમાં પ્રાણ, કાલમાં નામ મુકાયેલું છે. કાલ આવતાં આ સર્વ પ્રગ્વઓ આનંદ પામે છે.

વૈદિકપાઠાલય પૃ. ૧૬૬, ૩૧૮.